METE TUNÇAY

Türkiye Cumhuriyeti'nde TEK-PARTİ YÖNETİMİ'nin Kurulması (1923-1931)

YURT YAYINLARI 1

METE TUNÇAY

T.C. 'nde TEK-PARTİ YÖNETİMİ'nin Kurulması (1923-1931)

YURT YAYINLARI

Kapak düzeni: Mehmet Ulusel
Meclisin 25 Eylül 1930 tarihli olağanüstü toplantısını gösteren fotoğraf
Foto Cemal Işıksel'in *Atatürk - Gazi Mustafa Kemal* albümündendir
(Ankara: TTK B., 1969), s. 63.

Ankara, 1981

Dizgi - baskı: Olgaç Matbaası
Kapak - cilt: MAYA Matbaacılık - Yayıncılık Ltd. Şrk.

Yurt Yayıncılık A.Ş.
Bilir Sokak 41/4, Küçükesat - Ankara
Telefon: 27 57 06

ÖNSÖZ

Bu kitap, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarının tam bir tarihi değildir. Ülkeyi tek başına yönettiği dönemin başlarında, *parti olarak* CHP üstüne bir yapıt da değildir. Burada, 1923-31 dönemindeki kamusal yaşayışın genel bir incelemesini yapmaya çalışıyorum.

Bence, yakın tarihimizdeki tek-parti dönemiyle henüz gereği gibi hesaplaşılmamıştır. Bu hesaplaşma, şimdiye değin çoklukla yapıldığı üzere, övgüler düzerek ya da yergiler sıralayarak gerçekleştirilemez. Bütün tarih, her kuşakta yeniden değerlendirilmek gerekir. Bu kitapta, Cumhuriyet'in ilk sekiz yılını «nasıl idiyse öylece» ortaya koymak savında bulunmuyorum. (Hiç kimse, herhangi bir dönem için böyle bir kitap yazdığını savunamaz, zaten.) Ama benim için, 1923-31 gerçeği burada söylediklerimdir.

Kendi kuşağımı ne denli temsil ettiğimi bilemem. Yetenek ve bilgi farkları bir yana, akranlarım arasında benden daha ilerici (yenilikçi) ve köktenci olan birçokları bulunduğu gibi, bana oranla tutucu kalanlar da pek çok. Ama ne olsa, ben de tek-parti döneminin ortalarında doğdum. Çocukluğum bu dönemde geçti. İlk yetişme çağlarımda, bu dönemin gölgesi üstümdeydi. Tartışmasız kabul ettiğim gerçekler, bu dönemin gerçekleriydi (belki bazı gerçekleri tartışmasız kabul etmemin kendisi de!). Dolayısıyla, bu dönemin bir ürünü sayılırım. Kitabım da, içinden çıktığım ortamın başlarına dönüp baktığım zaman gördüklerimin, düşündüklerimin bir ürünü oluyor.

Bu konu üstünde çalışmaya sekiz yıl önce başlamıştım. Önceleri tek parti yönetiminin bütününü incelemeyi tasarlıyordum. Buna gücümün yetmeyeceğini anlayınca, hiç olmazsa Atatürk'ün ölümüne kadar olan dönemi kapsamak istedim. Sonunda, onu da yapamayacağımı görerek, yazdığım öyküyü anlamlı bir dönüm noktası sayılabilecek olan 1931 CHF Kongresinde kesmeye karar verdim. İleride, başka araştırıcıların gerek benim burada saptadıklarımı düzelteceklerini, gerekse konunun zamandizim kapsamını tamamlayacaklarını umuyorum.

Bu kitapla ilgili çalışmalarım sırasında, Türkiye - ABD Kültürel Mübadele Komisyonu'nca sağlanan bir (Fulbright) araştırma bursuyla California'daki Stanford Üniversitesi'ne bağlı (Türkçe malzeme koleksiyonları zengin) Savaş, Devrim ve Barış üstüne Hoover Kurumu'nda altı ay (1979-80) geçirdim. Bu olanaktan ötürü, ilgili kurul ve kurum yöneticilerine teşekkür ederim. Yaptığım yorumlarla ilişkili olmaksızın, bana çeşitli yardımlarda bulunan birçok arkadaşıma da teşekkür borçluyum. Bunlar arasında, Sina Akşin, Türker Alkan, Korkut Boratav, Selim İlkin ve Ömür Sezgin'i anmak istiyorum.

Mete Tunçay
Haziran 1981, Ankara

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ... 3
İÇİNDEKİLER ... 5
GİRİŞ ... 9

Bölüm I. Takrir-i Sükûn Kanununa Gidiş ... 27
1) Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na ... 27
a) A+RMHC: Nasıl Bir Dernek? ... 28
b) A+RMHC'nin Kuvâ-yı Milliye ve İdare-i Mülkiye ile İlişkisi ... 35
c) Son İstanbul ve İlk Ankara Meclislerinde A+RMHC ... 37
d) A+RMH Grubu ve İkinci Grup ... 42
e) Partileşme: Halk Fırkası'nın Kurulması ... 47
Ara Ek 1: İkinci Grub'un Yayın Organı Tan ... 61
Ara Ek 2: Bir Risale Savaşı ... 64
2) Hilâfet ve Muhalefet ... 68
a) «Sözde» Halifelik ... 68
İstanbul İstiklâl Mahkemesi ... 78
Halifeliğin Kaldırılması ... 84
b) 1924 Anayasası ... 87
c) Halk Fırkası'nın Örgütlenmesi ... 90
d) İlk Cumhuriyet Hükûmetlerindeki Değişiklikler 95
e) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ... 99
Ara Ek 3: Atatürk'ün «Paşalar Komplosu» Savı ve Nasturî Ayaklanması ... 110
Ara Ek 4: Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasî ve Mülkî Görevli Askerler ... 114
Ara Ek 5: (Sakallı) Nurettin Paşa'nın Mebusluğu 117
Ara Ek 6: 1925 Başında Durum Değerlendirmesi 121

Bölüm II. Takrir-i Sükûn Dönemi ... 127
1) Muhalefetin Susturulması ... 127
a) Şeyh Sait Ayaklanması ve Bastırılması ... 127
b) Sıkı Yönetim ve İstiklâl Mahkemeleri ... 140
c) Basının Yola Getirilmesi ... 142

d) TpCF'nın Kapatılması ... 146
2) Yeni Devrimler ve Tepkiler ... 149
a) Şapka «İktisası» ... 149
b) Şark ve Ankara İstiklâl Mahkemelerinin Çalışmaları Özeti ... 159
c) İzmir Suikast Girişimi Davası ve İttihatçıların Sonu ... 161
d) İstiklâl Mahkemelerinin Sınır Tanımazlıkları ... 168
e) Çeviri Yasalarla Hukuk Devrimi ... 171
f) Doğu'daki Göçürülme ... 173
3) Yakın Geçmişle Hesaplaşma Atatürk'ün Büyük Nutku (1927) ... 175
Bölüm III. Yönetimin Temelleri ... 184
1) Ekonomi Politikası ... 185
a) Nüfus, Tarım, Endüstri ve Ulaştırma ... 188
b) Ticaret, Bankacılık ve Sigortacılık ... 196
c) Yabancıların Payı ... 198
d) Yolsuzluklar ... 206
2) Lâikliğin İlerlemesi ... 208
a) Lâiklik ve Halkçılık ... 208
b) Reformasyon mu, Dinin Denetim Altına Alınması mı? ... 218
c) Lâikleşme Süreciyle İlgili Önemli Yasa Değişiklikleri ... 225
d) Yazı Devrimi ve Eğitim ... 230
Ara Ek 7 : Ağrı Ayaklanması ... 241
Bölüm IV. Güdümlü Bir Demokrasi Deneyi ... 245
1) Serbest Cumhuriyet Fırkası ... 245
a) Nedenler ... 245
b) Kuruluş ve Örgütleniş Öyküsü ... 249
c) SCF'na Giren Milletvekilleri ... 257
d) Sıvas - İzmir Plâtformu ... 262
e) Belediye Seçimleri ve Kapanış ... 269
2) Başka Siyasal Parti Kurma Girişimleri ... 273
a) Ahali Cumhuriyet Fırkası ... 273
b) Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Fırkası ... 275
c) Lâyik Cumhuriyet İşçi ve Çiftçi Fırkası ... 276
Bölüm V. Tek Parti Yönetiminin Yerleşmesi ... 283
1) CHF'nın Aranışları ... 283
Menemen Olayı ... 293

2) Türk Ocakları'ndan Halk Evleri'ne 295
Ara Ek 8: Türk Tarih Görüşünün Oluşması 300
3) Yeni Seçimler ve CHF III. Kongresi: Oybirlikli Demokrasi 304
SONUÇ YERİNE 323
EK BELGELER 339
1. A+RMH Cemiyeti Nizamnamesi, 1919 341
2. A+RMH Grubu Madde-i Esasiye ve Nizamname-i Dahilîsi, 1921 ve 1922 347
3. [İkinci?] Grup Nizamname-i Dahilisi, 1921 351
4. Dokuz Umde Beyannamesi, 1923 354
5. A+RMHC: Müntehib-i Sâni İntihabında Nazar-ı Dikkate Alınacak Esasat, 1923 357
Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Heyet-i Merkeziyesi Beyannamesi, 1923 359
6. HF Nizamnamesi, 1923 362
7. TpCF Beyannamesi, Programı ve Nizamnamesi 1924 370
8. CHF Nizamnamesi ve Umumî Reisin Program Beyannamesi, 1927 382
9. SCF Yasası ve Programı, 1930 398
10. ACF Nizamnamesi, 1930 406
11. TCAÇP Esas Nizamnamesi, 1930 409
12. LCÇİF Programı, 1931 418
13. CHF Nizamnamesi ve Programı, 1931 429
14. CHF Halk Hatipleri Teşkilâtı Talimatı, 1931 455
KAYNAKÇA 459
DİZİN 473

GİRİŞ

Burada, (böyle bir şeyin varlığından söz edilebileceği ölçüde) siyasal partiler kuramının özellikle tek-partilere ilişkin yanları üstünde durmak istiyorum. 1923-31 döneminde tek-parti yönetiminin kuruluşunu gördükten sonra da, Sonuç bölümünde, bu deneyi burada özetlenen çerçeveye göre değerlendirmeye çalışacağım. Fakat, öncelikle bir yöntem sorununa dokunmam gerekiyor. Bu araştırma, bir betimleme (tasvir) midir, bir çözümleme (tahlil) mi? Bir başka deyişle, tarih mi yapıyorum, siyaset bilimi mi? Kolay bir yanıt, Giriş'le Sonuç'un daha çok siyaset bilimi, aradaki beş bölümünse daha çok tarih olduğudur. Böyle bir yanıtın doğruluk payı yüksek olmakla birlikte, benim yöntem anlayışıma hayli ters düşer. Çünkü bu gibi ayrımların, didaktik zorunluluklar dışında, yapay ve yanıltıcı oldukları kanısındayım. Kısaca söylendikte, önceden bir kuram (teori) bulunmaksızın, herhangi anlamlı bir betimleme yapılamaz. Öte yandan, salt çözümleme yapmış olmak için çözümleme yapmaya kalkışmaksa, çoğu kez olgusal gerçeklerden kopmaya varır.

Önsöz'de belirttiğim gibi, tarih her kuşakta yeniden yazılmak gerekir. Bunun nedeni, bugünle dün, şimdi'yle geçmiş arasındaki sürekli etkileşimdir. Her çağda değişen sorunsal çerçeveyi geçmişin birikimi belirlediği gibi; tarihte görülenleri de, insanların kendi günlerinde gördükleri belirler. Dolayısıyla, 1980'ler Türkiyesini doğru kavramak, yakın tarihin doğru anlaşılmasına bağlı olduğu kadar, geçmiş bir dönemin (örneğin, burada incelemeye çalıştığım 1923-31 yıllarının) doğru kavranması da, bugünün doğru anlaşılmasına bağlıdır.

Yakın Tarih'in tarihliği (yoksa bir tür gazetecilik mi olduğu), sık sık tartışılan bir konudur. Gerçekten, tarihçilik yüzyılların akışı içinde, yazının bilinmediği dönemlerle günümüz arasında yeralan bir zaman dilimi hakkında öyle bir çalışmadır ki, ilgilenilen yılların bu iki uçtan birine ya da ötekine yakın olması, bu inceleme türünün yönteminden içeriğine dek önemli ayrılıklar yaratmaktadır. Anlamlı belgelerin çok sınırlı bulunduğu eski zamanlar üstüne tarih çalışmalarıyla, başlıca sorunun uçsuz bucaksız bir belge kalabalığı içinde anlamlı sayılabilecekleri ayırmak olduğu yeni zamanlar üstüne tarih çalışmaları arasında, her ikisine de aynı adı vermenin yerinde olup olmadığını düşündürecek kadar büyük farklar vardır.

Üstelik, günümüze daha da yakın dönemlere geldikçe, devletlerin güvenlik endişesiyle arşiv malzemelerini araştırıcılara açmamaları gibi büsbütün başka bir boyut da işin içine girmektedir.[1] Türkiye'de Cumhuriyet döneminin devlet arşivleri hem daha örgütlenmelerini tamamlamamışlardır, hem de belgelerin ne zaman kamuya açılacakları bile bir karara bağlanmamıştır. CHP'nin de bir arşiv bölümü yoktur. Partiye ait eski belgelerin Birinci TBMM binasıyla yeni Meclis Kütüphanesinin alt katlarında çuvallar içinde durduğunu öğrenmemize karşın, bunlardan yararlanmamız mümkün olmamıştır. Sonuç olarak, bulabildiğimiz tarihsel belge niteliğindeki pek az malzemeye, (kütüphanelerimizin geç kurulmuş bulunmaları ve eski yayınları toplamakta gerekli çabayı göstermemiş olmaları yüzünden eksikli) gazete vb. koleksiyonlarını, (siyasetçilerimizin günce yazma alışkanlığı olmadığı için istenilir çokluktan uzak) anıları ve (resmî ideoloji çerçevesini zorlamaktan kaçınmaları dolayısıyla doğruluk ve tamamlıkları kuşkulu) tarih yapıtlarını katarak; ama bütün bunları eleştirel olarak yorumlama ve hoşumuza gitmeseler bile, gerçeklere yaklaşmaktan korkmama umut ve kararıyla yola çıkıyoruz.

İncelemelerimize ışık tutabilecek tek-parti üstüne kuramsal çerçeve de hayli zayıftır. Siyasal Partiler sosyolojisinin kurucularından olan Fransız profesörü M. Duverger'nin «parti-sistemi» (parti birimleri arasında yarışmalı etkileşim kalıpları ya da birlikte varoluş biçimleri) tanımına göre,[2] tek-parti sistemi diye bir parti-sistemi olamayacağını söylemek gerekir. Oysa, çağımızda birçok ülkede tek-partiler görülmüştür. Belki bunlara, parti-sistemleri değil, devlet-sistemleri (rejimler) demek daha doğru olur.

Tek-partili devlet-sistemleri, gerçekte birden çok parti bulunduğu halde, bir partinin ötekilere çok ağır basması anlamında (Hindistan Kongre Partisi ya da Polonya Komünist Partisi gibi) başat bir partiyle olabileceği gibi,[3]

[1] Yakın tarihin tek güçlüğü, elbette bu değildir. Eski tarihte yan tutmadan araştırma yapmanın görece kolay olmasına karşılık, yakın yıllardaki kişiler ve olaylar üstüne duygusal tutumlarımız, yansızlığı son derece zorlaştırmaktadır. Tarihin yansız olabileceğini ya da olması gerektiğini söylemiyorum, ama bir ölçüde bunun üstesinden gelmenin yolu, her dönemde egemen görüşün yanısıra, ilk bakışta bize pek doğru gelmeseler bile, o dönemdeki karşı görüşlere eğilmek, onların da gerçeğin bir bölümünü yansıttıklarını varsaymaktır.

[2] *Political Parties* (New York, 1954), s. 203. İngilizceden Ergun Özbudun çevirisi, *Siyasî Partiler* (Ankara: Bilgi Yay., 1974), 2. bas., s. 272-75.
«Tek-parti sistemi» kavramında, «sistem» içindeki denge yokluğundan önce, «tek-parti»den gelen bir çelişki de vardır: «parti=fırka» sözcüğü çokluğu içerir, çokluk içinde bir kesim demektir.

[3] H. Eckstein, başat *(dominant)* parti-sistemi için, şöyle bir işlemsel ölçüt veriyor: «zaman boyunca oyların ve koltukların % 60'ından çoğunu alan ve kendisinden

muhalefet partilerine hiç yer vermeyen (çoğu Komünist ya da Faşist Partiler gibi) bir diktatörlük partiyle de olabilir. Bunların arasında bir başka kategori de, ulusal kurtuluş savaşımları sırasında, öteki konularda anlaşamayan grupların tek bir amaç (bağımsızlık) uğrunda birleşmeleri sonucu ortaya çıkabilmektedir.[4]

Konunun, tek-partilerin kurulduğu ülkelerin gelişmişlik derecesiyle belli bir ilişkisi vardır. Türkiye'de (hukuk, tarih, siyaset bilimi gibi) çeşitli açılardan siyasal partiler üstüne çalışmalarıyla öncülük eden Profesör Tarık Zafer Tunaya, bu bağlamda, başka bir kategori önermiştir: Vesayet partisi. Ona göre, özellikle geri kalmış ülkelerde, «bazı tek-parti rejimleri, geçici olduklarını ve demokratik ve uygarca bir düzene varmak için köprü olduklarını ilân etmişlerdir. ... bu sistemlerde, başka partiler ve belli hürriyetler, anayasada kurulmalarına ve kullanılmalarına bir hukukî engel bulunmadığı halde, kurulmazlar ve kullanılmazlar. Daha doğrusu, kurdurulmazlar ve kullandırılmazlar. Bu suretle, *hukukî olmayan, fiilî bir tek-parti rejimi* vücut bulmaktadır. ... demokratik bir sistemin hazırlayıcısı [Vesayet partisi] olduğu için, kendi sonunu kendisi hazırlamaktadır.»[5]

sonra gelen ikinci büyük partiye oranı en az 2:1 olan parti, başat tek-partidir.» (Klâsik örneklerden biri olan Hindistan Kongre Partisi son yıllarda başat durumda olmaktan çıkmış, hatta birara iktidarı rakiplerine kaptırmıştır; ama Bayan İndra Gandhi'nin restorasyonuyla yeniden eski konumunu kazanmıştır.) Yine Eckstein'a göre, çift-parti sistemi de «ikisi oyların ve koltukların aşağı yukarı % 75'ini alan ve aralarındaki oran 2:1'den az olan iki partiyle oluşur. Bak. «Parties, Political: Party-Systems,» *International Encyclopedia of Social Sciences* (yeni basım). Bu hesapça, bizim 1946'da girdiğimiz çok-partili düzen de, bugüne dek gerçekte bir çift-parti sistemi olarak süregelmiştir.

[4] Bizim Birinci TBMM'de de, gruplaşmaların ortaya çıkmasından önce, böyle bir tek-parti olduğu ileri sürülebilir. Ama, asıl ilgilendiğimiz dönemdeki Türk tek-partisi (CHP) ne bu tür bir partidir, ne de (1924-25'teki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve 1930'daki Serbest Cumhuriyet Fırkası denemelerine karşın) bir başat parti.

[5] *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku* (İstanbul: Hukuk Fakültesi Yay., 1980), 4. bas., s. 314. Prof. Tunaya, bu türe üç örnek göstermektedir: Çin'de Kuomintang, Türkiye'de CHP ve Hindistan'da Kongre Partisi. (Tunaya Kuomintang'ın muhtemelen Çang Kay-şek değil, Sun Yat-sen dönemini düşünüyor; özellikle bugün Formoza/Tayvan'daki katı diktatörlüğün tek-partisi olan Kuomintang, bu tanımın niteliklerinden uzaktır.) Öte yandan, Amerikalı Türkiye uzmanlarından Walter Weiker da, CHP hakkında «siyasal vesayet» kavramını kullanmıştır: *Political Tutelage and Democracy in Turkey -The Free Party and Its Aftermath-* (Leiden: E.J. Brill, 1973). Aslında, Tunaya'nın bu kavramı önermesi, Weiker'ın kullanmasından öncedir; kitabının ilk basımına bakınız: *Siyasî Müesseseler ve Anayasa Hukuku* (İstanbul, 1966), s. 208-9. Ancak, CHP iktidarına ilişkin olarak «vesayet» kavramı (vesayet sistemi, vesayet politikası, vesayet hükûmeti), aşağıda dipnotu

Siyasal Partiler kuramı konusunda en yeni kitaplardan birini *(Parties and Party Systems* — NY : Cambridge Univ. Press, 1976) yazan İtalyan siyaset bilimcisi Giovanni Sartori, tek-partili devletleri üçe böldükten sonra, çeşitli bakımlardan herbirinde şu nitelikleri saptıyor (s. 227):

Türler: / Ayraçlar:	Totaliter	Otoriter	Pragmatik
İdeoloji	güçlü ve toptancı	daha zayıf ve toptancı değil	önemsiz ya da çok zayıf
Zorlama, seferber etme	yüksek	orta	zayıf
Dış gruplara karşı güdülen siyaset	yıkıcı	dışlayıcı	özümleyici
Alt grup bağımsızlığı	hiç yok	yalnız siyasal olmayanlarda	izin verilir ya da hoşgörülür
Keyfilik	sınırsız ve önceden kestirilemez	önceden kestirilebilir sınırlar içinde	sınırlı

Totaliter tek-parti, toptancı bir kapsama ve sızma, toplumu siyasallaştırma girişimidir. Bu gibi partiler «yeni bir adam» yaratmayı amaçlasınlar ya da amaçlamasınlar, alt sistemler gibi her türlü altgrup özerkliğini de yıkma eğiliminde olurlar. Özel yaşam alanları geniş ölçüde devlet denetimi altına alınır. Bu tür yönetimler, bireyin ve «mahremiyet»in değer taşımadığı Batılı-olmayan toplumlarda daha kolay kurulabilir. Ama totaliterlikten söz edebilmek için, toplum (kendiliğinden değil de) siyaset yoluyla totaliter biçimde kalıplanmış olmalıdır. Kültür gelenekleriyle bu yönde kalıplanmış (cemaat tipi) bir topluma totaliter demek, doğru olmaz. Otoriter tek-parti, bütün toplumu kapsama gücü ya da isteği olmayan bir denetim sistemidir. Bu yönetim türünü, toptancılık değil, dışta-bırakıcılık *(exclusionarism)* niteliklendirir. Ancak, dıştakilerin siyasal etkenliklerinin sınırlandırılması söz konusudur. Seferber etme'ler derinliğine değildir. Sistemde, önderin karizması ve bir takım yüzeysel etkiler de rol oynar. Altgruplar, siyaset dışında kaldıkları sürece dilediklerini yapabilirler. Pragmatik

6'da değinilen La Palombara ile Weiner'ın derledikleri Siyasal Partiler ve Siyasal Gelişme adlı yapıttaki, derleyicilerin -ileride alıntılar vereceğim- ortak Sonuç yazısında da kullanılmıştır. Bu kitap da 1966 tarihli olmakla birlikte, içindeki bildiriler ilk kez, 1964 yılının başında İtalya'da Frascati'deki Villa Falconieri'de yapılan bir toplantıda sunulmuştur. Demek ki, yerli ve yabancı araştırıcılar, biribirilerinden bağımsız olarak aşağı yukarı aynı zamanda, Türk tek-partisinin vesayetçilik savı üstünde durmaya başlamışlardır.

tek-parti ise, bir ideolojinin haklı-kılıcılığından yoksundur; dolayısıyla, ötekilerden daha az zorlayıcılık gizil-gücü (potansiyeli) vardır. Otoriter tek-partilerin dışta bırakıcılığı yerine, özümleyici bir politika güderler. İç ideolojik tutarlılığının zayıflığı örgütsel gevşekliğe yol açar ve sistem adeta çoğulcu bir görünüm taşır.[6]

Tek-parti konusundaki irdelemelerine «devrimci tek-parti» üstüne bir paragraf ekleyen Sartori, bunun toplumun sonul [nihai] ve toptan dönüşümü gibi bir amaç ya da düşmanın maddî olarak veya başka bir biçimde ortadan kaldırılması gibi bir politika ve/ya da partinin erki devrimci yollarla ele geçirmiş olması (veya erki almadan önce devrim yanlısı bulunması) gibi bir olguya işaret edebileceğini belirtmektedir. Ona göre, «devrim»in karşıdevrim ve restorasyondan farklılaştırma için kullanılması durumunda büyük tarihsel eğilimlere, düzen ve yasallıktan farklılaştırma için kullanılması durumunda yaşam anlayışlarına veya değer inançlarına, tutucu ya da ılımlı biçeme karşı bir tutum anlamında kullanılması durumunda ise güdülen politikaya ve davranış biçimlerine bir gönderme yapılmaktadır. Yazar, «devrim»in çoğucası kapsayıcı ve karışık bir anlam taşıdığına ya da («dışlayıcı» ya karşı «devrimci» denilmesi örneğinde olduğu gibi) bakışıksız (asimetrik)

[6] *Op. cit.*, s. 225-26. Bu açıklamalara göre, bizim tek-parti deneyimizin «totaliter» olmadığını, belki «otoriter» ile «pragmatik» türler arasında bir yer aldığını şimdiden söyleyebiliriz.

Sartori'nin bu üçlü tek-parti sınıflaması, aslında, Toplumsal Bilim Araştırma Kurulu'nun Karşılaştırmalı Siyaset Komitesi'nce Siyasal Gelişme üstüne incelemeler dizisindeki (6. cilt) Siyasal Partiler ve Siyasal Gelişme kitabında LaPalombara ile Weiner tarafından önerilen sınıflamadan pek farklı değildir. Siyasal partileri önce yarışmacı olan ve olmayan diye ikiye bölen bu yazarlar, yarışmacı-olmayan tek-parti sistemlerini de Otoriter, Çoğulcu ve Totaliter diye üçe ayırıyorlar: «The Origin and Development of Political Parties,» kendi derledikleri *Political Parties and Political Development*'ta (Princeton, 1966), s. 37-41. Bu sınıflamada ideolojik katılıkla nitelenen Totaliterlik, belli bir ölçüde ekonomik ve teknolojik çağdaşlaşmışlığı gerektirmektedir (Komünist ve Faşist-Nazi Partiler); Çoğulculuk yarı-otoriter olup katı ideolojik olmaktan çok pragmatiktir, öteki gruplarla ilişkileri yıkıcı olmaktan çok özümleyicidir, geleneksel seçkinlerin ve yapıların sürmesine, eski sömürgeci devlete bağımlılığın devam etmesine çok önem vermez, öteki örgütlere karşı da «hoşgörücü, ama denetim altında bir çoğulculuk» havası vardır. (Meksika ve bazı Afrika örnekleri); Otoriterlikte ise gerek parti gerek ülke çoğucası tek bir önderin yönetimindedir, muhalefet devrime ya da ulusa ihanet ve güvenliği tehdit etmekle suçlanır, ideolojisinin değiştirici olması gerekmez, tutucu da olabilir, zaten bu tür ekonomik ya da siyasal çağdaşlaşmaya pek elverişli olmayıp Totaliterliğin plânlı denetim olanaklarından da, Çoğulculuğun yenilik ve deneme olanaklarından da yoksundur, uzun sürünce tıkanmaya uğramak eğilimindedir (İspanya ve Latin Amerika örnekleri). CHF, burada da «otoriter» ile «çoğulcu» türler arasında yer almak gerekir.

çiftler içinde geçtiğine dikkati çekerek, bu terimin de, moda olan bütün terimler gibi, artık siyasetin incelemesine değil, söylevciliğine uygun düştüğünü ileri sürmektedir.[7] Oysa, totaliter-otoriter ayrımı da çağdaş siyaset biliminde işlevsel olmaktan çok söylevsel bir kategorileştirme sayılmaya başlanmıştır.[8]

[7] *Ibid.* s. 229-30.

Öte yandan, siyaset sosyolojisi açısından «devrimci parti» konusunu araştıran bir yazar, böyle bir partiyi incelemek için kapsamlı bir plân taslağı vermektedir: Felix Gross, *The Revolutionary Party: Essays in the Sociology of Politics* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1974), s. 113-15. Ona göre, sırasıyla (A) akımın kökeni ve geçmişi, temsil ettiği çıkarlar, etnik ve dinsel gruplar, genel siyasal hedefler, rakip gruplar tanılandıktan sonra, (B) toplumsal ve ekonomik ortam üstünde durulmalıdır. Daha sonra, (C) partinin ideolojisi çözümlenmeli ve (D) parti apparat'ının yapısı araştırılmalıdır. (E) Partinin eylem stratejisinin betimlenmesini, (F) önderlik konusu izlemelidir. (G) Partinin ekonomik kaynakları, bunların nasıl ve kimler tarafından kullanıldığı belirlendikten sonra da, (H) toplumbilimsel işlevi ortaya konulmalıdır. Bütün bunları, (I) genel bir değerlendirme izlemelidir. Bizim üstlendiğimiz araştırma, yarım yüzyıl önce sona eren bir zaman dilimiyle ilgili olduğu için, bu gibi soruları karşılayacak, dönemin güvenilir ve geçerli bir tarihi de, düzenli bir parti arşivi de bulunmadığından, böyle herhangi bir toplumbilimsel incelemeden önce, olgusal verilerin saptanması gerekiyor. Bu bakımdan, yapacağımız çalışma, ileride gerçekleştirilebilecek bu tür yaklaşımlara da bir katkı sayılabilir.

[8] Ferdinand A. Hermens gibi daha eski siyaset bilimcilerinin böyle bir ayrımı savunmalarına (*The Representative Republic* - Univ. of Notre Dame Press, 1958, s. 134-41) karşılık, artık genel olarak faşist ve komünist totaliterlik yerine, ancak (Mussolini Faşizmi vb. değil) Alman Nazizmi ve (öteki sosyalist ya da soğuk savaş terminolojisiyle, «demirperde gerisinin uydu» ülkelerinde vb. değil) Stalin dönemi Sovyet Komünizmi gibi sınırlanmış örneklerde totaliterlik eğiliminden söz edilebiliyor. Bak. örneğin, Melvin Croan, «Is Mexico the Future of East Europe,» (der.) S.P. Huntington ve C.H. Moore, *Authoritarian Politics in Modern Society* (NY: Basic Books, 1970), s. 452'de, Batı siyaset bilimcilerinin en iyilerinin bir süreden beri Sovyet ve Doğu Avrupa Komünist partileri için, yetersizliğinden ötürü «totaliterlik» modelini kullanmaktan vazgeçtikleri belirtiliyor. R. Borrowes'e göre de, bugünkü siyaset biliminde egemen olan görüş, «totaliterlik teriminin, hızla değişen karşılaştırmalı siyaset alanının dışında ve ondan yalıtılmış olarak geliştirilmiş bulunmasından ötürü sakıncalar taşıdığı yolundadır»: «Totalitarianism: The Revised Standard Version,» *World Politics,* Sayı 21 (Ocak 1969), s. 272-94.

«Totaliterlik» kategorisinin bence en önemli sakıncası, Faşizm'le Komünizm'i aynı çuvala koymak, dolayısıyla liberalizmin her ikisine üstünlüğünü vurgulamak eğilimini yansıtmasıdır. Bu ise, geçerliği tartışmalı bir ideolojik tutum olduktan başka, dikkati modeller arasındaki ayrılıklardan çok benzerliklere çekmekle de doğru çözümleme yapmak olanağını azaltmaktadır. Ayrıca, totaliterlik, kavramın özü gereği, görecelendirilmeye elverişsiz, mutlak bir anlam taşımaktadır. Oysa, devletin özel yaşamı *total* olarak denetim altına alması, bütün aşırılıklarına karşın Stalin Komünizmi ve hatta Hitler Nazizmi için bile, bir abartmadan başka bir şey değildir.

Sartori'nin genel olarak siyasal partiler üstüne yazdığı kitaptan daha eski olmasına karşın, tek-parti konusunda odaklaştığı için bizi daha çok ilgilendiren bir çalışma da, 1968 Nisanında Berkeley/California'da düzenlenmiş bir toplantının bildirilerinden oluşan Çağdaş Toplumda Otoriteci Siyaset: Yerleşmiş Tek-Parti Sistemlerinin Dinamiği adlı bir Amerikan siyaset bilimi kitabıdır.[9] Derleyicilerden S. P. Huntington'un imzasını taşıyan ilk yazı (Tek-Parti Sistemlerinin Toplumsal ve Kurumsal Dinamiği), parti sistemleri sayısal bakımdan, alışıldığı üzere üçe değil, beşe bölünüyor (s. 5). Bir kere, partisiz otoriter sistemler var; sonra da, Başat-parti sistemi Tek-parti sisteminden ayrılmış - aralarındaki fark, ikincisinde başka hiçbir siyasal parti olmaması değil, öteki siyasal partilere aldırış etmeksizin yönetmenin olanaksızlığı. Sonra, tek-parti sistemleri, partinin öteki kurum ve gruplar üstündeki gücünün ölçüsüne göre, zayıf, ılımlı ve kuvvetli olarak bölünmüş. Zayıf tek-partilerde, parti sistemi tüm siyasal sistemle örtüşmeyebiliyor.

Otoriter rejimlerde, tek-partinin devlet karşısındaki önemini inceleyen Huntington, (F. Neumann'ın *Behemoth*'taki yargısına katılarak) örneğin, 1930'larda Sovyetler Birliği'nde partinin devlete, İtalya'da devletin partiye ağır bastığını, Almanya'da ise durumun ikisinin ortasında bir yerde bulunduğunu belirtiyor (s. 7). Ayrıca, Franco İspanyasında bir devlet partisi *(Falange)* olmakla birlikte, rejimin bir parti devleti olmadığını ileri sürerek, bu zayıf tek-parti sisteminde rejimin partiden başka, ordu, kilise, monarşistler, Karlistler, malî oligarşi, *Opus Dei* ve *Caudillo* (önder) gibi dayanakları olduğuna işaret ediyor (s. 8-9). Huntington, tek-partinin toplumsal yapıyla ilişkisi konusunda da, bunun türdeş (sınıf ayrımı olmayan) bir toplumda «doğal,» çok bölünük bir toplumda ise «gerekli» olabileceğini düşünüyor.

Bu yazara göre, tek-parti sistemleri, ayrılma ve bölünmeyle çözülemeyen dinsel ya da etnik yahut ekonomik çatallanmaların *(bifurcation)* sonucudur (s. 11). Çoğu tek-parti sistemlerinin kuruluşu, çağdaşlaşma sürecinin başlangıçlarında olmuştur. Daha ileriliği temsil eden tek-partinin hedefi, bu durumlarda, ortadan kaldırılacak geleneksel bir seçkinler grubu, çağdaşlaştırılacak bir geleneksel kitle ya da boyunduruk altında tutulacak daha az çağdaş, «aşağı» bir ırktır (s. 12). Bu bakımdan, çok az ya da çok fazla gelişmiş toplum yapıları tek-partiye elverişsizdir. Güçlü bir tek-parti sis-

[9] S.P. Huntington ve C.H. Moore (der.), *Authoritarian Politics in Modern Society: The Dynamics of Established One-Party Systems* (NY: Basic Books, 1970). Bildirilerden birinde, kitapta kullanılan «yerleşmişlik» ölçülerinden birinin en az on yıllık ömür olduğu belirtilmektedir: Henry Bienen, «One-Party Systems in Africa,» s. 101.

temi, çağdaşlaşma sürecinin (ki başlıca, erkin merkezîleşmesi, genişlemesi ve yayılıp dağılmasından oluşur) başlarından ortalarına doğru olan aşamalarındaki bir toplumun belli bir takım işlevsel gereksinimlerini karşılar gibi görünmektedir. Kökeninde tek-parti sistemi, mutlaka bir şeylere karşı olmalıdır: Kapitalizme, emperyalizme, geleneklere, Yahudilere vb. Bir tek-parti sisteminin gücü, erk başına gelmek için verdiği savaşımın süresine ve yoğunluğuna bağlıdır (s. 14). İş başındaki bir tek-parti, ideolojik ya da siyasal bir dürtüyle kitleleri seferber etme ve örgütleme gereksinimini duymazsa gücünü yitirir. Öte yandan, herkes tek-partinin üyesi olursa da, üyeliğin anlamı kalmaz. Tek partide baştaki önderlerin partiyi güçlendirmek ve geliştirmek için bir yarışma duygusundan yoksun olmaları, zayıflamaya yol açar (s. 14-15).

Yine Huntington, aynı yazısında, tek-partileri toplumsal bölünme (çatallaşma) karşısındaki tutumları bakımından dışlayıcı *(exclusionary)* ve devrimci diye ikiye ayırmaktadır. Dışlayıcı tek-parti sistemleri, toplumdaki bölünmeleri kabul edip, partiyi kendi tabanlarını seferber etme aracı haline getirerek siyaset tekelini ellerinde tutarlar; karşı grubunsa siyasal etkenliğini yasaklama ya da sınırlama yollarıyla katılmayı daraltırlar. Devrimci tek-parti sistemleriyle, toplumdaki ikinci grubu eritme ya da özümleme yolunu tutarak, bölünmeyi ortadan kaldırmaya çalışırlar (s. 15).[10]

Dışlayıcı tek-parti sistemleri, çağdışı bir toplum kalıbını sürdürebilmek için çağdaş siyasal örgütlenme biçimlerini kullanmaktadırlar. Bu sistemlerin gerektirdiği koşullar şunlardır:

(1) Sistemin yasallığını sorgulamayan, duygudaş ya da ilgisiz bir uluslararası ortam,
(2) Siyasal tabanla sistem dışı bırakılan toplumsal güçler arasında, siyasal bilinç ve siyasal seferber olma durumları açısından anlamlı bir fark,
(3) Siyasal tabanın yönetici seçkinleri arasında oldukça yüksek bir birlik.

[10] Bu hesapça, Türk tek-parti deneyi devrimci değil, dışlayıcı olmaktadır. Yazar, F.W. Frey, «Political Development, Power and Communications in Turkey», (der.) L. Pye, *Communications and Political Development* (Princeton, 1963), s. 313'ten şu alıntıyı veriyor: «Atatürk devriminin özü, Türk toplumunda varolan iletişim çatallanması [bir yanda Batılılaşmış şehirli sınıflarla, öte yanda geleneksel köylü kitleleri] karşısında başka bir takım ulusçu hareketlerin yaptığı gibi yazıklanacağı ya da buna hemen saldırıya geçeceği yerde, ondan *yararlanmış* olmasıdır.»

CHF'nın dışlayıcılığı savı, Ergun Özbudun'un Huntington-Moore'daki katkısında da («Established Revolution *vs.* Unfinished Revolution: Contrasting Patterns of Democratization in Mexico and Turkey,» s. 380-404), *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma* adlı kitabında da (Ankara: Hukuk Fakültesi Yay., 1975, s. 33-37), yinelenmektedir.

Huntington bu sınıflamayı şöyle bir tabloda örneklendiriyor (s. 17).

Bölünmenin Temeli	Bölünmeye Karşı Güdülen Politika	
	Dışlayıcı	Devrimci
Etnik/Dinsel	Ulster (Kuzey İrlanda), Liberya	Nazi Almanyası
Ekonomik	Kemalist Türkiye, Milliyetçi Çin	Komünist Rejimler, Meksika

Ancak, uzun dönemde toplumsal ve ekonomik çağdaşlaşma bu koşulları bozar, dışlayıcı tek-parti tekelinden yarışmacılığa geçme eğilimi ortaya çıkar.[11] Bunun nedeni, dışlanan grupların gelişmesi ve seçkin grupta da çatışmaların belirmesidir. Önderlik, bu eğilime karşı, ya toplumsal ve ekonomik değişimi yavaşlatmaya çalışmakla tepki gösterir; ya da seçkinlerin birliksizliği ve dışlananların hoşnutsuzluğu anlatım bulamasın diye baskısını arttırır, yönetim bir kışla/polis devletine dönüşür. Bir seçenek de, TC'nde çok-partili yarışmacı sisteme geçişle yapıldığı gibi, çağdaşlaşmayı ve bunun siyasal sonuçlarını kabullenmektir (s. 18).

Dışlayıcı bir sistemde seçkinler çoğu kez siyasal seçkinlerdir. Siyasal seçkinler ticaret (ve endüstri) girişimlerine atıldıkları ölçüde, devletle ilişkili işlere girerler ve yasal ya da çalıntı devlet parasını sermaye olarak kullanırlar. Türkiye'de de yeni tüccar sınıfı, siyasal ilişkileri atlama taşı olarak kullanıp ekonomik bağımsızlık elde edenlerle ekonomide başarı kazandıktan sonra siyasete girenlerden oluşmuştur (s. 20). Türkiye'de çok-partili yaşama geçişte Devletçiliğin tartışma odağı olması, yeni işadamları sınıfının bürokratik denetimden sıyrılma isteğiyle ilgilidir. Girişimci orta sınıfın doğması ve kendisini bu sınıfla özdeşleştiren siyasal seçkin kesiminin (Demokrat Parti) ortaya çıkması karşısında, CHP üç şeyden birini yapabilirdi. Bunlardan birincisi baskıydı; ama baskı hem ekonomik gelişmeye zararlı olurdu, hem de ülkenin savaş sonrası Bağlaşıklar egemenliğindeki uluslararası topluluk içinde kuşkulu durumu açısından tehlikeliydi. İkinci yol, yeni gücü kapsayıp özümlemekti; ama bu da hükûmet politikasında büyük değişiklikler yapılmasını gerektirirdi. Üçüncü yol, iç ve dış baskılara boyun eğip bir siyasal parti kurmalarına izin vermekti ki, CHP bunu yaptı; ama bu yolun sonucunda kendi erkinin devrilmeyeceğini düşündüyse, hesabı yanlış çıktı (s. 20-21).

[11] «1945'te Türkler İkinci Dünya Savaşının yengin Batılı devletleri modeline uymak ve Birleşmiş Milletler'e kabul edilebilmek için daha demokratik bir siyasal düzene ilerlemek gereğini duydular. İki yıl sonra ABD'nin askerî ve ekonomik yardımını sağlamak gereksinimi, bu eğilimleri pekiştirdi.»

Dışlayıcı tek-parti sisteminin başarısızlığa uğrayınca değişmesine karşılık, devrimci tek-parti sistemi başarıya ulaşınca (bölünmenin ortadan kaldırılması amacını gerçekleştirince) değişir. Dışlayıcılığın yarışmacılığa çevrilmesi gibi, devrimcilik de kurumsallaşmaya çevrilir. Dönüşme, pekişme ve uyum sağlama aşamalarından oluşan bir süreç sonunda devrimci tek-parti yerleşmiş tek-parti haline gelir (s. 25 vd.). Yeni durumun eskisinden şu farkları vardır:

(1) Amaçları ve önderlerin kararlarını biçimlendirmede ideoloji daha az önemlidir; pragmatik düşünceler daha ağır basmaktadır.

(2) Siyasal önderlik kişisel, karizmatik, otokratik olmak yerine, oligarşik, bürokratik ve kurumsallaşmıştır.

(3) Girişkenlik partili seçkinlerde toplaşmak yerine, teknokrat ve işletme yöneticilerine dağılmıştır; parti apparatı değişmeyle durulma arasında aracılık etmektedir.

(4) Çok sayıda önemli çıkar grubunun ortaya çıkması, korporatif bir yapının doğmasına yol açmakta; bu bakımdan da, parti apparatı çatışan özel çıkarların toplayıcısı ve düzenleyicisi olmaktadır.

(5) Aydınlar rejimi yönetmek yerine eleştirmektedirler.

(6) Halk katılımı partinin kitleleri seferber etmesinin değil, parti içinde seçim yarışmasının sonucu olmaktadır (s. 40-41).

Yerleşmişliğe geçiş, siyasetin payının küçülmesi ve siyasallaşmış toplumdan ekonomik-teknik-toplumsal birimlerin özerkliğine doğru gitme anlamlarına gelmektedir.[12]

Aynı derlemedeki, Meşruluk Kaynağı olarak Tek-Parti konusunu inceleyen C. H. Moore'un yazısında ise, Tek-Parti İdeolojileri üstüne şöyle fazlasıyla basitleştirilmiş bir tablo veriliyor (s. 57):

[12] Yerleşmişliğin özelliklerini ayrıntılarıyla aktarmamın nedeni, bu kitabın yazarlarına göre, Türk tek-partisi böyle bir gelişim çizgisi izlemediği için, bir karşılaştırma yapmaya olanak vermektir. Ancak, yerleşmiş tek-parti sisteminin en iyi örneği diye kabul edilen Meksika Devrimi'nin, bizim ilgilendiğimiz dönemin sonu olan 1931 yılında Türkiye'dekinden daha çok yerleşmiş görünmediği kanımızı belirtmeden geçemeyeceğiz. Yapılan değerlendirme (tanımlar veri alındıkta), deneylerin bütünü için doğru olabilir; yoksa her iki örnekte de, 1930'ların başında 1940'ların sonlarındaki farklı gelişmeleri kaçınılmaz kılan yapısal gereklilikler pek yoktur.

Boyutlar: İşlevler	Amaçlar: Toptan Dönüştürme	Bölümsel Dönüştürme
Araçsal	TOTALİTER Stalin Rusyası, Mao Çini, Nazi Almanyası, «Stalinist» Doğu Avrupa	VASİLİK Tunus (Burgibizm), Tanzanya (Ujamaa), Yugoslavya (Ulusal Sosyalizm), Atatürk Türkiyesi (Altı Ok)
Anlatımsal	KİLİASTİK Faşist İtalya, Nkrumah Ganası, Mali, Gine, Küba, Ben Bella Cezayiri	YÖNETSEL Meksika

Ülkenin özelliklerine bağlı, dolayısıyla evrensel-olmayan ve ihraç edilebilir nitelik taşımayan sınırlı ereklerin tanımladığı vasîlik ideolojileri iç çelişkiler taşırlar. Böyle ideolojilere sahip olan tek-partiler, ya TC'ndeki gibi özümleyip evcilleştiremedikleri toplumsal güçlerce kuyularının kazılmasına izin vermek ya da kendilerini kurumsallaştırıp meşruiyet tabanlarını değiştirmek zorunda kalırlar (s. 61-62).

Moore,[13] bu yazısında TC'nin tek-parti deneyi üstüne şunları söylüyor: «CHP önderlerinin, özellikle İsmet İnönü'nün anayasa ilkelerine bağlılığı-

[13] Bu yazar, aynı derlemedeki Tunus örneğini tartıştığı bir bildirisinde, yukarıda dn. 10'da değindiğim CHF'nin dışlayıcılığı görüşüne şu sözlerle katılıyor: «Türkiye'nin sınırlı çağdaşlaşması, Atatürk'ün yalnızca çağdaşlaşmış aydınlar, serbest meslek sahipleri ve memurlardan oluşan bir seçkin takımına tam siyasal katılma getirirken, kitleleri fiilen siyasetin dışında tutmasına izin vermiştir. Böylelikle, CHP için çağdaşlaşma ereklerinde anlaşma sağlamak daha kolay olmuştur. Kitleler siyasal sürece ancak bir çift-parti sisteminin ortaya çıktığı 1946'dan sonra sokulmuşlardır. Frey'in (*Turkish Political Elite*, s. 43'te) dediği gibi, 'Sürecin tek bir devrede teleskop gibi içiçe sokulmak yerine iki aşamaya bölünebilmiş olması, çoğu öteki 'yeni doğan' uluslarla karşılaştırıldığında Türkiye'nin görece başarılı durumunu bir ölçüde açıklayabilir'» (s. 312).

Bu yargı, Moore'un kitabın öteki derleyicisi Huntington'la birlikte yazdığı Sonuç'ta da yineleniyor:

«Dışlayıcı ve devrimci tek-parti sistemleri arasındaki farklar, siyasal seferber etmedeki farkları yansıtır. Dışlayıcı sistemler, siyasal kaynakları tamam olmayan, bölümsel olarak seferber edilmiş toplumlarda ortaya çıkarlar. Toplum içinde, bir toplumsal güç görece yüksek bir siyasal seferber olma düzeyine erişmiş, öteki başlıca toplumsal güç ise görece düşük bir seferber olma düzeyinde kalmıştır. Siyasal önderler başlangıçtaki bölünmüşlüğün kapatılmasını amaçlayan bir ideolojiyi savunsalar bile, bağımlı toplumsal gücü özümleyecek ya da ortadan kaldıracak kuvveti bulamazlar. Bunun içindir ki, ideolojileri ya kiliastik, yani anlatımcı ve iş-

nın, 1940'ların sonlarında parti sadakatlarına ağır basması, Türkiye'nin bir çift-parti sistemine dönüşmesine izin verdi. ... 1935'te İçişleri Bakanı Recep Peker açık bir ideolojinin haklı-kılıcılığıyla CHP'ni meşruluğun tek kaynağı haline getirerek pekiştirme eğiliminde görünüyordu. İkinci Dünya Savaşını Almanlarla İtalyanlar kazansalardı, Peker'in seçeneği muhtemelen İnönü'nünkine galebe çalacaktı.»[14] Yine ona göre, «CHP'nin tekelci bir parti olarak ayakta kalmasını sağlayabilecek faşist yapılar türetmekte niçin «başarısızlığa» uğradığını tartışmak; Afrika, Faşist, Komünist, hatta Meksika yerleşik tek-partilerinin yüzyüze oldukları seçenekleri karşılaştırmalı bir biçimde çözümlemek kadar öğreticidir.» (s. 50).

Sartori'ninkine benzer bir tek-parti tipolojisi önerdiklerini yukarıda bir dipnotunda (6) belirttiğim LaPalombara ve Weiner, derledikleri Siyasal Partiler ve Siyasal Gelişme kitabının kuramsal girişi niteliğindeki ortak yazıları (Bl. I) «Siyasal Partilerin Kökeni ve Gelişimi»nde, sonuç olarak, siyasal partilerin ekonomik, toplumsal, siyasal gelişme süreçlerinin hem ürünü,

lemsiz ya da vasice, yani işlemci ama toplumun bölümsel bir biçimde dönüştürülmesini amaçlar olacaktır. Atatürk, gerçekçi olmak için köylüleri dışarıda bırakmak zorunda kalmıştır; tıpkı etnik ve dinsel oligarşilerin karşıt ve bağımlı toplumsal gücü altta tutabilmek için ideoloji ile örgütü birleştirme gereğini duymuş olmaları gibi. Toplumsal-ekonomik çağdaşlaşma ve bağımlı toplumsal gücün giderek siyasal yönden seferber olması, böylece -TC'nde olduğu gibi- dışlayıcı sistemin yıkılmasına ve bir çok-partili sistemin ortaya çıkmasına yol açar. Demokratik olmakla, sistem bir tek-parti sistemi olmaktan çıkar.» (s. 510). Yazarların, Türkiye'nin gerçekleştirdiği bu yolun almaşıkları diye düşündükleri üç olanak da şunlardır:

(1) Değişimi yavaşlatmak ve baskıyı arttırmak,
(2) Sistemin devrimci bir tek-parti tarafından devrilmesi,
(3) Asker/Polis baskısının tek-partinin yerini almasıyla bir Partisiz Otoriterliğe gerilenmesi.

[14] Aynı derlemenin bir başka yazarı, Juan J. Linz, Franco İspanyası örneğini incelerken, bir tek-parti sisteminin doğuşundaki esin kaynaklarını yansıtan ideoloji ve simgelerin sonul olarak kurumsallaşmada etkili olduğunu söylemekte ve Türk deneyi için de şöyle demektedir:
«Türk tek-parti sistemi Başbakan Petel'in [Peker!] iktidara yapışmak isteğine ve faşist modellerin etkilerine karşın, temelinde Birinci Dünya Savaşının yenginleri olan Batılı liberal-demokratik ilerici modellerle Jön Türk hareketinden doğmuştu» (s. 183).

Şurasına işaret edeyim ki, genel olarak anlamlı görünen bu gibi kuramsal çözümlemeler, dayandıkları olgusal bilginin zayıflığı nedeniyle hayli sakattır. Örneğin, Moore, Recep Peker'in 1940 yılında Yunanistan'a saldırısı nedeniyle İtalya'ya karşı savaşa girilmesinin baş savunucusu olduğu gerçeğini bilseydi, Mihver zaferinin onun seçeneğini Türkiye'de başa getireceğini herhalde kolay kolay söyleyemezdi.

hem de o süreçlerin belirleyicisi olduklarını söylüyorlar (s. 41-42). Bu yazarların biri genel, ötekiyse tek-partilere ilişkin iki gözlemini de burada aktarılmaya değer buluyorum.

LaPalombara ile Weiner'e göre, siyasal sistemler geleneksel bir durumdan çağdaşlama yönünde gelişirlerken iç ve dış bunalımlar geçirirler. Partilerin oluşmasını etkilemeleri yönünden en önemli iç bunalımlar meşruluk, bütünleşme ve katılma bunalımlarıdır (s. 14). Öte yandan, gelişen ülkelerde tek-parti çözümünü destekleyen bir etken de, «hızlandırılmış tarih»tir. Çeşitli gelişme aşamalarının (ve onlara eşlik eden bunalımların) kısa bir süre içinde ve içiçe yaşanıp atlanmasını isteyen çağdaşlaşmacı önderler, çoğulcu demokrasinin yarışma odakları gereğini genellikle katlanılmaz bir lüks saymak eğiliminde oluyorlar (s. 32).

Yine bu kitapta yer alan, Dankwart A. Rustow'un «Türkiye'deki Siyasal Partilerin Gelişimi» üstüne yazısı (Bl. 4), kuramsal-çözümleyici olmaktan çok, en iyi anlamıyla betimsel niteliktedir. Rustow'a göre, bizim parti gelişmelerimizin iki önemli özelliği vardır; bunlardan biri süreklilik ya da süregeliş *(survival)*, ötekiyse uyumlu bir genişleme ve kasılma hareketidir *(a rhythm of diastole and systole)*. Yakın siyasal tarihimizin dönemleştirilmesi açısından ilginç sayılabilecek, genişleme (a) ve kasılma (b) evrelerini Rustow şöyle saptamaktadır :

I a) 1865-78
b) 1878-1908
II a) 1908-13
b) 1913-18
III a) 1918-23
b) 1923-45
IV a) 1945-54
b) 1954-61
V a) 1961 (s. 113).[15]

Yine aynı kitapta bulunan Immanuel Wallerstein'ın «Tek-Partili Afrika Devletlerinde Partinin Çöküşü» konulu yazısı (Bl. 7) ise, bizim çalışmamızın tarih sınırları dışında kalan, Türkiye'de 1936'daki Parti'yle Devlet'i birleştirme girişimi bakımından yararlı olabilecek karşılaştırmalara elverişli bir takım gözlemler içermektedir. Birçok Afrika ülkesinde «partinin

[15] Rustow bu zaman-dizim dönemleştirmesini herhalde şöyle sürdürecektir:
V a) 1961-71
b) 1971-73
VI a) 1973-80
b) 1980- ?

hükûmeti devraldığı ileri sürülüyor; [oysa] öyle görünüyor ki, çoğu kez bunun tersi olmaktadır» (s. 210). «Tek-partili sistem başlangıçta yöneticilerin belirlenme biçemlerinde eşitlikçi yönde gerçek bir değişim getirecek gibi görünmüştür. Partinin etkililiğinin azalması, böyle bir eğilimi de durdurmuştur. Eğitim sisteminin ve yönetim yapısının geleneksel-olmayan seçkinlerden adam alması, sömürge döneminin sonlarındakinden daha çok değil, belki daha bile az olmaktadır» (s. 211). «Ulusçu hareketler geniş ölçüde, toplumlarını dünya çapında siyaset ve ekonomice güçlü birimler haline dönüştürecek ulusal-devletler yaratmayı amaçlayan çağdaşlaşmacı seçkinlerin sözcüleri olarak iş başına gelmişlerdir. [Oysa şimdi] Piyasa ekonomisinin çoğalan gelirinden kendilerine bir pay çıkartmak isteyen, ama yeni edindikleri ayrıcalıkları tehdit edebileceği için daha hızlı bir çağdaşlaşmadan da korkan yerel seçkinlerin koalisyonları haline dönüşmektedirler. Bazı devletlerde ulusal meclisler, yerel eşraf toplulukları olarak yeniden değerlendirilmektedir. Böylelikle üye, yerel seçmenlerin onların adına hareket etmek ya da merkezî hükûmetle pazarlığa girişmek yükümü altındaki doğrudan temsilcisi haline gelmektedir. Bu tür durumlarda David E. Apter'in Gana hakkındaki sözleri [Ghana in Transition (NY: Atheneum, 1963), s. 372] bütün Afrika için de geçerlidir: «En büyük tehlike ... otokrasi, sosyalizm ya da yeni-gelenekçilik değil, düpedüz siyasal kinisizmdir.» (s. 212).[16]

Bu kitabın derleyicileri, LaPalombara ile Weiner yazdıkları Sonuç'ta, çağdaş Batı'da partilerin siyasal sisteme ilişkin bazı varsayımlara dayandığını belirtiyorlar: Nüfusun çoğunun sistemi meşru sayması, halkın ulusal devlete sadakati, siyasete katılanlarla devlet ve siyasete katılanların kendi aralarında kabul edilmiş ilişkilerin olması (s. 399). Onlara göre, çağdaş devletin evriminde bir zamanlar geçerli olmayan bu varsayımlar, şimdi de azgelişmiş çoğu ülkede geçerli değildir. (Bu bakımdan, TC'nin başlarında bir bunalım yaşandığını söyleyebiliriz.) Aynı Sonuç'taki, Türkiye'nin siyasal gelişimi üstüne, yine bizim çalışmamızın sınırları dışında kalan olaylara ilişkin olmakla birlikte, tek-parti deneyimizin tümüne ışık tutabilecek, oldukça olumsuz yargılar şöyle:

«1945'te Atatürk'ün ardılı İnönü Türkiye'nin tek-partili devlet sistemini yarışmacı bir sisteme dönüştürmeyi kabul etti. Kazanan partinin güttüğü politikalar bir yana, temsilî hükûmete hemen hemen evrensel bir bağlılık varolmadığı için, bu deneme başarısızlıkla sonuçlandı. Köylük tabana da-

[16] Gerçekten, Türkiye'deki 1936 deneyinde de, partinin devletleşmesi, dolayısıyla bağımsız bir güç olmaktan çıkması, dengenin kalmaması ve siyasal katılma yolunun tıkanması gibi önemli iki sakınca taşımıştır. Bu deneyden cayılması da, bir ölçüde, bu sakıncaların anlaşılmasıyla ilgili olabilir.

yalı seçim yengini DP (sonra da AP), eğitim görmüş, lâik, şehirli orta sınıfların, lâikleşmeyi değiştirmeye çalışan, köy tabanına dayanan ve toptan çağdaşlaşmaya gönüllü görünmeyen bir partiyi kabul edilemez saymaları üzerine, askerî bir darbeyle devrildi» (s. 412).

Yine bu sonuçta, W. Weiker'ın daha sonra Serbest Cumhuriyet Fırkası ile ilgili kitabında çerçeve olarak benimseyeceği «vesayet politikası» kavramı üstüne de, şu sözler söyleniyor:

«Türkiye örneği, bir vesayet sisteminin bir memleketi demokratik yönetime nasıl 'hazırlayabileceği' hakkındaki temel sorunu ortaya koymaktadır. Bir vesayet hükûmetinin etkili bir merkezî otorite kurmanın aracı olabileceğine pek şüphe yoktur; fakat geniş ölçüde farklı görüşler karşısında [demokrasi için gerekli] zihinsel tutumlar, hoşgörü ve rakiplerini işbaşında görmeye hazır olma duygusu gibi şeylerin, bir otoriter rejim atmosferinde geliştirilebileceği olasız görünüyor» (s 413).

Genel olarak siyasal katılma konusunda da LaPalombara ile Weiner'ın vargıları şunlar: «Bilginler arasında, [toplumda tutumsal ve davranışsal değişiklikler yaratmaya çalışan] seferber edici *(mobilist)* tek-parti sistemlerinin siyasal gelişme üstündeki etkileri —ya da varsayılan etkileri— hakkında çok anlaşmazlık vardır. Kimi bilginler seferber edici tek-parti sistemlerinin ulusal bütünleşmeyi kolaylaştırmakla birlikte, etkili katılmayı önlediklerini, dolayısıyla da, diyelim, ekonomik büyüme, toplumsal genlik ve demokratik siyasal değerlerden çok, başlıca siyasette sağkalma, ulusal sınırları büyütme ya da kişisel kazançla ilgilenen oligarşik sistemlerin gelişmesini teşvik ettiğini ileri sürüyorlar. Pek çok şey, etkili siyasal katılma olmadığı halde, tek-partinin bir halk desteği duygusunu geliştirmekte ne denli haklı olduğuna bağlıdır» (s. 425).

«Bir vesayet politikasını savunanlar —bunlar her zaman iktidarda olanlardır, muhalefettekiler değil—, bu politikanın yalnızca ekonomik gelişme için bir öngereklilik olmakla kalmayıp, siyasal gelişmede de zorunlu bir aşama olduğunu ileri sürerler. Muhalefetin bilisiz ve siyasetçe ham köylülüğü sömürmesini önlemek için otoriterliğin gerekli olduğu ileri sürülür; ayrıca kabileler ve kastlar gibi darkafalı ayrık grupların bütünlenmesinin, en iyisi, otoriterlik altında gerçekleştirilebileceği de ileri sürülür. Otoriter rejimler, bütünlenme bunalımının üstesinden gelmekte, çoğulcu, yarışmacı sistemlerden daha becerikli olduklarını ortaya koyabilirler, fakat şimdilik ne o ne de bu yönde kesinlikle kanıtlanmış bir durum yoktur. Sağlıklı demokratik sistemlerin demokratik olmayan temeller üstünde kurulabileceğine inanmak için ise daha bile az neden vardır (s. 433).

LaPalombara ile Weiner, otoriterliğe karşı siyasal yolsuzluğu bile savunacak kadar ileri gidiyorlar:

«Uzun dönemli demokratik siyasal gelişme açısından, siyasal parti egemenliği altında olan, hatta belli bir ölçüde siyasal yolsuzluk da yapan bir bürokrasi, Weberci bir yasal-akılcı otorite sisteminin gereklerine pek güzel uyan, bu nedenden ötürü de, siyasal partilerin ve çıkar gruplarının gelişimini çarpıtabilecek ve hatta bunları bürokratik denetim altına sokabilecek bir durumda olan bir bürokrasiye pekalâ yeğlenir olabilir» (s. 434).

Bu Giriş'te çağdaş tek-parti sosyolojisinin bütün bulgularını aktarmaya çalışmak, hem olanaksız hem de gereksiz. Onun için, bu kadarıyla yetinmek istiyorum. Ancak, bir tek-parti herşeyden önce diktatörlük demek olduğu için,[17] son olarak, kuramsal açıdan biraz da bu kavramın üstünde duracağım. Günümüzde diktatörlüğün yaygın iki anlamı vardır. Bunlardan, Marxist kurama dayanan ilkine göre, diktatörlük aşağı yukarı «siyasal egemenlik» demektir; devlet biçiminin krallık mı cumhuriyet mi olduğuna bakılmaksızın, her sınıflı toplumda diktatörlük zorunlu olarak vardır. Bu anlamda diktatörlük, ekonomik bakımdan toplumda başat durumdaki sınıfın siyasal gücünü olanaklı kılan devlet erkinin özüdür. Biz daha çok, kavramın demokrasiye karşıt olan öteki anlamıyla ilgileneceğiz. Bu ikinci anlamda diktatörlük erkin kullanılma biçimi ya da yöntemine ilişkin olup, tek bir kişinin ya da küçük bir oligarşinin şiddete dayanan, sınır tanımayan, denetim kabul etmeyen egemenliği demektir. Bu gibi diktatörlükler, gelenekçi (tutucu) ya da devrimci (değiştirici) olabilirler.

CHP'nin 1923-45 dönemindeki tek-parti yönetiminin bir diktatörlük olduğuna kuşku yoktur. Ancak, bu diktatörlüğün devrimciliği tartışmalıdır. Kimi yazarlar, CHP yönetiminin değiştirici olmaktan çok, gelenekçi nitelik taşıdığını ileri sürmüşlerdir.[18] Siyasal Partiler sosyolojisinin kurucusu

[17] «... diktatörlük dünyamız kadar eski olmakla birlikte, ... partiye dayanan diktatörlük yeni bir siyasal sistem teşkil eder. ... Tek-parti sistemi, demokrasi çerçevesi içinde doğmuş olan genel bir yöntemin [siyasal parti yönteminin] diktatörlüğe uydurulmasından başka bir şey değildir.» M. Duverger, çev. Ergun Özbudun, *Siyasi Partiler*, s. 335.

[18] James A. Bill ile Carl Leiden, ortak yapıtları *Politics in the Middle East*'te (Boston: Little, Brown and Co., 1979), Atatürk için «değişimin en hızlı taraftarı mı, örtülü tutucu mu» *(Champion of Change or Camouflaged Conservative)* diye sormakta ve toplumun yapısında köklü değişikliklere girişmemiş olmasından ötürü ikinci almaşığa ağırlık vermektedirler (s. 191 vd.). Prof. Dr. Şerif Mardin de, 1972 Mayıs ayında Princeton Üniversitesinde yapılan bir kollokyumda şunları söylemektedir: «TC'nin kurucuları, devletin güçlendirilmesini (bu, eşrafa bağımlılığın sürekli kılınması anlamına gelse bile) benimsedikleri öncelik sırasının en başına

sayılan M. Duverger ise, CHP'nin gerek felsefesi gerekse yapısı bakımından totaliter değil (demokratik), çağdaşlaşmayı önleyen başlıca engele (yani İslâma) karşı, Batılılaşmayı gerçekleştirmeye çalışan, «özünde pragmatik» bir tek-parti olduğu kanısındadır (s. 359). Duverger, «Kemalist rejim, Faşist olmamakla birlikte, demokratik de sayılamazdı. Uygulamada seçimler tek bir aday hakkında yapılan plebisitlerden ibaret kalıyordu; temel siyasal özgürlükler de çok sınırlı nitelikteydi» (s. 362) demekle birlikte, CHP yönetiminde tek adaylı seçimlerin «bir ideal olarak değil, geçici ve esef verici bir zorunluluk olarak» gösterildiğini söylemektedir: «Türk tek-parti sistemi, hiçbir zaman bir tek-parti doktrinine dayanmamış; tekele resmî bir nitelik vermemiş,[19] onu, sınıfsız bir toplumun varlığıyla ya da parlemanter çekişmeleri ve liberal demokrasiyi ortadan kaldırma arzusuyla meşrulaştırmaya çalışmamıştır. Sahip olduğu tekelden dolayı daima rahatsızlık, hatta utanç duymuştur. Türk tek-partisi, bir suçlu vicdanına sahip olmuş ve bu noktada, kendilerini taklit edilmesi gerekli modeler olarak gösteren Faşist ya da Komünist kardeşlerinden ayrılmıştır» (s. 360). Ayrıca, ona göre, «plüralizmin daha önce mevcut olduğu eski demokratik rejimlerde kurulmuş olan tek partilerle, zaten otokratik bir sistem altında bulunan ve hiçbir zaman gerçek bir plüralizmden geçmemiş olan ülkelerde kurulmuş tek partiler arasında temel bir ayrım yapmak gerekir» (s. 362). Bu bakımdan, Alman ve İtalyan örneklerinin tersine, Sovyetler Birliği gibi, Türkiye'de de tek-parti yönetiminin getirdiği «yeni sistem eskisinden daha demokratikti.»[20]

koymuşlardır. ... insan, geleneksel Osmanlı çevreyle ilişki biçiminin sürekli kılındığı duygusuna kapılıyor. ... Yukarıdan aşağıya düzenlemeler zorlayarak bütünleşme, Osmanlı toplumsal mühendisliğinin gerisindeki genel yaklaşımdı. ... Düzenlemenin, her zaman Osmanlı egemenlik ilkelerinden biri olması bakımından, Kemalistlerin çağdaşlaşma hakkındaki fikirlerinde besbelli bir geleneksel öğe bulunuyordu.» «Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics,» (*Daedalus*'un 1973 Kış sayısında yayımlanan yazıya eklemelerle) Derleyenler Engin D. Akarlı ile G. Ben-Dor, *Political Participation in Turkey* (İstanbul: Boğaziçi Üniv., 1975), s. 23-25.

[19] Duverger bundan önce, Portekiz gibi Türkiye'nin de tek-parti sistemini, erk kuramlarına sokmaksızın uyguladığına işaret etmiştir (s. 336).

[20] *Ibid.*, s. 363. İngiliz uyruğuna geçmiş bir Alman liberali olan Dr. Ernest Jackh da şunları söylemektedir: «1937'de Atatürk'le diktatörlük hakkında münakaşa yaparken bana: diktatör Hitler'i neden istemediğimi, fakat diktatör dedikleri halde neden kendisiyle dost olduğumu sordu. Cevabımın bir kısmı şuydu: Sizin diktatörlüğünüz esir bir milleti hürriyete kavuşturuyor, halbuki Hitler'in zulmü hür bir milleti esarete götürüyor.» Çeviren: Perihan Kuturman, *Yükselen Hilâl: Dünkü Bugünkü ve Yarınki Türkiye* (İstanbul: Uğur K., 1946), s. 223. Dr. Jackh, bu kanısını Çumhuriyet'te eğitime verilen önemle temellendirmektedir: «Tarihi

Türkiye'de 1946'da (yeniden) başlatılan çok-partili demokrasi sürecinin 1960, 1971 ve 1980'de kesintiye uğramasından önce, Duverger hayli iyimserlikle şunları yazmaktadır: «... Türkiye örneği, basiretle uygulanan bir tek-parti yönetiminin, bir gün gerçek bir demokrasinin kurulmasını mümkün kılacak tek unsur olan yeni bir yönetici sınıfın ve bağımsız bir siyasal elitin yavaş yavaş ortaya çıkmasına imkân verebileceğini göstermektedir. Acaba bunu genelleştirerek, tek-partinin, nazik demokrasi bitkisinin çorak bir toprakta büyümesini sağlayacak geçici bir destek ödevi görebileceğini kabul edebilir miyiz? Hâlâ geçici nitelik taşıyan tek bir örnekle bir sonuca varmaya bilimsel bakımdan imkân yoksa da, bu soru sorulmaya değer mahiyettedir» (s. 364).

Bütün bu kuramsal düşüncelerden sonra, ortaya atılan soruların hiç değilse bazılarına cevap bulabilme umuduyla, önümüzdeki tarih malzemesine bakmaya başlayalım.

yüzlerce asır geriye götüren Hitlerism cehalete kıymet vermekle başarı elde etmeğe karar verdiği sırada, yüzlerce asır ileriye koşan Kemalism cehaletten hürriyete ulaştırmağı tercih etti. Böyle bir hürriyeti bütün diğer hürriyetlerin takip etmesi tabiidir. Hitlerism üniversite ve mektepleri kendi parti ve parti devleti uğruna boşalttığı zaman Kemalism her cinsten mektepler kurdu, doldurdu ve her meslekten insanlar, bilgili seçmenler, mesuliyetli memurlar yetiştirmek için talim ve terbiyeyi mecburi kıldı. Eğer liderlik demokrasinin ana meselesini teşkil ediyorsa, talim terbiye de liderliğin ana meselesini teşkil eder» (s. 228). «Yüzlerce asır» sözü, Naziliğin insanları taş devrine götürdüğü anlamında alınabilirse de, bizim devrimlerden önce Kemalizmin amaçladığı çağdaşlıktan «yüzlerce asır» geri olduğumuz savı, çok büyük bir abartmadır. Öte yandan, eğitime önem vermek özgürlükçülüğün ölçütü olsaydı, II. Abdülhamid'i de demokrat saymak gerekirdi.

Türkiye'deki tek-parti yönetimini genel olarak iyi gözlerle bakan Duverger, Rusyadaki devrim-öncesi demokrasi deneyinin (1917 Mart-Ekim arasında sekiz ay) kısalığı dolayısıyla haklı olabilir; ama Türkiye'de 1908-13 arasındaki beş yıldan başka, 1919-25 arasındaki altı yılın da demokratik niteliğini gözardı ediyora benzemektedir. (Kaldı ki, Weimar özgürlüğü de daha uzun ömürlü olmuş değildir.)

Bölüm I

TAKRİR-İ SÜKÛN KANUNU'NA GİDİŞ

1. ANADOLU ve RUMELİ MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ'NDEN HALK FIRKASI'NA

Bu ayrımda, A-RMHC'ni kuran Sıvas Kongresi'nin toplandığı 4 Eylül 1919'dan,[1] TBMM'ndeki Birinci Grup üyelerinin HF'nı oluşturdukları 9 Eylül 1923'e kadar geçen dört yıl boyunca, bir takım belgelere bakarak, ilk oluşumun ve Cemiyetten Gruba, Gruptan da Fırkaya geçişin aşamalarını saptamak ve bu süreç içinde, örgütün yapısal ve düşünsel değişimlerini ortaya koymak istiyorum.

[1] Sıvas Kongresiyle ilgili başlıca kaynaklar şunlardır:
(Haz.) U. İğdemir, *Sıvas Kongresi Tutanakları* ve *Heyet-i Temsiliye Tutanakları;* (Haz.) B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları;* V.C. Aşkun, *Sıvas Kongresi;* M. Goloğlu, *Sıvas Kongresi;* ayrıca bak. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler.*
Sıvas Kongresine 38 kişi katılmıştır:

ŞAVMHC Hey'et-i Temsiliyesi	6 kişi
İstanbul	3 »
Aydın / Denizli	4 »
Alaşehir	1 »
Manisa	1 »
Ankara / Çorum	2 »
Yozgat	1 »
Kastamonu	2 »
Afyon Karahisar	3 »
Bursa	3 »
Eskişehir	3 »
Niğde	3 »
Kayseri	3 »
Antep	1 »
Samsun	1 »
Hakkâri	1 »

Bu üyelerin hepsinin, gerçekten yerel MHC örgütlerinin delegeleri olduğu söylenemez. Birçoğu saymaca temsilciler durumundadır.

a) A-RMHC Nasıl Bir Dernek?[2]

A-RMHC, Nizamnamesine göre,[3] Osmanlı yurtseverliğini savunan İslâmcı bir örgüttür. Hatta, ayrı ayrı MHC'lerinin «ittihat ve ittifakıyla»

[2] Altmış yıl öncesinin terminolojisi, bazı sözcüklerin bugünkü kullanımlarına oranla bir takım ayrılıklar içermektedir. Bu ayrılıklar, bir ölçüde yasal çerçeveden, bir ölçüde de siyaset dilinin (bilinçli bilinçsiz, istemli istemsiz) hızlı değişiminden ileri geliyor. (Bir örnek için bak. aşağıda dn. 6.) O zamanki Cemiyetler Kanunu'nda kesin bir dernek-parti ayrımı yoktur (ayrıca aşağıda dn. 30). A-RMHC besbelli bir siyasal dernekti; ama üyeleri siyasetle uğraşmadıkları inancındaydılar. Eskiden bambaşka anlam uzantıları olan «siyaset» terimi, geç dönem Osmanlıcasında, «dalavera»dan başka, daha çok «iç politika» ya da «parti politikası» demeğe gelirdi.

[3] Hemen söyleyeyim ki, bu belge bazı değişikliklerle, *Şarkî Anadolu Vilâyatı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* tüzüğünün tıpkısıdır. O kadar ki, onun üstündeki yanlış tarih bile aynen kopya edilmiştir.

Tarih Vesikaları dergisinde, tıpkıbasımlarıyla birlikte, «A-RMHC'nin Kuruluşuna Ait Vesikalar» başlığı altında üç bölümlü bir yazı dizisi yayımlayan merhum Faik Reşit Unat [Cilt I, Sayı 1 (Haziran 1941), s. 3-9; Sayı 2 (Ağustos 1941), s. 81-90 ve Cilt III, Sayı 15 (Mayıs 1949), s. 161-70], ŞAVMHC tüzüğü üstündeki «Türk Basma Evi, Erzurum 8-10-335 (1919)» kaydında yer alan tarihin 10-8-335 olması gerektiğini söylüyor. Gerçekten, Sıvas Kongresi «mukarreratı»nı saptamak için bu basılı metin esas alındığına göre, ŞAVMHC tüzüğü en geç Eylül başlarında hazır olmuş bulunmalı. «Umumî Kongre Beyannamesi» 4 Ekim 1919'da Sıvas'tan İstanbul Hükûmeti'ne bildirilirken, A-RMHC Nizamnamesinin «8 Eylül 1919 tarihinde tab' ve neşr» olunduğu da belirtilmektedir. (*Nutuk*, vesika: 130)

Merkezi İstanbul'da olan Vilâyat-ı Şarkiye (yani Vilâyat-ı Sitte = Altı İl. Mamuretülaziz [Elazığ], Diyarıbakır, Van, Bitlis, Erzurum, Sıvas) MHC Erzurum Şubesiyle Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyetinin birleşmesi sonucu Şarkî Anadolu Vilâyatı MHC'nin kurulduğu Erzurum Kongresi, Hürriyetin İlânı'nı yıldönümüne denk getirilmek için 23 Temmuz (1919)'da toplanmıştı. (Gerek Erzurum gerekse Sıvas metinlerinde, her yıl genel kurulun toplanması için de bu tarih kabul ediliyor; ama buna hiç uyulamamıştır.) F.R. Unat, özgün Erzurum metninin [Erzurum Meb'usu] *Albayrakçı* Süleyman Necati [Güneri] tarafından hazırlandığını açıklamaktadır.

Ayrıca bak. Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s. 113.

A-RMHC Hey'et-i Temsiliyesi adına Mustafa Kemal Paşa, 13 Ekim 1919'da «Umum MH Hey'et-i Merkeziyeleri»ne (herhalde telgrafla) bir tamim göndererek, esas Nizamnamelerin postalandığını, ama çabuk davranmak gerektiği için Nizamnamenin örgütlenmeye ilişkin maddelerini sunmakta olduğunu belirtmiştir. Atatürk'ün çeşitli yazılarını toplayan yapıtta, «MH Teşkilâtına Dair Nizamname» başlığı altında verilen bu belge (cilt IV - *Tamim, Telgraf ve Beyannameler*, No. 89), üç atlamayla Nizamnamenin 7. maddesinden bölümleri ve 11. maddeyi içermektedir. 7. maddede atlanılan hükümlerden biri, (örgütlenme ilkeleri arasına alınmaması, daha ilk günlerden itibaren merkezin şubelerden bağımsız davranma eğilimini ortaya koyduğu düşünülebilecek olan) şu cümledir: Hey'et-i Temsiliye «... mukadderat-ı memleket ve millet hakkında mühim ve esaslı mesailde kat'i karar ittihazından evvel hey'et-i merkeziyelerin rey'ini istihsal eder,»

meydana geldiği belirtilmekle ve kaza-liva yönetim kurullarıyla bağımsız liva-vilâyet merkez kurulları örgütün genel kuruluşu içinde gösterilmekle birlikte, gerçekte tek bir dernek değil, bir dernekler - federasyonudur. Yazışmalarda, genellikle, diyelim Trabzon örgütü, «A-RMHC'nin Trabzon Şubesi» diye anılmak yerine, «Trabzon MHC» adını taşımaktadır.[4] Bu durum, A-RMHC'ni oluşturan derneklerin yerel ve bölgeci özelliklerini sürdürmekte ayak diremeleriyle ilgilidir.[5]

Besmeleyle başlayan Tüzük, çeşitli uzunluklarda 11 madde ile bir de ek maddeden (7. maddenin Hey'et-i Temsiliye'ye ilişkin bölümüne bir «madde-i müzeyyele»den) meydana gelmektedir. (Metnin maddelere bölüşünün olağanüstü bozuk olduğuna da değinelim.) Bunların ilk 6'sı derneğin genel amaç ve ilkelerini belirtmekte, öteki 5 maddeyle ek ise örgüte ilişkin ayrıntıları saptamaktadır.

«Mevadd-ı Esasiye»yi [esas maddeler] şöyle özetleyebiliriz :

1. madde, daha sonraki Mîsak-ı Milli'nin özünü dile getiriyor.
2. madde, Osmanlı vatanında «Rumluk ve Ermenilik teşkili» amaçlarına yönelik eylemlere karşı çıkıyor.
3. madde, İslâm halifeliğini ve Osmanlı sultanlığını sürdürmek için toplu savunma ve direnme gereğini belirtiyor.
4. madde, Osmanlı Hükûmeti yurdun bir parçasını terketmek zorunda bırakılırsa (bu, vatanın tümünün çökmesine bir başlangıç olacağı için)

[4] Kaldı ki, bu federatif birlik yapısının bile, özellikle Doğu'daki «üye» derneklerce kolay kabul edilmediği anlaşılıyor. Örneğin, ŞAVMHC Hey'et-i Merkeziyesi 21 Eylül 1919 günü yaptığı 11. toplantısında şu kararı almıştır:

> «Sıvas Temsil Heyetinden Doğu Anadolu Cemiyeti tüzüğünün bazı noktalarının değiştirilip bir başka biçime sokulduğuna dair gelen telgrafa, Sıvas Kongresine Temsil Heyetinden seçilerek katılan heyetin sadece kararları bildirmek ve bunları savunmakla görevli olduğu; tüzükte değişiklik yapılmasının ancak ikinci bir Doğu Anadolu Kongresinin toplanmasına bağlı bulunduğu cevabının verilmesi kararlaştırıldı.»

Aynı il kurulu, Ekim ayının ortasında bile, Hey'et-i Temsiliyeyi hâlâ ŞAVMHC'nin Hey'et-i Temsiliyesi diye görmeye devam etmektedir (bak. 16. toplantı kararları). Bu kurulun 8 Ocak 1920 tarihli toplantısında aldığı beş maddelik bir kararda ise, Hey'et-i Temsiliyeyi Erzurum Kongresinin ilkelerinden ayrılmakla açık açık suçladığını görüyoruz. Bak. «Erzurum Kongresinin (!) Tutanak ve Kararları», *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 61 (Ekim 1972), s. 4-11. Hayri Mutluçağ tarafından yayıma hazırlanan bu yazı, «Cumhuriyete Giden Yol» başlıklı bir dizinin ilk tefrikasıdır. Burada, Erzurum Kongresinin mukarreratı ve beyannamesi ile Erzurum Hey'et-i Merkeziyesinin Kongre ertesinde, 1920 Ocak ayı sonuna kadar toplantı tutanakları, dilce sadeleştirilerek veriliyor.

[5] Bak. S. Selek, *Anadolu İhtilâli*, s. 96-97.

hemen o hükûmetin yerini alacak bir geçici yönetim kurulacağından söz ediyor.

5. madde, halkın yer değiştirme ve göçme koşullarını irdeleyerek, bu gibi hareketleri Hey'et-i Temsiliye'nin buyruk ve iznine bağlıyor.

6. madde, derneğin amaçlarını yayma, halkı bu yönde bilinçlendirme yolları üstünde duruyor ve daha sonra TBMM'nce «Hiyanet-i Vataniye Kanunu»nda yaptırıma bağlanan bir uyarıya yer veriyor:

«Kongrece ittihaz edilmiş ve vicdan-ı millîye mutabık olan mukarrerat [kararlar] ve esasat aleyhinde kavlen, kalemen, fiilen herhangi bir şahıs veya kuvvet tarafından suitefsirat ve telkinatta bulunulduğu takdirde, harekât-ı vâkıa bütün mânasıyla millet ve vatana hiyanet ve cinayet telâkki edilecektir.»[6]

[6] «Millet» teriminin kullanılması, «milliyetçilik» yani ulusçuluk anlamında değildir. Çünkü, sözcüğün eski kullanımıyla «millet» Rum, Ermeni, Yahudi milletleri gibi, daha çok dinsel bir kategoridir; dolayısıyla, burada kastedilen de «Türk Kavmiyeti»nden çok, «İslâm Milliyeti»dir.

Buna, Mustafa Kemal Paşanın ilk TBMM konuşmalarından bir örnek vereyim (1 Mayıs 1920):

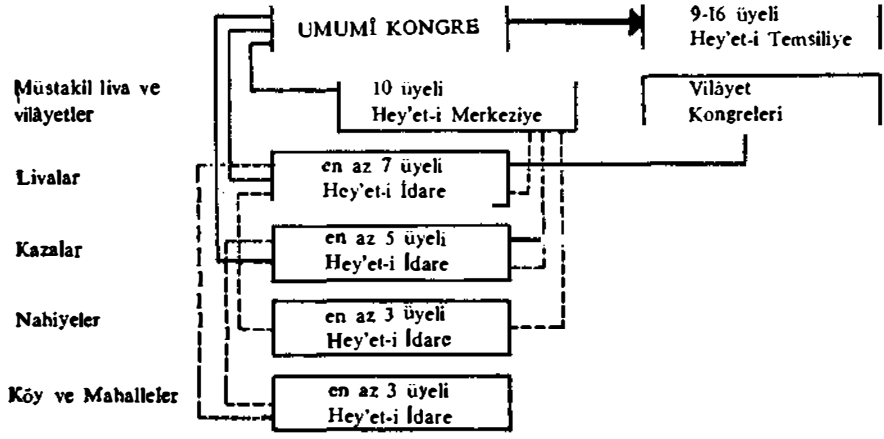
«... muhafaza ve müdafaasıyla iştigal ettiğiniz millet bittabi bir unsurdan ibaret değildir. Muhtelif anasır-ı İslâmiyeden mürekkeptir. Bu mecmuayı teşkil eden her bir unsur-u İslâm, bizim kardeşimiz ve menafii tamamiyle müşterek olan vatandaşımızdır ve yine kabul ettiğimiz esasatın ilk satırlarında bu muhtelif anasır-ı İslâmiye ki: vatandaştırlar, yekdiğerine karşı hürmet-i mütekabile ile riayetkârdırlar ve yekdiğerinin her türlü hukukuna, ırkî, içtimâi, coğrafî hukukuna daima riayetkâr olduğunu tekrar ve teyit ettik ve cümlemiz samimiyetle kabul ettik. Binaenaleyh menafiimiz müşterektir. Tahlisine azmettiğimiz vahdet, yalnız Türk, yalnız Çerkes değil, hepsinden memzuç bir unsur-u İslâmdır.»

Bir örnek de, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin bu söylevden altı ay öncekı yazışmalarından göstereyim: Ankara Müdafaa-i Hukuk-u *Milliye* Cemiyeti, anlaşılan, Sıvas Kongresi mukarreratını vilâyete bağlı livalara göndermiş, fakat İttihat ve Terakki karşıtı olan Yozgat Mutasarrıfı Necip Bey bu yazının üstüne memurların siyasetle uğraşamayacaklarına dair bir not düşerek geri yollamıştır. Bunun üzerine, Ankara Heyet-i Merkeziyesinin «Mutasarrıf Efendi»ye yazdığı 3 Teşrinisâni 1335 tarihli mektup şöyle başlamaktadır:

«Memurin-i devletin efrad-ı milletten olmadığına Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyetinin yazdığı tahrirat zirindeki derkenarınızdan maateessüf vâkıf olduk. Memur olsun, tüccar olsun hangi sınıftan ve herhangi fıkraya mensup bulunursa bulunsun bir Müslüman elbet ve elbet efrad-ı milletten maduttur.»

(Karar Defterinde 7 Numara) Naşit Hakkı Uluğ, *Hemşehrimiz Atatürk* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yay., t.y. [1974 olmalı]), s. 266.

Tüzüğün ikinci yarısındaki maddelerden (özellikle, bütün metnin yarıdan çoğunu kaplayan 7. maddeden) şöyle bir örgütlenme şeması çıkıyor:

Örgütlenmeye ilişkin maddelerde şu noktalar özellikle dikkati çekmektedir:

— Derneğin amacının Osmanlı vatanının bütünlüğünün, yüce halifelik ve sultanlık makamlarının ve millî bağımsızlığın dokunulmazlığını sağlamak için millî güçleri etken ve millî iradeyi egemen kılmak diye tanımlanması.

— Derneğin «her türlü fırka cereyanlarından âri» olduğunun belirtilmesi ve yine, derneğin amaçlarının «her türlü fırkacılık hissiyatından âzâde» olduğunun vurgulanması.[7]

— Bütün İslâm vatandaşların derneğin doğal üyeleri sayılması.

— Derneğin kendi kurullarının, önemli sorunlarda yetkili gördükleri kişileri kendilerine üye sayıp onlara danışabilmeleri (bir tür *cooptation!*).

«Millet» sözcüğünün Arapçada «ümmet», «ümmet»inse «millet» anlamına geldiği ve bu özgün karşılıkların yirminci yüzyıl başlarında da Osmanlıcada etkilerini sürdürdükleri bilinmektedir. Fakat bu dilsel özellik, Türkiye'nin Batı'dan geriliğiyle ilgili bir olguya da denk düşüyor. E. Wallerstein, İngiltereli tarihçi Sir Lewis Namier'in «Din, onaltıncı yüzyılda milliyet anlamına gelen bir sözcüktü» dediğini aktarmaktadır (*The Modern World-System*, s. 137). Yani, bu açıdan Yeni Çağın başlarında Batıda da dinin bizdeki gibi bir işlevi olmuştur. Orada milliyetin dinden -bir ölçüde- ayrılması, bir ondokuzuncu yüzyıl gelişmesidir.

[7] Bu ilke ŞAMHC'nin Erzurum Kongresi Beyannamesinde de yer almaktaydı: madde 9 «... İşbu Cemiyet bilcümle fırkacılık cereyanlarından âridir.» (Dursunoğlu, s. 170) Fakat aynı belgenin 7. maddesinde «asrî» gayelere atıf yapılması, İttihat ve Terakki'nin içinde de çatışan Batıcılarla Tutucular arasında tartışmalara yol açmıştır (*ibid.*, s. 118-19).

— Millet Meclisi toplandıktan sonra, derneğin geleceğinin Kongre kararıyla belirleneceğinin açıklanması.

A-RMHC, kuruluşunun ilk ayı içinde etkin bir «baskı grubu» olarak çalışmıştır. İstanbul'da Damat Ferit Paşa kabinesinin devrilmesiyle, yerine Kuvâ-yı Milliye yanlısı Ali Rıza Paşa hükûmetinin kurulmasını, örgüt kendi başarısı olarak değerlendirmektedir.[8] Gerçekten bu sonuçta, A-RMHC'nin Damat Ferit Paşa hükûmetiyle Anadolu'nun ilişkilerini kesme kararının (12 Eylül 1919) önemli bir katkısı olduğu kuşkusuzdur.[9]

Dernek, vakit geçirmeden iç işleyişini düzenlemek istemiş ve şu hiyerarşik ilkeleri saptamıştır:

1) İl ve bağımsız sancak örgütleri (hey'et-i merkeziyeler) kendilerine yukarıdan (hey'et-i temsiliyeden) verilen bildirileri, aşağı kademelere (ilçe ve bucak hey'et-i idarelerine) yayacaklar;
2) Yerel örgütler hükûmete dernek adına doğrudan doğruya başvuramayacaklar;
3) İl ve bağımsız sancak örgütleri, merkeze en az haftada iki kez rapor verecek.[10]

A-RMHC'nin şubeleri ya da tek tek MHC'leri, görünüşte «gönüllü» (ihtiyari) dernekler olmakla birlikte, gerçekte geniş ölçüde «*güdümlü*» ku-

[8] Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşanın, bu vesileyle yayımladığı 7 Ekim 1919 tarihli Beyannameye bakınız (*Nutuk*, vesika: 137).

[9] *Nutuk*, I, s. 141. Ancak Mustafa Kemal Paşa tarafından «memleketi mercisiz bırakmamak» gerekçesiyle, meşru bir hükûmet kuruluncaya değin, her türlü yönetsel başvurular için Sıvas'ta Umumî Kongre Hey'et-i Temsiliyesinin yetkili merkez olarak gösterilmesi (*Ibid.*, s. 143. 13/14 Eylül 1919), özellikle Doğudaki askerî birlik komutanlarının ve MHC'lerinin çeşitli tepkilerine yol açmıştır. Bu tepkiler A-RMHC tüzüğündeki «geçici yönetim» ilânı için koşulların gerçekleşmiş sayılamayacağı noktasında odaklaşmaktadır. *Nutuk*'un ek belgeleri arasında bak. ves. 88 - Diyarbakır Komutanı, ves. 89 - Malatya Komutanı, ves. 90 - Sıvas MHC, ves. 91 + 95 - Trabzon MHC, ves. 92 - Erzurum MHC, ves. 96 - Erzurum Komutanı (Karabekir); Mustafa Kemal Paşa ise, Karabekir Paşaya bir yazısında (ves. 94) «geçici yönetim»in söz konusu olmadığını ileri sürmektedir.

A-RMHC'nin bu sorunda, bir baskı grubu olarak gösterdiği eylemleri, Padişaha, basına ve yabancı temsilciliklere gönderdiği bildiriler belgeliyor (ves. 97 a-b-c); ayrıca, Padişahın Beyannamesi ve Hey'et-i Temsiliyece buna verilen karşılık için bak. ves. 98 ve 99.

[10] HT namına Mustafa Kemal Paşanın 11 Ekim 1919 tarihli Tamimi (*Nutuk*, vesika: 276). Yine Mustafa Kemal Paşanın, Erzurum hey'et-i merkeziyesine çektiği, örgütün gelişmesi hakkında düzenli bilgi isteyen 8 Kasım 1919 tarihli telgraf (*Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, No. 98) ile bu kademeyi, hey'et-i temsiliye bildirilerinin alt örgütlere iletilmesinin savsaklanmaması konusunda uyaran 9 Şubat 1920 tarihli bir başka telgraf (*Ibid.*, No. 176), A-RMHC'nin düzgün işlemesinin titizlikle izlendiğini gösteren örneklerdir.

ruluşlardır. Aralarında kendiliğinden oluşan ve işleyenler de bulunmakla birlikte, çoğu kuruluş ve çalışmalarında, ordu ve «idare-i mülkiye» tarafından güdümlenmişlerdir.[11]

Belirtilmesi gerekli bir nokta da, askerî, mülkî ve siyasî işlevler gören bu derneklerin, Sıvas Kongresi'nde biçimsel olarak bile hemen birleşmiş olmadıklarıdır. En azından Ankara'da BMM'nin açılışına değin, A-RMHC yapısının ve onun merkez organı olan Hey'et-i Temsiliye'nin denetimi dışında (bazıları değişik adlar taşıyan) birçok MHC'leri varolmuş ve bunlar yer yer kendi aralarında kongreler yapmışlardır.[12]

[11] Batıda (Trakya) ve Doğuda (Vilâyat-ı Şarkiye) 1918 sonlarında kurulan ilk MHC'lerinin, Talât Paşadan başlayarak Osmanlı Hükûmetlerinin girişim ve desteğiyle örgütlendirildikleri ileri sürülmektedir. Hatta S. Selek, Mevlânzade Rıfat'ın *Türk İnkılâbının İçyüzü* (Halep, 1929) adlı kitabından, VŞMHC'ne devletin 50.000 lira yardım ettiği iddiasını aktarıyor (s. 99).

Sıvas Kongresinin üzerinden neredeyse iki yıl geçmiş, Meclis çoktan açılmış, üç ay önce Birinci Grup da kurulmuştur. TBMM'nin 8 Ağustos 1921 tarihli bir gizli oturumunda Mustafa Kemal Paşa şöyle konuşuyor:

«Aramızdan birisi 'Hakiki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri yapmalı' buyuruyorlar. Bittabi, hakiki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini hepimiz arzu ederiz. Fakat bunu bendeniz başka türlü ifade-i kelâm edeceğim: Hükûmet teşkilâtı yapmalıyız.» *TBMM Gizli Celse Zabıtları* (Ankara, 1980), cilt 2, s. 194 (İ: 63, C: 3); ayrıca, (Haz.) Sadi Borak, *Gizli Oturumlarda Atatürk'ün Konuşmaları*, s. 234.

Gerçekten, 1919 yılının ikinci yarısına ait bir takım kayıtlar da MHC'lerinin güdümlülüğünü belgelemektedir. Hey'et-i Temsiliyenin 17 Kasım 1919 günü Kolordu Komutanları vb. ile yaptığı toplantıda Karabekir Paşa şunları söylüyor:

«Hey'et-i Temsiliye bütün meb'usları toplayamaz. Cemiyet ise böyle olmadı. Hariçteki teşkilât kuvvet-i bâzu ile oldu. Kaç insanı tehdit ettik. Mecliste hürriyet-i kelâm olduğu için birçok muhalifler çıkacaktır.» U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 31. Aynı kaynakta, iki gün sonra, A-RMHC'nin yurt çapında örgütlenmesine, memurîn-i mülkiyenin, ahz-ı asker teşkilâtının, kolorduların vb. yardım etmesi gereği üstünde durulduğunu okuyoruz (s. 64 vd.).

[12] Aslında, 1918 yılında, Mondros Bırakışmasını izleyen iki ay içinde, bir takım direnme dernekleri kurulmuştur: Elviye-i Selâse'den Kars'ta Millî İslâm Şûrâsı; Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi; İstanbul'da, Kilikyalılar Cemiyeti ve Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti. Bu dernekleşme çabaları, benzer girişimleri birleştirmeyi amaçlayan 1919 Eylülündeki Sıvas Kongresinden önce *ve sonra* devam etmiştir.

Beş bölgede durum şöyledir: (Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, s. 472-527)

Ege.

1) 1 Aralık 1918'de kurulan İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti 17-19 Mart 1919'da Millî Sinema'da bir kongre yapmıştır. Prof. Ş. Turan'a göre, belediye başkanlarının ve müftülerin de katıldıkları bu kongre, Vilâyat-ı Şarkiye Cemiyeti'nin Trabzon ve Erzurum Kongrelerinden sonra, bu dönem kongrelerinin en kalabalığı olmuştur. Toplantıya, Aydın vilâyetinden başka Karesi ve Menteşe sancaklarından delegeler de gelmiştir. («Kurtuluş Savaşında Kongreler,» *Cumhu-*

Nihayet, MHC'leri geniş ölçüde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yerel örgütleriyle özdeşlik göstermektedir.[13]

riyetin 50. Yıldönümü Semineri, s. 150.) Manisa'daki İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti de, İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyetine katılmıştır.

2) İzmir Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi, işgal öncesinde, 14 Mayıs 1919'da büyük bir toplantı düzenlemiştir.

3) Denizli Redd-i İlhak Cemiyeti Nazilli'de 6 Ağustos ve 19 Eylül 1919'da iki kongre yapmıştır.

4) Harekât-ı Milliye ve Redd-i İlhak Cemiyeti ise, altı kongre yapmış, bunların ilk üçünden sonra, Sıvas Kongresinin Müdafaa-i Hukuk sistemiyle bütünleşmeden ve adını değiştirmeden 1920 yılının başlarına kadar bağımsız olarak varlığını sürdürmüştür.

I. Balıkesir Kongresi 28 Haziran - 12 Temmuz 1919
(Prof. Ş. Turan bunun özel bir toplantı niteliği taşıdığını; örneğin, Hâcim Muhittin [Çarıklı] Beyin gıyabında başkan seçildiğini yazıyor: s. 151.)

II. Balıkesir Kongresi 26 - 30 Temmuz 1919
Alaşehir Kongresi 16 - 25 Ağustos (21 merkezden 42 delegenin katıldığı bu toplantı önemli kararlar vermiş, Balıkesir, Alaşehir ve Nazilli'de üç cephe oluşturmuştur. Kongre, Sıvas'a özel temsilci göndermeyi reddetmiş, ancak Alaşehir delegesi İbrahim Süreyya [Yiğit] Bey, bu amaçla Karesi ve Saruhan'ca da tevkil edilmiştir: Ş. Turan, s. 152-53.)

III. Balıkesir Kongresi 16 - 22 Eylül 1919

IV. Balıkesir Kongresi 19 - 21 Kasım 1919

V. Balıkesir Kongresi 19 Mart 1920.

Güney.

Kilikyalılar Cemiyeti Fransızlara karşı daha çok uluslararası yazışmalarla bir baskı grubu olarak çalışmış, halk arasında örgütlenmemiştir.

Sıvas Kongresine Güneyden delege gelmeyince, görevlendirilen subaylar aracılığıyla Develi, Konya, Mut, Silifke, Tarsus ve Mersin örgütleri kurulmuştur.

Güney Doğudaki Urfa, Antep, Maraş örgütleri Müdafaa-i Hukuk adı altında bütünlenmişlerdir.

Doğu.

Elviye-i Selâse (= üç sancak : Kars, Ardahan, Oltu)

1) 5 Kasım 1918'de toplanan Kars İslâm Şûrâsının kurduğu hükûmet beş buçuk ay kadar yaşamış, İngiliz işgali üzerine yöneticiler Malta'ya sürülmüştür.

2) Oltu İslâm Terakki Fırkası 21 Şubat 1920'de bir kongre yapmış ve Oltu Şûrâ Hükûmeti 13 Mayıs 1920'de TBMM Hükûmetine katılmıştır.

Elviye-i Selâse dışında kalan Doğu ve Kuzey Doğu Bölgesi

1) 1918 Aralık ayında İstanbul'da kurulan Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum'da şube açmıştır.

2) 13 Şubat 1919'da Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti kurulmuş, Rize, Giresun vb. yerlerde şubeler açmıştır.

3) Samsun'da (Canik) Karadeniz Türkleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuş, bu cemiyet de Tokat'ta bir şube açmıştır.

VŞHMC Erzurum Şubesinin çağrısına öteki derneklerin katılmasıyla, 17-21 Temmuz 1919'da toplanan Erzurum Kongresi, Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini oluşturmuştur (Dursunoğlu, s. 63-69).

b) A-RMHC'nin Kuvâ-yı Milliye ve İdare-i Mülkiye ile İlişkisi

Nutuk'ta metni verilen gizli bir belgeden («MHC Teşkilât Nizamna-

Trakya.

1) 1918 Kasımında kurulan Garbî Trakya Cemiyeti, 1922 yılında Müdafaa-i Hukuk adıyla yeniden örgütlenmiştir.

2) Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi 7 Kasım 1918'de kurulmuş ve beş kongre yapmıştır:

I. Edirne Kongresi 10 Temmuz 1919
II. Edirne Kongresi 16 Ekim 1919
Gümülcine Kongresi 16 Kasım 1919
Lüleburgaz Kongresi 31 Mart - 2 Nisan 1920
III. Edirne Kongresi 9 - 13 Mayıs 1920

Bu kongrelerin ilkinden sonra A-RMHC ile ilişki kurulmuş olmakla birlikte, derneğin Müdafaa-i Hukuk sistemiyle birleşmesi son kongrede gerçekleşmiştir *İstanbul ve Güney Marmara.*

İstanbul'da «Milli Kongre» girişimi dışında, üç örgüt oluşmuştur.

1) Karakol Cemiyeti
2) Mim Mim (Müdafaa-i Milliye veya Müstahberat-ı Mahsusa) Grupları
3) Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (Nisan 1919'da kurulmuştur)

Sıvas Kongresinden sonra, Bursa ve dolaylarında güdümlü Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri oluşturulmuştur.

Karakol Cemiyeti'nin kuruluş tarihi, resmî yayınlarda 13 Kasım 1919 olarak gösterilmektedir (*Türk İstiklâl Harbi,* II. Cilt, 2. Kısım, s. 50-51; karş. VI. Cilt, s. 43). Oysa, *Nutuk*'ta bu derneğin daha önceki etkinliklerine değinilir (Cilt I, s. 72-74). Sıvas Kongresinden itibaren denetim altına alınmak istenilen Karakol Cemiyeti ve bu örgütün başında bulunan Em. Alb. Kara Vasıf Bey hakkında, 15 Teşrinievvel, 9 ve 11 Teşrinisânî 1919 tarihli *Heyet-i Temsiliye Kararları*'nda da bilgiler vardır (s. 22, 50, 52). Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk*'ta derneğin «bilâhare hassaten İstanbul'da muhafaza-i ünvan ederek idame-i faaliyet»inden yakınır (s. 74 ve 407: 12 Mart 1920). Bu terörcü örgüt, yalnız İstanbul'da değil, Batı Anadolu'da da etkin olmuştur. Örneğin, Prof. Ş. Turan Doğu Kongrelerinin tersine Batıdakilerin genellikle askerlere kapalı kaldıklarını gözlemliyor: «kabul ettikleri tek [asker] şahıs, zaten 1918-19 yılları Türkiyesinin hemen her teşebbüsünde görebildiğimiz Kara Vasıf Beydir» (s. 154).

Yakup Kadri Karaosmanoğlu da, *Politika'da 45 Yıl*'ında (s. 10-21), Mudanya Mütarekesinden sonra İstanbul'da çekişen üç siyasal kuruluştan söz etmektedir. kendisinin kurmak ve başkanlık etmekle görevlendirildiği Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, *Tevhid-i Efkâr* başyazarı Velit Ebüzziya Beyin sözcülük ettiği MM Grubu ve Kara Kemal Beyin önderliği altındaki İttihat ve Terakki Şebekesi. Ona göre, Karakol Cemiyeti, bu son kesimin bir parçasıdır.

[13] Bu yargı, kanıtlanması ayrıntılı bir çalışmayı gerektirebilecek genel bir izlenim sonucudur. Karş. T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler,* s. 510: «... Anadolu ve Trakya'nın her tarafına nüfuz eden teşkilât [A-RMHC] içinde İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin eski şube ve mensupları da yer almıştır, fakat Hürriyet ve İtilâf şubeleri daima Kuvâ-yı İnzibatiyeci ve İstanbulcu kalmışlardır.» ve D.A. Rustow: «The Development of Political Parties in Turkey,» (der.) J. LaPalombara ve M. Weiner, *Political Parties and Political Development* (Princeton, 1966), s. 112: «1918'-

mesine Lâhiktir [Eklidir] (1)»),[14] hey'et-i temsiliyenin ordu ile teşkilât-ı milliye arasında aracılık etmesinin öngörüldüğü ve MHC hey'et-i idare ve hey'et-i merkeziyeleri tarafından «millî müfrezeler» teşkil olunmasının kararlaştırıldığı anlaşılıyor. Gerçekten, il, sancak ve ilçelerde kurulan Kuvâ-yı Milliye birlikleri, buralardaki MHC örgütlerinin yerel halktan topladıkları paralarla donatılıyor ve bakılıyorlardı. Ancak, HT, bu birliklerin «çete» diye anılmasından hoşlanmamıştır. Kuvâ-yı Milliye'nin ulusal kurtuluş adına ortaya çıkan, ama istenilmeyen davranışlarda bulunan çetelerden ayrılığını vurgulayan 15 Ekim 1919 tarihli bir Tamim'de, o sıra yalnız Aydın cephesinde kan döken «muhterem mücahidînimiz»in A-RMHC ile ilgili olduğu belirtiliyor.[15]

Adlandırma konusu bir yana, Kuvâ-yı Milliye gerillalarının Anadolu'daki örgütlü savaşımın daha çok yerel eşrafa dayanmasına ve askerî disipline uymayan tutumları, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları açısından her zaman önemli bir sorun olmuştur. Şurasına da değinmek gerekir ki, Kuvâ-yı Milliye Birinci Dünya Savaşındaki (Turancı) Teşkilât-ı Mahsusa akıncılarının[16] ve Anadolu eşkiyalık geleneklerinin bir bileşimi olarak, eşraf çıkarlarıyla sık sık çelişmiştir.

TBMM açıldıktan sonra, bir İcra Vekilleri Hey'eti kararıyla, MHC'lerinin yönetim kurulları sivil bürokrasiye bağlandığı gibi, bunların oluşturdukları silâhlı kuvvetler de Jandarmanın ve Nizamî Ordunun buyruğu-

deki Osmanlı yenilgisinin ertesinde parti [İttihat ve Terakki] feshedildikten sonra, yerel şubeleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin çekirdeğini oluşturdular.»

Ayrıca, Fethi Okyar, anılarında, «İttihat ve Terakki'nin hakiki vârisi, Millî Mücadeleyi omuzlayan Müdafaa-i Hukuk oldu» diye yazmaktadır (*Üç Devirde Bir Adam*, s. 250).

Mustafa Kemal Paşa da, 14 Nisan 1923'te Anadolu Ajansı muhabirine «İttihat ve Terakki Fırkası Hakkında» verdiği demeçte şöyle demekteydi:

«... Vaktiyle zaten birçoğumuz o cemiyetin müessis ve âzâsından bulunuyorduk. Son Kongresi kararıyla tarihe intikal eden mezkûr cemiyetin müntesipleriyle bilâhare teşekkül eden Teceddüt Fırkası mensuplarının kısm-ı küllisi büyük milletimizin azm-i bülendinden doğan A-RMHC'ne iştirak veya iltihak etmiş ve bu cemiyetin programını kabul eylemiştir.» (*ASD* III, s. 62-63.)

Kaldı ki, ileride göreceğimiz gibi (25 Haziran 1924 tarihli günlük basında) Halk Fırkasına eski Hürriyet ve İtilâfçıların âzâ olamayacakları belirtilmiştir.

[14] Vesika: 188. *Nutuk*'ta tarih belirtilmemekle birlikte, bu gizli tüzük ekinin 28 Ekim 1919'da yapıldığı bellidir; bak. Gen. Kur. Harb Tarihi yayınlarından *Türk İstiklâl Harbi*, cilt VII, s. 28-29.

[15] *Nutuk*, ves. 285.

[16] Kuvâ-yı Milliye deyiminin, ilkin 1913'te (yani Balkan Harbi sonunda), Batı Trakya'da (Teşkilât-ı Mahsusa'yla ilgili olarak) kullanıldığı hakkında bak. T. Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, I, s. 81.

na verilmişlerdir.[17] 1920 Temmuz ayı sonlarında (27/28) alınan bu karar, Kuvâ-yı Milliye giderlerinin Müdafaa-i Milliye Vekâletince karşılanmasını öngörmekte, halkın MHC kurulları aracılığıyla yapacağı yardımların ise, mülkî idarece kaydının tutulmasını, MMV'nce de bilinmesini şart koşmaktadır.

c) Son İstanbul ve İlk Ankara Meclislerinde A-RMHC

Mustafa Kemal Paşa, daha başından itibaren, Meclis'in toplanmasını, ama İstanbul'da değil, Anadolu'da toplanmasını istemiştir.[18] Hatta bu görüşünü, Amasya'da, Ali Rıza Paşa hükûmetinin Bahriye Nâzırı Salih Paşaya da kabul ettirmiştir. Osmanlı Kanun-u Esasîsinde, tehlike halinde yasama organının başkentin dışında, güvenli bir yerde toplanması için bir hüküm bulunmadığından, yabancı Anayasa Hukuku kuram ve uygulamalarından örnek gösterilmiştir.[19] Fakat A-RMHC Hey'et-i Temsiliyesinin

[17] *Atatürk'ün Tâmim, Telgraf ve Beyannameleri*, No. 327. Bir yıla varmadan bu karar kaldırılmıştır: Kuvâ-yı Milliye zaten tamamıyla nizamî orduya dönüştürülmüştü; dernek örgütlerinin bürokratik vesayetten çıkarılması ise, Meclis'te Birinci Grubun kurulmasıyla ilgili görünüyor. Bak. aşağıda dn. 33.

[18] *Nutuk* I, s. 63: Erzurum Kongresi'nin açıldığı gün (23 Temmuz 1919) Sıvas'ta bulunan Refet Beye (Gen. Bele) çektiği şifreli telgrafın son (8.) maddesi.

[19] Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk*'ta (I, s. 246). Salih Paşa ile 20-22 Ekim 1919 tarihlerinde Amasya'da imzalanan ikinci protokolun tartışılması sırasında şunların kararlaştırıldığını belirtmektedir:

> «Cemiyetin programını kabul eden meb'usan, Cemiyetin nizamnamesinde musarrah olan murahhaslar ad ve telâkki edilerek aktedecekleri içtima-ı mahsus kongre makamına kaim olabilir. Bundan sonra, Meclis-i Milli'nin İstanbul'da, tamamen hal-i emniyette serbest olarak icra-yı vazife edebilmesi şarttır, dendi. Bunun şerait-i hâzıraya göre ne dereceye kadar temin edilebileceği teemmül edildi. İstanbul'un ecnebi taht-ı işgalinde bulunması hasebiyle meb'usanın vazife-i teşriiyelerini hakkiyle ifaya pek müsait olamayacağı fikri tezahür etti. 1870/71 seferinde Fransızların *Bordeaux*'da ve âhiren Almanların Weimar'da yaptıkları veçhile, sulhün aktine kadar, muvakkaten, Meclis-i Milli'nin Anadolu'da hükûmet-i seniyenin tensip edeceği emin başka bir mahalde içtimaı muvafık görüldü.»

Mustafa Kemal Paşa, Salih Paşa ile imzalanan ikinci protokoldeki ilgili maddeyi, 9 Kasım 1919'da Sıvas'tan Erzurum'daki Kâzım Karabekir Paşaya bildirmektedir (c. IV - *ATTB*, Belge 99):

> «Meclis-i Milli'nin İstanbul'da tamamen hal-i emniyette serbest olarak ifa-yı vazife edebilmesi şarttır. Bunun şerait-i hâzıraya göre ne dereceye kadar temin edilebileceği teemmül edildi. İstanbul'un ecnebi taht-ı işgalinde bulunması hasebiyle meb'usanın vazife-i teşriiyelerini hakkıyla ifaya pek müsait olamayacağı fikri hasıl oldu. 70 seferinde Fransızların *Lyon'da* ve âhiren Almanların Weimar'da yaptıkları veçhile sulhün akdine kadar muvakkaten Meclis-i Milli'nin Anadolu-yu şahanede hükûmet-i seniyenin tensip edeceği emin başka bir mahalde içtimaı muvafık görüldü.»

1919 Kasım ayının ikinci yarısında Sıvas'ta, yüksek [illegible] ve bazı mülkî yöneticilerin katılmasıyla yaptığı genişletilmiş toplantıda Meclis-i Meb'usan'ın İstanbul'da toplanması gerektiği [illegible][20]

Toplanma yeri söz konusu edilmeksizin, yeni bir meclis için Damat Ferit Paşa hükûmeti tarafından alınan genel seçim kararının sonuçlanması üzerine, Hey'et-i Temsiliye, A-RMHCleri aracılığıyla seçimleri çabuklaştırmaya çalışmıştır.[21] Fakat, bu hükûmetin istifasıyla seçimler ancak Ali Rıza Paşa hükûmeti zamanında gerçekleşebilmiştir. Amasya'da Salih Paşa ile imzalanan üçüncü protokolde, Hey'et-i Temsiliye'nin seçimlerin özgürce yapılmasına karışmaması, yalnızca «İttihat ve Terakki'ye mensup ve orduda seyyiatlı eşhas»ın seçilmemesine -öğüt verme yoluyla- çalışması öngörülmektedir.[22]

(Fransız Ulusal Meclisi'nin, birinci belgede Bordeaux, ikincisinde Lyon diye geçen, 1870-71'deki olağanüstü toplantı yerinin doğrusu, elbette Versailles'dır.)

Çok daha sonra, Meclis-i Meb'usan'ın kapanması ve Mustafa Kemal Paşa'nın olağanüstü yetkili bir Meclisi toplantıya çağırması üzerine, Meclis Reisi (ve Anayasa Hukuku Profesörü) Celâlettin Arif Bey de, İstanbul'dan Ankara'ya doğru yola çıkmışken, Düzce'de buna verdiği 27 Mart 1920 tarihli karşılıkta, yabancı örnekler sorununa değinmektedir (*Nutuk*, I, s. 424-25):

«Bir meclis-i fevkalâdenin içtimaı ne kadar musip ise de, böyle bir meclisin elden geldiği kadar kanuna temas eylemesi lâzımdır. Vakıa, bizim Kanun-u Esasîmizde böyle fevkalâde bir meclisin toplanabilmesine dair bir işaret mevcut değilse de, kavanin-i sairede mevcut desatirden istifade olunabilir. Meselâ, Fransız Kanun-u Esasîsine göre, Meclis, gayrikanuni bir surette fesholunur veya bir taarruza duçar olursa duçar-ı taarruz olan meclis âzâlarından kurtulabilenler, vilâyat ve elviye mecalis-i idaresinden intihapolunan ikişer âzâ ile birlikte bir mahall-i münasipte içtima ederler ve meclisin yeniden küşadı veya taarruzun ref'i için ittihaz-ı mukarrerat ederler. Bu meclisin mukarreratı mûtadır. Ve bu meclisin mukarreratını ısga etmeyenler hiyanet-i vataniye ile itham olunurlar. Bendeniz de bu esası düşünmekte idim.»

Aslında, eski Fransız Anayasa metinlerinde böyle bir hüküm bulunmamaktadır. Kastedilen, herhalde şu *ex post facto* Anayasal Kanundur: «Loi du 15 Février 1872, relative au rôle éventuel des Conseils généraux dans les circonstances exceptionelles,» Bak. L. Duguit, H. Monnier, R. Bonnard, *Les Constitutions et les principales loi politiques de la France depuis 1789* (Paris, 1952), s. 288.

[20] Uluğ İğdemir'in yayıma hazırladığı *Hey'et-i Temsiliye Tutanakları* [16-28 Kasım 1919] adlı yapıta bakınız. Ayrıca, *Nutuk* I, s. 270-74.

[21] 13 Eylül 1919 tarihli bildiri: *Nutuk* I, s. 142-43. Bu belge, metinde aynen verildiği halde, nedense Ves. 86 olarak ekler arasında da yer almaktadır.

[22] *Ibid.*, s. 246-47; Ves. 160.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd (eski Harb Tarihi) Başkanlığındaki Atatürk Özel Arşivi'nde sureti bulunan (klâsör 19, dosya 1336/3-1, fihrist 13, 13-10: 10) bir belgeden verilen özet, Mustafa Kemal Paşanın 5 Kasım 1919'da İstanbul'daki Millî Kongre (partiler grubu) kâtib-i umumîsi Esat Paşaya bir telgraf çekerek,

Hey'et-i Temsiliye'nin yukarıda değinilen genişletilmiş katılmalı toplantıları sonucunda, seçilecek meb'uslar için bir talimat hazırlanmıştır. Bununla, meb'usların İstanbul'a gitmeden önce, kendi bölgelerine yakın yedi merkezde (Trabzon, Samsun, İnebolu, Eskişehir, Bursa, Bandırma, Edirne) toplanarak,

> Meclis-i Meb'usan'da vatanın tamamîsini ve devlet ve milletin istiklâlini tahlisten ibaret olan gayeyi muhafaza ve müdafaa için müttefik ve azimkâr bir grup vücuda getirmek esbabını

«teemmül» ile bir görüş birliğine varmaları istenmektedir.[23]

1919 yılı sonundaki Meclis-i Meb'usan seçimlerinde A-RMHC üyeleri büyük bir başarı sağlamış olmakla birlikte, 19 Ocak 1920'de meclisin açılmasından önce, bu yerel toplantılar, öngörüldüğü geniş kapsamda yapılamamış, mecliste de MHG adıyla düşünülen grup kurulamamıştır. Bunun yerine, Şubat ayı başında «Felâh-ı Vatan İttifakı» adı altında 88 kişilik bir grup oluşturulmuştur.[24] Burada, dikkati çeken bir nokta, Felâh-ı Vatan İttifakı'nın Meclis'in gayriresmî bir oturumunda Misak-ı Millî'nin oybirliğiyle kabulünden sonra (28 Ocak 1920) kurulmuş olmasıdır.[25]

Bilindiği gibi, Mustafa Kemal Paşa, Meclis-i Meb'usan'da kurulacak grubun Müdafaa-i Hukuk adını taşımasını ve İstanbul'a gelmeyecek olmasına karşın, kendisinin meclis başkanı seçilerek Anadolu Hareketinin yasallığının onaylanmasını istiyordu. Bunların gerçekleşmemesi üzerine çok öfkelendiği, sekiz yıl sonraki büyük *Nutuk*'unda Rauf Bey ve arkadaşlarına, bu davranışlarından ötürü «imansız, cebîn [korkak], cahil» diye hakaret etmesinden ve onların kurduğu grubun adını da, bile bile şiddeli okumasından bellidir.[26]

bu örgütün çalışmalarının Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti teşkilâtını karıştırdığını, İttihat ve Terakkicileri mebus yaptırmak için uğraşmamasını bildirdiğini göstermektedir: *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1981), s. 180. Bununla kastedilen, tanınmış İttihatçılar olmak gerekir.

[23] *Nutuk*, s. 274-77.

[24] Tülây Duran, «Son Osmanlı Meclisi Mebusanında 'Felâhı Vatan İttifakı',» *BTTD*, Sayı 61 (Ekim 1972), s. 12-21.

[25] Misak-ı Millî'nin kabulü hakkında bak. M. Tunçay, «Misak-ı Millînin Birinci Maddesi Üstüne,» *Birikim*, Sayı 18/19 (Ağustos/Eylül 1976), s. 12-16 ve «Birinci TBMM'nin Sırları,» *Milliyet Sanat Dergisi*, Sayı 250 (7 Kasım 1977), s. 24.

[26] *Nutuk* I, s. 361.

Son İstanbul Meclis-i Mebusanında Felâh Grubu üyelerinden olan Hâcim Muhiddin Çarıklı, anılarında, Heyet-i Temsiliyenin Rauf Beye gönderdiği tebliğlerden grup üyelerinin haberi olmadığını, buna karşın kendisinin Mustafa Kemal Paşayı Meclis Reisliğine önerdiğini belirtmektedir. *Nutuk*'taki suçlamalardan sonra, Hâ-

16 Mart 1920'de İtilâf devletleri askerlerinin İstanbul'u [illegible] pekiştirmelerinden birkaç gün önce, İngilizler tarafından Meclis-i Mebusan'daki kuvâ-yı milliye (yani A-RMHC) ileri gelenlerinin tutuklanması öğrenilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın kendilerini uyarmasına karşın Rauf Bey ve bazı arkadaşları kaçmayarak İngilizlerce tutuklanıp Malta'ya sürülmüşlerdir. Bu tutuklamalardan sonra, 18 Martta İstanbul Meclisi'nin kapanması üzerine, hemen ertesi gün, Hey'et-i Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşa, «salâhiyet-i fevkalâdeyi haiz» bir meclisi Ankara'da toplantıya çağırmıştır.[28]

cim Muhiddin Bey 21 Ekim 1929 Cuma günkü anılarında şunları yazıyor: «Arkadaşlar (Celâl Nuri, Hamdullah Suphi gibi) bundan bahisle gazetelere bir kâğıt göndermek istediler, hatta benden de not aldılar. Fakat zan ederim ki (evvelce muvafakat etmesine rağmen) bilâhare Gazi muvafık bulmamış ve 'benim maksadım eşhas-ı malûmedir' demiş.» *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hâcim Muhiddin Çarıklı'nın Kuvâyı Milliye Hatıraları (1919-20)*, s. 255.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd (eski Harb Tarihi) Başkanlığındaki Atatürk Özel Arşivi'nde bulunan bir belge (klâsör 21, dosya 1336/6, fihrist 2, 2-5. 9), İstanbul'da Celâlettin Arif Beyin Önderliğindeki Meclis-i Mebusan üyelerince Misak-ı Milli'nin kabul edildiği gün (28 Kânunusâni 1336: herhalde aynı gayriresmî toplantıda) Mustafa Kemal Paşanın istediği gibi bir «Müdafaa-i Hukuk Grubu» kurulduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bu girişim sonradan yürümemiş, Rauf Beyin (Mustafa Kemal Paşaya 4 Şubat tarihli telgrafındaki) deyişiyle «mebusan arasında haris-i câh» (mevki düşkünü) olanlar yüzünden grup Felâh-ı Vatan adı altında oluşturulabilmiştir: *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1981), s. 133-16. Kaldı ki, Mustafa Kemal Paşa mazbatasını tasdik ettirip yemin etmeden, Meclis-i Meb'usan'a başkan seçilebilir miydi? Bu, tartışmalı bir Anayasa Hukuku sorusudur.

[27] *Nutuk*, ves. 255a; 12 Mart 1920 tarihli şifre telgraftan:

«İngilizlerin tevkif kararına, muhaliflerin yaygaralarına karşı meclisin cesurane nihayete kadar vazifesine devamı pek nafi ve parlaktır. Ancak zâtıâlinizle beraber vücutları teşebbüsat ve harekât-ı âtiyemiz için elzem olan arkadaşların neticede bize iltihakları esbabı behemehal müemmen olmak şarttır. Aksi takdirde grubun vahdet ve azim dairesinde hareketini tanzim edebilecek zevatın şimdiden tavzifiyle sizlerin hemen buraya gelmeleri elzemdir. Buraya gelecek zevat meyanında memleketi temsil evsafını haiz olanlarla icabında hükûmet teşkil ve idare liyakatindekilerin bulunması mühimdir. İtilâf devletlerinin muamele-i zecriye tatbik edeceklerine şüphe yoktur.»

[28] *Ibid.*, s. 421-22.

Lozan Barış Görüşmeleri sırasında, 23 Ocak 1923 günü yapılan bir toplantıda (Meray I/1/1/s. 359), Lord Curzon, TBMM'ndeki özellikle Kürt milletvekillerinin nasıl seçilmiş oldukları konusundaki kuşkularını belirtmiştir: «Halk oyuyla seçilmiş tek bir milletvekili var mıdır? Bütün bu insanların doğrudan doğruya atanmış oldukları ve bunlar arasında bir takımının dil bilmedikleri için Meclisin çalışmalarına katılmadıkları herkesçe bilinmektedir.» Aynı gün Curzon'a cevap veren İsmet Paşa, «TBMM Türk halkının gerçek ve serbestçe seçilmiş temsilcilerinden

Böylelikle, açıkça söylenilmemekle birlikte, dernek tüzüğünün 4. maddesinde öngörülen olasılık gerçekleşmiş sayılmakta ve yurt yönetimine el konulmaktadır; yani dernek, neredeyse devlet olmakta, dernek başkanı padişahın anayasal yetkilerini kullanmaktadır. Olağanüstü yetkili meclis, «dağılmış olan meb'usandan Ankara'ya gelebileceklerin yanısıra, sancaklardan seçilecek beşer yeni üyeden oluşacaktır. Yeni üye seçimlerinde, olağan ikinci seçmenlerden başka, sancak ve il idare ve belediye meclisi üyeleriyle MHClerinin hey'et-i idare üyelerinin de oy vermeleri öngörülmüştür. Bu ilginç bir noktadır. Meydana getirilen BMM üyelerinin hepsi dernek temsilcisi sayılmış, meclisin de A-RMHC genel kurulu yetkisinde olduğu kabul edilmiştir. Bu durumda, Hey'et-i Temsiliye'nin yerine de BMM Başkanlığı geçmiştir.[29]

Meclis açıldıktan 11 ay sonra, TBMM Reisi Mustafa Kemal imzasıyla bütün il ve sancaklara gönderilen bir tamimle, A-RMHC hey'et-i mer-

meydana gelmektedir. ... BMM, böylece, bir ulusun en yetkili temsilcileriyle doğrudan doğruya yönetilmesinin en belirtici örneğini dünyaya vermektedir» dedikten sonra, Musul'dan milletvekili gelmemesini, işgal yüzünden seçim yapılamamasıyla açıklamakta, demek ki bizde seçimler «dürüst ve düzenli»dir, milletvekilliğine ezbere atama yapmıyoruz, sonucunu çıkarmaktadır (s. 367).

Müslüman olmayan azınlıklar ise, son Osmanlı Meclis-i Mebusan seçimlerine kendileri katılmadıkları gibi, ilk TBMM seçimlerine katılmalarına da A-RMHC tarafından izin verilmemiştir. Resmî belgelerde böyle bir kayıt bulunmamakla birlikte, Sıvas Kongresi sırasında orada vali olan Reşit Paşanın anılarında aktarılan, 16 Mart 1920'den sonra, Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşanın Ankara'da bir Meclis-i Müessesesan davet etmek üzere hazırlayıp Reşit Paşaya da gönderdiği karar taslağının bir maddesi şudur:

«4 — Anasır-ı gayr-i Müslime intihabata iştirak ettirilmeyecektir.»

(Neşreden) Cevdet R. Yularkıran, Sıvas'ta Hareket-i Milliyenin Başından Sıvas Kongresi ve Birinci BMM'nin Açılışına Kadar *Reşit Paşanın Hatıraları* (İstanbul: Tan M., 1939), s. 163.

[29] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Belge 323.

Yunus Nadi'nin «Yeni Gün'den Cumhuriyet'e» başlıklı anılarında, TBMM için yapılan ek seçimlerde adayların çoğucası nasıl belirlendiği, «Ahmet Fevzi Paşa»nın mebus yapılması dolayısıyla şöyle açıklanmaktadır:

«O kıyamet görünüşündeki kargaşalıklar içinde her tarafta intihabat icra eden millî heyetlerden pek çokları doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa'ya müracaatla ahvalin fevkalâdeliğine nazaran intihap olunacak kimselerin evsaf ve şahsiyetlerinde bir hususiyet isteyip istemediğini soruyorlar ve mümkün ise kendi tarafından namzetler gösterilmesini mülk ü milletin selâmeti namına en iyi bir tesviye tarzı olmak üzere ileriye sürüyorlardı.»

Kurtuluş Savaşı Anıları (İstanbul: Çağdaş Yay., 1978), s. 337. Ancak, burada söz konusu olan zat, Ahmet Fevzi Paşa değildir — o Harbiye Nezareti Müsteşarı olan bir mirlivaydı; Harbiye Nâzırı, Ferik Mustafa Fevzi (Çakmak) Paşadır!

keziye üyelerinin adları sorulmaktadır.[30] Bunun, [illegible] tasarlanan grup için bir hazırlık olduğu düşünülebilir.

d) A-RMH Grubu[31] ve İkinci Grup

A-RMHC üyelerinin Mecliste bir tür parti disipliniyle hareket etmelerini sağlamak üzere (böyle deniyor, ama Birinci Meclisin hangi üyesi A-RMHC'nden değildi ki?), aynı ad altında bir grup oluşturmaları 10 Mayıs 1921'de gerçekleşmiş olmakla birlikte, yukarıda gördüğümüz gibi, tasarım olarak bundan daha eskiydi.

A-RMHG, Birinci TBMM'nde kurulan ilk grup değildir. Atatürk, *Nutuk*'ta, oyların dağılmasını önlemek amacıyla 1920 yazında ve güzünde kurulan bazı grupların adlarını sayar (II, s. 594): Tesanüt Grubu, İstiklâl Grubu, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, Halk Zümresi, Islahat Grubu. Bunlardan başka, 1920 sonlarında resmen kurulmuş iki de parti vardır: «Türkiye Komünist Fırkası» ve «Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası.» Fakat 1921 ilkbaharına gelindiğinde, bu zümre, grup ve fırkalardan hiçbiri faaliyete devam etmiyordu.

A-RMHG'nun ilk dört genel kurul toplantısının tutanak özetleri, merhum Faik Reşit Unat tarafından yayımlanmıştır.[32] «Grubun Suret-i Teşekkülü»nü anlatan giriş bölümü şöyledir (dilini sadeleştiriyorum):

> «Bugünkü vaziyetimizin doğurucusu olan A-RMH derneklerinin düzeltimiyle örgütünün pekiştirilmesi ve şimdiki duruma göre çalışma biçimlerinin saptanması ve düzenlenmesi ve sonuç olarak BMM'nde A-RMHG adı altında bir grup oluşturulmasının ilkeleri hakkında BMM başkanı ile grup defterinde adları kayıtlı kişiler arasında çeşitli zamanlarda fikir alışverişi yapılmıştı. Bu konuda çeşitli kişiler tarafından ileri sürülen fikir ve görüşler üstünde ayrıntılı tartışmalardan sonra grubun oluşturulması ve kurulması kararlaştırıldı.»

[30] *ATTB.*, Belge 357.

[31] Unutmayalım ki, gerek A-RMHC'nin gerekse ilk TBMM'nin üyelerinin büyük çoğunluğu İttihatçıydı ve İttihatçı jargonunda «Cemiyet» parti demekti; parti meclis grubuna ise «fırka» deniyordu. Dolayısıyla, bir meclis grubunun oluşturulması, «fırka» adı geçmese de, fırkalaşma yolunda bir adımdı.

Ayrıca, «fırka»nın «meclis grubu» anlamına gelmesi, dilsel kullanımın ötesinde tarihsel bir boyut da içermektedir. Şöyle ki, partilerin Batı'daki gelişiminde, önce seçim komiteleri kurulmuş, sonra meclis grupları partiler olmuştur. Gruplarla seçim komiteleri arasında bağlantı sağlayan sürekli örgütlerin oluşturulması, en son adımdır. Bak. Duverger, *Siyasi Partiler*, Giriş.

[32] «TBMM'nin I. Devresinde A-RMH Grubunun Kuruluşuna ve Çalışmalarına ait bazı vesikalar,» *Tarih Vesikaları*, Cilt III, Sayı 13 (Ağustos 1944), s. 1-15.

Gruba başlangıcından itibaren TBMM genel kurulunda fiilî çoğunluğu sağlayacak kadar meb'us (133 kişi) üye olmuştur. İlk iki oturumun sekreterliğini (tutanakların altında daha sonraki kâtip Mustafa Necati Beyin [Saruhan] imzası bulunmakla birlikte), ileride Mustafa Kemal Paşanın amansız bir muhalifi olan Ziya Hurşit Bey [Lâzistan] yapmıştır.

10 Mayıs 1921 tarihli ilk oturumda Mustafa Kemal Paşa grubun kuruluş amacını açıkladıktan sonra (neler söylediği, tutanak özetinde belirtilmiyor), grup içtüzüğü tasarısı tartışılarak kabul edilmiştir. İkinci toplantıda grup yönetim kurulu seçimlerine başlanmış, üçüncüde tamamlanmıştır. Grup Başkanı Mustafa Kemal Paşa ile Başkan Vekili Mustafa Şeref Beyin (Edirne) ayrıca seçilmelerine gerek görülmeden yönetim kuruluna katıldıkları dikkati çekiyor. Dördüncü toplantıda, iki gün önce TBMM'nce yapılan yeni bakanlar kurulu seçimlerinde kazanan kişilerin «namzetlik»lerinin grupça «kabul olunduğu» yolundaki kararı anlamak da hayli güçtür.

Grup içtüzüğünde, artık saltanat ve hilâfetten söz edilmemekte, Mîsak-ı Millî ilkeleri çerçevesinde «memleketin tamamiyetini ve milletin istiklâlini» sağlayacak bir barışa değinmekle yetinilmektedir.

Grubun asıl varlık nedeni olan oyların dağılmaması ve disiplin sağlanması sorunu, içtüzüğün 9. maddesinde «Grupta görüşülerek gerekli çoğunlukla kararlaştırılan konularda, azınlık çoğunluk kararına uymak zorundadır» denerek düzenlenmiştir.

A-RMHG'nun bundan başka, TBMM açıldıktan üç ay sonra mülkî idareye bağlanan dernek örgütlerinin (bak. yukarıda *dn. 17*), yeniden bağımsız çalışmalarına izin verdiği anlaşılıyor.[33] Ancak, üye derneklerden hükûmetin çalışmalarına karışmaktan kaçınmaları ve erdemli davranmaları istenmektedir. Ayrıca, örgütlenmenin tamamlanması ve üç ay önce sorulan (bak. yukarıda dn. *30*) yönetici adlarının saptanması gerektiği de belirtilmektedir.[34] Öte yandan, daha önce savunulan, TBMM'nin A-RMHC genel kurulu yetkisinde olduğu (bak. yukarıda dn. *29*) görüşüyle çelişir görünen bir biçimde, grup yönetim kurulunun «umumî kongrenin inikadına kadar aynı zamanda bilûmum A-RMHC'nin idare-i merkeziyesi vazifesini ifa edeceği» içtüzükte ileri sürülmüş ve bu talimatname ile tamim edilmiştir.[35]

[33] 11 Haziran 1921 tarihli *Vakit*'ten *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, V, s. 132-34: «MH Grubunun Talimatnamesinin Tamimi» m. 4.

[34] *Ibid.*, m. 6-8.

[35] Nizamname-i Dahilî, m. 4; Talimatname, m. 2.

TBMM'nde A-RHM Grubunun kurulması, MHClerinde yer yer tepkiler uyandırmıştır. Bunun bir örneği Erzurum'dur. Karabekir'in anılarında, Erzurum MHC ileri gelenlerinden Hoca Raif [Dinç] Efendi'nin yeni grup konusundaki kuşkularıyla Karabekir'in kendisinin çekincelerini görüyoruz.[36] Mustafa Kemal Paşa, 1921 Temmuz ayı sonunda Şark Cephesi Komutanına dört taksitte çektiği uzun bir şifre telgrafla, aslında Ocak 1921'de kabul edilen Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na tepkilerden kaynaklanmaya başlayan bu itirazları karşılamaya çalışmıştır.[37]

Mustafa Kemal Paşa'ya göre, «Raif Efendinin saltanat şeklinin cumhuriyetçiliğe kalbi mahsus olduğu (dönüştürüleceğinin sezinlendiği) hakkındaki fikri, bir vehm-i mahzından (salt kuruntusundan) başka bir şey olamaz.» Eleştirilmeyi hak eden kişilerin yönetimde görevlendirildikleri yolundaki görüşüyle, Mustafa Kemal Paşa doğrudan doğruya yadsımayarak, bunun yetişmiş adam kıtlığından ileri geldiğini belirtmektedir. Onca, bu gibi kanıtlanmamış kuruntu ve savlamalarla, A-RHM sistemini zayıflatmaya kalkmak, «eğer câhilâne bir cinnet değilse, herhalde bir hiyanet olarak telâkki edilmelidir.» Fakat, günün koşullarına uygun bir program yapılması gerekmektedir. Şimdilik durum kongrenin toplanmasına elverişli olmadığından, bu görev grup hey'et-i idaresinin üstüne kalmıştır. Karabekir'in kendi çekinceleri hakkında ise, Mustafa Kemal Paşa evrensel bir akım olan halkçılığın benimsenmesini savunarak, «Türkiye'nin başında halife-i İslâm olacak ve bir hükümdar Sultan bulunacaktır» güvencesini vermektedir. Sorun, hükümdarın yetkilerinin nasıl sınırlandırılacağıdır; ama bu konuda saptanmış kesin bir ilke henüz yoktur. Karabekir'in, Mustafa Kemal Paşa'nın grup başkanlığına geçmiş bulunmasını uygunsuz görmesine karşılık da, Mustafa Kemal Paşa kendisinin bir yürütme kurulunun başı olmakla «bir ekseriyet fırkasının mensubu bulunması»nın zorunluluğunu ileri sürmektedir.

Mustafa Kemal Paşa TBMM'nin 4 Ağustos 1921 tarihli gizli bir oturumunda Başkomutanlığa getirilmesinden birkaç gün önce, Meclis baş-

[36] *İstiklâl Harbimiz*, s. 980.

A-RMHG'nun kurulmasından dört ay önce, başlarında reisleri, eski Hey'et-i Temsiliye üyesi Raif Efendi olmak üzere, Erzurum MHC'nin bütün üyeleri, ülkedeki sol gelişmeler karşısında, dinsel tutuculuk nedeniyle topluca istifa ederek, «Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti»ni kurmuşlardır. Bu dernek hakkında bak. Tunaya, *Siyasî Partiler*, s. 533; Selek, *Anadolu İhtilâli*, s. 596-98; Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 978-79 986, 1132; M. İz, *Yılların İzi*, s. 95-96; M. Tunçay, *Sol Akımlar*, s. 234-36; H. Bayur, «M. Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başı Dışarıda Akımlar,» *Belleten*, Sayı 140 (Ekim 1971), s. 648-49 ve *Atatürk'ün Tâmim, Telgraf ve Beyannameleri*, Belge 415.

[37] *A.T.T.B.*, Belge 372-73 ve 375-76.

kanı sıfatıyla bütün A-RMH hey'et-i merkeziyelerine bir tamim göndererek «cephelerdeki son durum hakkında» açıklamalar yapmış ve yerel derneklerden, (1) asker ve şehit ailelerine bakılmasını ve (2) silâh altına alınan doğumlular bakayasının toplanıp cepheye gönderilmesini istemiştir.[38]

Mustafa Kemal Paşa Başkomutanlığa geldikten sonra, -Sakarya Savaşının hazırlığı olarak- bu yetkisiyle kanun kuvvetinde olmak üzere çıkardığı ilk Tekâlif-i Milliye emrinde, her ilçeden TM komisyonları kurulmasını öngörmekte ve bu kurullara A-RMHC hey'et-i merkeziye ve idarelerinden de ikişer üyenin katılacağını bildirmektedir.[39]

TBMM'nde Müdafaa-i Hukuk Grubu kurulduktan sonra, bir yıla yakın bir süre geçtiği halde, dernek örgütlerinin yurt çapında geliştirilmeleri ve yayılmaları yolundaki çabalar hâlâ sürdürülmektedir (yani, örgütlenme henüz istenilir düzeye erişmemiştir). Bunun bir kanıtı, bütün A-RMHC Teşkilâtına 15 Nisan 1922 tarihinde bir tamimle bir talimatname yollanmış olmasıdır.[40]

Mustafa Kemal Paşa, 1921 Temmuz ayı sonunda Hoca Raif Efendinin itirazlarına ilişkin olarak Karabekir'e çektiği uzun telgrafın sonunda, A-RMHG nun meclis üyelerinin hemen tümünü kapsadığını belirtmekteydi: «Hariçte kalanlar Erzurum Mebusu Celâlettin Arif Bey ve Hüseyin Avni Efendi ile birkaç emsâlinden ve tavrı hareketlerinde serbest kalmak isteyen bir kısım zevattan mürekkeptir.[41] Bu muhalefet çekirdeği, bir yıl için-

[38] *A.T.T.B.*, Belge 377.

[39] 7 Ağustos 1921 tarihli ve 1 numaralı Tekâlif-i Milliye emri: *Türk İstiklâl Harbi*, V,. cilt, s. 358-59.

[40] *ATTB*, Belge 426. Bu iki belgenin suretleri, F. R. Unat'ın yukarıda değinilen yazı dizisinin üçüncüsünde, «Sakarya savaşından sonra» çıkarıldığı belirtilerek (sonra, ama 7 ay sonra!) verilmektedir.

[41] Bak. yukarıda dn. 37.

İkinci Grubun sayısal varlığı hakkında çeşitli savlar vardır. Prof. Tunaya'nın yararlandığı, *TBMM'nin 25. Yıldönümünü Anış Albümü*'ndeki Veysel Genya'nın saptamaları (güvenilir görünmemekle birlikte) 112 üye ile Birinci Gruptan ayrılmış -dolayısıyla onlara katılmış bulunması olası- 5 başka üyenin adlarını vermektedir. Tunaya, bunlara Hüseyin Avni Ulaş ile (Yenibahçeli) Şükrü Oğuz'dan öğrendiği 9 üye adı daha eklemektedir (*Siyasî Partiler*, s. 538-39).

Böylelikle toplam 126 ediyor. Ama her nedense, aynı kaynaktan hesaplamalar yapan Frey (*Turkish Political Elite*, s. 307/dn. 10) 118 demektedir. Damar Arıkoğlu da, *Hatıralarım* adlı kitabında 66 isim vermektedir (M. Goloğlu, IV, s. 408-9). Bu, daha küçük bir liste olmakla birlikte, burada Siirt mebusu Salih Ef. gibi, Genya/Tunaya'daki 126 ad arasında sayılmayan başkaları da vardır.

de büyüyerek, 1922 Temmuzunda mecliste İkinci Grubu (İkinci MHG nu) meydana getirmiştir.[42] Esas amacı Mustafa Kemal Paşa'nın kişisel ege-

(Frey, Birinci Meclis'in 437 kişilik toplamının 122'sini Bağlantısız, 197'sini Birinci Grup, 118'ini İkinci Grup üyesi saydıktan sonra, bazı istatistik araştırmaları yapmaktadır. Ona göre, Meclis'te - tutanakların % 10 örneklemesine dayanarak- en çok konuşan İkinci Grup sözcüleri şu zevattır:

Mehmet Şükrü	Hüseyin Avni (Ulaş)	Operatör Emin	Nafiz
Hasan Basri (Çantay)	A. Kemali (Öğütçü)	Mehmet Salih	Hakkı Hâmi
Müfit	İ. Suphi (Soysallı)	Ömer Lütfi (Yasan)	Celâlettin Arif
Hamdi Namık	Ali Şükrü	Ömer Lütfi (Argeşo)	(s. 448-49)

[Bu listede Hüseyin Avni ve Ali Şükrü Beyler yer almakla birlikte, İkinci Grubun öteki ünlü önderleri, Kara Vasıf, Samsun (Çanik) mebusu Emin ve Miralay Çolak Selâhattin Beyler görünmüyorlar.]

Yine Frey'in hesaplarına bakılırsa, İkinci Grup üyelerinin yaş ortalaması, Birinci Grubunkinden daha küçüktür. İkinci Grup üyeleri, daha çok işgal altında bulunmayan, özellikle Kuzey Doğu ve Karadeniz kıyısı seçim bölgelerinin temsilcileridir. Birinci Grup üyelerinin % 46'sının askerî ve sivil bürokrasi kökenli olmalarına karşılık, İkinci Grup üyeleri için bu oran % 37'dir; ama serbest meslek kökeni bakımından, Birinci Grubun % 16'sına karşılık, İkinci Grup % 27 sayısına erişmektedir — hele hukukçu oranları % 9'a % 24 fark göstermektedir. İkinci Grupta tüccarlar ve din adamları Birinci Gruba oranla biraz fazladır, ama Birinci Grubun % 9 çiftçisine karşılık İkinci Grupta % 2 çiftçi vardır. Nihayet, İkinci Grup sözcüleri, milletvekili başına satır sayısı olarak, Birinci Gruptakilerden, anlamlı bir ölçüde daha uzun konuşma eğiliminde olmuşlardır. s. 308-18)

Arkadaşım Dr. Ömür Sezgin'in Fransız Dışişleri raporlarından bana aktardığına göre, Hüseyin Avni Bey 1 Mayıs 1923 tarihli *Tevhid-i Efkâr* gazetesinde çıkan bir beyanatında, İkinci Grup'un kurucularının Canik mebusu Emin [Gevelioğlu: 1889-1934, bu zat IV. dönemde Samsun'dan yeniden milletvekili olmuştur], Erzurum mebusu Necati, Kastamonu mebusu Besim, Sıvas mebusu Vasıf, Mersin mebusu Selâhattin Beylerle kendisi olduğunu söylemiş, sayıları 35'e varınca 16 Temmuz 1922'de üç maddelik kısa bir program yaptıklarını açıklamıştır. Bu esaslar,

— İstanbul'la millî birliğin Mîsak-ı Millî sınırları içinde gerçekleştirilmesi,
— Milli Hâkimiyet ilkesinden hareketle mevcut kanunların düzeltilmesi,
— Kamu haklarının korunması ve uygulamasıdır.

Aynı kaynağa göre, yeni katılmalardan sonra 70-80 üyesi olan İkinci Grup programını genişletmiştir.

İlk dönemin son günlerindeyse, muhalif grubun dağılmaya yüz tuttuğu ileri sürülmüştür:

«Gazi — ... Mevcutları 23 kişiye inmiştir...
Suphi Nuri Bey — 50'den 23'e mi indi?
Gazi — Hayır, 74'ten.»

Bak. İsmail Arar, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı*, s. 40.

[42] İkinci Grubun kuruluş nedeni, sonraları tutucu bir siyaset adamı olarak ortaya çıkan Rauf (Orbay) Beye göre:

«[Birinci] MHG içinde bugün mahkeme riyasetini iddia eden zatın da [Ali Çetinkaya] dahil bulunduğu muhallef ve gizli bir komitenin teşkili ve hafî müzake-

menlik kurmasına karşı çıkmaktan ibaret olan İkinci Grup, Başkumandanlık Kanunu'nun süresinin üçüncü uzatılışında resmen oluşmuş kabul edilmekle birlikte, bu tür bir muhalefetin çok daha eskilere dayandığı bellidir. Hatta, grup olarak oluşmasının hazırlıkları bile daha önce yapılmış olabilir.[43]

İkinci Grubun resmen kurulması üzerine, Birinci Grup da kendi yapısında ve işleyişinde düzeltimler yapmış, içtüzüğünü yenileyip, örneğin uzmanlık kurulları oluşturarak etkinliklerini genişletmiştir.[44]

e) Partileşme : Halk Fırkasının Kurulması

A-RMHG nun yeni içtüzüğünün kabulünden dört buçuk ay sonra, Mustafa Kemal Paşa Ankara gazetelerine verdiği bir demecinde, barış sağlanınca, halkçılığa dayanan ve HF adını taşıyacak bir siyasal parti kurma kararında olduğunu açıklamıştır.[45] *(Bu dört buçuk ayın, zaferin ka-*

ratta bulunarak grup rüfeka-i sairesinin hüsnüniyet ve emniyetlerini suistimal ederek grup mukarreratına ekalliyet-i mütehakkime şeklinde icra-yı tesir edilmesinden ibarettir.»

Rauf Beyin İzmir Suikastı davasında Ankara İstiklâl Mahkemesince gıyaben mahkûm olmasından sonra, Paris'ten TBMM Reisi Kâzım [Özalp] Paşaya yazdığı 12 Teşrinievvel 1926 tarihli mektuptan: Cebesoy, *Siyasî Hatıralar*, c. II, s. 236.

[43] F. R. Unat, *Tarih Vesikaları* dergisinde çıkan A-RMHG'nun kuruluşuyla ilgili yazısında üç belgenin çevrim yazısını vermektedir. Bunların birincisi, tutanakların içinde yer alan 10 Mayıs 1921 tarihli ilk içtüzüktür; ikincisi, ertesi yıl (16 Temmuz 1922 tarihinde: bak. *Türk Ansiklopedisi*, cilt II, s. 416) kabul edilen, yer yer değiştirilmiş yeni içtüzüktür. Üstünde «Grup Nizamname-i Dahilîsi» başlığı ve 1337(1921)'de Hâkimiyet-i Milliye Matbaasında basıldığı kaydı bulunan ve bir Mukaddeme ile 16 maddeden ibaret olan üçüncü belgeyi ise, Unat yine A-RMHG'nun kuruluş hazırlıklarıyla ilgili bir «proje» diye yorumluyor. Öyle olsa, birbirilerine çok benzeyen iki içtüzük arasında değil, Birinci Grupça 10 Mayıs 1921'den önce tasarlanmış olması gerekirdi ki, ben bunu pek olası görmüyorum. Ayrıca, bu metinde, «kütle» diye de anılan grubun adı hiç geçmemektedir. Üstelik, bu tasarıda aşırı tutuculuğun yanısıra, «yenilik namı altında ahlâk-ı milliye ile kabil-i telif olmayacak mukallitlik temayülâtı»nın da kınanması (m. 1/d) ve «Hey'et-i İdarenin reis-i müstakili yoktur» denilmesi (m. 4), bunun -büsbütün başka bir fraksiyona değilse- İkinci Gruba ait bir belge olabileceğini düşündürmektedir.

[44] Mustafa Kemal Paşa, Karabekir'e gönderdiği 20/21 Temmuz 1922 tarihli telgrafta, Başkumandanlık Kanunu'nun geçici olmaktan çıkarıldığını haber verirken, Grup için yeni bir içtüzük yapıldığını ve kendi önerisiyle, Grup Başkanlığına da Ali Fuat (Cebesoy) Paşanın seçildiğini bildirmektedir. *Atatürk'ün Tâmim, Telgraf ve Beyannameleri*, Belge 434. Hatırlanacağı gibi, Karabekir Mustafa Kemal'in grup başkanı olmasına karşı çıkmış, o da bunun zorunluluğunu savunmuştu. Anlaşılan, olağanüstü yetkili ve süresiz Başkomutanlık elinde olunca, Mustafa Kemal Paşa için grup başkanlığının zorunluluğu kalmamıştır.

[45] 7 Aralık 1922 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*'den, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, cilt II, s. 46-48.

zanılması ve saltanatın kaldırılması gibi çok önemli olaylarla dolu geçtiğini unutmamak gerekir.) Mustafa Kemal Paşa demecinde, yeni fırka programının hazırlanması için bütün yurtsever aydınlardan, vergi adaletsizliği, kalkınma önlemleri, doğal kaynaklardan yararlanma ve mülkiyet güvenliğiyle ilgili yasal düzenlemeler, vakıflar, bayındırlık çalışmaları, askerlik süresi gibi konulara ışık tutmalarını istiyordu. Ama, bu ilk demeçte, HF'nın Meclisteki Birinci Grubun dönüştürülmesiyle kurulacağı yolunda herhangi bir işaret yoktu.

Kurulacak partiye ad olarak düşünülen «halk» kavramının içeriği, 1923 yılbaşı dolaylarında tartışma konusu olmuştur. CHF'nın gelişimi içinde «millet» gibi daha genel bir kavramla özdeşleştirilmesinden önce, «halk» siyasal toplumun üyelerinin tümünü değil, ezilen-yoksul tabakaları akla getiriyordu. Birinci Meclis'in ilk gruplaşmalarından biri olan Halk Zümresi ve ondan esinlenen Hükûmetin «Halkçılık Programı» açıkça sol nitelikliydiler.[46] HF'nın kurulacağı günlerde de, Mustafa Kemal Paşaya yakın çevreler, «halk»ın özellikle çiftçi ve işçilerden oluştuğunu, yeni fırkanın da bu sınıfların yararına çalışacağını ileri sürmüşlerdir. Muhalifler, köylü eşrafı mümessil tanıdığı için, köylüye dayanmak isteyince, bunun iki rakip eşraf zümresinden birine bağlanmak demek olacağını söyledikleri zaman, Halkçılar «HF aguş-u safvetine [temiz kucağına] böyle mütegallibeyi nasıl alabilir? Eğer alsa ismi HF olabilir mi?» demişlerdir.[47]

[46] Bak. M. Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, s. 152 vd.

[47] Lütfi Fikri Beyin aktardığına göre, «Mustafa Kemal Paşanın dostu ve mukarribi» İstanbul Mebusu Ali Rıza Bey 7 Kânunuisâni 339 tarihli *İleri* gazetesinde çıkan bir yazısında, Avrupa'daki sosyalist fırkalarından belki biraz daha sola müteveccih, yani daha müfrit ve diğer sınıflara karşı çiftçi ve amele sınıflarının menafiini müdafaa edecek bir Halk Fırkası fikrini ileri sürmüştür. Verilen alıntıdaki sözü ise, Ahmet Emin (Yalman) Beyin 28 Kânunuevvel 338 tarihli *Vakit*'te yaptığı itiraza karşılıktır. *Meşrutiyet ve Cumhuriyet* (1933), s. 3-5.

Lütfi Fikri Bey, bu kitapçığında, Mustafa Kemal Paşanın «halk» kavramını genellemesinden sonra, bunun artık o adı taşıyan bir siyasal partiye taban olamayacağı, ancak bir Cumhuriyet Fırkasının kurulmasına varabileceği düşüncesini savunmaktadır. Ona göre, Mustafa Kemal Paşa, tek maddelik bir gündemle bir «Mütefekkirîn Ailesi Kongresi» davet etmeli, bu kongre «memleketin elyevm içinde bulunduğu vaziyet ve tarih ve an'anatına ve âlem-i İslâmla olan revabıt ve münasebatına nazaran, heyet-i icraiye riyasetinde irsî bir hükümdar mı yoksa müntehap bir zatın bulunması mı memlekete daha nâfi olur?» sorusunu tartışmalıdır (s. 30 vd.).

Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* adlı yapıtında (İstanbul: Ülken Yay., 1979), 2. bas., s. 346-49'da Lütfi Fikri (1872-1934) Beyin bundan önceki iki küçük kitabını özetliyor: *Selânik'te Bir Konferans: Bizde Siyasî Partiler, Bugünkü Hali ve Geleceği* ile *Hükümdarlık Karşısında Milliyet ve Mes'-*

Fakat Mustafa Kemal Paşa, halk kavramını bütün sınıfları kapsayacak bir anlamda kullanmaya karar vermekte gecikmemiştir. 1923 Ocak ayında İzmit'te yaptığı özel basın toplantısında, Mustafa Kemal Paşa yine HF nı kurma tasarımından söz etmiş ve olumlu bir çalışma programı yapma zorunluluğunu vurgulamıştır[48] «Mesele programdadır. İsim tebdili ile kimseyi aldatamayız.» Ama, öte yandan da, «Millî sây programı diyelim, millî mesâî programı diyelim de fırka ismini vermeyelim, arzu bu mudur? İşte bugünkü mecliste fırka namını kullanmayarak grup diyoruz. Neticeyi görüyorsunuz.» Mustafa Kemal Paşa'ya göre, «Bu milletin ekseriyeti bizimle olursa, fırka deyiniz, ne derseniz deyiniz, yürütmek mümkündür. Ekseriyet beraber değilse, grup deyiniz, hey'et deyiniz, buna istinaden inkılâpta muvaffakiyet mümkün olamaz.» Tutucu tanınan bir gazeteci, bu basın toplantısından aldığı izlenimlerle, kurulacak HF'nın amacını şöyle özetlemektedir: «Halk egemenliğine dayanarak, memleketi yenileşme ve düzeltime yöneltmek, böylece de halkın mutlu ve genlikli olmasını sağlamak.»[49]

İzmit basın toplantısının ardından üç hafta geçince, Mustafa Kemal Paşa Balıkesir'de Paşa Camii minberinden verdiği hutbeden sonra, cemaatin sorularını yanıtlarken, yine HF tasarısını anlatmıştır. Burada da, memleketimizde sınıflaşma olmadığından, kendisinin kuracağı partide bütün milletin temsil edileceğini ileri sürmektedir.[50]

Nihayet, 1923 Nisan ayı başında TBMM seçimin yenilenmesi kararını almıştır. Meclisin o dönemdeki bileşimiyle, kesintiye uğramış bulunan Lozan barış görüşmelerinin sonucunda varılacak bir antlaşma tasarısını kabul etmeyeceğinden endişe duyuluyordu[51]; yenilenmesi isteğinin temel

uliyet ve Tefrik-i Kuvâ Mesaili. Bu risalelerden ikincisi, 1922 sonlarında İstanbul'da Refet Paşanın verdiği, Meclis Hükûmetinin kuvvetler birliği ilkesini açıklayan bir konferansına karşılık kuvvetler ayrılığını ve Meşrutiyeti savunmaktadır. (Çok çalışkan, ama karışık ve özensiz bir yazar olan rahmetli Ülken, Lütfi Fikri Beyin ikinci risalesi yüzünden İstiklâl Mahkemesine verildiğini ve beraat ettiğini -oysa İstiklâl Mahkemesine verilmesi bu yüzden olmadığı gibi, mahkûm olduğunu da aşağıda göreceğiz- ileri sürdükten başka, onun dedikleri gerçekleşerek, «bir yıl sonra 'kuvvetler ayrılması' temeline dayanan cumhuriyet idaresi kuruldu»ğunu -oysa kuvvetler ayrılığı ancak 1961'de bir anayasal ilke olacaktır- anlatıyor.)

[48] İsmail Arar, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı*, s. 52-56.

[49] *Ibid.*, s. 70: 21 Ocak 1923 tarihli *Tasvir-i Efkâr*'da Ebüzziya Zâde.

[50] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. II, s. 97-98.
O günlerde İzmir'de toplanan İktisat Kongresi'nde de bu görüş temel fikir olacaktır.

[51] *Nutuk*, II, s. 721. Lozan'daki sınır pazarlığının İlk Meclisçe kabul edilmeyeceği endişesi, başlıca, Misak-ı Millî kapsamında olduğu düşünülen Musul'un bize bıra-

nedeni, buydu. Fakat, burada dikkati çeken bir nokta, 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu gereğince, «madde-i münferide»nin ilga edilmesi gerekirken, ancak üye tamsayısının 2/3 çoğunluğuyla alınabilecek bu karar yerine, basit çoğunlukla bir yeni seçim kararının alınabilmiş olmasıdır.[52] İkinci

kılmayacağının anlaşılmasından ileri gelmektedir. Musul sorunu hakkında bak. Toynbee, *Survey of International Affairs 1925/I*, s. 471-531.

Aslında, İkinci Grup hükûmeti düşürebilmek için Meclis'in yenilenmesini istemiş; ama başlangıçta, Birinci Grup Lozan görüşmelerinin sürdürülebilmesi için buna yanaşmamıştır. Mustafa Kemal Paşa, «inkıta» sırasında, bu Meclis'ten İsmet Paşa başkanlığındaki Türk delegasyonunun Lozan'ın ikinci bölümü için de yetkili kılınması kararını çıkarttıktan sonra, fesih isteğini ortaya atmış ve İkinci Grup eski dileği doğrultusunda bunu desteklemek zorunda kalmıştır.

[52] M. Goloğlu, (V) *Türkiye Cumhuriyeti*, s. 180-87.

Aslında, Meclisin üye tamsayısının üçte ikisini toplayarak, anayasaya uygun bir biçimde kendisini dağıtmaya karar vermekte isteksizlik göstereceğini Mustafa Kemal Paşa çok önceden kestirebilmekteydi. Bazı üyelerin toplantıya gelmeyerek yeter sayının bulunmasını engelleyebilmeleri olasılığına karşı, İzmit'teki basın toplantısında neleri göze aldığını açıklamıştı: «... meclis gayesine vasıl olduktan sonra vazifesini ikmal etmiştir. Yeni intihaba karar vermeğe ve dağılmağa mecburdur. Şu veya bu bahane ile idame-i hayata çalışması istibdada başlaması demektir. Bunun için de çare bulunur. Hariçtekileri bir defa davet ederiz. Gelmezler. Bir daha davet ederiz. Gelmezler. Binaenaleyh davete icabet etmeyenlerin mebusluktan müstafi olduğuna dair bir karar alırız, mesele hallolur.» İ. Arar, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı*, s. 57. Ancak, tutanakların incelenmesinden açıkça anlaşılıyor ki, münferit maddenin kaldırılamaması, İkinci Grubun direnişi yüzünden olmamıştır.

[53] Bu savımı destekleyen birçok kanıtlar gösterebilirim. Fakat iki olaya değinmekle yetineceğim: İkinci Grup önderlerinden birinin Meclis Reis Vekilliğine seçilmesi ve bir başka önderin önerisiyle Ceza Kanunu'nda değişiklik yapılması.

Yeni seçim kararının alınmasından bir ay önce, ilk dönemin dördüncü toplantı yılının başında (1 Mart 1923 günü), Hüseyin Avni (Ulaş) Bey kullanılan 272 oydan 148'ini alarak yeniden Birinci Reis Vekilliğine seçilmiştir. Mustafa Kemal Paşanın bir buçuk ay önce ileri sürdüğü gibi (bak. yukarıda dn. 41), muhaliflerin üye sayısı 23'e indiyse, öteki 125 oy nereden gelmiştir? Nitekim, Ali İhsan Sâbis Paşa anılarında, bu oylamaya göre «Mecliste Birinci Grup 110, İkinci Grup 73, Müstakil Grup 78 kişi bulundurmuştur» diyor (*Harp Hatıralarım*, 5. cilt: İstiklâl Harbi, s. 361).

Mahir İz de anılarında (*Yılların İzi*, s. 76), aynı riyaset divanı seçimine değindikten sonra, o sıralar Birinci Grup'ta bir takım disiplin önlemleri alındığını ve bu arada vekillerin partiye (!) kaydolunması mecburiyeti konulduğunu söylüyor; ancak Şer'iye ve Evkaf Vekili (Konya mebusu) Mehmet Vehbi Efendi'nin bu zorlamayı reddettiğini (Birinci Grub'a girmediğini), vekâletten istifa da etmediğini anlatıyor. «Parti» demek için henüz erkendir: Rauf Bey kabinesinde Azmi Efendi'nin yerine 6 Kasım 1922'de Şeriye Vekili olan Vehbi Efendi 4 Ağustos 1923'te kabinenin istifasına kadar bu makamda kalmıştır.

A.F. Cebesoy, *Siyasî Hatıralar*'ında (cilt I, s. 216-17), «Kastamonu meb'usu Abdülkadir Kemali (Öğütçü) Beyin bazı devlet memurlarının bir tevkif müzekkeresi

Grup söylenildiği kadar zayıf değildir; Birinci Grup da sanılabileceği gibi türdeş ve disiplinli hareket etmemekte, bu grubun birçok üyeleri zaman zaman muhaliflerle işbirliği yapmaktadır.[53]

Seçimin yenilenmesi kararından iki gün sonra, 3 Nisan 1339 tarih ve 320 sayılı kanunla Geçici Seçim Yasasında bazı düzeltmeler yapılmıştır (elli bin yerine yirmi bin erkek nüfus başına bir milletvekili çıkarılması, seçmenlik yaşının 25'ten 18'e indirilmesi ve seçmenlik için aranan vergi ödeme koşulunun kaldırılması). Bir hafta sonra da, Mustafa Kemal Paşa Dernek Başkanı sıfatıyla, Meclisteki Grubunun HF'na dönüşeceğini açıklayan Dokuz Umde bildirisini yayımlamıştır.[54]

çıkmadan maiyetlerine emir vererek birçok kimseleri tevkif ettirmiş olmalarını esas ittihaz ederek Ceza Kanunu'nun 203'üncü maddesine müzeyyel maddeler teklif» ettiğini ve İkinci Grup üyelerince kuvvetle desteklendiğini anlatır. Önerilen değişiklikle, kişi özgürlükleri güvence altına alınacaktır. Anı yazarına göre, bu önerge «encümenlerde bir hayli oyalanmasına rağmen İkinci Grubun gayretiyle umumî heyete getirilmiş ve müzakeresi temin olunmuştu. Müzakereler günlerce sürmüş ve Birinci Grubun itirazına rağmen kanunun hey'et-i umumiyesi kabul edilerek maddelere geçilmişti. Fakat maddelerin müzakeresine devam edilmemişti.» Gerçekte, Cebesoy'un son sözleri yanlıştır. A. Kemalî Beyin önerisi (takririn bir yerde 18 Nisan 1922, bir yerde ise 27 Nisan 1921 tarihinde verildiği belirtiliyor), uzun süre oyalandıktan sonra, 17 Ocak 1923'te genel kurulda görüşülmeye başlanılmıştır (o gün kendisi yoktur, ama önergesini Mehmet Şükrü, Hüseyin Avni Salâhattin ve Ali Şükrü Beyler gibi İkinci Grup önderleri savunmaktadırlar); tartışma 10 ve 12 Şubat günleri devam etmiş ve öneri 306 sayıyla kanunlaşmıştır: «Ceza Kanunu'nun Birinci Bâbının Beşinci Faslına Müzeyyel Mevadd-ı Kanuniye». Ad belirtme (tâyin-i esâmi) yöntemiyle yapılan oylamada, 174 toplamdan 58 red ve 8 çekimsere karşılık, 108'i kabul yönünde olmuştur.

İkinci Grup, ilerigelenlerinden Ali Şükrü Beyin Meclis Muhafız Birliği komutanı Topal Osman Ağa tarafından öldürülmesiyle önemli bir darbe yemiştir. (29 Mart 1923 Perşembe günkü *TBMM Zabıt Ceridesi*'ndeki konuşmalardan Ali Şükrü Beyin 27 Salı günü kaybolduğu anlaşılıyor. Hükûmet, cinayeti 2 Nisan Pazartesi günü Meclis'e açıklamıştır. BMM'nin taziye telgrafına Trabzon Belediye Reisi Hakkı Beyin cevabî teşekkür telgrafı için bak. *Tan*, Sayı 68, 8 Nisan 1339. Ayrıca bak. M. Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti*, s. 143-69.)

[54] *Atatürk'ün Tâmim, Telgraf ve Beyannameleri*, Belge 497.

İttihatçıların ünlü ideologu Ziya Gökalp, TBMM'nin İkinci Döneminde milletvekili olmadan önce (ve olmak için) yayımladığı *Doğru Yol:* Hâkimiyet-i Milliye ve Umdelerin Tasnif, Tahlil ve Tefsiri başlıklı küçük bir risalede (Ankara: Matbuat ve İstihbarat M., 1339), Dokuz Umde programının gerçekte 38 umde içerdiğini saptayarak bunları 12 bölümde yeniden toplamıştır: Siyasî, Dinî, İdarî, Adlî, Hukukî, Malî, İktisadi, Nafıaya dair, Maarife dair, Muavenet-i İçtimaiyyeye dair Siyaset-i İçtimaiyyeye dair, Askerî. [Risalenin altbaşlığı gibi, ondan biraz farklı olan -Halk Fırkasının Umdelerinin Tahlil ve Tefsiriyle Siyasî Umdelerinin Tefsiri- içbaşlığı da oldukça yanıltıcıdır. Gökalp (38'den) yalnızca dört siyasal ilke ile tek

Bir Giriş ile «Barış hakkındaki görüşümüz» başlıklı bir madde arasında 9 ilkenin sıralandığı bu belgenin içeriğine kısaca bakalım.

Girişte, ulustan aldığı mutlak yetkiyle oluşan TBMM birinci döneminin üstlendiği ödevlerin önemli bir bölümünü yerine getirerek, oybirliğiyle yeni seçim kararı verdiği belirtildikten sonra, önümüzdeki dönemde barış gerçekleşince ekonomik kalkınma yolunda çalışılacağı açıklanmaktadır. Meclis çoğunluğunu bu amaç çevresinde toplayarak ülkede siyasal bir örgütlenme yaratmak için, A-RMH Grubu HF'na dönüştürülecektir. Yeni fırka'nın ayrıntılı ve düzenli bir programı hazırlanarak üyelerinin tartışmasına sunulacaktır. (Bu vaad, ancak 8 yıl sonra -1931 Kongresinde- gerçekleştirilebildi!) Şimdilik, İktisat Kongresi'nin sonuçları da gözönüne alınarak şu ilkeler saptanmıştır:

1. Ulusal egemenliğe bağlılık. Yönetimle ilgili şu yeni yasalar çıkarılacaktır:

   Bakanlar Kurulunun görev ve sorumlulukları - (1921 Anayasası gereği) Şûrâlar - Genel Müfettişlikler - Bucaklar.
2. Saltanatın kaldırılması kararının değişmezliği. TBMM'ne dayanan Halifeliğin İslâmlararası yüksek bir makam olduğu.
3. İç güvenlik ve asayişin sağlanması.
4. Mahkemelerin hızlı işlemesi. Yeni yasalar yapılması.
5. Alınacak ekonomik ve toplumsal önlemler - on madde halinde:
   (1) Âşarın sakıncalarının düzeltilmesi
   (2) Tütün tarım ve ticaretinin desteklenmesi
   (3) Tarım, endüstri ve ticaret kredileri
   (4) Ziraat Bankasının sermayesinin arttırılması
   (5) Tarım makinaları
   (6) Endüstrinin teşviki
   (7) Demiryolları yapımı
   (8) İlkokullarda öğretimin birleştirilmesi ve bütün okulların geliştirilmesi
   (9) Genel sağlık ve toplumsal yardımlaşma
   (10) Orman, madencilik ve hayvancılık.

dinsel ilkeyi yorumlamıştır. Yeni basımı için bak. (Haz.) Müjgan Cumbur, *Ziya Gökalp: Yeni Hayat / Doğru Yol* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1976), Doğumunun Yüzüncü Yılında Ziya Gökalp'in Bütün Eserlerini Yayımlama Projesi: I. Seri - 3, s. 53-59.]

6. Zorunlu askerlik süresinin kısaltılması; okuryazarlığa göre, daha azaltılması. Orduda görevli kişilerin genliklerinin sağlanması.
7. Yedek subaylara, malûl gazilere, emeklilere, dul ve yetimlere yardım.
8. Bürokrasinin düzeltilmesi, aydınlardan kamu görevlerinde yararlanılması.
9. Bayındırlık işleri için ortaklıklar kurulmasının sağlanması ve kişisel girişimlerin kollanması.

Barış hakkındaki görüşümüz maddesinde ise, ulusal, ekonomik ve yönetimsel bağımsızlığın sağlanması kesin koşul olarak öne sürülmekte; ancak Misâk-ı Millî'ye değinilmemektedir.

A-RMHC'lerine gönderilen 9 Umde Beyannamesi tepkisiz kalmamıştır. HF'na dönüştürülmeye karşı direnmelerin ilginç bir örneği Trabzon'dur. Burada, eski vali Deli Hamit Bey, Belediye Reisi Gazzazzade Hüseyin Efendi, MHC Başkanı Barutçuzade Ahmet ve oğlu, *İstikbâl* gazetesi sahibi Faik Ahmet Beylerin önderliğindeki muhalif bir çevre, Trabzon meb'usu Ali Şükrü Beyin Topal Osman'ca öldürülmesi olayından ötürü, zaten galeyana gelmiş bir durumdaydılar.[55] Bu hava içinde, A-RMHC'ni HF'na dönüştürme girişimi, Trabzon MHC'nce kişisel yönetime varacak, üstelik dernek tüzüğüne aykırı bir tasarı olarak değerlendirilmiş ve bu itiraz, Beyannameye bir cevapla bildirilmiştir.[56] Bunun üzerine, Trabzon'a iki milletvekilinden oluşan bir soruşturma kurulu gönderilmiş ve sonuçta, eski hey'et-i merkeziyeye işten el çektirilip yeni bir hey'et-i müteşebbise kurulmuştur.[57]

TBMM'nin yeni dönemi için yapılan iki dereceli seçimlerde, Mustafa Kemal Paşa yalnız Birinci Grup üyelerinin kazanması için büyük bir ça-

[55] M. Goloğlu, (V) *Türkiye Cumhuriyeti*, s. 192-93.

[56] F.A. Barutçu, *Siyasi Anılar*, s. 308 ve 526. (Karş. A-RMHC İçtüzüğü m. 7/1 ve 3/be/4.)

[57] M. Goloğlu, *op. cit.* (V) ve *Atatürk'ün Tâmim, Telgraf ve Beyannameleri*, Belge 502-3, 505-6. Mustafa Kemal Paşa yanlısı yeni örgüt yöneticileri her fırsatta bağlılıklarını göstermişlerdir; örneğin, bak. *Söylev ve Demeçler*, cilt V'teki 1 Mart 1925 tarihli cevap telgrafı.

Kitabından, övüngen bir kimse olduğu anlaşılan Ekrem Rize, henüz 2. Dönemde milletvekili olmadan önce, seçimler arifesinde Trabzon'a gönderilen mebusların ürkek tutumu karşısında halkın Mustafa Kemal Paşa aleyhtarı davranışlarını anlatıyor: «Atatürk'ün fotoğraflarını yırtıyorlar, sinemada Lâtife Hanım ile birlikte filmlerde görülünce ıslık çalıyorlardı.» Kendi söylediğine göre, Trabzon'u o yola getirmiş ve fırka teşkilâtına istenilen biçimi vermiş: *Bugünkü Türkiye* (İstanbul: Sıralar M., 1971), s. 435.

ba harcamıştır.[58] 9 Umdeyle aynı gün, bütün örgüte çıkardığı bir çağrıda şunları söylemektedir:

> Ulusumuz gelecekte yönetimi üstlenecek olanları seçimlerle ayırt etmek kararını almıştır. MH örgütümüz, ulusun bu kararı karşısında, geçmişte kanıtladığı yeterlik ve nitelikleriyle gelecek için de güvenilir ve dayanılır olduğu ve ulusun oyunu hak ettiği savında bulunacaktır.
>
> Eğer umduğumuz gibi, MH örgütümüzün seçtiği ve güvendiği kişiler ulusun oyunu alırlarsa, önümüzdeki BMM'nde HF adı altında ülkenin yönetimi sorumluluğunu üstleneceklerdir.
>
> MHC'nin ve gelecekte HF'nın izleyeceği amaçlar, deneylerden ve ülkenin gereksinmelerinden esinlenerek son günlerde açıklanan ilkelerdir. Adaylarımız bu ilkelerin gerçekleştirilmesini üstleneceklerdir.
>
> A-RMHC ve üyeleri, içinizde ben başkanınız da olarak, hepimiz ilkelerimizi ulusumuza yayalım ve açıklayalım. Bin güçlük karşısında cesaretle üstlendiğimiz sorumluluk, vatanımızın iyilik ve yararına oldu. Önümüzde bulunan yorucu ve güç çalışma döneminde de vatanımızın iyilik ve yararı için sorumluluk üstlenecek cesaretimiz tam ve eksiksizdir.[59]

Mustafa Kemal Paşa birkaç gün sonra, henüz işgal altında bulunan İstanbullulara da ayrıca seslenmeyi gerekli görmüştür:

> İstanbullular: Düşmanın gözü üstünüzdedir. Oylarınız parçalanacak mı? Bütün dünyanın etkisine açık olan İstanbulumuz çevresi, kurtuluşun henüz tamam olmadığını unutarak yön saptamaya çekincelere kapılacak mı? Dünyanın dikkat ettiği noktalar bunlardır. Bin engel ortasında bize hep yakınlık göstermiş olan İstanbulumuzun düşmanı umutlandıracak biçimde oylarını bölmeyeceğine inanıyorum. Oy-

[58] *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, s. 120 ve Hilmi Uran, *Hatıralarım*, s. 160'tan Goloğlu, V, s. 191. Ayrıca, herhangi bir kaynakta değinildiğini görmediğim, basılı bir nüshası elimde bulunan «A-RMHC ..... Livası Hey'et-i Merkeziyesine - Müntehib-i Sâni İntihabında Nazar-ı Dikkate Alınacak Esasat» başlıklı tek yapraklık bildirinin örneğin 2. maddesi İkinci Seçmenlerin yöre ahalisinden olmalarının yeğlenirliğine değindiği gibi (ayın), bu adayların özellikle Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin umdelerine sadık zevattan olmasına özen gösterilmesini de istemektedir (be). Metnin tamamı için, bu kitabın sonundaki ek belgelere bakınız.

[59] *Atatürk'ün Tâmim, Telgraf ve Beyannameleri*, Belge 498. Dilce sadeleştirilmiştir.

ların bölünmesinden kimlerin yararlanacağını her an gözönünde tutmak özellikle sizin ödevinizdir. Vatanın yaşamsal haklarını tamamlamak yolunda olan derneğimizin güç kaybetmesinden sevinecek olanlar, felâket günlerimizde sevinmiş olanlardır ki, bunları yakından en çok siz gördünüz. Tekvücut olarak derneğimize yönelin ve güvenin ki, buna lâyıktır ve lâyık olduğunu her zaman eylemle kanıtlayacaktır.[60]

İkinci seçmenler belirlendikten sonra, Mustafa Kemal Paşa tüm dernek örgütlerini uyaran yeni bir bildiri daha yayımlamıştır:

A-RMHC'nin ve HF'nın seçim çalışmalarını aksatmak amacıyla, kıskanç ve olumsuz emeller izleyen bazı kimseler tarafından kötü niyetli söylentiler çıkarılmaktadır. Özellikle henüz hiçbir yerde milletvekili seçimine başlanılmamış olduğu halde şu ya da bu sancakta MH adaylarının kaybettiği hakkında memleketin çeşitli yörelerinde propagandalar başlamıştır. Daha merkezden aday gösterilmeyen bazı yerlerde, dernek ve parti adına bazı adlar yayınlandığı ve yayıldığı gibi, merkezce adayları saptanan ve yerine bildirilen bir sancakta da listemize dışarıdan bir ad sokulmuştur. Yeni vücuda gelecek TBMM nin, memleketin geleceği üstünde kesin ve canalıcı bir etki ve önem taşıdığını, bütün vatandaşların bu ve bu gibi etki ve propagandalara karşı uyanık bulundurulmalarını sağlamak için bu açıklamayı sunuyorum. Artık ülkenin her yanında seçimin kesin dönemi yaklaşmakta olduğundan, seçim yetkisini birinci seçmenlerden kendi sorumluluklarına alan ikinci seçmen arkadaşlarımın da vatanın mutlak kurtuluşunu ve gelecekte yükselmesini sağlayan yol üzerinde hareket edeceklerine tamamıyla inandığımı da ekliyorum.[61]

Seçimlerde yalnız İkinci Grup üyelerinin değil,[62] eski İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin de ayrıca varlık gösterememeleri sağlanmış ve bu

[60] *Ibid.*, Belge 499; ayrıca bak. *Söylev ve Demeçler*, cilt III, s. 61 ve 62-63. Keza, dilce sadeleştirilmiştir.

[61] *Atatürk'ün Tâmim, Telgraf ve Beyannameleri*, Belge 514. Sadeleştirilmiştir.

[62] İkinci Gruptan oldukları sanılanlardan yalnız üç kişi ikinci dönemde TBMM'ne seçilebilmişlerdir:
— Amasya mebusu Ali Rıza Ef. (Özdarende, 1876-1952)
— Biga mebusu Mehmet Bey (Dinç, 1873-1952), 3. dönemde de Çanakkale milletvekili olmuştur.
— Kırşehir mebusu Rıza Bey (ailesi Silsüpür soyadını almıştır, 1877-1926), bu zat 1926 yılı başlarında Ankara İstiklâl Mahkemesince asılmıştır. Bak. M. Tunçay, «... Bir Heyet-i Fesadiye Davası ve Kuva-yı Milliye,» *Birikim*, Sayı 33 (Kasım 1977), s. 51-62.

güdümlü seçimler, beklenebileceği üzere, A-RMHC/HF adaylarının kesin başarısıyla sonuçlanmıştır. Bağımsız bir kaç milletvekilinin dışında, seçilenlerin hepsi bu örgüttendi. Bağımsızlar da (örneğin, Eskişehir meb'usu Emin Bey [Sazak]) daha sonra Halk Fırkası'na katıldılar.[63] Bir tek, Gü-

İkinci Grub'a eğilimli birinin adaylık girişimi öyküsü de şöyle:

Birinci Dünya Savaşının ünlü komutanlarından Ali İhsan (Sâbis : 1882-1957) Paşa Malta esaretinden kaçıp Anadolu'ya gelince, Garp Cephesindeki Birinci Ordu Komutanlığına atanmış, fakat Cephe Komutanı İsmet Paşa ile geçinemediği için bu görevinden açığa alınmıştı. Atatürk'ün büyük *Nutuk*'ta «Meclisteki muhalif grup rüesasıyla da irtibat ve muhaberatta bulun»duğunu (s. 670) ileri sürdüğü bu zat, yeni seçimlerde milletvekili olmaya çalışmışsa da başaramamıştır. Anılarında (*Harp Hâtıralarım*, 5. cilt: İstiklâl Harbi, s. 381), İzmir, Konya ve İstanbul'dan adaylığını koyduğunu, Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşalara birer mektup yazdığını, Müdafaa-i Hukuk Riyasetine de dilekçeyle başvurduğunu açıklıyor ve fakat baskı altında geçen bu seçimlerde kendisinin kazanamayacağını şu olay dolayısıyla önceden anladığını belirtiyor:

«Konya Müdafaa-i Hukuk âzâsından Moytapzade Rifat Bey 25 Mayısta bir beyanname neşrederek eski mebuslara rey verilmemesini, milletin hukukunu iyi anlayıp müdafaa edecek liyakatli eşhas intihabını tavsiye etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bundan haberdar olunca kendisine açık telgrafla: «Konya'da iken ittihadı tavsiye ettiğim halde nifakı mucip harekette bulunmasını takbih ederek istifa etmesini» tavsiye etmiş; Rifat Bey (Raporum postadadır. Bunu aldıktan sonra hüküm vermenizi rica ederim) cevabını vermiş. Mustafa Kemal Paşa buna karşı yeniden (Raporlarınızı aldım; fikrim değişmedi. Beyannameniz nifakı muciptir. Hiyanet-i Vataniye Kanununa temas eder. İstifanız lâzımdır) diye ikinci bir telgraf çekmiş. Bunun üzerine korkan Rifat Bey (Emrinize serfüru ederek istifa ettim) mukabelesinde bulunmuş.» (s. 382).

Ali İhsan Paşa, Mustafa Kemal Paşanın kendisi hakkında mürteciyane propaganda yaptığı gerekçesiyle sürekli olarak izlenmesi için verdiği üç gizli askerî emri de yayımlamaktadır (s. 376-77). Bunlara göre, «Mustafa Kemal Paşanın şurada burada Halifenin resmini indirttiği»ni söylüyormuş.

Ali İhsan (Sâbis), 1925 yılı başlarında İstanbul'daki bir ara seçimde gayriresmî TpCF adayı olarak yine şansını deneyecek, ama CHF adayı Dr. Hakkı Şinasi Paşaya yenilecektir.

[63] Emin Beyin seçilmesiyle ilgili olarak, 1923 seçimleri hakkında genel bir fikir verecek bir takım bilgilere sahibiz. *ATTB IV*'te Gazi Mustafa Kemal'in 10 Temmuz 1923 günlü *Açık Söz* gazetesinden aktarılmış, Eskişehir Belediye ve Teftiş Heyetine hitap eden 1 Temmuz tarihli bir yazısı bulunmaktadır (Belge 519). Bundan, Eskişehir livasını temsil etmek üzere seçilecek üç mebusluk için Halk Fırkası adına 9 aday gösterildiği anlaşılıyor. (Aslında, her seçim bölgesinde seçmenlere böyle bir yeğleme olanağı tanınmadığı, çoğu yerlerde A-RMHC/HF tarafından ancak çıkacak mebus sayısınca aday gösterildiği bilinmektedir. Örneğin, Belge 518'de Edirne için üç aday önerilmiştir. Sonradan bunların hepsi seçilmişlerdir.) Fakat, Eskişehir adaylarından üçü *Yeni Türkiye* gazetesinde sanki A-RMHC/HF adayları yalnız kendileri imişler gibi yayın yapınca, Mustafa Kemal Paşa sözü edilen telgraf yazısı ile onları Cemiyet ve Fırka adaylığından çıkartmış ve geri kalan al-

müşhane milletvekili Zeki (Kadirbeyoğlu) muhalif olarak kaldı. Böyle olmakla birlikte, ikinci dönemin başlarında da (ilk bir buçuk yıl boyunca) bütünüyle uysal bir meclis yaratılamamıştır.

TBMM'nin ikinci dönemi 11 Ağustos 1923 günü açılmış, iki gün sonra da Meclis Başkanlığına yine Mustafa Kemal Paşa, İkinci Başkanlığa ise Ali Fuat Paşa seçilmiştir. Aynı gün, Lozan görüşmeleri sırasında başdelege (ve Dışişleri Bak.) İsmet Paşa ile durmadan çekişen Rauf Bey başbakanlıktan istifa etmiştir. Yeni Hükûmet Başkanı Fethi Bey olmuş ve 23 Ağustos'ta Lozan Barış Antlaşması TBMM'nce onaylanmıştır. 9 Eylülde de (resmen tescili için başvurulması 11 Eylül), seçimden önce açıklandığı gibi, HF kurulmuştur.

«TBMM'ndeki HF âzâları tarafından bilmüzakere hey'et-i umumiyesi 9 Eylül 1339 tarihinde kabul» olunan ilk parti tüzüğü şu bölümlerden oluşmaktadır:

— Genel İlkeler (m. 1-7)
— Parti Örgütü
  1. Merkez Örgütü (8-41)
  2. İl Örgütü (42-56)
  3. İlçe Örgütü (57-68)
  4. Bucak Örgütü (69-73)
  5. Köy ve Mahalle Örgütü (74-81)
  6. Denetleme Bölgeleri (82)
  7. Meclis Grubu Örgütü (83-100)
— Genel Seçim Örgütlenmesi (101-103)
— Genel Madde (104)

Bu tüzük, 1927 Kongresinde yenisi yapılıncaya dek, ufak tefek değişikliklerle yürürlükte kalmıştır. Özellikle, ilk yedi maddede belirtilen genel ilkelerin yansıttığı demokratik ve özgürlükçü tutum ise, fazla uzun ömürlü olamamıştır.

tı adayı ikinci seçmenlere önermiştir. Ne var ki, protesto edilen üç adaydan ikisinin seçimden çekilmelerine karşılık, Emin Bey ayak diremiş ve seçimi de kazanmıştır. Mustafa Kemal Paşa bunun üzerine «fırka hayatında şart-ı esas olan dürüsti-i hareketi yakın arkadaşları zararına iki defa ihlâl eylemiş» olmasından ötürü, Emin Beyin Halk Fırkasıyla ilişiğini kesmiştir (10 Temmuz 1923 günlü *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinden aktarılan 9 Temmuz tarihli telgrafı - Belge 521). İşte, Emin Sazak'ın İkinci Meclis'e bağımsız olarak girmesinin öyküsü budur. Partiye yeniden kabulüyse Kırklareli mebusu Şevket Beyle birlikte, 10 Kasım 1925'tedir (bak. *Cumhuriyet*, 11 Teşrinisâni 1341).

Birinci maddede, HF'nın üç amacı belirtilmektedir: demokrasi, çağdaşlaşma ve hukuk devleti. İkinci maddeyle sınıflarüstü bir halk tanımından hareket edilerek her türlü ayrıcalığa karşı çıkılmaktadır. Üçüncü madde, HF'na her Türkün ve dışarıdan gelip Türk uyrukluk ve kültürünü benimseyen herkesin girebileceğini göstermektedir. Dördüncü madde, HF üyelerinin tüzük ve programa (!) uyma yükümlülüklerini belirtmekte, ancak parti kongrelerinde bunlara karşı özgürce mücadele haklarını tanımaktadır. Beşinci maddeye göre, Parti Genel Başkanı, milletvekilleri arasından Büyük Kongrece seçilecektir. Altıncı madde, genel ilkelere karşı olan üyelerin divan kararıyla üyelikten çıkarılacağını anlatır. Nihayet, yedinci maddeye göre, bu genel ilkeler ancak Büyük Kongrenin üçte iki oy çokluğuyla değiştirilebilir.

Bundan sonra, tüzük uyarınca, genel yönetim kurulu ve parti grubu yönetim kurulu üyeleri seçilmişlerdir.[64]

[64] Tunaya, *Siyasî Partiler*, s. 558'de, Fırka Grubu reisi ve iki reis vekiliyle, grup yönetim kurulu üyelerinden Rüştü Paşanın adları eksiktir (Ayrıca, İsmet Paşanın işgal ettiği «Umumî Reis Vekilliği» makamı da, Cumhuriyet'in ilânından önce yoktu!)

O günlerdeki Mürettipler Grevi dolayısıyla işverenlerin ortaklaşa çıkardığı *Müşterek Gazete*'nin 12 Eylül 1339 tarihli sabah sayısındaki şu haberde de bir liste verilmektedir:

«Halk Fırkası'nın İntihabatı Hitam Buldu

(11 A.A.) HF bugün akdettiği umumî içtimada suret-i nihaiyede kabul edilen nizamname mucibince HF umumî riyasetine TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşayı intihap etmiştir. Meclisteki Fırka Grubu riyasetine Hey'et-i Vekile Reisi Ali Fethi Bey, Birinci Reis Vekilliğine (Afyon Karahisar) mebusu Ali Bey, İkinci Reis Vekilliğine (Çorum) mebusu Münir Bey, âzâlıklara (Kastamonu) mebusu Mahir Efendi,[1] (Kastamonu) mebusu Ali Rıza,[2] (Van) mebusu Hakkı,[3] (Konya) mebusu Refik[4] Beylerle (Erzurum) mebusu Rüştü Paşa,[5] (Niğde) mebusu İhsan,[6] (İzmir) mebusu Necati[7] Beyler intihap olunmuşlardır. Meclisteki Fırka Grubu Hey'et-i İdaresini teşkil eden bâlâdaki zevattan maada, Fırkanın Umumî Hey'et-i İdaresine âtideki zevat intihap olunmuştur: Kâtib-i Umumîliğe (Kütahya) mebusu Recep,[1] âzâlıklara (Erzincan) mebusu Sâbit,[2] (İzmir) mebusu Celâl,[3] (Tekfurdağı) mebusu Cemil,[4] (İstanbul) mebusu Refik,[5] (İzmit) mebusu Safvet,[6] (Erzurum) mebusu Münir[7] Hüsrev, (Diyarbekir) mebusu Zülfü[8] Beyler.»

Ancak, bu liste de eksik olmalı. Umumî Hey'et-i İdarede Konya mebusu Kâzım Hüsnü[9] Beyin de üye olduğunu, HF Umumî Reisi M. Kemal Paşa ile Kâtib-i Umumîsi Recep Beyin Ekim 1923'te Dahiliye Vekâletine verdikleri kuruluş dilekçesinden biliyoruz. Bak. *Türkiye'de Siyasî Dernekler*, II s. 5 (tıpkıbasım) ve 7 (çevrimyazı). Nizamname'ye göre, «Fırka Divanı» (1) Fırkaya mensup vekillerden, (2) Büyük Kongrenin -kuruluşta, Fırka Meclis Grubunun- seçtiği 9 kişiden oluşan Umumî Hey'et-i İdareden ve (3) Fırkaya mensup mebuslarca her Mart ayı başında yeniden seçilen bir Reis, iki Reis vekili ve 9 üyeli Grup Hey'et-i İdaresinden oluşmaktadır. Oysa, *Müşterek Gazete*'nin Grup Hey'et-i İdare listesinde 9 yerine 7 ad vardır.

Böylelikle, milletvekillerinden oluşan HF, ilk günlerden itibaren hükûmete karşı oldukça eleştirici bir tutum takınmıştır. O zamanki yasa uyarınca bakanların Meclisçe tek tek seçilmeleri nedeniyle, Mustafa Kemal Paşa *Nutuk*'ta bu durumu, kendileri bakan olmak isteyen üyelerin olumsuz davranmalarına yorar (s. 797).

On hafta kadar süren Fethi Bey hükûmeti bazı önemli olaylarda Meclis'te ve parti grubunda yenik düşmüştür. Bunların biri «izale-i şekavet»le ilgilidir. Eşkiyalığın alıp yürüdüğü Batı Anadolunun kimi yörelerinde hükûmet sıkıyönetim ilân etmiş, sonra da yasa gereğince bu kararını onaylatmak için Meclise başvurmuştur. Fakat, TBMM İçişleri Komisyonu sıkıyönetim şekâvete karşı ilân edilemeyeceği için hükûmetin tutumunu anayasaya aykırı bulmuştur.[65]

Fethi Bey başbakanlığının yanısıra İçişleri Bakanlığını da yürütmekteyken, bu görevi bir başkasına bırakmak istemiş ve Ferit (Tek) Beyi aday göstermişti. Bu sırada orduya dönmek üzere BMM İkinci Başkanlığından ayrılan Ali Fuat Paşa'nın yerine de Yusuf Kemal (Tengirşek) Beyin seçilmesini istemişti. Bu tasarıların Mustafa Kemal Paşa'nın arzularına uygun olduğundan kuşkulanılamaz. Ama, parti grubu, bu adayları tutmayarak, İkinci Başkanlığa Rauf Beyi, İçişleri Bakanlığına da Erzurum milletvekili Sabit Beyi uygun görmüştür.[66] Mustafa Kemal Paşa bu adaylardan hoşnut kalmamıştır. Ona göre, Rauf Beyi İkinci Başkanlığa getirmeğe kalkmakla, «bütün Meclisin onunla hemfikir olduğunu, yani bütün Meclisin Lozan Sulh muahedesini yapan ve hey'et-i vekilede hariciye vekili olarak bulunan İsmet Paşa'nın aleyhinde olduğunu göstermek maksadı takip olunuyordu.»[67] Bunun üzerine, Mustafa Kemal Paşa Genel Kurmay

[65] Cebesoy, *Siyasî Hatıralar*, II, s. 31'de, bu komisyon kararı üzerine Meclisin sıkıyönetimi onaylamakla birlikte, hükûmetin isteğine karşın süresini uzatmadığını yazıyor. Gerçekten, Batı Anadolu'da süregelen «efe» geleneğini kırmak için, Dahiliye Vekilinin teklifiyle, 5 Ağustos 1923'te İcra Vekilleri Heyeti muvakkat ve kısmî bir Örfî İdare kararı vermiş; bu Sıkı Yönetim dönemi, 29 Ağustos - 29 Eylül arasında bir ay sürmüştür. Ancak böyle olduğuna göre, Cebesoy'un dediği gibi, Meclisin Örfî İdareyi tasdik ettiği, fakat uzatmadığı doğru değildir. Bakanlar Kurulu'nun Meclis'e bilgi için gönderdiği tezkere 2 Ekim 1923'te görüşülmüştür.

18 Ekim 1923 tarihli İzale-i Şekavet Kanunu (No. 356) ise, Dahiliye Vekâletince «şakî» ilân edilen kişilerin, teslim olmaları için kendilerine 10-30 günlük bir süre tanındıktan sonra, herkesçe öldürülebilmesine olanak vermekte, ayrıca şakîlere yataklık edenlerin başka yörelere sürülmesini öngörmekte, çete arkadaşlarını ele verecek şakîlere de koşullu af vaad etmektedir. Bu yasa, 30 red ve 6 çekimsere karşı 122 oyla kabul edilmiştir.

[66] 25 Ekim 1923 günlü toplantıda; *Ibid.* ve *Nutuk*, II, s. 797.

[67] *Nutuk*, II, 797-98.

Bakanı Fevzi Paşa dışındaki bütün bakanları ve başbakanı istifa ettirerek bir siyasal bunalım çıkmasını sağlamıştır. Bu somut sorunun çözümü, onca tek tek bakanların TBMM tarafından seçilmesi yönteminin değiştirilmesine bağlıydı. Ama bu sorunu çözerken, uzun zamandır gerçekleştirmek istediği daha genel bir sorunun çözümünü de yapmış oldu, Cumhuriyet'in ilânını sağladı.[68] Kendisi Cumhurbaşkanı, Fethi Bey TBMM Başkanı oldu. Başbakanlığa getirdiği İsmet Paşa'yı, aynı zamanda kendisine vekâleten HF'nı fiilen yönetmekle görevlendirdi. İsmet Paşa da bu sıfatla, bütün örgütlere bir bildiri yayımlayarak MH Teşkilâtının HF içine alındığını açıkladı.[69]

[68] Cumhuriyeti ilân eden «Teşkilât-ı Esasiye Kanununun Bazı Mevaddının Tavzihan Tâdiline Dair Kanun», 1921 Anayasasının 23 maddelik metnini 26 maddeye çıkartmıştır (1, 2 ve 4 eski maddelerin yerine geçmiş; 10, 11 ve 12 ise eski 10'uncu maddenin önüne eklenmiş sayılmak gerekir; herhalde eski 10, şimdi 13 olmuş, geri kalan madde numaraları da buna göre yürütülmüştür).

[69] Tunaya, *Siyasî Partiler*, s. 582-83.

Mustafa Kemal Paşanın «reis-i umumîlik ile fiilen iştigale İsmet Paşayı tevkil» ettiğini bildiren tezkeresinden («Gazi Paşa ve Halk Fırkası Riyaseti,» *Vatan*, 21 Teşrinisâni 1339) dört gün önce, HF Birinci Reis Vekilliğine intihap edilen sâbık Nafıa Vekili, Diyarbekir Mebusu Fevzi Beyin gazetelere verdiği bir beyanattan anlıyoruz ki, [Bu zat, Jean Deny'ye göre Ziya Gökalp'in ana tarafından geldiği (Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, s. 26) tanınmış Kürt ailesi Pirinççizadelerdendir.] Cumhuriyetin ilânını izleyen günlerde HF Grup Yönetim Kurulu yenilenmiş, bu arada başbakan İsmet Paşa, Fethi Beyin yerine Meclis Grubu Reisliğine getirilmiştir (*Vatan*, 17 Teşrinisâni 1339. Aynı gazetede, Refet Paşanın Paris, Rıza Nur Beyin de Berlin Sefiri olacakları yolunda bir söylenti aktarılmaktadır).

ARA EK 1 : İkinci Grub'un Yayın Organı Tan [1]

Millî Kütüphane'de Eski Harfli Süreli Yayınlar arasında, 1962 SÇ 90 numaraya kayıtlı bir *Tan* gazetesi koleksiyonu vardır. Bu koleksiyon, Osman Şevki Çiçekdağ'ın ölümü üzerine 1956 sonlarında kütüphaneye bağışlanmıştır. Tarih-i tesisi 19 Kânunusâni 1339 olan *Tan*, Cumartesileri hariç her gün çıkmıştır. Müdür-ü Mesulü: İbrahim Hıfzı'dır. Ali Şükrü Matbaasında basılmaktadır. Her sayısı dört sayfadır ve 5 kuruşa satılır.

Millî Kütüphane'deki koleksiyonda 21 Ocak tarihli 2. sayıdan 8 Nisan tarihli 68. sayıya kadar 54 tane *Tan* bulunmaktadır (Eksik sayılar: 1, 4, 40, 45-45, 47-48, 61-67.[2]) Gazetenin 68. sayıdan sonra yayımlanmaya devam edip etmediğini bilmiyorum. (Matbaa sahibi ve *Tan*'ın gerçek başyazarı Ali Şükrü Bey 2 Nisanda Topal Osman tarafından öldürülmüştür.[3])

Tan'ın her sayısında, başlığının altında şu dörtlük yer almaktadır:
«Garbın üçyüz sene var, gündüze dönmüş gecesi;
Sen de ey Şark, uyuyorsun o zamandan beridir.
Kararan başka sular, şimdi senin nöbet uyan,
Doğuyor beklediğin gün, ağaran tan yeridir.»

Gazetede zaman zaman Grup toplantı çağrıları görülmektedir. Örneğin, 26 Kânunusâni 1339 Cuma günkü 7. sayıda: «Davet: İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubu bugün öğleden sonra saat ikide Mebusan Klübünde içtimâ edeceği cihetle âzâ-yı kiramın teşrifleri mercudur.»

Tan'da başyazılar imzasızdır. Ama, İkinci Grub'un Ali Şükrü (Trabzon), Cemal Paşa (Isparta), Selâhattin (Mersin), Mehmet Şükrü (Afyon Karahisar), Şükrü (Canik), Ahmet Nafiz (Canik), Abdürrahim Dursun (Çorum) Beyler vb. gibi ağır toplarının inceleme ve eleştiri yazılarına rastlanmaktadır; ayrıca, Abdülkâdir Kemalî (Kastamonu) Beyin (yukarıda dn. 53'te değinilen) Ceza Kanunu'nun 203. maddesi tadiline

[1] Ali İhsan Sâbis Paşanın *Harp Hatıralarım*, 5. cilt: İstiklâl Harbi adlı kitabında (İstanbul: Güneş M., 1951), s. 357'de,
«Meclisin feshedilerek yeni intihap yapılacağı şayiası İkinci Gruba mensup milletvekillerini bazı tertibat almağa sevketti. Bu meyanda, grubun fikirlerini yaymak üzere Tan isminde günlük bir gazete, Ankara'da Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey tarafından 20 (!) Ocakta neşredilmeğe başlandı» demesine, s. 361'de «İkinci Grubun efkârını neşreden Tan gazetesinin 6 Mart tarihli nüshasının başmakalesinde 'Yeniden murahhasların toplanmaları lâzım gelirse, hakkımızı iyi müdafaa edemeyenlere tekrar tevdi-i vekâlet edilmeyeceği' yazılmış idi» cümlesine, s. 371'de de bu gazeteye tekrar değinmesine karşın, herhangi bir araştırıcının, hâlâ karanlıkta kalan İkinci Grub'un niteliğini ortaya koymak için bu gazeteyi incelediğine rastlamadım.

[2] *Tan*'ın ilk sayısının bulunmayışı özellikle hayıflanmaya değer. Çünkü, ileriki bir takım göndermelerden bu sayıda «Yolumuz» diye bir başyazı bulunduğu anlaşılmaktadır ki, herhalde İkinci Grub'un genel tutumunu özetleyen bir metin olmalıdır.

[3] «Tanyeri» gazetesinin yazı işleri müdürünün Hasan Basri (Çantay) olduğunu belirten Mahir İz, Ali Şükrü Beyin «izale-i vücudu»nun «galiba 'Bir taşla iki kuş vurulsun' diye Topal Osman'a havale edildi»ğini söylüyor (*Yılların İzi*, s. 92).

ilişkin bir hayli yazısı vardır. Hüseyin Avni (Erzurum) Beyin yazısını görmediysem de, 4 Mart 1923 tarihli sayıda resmi basılmıştır. Bunlardan başka, *Tan*'daki haber ve yorumların büyük çoğunluğu Lozan Barış görüşmeleriyle ilgilidir. Mari Korelli'den Ali Rıza Seyfi'nin çevirdiği «Saltanat-ı Dünyeviye» adlı bir kitap tefrika edilmektedir. (Teşkilât-ı Mahsusa'dan) Şeyh Abdülaziz Çaviş'in *Morning Post*'ta çıkmış, «Kuran-ı Kerim» üstüne bir yazısının çevirisine de yer verilmiştir. Gazetede bazan «Türkiye Millî İthalât ve İhracat Anonim Şirketi»nin ilânları da bulunmaktadır. (Bunlar, İkinci Grubun İttihatçılarla, en az Birinci Grup kadar yakın olduğunun kanıtları sayılabilir.)

Tan'ın ilk sayısından itibaren «Halk ve Hükûmet» diye bir yazı dizisi (düzensiz aralıklarla) yayımlanan Ali Şükrü Bey, 22 Ocak 1923 tarihli 3. sayıda «Bir Tenkide Bir Cevap» başlıklı makalesinde, önce (Kütahya mebusu) Mehmet Ragıp (Soysal) Beyin ilk «Halk ve Hükümet» yazısı hakkındaki sert eleştirisini aynen koymakta, sonra da yanıtlamaktadır. Ali Şükrü Bey şöyle diyor:

«Hükûmetimiz bugün şeklen ve (münevveran-ı memleketin arzusu ve hayesi itibarıyle) halk hükûmetidir.

Zât-ı âlinizin 'hükmen, hukuken, siyaseten' diye sıraladığınız sıfatlar da yine (şekil) ifade eder. (Fiilen) kelimesi ise yine çıplak kalıyor.»

Ragıp Beyin «Lâtifeden kat-ı nazar, siz halkı hükûmet için şart olan akıldan, irfandan, ahlâktan mahrum mu görüyorsunuz» sorusuna karşılık ise, «hayır» demekte, ancak şunları eklemektedir: «Mahaza uzun müddet kendisine ait idare işlerine karıştırılmaması ve daima yukarıdan gelen emirlerle, cebirlerle, tazyiklerle idare edilmesi ve henüz bu tarzdaki idareden de kurtulmamış, halâsa hiçbir an fırsat verilmemiş, göz açtırılmamış bulunması dolayısıyla kabiliyet-i idariye ve terbiye-i siyasiyesindeki noksanı ve tecrübesizliği görüyor ve kastediyorum.»

Ali Şükrü Bey, üç yıldır başarıyla sürdürülen demokratik yönetim ve son askeri zafer hakkında da şöyle söylüyor: «Türk milleti yalnız bu sefer değil, 600 seneden, hatta tarihin kaydettiği zamandan beri aynı vadide birçok harikalar ibda etmiştir. Fakat esef edilecek cihet şudur ki, Türk milleti kanı, malı pahasına ibda ettiği bütün bu harikaların semeratını müdiran-ı umurun tedbirsizliği, idaresizliği ve ihtirası yüzünden lâyıkıyla iktitaf edememiştir.

Asıl korktuğumuz ve temin etmek istediğimiz cihet de bu sefer yine böyle olması ve zât-ı âlilerin izah buyurduğunuz üç senedenberi mütemadiyen vaad etmekte bulunduğumuz esasların yine kavlde kalmasıdır.»

İkinci Grub'un ileride partileşme niyeti olmakla birlikte, içinde bulunulan olağanüstü koşullarda ulusal birliği yıpratmamak gerekçesiyle, bütünlenmiş bir ideolojiyi ortaya koymaktan kaçındığı, bu gazetenin aşağıda aynen aktardığımız bir başyazısından anlaşılmaktadır. (Sayı 19 - 9 Şubat 1923)

BİR İZAH

Muhterem «Akşam» refikimizde gazetemize hitaben bir açık mektup neşredilmiştir. Mesleğimize, İkinci Grub'un maksatlarına dair bir takım sualleri ihtiva eden bu mektup, her vatandaşın bu tarz nezahatle sormaya hakkı bulunduğu hususatı ihtiva ettiğinden bizce hürmetle karşılandı. Fakat çok arzu ederdik ki: bu mektup evvelki mülâhazalara takaddüm etmiş bulunsun.[4] Bu takdirde, İkinci Grub'un bir ünvan al-

[4] *Tan*'ın 28 Ocak 1923 tarihli 8. sayısındaki «Fazilete Doğru» başlıklı makalede değinilen «İstanbul'da ummadığımız bir gazetede (İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubu aleyhinde) çıkan bir yazı» kastediliyor olsa gerek.

tına riyakârane bir şekilde sokulmamış olduğunu ve Müdafaa-i Hukuk ünvanının millî vicdandan doğduğunu ve Erzurum Kongresi'ni vücuda getiren bu teşkilâtın Misak-ı Milli'yi tevlit eylemiş bulunduğunu, binaenaleyh Müdafaa-i Hukuk'un yalnız bir noktaya, bir zümreye hasrı mümkün olmayıp bütün milletin malı olduğunu ve o teşkilâtın tesisine ilk çalışmış olanlardan mühim bir kısmının da İkinci Grup meyanında ahz-ı mevki etmiş olduğunu vâzıhen görmek mümkün olurdu. Malûm olmak lâzımdır ki: bugün Meclis'te yalnız gruplar vardır. Herhangi bir namla bir fırkanın vücudundan eser yoktur. Misak-ı Millî'nin tahakkukunu temin için teşekkül etmiş bulunan BMM her türlü içtihat farklarını nazar-ı dikkate almayarak milleti dava-yı milli uğrunda yekvücut bulundurmayı ümid-i muvaffakiyetinin âmil-i esasiyesi addetmiş ve binaenaleyh fırkalar tesisi hususundaki mesâiye, arzulara iltifat eylememiştir. Davamızın türlü türlü mânialara maruz bulunduğu bugün dahi aynı maksadını muhafaza etmektedir. Bundan dolayıdır ki üzerilerinde tevakkuf [durma] edilecek ve muhtelif tarz rüyetler husule gelecek esasları ortaya atmayı nâbemevsim [zamansız] addeylemekteyiz. Biz memleketimizi az çok yakından biliyor, teceddüdün [yenilenme] âmillerini de, mânialarını da takdir etmiş bulunuyoruz. Henüz maksadını istihsal edememiş ve bütün kuvvetlerini bunun teminine tevcih eylemek karşısında bulunmuş olan milletin böyle nazik bir zamanda fikir ve kanaat mücadeleleri yolunda müteferrik bir vaziyete sokulmasını, hem dava-yı millinin teminine ve hem de teceddüdün zaferine mâni-i kavi görmekteyiz. Binaenaleyh davamızın istihsal-i kat'isi zamanına kadar İkinci Grup, âtiyen takip edeceği teccddüdat, terakki esaslarını teşrih etmekten içtinap etmek vücub-u vataniyesini görmektedir. Yalnız şurası şimdiden arzedilebilir ki: İkinci Grup hâkimiyet-i milliyenin en samimi aşığı ve bu maksad-ı ulvînin de kâğıt üzerinden fiiliyat sahasına nakli hususunun en hâr taraftar ve hâdimidir. Hakimiyetin tazammun ettiği bütün selâhiyet ve kuvvetlerin bir elde veya bir zümre elinde bâziçe olmasına, temerküzüne ebediyen muhaliftir. Artık bu memlekette her ne şekilde olursa olsun hükûmet-i şahsiyelerin vücuduna tahammül etmeyecek bir kanaat beslemektedir. Gazetemizin ilk sayısında münderiç bulunan «Yolumuz» serlevhalı yazılar bir kere daha okunursa bu yoldaki tenevvür kolaylaşmış olur. Grubun Meclis'teki faaliyeti, zabıtnamelerden takip olunur ve Namzetlik Kanunu'nun ve emsali bazı kanunların tadiline sarf edilen mesâi tetkik edilirse, İkinci Grub'un sebeb-i teşkili ve hâkimiyet-i milliye esasına olan merbutiyetinin derecesi vuzuhla taayyün eder.

Filhakika İkinci Grub'un da, bu memleketin teceddüdü, ihyası için düşünülmüş esasları vardır. Fakat hâl-i harbin devam ettiği, Misak-ı Millî'de rahneler açılmak istendiği şu dakikada bunlarla uğraşmayı ve teşekkülü tasavvur olunan Halk Fırkası esaslarıyla mukayese eylemeyi yukarıda arz ettiğimiz esbap dolayısıyla müfit bulmamaktayız.

Fırka haline inkılâp ettiğimiz zaman efkâr-ı umumiyeye hesap vermek mecburiyeti hasıl olacağından, bu hususta bizden fazla izahat talebini nâbemevsim addediyoruz. Bizce bugün yalnız yekvücut ve dava-yı milli uğrunda müteceddiden ahz-ı mevzi etmiş bir millet ve kanaat-ı siyasiyesi her ne olursa olsun her vatandaşı kucağında tutmak isteyen bir Meclis vardır. İstihsal-i maksada kadar bu kuvâ-yı müttehideyi parçalamamak emelini muhafaza etmek lâzımdır.

Aynı sebepledir ki, İstanbul refiklerimizde bir zamandan beri devam edip gitmekte olan şahsî münakaşaları derin bir hüzün ile temaşa etmekteyiz.

ARA EK 2 : Bir Risale Savaşı

«Sözde» halifeliğin niteliği hakkında, 1923 yılı başlarında ilginç bir risale savaşı olmuştur. Atatürk Büyük *Nutuk*'ta, Karahisar-ı Sahip Mebusu Hoca Şükrü İsmail Şükrü Çelikalay 1876-1950) imzasıyla 15 Ocak 1923'te yayımlanan, *Hilâfet-i İslâmiye ve BMM* başlıklı bir risaleye[1] değinir. Onun aktardığı bilgilerden anlaşıldığına göre, Şükrü Efendi, Saltanatın Hilâfetten ayrılıp kaldırılması karşısında «efkâr-ı umumiye-yi İslâmiye tereddüt ve ıstırabata düşmüştür» diyerek, «Hilâfet aynı hükûmettir. Hilâfetin hukuk ve vezaifini iptal etmek hiç kimsenin, hiçbir meclisin elinde değildir» görüşünü savunmuştur (*Nutuk* II/s. 705-17). Atatürk, Şükrü Efendinin sözcülüğünü yaptığı «mürteci bir hizb»in «'Halife Meclisin, Meclis Halifenindir' safsatasıyla Millet Meclisini Halifenin heyet-i meşvereti ve Halifeyi Meclisin ve dolayısıyla Devletin reisi gibi göstermek ve kabul ettirmek» istediklerini anlatmaktadır. Onca, «Şükrü Hocaların ne kadar mânâsız, mantıksız ve kabiliyet-i icraiyeden mahrum efkâr ve ahkâm savurduklarını anlamamak için cidden, Hoca Efendi gibi Allahlık denilen mahlûkattan olmak lâzımdır.» Atatürk, risalenin temel savını şöyle alıntılıyor: «Bazı ulema-yi kiram arkadaşlarımızla birlikte düşündüklerimizi, kütüb-ü şeriyede mevcut, muayyen ve müstekar ahkâm-ı İslâmiyeyi neşrederek... taglit edildiği maalesef görülen efkâr-ı İslâmiyeyi tenvir etmeyi mütehattim bir vecibe telâkki ettik' mukaddemesini müteakip zikrolunan: 'Hilâfet-i İslâmiye emr-i dini hıfz ve harasette nübüvvete halef olmaktır; ikame-i şeriat hususunda Resul-ü Ekrem Efendimiz tarafından nibayettir.'» Atatürk, bu anlayışın «hâkimiyet-i milliye»ye karşı çıkmaktan başka bir şey olmadığını ileri sürmektedir.

Toynbee (*Survey 1925*/I, s. 55), Hoca Şükrü Efendinin Savcılıkça dokunulmazlığının kaldırılmasının istendiğini, ama bunun yapılamadığını; ayrıca Birinci Grup'ta bir araştırma kurulu oluşturularak, söz konusu risalenin cevaplandırılması için bir kitap yayımlandığını yazıyor. Kastettiği, şu derleme yapıt olsa gerektir:

Matbuat ve İstihbarat Müdiriyet-i Umumiyesi Neşriyatından: 22

HİLÂFET VE MİLLÎ HÂKİMİYET

Hilâfet ve Milli Hâkimiyet Meselesi Hakkında Muhtelif Zevatın Makalât ve Mütalâatından Mürekkep Bir Risaledir

(Ankara: Matbuat ve İstihbarat M., 1339), 240 sayfa.

(sayfa) (sıra)

I. Kısım — Hilâfetin Mânâsı ve Vazifeleri[2]

5 1) Ziya Gökalp B., Hilâfetin Hakiki Mahiyeti

[1] Kataloglara göre, Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesindeki Seyfettin Özege koleksiyonunda iki, T. İnkılâp Tarihi Kütüphanesi'nde de bir nüshası olan bu risaleyi ben inceleyemedim. (Ali Şükrü M., 28 s.)

[2] Bu bölümde üç yazısına yer verilen Ziya Gökalp, aynı yıl yayımladığı *Doğru Yol*'da da «Yeryüzünde bir hilâfet makamı bulunmazsa İslâm âlemi kendisini imamesiz kalmış bir tesbih gibi dağılmış, perişan görür» diyerek, «mutlaka İslâm ümmetinin başında, halife namı verilen şahsî bir timsalin bulunması» gerektiğini ileri sürmekteydi. Bak. (Haz.) Müjgan Cumbur, *Ziya Gökalp: Yeni Hayat / Doğru Yol* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1976), s. 65.

11 2) Ağaoğlu Ahmet B., Tarihî Celse
33 3) Hoca Rasih Ef., İslâmda Hâkimiyet ve Tesis-i Hükûmet
50 4) Hoca Abidullah Ef., Hilâfet-i Sahiha
55 5) Ziya Gökalp B., Hilâfetin İstiklâli
58 6) Ziya Gökalp B., Hilâfetin Vazifeleri
II. Kısım — Hilâfetin Saltanattan Tefriki ve Padişahlığın İlgası
65 7) Ağaoğlu Ahmet B., Padişahlığın Türkiye'nin Başına Getirdiği Felâketler
76 8) İki Teşrinisâni İhtilâli (*Tanin*, 30 Teşrinisâni - 1338)
81 9) Yunus Nadi B., Hükûmet ve Hilâfet
85 10) Ahmet Emin B., Canlı Bir Ölü
89 11) Falih Rıfkı B., Asıl Bayram Günüdür
92 12) Falih Rıfkı B., Korkak Kaçtı
95 13) Necmettin Sadık B., Milletin İradesi
97 14) M. K. Bey, Saltanat-ı Milliye Vardır
113 15) Ahmet Emin B., İki Teşrinisâni İnkılâbı
117 16) Ahmet Emin B., Halife-i Müslimin
122 17) Celâl Nuri B., Hilâfet ve Halife
III. Kısım — Hilâfetin Son Şekli Âlem-i İslâm Üzerinde Ne Tesir Yaptı?
129 18) Ağaoğlu Ahmet B., Âlem-i İslâm Ne Diyecek?
137 19) Ağaoğlu Ahmet B., İslâm Âlemi Ne Diyor?
142 20) Ağaoğlu Ahmet B., Açık Mektup: «Hindistan'da Muhterem Hilâfet Komitesine, Londra'da Ağa Han, Seyit Emir Ali vesair Hint Müslümanları Reisleri Hazretlerine»
149 21) Hilâfetin Son Şeklini Mısırlılar Nasıl Buldular: «Firari Mustafa Sabri'ye Bir Mısırlının Mühim Cevabı»
157 Makam-ı Hilâfet Hakkında Âlem-i İslâmın Kanaat ve Hissiyatı
IV. Kısım — Hilâfet Meseleleri Hakkında Münakaşalar
167 22) Ahmet Emin B., Hâkimiyet ve Mesuliyet
173 23) Necmettin Sadık B., Hükümdarlık Karşısında Milliyet
177 24) F.C., Hoca Şükrü Efendiye Cevap
186 25) Hoca İlyas Sami Ef., İslâmda Hilâfet
191 26) Ağaoğlu Ahmet B., Muterizlerin İtirazdan Maksatları
199 27) Hilâfet ve İslâmiyet Hakkında Kangrı (Çankırı) Mebusu Tevfik Ef. nin BMM'ndeki Beyanatı
202 28) Ağaoğlu Ahmet B., Kangrı Mebusu Tevfik Ef. ye Açık Mektup
V. Kısım — Hilâfet ve Millî Hâkimiyet Meseleleri Hakkında Halife Hazretlerinin ve Diğer Zevatın Beyanatları
211 29) Halife Hz. nin Beyannameleri
213 30) Halife Hz. nin BMM'ne Teşekkür Telgrafları, diğer beyanatları (*Tanin*)
216 — Mustafa Kemal Paşa Hz. nin Beyanatından Bir Parça (TBMM)
218 — İsmet Paşa Hz. yle Mülâkat (*Muslim Standard*)
225 — Refet Paşa Hz. nin Beyanatı (*Akşam*)
239 — Şeyh Sünusi Hz. nin Beyanatları (*Yeni Gün*)

Burada, Hoca Şükrü Efendiye doğrudan doğruya karşılık veren tek yazı, 24'üncü makaledir. F.C., Şükrü Efendinin risalesinin 8 ve 26'ncı sayfalarından şu alıntıları aktarıyor: «Halife haiz olduğu vazife-i diniye ve siyasiye itibarıyla Mecalis-i İslâmiyenin, memleketlerine has örf ve âdet icabatına, zaman ve mekân muktezasına [gereğine]

imtisalen kararlaştıracakları kavanin ve nizamata da mühim bir dahli ve tesiri vardır. Bu gibi mecalisin taht-ı karara aldıkları mevad-ı teamüliyenin mesağ olması için halifenin tasdik ve tasvibine iktiran etmesi taht-ı vecibededir. Ancak o sayededir ki bu gibi mukarrerat ahkâm-ı şeriye âdadına dahil olur. ... Şu hale göre tanzim-i kavanin ve icra-yı hükûmet selâhiyetini deruhte eden meclisimizin riyaset-i tabiiyesini halifenin haiz olması, yani kavanin-i devlet ve mukarrerat-ı hükûmetin halifenin nazar-ı tasdikine iktiran etmesi bir emr-i zaruri ve şer'idir.» Yazar buradan hareketle, Şükrü Efendinin TBMM'nce o vakte kadar alınan kararları da gayr-i meşru saydığını ileri sürmektedir.

Şükrü Efendinin görüşlerini cevaplandırmak için hazırlanmış bir başka risale ise, *Hâkimiyet-i Milliye ve Hilâfet-i İslâmiye*'dir: «Karahisar-ı Sahip Mebusu Hoca İsmail Şükrü Efendinin Bu Meseleye Dair Neşrettiği Risaleye Reddiyedir.» ([Ankara:] Yeni Gün M., 1341 - İkinci tab', yirminci bin; 36 sayfa, fiyatı 5 kuruş; ilk basım 1340-1924'te yapılmış olmalı.) Bu risalenin müellifleri üç mebus hocadır (sarıklı resimleri s. 15, 21 ve 27'de): Antalya Mebusu Rasih (Kaplan: 1883-1952; ölümüne kadar aralıksız milletvekili seçilmiştir: VII. dönem Maraş, I-VI ve VIII. dönemlerde Antalya), Muş Mebusu Elhaç İlyas Sami (Muş: 1881 - ?; I. dönemde Malta'dan gelip Muş, II. dönemde yine Muş, III. dönemde Bitlis, V. dönemde Çoruh), Siird Mebusu Halil Hulki (Aydın: 1869-1940; ölümüne kadar ilk altı dönemde Siird).

Bu risalede, bir «Mukaddeme»den sonra, şu başlıklar bulunmaktadır:

s. 11 — İslâmda Hükûmet Nedir ve Nasıl Teşekkül Eder?
s. 15 — Şekl-i Hükûmetimizin İslâmiyete Tatbiki
s. 18 — Bugünkü Hilâfetin Vaziyet-i Umumiyesi
s. 24 — Papalık ve Hoca Şükrü Efendi
s. 25 — Perdenin Arkasında Kimler Var?
s. 30 — Padişahlık Hakkında Bir İstitrad
s. 31 — Birbirine Uygun Hedefler

Üç hoca efendi, çeşitli halifelik kuramlarına karşı «Millî Hâkimiyet» kavramını savunmakta ve içtihat kapısının açık olduğunu ileri sürerek, 2 Ekim 1922 kararının dince caiz olduğunu ileri sürmektedirler: «İşte, ehvan-ı mesâimizle biz, dar düşünen bir kaç kişi ile bu usul mesailinde ayrılıyoruz. Biz yalnız Kur'an ve Hadisle mukayyetiz. Bunların haricindeki mesâil için ise asrımız erbab-ı hâl ve akdini kıyas ve icmâa selâhiyattar görmekteyiz» (s. 7).

«Hâkimiyet-i milliyemiz, şer'-i enverden, hakk-ı inkılâptan, hukuk-u tabiiye ve sarfadan, maslahattan doğmuş, kan dökülerek alınmış ve fisebilillâh Türk ve Kürt millet-i muvahhidesinin mücahedesiyle iktisab-ı zafer ve galibiyet etmiştir» (s. 3) diyen yazarlar, ayrıca «İslâmiyette ruhanî ve cismanî farkı yoktur. Böyle bir farka delâlet edecek şekilde bulunmak kâfiri taklittir» (s. 9) görüşünü savunmaktadırlar.

Hoca efendiler, Şükrü Efendinin «Hiç şüphe yok ki bu vaziyet muvakkattir. Ve inşallah çok geçmeksizin hâl-i aslî ve tabiî avdet edecektir. İslâm efkâr-ı umumiyesi yakinen bilmelidir ki BMM'yle Meclisin intihap ve biat ettiği Halife-i Müslimin arasında hiçbir ayrılık yoktur. Halife Meclisin, Meclis Halifenindir» görüşüne karşılık, «Hayır efendim! Vaziyet muvakkat değildir. Hâl-i tabiî ve aslî budur» demektedirler (s. 32).

Onaltı ay boyunca sürdürülen bu resmî görüş, özünde Şükrü Efendinin o anki çözümün geçici ve Hilâfet ile Saltanatın aynı şey olduğu anlayışına hak verircesine terkedilmiştir. Ancak, Şükrü Efendinin umduğu gibi, eski duruma dönülmemiş, Halifelik de kaldırılmıştır. Bu son hareketin dince temellendirilmesi ise, Adalet Bakanının ayrıca yayımlanan şu Meclis konuşmasıyla yapılmıştır:
«TBMM'nin 3 Mart 1340 tarihinde münakit ikinci içtimâında HİLÂFETİN MAHİYET-İ ŞERİYESİ hakkında Adliye Vekili Seyit Bey tarafından irad olunan nutuk» (Ankara: TBMM M. [1924]), 63 s.[3]

[3] Türker Acaroğlu, bu söylevin, aynı yazar tarafından daha önce, 1923'te yayımlanan *Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye* başlıklı bir risaleye dayandığını söylüyor: *Açıklamalı Atatürk Kaynakçası* II/s. 659-61. Bizim elimizde eksiksiz bir nüshası bulunan bu risalede yazar adı ve yayın tarihi yoktur. Yazarı saptamakta Acaroğlu haklı olabilir; ancak yayın zamanı konusunda kuşkuluyum. Çünkü burada savunulan ana fikir Saltanat ile Hilâfetin özdeşliği ve ayrılmalarının şer'an caiz olmadığıdır. Dolayısıyla, bu risale 1923'de basılmışsa bile, halifeliğin kaldırılması hazırlıkları arasında, yılın sonlarında çıkmış bulunmalı; meğer ki, devrin Adliye Vekili bir yıl önce Saltanatın kaldırılmasına ve/veya Halifeliğin sürdürülmesine karşı çıkmış olsun.

Osman (Nuri) Ergin *Türkiye Maarif Tarihi*'nin 5. cildinde (İstanbul, 1943; s. 1343-45/dn. 1), «... eseri yazanın Adliye Vekili Seyid Bey olduğu, bu zatın aynı mütalâayı Usül-ü Fıkıh Dersleri adlı eserinde daha önce müdafaa etmiş olmasından ve hilâfet müessesesi büsbütün kaldırıldığı sırada bu eserdeki ifadesini BMM'nde aynen tekrarlamış bulunmasından anlaşılmaktadır» demektedir. Yazar, bu dipnotunda konuyla ilgili onbir kitaptan söz etmektedir ki, bunlardan beşine yukarıda değindik; ötekilerden beşi daha eski, biriyse daha sonraki dönemlerde yayımlanmıştır.

2. HİLÂFET VE MUHALEFET

«1923... Cumhuriyet ve Hanedan, hangisi diğerini yiyecek belli değil.»

İsmet Paşa
Sıvas Nutku, 1930

a) «Sözde» Halifelik

1 Kasım 1922[1] - 4 Mart 1924 tarihleri arasında, Türkiye'de saltanatsız (Jaeschke'nin deyişiyle «sözde»)[2] bir hilâfet sürdürülmüştür. Bu kurumun 16 aylık ömrü sırasında niteliğinin ne olduğu bir muhalefet temeli yarattığı gibi, kaldırılması süreci de, kısa ve uzun vadede bazı muhalefet akımlarının oluşmasına yol açmıştır.

Cumhuriyet ilân edilinceye değin, yani bu halifeliğin ömrünün ilk dörtte üçünde, halifenin devlet başkanı sayılabileceği yolunda bulanık bir izlenim vardır. Ayrı bir cumhurbaşkanı seçildikten sonra, «sözde» halifeliğin ömrünün son dörtte birindeyse, özellikle esbak başvekil Rauf Bey çevresinde bir muhalefet oluşmuş, İstanbul basınının bir bölümü de bu muhalefeti desteklemiştir.

[1] Bu tarihteki olayı, Prof. Dr. Âfet İnan iki yanlış sığdırdığı şu cümle ile açıklıyor. «... TBMM, saltanatı bir kanunla kaldırarak Hilâfet makamını Osmanlı hanedanında bıraktı ve M. Vahdettin bu makama seçildi.»
Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi, (TTK, 1977), 2. bas. s. 100.
Oysa, saltanat bir kanunla değil, bir heyet-i umumiye kararı ile kaldırılmış olup, Vahdettin, padişah sıfatı üstünden alındıktan sonra halife seçilmiş değildir.

[2] G. Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, s. 115.
Abdülmecit Efendinin halifeliği, Vahdettin'in kaçışından bir hafta sonra, 24 Kasım 1922 günü Topkapı Sarayında yapılan Hırka-i Saadet töreniyle başlamıştır.
Son Osmanlı sultanları (Batı monarşilerindeki taç giyme törenine karşılık) Eyüp Sultan'da taklid-i seyf etmezden (kılıç kuşanmazdan) önce, Topkapı'daki Emanet-i Mukaddese Dairesini ziyaretle dua ederlerdi.
E.G. Mears, *Modern Turkey* (1924) adlı kitabının başına koyduğu zamandizim cetvelinde, bu olay hakkında «Tarihte ilk kez, ulusal birliği simgelemek ve Arapların artık Türk Devletinin bir parçası olmadığını göstermek için, bu törende Arapça yerine Türkçe dua edilmiştir» kaydını düşmektedir.
G. Jaeschke ise, bu törende TBMM'nden giden murahhaslar heyeti başkanı Müfit Efendinin, «Arapça (Allaha ve Peygambere) dua ve sena kısımları dışında» Türkçe olarak ilk hutbeyi okuduğunu açıklamaktadır (s. 44). Ayrıca bak. Cebesoy, *Siyasî Hatıralar*, 1. cilt, s. 165. Hutbenin konusu, «Küçük Cihattan Büyüğüne Döndük» mealindeki hadis olup, «Büyük Cihat» cehalete karşı savaş diye yorumlanıyordu. Konuşma, Türk halkını ekonomik kalkınmaya teşvik edecek bir başka hadisi de kapsamaktaydı: Toynbee, *Survey of International Affairs. 1925/I*, s. 52/dn. 2.

Burada, Cumhuriyet'in ilk aylarındaki halifelikle ilgili muhalif fikir hareketlerini özetlemeden önce, halifeliğin kaldırılışının «nasıl»ından ayrı olarak,[3] «niçin»i üstünde biraz durmak istiyorum. Bir kere, hilâfetin niçin saltanatla birlikte kaldırılmadığı sorusunu cevaplandırmamız gerekir. Görebildiğim kadarıyla, buna verilebilecek iki karşılık vardır: dış politikaya ilişkin olarak, Lozan barış görüşmeleri sırasında halifeliğin varlığının gerekli görülmesi;[4] iç politikaya ilişkin olarak ise, devrimleri birdenbire değil, adım adım gerçekleştirme taktiğinin izlenmesi. Fakat bunlar, halifeliğin kaldırılışının değil, kaldırmanın ertelenişinin nedenleridir.

Hilâfetin ilgasına ayrı ayrı düzeylerde açıklamalar aranabilir. Toplumsal açıdan en önemli olarak, bu olayı yüzyıllık çağdaşlaşma sürecinin Kurtuluş Savaşıyla başlayan ve daha sonraki düzeltimlerle devam eden yeni evresinde ileri bir aşama diye görmek doğru olur.

Burada, halifelik korunabilir miydi diye bir soru sorabiliriz. Bunun gerisinde, İslâm'dan bir tutunum *(cohesion)* etkeni olarak yararlanmayı sürdürmek, girişilecek devrimlerin daha demokratik bir çerçeve içinde yapılmasını sağlamak olanağı gibi düşünceler vardır. Dış ilişkilerimizde de, halifelik öteki İslâm ülkelerinin bize bakışını olumlu yönde etkileyebilirdi. Osmanlı halifeliğinin, örneğin bir «Cihad-ı Mukaddes» ilânının hiç işe yaramadığı, resmî tarihimizde biraz fazla vurgulanmıştır. Bunun çok doğru olmadığını, diyelim bir İngiltere'nin Türkiye'ye karşı politikasında kendi imparatorluğunun Müslüman uyruklarının tepkilerini her zaman kollamak zorunluluğunu duyduğunu kesinlikle söyleyebiliriz.[5] İçeride de, Birin-

[3] Halifeliğin nasıl kaldırıldığı konusunda ayrıntılı bir inceleme, Mehmet Emin Bozarslan'ın *Hilâfet ve Ümmetçilik Sorunu*'dur. Seçil Akgün'ün «Halifeliğin Kaldırılması ve Sonuçları» konulu doktora tezi (Ankara, 1974) henüz kitap halinde yayımlanmamıştır. (Dr. Akgün, Dürrizade'nin kuva-yı milliye aleyhindeki fetvasını, üstelik «Bey» diye andığı Şeyhülislâm Ürgüplü Hayri Efendiye mal ediyor: s. 25.)

[4] Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri 1919-26*, s. 260.

Toynbee, Ankara hükûmetinin hilâfeti bir dış politika aracı olarak değerlendirmekte, İttihat ve Terakki yöntemini sürdürdüğünü yazmaktadır: *Survey 1925/I*, s. 48/dn. 1.

Öte yandan, halifeliğin kaldırılmasını Lozan'da Lord Curzon'ın Türk delegelerine telkin ettiği yolunda, sağ çevrelerden gelen bir iddia da vardır. Kâzım Karabekir Paşa, 1933'te İstanbul-Erenköy'deki köşkünde Em. Kur. Alb. Halit Akmansü'ye bu yolda işittiklerini anlatmış, 1950'de de Necip Fazıl Kısakürek'in *Büyük Doğu* dergisinde, Lozan'daki danışmanlarımızdan (sonraları Hahambaşı olan) Haim Nahum'un halifeliğin kaldırılmasında oynadığı rol hakkında yayın yapılmıştır (Z. Göğem, II/s. 274-75).

[5] Bir İngiliz yazarı, saltanatın kaldırılması ve Abdülmecid'in halifeliği üzerine, Türkiye'yi bir Avrupa devleti haline getiren devrimci değişikliklerin ilki olan bu ha-

ci Dünya ve Kurtuluş Savaşı yıllarıyla hemen ertesinde gayr-i müslim anasır geniş ölçüde tasfiye edilmiş olduğuna göre, Kürtler başta olmak üzere, anadili Türkçe olmayan Arap, Çerkes, Abzah, Gürcü, Lâz, Boşnak, Arnavut vb. müslüman anasırın devlete sadakatini, onu «meşru» saymasını sağlamakta, halifeliğin simgelediği din bağının önemi küçümsenemez Bu bakımdan, halifelik yalnız bir tek sakınca taşımaktaydı: sünnî olmayan öğeler, hilâfeti kendi üstlerinde yüzyıllardır süregelen bir baskı kurumu diye görmekteydiler. Türk olsun, Kürt olsun Alevîlerin geleneksel cumhuriyetçiliği, sanırım bununla ilgilidir.[6] Fakat, halifeliğin korunmasının, kuramsal bir olanaktan öte bir anlamı yoktur. Çünkü, Mustafa Kemal Paşa ve çevresinin kafalarındaki çağdaşlaşma modeli, amaçladıkları ve amaçlarına erişmenin biçimi yönünden, lâikliğe demokrasiden daha büyük bir yer vermekteydi.

İç siyaset düzeyinde, halifeliğin kaldırılması, hiç kuşkusuz, Mustafa Kemal Paşanın kişisel egemenliğe doğru yürümesiyle yakından ilgilidir. Kimi sağcı yazarlar, M. Kemal Paşanın «hilâfeti almak kadar yıkmanın da bir kuvvet gösterisi olabileceği»ni düşündüğünü ileri sürüyorlar.[7] Ben, onun kendisinin halife olmak istediğini sanmıyorum. Ancak, ikinci söyle-

reketin, önceleri, Yeni İttihat ve Terakki'nin Pan-İslâmcı tasarımlarını kukla bir halife aracılığıyla daha iyi yürütebilmek için saltanattan kurtulması diye yorumlandığını söylüyor. Ph. Graves, *Briton and Turk*, s. 205.

El Ezher uleması, yeni halifeye 1922 Aralık ayının ilk günlerinde biat etmiştir. Toynbee, *Survey 1925/I*, s. 53. Bütün-Hindistan Hilâfet Konferansları örgütünün daha 1919'dan itibaren Britanya hükûmeti üstündeki baskıları için bak. s. 47 vd.

Hilâfetin, eski Rusya Çarlığının Müslüman uyrukları üstündeki nüfuzu da, kaldırılmasından hemen önceki günlere kadar süregelmiştir. Örneğin, 23 Kânunusâni 1340 tarihli *Vatan* gazetesinde çıkan, «Kırım'dan Şehrimize Bir Heyet Geldi» başlıklı havadiste, 3 Nisan 1923'te inikat eden Umum Rusya Müslümanları Kongresi'nin «Bayram ve Cuma Hutbelerinin sıhhatini temin için berat almak üzere Makam-ı Hilâfete müracaata lüzum gördü»ğü ve 30 milyon Müslümanın 296 vekilinin ittifakıyla Abdülmecit Hazretlerine halife olarak biat etme kararını arz etmek üzere Müslüman Halk İdare-i Şer'iyesi Reisi İbrahim Tarpi ve Reis-i Sâni Hacı Muslihiddin Efendilerin İstanbul'a geldikleri, daha başka temsilcilerin de yolda oldukları belirtilmektedir.

Jaeschke, halifeye Çin, Romanya vb. memleketlerden de heyetler geldiğini yazıyor (s. 123)

[6] İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivindeki belgeleri incelemiş olan Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri 1919-26*, s. 310'da, Halifeliğin kaldırılması kararının (Sünni) Kürtlerin ayaklanmasında rol oynadığı için, «Hangi nedene dayanırsa dayansın -hattâ Musul sorununda olumlu etkisi olabilir diye alınmış bile olsa- ... sonuç olarak Musul bakımından Türkiye'nin aleyhine bir durum yarat»tığını belirtmektedir.

[7] Örneğin, Kadri Mısırlıoğlu, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler*, s. 418.

nilen bana da doğru görünüyor. M. Kemal Paşa, hilâfetin kaldırılmasını, kendi gücünü topluma kabul ettirmek, onaylatmak anlamında bir «kuvvet gösterisi» diye düşünmüş olabilir. Bu da, onun cumhuriyeti ve devrimleri kendi kişiliğiyle özdeşleştirtme sürecinin bir parçasıdır.

Halifeliğin kaldırılması sırasında ortaya atılan görüşler, ilkel bir olgusal bilgi düzeyinde olduğu gibi, 16 ay önce savunulan fikirlerle de çelişmelidir. Gerçekten, saltanat kaldırılırken, hilâfetin saltanattan ayrılabileceği ve tek başına pekalâ varolabileceği; saltanatın Türkiye için, hilâfetinse bütün İslâmı âlemi için olduğu ileri sürülmüştür. Fakat sıra hilâfetin kaldırılmasına gelince, hilâfetin saltanatla özdeş olduğu ve zaten «hükûmet ve cumhuriyet mânâ ve mefhumunda mündemiç» bulunduğu savunulmuştur. (Geri ve yanlış anlamına) ilkel kaldığını söylediğim, Osmanlı tarihi ve İslâmı dinbilimiyle ilgili olgusal bilgilerin ise, doğruları o gün de bilinmekteydi.[8]

Cumhuriyetin ilânından sonra, 1923 yılının son aylarıyla 1924 yılının ilk aylarında, halifeliğin kaldırılması fikrine karşı direnenlerin gerçekte neyi amaçladıklarını, T.C.'nde tek-partinin oluşması bakımından, «saltanat-ı meşruta»dan (yani anayasal monarşiden), -sonraları icat edilen alaylı bir deyişle- «cumhuriyet-i mutlaka»ya geçişin koşullarında anlamaya çalışmak doğru olur. Hatırlayalım ki, 1908 Devrimiyle girilen kuramca liberal anayasacılık dönemi, uygulamada İttihat ve Terakki'nin oligarşik tek-parti diktasına dönüşmüştü. Buna karşı yöneltilen eleştiriler, başlıca, memleketi seçimle kurulan (dolayısıyla siyasal sorumluluğu olan) meclisin değil, yürütme organının geçici yasalar çıkararak yasama işlevini üstlenmesiyle, İttihat ve Terakki'nin sorumsuz merkez-i umumîsinin yönettiği noktasında odaklaşmaktaydı.

Şimdi de, Birinci Grup/HF içindeki dar bir çevre çeşitli fiilî yöntemlerle, yakın geçmişin bu sakıncalı uygulamasını dirilteceğe benziyordu. Hatta İttihat ve Terakki'nin toplu *(collegial)* önderlik biçiminden farklı olarak, cumhurbaşkanı seçimiyle HF'nda tek kişinin egemenliğine doğru

[8] Birer örnek göstermiş olmak için, sık sık değinilen, hilâfeti Yavuz Selim'in Mısır'daki son Abbasî halifesinden devraldığı efsanesini ve İslâmda dinadamlığının olmadığı yolundaki uydurma hadîsi anayım.

Bizim halifeliği kaldırdığımız yıl, Londra'da yayımlanan bir kitap, İslâmiyet tarihçiliğinin o zamanlar bile ne kadar ileri bir düzeyde olduğuna tanıklık etmektedir: Th. Arnold, *The Caliphate* (Oxford Univ. Press).

G. Jaeschke (*Yeni Türkiye'de İslâmlık*, s. 33), en azından hicrî 3. yüzyılda uydurulduğunu belirttiği, yukarıda anılan hadîsin, esasen dinadamlığını değil, keşişliği (manastırlardaki *züht ü takva* yaşamını) kastettiğini ileri sürüyor.

bir gidiş sezinlenmekteydi.[9] Fakat son endişe için, vakit henüz erkendi. O yönde çabalar başlamış olmakla birlikte, Takrir-i Sükûn uygulamasına kadar, HF'nda Mustafa Kemal Paşanın isteklerine karşın, parti-içi demokrasi önemli bir ölçüde işleyecekti.

İşte, İsmet Paşa ve Fethi Beyden önceki İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Beyin, 1 Kasım 1923 tarihli *Vatan* ve *Tasvir-i Efkâr* gazetelerinde yayımlanan ve cumhuriyetin ilân ediliş tarzına karşı çıkan demecini bu ışık altında değerlendirmek gerekir. Rauf Beye göre, cumhuriyet aceleye getirilmişti, önce iyi düşünüp doğru dürüst bir anayasa hazırlanmalıydı (altı aya kalmadan bu istek gerçekleşecektir!).

Mustafa Kemal Paşanın yakınlarından (Cebelibereket mebusu) İhsan (Eryavuz) Bey, Rauf Beyin beyanatının fırkayı bölücü nitelikte olduğu suçlamasıyla, ona karşı HF meclis grubuna başvurdu. 22 Kasım 1923 günü yapılan sekiz saatlik görüşmede Rauf Bey adamakıllı sıkıştırıldı, ama sonunda kamuoyuna fırkada bir ayrılık olmadığı açıklanarak iş tatlıya bağlandı.[10]

Olay kapanmıştı, ama hükûmet çevreleri tutucu İstanbul basınının HF üst yönetimine karşı olumsuz tavrını unutmamışlardı. Bu arada, Rauf Beyin demecinden on gün sonra, İstanbul Barosu Reisi Lütfi Fikri Bey *Tanin* gazetesinde Halife'ye bir açık mektup yayımlayarak, onun istifa edeceği söylentileri üzerine, «Gönül istiyor ki bu istifa sözü, ebediyyen gömülsün kalsın, çünkü dünya için bir musibet olur» demişti.[11] HF grubunda Rauf Beyle ilgili görüşmenin yapılmasından iki hafta sonra, bazı

[9] Ruşen Eşref Ünaydın, VII. Türk Dil Kurultayında yaptığı bir konuşmada şunları söylemiştir:

«Atatürk, umumiyetle İttihat ve Terakki'yi şefsiz olmakla tenkit ederdi. Birinci Dünya Savaşının en zorlu çağında, hükûmet şefi yüksek tahsil görmemiş sivil sadrazam Talât Paşa, icra kaynağı ise, kabine şefi olmayan yüksek tahsilli asker harbiye nâzırı Enver Paşa idi.» Ona göre, bu durum ikilik ve karışıklık yaratıyordu. *Atatürk - Tarih ve Dil Kurumları - Hatıralar* (Ankara, 1954), s. 45.

[10] Bu Grup toplantısında Rauf Beyin söylediği bir söz, önemli bir saptamayı dile getirmiştir: «Her cumhuriyet bilâkaydüşart hâkimiyet-i milliye değildir; fakat bilâkaydüşart hâkimiyet-i milliye her zaman cumhuriyettir.»

Bunu, İkinci Grup önderlerinden Hüseyin Avni Beyin sonraki bir sözüyle karşılaştırınız: «Cumhuriyet ancak hürriyet ile olur. Hürriyete istinat etmeyen cumhuriyet iğfalkârdır.» *Hüseyin Avni Ulaş'ın Bazı Nutukları* (İstanbul, 1946), s. 19.

[11] İstifa şayiaları, günlük basında bir süredir yankılanmaktaydı. Örneğin, 14 Teşrinisâni 1339 tarihli *Vatan* («Hilâfetin Konya'ya Nakli İhtimalleri») bu söylentiyi yalanlamakla birlikte, hilâfetin Türkiye'den ihracı, Anadolu'da bir yere nakli veya İstanbul'da ipkası yolunda üç cereyan olduğunu yazmaktadır.

gazetelere karşı harekete geçmek için bir fırsat doğdu. Bu, Ağa Han'la Emir Ali'nin hilâfet hakkında başvekil İsmet Paşaya yazdıkları bir mektubun (daha yerine varmadan) basında yayımlanmış olması olayıydı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Hint Müslümanlarının Türkiye ve öteki İslâm ülkelerindeki etkileri geniş bir araştırma konusudur. Hindistan'da Hilâfet Komitesi, Londra'da İslâm Cemiyeti gibi çeşitli örgütler vardır. Ağa Han, bizim basınımızda bazan «Hint Müslümanlarının Reisi» diye anılmakla birlikte, gerçekte Şiî İsmailiye mezhebinin başkanı olan zengin ve nüfuzlu bir kimsedir. Bunlar, her zaman aynı doğrultuda hareket etmemektedirler; hatta aralarında çatışmalar çıkmaktadır. Kimi İngilizlere daha uzak, kimi daha yakındır.[12] Hint Hilâfet Komitesi, Kurtuluş Savaşı yıllarında ve ertesinde, Ankara ve İzmir ianesi adları altında topladığı paraları Türkiye'ye göndermiştir. Saltanatın kaldırılması, bütün bu gruplarca iyi karşılanmış görünüyor. Ancak, hepsi Halifeliğin sürdürüleceğini ummaktadır.[13]

Londra'daki İslâm Cemiyeti'nin reisi olan Seyit Emir Ali, 9 Kasım 1922'de *The Times*'ta çıkan bir mektubunda, «yeni Türkiye'nin, sarayın istibdadına ve en çok haricî menbalardan bu tarikle icra edilen entrikalara karşı bir sed vücuda getirmesini hiç kimse takbih edemez» demekteydi. Aynı günlerde, Ağa Han da *Le Matin*'e verdiği bir mülâkatta şunları söy-

[12] Daha Balkan Savaşları sırasında Hindistan Müslümanları, Kutsal yerlerin korunması için Encümen-i Huddam-ı Kâbe adlı bir örgüt kurup Türkiye'ye yardım için aralarında para toplamışlar, bir de tıbbî yardım heyeti göndermişlerdi. Bu derneğin ileri gelenlerinden (Aligarh Üniversitesi, Mohammedan Anglo-Oriental College mezunu) Muhammed Ali ve Şevket Ali kardeşler (bak. Prof. S. A. H. Haqqi'nin T. İş Bankası Uluslararası Atatürk Kongresi'ne -17/22 Mayıs 1981- sunduğu «The Atatürk Revolution and India» başlıklı bildiri, s. 9-10) 1919 sonlarında Bütün-Hindistan Hilâfet Konferansları'nı düzenlemişlerdir ve bu örgüt adına, halifenin tam egemenliğini sürdürmesinin sağlanması istemiyle 19 Ocak 1920'de Hindistan Kral Naibine bir dilekçe verdikten sonra, Londra'da başbakan Lloyd George'a da çıkarak isteklerini kabul ettirmeye çalışmışlardır. Toynbee, *Survey 1925*/I, s. 47-49. Basınımızda Hint Hilâfet Komitesi adıyla anılan dernek, budur.

Ö. Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri 1919-26*, s. 139/dn. 3'te ise, Ağa Han'la Emir Ali'nin bir takım arkadaşlarıyla birlikte, «İngiliz yurttaşı sıfatıyla Milletler Cemiyeti Genel Sekreterine başvurarak Türkiye'ye Sèvres Antlaşmasıyla yapılan haksızlıkları anlatıp düzeltilmesini» istedikleri belgelerden aktarılıyor (19 Kasım 1920 tarihli ve 23 imzalı mektup).

[13] Bütün-Hindistan Hilâfet Konferansları örgütüyle Cemiyet ül Ulema'nın 24-27 Aralık 1922'de Gaya'da yaptıkları ortak toplantıda TBMM'nin Vahdettin'in yerine Mecid'i halife seçmesi onaylanmış, ancak halifenin şeriatın gerektirdiği iktidar ve itibarı sürdürmesi ve bütün İslâm dünyasına danışılmadan statüsünün değiştirilmemesi dilenmiştir. Toynbee, *Survey 1925*/I, s. 54.

lüyordu: «Hilâfet o kadar yüksek ve âli bir vazifedir ki, bu makamın istikbaldeki sahibi her türlü cismanî tarz-ı tesviyelerin haricinde ve daha ileri giderek siyaset haricinde bulunmalıdır, derim. Vezaif-i cismaniye ve ruhaniyenin tefriki bence mukaddes bir şahsiyet olan halifenin en esaslı vazifelerindendir.»[14]

Lausanne Barış Antlaşmasının yapılmasından sonra, Ağa Han bütün Asya ve Afrika Müslümanlarına seslenen bir bildiriyle, Hint Hilâfet hareketinin artık gereği kalmadığını belirterek, onun yerine Türkiye'nin kalkınmasına yardım edilmesini istemiştir. Ağa Han'ın bu tutumu İngiltere'nin olduğu gibi Türkiye'nin de işine gelecek niteliktedir. Nitekim, bildiri haberi Türk hükûmet organında memnunlukla yayımlanmıştır.[15]

Bundan bir ay sonra, Seyit Emir Ali'nin başbakanlığındaki Londra İslâm Cemiyeti'nin Sekreteri Sait S. Muhammedî, İçişleri Bakanı Fethi (Okyar) Beye bir mektup göndererek «İslâm âleminin dayanışmasını ve organik bağlarını korumak için Halifenin ruhanî imtiyazlarını kesin surette düzenli ve meşru bir esas üzerine tesbit etmek gerek»tiğine işaretle İstanbul'un «Darülhilâfe» olarak, devletin ikinci bir başkenti yapılmasını istemiştir.[16]

1923 Aralık ayı başında üç İstanbul gazetesinde yayımlanması, Türk iç siyasetinde büyük bir tepkiye yol açan Ağa Han ve Emir Ali'nin Baş-

[14] 10 Kânunuevvel 1339 tarihli *Vatan*'da alıntı.

Emir Ali'yle Ağa Han'ın *Times*'ta çıkan yazıları, daha önce *Hâkimiyet-i Milliye*'nin 15-16 Kasım 1922 günlü sayılarında yayımlanmıştır (S. Akgün, «Halifeliğin Kaldırılması,» s. 89-92; ayrıca bak. *Hilâfet ve Millî Hâkimiyet*, s. 159-60).

Felix Valyi, *Spiritual and Political Revolutions in Islam* adlı yaptında (London, 1925 - s. 61), Mutezile tarikatından olan Emir Ali'nin *The Spirit of Islam* ve *History of the Saracens* gibi ileri ve güzel kitaplar yazmışken, şimdi hilâfet konusunda dogmatik bir yorumu savunmasına şaşıyor.

[15] Londra — *Le Temps* — Anadolu Ajansı'ndan 2 Ağustos 1339 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*:

«Ağa Han Müslümanlara hitaben neşreylediği bir beyannamede: 'Tarihte ilk defa bir Müslüman milletinin, Garbın büyükleri ile müsavat dairesinde bir muahede imzası dirayet ve azimkârlığı İsmet Paşanın mahirane siyasetinin eseridir. Bununla Türkiye müstakil bir devlet olmuş ve kollarını bağlayan zincirleri kırılmıştır. Türk topraklarında hiçbir ecnebi neferi kalmayacaktır. Türkler İstanbul'u, mukaddes Edirne'yi, Trakya'yı istirdat etmiştir. Türkler bu neticeyi cesaretlerine, ırklarına, fedakârlıklarına medyundurlar. Artık lüzumu kalmayan Hilâfet hareketi yerine, Hintliler Türkiye'nin yaralarını sarmağa koşmalı ve ifna edilen mâmuriyetini iadeye yardım etmelidir.' demiştir.»

[16] 8 Teşrinievvel 1339 tarihli *Tanin*'de çıkan, 2 Eylül 1923 günlü mektuptan aktaran: M.E. Bozarslan, *Hilâfet ve Ümmetçilik Sorunu*, s. 123-24.

vekil İsmet Paşaya yazdıkları mektup, genellikle ileri sürüldüğünün tersine, bu kişilerin daha önceki tutumlarıyla çelişmeksizin, Halifeliğin -özellikle Cumhuriyet ilân edildikten sonra- yasal durumunun açıklığa kavuşturulmasını istemekte ve İslâm dünyasının dinsel başkanlığının Müslüman halklar arasında manevî bir bağ olarak korunmasının önem ve gereğine dikkati çekmektedir.[17]

Türkiye'de gösterilen sert tepkiler üzerine, Ağa Han (London) *Times* gazetesine bir açıklama yaparak, bu girişimi hakkındaki «İngiliz telkini» ve «Padişahçıları teşvik» yakıştırmalarını yadsımıştır.[18] Görebildiğimiz ka-

[17] 5 Aralık 1923 tarihli *Tanin* ve *İkdam* gazeteleriyle ertesi günkü *Tevhid-i Efkâr*'da yayımlanan mektup metni, dilce sadeleştirilmiş olarak, M.E. Bozarslan, *op. cit.* s. 129-31'de verilmiştir.

[18] N. Uluğ, *Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, s. 413. Ağa Han, mektubunda, «herhangi bir İngiliz recûlünün telkinlerinden azâde» hareket ettiğini ve «Ankara hükûmetine muarız herhangi bir Türk fırkası veya ferdi ile hiçbir nevi münasebet»te bulunmadığını vurgulamaktadır.

Niyazi Berkes, Ağa Han - Emir Ali girişiminde İngiliz parmağı olduğu yolundaki resmî görüşü benimseyerek, bunu, İslâmları Gandhi'nin Millî Kongre akımından ayırmakla ilgili bir manevra olarak yorumlamaktadır. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 453. Ne var ki, böyle bir savı herkesten önce ileri sürmeleri beklenebilecek Millî Kongre önderleri bundan kuşkulanmamışlardır bile. Örneğin, Jawaharlal Nehru, ülkesinin bağımsızlığa kavuşmasıyla kendisinin ilk başbakan olmasından bir yıl önce yazdığı bir kitapta, Atatürk'ü Hindistan gelişmeleri açısından değerlendirirken, Berkes'in görüşüne uygun herhangi bir şey söylememektedir:

«Türkiye herşeyden önce koyu milliyetçiydi, öteki İslâm halklarına pek aldırış etmiyordu. Gerçekte, milliyetçilik başka yerlerde olduğu gibi Asya'da da başat güçtü ve Hindistan'da da milliyetçi hareket güçlenmiş ve Britanya egemenliğini tekrar tekrar zorlamıştı. Milliyetçilik Hindistan'da Müslüman ruhuna çok çekici gelmiş ve birçok Müslümanlar özgürlük savaşımında öncü roller oynamışlardı. Kemal Paşa Hindistan'da gerek Müslümanlar gerekse Hindular arasında doğal olarak tutuluyordu. Çünkü Türkiye'yi yalnızca yabancı egemenliğinden ve ezmesinden kurtarmakla kalmamış, Avrupa emperyalist devletlerinin, özellikle İngiltere'nin oyunlarını da bozmuştu. Fakat Atatürk'ün politikası giderek açılmaya -dinsizliği, Saltanat ve Hilâfeti kaldırması, laik bir devlet kurması ve din tarikatlarını yasaklaması ortaya çıkmaya- başladıkça, sofu Müslümanlar bakımından bu sevilme sona erdi ve onların arasında, çağdaşlamacı politikasına karşı bir eseflenme duygusu gelişti. Ama, onun bu aynı politikası, gerek Hinduların gerek Müslümanların genç kuşakları arasında daha çok tutulmasına yol açtı. Atatürk, Hint Müslümanının kafasında Ayaklanma günlerinden beri yavaş yavaş büyüyen bir düş yapısını bir ölçüde yıknuş, yine bir tür boşluk meydana gelmişti. Birçok Müslümanlar, bu boşluğu milliyetçi harekete katılarak doldurdular.» *The Discovery of India*, s. 418'den alıntılayan Haqqi, «The Atatürk Revolution and India,» s. 2.

Toynbee'ye göre ise (*Survey 1925/I*, s. 59/dn. 3): «İsmet Paşanın bu örnekteki Britanya düşmanlığı varsayımının mevcut olaylarda hiçbir temeli yoktu; ve kendi-

darıyla, Ağa Han'ın açıklaması yanlış değildir. Hiç kuşkusuz, Ağa Han'la Hint Hilâfet Komitesi arasında bazı anlayış ve belki çıkar aykırılıkları vardır. Ancak, Hint Hilâfet Komitesi de Ağa Han da, sonuç olarak İslâm halifeliğinin Türklerce sürdürülmesi dileğinde birleşmektedirler.

Ağa Han ile Emir Ali'nin kendileri Sünnî olmadıkları halde, Sünnî Müslümanların önderi sayılan Halifenin kaderiyle ilgilenmeleri, mektuba yöneltilen eleştiriler arasında vurgulanan bir nokta olmuştur.[19] Halifeliğin korunacağı inancıyla Cumhuriyet'i kuvvetle desteklediği aşağıdaki alıntıdan da belli olan Hint Hilâfet Komitesi ise geniş ölçüde Sünnî idi.

«Reisicumhura Çekilen Telgraf:

Hint Hilâfet Merkez Komitesi, zat-ı devletlerini, Hint Müslümanlarının Türkiye Cumhuriyeti'nin selâmet ve terakkiyatı hususunda besledikleri temenniyat-ı halise ile edâ-yı kalbiyeleri hakkında temin, Cumhuriyetin teşkilini terakkiyat-ı İslâmiye nokta-yı nazarından büyük bir hatve ad ve itibar eyler. Zat-ı devletlerinin piş-i nazarlarına şu ciheti de vaz' etmeyi mütecasir oluruz ki Hint Müslümanları namına varit olarak Cumhuriyetin teşkilini tasvip etmez görünen herhangi (bir) telgrafı Hint Müslümanlarının hakiki nokta-yı nazarlarını arz eder farz eylememelidir. Bu nevî telgraflar keşidesine mütecasir olacaklar Hint Hilâfet Heyeti ve programı düşmanıdırlar. Hint Müslümanları Türk Cumhuriyetini ve Hilâfetin Cumhuriyet tarafından tanılan şeklini terakkiyat-ı İslâmiyenin ümidi olarak tanırlar ve Türkiye Cumhuriyeti'ne zarar verecek yahut onun terakkiyatı-

si (gerçeklerden) daha iyi haberdar olsaydı, Ağa Han'la Emir Ali'nin hareketlerinin gerisinde Britanya hükûmetinin 'gizli eli'ni görmenin saçmalığını anlardı. Onun bu yargılama yanlışı, Türkiye'nin iç durumuna ilişkin şüphesiz sinirliliğiyle bir ölçüde açıklanabilir.»

Benoist-Mechin de, Türk hükümetinin Ağa Han - Emir Ali olayını ilgisizliğini bile bile İngiliz etkisine bağladığını ileri sürmektedir: «Vesile pek zayıftı, hatta gülünçtü. Mustafa Kemal, bu iki Hintli prensin mektubu ile Türkiye Cumhuriyetinin tehlikeye girmeyeceğini pek iyi biliyordu, fakat yapacak başka bir şey olmadığı için bu mektubu da Vahdettin'i devirdiği zaman yaptığı gibi, bir ecnebi müdahelesi şekline soktu ve bu manevrasında hiç de aldanmadı.» *Kaplan ve Pars Mustafa Kemal*, s. 154.

[19] Toynbee ise, Ağa Han'la Emir Ali'nin Şiîliklerini, «Halifelik hakkında canlanan duyguların eski Sünnî öğretisinin dirilişinden ibaret olmayıp, İslâmın Batıyla yeni ilişkisinden doğan ve dolayısıyla her mezhepten Müslümanlarda görülme eğilimi taşıyan, yeni bir psikolojik olgu olduğunun çarpıcı bir kanıtı» saymaktadır (*Survey 1925*/I, s. 57/dn. 1); Prof. Haqqi da, bunu bir kuşku konusu yapmadan, «Sünnî hilâfet kuramını öğretisel olarak yadsıyan Şiî Müslümanlar bile, Hilâfeti korumak ve Türk Sultan-Halifesinin sayınma ve konumunu desteklemekte Sünnî Müslümanlara katıldılar» demektedir («The Atatürk Revolution and India,» s. 11).

na mani olacak mahiyette her türlü siyasî entrikalara muarızdırlar. Zat-ı devletlerinize arz-ı ihtiram.»[20]

Bu konuda, resmî görüşün «tezvir maksadıyla tertip» iddiasını yansıtan en önemli kaynak, 1934 yılında, o zamanki Maarif Vekili Yusuf Hikmet (Bayur) Beyin yayımladığı, *Yeni Türkiye'nin Haricî Siyasetidir.*[21] Bayur, Ağa Han - Emir Ali mektubunun bazı bölümlerini açıkladıktan sonra, imza sahiplerinin gerçek kişiliklerini açığa vuruyor. Ona göre, her iki yazar da İngilizlerin adamıdır; öyleyse, hilâfetin sürdürülmesini istemeleri, (İngiliz politikası uyarınca) Türkiye'nin çağdaşlaşmasını engellemek, geri bıraktırmak amaçlarından ötürüdür.

Bense, hilâfetin kaldırılması gibi -imparatorluklarındaki Müslüman uyrukların varlığı bakımından- son derece işlerine gelecek bir hareketi İngilizlerin önlemek istemiş olamayacakları düşüncesiyle,[22] bu şematik ilgi

[20] *Vatan,* 18 Kânunuevvel 1339.

[21] s. 141-45. Bayur'un Boğazlar hakkındaki Montreux Sözleşmesini kapsayan birkaç sayfa ekleyerek 1942'de yeniden bastırdığı bu yapıtı, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü dolayısıyla, Türk Tarih Kurumu'nca *Türkiye Devletinin Dış Siyasası* adı altında, hiç değiştirilmeden ve yazarın yeni Önsöz'ündeki şu övünmeyle bir kez daha yayımlanmıştır :

«Eserde anılan, Millî Mücadele sırasında ve daha sonra gelişmiş olan dış siyasa ile ilgili olayların anlatılışında -insan eserlerinin yanlıştan masun olabildikleri ölçüde- bir yanlışlık olmadığına inanılabileceği gibi, en büyük sorumlu ve görevlilerin [Atatürk'ün ve Mareşal Çakmak'ın] yukarıda anılan ilgilenişlerinden ötürü olayların muhakemesinin de Türk Hükûmetinin görüşlerine uygun olduğuna inanılabilir.» (s. VIII)

Eski deyişle bu «tefahür»ün pek yerinde olmadığını kanıtlayan küçük bir örnek göstereyim.

Bayur, Birinci Dünya Savaşına katılan Hint askerlerinin *çoğunun* Müslüman olduğunu ileri sürüyor (eski bas. s. 144; son bas. s. 156). [Belirtmem gerekir ki, ünlü mektuptan sonra, Ağa Han hakkında tutum değiştiren *Hâkimiyet-i Milliye* de (9 Kânunuevvel 1339) bu zatın Birinci Dünya Savaşında Cihat çağrısına karşı çıktığını, Hint Müslümanlarını İngiltere'ye bağlı kalmaya kışkırttığını, Müslümanlardan toplanan 800 milyon Rupinin, ayrıca 1.400.000 İslâm askerinin İngiliz emellerine hizmetini sağladığını iddia ediyordu. Bayur'dan başka, Sabahattin Selek de, İngilizlerin sadece bizim cephelerimizde savaşa soktukları 750.000 Hint Askerinden *çoğunun* Müslüman olduğunu yazmaktadır (*Millî Mücadele,* s. 33).]

Oysa, gerçekte Birinci Dünya Savaşına katılan 740.000 kadar Hint Askerinin geldikleri 42 dinsel ve etnik gruptan yalnızca 6'sı Müslümandı ve bunların toplamı 191.000 dolaylarındaydı. Yani Müslümanlar Hint askerlerinin çoğunluğunu oluşturmuyorlardı, sayıları genel toplamın dörtte birinin azıcık üstündeydi. Bak. «Memorandum on India's Contribution to the War in Men, Material and Money.» Bu belge, Londra'daki India Office Library and Records Branch of the Foreign Office'te bulunmaktadır: Ref. 10R: Military Dept. Lib. L/MIL/17/1451. İsteğim üzerine, bana bu belgenin ilgili sayfasının fotokopisini sağlayan Britanya Savunma ve Askerî Ataşesi Tuğbay (Brigadier) D.R. Bishop'a teşekkür borçluyum.

kurmayı yanlış buluyorum. Emir Ali ve Ağa Han İngilizlerce ne denli ödüllendirilmiş olurlarsa olsunlar, bu eylemlerinde İngiltere'nin çıkarına ve İngiltere'nin buyruğuyla davranmış olamazlar.[23]

İstanbul İstiklâl Mahkemesi

Kurtuluş Savaşı döneminin İstiklâl Mahkemeleri 1923 Mayısında faaliyetlerini durdurmuşlardı. Cumhuriyet döneminin ilk İstiklâl Mahkemesi, yetki alanı İstanbul ve havalisi olmak üzere 8 Aralık 1923'te kurulmuştur (*Düstur*,[3] c. V, s. 463). O gün hükûmetin başvurusu üzerine, 64. toplantının 2 ve 3. gizli oturumlarında, bu mahkemenin teşkili için bir Hey'et-i Umumiye Kararı alınmış,[24] 4. açık oturumda ise üyeler için ad belirtmeyle oylama yapılmıştır.

[22] İngiltere'nin Musul'daki bir görevlisi, Halifeliğin kaldırılması yolundaki haberi hayreyle karşılayıp inanmakta güçlük çektiklerini yazmıştır. Bu İngiliz görevlisi o zamana kadar Kürdistan'ı patlamağa hazır bir volkan gibi kaynaştıran Türk propagandasının Kürtlerin Halife'ye kesin bağlılıklarına dayandırıldığını; Türklerin kendi bindikleri dalı kesmelerinin ise İngiltere için inanılmayacak kadar mükemmel bir şey olduğunu belirtmektedir.

C.J. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, s. 383'ten aktaran Ö. Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri 1919-26*, s. 309-10. Aynı kitapta (s. 307), Büyükelçi Ronald Lindsay'ın 8 Şubat 1926 tarihli raporundan, «Lâik Türkiye'nin, Müslümanları, İngiliz İmparatorluğu için bir tehlike olmaktan çıkarmakta olduğu; Türkiye'yle yakın ilişkilerin İngiltere'ye yaracağı» alıntısı da veriliyor.

Bir İngiliz yazarı, Ph. Graves de, hilâfetin ilgasının taktik nedenini, Ankara'ya karşılık İstanbul'un hoşnutsuz ve muhalif bir merkez olma eğiliminde ararken, «Türk Cumhuriyetçileri, Müslüman uyrukları olan herhangi bir gayr-i Müslim devlet için her zaman güçlükler yaratabilecek bir kurumu ortadan kaldırmakla, böyle bir niyetleri olmadığı halde, Britanya İmparatorluğuna olağanüstü bir iyilik yapmışlardır» diyor (*Briton and Turk* - London, 1941, s. 213).

Başvekil İsmet Paşa ise, İstanbul'a bir İstiklâl Mahkemesi gönderilmesini istediği TBMM gizli oturumunda (8 Aralık 1923, İçtimâ 64, Celse 2), «Ağa Han ve Emir Ali Londra'da İngiliz Hükûmetinin ve İngiliz Saray-ı Kralîsinin en yakın adamları ve sadık İngiliz tebaasıdır. Bunların İngiliz Hükûmeti programı haricinde bir vaziyet almaları mutasavver ve mesbuk değildir» diyerek, hükûmetin görüşünü belirtmiştir. Basın hakkındaki kovuşturmanın İstiklâl Mahkemesi yerine olağan mahkemelerce yapılması düşüncesini savunan Rauf Beyin de, bu noktada hükûmetle aynı kanıyı paylaştığı anlaşılıyor. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, cilt IV, s. 315 ve 320.

[23] Bu kanımı ilk kez, J. Glasneck'in dilimize çevrilen bir kitabı dolayısıyla yaptığım eleştiride belirttim: «Marksist Açıdan Atatürk,» *Milliyet Sanat Dergisi*, Sayı 210 (17 Aralık 1976). Buna, Bayur çizgisinde yükseltilen tepkileri de, aynı derginin 25 Şubat 1977 tarihli 220. sayısında çıkan «Atatürk'ü Eleştirmek» başlıklı Haftanın Yazısı'nda cevaplamaya çalıştım. Ayrıca bak. yine aynı dergide yayımlanan «İngiliz Gözüyle Yakın Tarihimiz» başlıklı kitap tanıtma yazım, Sayı 264 (13 Şubat 1978).

[24] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, cilt IV, s. 314-28.

Katılan 156 milletvekilinden 22'si çekimser oy kullanmış,
Cebelibereket mebusu İhsan Bey 102 oyla Reis,
Saruhan mebusu Vâsıf Bey 105 oyla Müddeiumumî,
Konya mebusu Refik Bey 116 oyla âzâ,
Hakkâri mebusu Asaf Bey 109 oyla âzâ,
Kütahya mebusu Cevdet Bey 106 oyla âzâ seçilmişlerdir.

Oylama sonuçları, sınırlı da olsa bir muhalefetin varlığını ortaya koymaktadır. Asıl, beş gün sonra, 13 Aralık 1923'te yapılan 67. içtimâın 2. ve 3. hafî celselerinde, bu mahkemenin ne gibi davalara bakacağı konusu bir hayli karşı çıkmalara yol açmış, Antalya mebusu Rasih Efendinin İstiklâl Mehakimi Kanunu'nun 3. maddesindeki bütün yetkilerin tanınmasını isteyen önergesi, 63 red ve 6 çekimser oya karşı 89 oyla kabul edilebilmiştir.[25] Bu karara muhalif kalanlar arasında, ileride TpCF'na katılacakların adları dikkati çekmektedir (Rauf Bey oylamaya katılmamıştır).[26]

Mahkeme Heyeti, «Reis İhsan» imzasıyla İstanbul Halkına hitaben yayımladığı Beyanname'de, kuruluş nedenini şu sözlerle açıklamaktadır: «... bazı tahrikâtın yine eskisi gibi ikâ-yı fesada başladığı anlaşıldığından... Cumhuriyetimizin mevcudiyet ve esasâtı hilâfında hareket ve teşebbüsata cüret edenleri mevcut ve mevzu kavanini tatbik ederek şiddetle tecezzi» etmek (*Vatan*, 11 Kânunuevvel 1339).

Bundan sonra, gazetelerde çıkan gözaltına alma/tutuklama haberlerini şöylece sıralayabiliriz: (*Vatan* koleksiyonundan)

* «Ankara 9 (AA) — İstanbul ve Havalisi İstiklâl Mahkemesi Müddeiumumiliğinden vukubulan iş'ar üzerine, Tanin sermuharriri Hüseyin Cahit, İkdam sermuharriri Ahmet Cevdet, Tevhid-i Efkâr sermuharriri Velit Beylerle İkdam müdir-i mesulü Ömer İzzettin, Tevhid-i Efkâr müdir-i mesulü Hayri Muhittin Beyler tahkikat-ı evveliyeleri icra edilmek üzere taht-ı nezarete alınmışlardır.» (10 Kânunuevvel 1339)

[25] 52 sayılı HUK (*Düstur*,[3] c. V, s. 510).

Ergun Aybars, «Kurulduğunda kanunun bütün maddelerindeki görevleri yapmakla yetkili olan İstiklâl Mahkemesi'nin görev sınırı böylece ... 3. madde ile sınırlandırılmış oldu» deyip, tezinin sonunda tam metnini eklediği yasaya gönderme yapıyor (*İstiklâl Mahkemeleri, 1923-27*, s. 26). Bu sözler tümüyle anlamsızdır. Çünkü, kanunun görevler maddesi, 3. maddedir; 4. maddeye göre, Meclis orada yazılı görevlerden bir kısmını «istisna» edebilecekken, böyle bir sınırlama koymamıştır.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, cilt IV., s. 330-53.

[26] Bak. «Fırkada Üç Cereyan - Muhalifler Tasfiye Edilmeli mi?» *Vatan*, 28 Kânunuevvel 1339.

* «İstiklâl Mahkemesi Müddeiumumiliğinden verilen emir üzerine, Lütfi Fikri, Hilâfet Yaverlerinden Ekrem ve Tanin heyet-i tahririye müdiri Baha Beyler dün taht-ı nezarete alındılar.» (14 Kânunuevvel 1339)
* «Salapuryacılar Cemiyeti Reisi (Rizeli Ali Osman Ağa) Tevkif Edildi.» (16 Kânunuevvel 1339)
* «Yeniden Dört Kişi Tevkif Edildi: Sabık Beyoğlu Mıntıka Kumandanı Bnb. Dayı Mesut Bey, İlyas Sami (Kalkavanoğlu), Komünist Mehmet ve Şükrü Efendi.» (17 Kânunuevvel 1339)
* «Kör İbrahim Tevkif Edildi» «(Sabık İstanbul Mebusu) Şükrü ve (Sabık Ankara Valisi) Abdülkâdir Beylerin Tagayyübü [ortalıkta görünmemeleri]» (18 Kânunuevvel 1339)
* «Mürteci Bir Vâiz... İbrahim Ethem Efendi» Bayezıt Camiinde «tesettür» (örtünme) konusunda verdiği gerici vaazından ötürü tutuklanmış; *İslâmiyette Teceddüt ve Tesettür* adlı bir kitabı varmış. (29 Kânunuevvel 1339).

Bu tutuklamalar sonucu, beş dava açılmıştır.

1. *Matbuat Davası.*

Bazı İstanbul gazetelerinin Ağa Han - Emir Ali mektubunu yayımlamalarından ötürü açılan bu davada, ilgili meslek kuruluşunun TBMM'ne bir bildiriyle seslenmesi, hükûmete karşı basındaki dayanışmayı yansıtması bakımından anılmaya değer:

«Matbuat Cemiyeti'nin bilcümle İstanbul gazeteleri mümessillerinin iştirakıyla aktedilen bir içtimâında nukat-ı âtiyenin muhterem BMM'ne arzına karar verilmiştir.

1. Matbuat Cemiyeti, hürriyet-i münakaşanın mahfuz kalacağına dair gerek hükûmet ve gerek İstiklâl Mahkemesi Heyeti tarafından verilen teminatı memnuniyet ve şükran ile telâkki ve içtihat farklarından ve hüsnüniyete müstenit tenkidattan dolayı gazetecilerin mutap tutulmayacağına izhar-ı itimat eder.

2. Matbuat Cemiyeti, İstiklâl Mahkemesi'nin adaletle iş göreceğinden, ahvalin tavazzuhuna hizmet edeceğinden emindir.

3. Matbuat Cemiyeti, şüphe üzerine tevkif ve lüzum-u muhakemelerine karar verilen üç gazeteci arkadaştan menafi-i vatana mugayir ve suiniyete makrun bir hareket sâdır olamayacağına samimiyetle kânidir.

Bu noktaların arzı vesilesiyle, heyet-i aliyyelerine ihtiramatımızı arz ederiz.» (13 Kânunuevvel 1339)

Ertesi günkü gazetelerde yazıldığına göre, bu bildiriye Meclis çevrelerinin tepkisi, «Neden lüzum görmüşler?» demek yolunda olmuştur.

Müddeiumumi, 15 Aralık 1923'te iddianamesini okumuş; savunma avukatları ise, mektubun saçmalığını, «herzevekillik»ten ibaret olduğunu teslim etmekle birlikte, yayımlanmasını, teknik gazetecilik gerekleriyle açıklamaya çalışmışlardır.[27] 2 Ocak 1924 günü okunan mahkeme kararında, mektubun neşri suç sayılmış, ancak sanıkların suç işleme kastı olmadığına inanıldığı için hepsi beraat ettirilmiştir (3 Kânunusâni 1340).

Bu sonuç, hükûmet için bir başarısızlık mıdır? Amaç, bu dönemde basını ezmek değil de, gözdağı vermek, yıldırmak idiyse, olmayabilir. Nitekim, aşağıda değineceğimiz, bir ay sonraki, basınla barışma girişimi, bu aşamada niyetin sınırlı olduğu düşüncesini doğruluyor.

2. *Lütfi Fikri Bey Davası.*

İstiklâl Mahkemesi, Baro Reisi Lütfi Fikri Beyi[28] 10 Kasım 1923 tarihli *Tanin*'de yayımlanan Halife Hazretlerine Açık Arîza'sında saltanatçılık davası güdüyor diye yargılamıştır. Müddeiumumi, iddianamesinde Lütfi Fikri'ye başlıca iki suçlama yöneltiyordu:

1. Necmettin Sadık(Sadak)'a *Akşam*'da yayımlanması için verdiği, ama yayımlanmayan bir makalesinde «Millî Hâkimiyet mutlaka Cumhuriyet'le tev'em değildir ve cismanî hükûmetsiz halifelik yaşatılamaz» düşüncelerini ileri sürmesi ve

2. Halifeye açık mektubunda, hanedanının «ebediyen sâkıt olmaması için» istifa etmemesini salık verişi. Savcı, bu noktayla ilgili olarak, «istifa etmiş olsa idi, Halifenin bütün hanedanı acaba diyar diyar muhacerete mi sevkedilecekti?» diye sormaktadır.[29]

Lütfi Fikri Beyin Meşrutiyetçi olduğu açıktır. (Halife yanlısı olması ise, o tarihte henüz suç sayılamazdı!) Bunun dışında, görüşlerinde haklı çıktığı yadsınamaz (cismani hükûmetsiz halifelik yaşatılamamış ve Osmanlı hanedanı, diyar diyar muhacerete sevkedilmiştir!). Ancak, genç Cumhuriyet yönetimi, bu dönemde kendisine karşı Meşrutiyetçiliğin savunulmasını kaldıramıyordu.

[27] Yasada bunu engelleyen bir hüküm olmadığı halde, öteki İstiklâl Mahkemeleri, genellikle, savunma avukatı tutma hakkının kullanılmasına izin vermemişlerdir.

[28] Eski Osmanlı Meclis-I Mebusanı'nda Dersim mebusluğu yapan Lütfi Fikri (Feridun Fikri Düşünsel'in amcası), İttihatçı düşmanı ve tutucu bir siyasetçiydi. 1910 yılında Mutedil Hürriyetperverân Fırkası'nı kurmuş, Bekirağa Bölüğü'nde muhaliflerin sökülen tırnaklarını Meclis kürsüsünden göstermiştir. Son Meclis-i Mebusan'a İstanbul'dan mebus seçildiği halde, «İttihatçı parmağı var» diye istifa etmişti. Bak. Naşit Uluğ, *Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, s. 391.

[29] *Ibid.*, s. 407-8.

İstiklâl Mahkemesi, 27 Aralık 1923 günü, «irfanını esbab-ı müşeddide» sayarak, Lütfi Fikri'yi 5 yıl küreğe mahkûm etmiştir.[30] Bunu «Memleket sağolsun» sözleriyle karşılayan Lütfi Fikri Bey, yine de kararın düzeltilmesi, olmazsa af yoluyla kaldırılması için TBMM'ne başvurmaktan geri kalmamıştır.[31]

Şurasını da belirtmek gerekir ki, Lütfi Fikri Beyin Meşrutiyetçiliğinin, en azından o zamanki İstanbul aydınları arasında geniş bir destek gördüğü anlaşılmaktadır. Bunun bir kanıtı, yeni Avukatlık yasası çıkartılıp, aranılan koşulları taşımayan 374 muhami ihraç edildikten sonra bile,[32] Lütfi Fikri Beyin, afla hapisten kurtulalı altı ay olduğu halde, yeniden Baro heyet-i idaresine reis seçilmiş olmasıdır.[33]

[30] *Vatan*, 28 Kânunuevvel 1339. Fakat Reis İhsan Bey, çoğunluk kararına karşı, Meclis'te bu cezanın affı için çalışacağını yakınlarına söylemiştir.

[31] «TBMM Riyaset-i Celilesine

Müddeabih cürmümün vukuunda mahkeme-i nizamiyenin salâhiyeti takarrür etmiş ve bendeniz için iki derece-i mahakimden geçmek bir hakk-ı müktesep halini almış iken, iki ay sonra teşekkül eden İstiklâl Mahkemesine tevdiim, ahkâm-ı kanuniyeye ve üss-ü adalete münafi olduğu gibi, neşriyattan dolayı gazete müdir-i mesullerinin fail-i asli ve makale sahiplerinin fail-i müşterek olması icab-ı kanunî olmasına rağmen, yalnızca âcizlerinin mahkûmiyeti, ilmen ve kanunen gayr-i kabil-i izahtır. Diğer taraftan, hakkımdaki davada bütün iddialar ve müdafaalar münhasıran Meşrutiyet ve Cumhuriyet meselelerine müteallik olduğu halde, mahkeme müdafaası dinlenmemiş bir hususta, yani arizadan dolayı kulunuzu mahkûm etmiştir. Kararın ittifakla olmaması da bütün bu maruzatımı müeyyiddir. Meclis-i âliniz bir merci-i âm olup her nevi şikâyatı kabule ve haksızlıkları ıslaha salâhiyattar olduğundan lütfen hakkımda maruzularz şeraitte hüküm ve kararın ref'i ile icra-yı adalet buyurulmasını tazarru ve istirham ederim.

Hapishane-i Umumîde
Lütfi Fikri»

***

«BMM Riyaset-i Celilesine

«20 Kânunusani tarihli telgrafım muhteviyatını tekrar istirham ve şayet Meclis-i Âlinin bu tarzda bir karar ittihazı usülüne muvafık görülmezse ve ancak cezanın affı ve hukuk-u mennuanın iadesi suretiyle adalet icrası tercih buyurulursa olveçhile muamele ittihazını istida eylerim.

L. F.»

TBMM Zabıt Ceridesi, 2 Devre 2, İçtimâ 99 (11.2.1340), celse 1; c. V, s. 690.

Öte yandan, İstanbul Barosu namına Reis-i Sâni Saadettin Ferit Beyin, Lütfi Fikri Beyin affı istirhamına dair telgrafı 14 Ocak 1924'te TBMM'nce İstida Encümenine havale edilmiştir.

[32] *Vatan*, 26 Ağustos 1340.

[33] *Vatan*, 29 Ağustos 1340: Tasfiyeden sonra 431 muhami kaldı. 295 reyden 142'sini Lütfi Fikri Bey aldı ve pek ziyade alkışlandı.

3. *Ekrem Bey Davası.*

Halifenin yaveri hakkında İngilizlerle ilişki kurduğu suçlamasıyla açılan dava, delil yetersizliğinden beraatle sonuçlanmıştır.

4. *Suikast Davası.*

Hulusi Efendi diye birinin, cumhurbaşkanını öldürmek amacıyla bir «cemiyet-i hafîye» kurulduğu hakkındaki ihbarı sonucunda açılan çok sanıklı davada, yalnız Ali Osman Reis 1 yıl hapse mahkûm olmuş, ikisi yakalanamadığı için gıyaplarında yargılanan öteki sanıklarsa beraat etmişlerdir. Ali Osman için de, Müddeiumuminin ileri sürdüğü, hiyanet-i vataniye, şekil ve idare-i hükûmeti tebdil ve tagyir maksadıyla taklib-i hükûmet, yine taklib-i hükûmet için ittifak-ı hafî teşkiline münferiden teşebbüs suçlamalarından yalnızca sonuncusu vârit görülmüştür. Mahkeme, Ali Osman Ağanın savaştan sonra erişmeyi umduğu nüfuz ve kuvveti bulamayınca duyduğu memnuniyetsizlikle rejim aleyhine çalışmaya kalktığına hükmetmiştir.[34]

5. *İbrahim Ethem Efendi Davası.*

Yirmi yaşındaki bu hafız-vâiz, dini siyasete alet ettiği için 1 yıl hapse mahkûm olmuştur.[35]

Görüldüğü gibi, İstiklâl Mahkemesi biri 5, ikisi l'er yıllık üç hapis cezası vermekle yetinmiş, bunlar da kısa bir süre sonra bir af yasasıyla kaldırılmıştır.[36]

[34] *Vatan,* 6 Şubat 1340, Ali Osman Ağa için bak. *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925,* s. 73/dn. 100. (Ancak bu notta, ilk tutuklanma haberinin çıktığı 15 Kânunuevvel 1339 tarihli *Vakit* gazetesini, yanlışlıkla, mahkûmiyet kararı için kaynak göstermişim.)

[35] *Vatan,* 8 Kânunusâni 1340. Fakat, öteki mahkûmlarla birlikte, bir ay sonra özgürlüğüne kavuşan bu genç hoca, bir buçuk yıl geçmeden, yine gerici etkinliklerinden ötürü Şark İstiklâl Mahkemesi kararıyla idama mahkûm olmuş ve 6 Temmuz 1925'te Urfa'da asılmıştır. Bak. *Cumhuriyet,* 7 Temmuz 1341: «ihaneti sâbit olan... Şeyh Sünusî, Mersin'de hükûmetimizin ağuş-u misafiretinde imrad-ı hayat ederken, İbrahim Ethem'e, matrut Şehzade Süleyman'a (Selim ?) hitaben bir mektup vermiş» vb. İbrahim Ethem Efendi de, Adana, Urfa, Malatya, Elâzığ ve Diyarbakır'da halkı hükûmete karşı ayaklanmaya kışkırtmış.

[36] Lütfi Fikri Beyin dilekçelerini Adalet Encümeni benimseyerek bir tasarı sunuyor (mazbata muharriri, mahkûmun yeğeni Feridun Fikri'dir): cezanın «netayic-i hukukiyesiyle beraber ref'i.» Bu öneriye Meclis'te karşı çıkanlar olmuş, sonunda Kütahya mebusu Recep Beyin, Hafız İbrahim Efendi ve Ali Osman Kâhyanın da katılacakları özel bir af yasası çıkartılması fikri kabul edilmiştir: 13.2.1340 tarih ve 412 sayılı Kanun. Görüşmeler sırasında, bu yasanın kapsamının daha da genişletilmesini isteyenler olmuşsa da, reddedilmiştir: *TBMM ZC,* c. VI, s. 802-5.

İstanbul İstiklâl Mahkemesi'nin çalışması iki aydan az sürmüştür. TBMM'nin 30 Ocak 1924 tarihli 92. toplantısının 2. oturumunda, Meclis Başkanı Fethi Bey, Mahkeme Riyasetinden bir telgraf geldiğini açıklar: «Elyevm derdest-i rüyet olan suikast davası bittikten sonra artık İstiklâl Mahkemesi'nin rüyet edeceği hiçbir mesele mevcut olmadığını ... yazıyor. Binaenaleyh mahkemenin tatiline müsaade buyurulmasını arz ediyorlar.» Bu öneri oybirliğiyle kabul edildikten sonra (*Düstur*[3], c. V, s. 591), yapılan 3. (gizli) oturumda, herhalde genel bir değerlendirme yapılmıştır.[37]

Halifeliğin Kaldırılması

Halifeliğin 3 Mart 1924'te TBMM'nde bir yasayla kaldırılmasının ayrıntıları genel olarak bilinmektedir. Ancak ben burada hükûmetin (ve özellikle Cumhurbaşkanının) konuyu Fırka Grubunda bir karara bağlatmadan önce aradığı bazı destekler üstünde durmak istiyorum. Bunların başlıcaları, Basın, Üniversite ve Ordu ile ilişkilerdir.

İstanbul İstiklâl Mahkemesinin gazeteciler hakkında verdiği beraat kararından sonra, basınla barışma yolunda bir girişim yapılmıştır. Bu amaçla, Cumhurbaşkanı hükûmet-yanlısı başyazarlarla birlikte, eski sanıkları da İzmir'e çağırmıştır.[38] Fakat, son dakikada Ebüzziyazade Velit Beyi kabul etmeyen Mustafa Kemal Paşa, heyetin öteki üyeleriyle 4-5 Şubat günleri, İzmir'de kayınpederi Uşakîzade Muammer Beyin Göztepe'deki köşkünde uzun uzadıya görüşmüş, onlara köktenci değişim düşüncelerini benimsetmeye çalışmıştır. Ahmet Emin Yalman, anılarında, Gazi'nin bu toplantılarda basın için «milletin ses ve iradesinin bir tezahürü olarak Cumhuriyetin etrafında çelikten bir kale vücuda getirmeli» dediğini yazıyor.[39]

[37] Aybars, TBMM Arşivi'ndeki İstanbul İstiklâl Mahkemesi dosyalarında bulunan «suça göre tasnif» çizelgesinden, Mahkemenin görev süresi boyunca (10 Aralık 1923 - 5 Şubat 1924), vatana ihanet ve suikast suçlamasıyla 16 ve Komünistlikten dolayı 1 kişi olmak üzere toplam 17 kişiyi yargıladığını açıklıyor.

Bizim bildiğimiz, Komünistlikten açılmış bir dava yoktur. Bu karıştırma, Suikast Davası sanıklarından Hemşinli Mehmet Efendinin «Komünist» lâkabıyla anılmasından ileri gelmiş olmalı. Muhakemesi sonunda beraat eden «Komünist Mehmet Efendi'nin İsticvabı» haberi ve resmi için, bak. *Vatan*, 17 Kânunusâni 1340.

[38] «Başmuharrirlerin Gazi Paşa ile görüşmek üzere İzmir'e azimeti»

Ahmet Cevdet (İkdam),	Hüseyin Cahit (Tanin),
Ebüzziyazade Velit (Tevhid-i Efkâr),	Suphi Nuri (İleri),
Mehmet Âsım (Vakit),	Necmettin Sadık (Akşam),
Ahmet Emin (Vatan),	Hüseyin Şükrü (Tercüman-ı Hakikat).

Vatan, 3 Şubat 1340.

[39] A.E. Yalman, *Yakın Tarihte Görüp Geçirdiklerim*, cilt III, s. 101-6.

Bu sözler, Mustafa Kemal Paşanın Jakoben demokrasi anlayışına göre, basını gerekirse halka karşın, kendi kişiliğinde ve önderliğinde anlatımını bulan genel iradenin destekçisi olarak görmek istediğini ortaya koymaktadır. Hüseyin Cahit Bey ise, Gazi'ye verdiği karşılıkta, «Hürriyet ce bir ve şiddetle kurulur, fakat korunması ancak karşılıklı ve geniş bir müsamaha ile ve darılmamakla mümkün olur» diyerek liberal burjuva demokrasi anlayışına daha yakın düşen kuramsal İttihatçı görüşünü savunmuştur.

Gazeteciler Cumhurbaşkanının yanından çok olumlu izlenimlerle ayrılmışlar ve onu öven yazılar yazarak, kamuoyunu devrimci atılımlara hazırlamışlardır.[40] Ancak, bu anlaşma ve uzlaşma havası uzun sürmemiş, A.E. Yalman'a göre, Hüseyin Cahit barışı bozmuş, Cumhurbaşkanınca kabul edilmeyen Velit Bey de hırçınlaşmıştır. Yalman, halifeliğin kaldırılmasını izleyen dönem için, bu anlaşmazlık, «1925 ile 1936 arasında memlekette gerçek mânâsıyle tek bir gazete bile kalmamasına yol açtı» diyor.

Üniversite temsilcileriyle yapılan temaslar (ve sonuçları) da, basınla ilişkilere koşuttur. O günlerde kurum sorunlarıyla ilgili olarak hükûmetle görüşmek üzere Ankara'ya giden, Rektör İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), Edebiyat Fakültesi Dekanı Fuat (Köprülü), Hukuk Fakültesi Dekanı Hasan Tahsin Aynîzade, Tıp Fakültesi Dekanı Dr. Vaset ve Fen Fakültesi Müderrisi Şükrü Beylerden oluşan Darülfünun Heyetini, Başvekil İsmet Paşa İzmir'e götürmüştür. Kurul üyeleri, Göztepe'deki köşkte Mustafa Kemal Paşa ile «Terbiye millî mi olmalı, dinî mi?» konusunda tartışmışlardır. Baltacıoğlu, bu görüşmede, yobazlık ağacının dallarının budandığını, ama asıl kökünden sökülmesi gerektiğini söylemiştir. Buna, 1908'den sonraki yıllarda İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'ndaki gençler arasında yaptığı psikoloji anketleri sonuçlarının da aynı kanıyı doğruladığını eklemiştir. Cumhurbaşkanı çok memnun olarak, halifeliği kaldırma niyetini imâyla «Geç bile kalmışız» demiştir.[41] Ancak, Kurtuluş Savaşı yıllarında ve ertesinde, genel olarak tutucu davranan Darülfünun'la bu yakınlaşma geçici olmuştur. Bilindiği gibi, 1933'teki Üniversite Reformu sırasında (1930 Ser-

[40] Örneğin: «Gazi Reisimiz, İçtimâî Islahatımız ve Hedeflerini Anlatıyorlar,» *Vakit*, 17 Şubat 1340.

[41] M. Goloğlu, *Halifelik*, s. 54-55.

Baltacıoğlu'nun *Yeni Adam*'da (Sayı 345) çıkan, bu görüşmeye ilişkin anıları, Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 5. cilt, s. 1359-62'de aktarılmaktadır. Gazi'nin bir sorusuna karşılık, Darülfünun Emini'nin, devrimlerin evrensel sürecinin «evvelâ emr-i vâkileri ihdas edip bilâhare efkârı tenvir etmek» olduğu yolundaki sözleri, onun tarafından onaylanmıştır.

best Fırka denemesinde bu partinin İstanbul il başkanlığını yapan) İsmaii Hakkı Baltacıoğlu başta olmak üzere eski Darülfünun'un birçok hocaları tasfiye edilecektir.

Halifeliğin kaldırılmasından önceki günlerde Mustafa Kemal Paşanın yaptığı nabız yoklamalarının en önemlisi, 15-20 Şubat 1924 tarihleri arasında İzmir'de düzenlenen Harb Oyunları dolayısıyla komutanlarla görüşmesidir. Askerî bakımdan manevraların amacı, Mussolini Yunanlılarla güçbirliği ederek kıyılarımıza bir saldırıda bulunursa, Türk Ordusunun savunmada başarılı olup olamayacağını anlamaktır. Fakat kendileri de askerlikle ilişkilerini sürdürmekte olan Cumhurbaşkanı ve Başbakan (ve Genel Kurmay Bakanı) bu vesileyle biraraya getirdikleri Ordu Müfettişleriyle Kolordu komutanlarının, iç ve dış politikada izlemek istedikleri yol hakkında onaylarını almayı gerekli görmüşlerdir.[42]

Olayların bundan sonraki gelişmelerini gazete başlıklarından izleyebiliriz:

(*Vakit*) 28 Şubat: «Devlet Teşkilâtındaki Gayr-i Tabiîliklerin İzalesine Doğru Atılmış Son Adımlar» — «BMM'nde halife ve hanedan tahsisatının kat'ı, hanedanın memleketten çıkarılması, Şeriat Vekâleti ile vezaifinin tevzii, mehakimin tevhidi, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin kabineden ihracı mevzuubahs oldu.»

2 Mart: «Reisicumhur Hazretleri nutuklarında diyanetin vasıta-i siyaset olmaktan kurtarılması lüzumunu söylediler.»

3 Mart: «Halifenin halli ve Hilâfet makamının lağvı Fırkada kabul edildi.»

4 Mart: «BMM 2. celsesinde Hilâfetin İlgası Kanununu kabul etti.»

Halifeliğin kaldırılması, ile başlayan lâikleştirme hareketi eğitim ve adalet alanlarında birlik sağlanarak sürdürülmüş, Diyanet İşleri Riyaseti ve Vakıflar Umum Müdürlüğü adıyla iki örgüt kurularak, bu alanlar devlet denetimi altında tutulmuştur. Hatta, lâikleşmenin İslâm'ın dışındaki din topluluklarını da kapsaması istenmiş, fakat bu dilek gerçekleştirilememiştir.[43]

[42] Ali Fuat Paşanın anılarında «Bir İspirtizma Tecrübesi» başlığı altında aktardığı bir anektod, en yüksek komutanların kişilik özelliklerini göstermesi bakımından ilginçtir. Harb Oyunlarından sonra, Göztepe'deki köşkte Karabekir ruh çağırmak tadır; «... Gazi'nin müstehzi, Müşir'in inanmayan tavırları, Karabekir Paşanın ciddiyeti dikkati çekiyordu.» A.F. Cebesoy, *Siyasî Hatıralar*, cilt II, s. 67.

[43] «İnkılâbın itmamı için yapılması lâzım gelen şeyler:
Nâfiz bir mebus diyor ki: Hilâfetin ilgasından sonra Patrikhanelerle Hahambaşılıkların mânâsını anlayamam. Rum, Ermeni, Musevi mektepleri de bırakılmamalıdır.» *Vatan*, 10 Mart 1924.

b) 1924 Anayasası

TBMM'nin açıldığı 23 Nisan 1920 tarihinden, yeni Anayasanın kabul edildiği 20 Nisan 1924 (ya da yürürlüğe girdiği 24 Mayıs 1924) tarihine kadar, Türkiye'de anayasanın niteliği ilginç bir araştırma konusudur.[44]

Cumhuriyetin ilânı edildiği oturumda Kanun-u Esasî Encümeninin «o mevaddı mütemmim olmak üzere sair maddelerin de tesbit» edileceğine dair verdiği söz uyarınca hazırladığı tasarı, 9 Mart 1924'te Meclisteokunmuş ve tartışılmaya başlanmıştır. 1924 Anayasası üstüne, TBMM'nde yapılan görüşmeler sırasında, yasama organının yürütmeye ve özellikle Cumhurbaşkanına tanınmak istenen haklara karşı kendi yetkilerini kıskançlıkla korumaya çalıştığı gözlemlenebilir. İlerideki Tek-Parti uygulaması göz önünde tutulursa, salt kuramsal düzeyde kalan bu tutum, yine de 1924 ilkbaharında Meclisteki özgürlük ve demokrasi havasının bir kanıtı olarak kaydedilmeye değer. Yalnız, önce şurasını belirtmek gerekir ki, daha o yakınlarda üyelerinin yıllık ödeneklerini arttıran Meclis,[45] Teşkilât-ı

[44] 1924 Anayasasının 104. maddesi, «1293 tarihli Kanun-u Esasî ile mevadd-ı muaddelesi ve 20 Kânunusani 1337 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ve müzeyyelâtı ve tadilâtı mülgadır» der. Gerçekten, 1921 Anayasası yapıldıktan sonra da, Kanun-u Esasî çoğu maddeleriyle yürürlükte kalmıştır. Londra Konferansına birlikte katılma konusu İstanbul ve Ankara hükûmetleri arasında tartışıldığı sırada, Mustafa Kemal Paşa Sadrazam Tevfik Paşaya 20 Ocak 1921'de çektiği bir telgrafta İstanbul hükûmetini tanımalarına olanak bulunmadığını açıklamaya çalışırken, «Teşkilât-ı Esasiye Kanununun mevadd-ı esasiyesini berveçhiâti aynen tebliğ ediyorum» der ve 1921 Anayasasının ilk dokuz maddesini yazar, ancak bunlara bir de Anayasada olmayan 10. madde ekler: «Kanun-u Esasînin işbu mevad ile tearuz etmeyen ahkâmı kemakân meriyülicradır» (*Nutuk*, II, s. 563). Oysa 1921 Anayasası hazırlanırken, böyle bir madde konulması önerildiği halde, kendisi bunu engellemiştir.

İcra Vekilleri Heyeti Reisi Ali Fethi Bey de 2 Ekim 1923 günü Meclisteki «Bittabi Kanun-u Esasî'nin Teşkilât-ı Esasiye Kanunuyla ilga edilmemiş olan hukuk-u esasiyeye taallûk eden maddeleri mer'idir» demiştir. *TBMM Zabıt Ceridesi*, İkinci Devre, cilt 2,[2] s. 450.

Kanımca, bu süre içinde, 1293 Kanun-u Esasîsinin herhangi bir hükmünü değiştiren bütün yasaların, yasama ve hatta yürütme kararlarının -Üçüncü Cumhuriyet Fransasında olduğu gibi- Anayasal belge sayılması gerekmektedir.

[45] 23 Nisan 1920'de Ankara'da TBMM açıldığı zaman, milletvekillerinin alacakları ücretleri düzenleyen yasal metin, 1293 Kanun-u Esasîsinin 76. madde-i muaddelesini muaddil 9 Mart 1916 tarihli Kanundu. Bu yasaya göre, yıllık ödenek 500 liradır, yolluklar 40 lira aylıklı bir devlet memurunun durumuna göre hesaplanır, fesih kararından sonraki toplantılar için yarı ödenek verilir.

5 Eylül 1920 tarih ve 18 sayılı Nisab-ı Müzakere Kanunu (*Düstur*[3], c. I, s. 57), yıllık ödeneği 1.250 liraya çıkarmış, yolluğu değiştirmemiş, ayrıca dört aylık normal toplantı yılı dışında Meclise devam edenlere ayda 100 lira ödenek verilmesini hükme bağlanmıştır.

Esasiye Kanunu yapılırken, kendi kendisine -deyim yerindeyse- bir de rüşvet vermiş (yahut Encümenin önerdiği rüşveti almış): dönem süresini dört yıla çıkartırken (m. 13), kendisi iki yıllığına seçilmiş olduğu halde, söz alan hemen herkesin «bizim dönemimiz ayrık tutulsun» demesine karşın, hukukun genel ilkelerine açıkça aykırı bir biçimde, çoğunluk kararıyla bunu kabule yanaşmamıştır.[46]

«Encümen teklifi»ne oranla, Meclis görüşmeleri sonucunda, Cumhurbaşkanının hak ve yetkilerini kısan başlıca değişiklikler şunlardır:

(m. 19) Tatil sırasında, gerekli görürse ya da üyelerin beşte biri isterse, Meclisi toplantıya çağırmak, yalnızca Cumhurbaşkanına tanınan bir hak diye önerilmişken, bu yetki Meclis Başkanına da verilmiştir.[47]

(m. 25) Meclis genel seçimlerin yenilenmesine kendisi karar verebileceği gibi, fesih yetkisi, hükûmetin görüşünü almak ve gerekçe göstermek koşuluyla Cumhurbaşkanına da tanınmak istendiği halde, reddedilmiştir.[48]

17 Şubat 1921 tarih ve 98 sayılı yasayla ek aylık ödenekler 200 liraya çıkartılmıştır (*Ibid.*, c. I, s. 217).

16 Ekim 1922 tarih ve 272 sayılı yasayla yollukların 100 lira aylık üzerinden hesaplanması öngörülmüştür. (*Ibid.*, c. III, s. 138).

Birinci Dönemin sonlarında, 8 Mart 1923 tarih ve 315 sayılı yasayla yıllık ödenek 2.400 liraya yükseltilmiştir. (*Ibid.*, c. IV, s. 5).

23 Şubat 1924 tarih ve 421 sayılı yasayla ise, yine yıllık ödenek 3.600 lira yapılmıştır.

[46] «Bugünkü Meclisin devre-i intihabiyesinin dört sene olması hararetli münakaşadan sonra 69 reye karşılık 98 reyle kabul edilmiştir.» *Vatan*, 17 Mart 1924. Ayrıca bak. Ş. Gözübüyük ve Z. Sezgin, *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri*, s. 116-25.

Bu karar alınmasaydı, Meclis'in ikinci dönemi 1925 yaz sonunda tamamlanmış olacaktı. Mustafa Kemal Paşa da, 29 Ekim 1923'te, aynı süre için Cumhurbaşkanı seçilmişti.

[47] *Ibid.*, s. 160-69.

[48] «Meclis fesih hakkındaki maddeyi kat'i surette reddetmiştir. Hükûmet taraftarları obstrüksiyon yaparak Meclis'te hazır bulunmamışlardır.» *Vatan*, 25 Mart 1924. Tartışmalar sırasında, seçim bölgesinden yeni döndüğünü söyleyerek, Cumhurbaşkanının fesih yetkisi olmasına karşı çıkmakla halkın duygularını dile getirdiğini ileri süren Saruhan Mebusu Reşat (22 Haziran 1926'da ölen bu zatın ailesi Kayalı soyadını almıştır) Beye karşı Başbakan İsmet Paşa sert ve suçlayıcı bir dille konuşmuş, ama hatip yılmamıştır: «Kanaat-ı kat'iyem şudur ki, farz-ı muhal olarak Allah Reisicumhur olsa... Hâşâ. Melâike-i kiram Hey'et-i Vekile olsa fesih selâhiyetini verecek yoktur (Alkışlar). Gözübüyük-Sezgin, *op. cit.*, s. 179-215, özellikle s. 184-88.

Yunus Nadi'nin bu red kararına ilişkin olarak yazdığı bir başyazı, TBMM'nde 23 Mart 1924 günü Maliye Vekâleti bütçesi görüşülürken, muhalifler tarafından, kendisine emval-i metrukeden Manosyan Matbaasının «bilâmüzayede icar» edilmesinin karşılığı olarak yorumlanmıştır.

(m. 31) Taslakta Cumhurbaşkanının görev süresi 7 yıl olarak önerilmekle, hatta görüşmeler sırasında bazı milletvekillerince 9 yıla çıkarılması (hiç değilse 5 yıl olması) istenilmekle birlikte, bunun yerine, bir seçim dönemiyle sınırlanması benimsenmiştir.[49]

(m. 35) Cumhurbaşkanının Meclisce kabul edilen yasaları bir hafta içinde «ısdar ve ilân»ını öngören maddede, uygun görmediklerini bir ay içinde gerekçesiyle birlikte Meclise geri göndermesi halinde Meclis ancak mevcudun üçte iki çoğunluğuyla ısrar ederse, Cumhurbaşkanı için «ısdar ve ilân» zorunluluğunun olması önerilirken; ilân süresi on güne çıkartılmış, ama geri gönderme süresi de on güne indirilmiştir, Anayasa ve Bütçe Kanunları Cumhurbaşkanının geri gönderebileceği yasalar arasından çıkarılmıştır, Meclisin ısrarının «mevsuf ekseriyet»le olmasına gerek görülmemiştir.[50]

(m. 40) Cumhurbaşkanının, daha Meclis Başkanı iken, Kurtuluş Savaşı sırasında kendi kişiliğine bağlı olarak elde ettiği Başkomutanlığını şimdiki makamının bir yetkisi olarak sürdürmesinin önerilmesine karşılık, Başkomutanlık sembolik bir biçimde TBMM'nin manevî kişiliğine verilmiş, ancak Cumhurbaşkanınca temsil edilmesi kabul edilmiştir; uygulamada, Silâhlı Kuvvetlere barış zamanında Genelkurmay Başkanı, savaş zamanında ise Bakanlar Kurulunun seçeceği ve Cumhurbaşkanının atayacağı bir kimse komuta edecektir.[51]

(m. 44) Hükûmet kuruluşunu düzenleyen hükümde, Cumhurbaşkanınca seçilen Başbakanın kuracağı kabinenin «kısa bir müddette» tutacağı yolu ve siyasal görüşünü Meclise bildirmesiyle yetinilmesi önerilmişse de, bu programın en geç bir hafta içinde Meclise sunulması ve güven oyu alınması şart koşulmuştur.[52]

Bu değişikliklerden başka, Meclis yürütme organı karşısında kendi üyelerinin güvencesini pekiştirmek ve yetkilerini arttırmak için de, Encümen tekliflerine kimi eklemeler yapmıştır. Bunlara gösterilebilecek iki örnek şunlardır:

(m. 27) Milletvekilliği sıfatının kalkması için, 12. maddede milletvekili seçilme hakkını düşüren suçlardan biriyle hüküm giyenler hakkında bu işlemin yapılabilmesi, mahkûmiyetin «kaziye-i muhkeme hali»ni alması koşuluna bağlanmıştır.[53]

[49] *Ibid.*, s. 240-53.
[50] *Ibid.*, s. 263-73.
[51] *Ibid.*, s. 276-348.
[52] *Ibid.*, s. 356-91.
[53] *Ibid.*, s. 237-38.

(m. 86) Hükûmetin Sıkıyönetim ilân kararı, Meclis toplanık değilse, normal olarak toplandığında onaya sunulacakken, bununla ilgili maddenin son biçiminde, Meclisin «hemen toplantıya çağırılması» ve Sıkıyönetim süresini gerekli görürse, uzatıp kısaltabileceği belirtilmiştir.[54]

Bu teknik ayrıntılar bir yana, aslında herhangi bir anayasada neler yazdığı, hatta o belgenin ne gibi niyetlerle yapıldığı, nasıl uygulandığı kadar önemli bir konu değildir. Bir dünya anayasaları derlemesinin Türkiye ile ilgili bölümünün sunuşunda belirtildiği gibi, 1920 Polonya Anayasasından esinlendiği ileri sürülen T.C.'nin 1924 Anayasası, Mustafa Kemal Paşanın yönetimi altında, orada Pilsudski'nin elinde olduğu gibi, geniş ölçüde kâğıt üstünde kalan bir belge olmuştur.[55]

c) Halk Fırkası'nın Örgütlenmesi

3 Mart 1924 günü yapılan önemli toplumsal ve siyasal düzeltimlerden sonra, İsmet Paşa hükûmetini yenilemiştir. Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılmasına kadar tam bir yıl geçecektir. 6 Marttan 21 Kasıma kadar İsmet Paşa, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasının hemen ardından İsmet Paşanın ülkeyi sıkı yönetimle yönetme önerisinin CHF fırka grubunca reddi üzerine[56] onun istifası sonucunda da, 22 Kasım 1924'ten 3 Mart 1925'e kadar Fethi Bey başvekildir. 1924 Anayasası hakkındaki meclis görüşmeleri ve İsmet Paşanın istifası gibi, daha başka bir takım kanıtlar da, bu bir yıl boyunca parti-içi demokrasinin henüz ortadan kalkmadığını doğrulamaktadır.

1924 Mart ayı ortalarında yinelenen HF (Meclis Grubu) Yönetim Kurulu seçimlerinde merkezce gösterilen adaylar oy toplayamamışlardır. Bu konudaki gazete havadisini aynen aktarıyorum:

> «HF'nın Hey'et-i İdaresi İntihabı Yapıldı
> Fevzi Bey Birinci Reis Vekilliğine, Safa Bey İkinci Reis Vekilliğine İntihap Olundu [iki resim]
> Ankara 13 Mart (Hususi Muhabirimizden). HF Hey'et-i İdaresi yeni sene dolayısıyla yeniden intihabat edilmek üzere bugün fırka akd-i içtima etti. Netice, intihap için ehemmiyetli hazırlıklar yapıldığını gösteriyor. Reylerin üzerlerinde tekâsüf ettiği zevattan Birinci Reis Vekilliği için Ali Bey (Afyon Karahisar) ekalliyette kaldı ve şimdiki Reis Vekili Fevzi Bey (Di-

[54] *Ibid.*, s. 430-35 + 447.

[55] Der. A.P. Blaustein ve G.H. Flanz, *Constitutions of the Countries of the World* (New York: Oceana, 1971 vd.), «Turkey» ilk ciltedir.

[56] Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, s. 74.

yarıbekir) ekseriyeti ihraz etti. İkinci Reis Vekilliğine de Ragıp Bey (Kütahya) ekalliyette kalarak sabık Maarif Vekili Safa Bey (Adana) intihap edildi.

Hey'et-i İdare âzâlıklarına gösterilen namzetlerden Rize mebusu Ekrem ve Ali, Mazhar Müfit Bey (Denizli), Mahmut Nedim Bey (Malatya), Musa Kâzım Bey (Giresun) ekalliyette kaldılar ve Saraçoğlu Şükrü Bey (İzmir) ve Feridun Fikri[x] (Dersim), Vehbi[x] (Karesi), Hulki (Siirt), Ahmet Hilmi[x] (Kayseri), Şakir[x] (Edirne) Bey ve Efendiler ekseriyet kazandılar.»[57]

1924 yazında HF, bir meclis grubu olmanın ötesinde, ülke çapında örgütlenme girişimlerine koyulmuştur. Her ne kadar, geçen yıl A-RMHC'nin olduğu gibi HF'na dönüştüğü açıklanmışsa da, öyle anlaşılıyor ki, parti yalnızca bir çerçeve-kadro halindedir, illerde mutemetler vb. yöneticiler vardır, ama üye pek yoktur.

Biraz önce aktardığım haberde Yönetim Kuruluna seçilemediğini gördüğümüz, ilk Grup Birinci Reis Vekili, Afyon mebusu (ve gelecek yılların ünlü Ankara İstiklâl Mahkemesi Reisi) Ali (Çetinkaya), Rize mebusu Ekrem Beyle birlikte, daha 1923 Kasımında İstanbul'da teşkilât yapmakla görevlendirilmiştir.[58] Ali ve Ekrem Beyler, daha sonra 1924 Şubat ayı ortalarında, bu amaçla İstanbul'a gelmiş ve şehirdeki HF erkânınca karşılanarak çalışmalara koyulmuşlardır.[59]

[57] *Vakit*, 30 Mart 1340.
Bu yönetim kurulu seçimiyle ilgili olarak *Vatan* gazetesinde çıkan bir haberde ise (21 Mart 1340), İzmir mebusu Saraçoğlu Şükrü ve Siirt Mebusu Hulki Beyler üyelik kazananlar arasında anılmamakta, ancak öteki anılan adlara Sıvas Mebusu Halis Turgut eklenmektedir:

> «Kabinede Yeniden Tâdilât İcra Edilmesi Muhtemeldir.
> Tâdilâta sebep, Fırka Heyet-i İdare intihabında Hükûmet namzetlerinin kazanamaması ve muarızların ekseriyet ihraz etmesidir.»

Yine aynı gazetenin iki gün sonraki sayısında, Halk Fırkası Heyet-i İdaresinin Reis-i Sâni Feyzi Beyin başbakanlığında toplandığını ve kâtipliklere Feridun Fikri Beyle birlikte, Refik (Konya) Beyin, Veznedarlığa ise Galip (Niğde) Beyin seçildiğini okuyoruz. Böylelikle 9 ad tamamlanmış oluyor.

[58] «HF [İstanbul] Teşkilâtına Başlamak Üzere Ali Bey Geliyor. (Nezaret edeceğini evvelce yazmıştık.) Üsküdar mutemetliğine Hâkim Rıza Bey, Beyoğlu mutemetliğine Refik İsmail Bey, İstanbul mutemetliğine mülga Muhasebat-ı Umumiye müdürlerinden Muhittin Bey tayin edileceklerdir.» *Vatan*, 29 Teşrinisani 1339.

[59] *Vakit*, 16 Şubat 1340. *Vatan*, 17 Şubat 1340: Ekrem (Rize) Bey, gazetecilere, «tevsi ve tesbit» amacıyla geldikleri fırka teşkilâtının bir ay zarfında ikmâl edileceğini açıklamış ve «Fırkalar siyasî maksat ile teşekkül eder. HF daha şümullü bir fırka olduğu için bir memleketin terakki ve tealisi için ne düşünülebilirse cümlesini ihtiva eder» demiştir.

Ali Beyin Haziran ayı sonlarında basında çıkan bir demeci, HF'nın bu dönemdeki benlik imgesini ve özlemlerini ortaya koyması bakımından hayli ilginçtir:

«Halk Fırkası Kimleri Âzâlığa Kabul Etmiyor?

... İstanbul mutemetlikleri yapılmakta olan bir tetkiki müteakip bu haftalar içinde âzâ kaydına başlayacaktır...

Afyon Karahisar Mebusu Ali Bey:

Suret-i umumiyede HF Nizamnamesi ahkâm-ı esasiyesi dahilinde olan her Türk HF'na âzâ kaydolunabilirse de yalnız bervechiâti mevadda muharrer hâlette bulunanlar HF'na âzâ olamazlar:

1 — İstanbul'un düşman işgali altında bulunduğu zamanlarda vatanın menafi-i mukaddesesi aleyhine olarak ecnebî siyasetine âlet olanlar.

2 — Hürriyet ve İtilâf Fırkası namı altında ecanibe istinat ederek vatana maddeten ve manen mazarrat ika etmiş olanlar.

3 — İngiliz Muhipleri, Nigehban, Kızıl Hançer gibi cemiyetlere ve Kuvâ-yı İnzibatiye misillû teşkilâtlara dahil olarak cidal-i milliye aleyhinde çalışmakla malûm ve müştehir olanlar.

4 — HF'na dahil olarak herhangi bir maksad-ı hususî ve siyasî ile hareket, fitne, fesat ve menfaat-i hasise ile fırkanın vahdet ve tesanüdünü ve şahsiyet-i maneviyesini ihlâl etmesi melhuz ve hayat-ı sâbıka ve ahlâkı itibarıyle şüpheli olanlar.

5 — Harb-i Umumî esnasında halkın felâketine olarak ihtikâra tasaddi ile nâsı ızrar ve millet nazarında nefret ve husumeti celp etmiş olanlar.

Halk Fırkası'na kaydedilenler şehrî 200 kuruşu geçmemek üzere yüzde bir nisbetinde yardım akçesi taahhüt edeceklerdir.

Her nahiyenin masarif-i mübremeyi ihtiva eden bir bütçesi olacaktır.»

(*Vakit*, 25 Haziran 1924.)

1924 güzüne gelindiğinde, yine basından öğreniyoruz ki,

«HF Âzâ Kaydı Muamelesini Bitirmek Üzeredir.

HF ocak, nahiye, kaza, vilâyet hey'etleri âzâ kaydına devam etmektedirler. Âzâ kaydı muamelesi bu ay nihayetine kadar ikmal olunacak nizamname mucibince mahallât [Mahalleler] ocakları kongreleri toplana-

«Fırka Nizamnamesine göre (m. 7), 18 yaşına dahil olan köy ve mahallât ahalisi HF nın tabii âzâsındandırlar.»

«Her Türk ve hariçten gelip de Türk tâbiyet ve harsını kabul eden her fert fırkaya dahil olabilir.»

rak üç kişilik bir hey'et intihap edeceklerdir. Bu hey'etler toplanarak beş kişilik nahiye hey'etini, nahiye hey'etlerinin beşer murahhasları da kaza hey'etlerini, kaza hey'etleri de beş kişilik vilâyet hey'etini intihap edeceklerdir.

Teşrinisânide İstanbul HF'nın umumî kongresi içtimâ edecektir.»

(*Vakit*, 23 Eylül 1924.)

Aslında, HF'nın o sıra yürürlükteki ilk Nizamnamesi, partinin her kademesinde yapılacak kongreleri, tarihleriyle birlikte, ayrıntılı olarak düzenlemiştir:

23 Ekim: Köy ve Mahalle teşkilâtlarının halk kongreleri → 3 kişilik ocak heyet-i idaresi
Birer mümessil

↓

23 Kasım: Nahiye kongreleri → 5 kişilik ocak heyet-i idaresi
Üçer mümessil

↓

23 Aralık: Kaza kongreleri → 5 kişilik kaza heyet-i idaresi
Üçer mümessil

↓

23 Ocak: Vilâyet kongreleri → 5 kişilik vilâyet heyet-i idaresi
İkişer mümessil + bütün mebuslar + vilâyet mutemetleri

↓

23 Nisan: Büyük Kongre.

Dolayısıyla, İstanbul il kongresinin Kasım ayında yapılmasının tasarlanışı -eğer doğruysa- biraz gariptir, yani tüzüğe aykırıdır. Fakat, zaten o ay bir muhalefet partisinin kurulması, beş ay sonra da Şeyh Sait Ayaklanması vesilesiyle başlatılan Takrir-i Sükûn döneminin İstiklâl Mahkemeli ilk iki yılı, bu doğal ve yasal gelişmelere sekte vurmuş, bu arada bazı il kongreleri toplanmış olmakla birlikte,[60] 1927 yılında, TBMM'nin 3. döneminin

[60] Halk Fırkası İstanbul Vilâyet Kongresiyle ilgili yukarıdaki gazete haberi yanlış olmalı. Nitekim, 19 Teşrinisâni 1340 tarihli *Tevhid-i Efkâr*, HF Ocak Kongrelerinin yapılmakta olduğunu («23 Teşrinisânide son bulacak»), Umumi Kongreninse gelecek (1925) Nisanında yapılacağını yazmaktadır. Nizamname takvimine göre, 23 Ocak 1925'te toplanması öngörülen İstanbul Vilâyet Kongresi ancak Mayıs ayı başında toplanabilmiş ve çalışmalarını Kasım ayının ikinci yarısına kadar sürdürmüştür. Bu kongrenin tutanakları basılmıştır. Bak. Mete Tunçay, «CHF'nın 1927 Kurultayının Öncesinde Toplanan İl Kongreleri,» *SBF Dergisi*'nin «Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılı Armağanı» olarak yayımlanan XXXVI. cildi (1981), s. 281-304. Aynı yazının devamında (s. 304-33), 1927 Kongresine sunulan *Raporları Tetkik Encümeni Mazbatası*'ndaki 46 ilin dilekçelerinden, buralarda vilâyet kongreleri yapıldığının anlaşıldığı belirtilmekte ve «temenniyat» ile vekâletlerin cevapları özetlenmektedir.

başında toplanan Büyük Kongre, artık nitelik değiştirmiş bir partinin edilgin plâtformundan ibaret kalmıştır.

1924 Kasım ayı ortalarında CHF Grup Yönetim Kurulu seçimle yenilenmiştir.[61]

1924 yaz aylarında TpCF henüz ortaya çıkmamış olmakla birlikte, yakında bir muhalefetin doğacağı anlaşılıyordu. Bu durumda cumhurbaşkanının partili oluşu, zaman zaman eleştirilmekte ve cumhurbaşkanının tarafsız kalması istenmekteydi. Mustafa Kemal Paşa 1924 güz gezisinde Trabzon'a uğradığı zaman, 16 Eylülde HF Vilâyet Hey'et-i İdaresince kendisine verilen yemekte bu bitaraflık önerilerini reddetmiştir:
«Benim için bir taraflık vardır; bir tarafım, o da cumhuriyet taraftarlığı; fikrî, içtimâî inkılâp taraftarlığı.»[62]

TpCF kurulduktan sonra ise, Cumhurbaşkanı (*Times* muhabirinin sorularına verdiği yazılı cevapta) siyasi partiler karşısında kendi vaziyetinin «tabiî» olduğunu söylemiş, genel başkanlığı fiilen yapmasa da CHF Reis-i Umumîliğini (dolayısıyla, hem Umumî İdare Heyetinin hem de Grup İdare Heyetinin reis-i tabiisidir) sürdürdüğünü ve sürdüreceğini açıklamıştır.[63]

[61] Bu yenileme, altı gün önce yapılan bir tüzük değişikliğiyle (bak. aşağıda dn. 86), 87. maddede öngörülen «senebaşı»nın Mart'tan Teşrinisâni'ye alınması sonucudur.

«CHF'nda İntihabat: Riyasete İsmet Paşa, Reis Vekilliklerine Diyarbekir Fevzi ve Afyon Ali, Divan-ı Haysiyete Abdurrahman Şeref Beyler intihap edilmişlerdir. Diğer rey alanlar nisabı dolduramamışlardır.» *Vakit*, 17 Teşrinisâni 1340.

İki gün sonra, seçimler tamamlanmıştır:

Heyet-i İdare âzâları:
Cebelibereket Mebusu İhsan Bey,
Gaziantep Mebusu Kılıç Ali Bey,
Siirt Mebusu Mahmut Bey,
Gaziantep Mebusu Ali Cenani Bey,
Konya Mebusu Refik Bey,
İzmir Mebusu Şükrü Bey,
İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey,
Bozok Mebusu Avni Bey,
Aydın Mebusu Mazhar Bey.

Divan-ı Haysiyet Heyeti:
İstanbul Mebusu A. Şeref Bey,
Çatalca Mebusu Şakir Bey,
Elâziz Mebusu Naci Bey,
Karesi Mebusu Osman Niyazi Bey,
Kütahya Mebusu Nuri Bey,
Ordu Mebusu Hamdi Bey,
Giresun Mebusu Şevket Bey.
(*Tevhid-i Efkâr*, 19 Teşrinisâni 1924)

[62] *Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Sonbahar Seyahatleri* (1341), s. 72-73'ten, Tunaya, *Siyasî Partiler*, s. 583.

[63] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, cilt III, s. 77-78.

CHF'nın, Cumhurbaşkanının durumuyla ilgisiz sayılamayacak olan «resmî partiliği,» bu sıralar, bazı sonuçları bakımından çeşitli eleştirilere konu edilmiştir. Örneğin, «müstakil ve bitaraf mebuslar» tarafından, kamu yapılarının (mebani-i resmiye) parasız olarak partiye verilmesi ve şubeler arasında «meccanen şifreli telefon muhaberatı»nda bulunulması, ayrıca Dahiliye Vekilinin (Cemil Uybadın) «fırkası namına mülhakatta icra-yı nüfuz etmesi» hususlarını kapsayan bir sual takriri hazırlandığı gazetelere yansımıştır. (*Tevhid-i Efkâr*, 12 Şubat 1341. Göndermeyi ilk kez Tunaya'da gördüm: s. 554/dn. 41.)

d) İlk Cumhuriyet Hükûmetlerindeki Değişiklikler : Dahiliye Vekili Ferit Beyin İstifası ve Basın Özgürlüğü

Cumhuriyetin ilânının ertesi günü İsmet Paşanın başkanlığında kurulan ilk kabine, dört ayı biraz geçen ömür süresi içinde iki değişikliğe uğramıştır. 31 Aralık 1923'te Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey istifa ederek, yerine Abdülhalik Bey atanmıştır. Bu haberi veren 1 Kânunusâni 1340 (Salı) günlü *Vatan* gazetesi, kabinede evvelki Perşembe gecesi tasfiye kararı alındığını, Maliye'den başka Nafıa ve Adliye vekillerine de istifaları «ihsas» edildiği halde, onların aldırmadıklarını yazıyor. Bu söylentilerin yanlış olmadığı, olayların sonraki gelişiminden anlaşılmaktadır. Çünkü Nafıa Vekili Ahmet Muhtar Bey 19 Ocak 1924'te istifa ederek, yerine İstanbul mebusu Süleyman Sırrı Bey getirildiği gibi, Adliye Vekili Seyit Beye de Mart başında yenilenen kabinede yer verilmemiştir. İlk İsmet Paşa kabinesi, yenilenmesinden beş hafta önce, Ocak ayının sonlarında, Halk Fırkası Meclis Grubunda, 11 red ve bir çekimsere karşılık 86 kabulle güvenoyu almıştır.[64]

[64] Red oyu verenler: Çekimser: Trabzon: Abdullah Bey
Erzurum: Ziya Bey,
Biga: Mehmet Bey,
Canik: Süleyman Necati Bey,
Diyarbekir: Şeref ve Mehmet Beyler,
Sıvas: Halis Turgut Bey,
Gaziantep: Ali Cenani Bey,
Konya: Naim Hazım ve Eyüp Sabri Efendiler,
Mersin: Besim Bey,
Maraş: Tahsin Bey.
Halk Fırkası İçtimâı, 28 Kânunusâni 1340 Pazar
Reis: Fevzi Bey (Diyarbekir), Kâtipler: Galip ve Refet Beyler.
(Ankara: TBMM Matbaası), 59 s.

(Bu güven oylaması, Nafıa Vekili Ahmet Muhtar Beyin istifasından sonra Anadolu Şimendiferleri konusunda hükûmetin tutumunu onaylatmak gereksiniminden kaynaklanmıştır. Y.K. Karaosmanoğlu, anılarında, fırkadaki İsmet Paşa aleyhtarlarının, Bağdat-Haydarpaşa Demiryolunun millileştirilmesi fikrine bir takım teknik itirazlarla karşı çıkan Nafıa Vekili Muhtar Beyi kendilerine hedef aldıklarını; bakanın bu tutumunun, kendisinin Alman kumpanyasının umum müdürü Huegnen'in adamı olduğu söylentilerinin çıkmasına yol açtığını söylüyor. *Politikada 45 Yıl*, s. 47. Fakat, Karaosmanoğlu bu vekil hakkındaki kampanyanın, Dahiliye Vekili Ferit Beyin istifasından sonra açıldığını sanmakla yanılmaktadır. Gerçekte Muhtar Bey Ferit Beyden dört ay önce ve daha birinci İsmet Paşa hükûmetinden istifa etmiş, zaten çok geçmeden Halk Fırkasından da ayrılıp TpCF'na katılanlardan olmuştur.)

Bu grup tutanakları, CHP'nin (ve dolayısıyla T.C.'nin) tarihi için çok önemli bir kaynak olmakla birlikte, ne yazık ki, kütüphanelerimizde koleksiyonlarını bu-

İsmet Paşa 6 Mart 1924'te hükûmeti yeniden kurduğu zaman, son günlerde çıkarılan yasalar uyarınca, Şeriye ve Evkaf Vekâletiyle Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti boşaltılmıştı. Bunlardan başka yeni kabinede dört değişiklik daha vardı. Birincisi, az önce söylediğim gibi, Adliye'den ayrılan Seyit Beyin yerine eski kabinede Mübadele, İmar ve İskân Vekili olan -geleceğin ünlü Millî Eğitim Bakanı- Mustafa Necati Bey getirilmişti. İkinci olarak, Necati Beyden boşalan bakanlığa M. Celâl (Bayar) Bey atanmıştı. Üçüncüsü, Maarif'ten İsmail Safa Bey alınmış ve yerine kısa süreli İstanbul İstiklâl Mahkemesinin savcısı -ve TBMM'nde son devrim yasalarının tartışılmasında etkin bir rol oynayan- Vasıf (Çınar) Bey getirilmişti. Son olarak da, eski İktisat Vekili Hasan (Saka) Bey, bu kere Ticaret Vekili sıfatıyla kabinede alıkonurken, yeni ayrılan Ziraat Vekâletine Zekâi (Apaydın) Bey atanmıştı. Başbakan yine Hariciye'yi yürütüyor, Dahiliye'de Ferit Bey, Müdafaa-i Milliye'de Kâzım Paşa, Maliye'de Abdülhalik Bey, Nafıa'da Süleyman Sırrı Bey, Sıhhıye'de Dr. Refik (Saydam) yerlerini koruyorlardı.

İkinci İsmet Paşa kabinesi de, sekiz buçuk aylık ömründe dört değişiklik geçirmiştir. 21 Mayıs 1924'te Ferit Bey Dahiliye Vekâletinden ayrılarak yerine Recep Bey getirilmiş; 7 Temmuzda Celâl Beyin istifasıyla boşalan Mübadele, İmar ve İskân Vekilliğine Refet (Canıtez) Bey atanmış; 10 Ağustosta Zekâi Beyin yerine Şükrü Kaya Ziraat Vekili olmuş; 1 Ka-

lamadım. Oysa, tıpkı TBMM tutanakları gibi düzenli basılmış olmalılar. Ben, yukarıda kullandığım nüshayla 8 Ocak 1924 tarihli tutanağı (39 s.), ABD'ndeki Stanford Üniversitesinin Hoover Kurumu'nda gördüm; SSCB Bilimler Akademisinin Moskova'daki Doğu Bilimleri Enstitüsü'nde de 2 Mart 1924 tarihli (71 s.) bir başka örnek var.

Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* 5. cildinde, s. 1443/dn. 7'de bu «matbu zapt»a gönderme yapmaktadır.

Arkadaşım Selim İlkin'in elinde de (8 ve 28 Ocak tarihlilerden başka bir de) 15 Ocak tarihli tutanak (45 s.) bulunmaktadır. Fakat bu tutanak «zabıt tutulmadan evvel müzakereye başlanmış idi» kaydıyla başlamakta ve Nafıa Vekili Muhtar Beyin görevinden istifa etmiş bulunduğu anlaşılmaktadır.

Aslında, grup tutanaklarını incelemek, bu toplantılarda daha serbest konuşulduğu için, Meclis tutanaklarını incelemekten bile daha yararlı olurdu. Örneğin, burada anlattığım güven oylamasından sonra, Reis karar nisabına erişilmediği düşüncesiyle «muamele tamam değildir» demiş, buna karşılık, söz alan İmar Vekili Necati Bey şöyle konuşmuştur:

«Reis Bey, müsaade buyurunuz! İzah edeceğim efendim! Geçen devrede de bu devrede de fırka hayatı yaşıyoruz. Geçen devrede Fırka Grup [Birinci Grup, demek istiyor olmalı - MT] Reisi Reşat Beyefendi idi. 70 kişiden daha az idik. 300 kişi bu ekseriyete tâbi olurdu. Fırka demek 144'ü doldurmak ise fırka hiçbir gün toplanamaz.»

sımda da -gensoruyla sıkıştırılan- Refet Bey Meclis Başkanvekilliklerinden birine seçilerek bakanlıktan ayrılmış ve Mübadele, İmar ve İskân Vekâletine Recep Bey vekil olarak bakmıştır.

Bu değişikliklerden TpCF'nın kurulmasıyla oldukça ilgili görünen bir üstünde biraz durduktan sonra, basın konusundaki tutumlara değinmek istiyorum.

Ferit Beyin İstifası ve Basın Özgürlüğü

Terakkiperver muhalefetin öngeçmişi, Rauf Beyin Cumhuriyetin İlânını izleyen günlerde ileri sürdüğü çekincelere kadar geriye götürülebilir, ama muhalefetin oluşması sürecinde asıl önemli adım, 1924 Nisanında Dahiliye Vekili Ferit (Tek) Beyin hırpalanarak istifa etmek zorunda bırakılması olayıdır.[65] Bu olay, 27 Nisan 1924 tarihli akşam gazetelerinde, Ferit Beyin İstanbul'da Damat Ferit Paşa hükûmetinde Nâfıa Nâzırı iken Samsun'da kolordu kumandanı olan Refet Beye (Bele Paşa) çektiği 8 Temmuz 1335 günlü bir şifre telgrafın açıklanmasıyla patlak vermiştir.[66] Bu telgrafta Ferit Bey Refet Beye, Mustafa Kemal Paşanın İngilizlerin istediği üzere İstanbul'a dönmesi (ve İngilizlerin karaya asker çıkarmalarına karşı konulmaması - A.F. Cebesoy) gerektiğini bildiriyordu. Bakan ertesi günü, beş yıl önceki bu yazışmanın ikisi arasında bir parola olduğunu öne sürmüştür.[67] Refet Paşa ise eski dostunu doğrulamaya yanaşmayarak, telgrafın başka bir anlamı olmadığını belirtmiş, üstelik mevcut iktidara açıkça cephe almıştır:

«... bu sözlerle yeni bir mücadelenin kapısı açılıyor: Refet Paşa bazı arkadaşlarının işbaşına gelmesi lüzumuna kânidir. Bunun için İstanbul mebusluğundan istifa etmiş ve istifanamesini Meclis Riyasetine vermiştir.»[68]

Kısa bir direnişten sonra, Ferit Bey 22 Mayısta Dahiliye Vekilliğinden ayrılmış,[69] yerine de Fırka Kâtib-i Umumîsi Recep Bey atanmıştır.

[65] Y.K. Karaosmanoğlu, Ferit Bey aleyhinde açılan kampanyanın asıl İsmet Paşayı vurmayı amaçladığını, nitekim Ferit Beyin «özel kalem müdürünün gazetelere düşen bir takım dolaşık işleri yüzünden istifasını verip» çekilmesinden sonra, Meclis ve basındaki İsmet Paşa aleyhtarlığının son bulmadığına işaret ediyor (*Politikada 45 Yıl*, s. 47).

[66] «Akşam gazetelerinin bahsettiği şifre hangisidir?» *Vakit*, 28 Nisan 1340.

[67] *Vakit*, 29 Nisan 1340.

[68] *Vakit*, 2 Mayıs 1340. Refet Paşa daha sonra istifasını geri alacak; ancak iki buçuk yıl sonra yeniden -bu kere kesinlikle- istifa edecektir.

[69] Ferit Beyin mebusluktan istifası 26 Ekim 1925'te açıklanarak, sefirliğe atanmıştır.

Aslında, telgraf olayı dolayısıyla Ferit Beyin kişiliğinde odaklaştırılan eleştirilerin dayandığı daha geniş bir temel vardı: yolsuzluk ve rüşvet konusu. Eski Osmanlı yurttaşı azınlıklardan bazı kimseler kamu görevlilerine para yedirerek Türkiye'ye dönmenin ve eski mallarını geri almanın yolunu bulmuşlardı.[70]

Ferit Beyin yerine İçişleri Bakanlığına getirilen Recep Bey, yolsuzluk konusunu incelemek için atanan özel soruşturma kurulunun bakanlığa verdiği raporları 1924 Temmuz ayının ortalarında birer birer basına açıklamıştır:

«Heyet-i Tahkikiyenin Değirmenciyan hakkındaki raporu neşredildi Raporda, Ankara'da verilen paradan maada İstanbul Polis Müdiriyetinde de rüşvet verildiği beyan ve mesuller tadat edilmektedir.»[71]

İçişleri Bakanlığı görevlileri, Emin, Nedim Nazmi ve Hüsnü Derviş Beylerden oluşan soruşturma kurulunun raporlarının böylece açıklanması, adları anılan etkili kişilerin sert tepkilerine yol açmıştır.[72]

Yukarıda, İstanbul İstiklâl Mahkemesi dolayısıyla kısaca değindiğimiz Basın - Hükûmet ilişkileri konusunu, burada yeniden ele almamız fay-

[70] A.E. Yalman, *Yakın Tarihimizde Görüp Geçirdiklerim*, cilt III, s. 114-26: «Ermeni Zenginleri Fırtınası».

Ayrıca bak. Ekrem Rize, *Bugünkü Türkiye* (İstanbul, 1971), s. 279: «... firarî Ermenilerden bazılarının Türkiye'ye gelmelerinin temini için siyasî nüfuzunu kullananlar, emval-i metruke suistimalleri... dedikodusu çok yapıldığı için, o zaman CHP'nin İstanbul teşkilâtını kurmak üzere Atatürk tarafından görevlendirilen[lerden - bak. yukarıda dn. 59'un çıktığı metin] Ekrem Rize'nin Nişantaşı'ndaki apartmanında 20 kadar CHP nüfuzlu mebusları,... Ali Çetinkaya, Yunus Nadi, Kılıç Ali ve sair zevat toplanmış ve Başvekil Fethi Beyin riyasetinde bu meseleyi görüşmüşlerdi. Bu hususla ilgili, o zamanki *Tanin* gazetesinde Hüseyin Cahit Yalçın 'Nişantaşı İçtimâı' diye bir başmakale yazmıştı.»

[71] «Onbir memur azledildi.» *Vatan*, 20 Temmuz 1340.

«Sübuhyan hakkında Heyet-i Tahkikiyenin fezlekesi dün Ankara'da matbuata verildi.» *Vatan*, 21 Temmuz 1340.

«Heyet-i Tahkikiyenin nüfuzlu zevat hakkındaki raporu da matbuata verildi: Kılıç Ali, Yunus Nadi, Raşit, Yahya Kemal, Ruşen Eşref, Sabur Sâmi Beyler» ve Avukat «Necmettin Molla.» *Vatan*, 23 Temmuz 1340.

[72] «Heyet-i Tahkikiyeye karşı vuku bulan tecavüzler büyük bir teessür yaratmaktadır.» *Vatan*, 25 Temmuz 1340.

«Kendi kendilerini Derebeyi vaziyetinde görenler var.» (*Cumhuriyet* gazetesi sahibi Yunus Nadi'ye karşı bir yazı.) *Vatan*, 26 Temmuz 1340.

«*İleri* idarehanesinde müessif bir hadise: Celâl Nuri Bey mecruh.» (Gaziantep mebusu Kılıç Ali ve Lâzistan mebusu Rauf Beyler, raporla ilgili yazılarından ötürü, kendisi de Gelibolu mebusu olan bu başyazarı döverek başından yaralamışlardır.) *Vatan*, 31 Temmuz 1340.

dalı olacaktır. İki ay kadar önce Matbuat ve İstihbarat Müdiriyet-i Umumîliğine getirilen gazeteci Zekeriya Bey,[73] Cumhuriyetin ilânının üstünden henüz iki hafta geçmişken, kendisine bağlı olan Anadolu Ajansı'nı kullanarak basın özgürlüğüyle ilgili bir bildiri yayımlamıştır:

«Hürriyet-i Matbuata Riayet Edilecek

Ankara 11 (A.A.) İkdam gazetesinin 9 Teşrinisâni 1339 tarihli nüshasında yer alan 'Hükûmet İstanbul'daki muhalefet cereyanlarına, bilhassa matbuata karşı şiddetle harekete geçmeye hazırlanıyor' serlevhasıyla ... muhtelif projeler düşünüldüğü [yolundaki havadisi] A.A. tamamen red ve tekzip eder. T.C. en müşkil dakikalarında bile hürriyet-i matbuata tamamen riayet etmiştir. Sulh devresinde hürriyet-i matbuatı takyit edecek hiçbir harekete teşebbüs etmesi mutasavver değildir. T.C. hürriyet-i matbuata hürmetkârdır ve hürmetkâr kalacaktır.»[74]

Bu bildirinin yayımlanması üzerine Zekeriya Bey azledilmiştir. İçişleri Bakanı Ferit Bey Zekeriya Beyi görevden almasının nedeninin bu açıklama olmayıp, yetkisini aşarak bir atama yapmış bulunması olduğunu ileri sürmüşse de, durum açıktır.[75] Hükûmet basın özgürlüğüne dokunmaya cağına söz vermek istememektedir. Yönetim sorumluluğu olmayan milletvekillerinin birçoğu da basından hoşnut değillerdir.[76] Nitekim, 1924 Ocak ayının son günlerinde, BMM'nde Ruşen Eşref, Ferit ve Rauf Beylerin basın özgürlüğünü savunmalarına karşılık, Ali Saip, Ahmet Hamdi ve Yahya Galip Beyler «matbuata takyidat vaz'ını talep» etmişlerdir.[77]

e) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu

TBMM'nin ikinci döneminin ilk toplantı yılı boyunca hükûmete karşı muhalefet eksik olmamış, fakat Halk Fırkası safları içinde kalmıştır.

[73] Sertel, 7 Haziran 1920 tarihinde kuruluşundan beri bu makamda, Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Süleyman Necati (Güneri), Galip Bahtiyar (Göker), Muhittin (Birgen), Mehmet Nuri (Conker), Hüseyin Ragıp (Baydur) ve Ahmet Ağaoğlu Beyler görev yapmışlardır.

[74] *Vatan*, 12 Teşrinisâni 1339.

[75] Ferit Beyin azil sebebi olarak gösterdiği olay, Zekeriya Beyin muhalif bir gazeteci olan *Tevhid-i Efkâr*'dan Abidin Daver'i İstanbul Matbuat ve İstihbarat işlerinin başına getirmesidir. Zekeriya Beyse, bu atamayı kendi «vezaifi cümlesinden» saydığını ve işten çıkarılmasının yaptığı tebliğle ilgili olduğunu açıklamıştır. Bak. *Vatan*, 16 ve 23 Teşrinisâni 1339.

[76] «Ankara'da Bir Mebusun Çirkin Bir Tecavüzü.
Tahsisata zam meselesinde söylediği sözün neşrini mucib-i hicap gören bir mebus, bir muharririmize taarruzda bulunmuştur.» *Vatan*, 24 Kânunusâni 1340.

[77] «BMM'nde Hürriyet-i Matbuat Hakkında Bir Münakaşa,» *Vatan*, 31 Kânunusâni 1340.

Hatta bu parti-içi muhalefet, 1924 Anayasasının tartışmalarında görüldüğü gibi, zaman zaman, hükûmeti destekleyen kanada ağır basmıştı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasına kadar gerçekleşmemiş olmakla birlikte, ikinci bir partinin oluşturulacağı yolundaki söylentiler çok önceden başlamıştır.[78] Ali Fuat Cebesoy da, anılarında, 1924 Anayasasının görüşüldüğü ilkbahar günlerinde Halk Fırkası içindeki kaynaşmalarla ilgili olarak şunları yazmaktadır:

«... hükûmetin takındığı vaziyet sebebiyle Fırka İdare Heyeti İsmet Paşa kabinesinin itimadı kaybettiğini ileri sürmüş; Necati (Adliye), Vasıf (Maarif) ve Ferit (Dahiliye) Beylerle Kâzım (Millî Müdafaa) Paşayı kabinesinden çıkarıp başkalarını alacak olursa, kendisine itimat edileceğini bildirmişti.»[79] (Fakat, grup sonunda, değişiklik yapılmadan da güven oyu vermeye razı olmuştur.)

TpCF'nın oluşmasına yol açan siyasal olay, 20 Ekim 1924 günü, Menteşe (Muğla) mebusu Esat Efendinin Mübadele, İmar ve İskân Vekili Refet Beye yönelttiği bir soru önergesidir.[80] Bu önerge mübadil ve muhacirlerin yerleştirilmelerinde görülen beceriksizlik ve yolsuzlukları eleştiriyordu. Bir hafta sonraki toplantıda Bakanın verdiği yanıtı, Meclis doyurucu bulmamış, «sual» «istizah»a çevrilmiştir.

O gün Karabekir askerî görevinden istifa ederek Meclise katılmıştır: «Kâzım Karabekir Paşa Askerlikten istifa etti. Meclis mühim hadiseler arifesinde. Birçok mebuslar, Refet Paşadan sonra Karabekir Paşanın da müfettişlikten istifasıyla Meclise iltihakını yeni bir teşkilâtın tebellürüne [billurlaşma] atfetmektedir.» (*Vatan*, 28 Teşrinievvel 1340)

Aynı gazetenin ertesi günkü yazısındaysa şunlar yazılıyordu:
«Siyasî Teşkilâtların Tebellürüne Doğru. Mecliste Ali Fuat Paşanın Ordu Müfettişliğinden istifası ve Meclise iltihakı bekleniyor. Cevat Paşanın da istifası tahmin edilmektedir.»

[78] Örneğin: «Halk Fırkasının ikiye ayrılması muhtemeldir. Bir kısmının Halk, diğerlerinin Cumhuriyet Fırkası unvanıyla ayrılması ihtimallerinden bahsedilmektedir.» *Vatan*, 25 Mart 1340.

[79] *Siyasî Hatıralar*, cilt 2, s. 74.

[80] Normal olarak, o tarihte Meclisin toplanık bulunmaması gerekirdi. Ama, başvekil İsmet Paşanın Musul Meselesindeki son gelişmeler hakkında (İngilizlerin sınırla ilgili notası karşısında hükûmetimizin tepkisi) beyanat verebilmesi için, reisicumhur, 18 Ekim günü, Anayasanın 19. maddesi uyarınca Meclisi olağanüstü toplantıya çağırmıştı; böylelikle, TBMM yeni toplantı yılının başlamasından önce, iki hafta boyunca beş gün fazladan toplanmıştır.

Gerçekten, 30 Ekimde Ali Fuat Paşa istifa etmiştir. Aynı gün Meclis'te eleştiriler sertleşince, Mustafa Kemal Paşa bir «Paşalar Komplosu»ndan kuşkulanarak, kendisine bağlı komutanları Meclisten çekip Ordu üstündeki denetimini pekiştirmiş, görevlerinden istifa eden Karabekir ve Ali Fuat Paşaların da, devir ve teslim işlemlerini tamamlamadıkları gerekçesiyle -gensoru görüşmeleri tamamlanıncaya dek- Meclise katılmalarını engelletmiştir. (Oysa, Karabekir bu arada fiilen oturumlara katılmış, hatta oy bile vermişti.) Alınan bir başka önlem de, yeni toplantı yılı nedeniyle, Meclis Başkanlık Divanı seçilirken, zayıf kalan Mübadele Vekilini bir başkan vekilliğine kaydırarak, o koltuğa da Recep Beyin vekâlet etmesini sağlamak olmuştur.[81]

Mustafa Kemal Paşanın, dört yıl önce sol muhalefete uyguladığı, muhalifleri çoğunlukta görünce onları bölmek ve bir kısmını kendisine çekmek, ötekini de artık toplayıcı olamayacakları bir aşırılıkta örgütlenmeye itmek taktiğini, 1924 güzünde de yeni muhalefete uyguladığı anlaşılıyor.[82]

Sonunda, 8 Kasım 1924 Cumartesi günü, Hükûmete «Çarşamba gününden beri devam eden istizahlar neticesi, 19 adem-i itimada karşı 148 rey ile itimad beyan edil»miştir (*Vakit*, 9 Teşrinisâni 1340). 41 milletvekili oylamaya katılmamış, biri de çekimser kalmıştır. Önerge sahibi Esat Efendi güvenoyu verenler arasındaydı. Ertesi gün Halk Fırkası'ndan istifalar başlamıştır.[83]

[81] Önce, İsmet Paşanın da katılmasıyla parti grubunda seçim yapılmış (*Son Telgraf*, 1 Teşrinisani 1924), belirlenen adaylar TBMM'nde aynen onaylanmıştır:

«Millet Meclisinde Divan-ı Riyaset İntihabı.

Fethi Bey 213 reyle reisliğe; İsmet, Ali Süruri, Refet beyler de reis vekilliklerine intihap edildiler.» (*Vakit*, 2 Teşrinisâni 1924)

[82] Yakup Kadri Karaosmanoğlu anılarında, o günlerde Çankaya'da HF merkez heyeti üyeleriyle partinin öncü kadrolarının katıldıkları «özel, hatta gizli» bir toplantıyı anlatıyor (*Politikada 45 Yıl*, s. 70-71). Toplantıda muhaliflerin partiden tasfiyesi görüşülürken, Mustafa Kemal Paşa sayılan adları bir bir yazıp toplayınca, «Biz, Mecliste ekalliyette kalacağız» demiştir. Bunun üzerine, 80-90 kişi tuttukları düşünülen Doğu mebuslarının temsilcileri olarak, Diyarbekir mebusları Feyzi ve Zülfü Beyler geceyarısı toplantıya çağırılmışlardır.

«Reisicumhurun Diyarbekir mebusu Fevzi Beyle görüşmesi, muhalif mebuslar tarafından iyi karşılanmadı. Çünkü 20-30 reye sahip Fevzi Beyi Mustafa Kemal Paşanın hükûmet tarafına kazanmak istediği sanılıyor. Gazi'nin araya girmesi, esasen kırmızı rey verecekleri, reylerini beyaza çevirmek mecburiyetinde bırakacağı düşünülüyor.» *Son Telgraf*, 24 Teşrinievvel 1924.

[83] İkinci dönemde bağımsız olarak seçilip de partisiz kalan -söylendiğine göre- tek mebus, Gümüşhane milletvekili Zeki Kadirbeyoğlu'ydu. Nitekim, bu zat 8 Kasım'da TBMM'nde tahkikat-ı teşriiyeye mi gidilsin, beyan-ı itimat mı edilsin oylamasından önce, «...şunu görüyorum ki, Mecliste bir ekalliyet ve bir de ekseriyet

Bunlardan bir örnek olarak, Rauf Beyin istifanamesi şöyleydi: «Halk Fırkası Riyasetine,

Perşembe günü cereyan edilen müzakereye verilen şekil, şimdiye kadar velev haricen olsun, muhafazasına çalıştığım birlik imkânını artık selbetti. Cumhuriyet idaresinin teyit ve takviyesine serbestçe çalışmak üzere fırkadan ayrıldığımı arzederim.

İstanbul Mebusu Rauf.»[84]

İlk grup olarak, 9 Kasımda on mebus Halk Fırkası'ndan istifa etmiştir: Adnan, Rauf, Salâhattin, Muhtar, Sabit, Halis Turgut, Feridun Fikri, Faik Beyler, Rüştü ve Refet[85] Paşalar (*Vakit*, 10 Teşrinisâni 1340).

fırkası vardır (Doğru sesleri). Ben müstakilim efendiler!» demiştir (*Zabıt Ceridesi*, 8.11.1340).

Fakat Halk Fırkası'ndan ilk istifa, hilâfet tartışmalarıyla ilgili olarak, Kur. Alb. Halit (Akmansü 1884-1953) Beyin 3 Mart 1924'te partiden ayrılmasıdır. Bak. N.H. Uluğ, *Üç Büyük Devrim*, s. 124-25.

Halit Beyin istifa mektubunun metni şöyledir:

«Halk Fırkası Grubu Riyasetine,

Fikren, ruhen Halkçıyım. İntihabat için ilân edilen umdelere sadıkım. Umdelere mugayir olarak fırkanın takip ettiği siyaset, kanaat-ı vicdaniyeme mugayirdir. Fırkanın muvaffakiyetini temenni ederim. Fırkadan istifa ettiğimi maal'ihtiram arzeylerim efendim. 3.3.1340

Kastamonu Mebusu Halit»

(Z. Göğem, I/s. 272)

(TpCF kurulduktan sonra, gerek Zeki Bey gerekse Halit Bey bu partiye katılmışlardır.)

TpCF'nın kurulmasına öngelen istifalardan önce de, 1924 Anayasasının getirdiği mebuslukla memurluğun bağdaşmazlığı hükmünden (m. 23) ötürü, bir müderris mebusluktan istifa etmiş sayılmış (sabık Adliye Vekili ve İzmir mebusu Seyit Bey - 25 Mart 1924 tarihinden itibaren); üç sefir de (Londra'ya atanan Aydın mebusu Zekâi -Apaydın- Bey 2 Eylülde, Budapeşte'ye atanan Urfa mebusu Hüsrev -Gerede- Bey 18, Berlin'e atanan Sinop mebusu Kemalettin Sami -Gökçen- Paşa da 19 Ekim 1924'te) istifa etmişlerdir.

[84] A.F. Cebesoy, *Siyasî Hatıralar*, c. II, s. 109.

[85] Tunaya, s. 608/dn. 16'da, kumandanlıktan istifa eden asker mebuslar arasında Refet Paşanın da adının anılması yanlış olmalı. Refet Paşanın bu tarihte, üstünde herhangi bir komutanlık görevi yoktu.

Refet Paşa -her nedense- ikinci döneme geç katılmış (yemin edişi: -Rauf Beyle aynı gün- 19 Ocak 1924) ve 1924 Mayıs ayı başında mebusluktan ayrılmaya kalkışmıştır (*Vakit*, 2 Mayıs 1924). Atatürk'ün *Nutuk*'ta (s. 853) Ekim ayı sonlarındaki Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşaların askerî görevlerinden ayrılmaları olayını anlatırken «mebusluktan istifa ettiğini Meclis Riyasetine bildirmiş olan Refet Paşanın da istifanamesinin Rauf Bey tarafından geri aldırıldığını öğrenmiştim» derken, bu istifayı mı kastettiğini yoksa arada bir cayma ve yeni bir istifa girişiminin mi söz konusu olduğunu bilmiyorum. Refet Paşa, sonunda, herhalde İzmir Sui-

Ertesi günkü gazetelerdeyse, onbirinci istifa haberi olarak Erzurum mebusu Ziyaeddin Efendinin Halk Fırkası'ndan ayrıldığı bildirilirken, 10 Kasım günü yapılan grup toplantısında tüzüğün 87. maddesinin değiştirilerek ayrıca HF'nın adının başına «Cumhuriyet» sözünün eklendiği de anlatılmaktadır.[86]

17 Kasım 1924'te TpCF'nın resmen kurulduğunu haber veren ertesi günkü gazeteler, hemen İttihatçılarla ilişkiler sorununu kurcalamaya başlamışlardı. Hatta, fırkanın kurulduğu günkü *Son Telgraf*, Cavit Bey ve Kara Kemal'in önderliği altında toplanan İttihatçıların «ya İT'nin ihyâsı yahut yeni fırkaya zâhir olmak» kararını verdikleri ileri sürüyordu. Bunun üzerine, *Vakit*'te «Eski İttihatçılar Yeni İçtimâlar mı Aktediyorlar?» başlıklı bir yazı yayımlanmış ve Kara Kemal Beyin, Mesadet Hanında kendisini ziyaret eden bir gazeteciye, «Böyle bir içtimâ kat'iyen asıl ve esastan âridir. Böyle bir içtimâdan ve bu tarzda bir müzakere ve münakaşadan haberdar değilim» dediği aktarılmıştır.[87] Bir gün sonraki *Vakit* de, yine aynı konuyu irdelemeyi sürdürüyordu: «Yeni fırka ile eski İT arasında siyasî sahada teşrik-i mesâi ihtimali var mıdır?» sorusunu «hem (Evet), hem (Hayır)» diye yanıtlayan gazete, TpCF'nda İstanbul mebusu Canbulat Bey ve İzmit mebusu Şükrü Bey gibi eski İttihatçıların varlığına işaret ettikten sonra, «bundan bir müddet evvel yeni bir fırka teşkili lâzım gelip gelmediği gazetelerle münakaşa edilirken, esbak İaşe Nâzırı Kemal Beyin

kastı davasıyla ilgili Ankara İstiklâl Mahkemesi kararlarını protesto için, kesinlikle istifa ettiğinin Meclis'e bildirildiği 2 Kasım 1926'ya kadar milletvekilliğini sürdürmüştür.

[86] Aslında, HF'nın CHF olmasından ve 87. maddedeki Fırka Grubu Heyet-i İdare seçiminin Mart yerine Kasım ayında yapılmasından başka, Tüzüğe dört de yeni madde eklenmiştir:

1. İstizâh, fırka kararıyla fırkada cereyan eder.
2. İstizâhın Meclis'e intikali ancak fırka kararıyla vuku bulur.
3. Fırka kararı olmadan sual istizaha kalbedilemez.
4. Fırkanın esasat ve mukarreratı aleyhinde fırka âzâsı beyanat ve neşriyatta bulunamaz.

(Tevhid-i Efkâr, 11 Teşrinisâni 1340).

Gensoru mekanizmasının işletilmesini sıkı bir parti disiplini altına alan ilk üç madde, 92. maddenin sonuna katılarak, 1927 Tüzüğünde 101. madde halini alacak; yine parti disipliniyle ilgili olan son madde ise, 1927 Tüzüğünde 110. madde olacaktır.

[87] 18 Teşrinisâni 1340. Ancak, bundan bir buçuk ay önce, yine *Vakit*'te «Bâsülbadelmevte Doğru mu Gidiliyor?» başlığıyla çıkan bir yazıda, «Bazı eski İttihatçılar HF'nın ihtiyaca kâfi olmadığını söylüyor, bazıları da gizli maksatları, sabık İT'nin masum ünvanına izafeyi doğru bulmuyorlar» denilmekteydi.

en samimi fırka arkadaşı olan [kör] Ali İhsan Bey eski İT'nin yeni bir fırka halinde faaliyete geçmesine taraftar görünmüş, bu fırkanın programı olarak (temsil-i nisbî) usulünden bahs etmiş idi» diyerek, bu noktanın TpCF'nın görüşüyle uyuşmadığını, kaldı ki yine Ali İhsan Beyin tevhid-i kuvva yerine muvazene-yi kuvva ilkesini savunmasının da yine TpCF'nca benimsenmediğini vurgulamaktadır.

Gerçekten, TpCF'nın kurulduğu gün basına açıklanan fırka beyannamesi ve programı, özünde, gerek siyasal gerek ekonomik anlamıyla liberal demokrasiyi savunan belgelerdir.[88] İT ise, başlangıçta II. Abdülhamit istibdadına karşı bir siyasal liberalizm akımı olmakla birlikte, özellikle ekonomide herhalde liberalizmden yana değildi. Bu yeni fırkaya, Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyetçilik görüşleri bile yansımıştı. Dolayısıyla, kişiliklere karşı olma sorunu bir yana, 1924 sonlarında Türk siyaset sahnesinde bulunan iki partiden, İT kalıt ve geleneğine, hiç kuşkusuz, CHF daha yakındı.

Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa, yeni fırkaya kesinlikle cephe almıştır. *London Times* muhabirinin sorularına verdiği karşılıkta, muhalefetin programında önemli bir görüş bulunmadığını söyler: «TpF'nın programında, mevcut fırkanın umdelerinden hariç ve mevzu-u münakaşa olmağa değerli esaslı bir prensip ve fikir görülmüyor.» Kendisine yöneltilen bir soruda, TpCF'nın diktatörlükle ilgili dokundurmalarda bulunduğunun doğru olduğunu (özellikle, parti bildirisinde bu dokundurmalar oldukça açıktır) teslim ederek, bunun nedenini açıklayamadığını bildirir: «Bir istibdadın mevcudiyetine dair olan imâ ve telmihler, bence kâbil-i izah değildir.» Son olarak da, İstanbul basınının çoğunlukla hükûmete karşı muhalefeti tutmasını, Ankara'yı ve İstanbul'u «yakından görüp anlamış olanlar»ın kolayca bulabilecekleri nedenlerle bağlar ve halk çoğunluğunun bu gazetelere inanmadığını umar.[89]

TpCF hakkındaki bu olumsuz değerlendirme, hemen belirtmek gerekir ki, solda da paylaşılmaktadır. Örnek olarak, bir TKP yayınındaki şu sözlere bakılabilir:[90]

> «İnkılâp rehberlerinin tensip ve tayini ile millet tarafından intihap olunan BMM âzâsı, inkılâpçılıkta en yüksek mevkide tanılanlardan

[88] Metinler kitabımızın sonundaki Ek Belgeler arasında verilmiştir.

[89] 11 Aralık 1924 Tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*'den. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. III, s. 77-78: «Siyasî Fırkalar Hakkında.»

[90] Ahmet Cevat Emre'nin «İdaî» imzasıyla, Aydınlık Yayınları'nın 12'ncisi olarak 1924'te basılan *Amele ve Köylü Kitleleri Nasıl Fırka Teşkil Eder?* başlıklı risalesinde, s. 10 ve 26.

başlayarak, birer ikişer ayrıldı. Adı 'Terakkiperver', hakikatte ise oportünist (ecnebi sermaye, kara kuvvet, tegallüp önünde serfürû [baş eğme] etmeye müsteit) bir fırka teşkil etti. ...

Bizde Cumhuriyet inkılâbını halk eden Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti o inkılâbın henüz ortalarında iken iki gruba ayrılmıştı: biri, başında Gazi ve İsmet Paşalar olmak üzere radikal ve entransijan (yani irticaın, tegallübün, ecnebi sermaye tahakkümünün önünde serfürû etmemeğe azimkâr), diğeri mütegallibenin, softanın, muhtekirin, ecnebi sermayenin istediğine, iradesine itaate mâil, oportünist; bu son grup tabiatıyla mürteci, yobaz unsurunu da içinde bulunduruyordu. Bu grup («diktatörlük» aleyhinde mübareze) ve hâkimiyet-i milliyeyi müdafaa şiarlarıyla çıkmışlardı, fakat bu avamfirip şiarlar hakiki bir oportünizmi örtüyor, arkadan gelen irticaa siper oluyordu.»

TpCF'nın kurulmasından üç gün sonra, fırkasının Meclis Grubu toplantısında sıkıyönetim önerisi reddedilince, İsmet Paşa 21 Kasım 1924'te sağlık bozukluğu bahanesiyle başvekillikten istifa etmiştir.[91] O gün kabinenin istifasından önce, HF İdare Heyeti Meclis binasında Mustafa Kemal Paşanın başkanlığında toplanmıştır.[92] Gazi bu toplantıda, dinsel gericiliğin bir karşı-devrim tehlikesi yarattığına işaret eden bir konuşma yapmış ve kendisinin başvekil İsmet Paşanın istediği, yürütme organının durumunu güçlendirecek bazı yasal değişikliklerden yana olduğunu hissettirdikten sonra, üyelerin görüşlerini sormuştur. Diyarıbekir mebusu Pirinççizade Fevzi Bey ve öteki bütün üyeler, olağanüstü önlemlere gerek olma-

[91] «İsmet Paşa Başvekâletten istifa etti; Meclis Riyasetine geçmesi memuldür.» *Vakit*, 22 Teşrinisâni 1340.

İsmet Paşa başvekillikten ayrıldıktan sonra da, «CHF Umumî Reis Vekili» sıfatını muhafaza etmiştir. Yani Fethi Beye hükûmet verilmiş, ama parti teslim edilmemiştir. Bu, Fethi Bey iktidarının geçici olarak düşünüldüğünün bir kanıtı sayılabilir. Nitekim, İsmet İnönü ikinci kez (1937'de Celâl Bayar'a) başbakanlığı bıraktığında, CHP Genel Başkan Vekilliğini koruyamamıştır. (Bu konuda belge bulamadığım için bilgisine başvurduğum Sayın Celâl Bayar'dan aldığım cevap şöyledir: «İstanbul, 28 Eylül 1980

İsmet Paşa başvekillikten ayrıldıktan sonra, CHP reisvekilliğinde kalmak için benim yanımda Atatürk'ten istekte bulundu.

Atatürk gayet nazik bir şekilde:

'Bu, usulümüze aykırıdır' dedi ve beni göstererek:

'O vazifeyi de görecektir' diyerek ilâve etti. İsmet Paşa bir şey söylemeden ayrıldı.

Başbakanlıkla beraber CHP reisvekilliğinin de uhdemde kaldığını sorunuza cevap olarak bildiririm.»)

[92] Bu gizli toplantıyı, Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası* adlı kitabında anlatmaktadır.

dığını söyleyince, Gazi «Benim burnuma barut ve kan kokusu geliyor İnşallah ben yanılmışımdır» diyerek yapılacak hükûmet değişikliğini açıklamıştır. Nitekim, aynı gün Fethi Bey yeni kabineyi kurmuştur.

Topu topu üç buçuk ay yaşayacak olan bu hükûmette, İsmet Paşanın eski kabinesinden yalnızca üç kişi vardır: Dahiliye Vekili ve Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti Vekili Recep (Peker), Maliye Vekili Abdülhak (Renda) ve eski hükûmete en son değişiklikle Ziraat Vekili olarak katılan, bu kereki Hariciye Vekili Şükrü Kaya Beyler. Eski Müdafaa-i Milliye Vekili Kâzım Paşa (Özalp) Meclis Reisliğine geçince, Fethi Bey bu koltuğu vekâleten kendi üstüne almıştır. Adliye'de Mahmut Esat, Maarif'te Saracoğlu Şükrü, Ziraat'te (esbak Maliye Vekili) Hasan Fehmi, Ticaret'te Ali Cenanî, Nafıa'da (Cumhuriyetten önceki TBMM hükûmetlerinin son üçünde aynı vekâlette bulunan, CHF Grup Reis Vekili) Fevzi, Sıhhiye'de Mazhar Beyler hep yeni adlardı. Bu hükûmetin kısa ömrü boyunca üç değişiklik olmuştur: önce, Recep Beyin vekâleten yönettiği Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti 11 Aralık 1924'te lâğvedilmiş; sonra, 30 Aralıkta yeni bir bakanlık olarak (ancak Meşrutiyet hükûmetlerinde böyle bir nezaret vardı) Bahriye Vekâleti kurulmuş ve başına, son İstanbul İstiklâl Mahkemesinin reisliğini yapan İhsan Bey getirilmiştir; 5 Ocak 1925'te de Recep Bey Dahiliye Vekilliğinden istifa etmiş,[93] yerine Cemil Bey atanmıştır.

Bu kabine, İsmet Paşa hükûmetinden belirgin bir biçimde daha ılımlıydı ve herhalde, yeni fırkanın çekiciliği karşısında CHF'nın daha çok çözülmesini önlemek amacıyla böyle kurulmuştu. Nitekim, TpCF'nın doğumunu haber veren 18 Teşrinisâni 1340 günlü *Tevhid-i Efkâr*'da «CHF'ndan Bayezıt mebusu Mustafa Bey de istifa etti. Bu hafta zarfında daha onbeş mebusun istifasına intizar olunmaktadır. Bilhassa yeni fırka programının neşri münasebetiyle diğer fırkadan istifalar tevali ve teakkup edecek gibi görünüyor» havadisi yer almaktaydı. Fakat Fethi Bey kabinesi iş başına geçtikten sonra, fırkadan birkaç mebus daha istifa etmişse de, arkası gelmemiştir. Bursa milletvekilleri Osman Nuri ve Necati, Mardin milletvekilleri Abdülgani ve Necip, Sıvas milletvekili Ömer Şevki ve Ertuğrui milletvekili Halil Beylerin eski partilerinden ayrıldıklarını haber veren 24 Teşrinisâni 1340 tarihli *Vakit*,[94] bir başka yazısında da, Fethi Bey ka-

[93] «Dahiliye Vekili Recep Bey istifa etti» (*Cumhuriyet*, 5 Kânunusâni 1341). İstifa mektubunda, (İstanbul için) şehreminlerinin müntehap değil, mansup olması gerektiği kanısı vurgulanmaktadır.

[94] CHF'ndan istifa eden bütün milletvekillerinin (örneğin, yukarıda adları geçen Bayezit mebusu Mustafa, Mardin mebusları Abdülgani ve Necip, Sıvas mebusu Ömer Şevki Beylerle, istifasını daha önce gördüğümüz Erzurum mebusu Ziya ed-

binesinin «farika»sı, «Saracoğlu Şükrü ve Mahmut Esat gibi, Reisicumhura tecdit-i intihap ve veto haklarını vermeye muhalefet etmiş olan iki vekili ihtiva etmesidir» diyordu. Fakat, aynı gazetenin bir gün önceki sayısında da, eski Erzurum mebusu Hüseyin Avni Beyin bir demeci yer almaktadır. Hüseyin Avni Beye göre, «Yeni fırka, eski İkinci Grubu doğuran [aynı] ihtiyacın mahsulü»dür.

Fethi Bey hükûmetinin ılımlı niteliği güven oylamasında etkisini göstermiştir: 27 Kasım günü başvekilin kabine programını okumasından sonra, hükümet oylamaya katılan muvafık-muhalif 188 mebusun müttefikan verdikleri itimat reylerini almıştır (*Vakit*, 28 Teşrinisâni 1340). TpCF adına Kâtib-i Umumî Ali Fuat Paşa hükûmete niçin güvenoyu vereceklerini açıklarken, «Memleketin, milletin senelerden beri muhafaza-i hürriyet ve istiklâl endişesi ile çarpan kalbi, şüphesiz yorgun düşmüştür. Bu fedakâr ve âlicenap kalbe uzun bir sükûn temin etmek insaniyet ve siyaset muktezasıdır. Buna yegâne çare ise idarede, siyasette, hususiyatta, hâsılı herşeyde samimi olmak ve samimiyet ibraz etmekten ibaret olduğuna kaniiz» (*Tunaya*, s. 613-14) gibi boş sözlerin gerisinde, herhalde İsmet Paşanın temsil ettiği otoriteci gidişten kurtulmuş olmanın sevincini anlatmaya çalışıyordu. Fakat Ali Fuat Paşanın milletin kalbi için istediği «uzun sükûn»u, yine İsmet Paşa getirecekti!

TpCF basında (o zaman «basın,» şimdikinden de daha çok, İstanbul basını demekti) geniş destek bulmuştur.[93] Partinin taşra örgütlenmesi hak-

din Efendinin) TpCF'na girmedikleri anlaşılıyor. 8 Kasım 1924'te İsmet Paşa hükûmetine güvensizlik oyu verenlerden Erzurum mebusu Raif (Dinç) Efendi gibi, daha sonra bir ara seçimle Meclise giren Bursa mebusu (Sakallı) Nurettin Paşa da TpCF'na katılmayıp bağımsız kalmış olmalılar.

[93] İsmet İnönü, 9 Eylül 1963 tarihli *Ulus* gazetesinde çıkan, «Siyasî Hayatımızın 43 Yılı ve CHP» başlıklı bir yazısında, «... İkinci Grubun uzlaşmaz ve Atatürk idaresi karşısında *sanılan* üyelerinden hemen hiç kimse [İkinci] Meclise gelmemişti» dediği halde, daha sonra «İkinci Grubun devamı sayılabilecek *az çok* kendi kendine teşekkül etmiş TpCF»ndan söz etmekle, bu kanıyı doğrulamaktadır. (İsmet Paşanın bana anlamlı gelen vurgularının altını çizdim.)

TpCF ileri gelenlerinin İkinci Grupla ilişkileri konusunda, Amerikalı araştırıcı Weiker da şunları yazıyor (s. 46): «İkinci Grubun ölümü, Kemal'in belli başlı gizil rakiplerinin -Refet Bele, Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay, Adnan Adıvar- muhalefete doğrudan doğruya katılmayı reddetmeleriyle fiilen kaçınılmaz oldu. Bu reddin nedeni, geniş ölçüde, ulusçuların dış ve iç düşmanlarına karşı çıkardıkları ortak cepheyi açıkça bozmaktan çekinmeleriydi. İkinci Gruba karşı kuşkusuz duydukları sempatiye rağmen, 1923 Ağustosunda ya Kemal'in ve Birinci Grubun düzenledikleri listeyle seçime girmek ya da açık bir muhalefet örgütlemek seçenekleri karşısında kalınca, öngörüyle davranarak, böylesinin hem kendi davaları hem de ulusal hareket için daha iyi olacağı gerekçesiyle ilk seçeneği yeğlediler.»

kında elimizde pek bilgi bulunmamakla birlikte, Ankara, İstanbul, İzmir ve Sıvas'tan başka, Urfa'dan başlayarak Doğu illerinde de büyük çapta örgütlendiği anlaşılmaktadır.[96]

Takrir-i Sükûn döneminde, CHF'nın, ileride göreceğimiz İstanbul İl Kongresinin açılmasından iki hafta sonra, TpCF da İstanbul'da İl Kongresini toplamıştır. Partinin vilâyet mümessili (Kara) Vasıf Bey iken, Kongrede İdare Heyetine Cafer Tayyar Paşa ile Abidin (Saruhan mebusu), Kâmil (Afyon mebusu), Hüseyin Avni (sabık Erzurum mebusu), İsmail Hakkı (Meclis-i Umumî-i Vilâyet reis-i sânisi), Muhami Hafid ve Dr. Nafiz Beyler seçilmişlerdir. Partinin lâğvı yüzünden toplanamayan Umumî Kongrenin İstanbul delegeliklerine ise Süleyman Necati ve İsmail Hakkı Beyler getirilmişlerdir.[97]

TpCF'nın Reisi: Kâzım Karabekir Paşa, Reis-i Sânileri: Dr. Adnan ve H. Rauf Beyler, Kâtib-i Umumisi: Ali Fuat Paşa, Heyet-i Merkeziye Âzâları: Muhtar, İ. Canbulat, Halis Turgut, A. Şükrü, Necati ve Faik Beylerle Rüştü Paşaydı.

Bu 11 mebustan başka, 18 mebus daha fırkaya üye olmuştu.[98] Şimdi, bu 29 milletvekilini seçim bölgelerinin abece sırasıyla sayalım.

Ankara: Ali Fuat Paşa (Cebesoy, 1882-1968)
Bursa: Osman Nuri Bey (Özpay, 1878 - ?), hukukçu**
Necati Bey (Kurtuluş, 1882-1956), asker**
Dersim: Feridun Fikri (Düşünsel, 1892-1958), hukukçu
Edirne: Cafer Tayyar Paşa (Eğilmez, 1879-1958)**
Ergani: İhsan Bey (Hamit Tiğrel, 1890 - ?) mülkiyeli, belediye reisi
Erzincan: Sabit Bey (Sağıroğlu, 1881-1960), vali
Erzurum: Halet Bey (Sağıroğlu, 1880-1947), mutasarrıf
Münir Bey (Hüsrev Göle), siyaset adamı 1890-1955
Rüştü Paşa (1873-1926)*
Ertuğrul: Halil Bey (Işık, 1879-1935), asker, matematik öğretmeni**
Eskişehir: Arif Bey (1882-1926), miralay*

[96] A.F. Cebesoy, *Siyasî Hatıralar*, c. II, s. 119.

[97] Kastamonu mebusu Halit Akmansü hakkındaki biyografik bir çalışmada, kendisinin Erzincan mebusu Sabit (Sağıroğlu) Beyin delâleti ile TpCF'na girerek, Aralık ayının ilk haftasında yapılan riyaset seçimlerine katıldığı belirtilmektedir (Z. Göğem, c. I/s. 177, dn. 1). Buna göre, müteşebbis heyet ile o vakte kadar partiye giren kimseler 1924 sonlarında, kendi aralarında seçimle işbölümü yapmış olmalılar.

[98] Tunaya s. 621'de, Ali Fuat Paşadan alınmış, TpCF'na giren 28 milletvekilinin adları verilmektedir. Ancak, Frey'in işaret ettiği gibi (*Turkish Political Elite*, s. 330' dn. 27), yine Tunaya'nın (s. 609'da) İdare Heyeti içinde andığı birinin (Ordu-Faik Bey) adı bu listede yoktur; dolayısıyla toplam, yukarıda sayılan 29 kişi olmalıdır.

Gümüşhane: Zeki Bey (Kadirbeyoğlu, 1884-1952),**
İstanbul: Rauf Bey (Orbay, 1881-1967), devlet adamı
Dr. Adnan Bey (Adıvar, 1882-1955), aydın
İsmail Canbulat (1880-1926), eski Dahiliye Nâzırı*
Kâzım Karabekir Paşa (1882-1948)
Refet Paşa (Bele, 1881-1963)
Karahisar-ı Sahip (Afyon): Hoca Kâmil Efendi (Mitas, 1875-1957), İlâhiyatçı**
Karesi: Hulusi Bey (Zarflı, 1883-1968), tabip, tüccar**
Kastamonu: Halit Bey (Akmansü, 1884-1953), miralay**
Kocaeli (İzmit): Ahmet Şükrü Bey (1875-1926), eski Maarif ve Posta-Telgraf Nâzırı*
Manisa (Saruhan): Abidin Bey (1890-1926), hukukçu*
Mersin: Besim Bey (Özbek, 1882-1965), hukukçu**
Ordu: Faik Bey (Günday, 1884-1964), vali**
Sıvas: Halis Turgut Bey (1886-1926), çiftçi*
Tokat: Bekir Sami Bey (Kunduh, 1867-1933), vali**
Trabzon: Ahmet Muhtar Bey (Cilli, 1871-1958), eski Nafıa Vekili**
Rahmi Bey (Eyüboğlu, 1877 - ?), mutasarrıf.**

Bu milletvekillerinin hiçbiri bir dahaki dönemde Meclise girememiştir. Adlarının yanında * işareti bulunan 6'sı, İzmir Suikast girişimi dolayısıyla Ankara İstiklâl Mahkemesince asılmışlardır. Adlarının yanında ** işareti bulunan 13'ünün ise, siyasal yaşamları ikinci dönemin sonunda kesin olarak noktalanmıştır. Eski TpCF'lı milletvekillerinden biri, çok-partili yaşama girildikten sonra siyasete dönebilmiştir: İhsan Hamit Tiğrel, VIII. dönemde Diyarbekir'den seçilmiştir. Yedi kişi, Atatürk'ün ölümünden sonra, İnönü zamanında yeniden milletvekili olmuştur:
Feridun Fikri Düşünsel, VI. dönemde Bingöl'den seçilmiştir;
Sabit Sağıroğlu, VI. dönemde Elâzığ'dan seçilmiştir;
Halet Sağıroğlu, VII. dönemde Malatya'dan seçilmiştir;
Münir Hüsrev Göle, VI. dönemde Erzurum'dan seçilmiştir;
Dr. Adnan Adıvar, VII. dönemde İstanbul'dan seçilmiştir;
Kâzım Karabekir Paşa, V. dönemde, ama bir ara seçimde İstanbul milletvekili olarak 6 Ocak 1939'da Meclise katılmıştır;
Rauf Orbay, VI. dönemde bir ara seçimde Kastamonu milletvekili olarak 8 Kasım 1939'da Meclise katılmıştır.
Nihayet, iki eski TpCF'lı general, Ali Fuat Cebesoy IV. dönemde Konya'dan, Refet Bele V. dönemde İstanbul'dan milletvekili seçilerek, Atatürk'ün sağlığında Meclise girmişlerdir.

ARA EK 3 : Atatürk'ün "Akim Bıraktırılan Paşalar Komplosu" Savı ve Nasturî Ayaklanması

Atatürk, *Nutuk*'ta, Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşaların askerî görevlerinden ayrılarak yasama görevlerine katılmaları olayını anlatırken, der ki (s. 854-55):

«Bir sene evvelden, Rauf Beyin Heyet-i Vekile Riyasetinden çekildiğinden beri, Rauf Bey, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa ve saire arasında bir tertip düşünülmüştür. Bunda muvaffak olabilmek için orduyu ele almak lüzumu görülmüştür. Bu maksatla, Kâzım Karabekir Paşa Birinci Ordu Müfettişliğine tâyin olunduktan sonra, sabık kumandanlığı mıntıkası olan, şark vilâyetlerinde dolaşırken, Ali Fuat Paşa da politikadan hazzetmediğini ve hayatını askerlik mesleğine hasreylemek istediğini ileri sürerek terfian İkinci Ordu Müfettişliğine gitti. Üçüncü Ordu Müfettişi olan Cevat Paşanın ve bu müfettişlik dahilindeki kolordunun kumandanı olan Cafer Tayyar Paşanın da aynı tertibe dahil olabileceklerini kabul ettiler. Bir sene, ordular üzerinde, kendi nokta-i nazarlarına göre çalıştılar ve orduları kendi lehlerinde kazandıklarına zâhiboldular. İstifalarından evvel, bazı kumandanları kendileriyle beraber harekete imâle için çalıştılar... Bu bir sene zarfında, Cumhuriyetin ilânı, Hilâfetin lâğvı gibi icraatımız, müşterek tertip sahiplerini daha ziyade birbirine takribederek müşterek harekete sâik oldu. Harekete, politika yolundan geçeceklerdi. Bunun için, münasip an ve fırsata müterakkip idiler. Siyasî sahada ve orduda hazırlıklarını kâfi addediyorlardı. Filhakika Rauf Bey ve emsali, Fırka içinde muhafazasına muvaffak oldukları vaziyetleri ile Meclisin tatil devrine tesadüf eden aylarda. âzâ üzerinde ve yeni intihapta muvaffak olamıyan İkinci Grup mensupları vasıtasiyle bütün memlekette, milleti aleyhimize ifsat için çalışmak fırsatına malik oldular. Memleket dahilinde bazı hafî teşkilât ve teşebbüsata da geçtiler. İstanbul'da, *Vatan, Tanin, Tevhidi-Efkâr* ve *Sonelgraf* ve Adana'da Abdülkadir Kemalî Bey tarafından çıkarılan *Toksöz* gibi gazetelerle birleştiler. Bu gazetelerle aleyhimize bir anonim taarruza geçtiler. Memlekette umumî bir teşettüt-ü efkâr hâsıl ettiler. Hakkâri mıntıkasında, ordumuzla Nesturî tedibatı yapmakta olduğumuz bir sırada, İngiltere dahî hükûmete bir ültimatom verdi. Meclisi fevkalâde olarak içtimâa davet ettim.

İngiltere'nin, ültimatomuna, malûm olduğu veçhile cevap verdik. Harb ihtimalini göze aldık. İşte, bahsettiğimiz zevat, bu müşkül anda, bir ecnebi devletin bize hücum edebileceği zamanda, kendilerinin de bize taarruz ve hücum ederek hedeflerine sühuletle vâsıl olabileceklerini tahayyül ettiler. Muharebeye hazır ve âmade bulundurmaya mecbur oldukları ordularını başsız bırakıp, vaktiyle hazzetmediklerini ifade eyledikleri, politika sahasına şitabettiler.»

Burada, İngiltere'yle savaş olasılığına yol açtığı belirtilen olayı ayrıca görelim.

Nasturî Ayaklanması

Bilindiği üzere, Lausanne Barış Andlaşmasında Musul sorunu bir çözüme bağlanamadığı için, bu sıralarda Türkiye'nin güneydoğu sınırı belirsizdi. Kurtuluş Savaşı yıllarında, Ankara Hükûmeti Musul'u ele geçirebilmek için, İngiliz işgal kuvvetlerine karşı, Revandız bölgesindeki Kürt aşiretleriyle işbirliği olanakları aramıştır. Bu amaçla, Elcezire Cephe Komutanı 1920 sonlarında Revandız'a 3 subay ve 100 erlik bir Piyade bölüğü göndermiş, 1921 Ağustosunda da Binbaşı Şevki Beyi Süleymaniye ve Havalisi Komutanlığına atamıştır. Fakat asıl, 1922 ilkbaharında Kürt aşiret savaş-

çıları ve Fransız Ordusundan kaçan Müslüman askerlerden kurulu bir müfrezenin başına Milis Yarbay Özdemir Bey ve otuz küçük rütbeli subay atanarak ciddi bir girişimde bulunulmuştur. Bu müfreze 1922 ortalarında bölgeye gelmiş ve yerel aşiretlerden takviye alarak daha güneydeki İngiliz yanlısı birliklerle çatışmaya başlamıştır. Derbent'te ufak çapta bir başarı kazanan Özdemir Bey, İngilizlerin Süleymaniye'de manda altında bağımsız bir devlet olarak örgütledikleri Kürtlerin reisi Şeyh Mahmut'la gizlice anlaşmıştır. Doğu Cephesinden yeterli destek sağlayamayan Özdemir Bey 1923 Nisanında İngilizlere yenilerek İran'a sığınmak zorunda kalmış, üç hafta sonra yurda dönebilmiştir. Bu olaylardan önce, Özdemir Beyin ilk başarılarından da umutlanan Genel Kurmay Başkanlığı, İzmir'in geri alındığı günlerde, Musul yönünde büyük bir saldırı plânlamış, fakat bunu uygulamaya olanak bulamamıştır.[1]

İngilizler bu konunun kendi lehlerine kararlaştırılmasını etkilemek amacıyla, Irak'taki Ermenî ve Asurîleri seferber etmişler, Nasturîleri[2] Hakkârî güneyine sürmüşler ve Kürtler arasında yoğun propagandaya girişmişlerdi. Türkler ise Revandız'deki Kürt önderi Şeyh Mahmut'la işbirliği yapmayı tasarlıyorlardı. Hazil suyunun doğusuyla Çölemerik'in güneyinde, T.C. Hükûmetinin ne idarî teşkilâtı ne askerî kuvveti vardı. Hakkâri valisi Halil Rıfat Bey, bir Jandarma birliğinin eşliğinde keşfe giderken, 7 Ağustos 1924 günü Hangediği'nde Nasturî Nuhup kabilesi reisi Gülyano'nun saldırısına uğrayarak tutsak edilmiş, yanındaki İI Jandarma komutanı Binbaşı Hüseyin Beyle üç de Jandarma eri öldürülmüştü. Kısa bir süre sonra, Aşağı Tayyare Nasturîlerinin en kuvvetli kabile reisi olan Hoşabe, tutsakları serbest bıraktırdı. Fakat, Hükûmet valiyi esir eden Nasturîlere karşı şiddetle hareket etmeğe karar ver-

[1] *Türk İstiklâl Harbi*, IV. Cilt: *Güney Cephesi* (Ankara: Genelkurmay Harb Tarihi Dairesi Yay., 1966), s. 265-84.

[2] Mezopotamya'da İngiliz ve Hint birliklerinin yanısıra, yerli askerler arasında 5-6 Nasturî taburu da bulunmaktaydı. Emekli Kurmay Albay Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar 1924-1938* (Ankara: Genelkurmay Harb Tarihi Başkanlığı Yayını, 1972), Bölüm 2. (Biz bu konuda başlıca bu yapıttan yararlandık.) Kitabın 22. sayfasındaki bir dipnotunda Nasturîler hakkında şu açıklama veriliyor: «XVII. Yüzyılın ikinci yarısında Piskopos Mar Yusıf'ın Roma'ya bağlılığı kabul ederek Babil ve Keldanî Ülkeleri Patriği unvanını aldığı sırada, yakın arkadaşlarından biri de *Mar Şimun* adı ile Nasturî Patriği seçildi ve Kuçanis'i, bazen de Çölemerik'i kendisine merkez yaptı. Bu suretle kilise kuvveti ile beraber tam bir aşiret bünyesi gösteren, hemen tamamıyle bağımsız dağlı Nasturî toplumu meydana gelmiş oldu. Bunlar din bakımından Batı Hıristiyanlarından farklı olup, Süryani papazlarından Nastorios'un kurduğu Nastur mezhebindendirler.»

Bu kitapta Nasturîler için hangi kaynaklara başvurulduğu belirtilmemiş olmakla birlikte, Mütekaid Erkânıharb Miralayı Mahmut Beliğ'in vaktiyle topladığı bilgileri kapsayan ve Erkânıharbiye-i Umumiye İstihbarat Dairesi yayını olarak Ankara'da EHU Matbaasında basılmış olan, 3 Eylül 1341 tarihli, 16 s.+1 krokiden oluşan *Nasturîlere Ait Malûmat-ı Mücmele* başlıklı raporun da kullanılmış olması olasıdır. Miralay Mahmut Bey, Mar Şimun'a Osmanlı Hükûmetince rütbe ve nişan verildiğini, ayrıca 2.500 kuruş maaş bağlandığını yazıyor. Nasturîlerin sayısının Hindistan'da 7, Çin'de 3 milyon, İran'da 40-50, Türkiye'deyse 20-25 bin olduğunu öne sürüyor.

mîşti.[3] Bakanlar Kurulunun aldığı tenkil kararını yerine getirmekle, Cevat (Çobanlı) Paşanın komutasındaki III. Orduya bağlı 7. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa görevlendirildi.[4] Bastırma harekâtında İran'dan mülteci Kürt Şikak aşireti Şeyhi İsmail Ağa Simko'dan yararlanılacaktı, ama asıl kullanılacak güç, Van Vali vekili ve güneydoğu sınır komiseri, 8. Aşiret Fırka Komutanı Albay Süleyman Sabri Beyin elindeydi.[5] Askerî faaliyet iki haftada (12-28 Eylül 1924 tarihleri arasında) tamamlandı. Nasturîler çekilmişler, fakat Türkler erişmeyi umdukları siyasal amaçları gerçekleştirememişlerdi. Bu tedibat sırasında eski Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Beyin tahrikatı sonucu, askerî birliklerimizden bir kısmının silâhlarıyla birlikte karşı tarafa geçmiş olması, olaylar yatıştıktan sonra Divan-ı Harbçe kovuşturulmuş ve Yusuf Ziya Bey suçlu görülerek asılmıştır.[6] Bu soruşturmanın uzantıları, Şeyh Sait Ayaklanmasının başlangıcıyla birleşmektedir.

1923 Aralık ayı başlarında Halk Fırkası Meclis Grubu, İkinci Meşrutiyet'te bir Anayasa ilkesi olarak benimsenen, fakat olağanüstü koşullar nedeniyle bir süredir uy-

[3] Cumhurbaşkanının çağrısıyla 18 Ekim 1924 günü olağanüstü toplanan TBMM'nde, Başbakan İsmet Paşa Musul Meselesi hakkında beyanatta bulunurken, «bazı Nasturî eşkiyasının yarattığı bu olaya da değinmiştir: İngilizler verdikleri notada Hakkâri'deki harekâtla Türklerin statükoyu ihlâl ettiklerini ileri sürüyorlar! Ayrıca bak. *Vatan*, 14 Ağustos 1340.

İngiltere açısından Nasturî Ayaklanması, Toynbee, *Survey of International Affairs 1925/I*, s. 500-7'de anlatılmaktadır.

[4] Cafer Tayyar Paşanın (herhalde Kurtuluş Savaşı'nda Trakya'da Yunanlılara teslim oluşunun anısını parlak bir yengiyle unutturmak için!) Nasturîleri izleme bahanesiyle Musul'a sarkmayı önerdiği, bunu başaramazsa, yetkisiz olarak hareket ettiği ileri sürülerek cezalandırılabileceğini söylediği, fakat Mustafa Kemal Paşanın böyle bir maceracılığa razı olmadığı bilinmektedir.

[5] *İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademe Komutanlarının Biyografileri*'nde Süleyman Sabri Bey hakkında şu bilgiler veriliyor: (1873 doğumlu, ölüm yılı? - Harbiye çıkışı: 1311 b - Sv 50) Kurtuluş Savaşı sırasında Ulukışla-Sıvas-Kayseri Menzil Hat Müfettişliği, sonra da Karaköse'deki 7. Aşiret Süvari Tümen Komutanlığı yapmıştır. 1923-25 yılları arasında İhtiyat 8. Aşiret Süvari Tümeni ve Revandız-Van Havalisi Komutanlığına getirilmiş, İran Hudut Komiseri olmuş ve Van Vali vekilliği yapmıştır. Nasturî harekâtında Başkale Grubu komutanıdır. Aralık 1926'da açığa alınmışken, sonra yeniden göreve çağrılmış; 1929'da Tuğgeneralliğe yükselmiş, 1931'de de emekli olmuştur.

(Hamidiye Alaylarının devamı olan Aşiret Süvari alay, hatta tümenlerinin Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bak. *Türk Yılı* (1928), «Türkiye Cumhuriyeti'nde Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı,» s. 86: «Her nizamiye süvari fırkası 3 ilâ 4 süvari alayıyla bir süvari topçu taburundan, her aşiret fırkası 4 süvari alayından mürekkeptir.» Ayrıca, yukarda dipnot 2'de anılan kaynakta da, çeşitli Kürt ayaklanmaları bastırılırken -hasım aşiretlerden olacak- bu gibi milis birliklerinden yararlanıldığı belirtiliyor.)

[6] Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*. s. 172.

Nasturî tedibatı sırasında güneye kaçan birliklerimiz, yukarıki dipnotta açıklanan aşiret askerlerinden olabilir.

gulanamayan, ordunun siyasetten ayrılması kuralına dönülmesini kararlaştırmıştır.[7] Bu ilkenin uygulamaya konulması, 385 ve 429 sayılı yasalarla olmuştur.[8]

Paşalar Olayı'ndan sonra, Orduda Mustafa Kemal Paşaya başkaldırabilecek hiçbir önemli komutan kalmamıştı: Refet, Halit vb. Paşalar zaten Meclisteydi; Karabekir, Ali Fuat ve Cafer Tayyar Paşalar şimdi siyasete atılmışlardı; Ali İhsan (Sâbis) Paşa daha 1922'de ordudan çıkarılmış, Meclis'e de girememişti; Nurettin Paşa pasif bir görevdeydi, o da birkaç ay içinde orduda kalmaktan cayarak Meclis'e katılacaktı. Cumhurbaşkanı, ikinci Müşir'in (Fevzi Çakmak) sadakatına güvenerek, orduyu onun buyruğu altında, tamamıyla kendisine bağlı komutanlara teslim etmeye karar vermişti.

[7] «Ordu ve Siyaset. Ankara 4 (Muhabir-i Mahsusamızdan) — Bugün Fevzi Beyin riyasetinde içtimâ eden fırkada, milli ordunun siyasetten tamamıyla tecridi ve siyasetle alâkadar olmaması esası kat'i surette takarrür etmiştir.» *Vatan*, 5 Kânunuevvel 1339.

[8] «TBMM'ne İntihap Edilen ve Edilecek Olan Bilumum Mensubin-i Askeriyenin Tâbi Olacakları Şerait Hakkında 19 Kânunuevvel 1339 tarih ve 385 sayılı Kanun:
Madde 1 — Berrî [kara] ve bahrî ve Jandarma sunuf-u muhtelife erkân, ümera ve zabitan ve mülûmum mensubîn-i askeriyeden hakk-ı istifayı haiz olmayanlarla istifa ve tekaüt hakkını haiz olup intihabat-ı umumiyenin ilânından itibaren nihayet on gün zarfında usulen istifa ve tekaütlüklerini talep etmeyenler Türkiye Büyük Millet Meclisi âzâlığına intihap olunamazlar. Aksi takdirde bu intihap keenlemyekün addolunur.
Madde 2 — Birinci ve İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisinde âzâ bulunmuş olan ve bulunan bilümum erkân, ümera, zabitan ve mensubîn-i askeriyenin hukuk-u müktesebe-i askeriyeleri ve kıdemleri meb'usluk müddetince dahi mahfuz olup devre-i intihabiyenin hitamında veyahut devre-i intihabiye esnasında meb'usluktan istifaları halinde meb'us olmazdan evvelki sicillerine göre muamele görürler.
Madde 3 — Nisab-ı Müzakere Kanununun dördüncü maddesi şümulü dahilindeki asker meb'uslar vazifeleri uhdelerinde bulundukça tamamen kavanin ve nizamat-ı askeriye ahkâmına tâbi bulunurlar ve Meclis müzakeratına iştirak edemezler.»
Burada gönderme yapılan 5 Eylül 1336 tarih ve 18 sayılı Nisab-ı Müzakere Kanunu'nun 4. maddesinde şöyle denilmektedir:
«BMM âzâlığıyla memuriyet bir zat uhdesinde içtimâ edemez. Ancak Heyet-i Vekile âzâlığı ve BMM'nin inzimam-ı reyiyle sefirlik, ordu ve kolordu kumandanlığı memuriyetlerinin Meclis âzâlığıyla cem'i caizdir.»
Bu yasanın, askerlere yalnızca milletvekilliği yolunu kapatmakla sınırlı kaldığına dikkat edilmelidir.
Öteki, 3 Mart 1340 tarih ve 429 sayılı Kanun, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'nin kabineden çıkartılarak, Vekâlet yerine Riyaset halinde örgütlenmesini öngörmektedir.

ARA EK 4 : Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasi ve Mülkî Görevli Askerler

Kâzım Karabekir Paşanın istifası, çoğu kaynaklarda yanlış olarak ileri sürüldüğü gibi «askerlik»ten değil, 1. Ordu Müfettişliğindendir. Nitekim, 385 sayı ve 19 Aralık 1923 tarihli yasa uyarınca, Karabekir (1 Mart 1927'ye kadar süren) Meclisin ikinci dönemi boyunca askerlik sıfatını korumuş, hatta 1 Kasım 1927'de (ordu açığındayken askerlikten emekliye ayrılmasından önce) 1. Ferikliğe bile yükseltilmiştir. Genellikle yanlış anlaşılan bu noktayı açıklamak için, *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve daha üst kademelerdeki Komutanların Biyografileri* adlı yapıttan yararlanarak, ikinci dönemde milletvekilliği yaptıkları ya da -hatta daha sonraki tarihlere değin- valilik veya sefirliklerde bulundukları halde asker kalan belli başlı adları şöylece sıralayabiliriz (Kurtuluş Savaşında tümen komutanı olmadıkları için, yararlandığımız kitaba alınmayan, benzer durumda başkaları da vardır):

Milletvekilleri

1. Mustafa Kemal Paşa. 30 Haziran 1927'de askerlikten emekliye ayrılmıştır. (Atatürk, 8 Temmuz 1919'a kadar Mirliva'ydı. [9 Nisan 1935 gün ve 2/2230 sayılı kararnameye göre, bu rütbe tümen komutanlığı yapmış olanlar için tüm, ötekiler içinse tuğgenerallik sayılmıştır.] 5 Ağustos 1921'e kadar askerlik dışında kaldı. Bu tarihten 1924 Anayasasının yürürlüğe girişine değin TBMM Hükûmeti ve T.C. Orduları Başkumandanlığı yaptı. Hiç feriklikte bulunmadan, 19 Eylül 1921 tarihinde bir yasayla müşirliğe yükseltildi.)
2. İsmet (İnönü) Paşa. Cumhuriyet başbakanıyken korgeneraldi. Yine başbakanken 30 Ağustos 1926'da 1. Ferikliğe yükseltildi. O da Atatürk'le aynı tarihte askerlikten emekliye ayrıldı.
3. Kâzım (Özalp) Paşa. 26 Kasım 1924'te TBMM Başkanlığına seçilmişken, İsmet Paşa ile aynı tarihte 1. Ferikliğe yükseltildi. 6 Temmuz 1927'de askerlikten emekliye ayrıldı.
4. Fuat (Bulca). 20. Tümene komuta ettiği Sakarya Savaşı'ndan sonra Ankara Komutanlığı yapmıştı. İkinci dönemde Rize mebusu seçildi (3 ve 4. dönemlerde de Rize, 5. dönemde ise Çoruh milletvekili oldu), aynı zamanda Tayyare Cemiyeti reisiydi. 1924'te albaylığa yükseltildi, 4 Temmuz 1927'de askerlikten emekliye ayrıldı.
5. Mehmet Nuri (Conker). Eylül 1920-Mart 1921 arasında, albay rütbesiyle 41. Tümen komutanlığı ve aynı zamanda Adana valiliği yaptı. Sonra Almanya'ya silâh almaya gönderildi, dolandırıldı. İkinci dönemde Kütahya mebusu seçildi. (3. dönemde de aynı ilden 4 ve 5. dönemlerde Gaziantep'ten milletvekili oldu). 1927'de askerlikten emekliye ayrıldı.

(Muhalifler)

6. Refet (Bele) Paşa. 9 Ekim 1922'den itibaren bir yıl Trakya Komutanlığı ve Ankara Hükûmetinin İstanbul Mümessilliği görevinde bulundu. 8 Aralık 1926'da askerlikten emekliye ayrıldı. (1. dönemde İzmir, 2. dönemde İstanbul milletvekili idi).
7. Karabekir Paşa. Yukarıda durumuna değindik.

8. Ali Fuat (Cebesoy) Paşa. Nisan 1922'de Moskova Büyükelçiliğinden ayrılarak, TBMM İkinci Reisi oldu. 21 Ekim 1923 - 31 Ekim 1924 tarihleri arasında 2. Ordu Müfettişliği yaptı. Sonra bu görevinden istifa edip mebusluğa devam etti. Bu sırada, 1926 yılında 1. Ferikliğe yükseltildi. 1 Ekim 1927'de ordu açığına alındı, 5 Aralık 1927'de askerlikten emekliye ayrıldı.

9. Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa. İkinci dönemde Edirne mebusuyken 12 Ağustos 1923'te 7. Kolordu komutanlığına getirildi. Ekim 1924 sonunda ordu açığına alındı, Ocak 1928'de askerlikten emekli edildi.

10. Halit (Akmansü). 1922-24 yılları arasında Kurmay Albay rütbesiyle 5. Kafkas Tümeni komutanlığı yaparken Kastamonu mebusluğuna seçildi, Kasım 1924'te ordu açığına alındı, 16 Ocak 1929'da askerlikten emekliye ayrıldı. (Bu zat hakkında yazılmış bir biyografik incelemeden, emekliye ayrılmasının ertelenme nedeninin 25 yılını doldurmasını beklemek olduğu anlaşılıyor. (Z. Göğer, II/315) Bu kayırma düşüncesinin benzer durumdaki öteki komutanlar hakkında da geçerli olduğuna hükmedilebilir.)

11. Halit (Karsıalan) Paşa. Ardahan mebusuyken 14 Şubat 1925'te TBMM'nde vurulduğu zaman askerlikle ilişkisi sürüyordu.

12. Rüştü Paşa. Erzurum mebusuyken İzmir Suikast Girişimi nedeniyle Ankara İstiklâl Mahkemesince Temmuz 1926'da idama mahkûm edildiği zaman askerlikle ilişkisi sürüyordu.

13. Mehmet Arif (Albay-Ayıcı, Eskişehir mebusu). 1922 başlarında ordu açığına alınmış olmakla birlikte, idama mahkûm edildiğinde Rüştü Paşa ile aynı durumda idi.

Sefirler

14. Kemalettin Sami (Gökçen) Paşa. 20 Ağustos 1924'te Berlin Büyükelçisi olunca mebusluktan istifa etti, ama askerlikle ilişkisi sürdü. Nitekim, Şeyh Sait ayaklanmasını bastırma harekâtını (gayriresmî olarak) yönettiği söylendi. Yine elçiyken, 1926 yılının 30 Ağustosunda ferikliğe yükseltildi, 24 Eylül 1928'de askerlikten emekliye ayrıldı, 15 Nisan 1934'te ölünceye değin Berlin Sefirliğine devam etti.

15. Muhittin (Akyüz) Paşa. 7 Ekim 1922'ye değin Adana Havalisi Komutanıyken, bu tarihten sonra Tahran ve Kahire sefirliklerinde bulundu, askerlikten 24 Eylül 1928'de emekliye ayrıldı.

Valiler[1]

16. Naci (Tınaz) Paşa. Albay rütbesiyle 1 Aralık 1924'te 6. Kolordu komutan vekili atandı; aynı zamanda Sivas valisiydi. 1926'da mirlivalığa yükseltildi. 10 Şu-

[1] Em. Gen. Celâl Erikan, *Atatürkçülük-Kemalizm* adlı kitabının (Ankara: İş Bankası Kültür Yay., 1974) Önsöz'ünde, Atatürk'ün diktatör olmadığının kanıtlarını sayarken, «Savaşta bile bir örneği dışında asker kişileri asker giysisi ile yönetim âmirliğine vermemiştir. Bu örnek, Fransız işgalinde bulunan ve geçici merkezi Pozantı'ya alınan Seyhan Valiliğinin 41. Tümen Komutanı Yarbay Nuri'ye (Conker) verilmesidir» diyor (Yukarıda 5. sırada). Buradaki yanlışlık, -emin değilim ama- belki «bile» sözcüğündedir; fakat korkarım, o kaldırılınca da, kanıt geçerliliğini yitiriyor.

bat 1927'de 6. Kolordu komutanlığı vekillikten asilliğe çevrildi. 1930'da ferik oldu. 1938 sonunda askerlikten emekliye ayrıldı.

17. Kâzım (Dirik) Paşa. Albay rütbesiyle 26 Eylül 1923'te 2. Tümen komutanlığına atandı, ayrıca 2 Ağustos 1924'ten itibaren Bitlis Vali Vekili oldu. 1924'te mirlivalığa yükseltildikten sonra, aynı yılın 16 Ekiminde asaleten Bitlis valisi, 1926'da da İzmir valisi oldu. 1928'de ferikliğe yükseltildi. 24 Eylül 1928'de askerlikten emekliye ayrıldıktan sonra da, 1935'e kadar İzmir valiliğine devam etti. Sonra Trakya Umumî Müfettişliğine getirildi.
18. Kâzım (İnanç) Paşa. 4 Ekim 1924'te ferikliğe yükseltildikten üç gün sonra 9. Kolordu, aynı yılın sonunda da 3. Ordu komutanlığına getirildi. Ertesi yılın 20 Haziranında görevinden istifa edince ordu açığına alındı. 22 Ağustos 1926'da Samsun valisi oldu. 21 Aralık 1928'de askerlikten emekliye ayrıldı. (1924 Ekim ayı sonunda, Mustafa Kemal Paşanın isteği üzerine, mebusluktan istifa ederek komutan kalmayı seçen bir mareşalle beş generali de unutmamak gerekir.)

ARA EK 5 : (Sakallı) Nurettin Paşanın Mebusluğu

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun ilânından önce, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın varlığından başka, Türkiye'de demokrasinin ve hukuk devleti kurallarının işleyebildiğini gösteren son bir olay da, iktidarın kesinlikle istememesine karşın, (Sakallı) Nurettin Paşanın bir ara seçimde Bursa'dan milletvekili olmasıdır. Bu olayın ayrıntıları hayli ilginçtir.

TpCF'nı kurma girişimleri içinde, Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Cebesoy Paşaların 1. ve 2. Ordu Müfettişliklerinden istifaları üzerine, 1924 Ekim ayı sonunda Mustafa Kemal Paşa bunu bir «komplo» sayarak öteki mebus-kumandanları milletvekilliğinden çekilmeye çağırmıştı. Bu çağrıya uyan generallerden 2. Kolordu Komutanı Ali Hikmet Paşa (Ayerdem) da Bursa livası mebusluğundan istifa etmişti. Ondan boşalan yer için, 1924 Aralığında yapılan ara seçimde, bağımsız olarak adaylığını koyan (Bursa doğumlu) Nurettin Paşa, Halk Fırkası adayı İstanbul Şehremini (ve geçen dönem Bursa mebusu) Operatör Emin (Erkul) beye karşı 236 oyla milletvekili seçilmiştir.[1]

[1] Kurtuluş Savaşı sırasında Merkez Ordusu ve 1. Ordu komutanlıklarında bulunan (Sakallı) Nurettin İbrahim Paşa (1873-1932), yobaz, kibirli ve acımasızdı. Atatürk Büyük *Nutuk*'ta, onun ilk görevi hakkında şunları söyler (s. 630):

> «Nurettin Paşa merkez mıntıkasında (1920 sonlarından itibaren) bir seneye karip ifa-yı vazife etti. Fakat salâhiyeti haricinde, ahaliden bazılarının hukukuna tecavüz ettiği hakkında mebusların vuku bulan şikâyetleri ve Dahiliye Vekâletinden istizahları üzerine, Meclis'in talebiyle Teşrinisâni 1921 bidayetinde azledildi. Meclis, Nurettin Paşanın taht-ı muhakemeye alınmasına karar verdi. Bu husus, benimle heyet-i vekile arasında bir meselenin hudusunu intaç etti. Ben, Nurettin Paşa hakkında tatbik olunması talep olunan muameleye iştirak etmedim. Fevzi Paşa hazretleri de benimle hemfikir oldu. İkimizle heyet-i vekile arasında tahaddüs eden ihtilâf Meclisçe hallolundu. Mecliste Nurettin Paşayı müdafaa ettim. Ağır muameleye maruz kalmaktan kurtardım.»

Gizli Oturumlarda Atatürk'ün Konuşmaları adlı kitapta açıklanan tutanaklardan anlaşılıyor ki, (s. 241-65 ve 308-23) bu sorunun TBMM'nin gizli oturumlarında görüşülmesi, Erzincan mebusu Emin (Lekili), Erzurum mebusları Mustafa Durak (Sakarya), Hüseyin Avni (Ulaş) vb. 107 imzayla Meclis Başkanlığına verilen bir önerge sonucudur. Tartışmalar sırasında Nurettin Paşa Pontosçular diye anılan Rum köylülere karşı acımasızlığından değil, Doğu Cephesinde Karabekir, Güney Cephesinde Nihat Paşaların «kendi başlarına buyruk prensler» gibi hareket etmelerine koşutlukla, o da merkez mıntıkasında bir «aile hükümeti» kurarak keyfî davranmasından ötürü eleştirilmektedir. Hem Rumları Amerikalıların gözü önünde tehcir ederek aleyhte propagandalara fırsat vermiş -üstelik bu önlemleri etkisiz kalmış- hem de daha önemlisi, aynı şeyi Kürtlere yapmaya kalkışmıştır.

Nurettin Paşanın Kürtleri göçürme tasarısı, resmî Harb Tarihimizde övgüyle şöyle anlatılmaktadır (*Türk İstiklâl Harbi*, VI. cilt: *Ayaklanmalar 1919-1921* Ankara: Gen. Kur. Harb Tarihi Bşk. Yay., 1974, 2. bas., s. 281):

«Merkez Ordusu Komutanı bu felâketin [Koçkiri Ayaklanması] bir daha tekerrür etmemesi için, bölgede daha esaslı bir hareketin yapılması hususunu Genelkurmaya önerdi. Nurettin Paşa bu önerisinde 'Âsi köylerini dağıtmak, bunları Anadolunun başka bölgelerine, Türklerin arasına serpiştirmek...' tezini savunuyordu.

Bu fikre, BMM'ndeki bazı milletvekilleri, özellikle doğulu milletvekilleri şiddetle karşı koydular. Hatta, tutulan ve Sıvas'a gönderilen âsilerin ve elebaşların affı için bir genel affın çıkması lehinde gereken propagandaya bile başladılar. Bunun üzerine İçişleri Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı, Merkez Ordusu komutanının bu önerisini uygun bulmadıktan başka, Nurettin Paşayı, Meclisin içindeki direnmelere uyarak vazifesinden affetmek zorunda kaldı, Kasım 1921'de Meclis'ten bir kurul seçilerek, durumu yerinde soruşturma ve inceleme için Sıvas ve Zara'ya gönderildi. BMM'nin milletvekillerine yerinde yaptırdığı bu incelemenin Koçkiri ayaklanmasının özellikle politik anlamda başlamasını tesbit etmesi ve doğrulaması bakımından önemi büyüktür. Atılan bu yanlış adım, Cumhuriyet devrinde Şeyh Sait ve Dersim ayaklanmaları ile filizlenip kendisini bir daha gösterdi ve ancak sert bir temizleme harekâtı ile kesin olarak sona erdi.»

Meclisin gizli oturum tutanaklarından aktarıldığına göre, Nurettin Paşa hakkındaki önergede milletvekillerinden bir heyet-i teftişiye seçilerek Merkez Ordusu bölgesine gönderilmesinin istenilmesini, Mustafa Kemal Paşa önce, kendisinin Başkumandanlık yetkileriyle bağdaşmaz sayarak göğüslemeye çalışmıştır. Fakat Erzurum mebusu Hüseyin Avni Beyin BMM, Başkumandanlık Kanunu ile kendi haklarını kaldırarak yetki vermemiştir, yolundaki görüşleri ve çeşitli milletvekillerinin yönelttikleri eleştirilerin Merkez Ordusu konusunu aşarak genelleşmesi üzerine, denetleme kurulu gönderilmesine ve Nurettin Paşanın mahkemeye verilmesine razı olmuş ve onu görevinden almıştır. Bundan sonra, 16 Aralık 1921 tarihli gizli oturumda, Mustafa Kemal Paşa Nurettin Paşanın suçlandığı 10 madde üzerinden savunmasını aldığını, heyet-i tahkikiye üyeleriyle de görüştüğünü, onların da kendisi gibi, Nurettin Paşanın yargılanmasının biraz ağır kaçacağını kabul ettiklerini ileri sürmüştür. Ertesi günkü bir gizli oturumda da, TBMM genel kurulu «netice-i tahkikata kadar taht-ı muhakeme hakkındaki karar-ı evvelin ref'i»ne karar vermiştir - yani aslında, sorun kesin olarak sonuçlandırılmamış, askıya alınmıştır.

Nurettin Paşa bir süre açıkta tutulduktan sonra, 1922 Haziranında 1. Ordu Kumandanlığına getirilmiştir. Büyük Taarruz sırasında Mustafa Kemal Paşa kendisinden memnun kalmamakla birlikte (bak. *Nutuk*, II, s. 743-44 ve 746-48: «zaferin şerefine en az iştirake hakkı olanlardan biridir»), zaferden sonra ferik (korgeneral) rütbesine yükseltilmiştir. Nurettin Paşanın 1. Ordu komutanı olarak İzmir'de yaptıkları övülecek, hatta onaylanacak gibi değildir (metropolit Hrisostomos'u linç ettirmekle kalmayıp, Yunan Ordusunun yanısıra kaçmaya çalışan yerli Rum halkına uyguladığı toplu kıyımı kastediyorum). Daha sonra, 1. Ordu merkezi İzmit'e taşınınca, burada da, muhalif gazeteci Ali Kemal'i İstanbul'dan kaçırtıp öldürtmesiyle ünlüdür. Yahya Kemal Beyatlı'nın anılarına göre, Nurettin Paşa kendisine, Ali Kemal'i Ankara'ya gönderseydi, Fethi (Okyar) Beyin bir çaresini bulup onu bağışlatacağından kuşkulandığını söylemiştir (*Portreler:* «Ali Kemal»).

1923 Ağustosunda 1. Ordu karargâhının lâğvedilmesi üzerine, Nurettin Paşa da izinli sayılmış (bu arada, Meclisin ikinci dönemi için yapılan genel seçimlerde, kendi başına «mebus olmak teşebbüsünde bulunmuştu. Mümkün olmadı.» *Nutuk*, II, s. 729), daha sonra 1924 Mart ayında Yüksek Askerî Şûrâ üyeliğine atanmıştır. Bak. *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri* (Harp Tarihi Yay., 1972).

Ancak, Seçim Denetleme Kurulunun bu sonucu onaylayan belgesi,[2] Hüdavendigâr Vilâyet makamına sunulunca, Vali ve Vilâyet İdare Meclisi üyeleri 20 Aralık 1924 tarihli bir mazbata zeyliyle, Meclisteki asker milletvekillerine müktesep hak tanıyan, fakat bundan böyle milletvekili seçilebilmek için askerlere de genel seçimlerin ilânından itibaren on gün içinde istifa etme ve emekliliklerini isteme zorunluluğunu getiren 19 Aralık 1923 tarih ve 385 sayılı Kanun önünde Nurettin Paşanın durumunun TBMM'nce incelenmesi gereğine dikkati çekmiştir.[3] Nurettin Paşa, bu kuşkuyu haber alarak, TBMM Başkanlığına 21 Aralık 1924 tarihli bir dilekçeyle başvurmuş ve Vilâyet İdare Meclisinin endişesinin yersiz olduğunu ileri sürmüştür. Dilekçesi, «Meclis-i âlice mazbatanın muamele-i tasdikiyesi icra buyurulduktan sonra Şûrâ-yı Askeri âzâlığından istifa edeceğim tabiidir» sözleriyle sona ermektedir.[4] Nurettin Paşanın seçim belgesi, ekleriyle birlikte, Meclis'te İkinci Şubeye gönderilmiş, bu şube içinde kurulan özel bir komisyon, bire karşı üç oyla «mazbatanın muallel» olduğuna karar vermiş, Şubede de 8'e karşı 10 oyla mazbatanın reddi görüşü ağır basmış, yine de şube kesin karar alınması için 8 Ocak 1925 tarihli bir yazıyla genel kurula başvurmuştur.[5] Meclis genel kurulunun 12 Ocak 1925'teki 35. toplantısının ilk oturumunda bu belgeler açıklanmış, beş gün sonra da sorun uzun uzadıya tartışılmıştır.[6] 17 Ocak 1925'teki 36. toplantının ilk oturumunda, İkinci Şube mazbatasının aleyhinde (yani Nurettin Paşanın seçiminin geçerli sayılması yönünde), Osman Nuri (Bursa) ve Feridun Fikri (Dersim) Beylerle Abdullah Azmi (Eskişehir) Efendi, karşı doğrultuda da Ragıp (Kütahya), Halil (Zonguldak) ve Recep (Kütahya) Beyler konuşmuşlar. Sonuçta, ad belirtmeyle yapılan oylamada, 56 kabul ve iki çekimsere karşı 130 red oyu çıkmıştır.

Yenilenen ara seçimde, Halk Fırkası aday göstermemeye karar vermiş,[7] ilk dönem Bursa milletvekillerinden Muhittin Baha (Pars) Bey bağımsız olarak adaylığını koymuşsa da, bu kere Nurettin Paşa çoğunluğunu arttırarak seçimi kazanmış ve mazbatası 10 Mart 1925'te TBMM'nce tartışmasız olarak onaylanmıştır.[8]

[2] Bursa Belediye Reisinin başkanlığındaki Heyet-i Teftişiyenin 17.12.1340 tarihli mazbatası: *TBMM Zabıt Ceridesi*,[2] Devre II, cilt 12, s. 94.

(Bu seçim için ayrıca bak. Mehmet Asım (Us), «Bursa İntihabı,» *Vakit*, 18 Kânunuevvel 1924.)

[3] *Ibid.*, s. 95.

[4] *Ibid.*, s. 92-93.

[5] *Ibid.*, s. 91-92.

[6] *Ibid.*, s. 131-54.

[7] «HF Divan Kararı: HF Bursa'da namzet göstermeyecektir.» *Cumhuriyet*, 29 Ocak 1925.

[8] *Cumhuriyet*, 3 Şubat 1925: «Nurettin Paşa Muhittin Baha'ya karşı kazalarda ekseriyet aldı»; 6 Şubat 1925: «Merkezde de (39'a 364) kazandı».

Bursa'nın CHF yanlısı yerel basınında, Nurettin Paşanın seçimden sonraki din sömürücüsü tutumu eleştiri konusu olmuştur. Örneğin, 25 Şubat 1925 tarihli *Yeni Fikir* gazetesinde (dili sadeleştirilmiş olarak) şöyle yazılmaktadır:

«Nurettin Paşanın Davranışları

Geçenlerde gezilerini sürdüren Nurettin Paşa rastladığı yolsuzlukları düzeltme girişimine geçmiştir. Kemalpaşa'da cami yakınında öğrencilere müzik dersi vererek toplumun dinî düşünüşünü zedeleyici hareketinden dolayı öğretmenin görevden uzaklaştırılmasını Vilâyet ve Eğitim Müdürlüğüne bildirmiş, ayrıca bir din

büyüğüne yakışır biçimde olmayan Müftülük binasının da yeniden yapılması için tahsisat istemiştir.

Dinsizlere oy vermeyiniz! diyerek bugünkü Belediyecilere bağlı iki yobaz hocanın mahallelerde dolaşarak propaganda yaptıklarını öğreniyoruz. Hükûmetin dikkatini çekeriz.»

Aynı gazetenin 18 Mart 1925 tarihli sayısında yayınlanan, eski Vilâyet Daimî Encümeni üyelerinden ve Orhaneli ikinci seçmenlerinden Ahmet Ziyaeddin tarafından yazılmış bir okuyucu mektubunda da şunlar eklenmektedir:

«görevden uzaklaştırılması istenen öğretmenin Kemalpaşa öğretmeni olmayıp Orhaneli öğretmeni olduğu bildirildikten ve 'Nurettin Paşa bağlı olduğu tekkenin camisinde müzik çalındığını bilmiyor mu? Toplumun dinî duyguları müzikle değil, belki de kendisinin milletvekili olması için zavallı toplumun cehalet ve ne yaptığını bilmezliğinden yararlanarak dinin âlet edilmesiyle incitilmiştir. Ali Hikmet Paşanın abdest almadığı, Muhittin Baha'nın namaz kılmadığı gibi çirkin küçüklüklerle yapılan propagandalardan doğan bu son milletvekilliği Nurettin Paşa için herhalde övünülecek bir durum değildir' denildikten sonra» şöyle denilmektedir:

«Buradan yapılan ısrarlı davet üzerine Boyacı Emin Efendi ile birlikte 8 Şubat 1925 Pazar günü öğleden önce otomobille Orhaneli'ne gelen Nurettin Paşa Beyce'de kendisini bilmeyen cahil ve akılsız bir topluluk tarafından mehdi gibi karşılanmış ve kendini bilmez bu topluluk karşısında o kadar küçüklükler yapmıştır ki, yarın için bir uyarı anlamına gelmesi bakımından özellikle Tarihte yer verilmelidir. ... Millî Savunma Bakanı Recep (Peker) için: 'O bir süre önce emir subayımdı. Kapımı çalmadan, benden izin almadan içeriye, yanıma giremezdi. Bir zamanlar avucumun içinde olan Recep Bey ve Recep Bey gibiler -elile işaret ederek- dirseklerimize, şimdi tepemize çıktılar' demiş ve şu sözleri de ilâve etmiştir: 'Dumlupınar Zaferi çok ucuz bir zaferdir. Asıl zafer benim komutam altındaki ordu tarafından kazanılmıştır.» Mümtaz Şükrü Eğilmez('in Hatıraları), *Millî Mücadele'de Bursa* (İstanbul: Tercüman Tarih Yay., 1980), s. 160-63.

Nurettin Paşanın Meclisteki gerici tutumu, özellikle şapka iktisasına karşı çıkması, iktidar çevrelerini çok kızdırmıştır: *Cumhuriyet*, 12 Kânunuevvel 1925: «İrtica Paşasının Millet Meclisinde İşi Ne?» ve *Nutuk*, s. 729-49.

ARA EK 6 : 1925 Başında Durum Değerlendirmesi

Takrir-i Sükûn Dönemini incelemeye başlamadan önce, bir durum değerlendirmesi yapmak amacıyla, 1924 yılının olaylarını muhalefete yakın bir gazetecinin nasıl gördüğünü aktarmak ve Cumhurbaşkanının yine bu dönüm noktasının başındaki benlik-imgesini yansıtan notlarına değinmek istiyorum.

Bunun için, Cumhuriyetin ilânı sıralarında Matbuat Umum Müdürlüğü yaptığına yukarıda işaret ettiğimiz M. Zekeriya (Sertel) Beyin 1925 başlarında bir çeşit almanak olarak çıkan *Resimli Yıl* adlı yayına yazdığı (s. 11-18) «Türkiye'nin Siyasî Tarihi» başlıklı makaleyi aynen sunuyorum. Yazar, «Dumlupınar» yerine «Sakarya» demek, Şer'iye ve Evkaf'ın iki ayrı vekâlet olduğunu, 1924 Anayasasının Cumhurbaşkanına Meclisi fesih yetkisini verdiğini sanmak gibi bir takım olgusal yanlışlara düşmekle ve inkılâpçıların «daima tedrici tekâmüle taraftar» olduklarını iddia etmekle birlikte, oldukça nesnel ve dengeli bir muhasebe ortaya koymaktadır.

«Geçen 1924 senesi Türkiye'nin yıkmak senesidir. İki sene evvel Sakarya zaferiyle başlayan inkılâbı itmam için, geçen sene eski devirden müntakil müesseselerin hedmiyle [yıkımıyla] vakit geçirilmiştir. Teşkilât-ı Esasiyemiz hedm edilmiştir. Maarif, Adliye, Aile teşkilâtımız yıkılmış, hülâsa cemiyetin müesses nizam-ı içtimâisi baştan başa tarümar edilmiştir. Yapmak için yıkmak lâzım geldiğine nazaran geçen bir sene, inkılâpçı Millet Meclisi hesabına büyük bir faaliyet senesi olarak kaydedilmek icap eder. Memleketi yeni bir hayata, yeni bir nizam-ı içtimâiye isâl etmek isteyen Millet Meclisi, geçen bir sene zarfında inkılâp yolunda tesadüf ettiği engelleri yıkmak hususunda çok muvaffakiyetle ilerlemiştir.

Millet Meclisinin geçen sene zarfında yaptığı en mühim iş Teşkilât-ı Esasiye Kanunumuzu itmam etmiş olmasıdır. Bu kanun devlet teşkilâtımızı büsbütün yeni asri esaslar üzerine istinat ettirmektedir. Evvelâ bu yeni kanun ile Türk devletinin şekli bir cumhuriyet olarak kabul edilmektedir. (Cumhuriyet) halkın halk tarafından halk için idaresi olmasına nazaran, yeni devlet şekli, şimdiye kadar kabul edilen devlet şekillerinin en asrîsi, en mükemmelidir. Bu kanunun kabul tarihinden itibaren Türk milleti kendi mukadderatına hâkim olmuş, ve asırlardanberi başında tuttuğu tufeylî hükümdarların istibdat ve ceberrutundan kurtulmuştur. Teşkilât-ı Esasiye Kanunu. ilân ettiği bu yeni prensip icabı olarak siyasî hayat ve teşkilâtımızda birçok yeniliklerin ve mühim inkılâpların âmili olmuştur. Adliye, Maarif, Maliye, Harbiye, hülâsa bütün teşkilâtımız bu yeni ruhtan mülhem olarak yeni bir istikamete tevcih edilmiştir.

Maamafih (Cumhuriyet) şeklinin kabulü ilk evvel hilâfetin ilgası (3 Mart) ve halifenin memleketten tardını (4 Mart) intaç [doğurma] etmiştir. Millet Meclisi İslâm âleminde tevlit etmesi muhtemel her türlü itirazlara rağmen hilâfeti lağv etmiş, ve din ile devleti ayırmış olması hasebiyle, memlekette ruhanî bir hükümdarın mevcudiyetine ihtiyaç kalmadığını ilân etmiştir. Hilafet müessesesinin yıkılması ve halife ile beraber, altı asırdan beri Türk köylüsünün sırtından geçinen tufeyli bir neslin memleketten tardı bile başlı başına bir inkılâptır. Avrupa ve Amerikalılar bile bu inkılâbın bu kadar süratle ve bu derece muvaffakiyetle mevki-i fiile konabilmesine hayret etmişlerdir.

(Cumhuriyet)in ilân ve (hilâfet)in ilgasından sonra devlet ve dinin tefriki nazariyesinin tamamen tatbiki lâzım geliyordu. Meclis, lâik bir devlet teşkil ettiğini ilân

ediyordu. Şu halde lâik bir hükümet içinde din teşkilâtının mânası yoktu. Halbuki, eski devlet teşkilâtımız (hüdaşahî) [teokratik] olduğu için, bütün siyasî ve içtimaî müesseselerimizde bir nebze din kokusu vardı. Meselâ, Adliyede mehakim-i şer'iye mehakim-i nizamiyeden ayrı idi. Maarif mektepleri yanında din mektepleri vardı. Devlet bütçesinde biri Evkaf, diğeri Maliye olmak üzere iki bütçe vardı. Bütün bu ikilikleri, bu tereddütleri, bu sahtekârlıkları kaldırmak, ve yeni inkılâp ile kâbil-i telif olmayan bütün müesseseleri yıkmak lâzımdı. Bu kolay bir iş değildi. İnsanlar asırlarca benimsedikleri müesseselerin yıkılıp imha edilmesine kolay kolay razı olamazlar. Cemiyetin temelleri içtimaî müesseselerdir. Hukukî umdeleri, ahlâkî esasları, dinî akideleri idame ve muhafaza eden âmiller, bu müesseselerin hayat ve mevcudiyetidir. Bu müesseselerin imhası, bütün bu akide ve umdelerin imhası demektir. Onunçündür ki inkılâpçılar daima tedricî tekâmüle taraftardırlar; ve yenisini ikame imkânını temin etmedikçe eskisini yıkınağa teşebbüs etmezler. Fakat bizim için sabır ve tereddüt göstermek mümkün değildi. İnkılâp o kadar süratle gidiyordu ki, bunun önüne durmak mümkün değildi. Zaten Meclis ve hükûmet vaziyetinden emin olmak için bu yıkma ameliyesinde tereddüt etmedi. Binaenaleyh Millet Meclisi hanedanın memleketten ihracına karar verdiği gün (27 Şubat) Şer'iye Vekâletinin ilgasına, mehakim-i şer'iyenin mehakim-i nizamiyeye rabtına, ve Erkân-ı Harbiye Riyasetinin kabineden ihracına (27 Şubat 924) karar verdi. Bu üç karar devlet teşkilâtımızda mühim inkılâp yapıyordu. Millet halife ve hanedandan kurtuluyor, devlet dinden ayrılıyor, ve hükûmet askerlerin nüfuzundan uzaklaşıyordu. İsmet Paşa kabinesi (5 Mart) Şer'iye ve Evkaf Vekâletlerini lağvetti. Ve bu iki vekâleti müdiriyet haline kalbetti. Maarif Vekâleti (6 Mart)ta bütün medreseleri lağvederek talebeyi tâlî, iptidaî ve askerî mekteplere tevzi etti.

Bir hafta zarfında memleket müthiş bir inkılâba şahit olmuş bulunuyordu. Din namına ne kadar müessese varsa hepsi bir hafta zarfında yıkılmış bulunuyordu. Ne Şer'iye ve Evkaf Vekâletleri kalıyor, ne mehakim-i şer'iye ve medreseler yaşayabiliyor, ne de hilâfet yerinde kalabiliyordu.

Bu yıkma ameliyesi içtimaî ve siyasî hayatımızda bir sarsıntı vücuda getirmekten hali kalmadı. Fakat bu büyük bir ameliyattan çıkan ağır bir hastanın geçirmeğe mecbur kaldığı hafif bir hummadan farklı değildi. Daha küçük inkılâplar için dökülen kanlar nazar-ı dikkate alındığı zaman bu muazzam inkılâbın ne kadar buhransız, ve zararsız meydana geldiği kolaylıkla anlaşılabilir. Filvaki bu inkılâptan Adliyemiz, Maarifimiz, Evkaf teşkilâtımız müteessir oldu. Fakat bu kadarcık bir sarsıntı olmaması da mümkün değildi.

Maamafih bu yıkma ameliyesini müteakip derhal imar siyaseti takip edilmek istendi. Adliye Vekâleti yeni adliye teşkilâtı yapmağa teşebbüs etti. Adliye mesleğine leke süren avukatları mahkemelere sokmamak için bir Baro Kanunu vücuda getirildi. Bidayet ve istinaf mahkemeleri lağvedilerek yerlerine mehakim-i asliye ikame edildi. Adliye memurlarının terfihine teşebbüs olundu. Fakat bütün bu ıslahat henüz başlangıçta olduğu için hedm ameliyesinin tevlit ettiği buhran tamamen zail olmadı. Hele Maarif Vekâleti imar sahasında çok yanlış adımlar attı. Eski müesseseleri çabuk ve kolay yıktı. Fakat onların yerini alacak müesseseler vücuda getirmekte aynı maharet ve kabiliyeti gösteremedi. Mekteplerimiz anarşi içinde kaldı. Her tarafta talebe arasında grevler, nümayişler yapıldı. Ve 924 senesinin sonuna kadar bu buhran devam etti. Bu itibarla 924 senesi Maarifin yıkım senesiydi. 1925 senesinin de imar senesi olmasını temenni edelim.

* * *

Bu yıkma ameliyesinden sonra geçen seneye ait icraat meyanında muhacir iskânını zikretmek lâzım gelir. Bir sene evvel tesis edilen İmar Vekâleti Makedonya'dan ana vatana hicret edecek yarım milyon insanın iskân, iaşe ve ibatesiyle meşgul olacaktı. Vekâletin eline mahdut bir bütçe verildi ve bu bütçe ile bir sene zarfında yarım milyon kişiyi iskân etmesi emredildi. Hâlbuki muhacirlere verilecek emval ve emlâkin mühim bir kısmı mübadiller gelmeden evvel yağmagerler tarafından işgâl edilmişti. İşgâl için kimisi kendisinde vekillik, kimisi meb'usluk kimisi de sadece İstiklâl Harbine iştirak gibi vesileler ve haklar bulmuştu. Bundan maada memleket bu yarım milyon insanı kabule hazırlanmamıştı. Para da azdı. Teşkilât da bozuk oldu. Netice, geçen sene zarfında gelen 400.000 muhacirin müstahsil bir hale kalbedilememesi oldu. Muhacirlerin çoğu sefil ve perişan kaldı. Gelenler % 20 nispetinde vefiyat verdi. Bu tecrübe de gösteriyordu ki hükûmet henüz imarkâr bir iş yapmağa hazırlanmamıştı.

Hükûmet yalnız nafıa işlerine fazla ehemmiyet veriyor göründü. Ecnebî sermayesine karşı müstağni bir vaziyet alarak şimendüferlerimizi, yollarımızı kendi sermayemizle yapmağa karar verdi. Bu meyanda Anadolu Şimendüferinin mübayaası ve Ankara-Sivas hattının inşası için muktezi tahsisat verildi. Bu iki teşebbüs iktisat siyasetimizde muayyen bir hedef takibedilmekte olmasını göstermek itibarıyla şayân-ı takdir olmaktan halî değildi. Şimdiye kadar muayyen bir iktisat siyasetimiz yoktu. Parayı nereden ve ne şerait ile buluyorsak öylece alıyor ve gelişigüzel sarfediyorduk. Halbuki İsmet Paşa hükûmetinin iyi kötü bir iktisat siyaseti vardı. Ecnebî sermayesi, amâl-ı milliyemize halel vermeyecek şekil ve şartlar altında gelirse bizce şayân-ı kabuldür, yoksa kendi işlerimizi kendi sermayemizle görmeyi tercih ederiz diyorlardı. Filhakika eski senelerin bıraktığı dar zihniyetle müracaat eden, ve bize nâfî olmaktan ziyade kendi menfaatlerini temininden ibaret bir düşünce ile hareket eden sergüzeştcû ecnebî kumpanyalarına yüz verilmedi. Hükûmet mühim ve müstacel nafıa işlerini kendi bütçesiyle yapmağa teşebbüs etti ve diyebiliriz ki, az çok muvaffak da oldu. Çünkü Anadolu hattını şimdilik eski kumpanyaya devretmeye muvaffak oldu. Diğer taraftan da Ankara-Sivas hattı üzerinde hayli faaliyet gösterildi. Filvâki bizim gibi dev adımlarıyla yürümek mecburiyetinde olan bir millet için, diğer sahalarda vücuda getirilen baş döndürücü inkılâplar karşısında, bu yapıcı iş azdır. Ona şüphe yok. Fakat ne de olsa, iyi bir başlangıçtır. Ve bilhassa ecnebî sermayesine haddini bildirmek itibarıyla çok faydalı olmuştur.

İnkılâpçı hükûmet ve inkılâpçı Meclisin içtimaî sahada yaptığı inkılâp bundan ibarettir. Memlekete getirdiği yeni imar fikrini henüz tatbike vakit bulamamış, ve hiçbir sahada hakikî ve ciddî bir imar siyaseti takib edilememiştir.

En ziyade teessüfe şayan olan cihet, Erkân-ı Harbiye Riyasetinin kabineden ihrac edilmiş olmasına rağmen askerî bir millet olmak zihniyetini bir türlü terk edememiş olmaklığımızdır. Eskiden bütçemizin çoğunu Harbiye Nezareti yer, diğer nezaretler devlet sofrasından sadece çöplenirlerdi. Gönül arzu ederdi ki (demokrasi) esaslarını kabul ettikten sonra devlet bütçesi maarif ve nafıa işleri lehine iyi bir tasnife uğrasın. Filvâki 1924 senesinde Maarif ve Nafıa bütçelerinde hayli kabarıklık mevcuttur, fakat Harbiye bütçesiyle mukayese edildikleri zaman görülecek bariz farkın insanı müteessir etmemesi mümkün değildir. Maarif bütçesi 20 milyon, Nafıa bütçesi 8 milyon iken Harbiye bütçesi 34 milyondur. Fazla olarak Harbiyenin elinde bulunan mektepler de Maarife devrolunmuştur. Maarif bütçesi Harbiye bütçesinin fevkine çıkmadıkça bizde halkçılıktan bahsetmek gülünç bir şey olacaktır.

* * *

Geçen senenin hesabatını tasfiye ederken siyasî faaliyete de bir göz atmak faydadan hali değildir. Geçen sene zarfında hükûmeti en ziyade işgal eden mesele Musul meselesi olmuştur. Lozan Konferansı bu meselenin hallini iki millet murahhasları arasında aktedilecek hususi konferansa bırakmıştı. Bu konferans 19 Mayısta İstanbul'da Bahriye Nezareti binasında içtimâ etti. Fakat tarafeyn murahhasları nokta-i nazarlarında ısrar ettiler. İngiltere ne hakkımızı tanımağa yanaşıyor, ne de ârâ-yı âmmeye [genel oy] müracaat edilmesini kabul ediyordu. Biz de İngiltere'nin hatırı için Musul'u Irak'a bırakmak istemiyorduk. Bunun üzerine meseleyi tekrar Cemiyet-i Akvam'a havale etmek mecburiyeti hasıl oldu. Nihayet 20 Eylül'de Cenevre'de toplanan Cemiyet-i Akvam Meclisinde Musul meselesi müzakere edildi. Burada ortaya yeni bir mesele-i mütekaddime çıktı. İngilizler bir emr-i vakî yapmak endişesiyle Nasturîleri bize musallat etmişler, hududumuza tecavüz ettirmişlerdi. Bunlara mukabele ve hudutta asayişi temin maksadıyla hükûmet Nasturîler üzerine asker sevketti. Ve Nasturileri tenkil etti. Fakat bu tenkil esnasında Türk askerleri evvelce muayyen olan hududun ilerisine geçtiler ve gittikleri yerde kaldılar. İngilizler evvelâ Musul'da eski statükonun iadesini ve Türk askerlerinin eski hududa avdetlerini istediler. Hükûmet statükonun bozulmasına İngilizler sebebiyet verdiği için bu vaziyetten onların mesul olduğunu iddia etti. Bunun üzerine Cemiyet-i Akvam iki tarafın arasını bulmağa çalıştı ve nihayet evvelâ Musul'da iki tarafın da riayet edeceği muvakkat bir hudut tayinini teklif etti. Tarafeyn buna muvafakat edince bîtaraf bir heyet tayin edildi. Bu heyet Musul'a giderek vaziyeti tetkik ve iki taraf için de muta bir hudut tayin edecektir. Hülâsa Musul meselesi kat'i bir neticeye rapt ve hal edilmemişti. Tam bu sırada Musul hududunda bir takım hadiseler vuku bulmağa başladı. Cemiyet-i Akvamda İngilizlerin aldığı muannit hatt-ı hareket üzerine vaziyet hayli zenginleşmişti. Hükûmet kat'i bir hatt-ı hareket tayini mecburiyetini duyunca Millet Meclisini 23 Eylülde fevkalâde içtimaa davet etti. Millet Meclisi miadından evvel toplandı.

* * *

Fakat Millet Meclisinin toplanması memlekette yeni hadiselerin doğmasına sebeb oldu. Zaten geçen 1924 senesi zarfında Millet Meclisi âzâsı arasında için için yürüyen bir iftirak [ayrılık] vardı. Reis-i Cumhurun etrafında toplananlar milli hareketi benimsiyor, Cumhuriyet ve İstiklâli kendi eserleri olarak göstermekten zevk alıyorlardı. Bu düşünüş tarzı Cumhur Riyasetini takviye etmek temayülünü doğurdu. Teşkilât-ı Esasiye Kanununun tedvini esnasında Reis-i Cumhura Millet Meclisinin kararlarını tekrar Meclise iade veya hin-i hacette [gerektiği zamanda] Millet Meclisini dağıtarak Milletin reyine müracaat gibi esaslı haklar verildi. Bizim gibi tecrübesiz, tahakküme alışmış, demagoglar elinde yaşayan bir millet için bu tehlikeli bir hareket addedildi. Meb'usların bazıları Reis-i Cumhura bu derece selahiyet verilmesine muhalefet ettiler. Buradan başlayan fikrî iftirak yavaş yavaş büyüdü, ve nihayet Millet Meclisi tekrar toplanınca patlak verdi. Halk Fırkasının şekil ve mahiyetini berrak bir hale kalbetmek isteyen müfritler, kendileri gibi düşünmeyenlerin ayrılmalarını teklif ettiler. Filhakika Halk Fırkası bir millet fırkası idi, bir fikir fırkası değildi. Laik ve demokrat bir hükümete istinadgâh olduğu zamanlar içinde muhafazakârlar ve mutaassıplar vardı. Bu gayritabiiihal ancak fevkalâde zamanlarda devam edebilirdi.

Şimdi ise hal-i tabii avdet etmiş addedilebilirdi. Binaenaleyh Halk Fırkasını tasfiye zamanı gelmeşti. Bu tasfiye arzusu ortaya Halk Fırkasının içinden yeni bir fırka çıkardı. Bu yeni fırkanın başında Rauf Bey, Karabekir Kâzım ve Ali Fuat Paşalar

vardı. Bunlar bilhassa Reis-i Cumhura veto ve fesih hakkının verilmesine muarız idiler. Esas itibarıyla Halk Fırkası erkânı gibi düşünüyorlardı. Yalnız Halk Fırkası mensupları daha mutaassıp daha inhisarcı bir zihniyetle hareket ediyor yeni fırka azâsı daha liberal düşünüyordu. Bu fırka gürültü ve patırdısı İsmet Paşa kabinesinin başına patladı. Zaten İsmet Paşa yorulmuş hastalanmıştı. Tedavi ve istirahate muhtaçtı. Bu ihtiyaç altında istifasını verdi ve yerine Fethi Bey kabinesi geldi.

Yeni fırkanın teşkili memlekette zafer ve istiklâlin dimağları donduran sihrinin zeval bulduğuna ve halkın yeniden salim bir tarzda düşünmeğe başladığına delalet etmek itibarıyla şayan-ı kayıt bir hadisedir. Zaferi müteakip gözlerimiz kamaşmış, tefekkür kaabiliyetimiz kaybolmuştu. Önümüzde yalnız bize zaferi veren yüksek enmuzecler [örnekler] canlanıyor, başka bir şey göremiyorduk. Fakat o vecd ve heyecan devri geçti. Şimdi aklı selim devri başladı. Artık tenkit ve takdir kudretimizi kullanabiliriz. Bu tenkit kabiliyetini kullanmak imkânı bize idol gibi görünenleri tahlil edebilmekliğimizi temin etti. Halk Fırkası halkın bu ilk şaşkınlık ve heyecan devrinde gördüğü mutlak mutavattan mağrur ve hodgâm [bencil] oldu. Bütün zaferi benimsedi ve hariçte kalanlara kıskanç bir nazarla bakmağa başladı. Bu inhisarcı zihniyet derhal bir aksül amel yaptı ve memleketin her tarafında taraf taraf muhalefet cereyanları başgösterdi. İşte bugünkü yeni fırka bu cereyanın mahsulüdür.

Bu cereyanlar nihayet TpCF'nı meydana getirdi. Bu yeni fırka, kanaat, umde ve prensip itibarıyla diğerinden çok farklı değildir, ikisinin de dileği Cumhuriyet idaresidir. Yalnız CHF iki dereceli intihabat [seçim] taraftarı olduğu halde TpCF bir dereceli intihab taraftarıdır. Birinci fırka reis-i cumhura veto hakkının verilmesine taraftar olduğu halde diğeri muhaliftir. Birinci biraz merkeziyetçi, ikinci biraz daha adem-i merkeziyetçidir. Birinci şehremanetinin ve belediye reislerinin merkezden tayin edilmesini, diğeri halk tarafından intihab edilmesini tercih etmektedir. Bu telâkki farklarına bakınca yeni fırkayı daha terâkkiperver, daha asrî görmemek mümkün değildir. Bununla beraber ikinci fırkanın asıl maksad-ı teşkili programında izah ettiği bu mev'ad değildir. Onlarca intihabatın bir veya iki dereceli olması, şehreminlerinin müntehap veya mansub bulunması o kadar haiz-i ehemmiyet olmayan bir şeydir. Onların tek bir endişeleri vardır, ve bütün bu yeni cereyan bu endişeden doğmuştur: diktatörlüğün, istibdadın önüne geçmek. Eski fırka zaferi, istiklâli, hattâ vatanı ve milliyetperverliği benimsediği için yavaş yavaş İttihat Terâkki zihniyetini almağa başlıyordu. Bu zihniyetin manasız ve hailesiz [engelsiz] ilerlemesi memlekette bazı tehlikeler ihdas edebilirdi. Reis-i cumhura fazla hak verilmesi birgün bu makama gelecek eşhasın tahakküm ve istibdadını intac edebilirdi. Bunu ancak birinci fırkanın harekâtını daimi bir kontrol altında bulundurabileceği yeni fırka yapabilirdi. Reis-i cumhur'un istibdadına, eski fırkanın vaziyetini suistimal etmesine ancak böyle bir emniyet sübabı mani olabilirdi. İşte TpCF'nı doğuran en büyük âmil budur.

Yeni fırka erkânı aynı zamanda memlekette temiz, nezih ve terbiyeli bir muhalefetin teesüsüne doğru ilk adımı atmıştır. Şimdiye kadar teşekkül eden muhalefet cereyanları, daima hırsları ve hevesleri tatmin edilmemiş ahlâksız ve tufeylî bir güruhun mevki-i iktidar hırsından doğuyordu. Böyle olduğu için de şimdiye kadar memleket muhalefetten fayda değil, zarar gördü. Bugünkü yeni fırkanın başında bulunanlar bu fırka esnasında da mevki-i iktidara gelebilecek insanlardı. Fakat onların gözleri yalnız vekâlet sandalyasında değildi. Memlekette teessüse başlayan diktatörlüğün önüne geçmek istiyorlardı. Filvâki aralarında mevki-i iktidar hırsına sahip kimseler yok değildir. Hattâ hey'et-i idareyi teşkil edenler arasında şahsî iğbirarlar [kırılmalar] do-

layısıyla eski fırkadan ayrılmış adamlar vardır. Bu adamların yeni fırkayı lekelemesi veya öldürmesi de çok muhtemeldir. Yeni fırka liderleri, fırkalarının muvaffakiyetini istiyorlarsa, evvelâ bu tufeyli, bu haris politikacıları aralarından çıkarmalıdırlar.

1924 senesinin siyasî tarihi memlekete yeni bir fırka doğurmakla bitti. 1925 senesi bu yeni yavruyu büyütecek, ve temenni edelim ki sıhhatli ve mesut bir evlât yapacaktır.»

Elimizde, bir de Mustafa Kemal Paşanın 1925 yılı Ocak ayının ilk haftasında Konya'da tuttuğu günlük parçaları var. Bunlar, ilkin aynı yılın 10 ve 15 Aralık tarihlerinde *Vakit* gazetesinde yayımlanmıştır (*ASD*, cilt V, s. 209). Atatürk, Takrir-i Sükûn Döneminin arifesinde şöyle yazıyor: Biz «hedefimizin ulviyetine, yolumuzun doğruluğuna eminiz.» «.. fikrî ve fiilî kusur ve noksanlarımızı görüp hayırhane ihtar» edilmesine memnun oluruz. Ama kötüye yormak ve yorumlamak yoluyla bizi engellemek isteyenler ya hain ya gâfildir. ... «Biz keyfî hareket etmeyiz. Müstebit asla değiliz.» Hayatımız müstebitlere karşı mücadele ile geçmiştir. «... Akıl, mantık ve zekâ ile hareket etmek şiarımızdır.» Haksız ve insafsız eleştirilere karşı hoşgörülü değilsek, sert davranıyorsak; bunun nedeni, ülke ve ulus çıkarını herşeyin üstünde görmemizdir

Pozitivistçe bir düşünüş biçimini yansıtan bu sözlerde açık bir amaç bilinci ve kendine güven duygusu ile kesin bir kararlılık göze çarpmaktadır. Mustafa Kemal Paşa ayrıca, kamuoyu ve genel eğilime uymayı ilke edindiklerini de söylüyor. Fakat bunun «hakikî ve samimî» olmasını, ülkenin —en iyi kendilerinin bildiği— gereksinmelerinden kaynaklanması koşuluna bağlıyor. Onun gözünde, muhalefeti destekleyen İstanbul basını, ulusun gereksinmelerini anlamadığı ve kötü niyetle hareket ettiği için, yalnızca yapay bir kamuoyu oluşturmaktadır. Böylelikle de, muhalefetin tümü, gerçekleri göremediği ölçüde gâfil, görüp de doğru politika çizgisini engellemeye çalıştığı ölçüde ise hâindir. İşte, bu gaflet ve hiyaneti temizleme fırsatı Takrir-i Sükûn ile doğacaktır.

Bölüm II

TAKRİR-İ SÜKÛN DÖNEMİ

1. MUHALEFETİN SUSTURULMASI

a) Şeyh Sait Ayaklanması ve Bastırılması

Türkiye yakın tarihinin 1920'li ve 1930'lu yıllarıyla ilgili çok önemli bir konu, sürekli Kürt ayaklanmalarının yarattığı iç savaş benzeri durumdur. Özellikle iç politikaya yansımaları bakımından, bu ayaklanmalar, denebilir ki, Kurtuluş Savaşı kadar etkili olmuşlardır. Büyük askerî harcamalara ve yüksek kayıplara yol açmış, pek çok toplumsal acılar doğurmuşlardır. Bu konunun önemiyle orantılı bir biçimde, bilimsel açıdan incelenememiş olması, herhalde, Kürt sorununun ülkemizde hâlâ kesin bir çözüme ulaştırılmadığı yolunda bir inanıştan ileri gelmektedir.

1972 yılında Genel Kurmay Harb Tarihi Başkanlığı tarafından yayımlanan bir askerî tarih araştırması, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938),* 18 olayı kapsamaktadır.[1] Bu olaylardan yalnız bir ta-

[1] O zamanki Harb Tarihi Başkanı Korgeneral Namık Kemal Ersun'un önsözünde yazarının Em. Kurmay Albay Reşat Hallı olduğu belirtilen bu beşyüz sayfalık kitapta, (Lozan sonrası dış ve iç) «Siyasî Durum» üstüne bir bölümden sonra, sırayla şu olaylar açıklanıyor:

1) Nasturî Ayaklanması 12-28 Eylül 1924
2) Şeyh Sait Ayaklanması 13 Şubat - 31 Mayıs 1925
3) Raçkotan ve Raman Tedip Harekâtı 9-12 Ağustos 1925
4) Sason Ayaklanmaları 1925-1937
5) I. Ağrı Ayaklanması 16 Mayıs - 17 Haziran 1926
6) Koçuşağı Ayaklanması 7 Ekim - 30 Kasım 1926
7) Mutki Ayaklanması 26 Mayıs - 25 Ağustos 1927
8) II. Ağrı Harekâtı 13-20 Eylül 1927
9) Bicar Tenkil Harekâtı 7 Ekim - 17 Kasım 1927
10) Âsi Resul Ayaklanması 22 Mayıs - 3 Ağustos 1929
11) Tendürük Harekâtı 14 - 27 Eylül 1929
12) Savur Tenkil Harekâtı 26 Mayıs - 9 Haziran 1930
13) Zeylân Ayaklanması 20 Haziran - Eylül başı 1930
14) Oramar Ayaklanması 16 Temmuz - 10 Ekim 1930

nesi Doğu'da geçmemiştir (Menemen); ötekilerin de, yalnız ilki Kürtlerle doğrudan doğruya ilgili değildir (Nasturi Ayaklanması).[2] Anlaşılan, Şeyh Sait Ayaklanmasının yenilgiyle sonuçlanması üzerine, Kürtler mücadelelerini nizamî-olmayan savaş (gerilla) yöntemiyle sürdürmeye çalışmışlar, hatta 1927 güzünde Ağrı'yı başkent sayarak kendi kendilerine bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Çeşitli bastırma ve temizleme eylemlerinin en önemlisiyse 1937-38 yıllarında olmuştur.

Besbelli ki, Ankara Hükûmetinin Kürt sorunuyla ilgili politikasını burada eleştirili bir biçimde inceleyemeyiz; fakat sorunun önemine ve bütün bu yıllar boyunca Türkiye'yi alttan alta etkilediğine hiç değilse şöylece değinmemiz doğru olur. Bu etkilemelerin ilki (Cumhuriyet döneminde ilki) Takrir-i Sükûn Düzenine girilmesinde kendisini göstermiştir.

Takrir-i Sükûn Döneminin başlaması, Şeyh Sait Ayaklanması vesilesiyle olmuştur. Bu olayın askerî harekât yönü yüz gün içinde başlayıp bitmekle birlikte, doğurduğu sonuçlar çok daha uzun süreli gelişmelerle eklemleşmiştir. Ayaklanma hakkında oldukça ayrıntılı incelemeler vardır (Özellikle, B. Cemal, *Şeyh Sait İsyanı* ve yukarıda dn. 1'de anılan resmî kaynak). Biz olayı bir iki cümleyle özetleyerek, daha çok siyasal oluşumlar üzerinde duracağız.

13 Şubat 1925 Cuma günü, (şimdiki Bingöl ilinin bir ilçesi olan) Genç ilinin, Ergani ilçesinin, Eğil bucağının Piran köyünde, haklarında eşkiya diye tutuklama kararı bulunan, Şeyh Sait'in adamlarından on kişinin jandarmalara teslim olmayıp ateşle karşılık vermeleri ayaklanmayı başlatmıştır. Olaylar üç hafta boyunca ayaklanmacılar lehine gelişmiş, Şeyh Sait kuvvetleri 7 Martta Diyarbekir'i kuşatmışlardır. Bu arada bazı ordu birliklerini dağıtmışlar, Palu ilçesini ve Elâzığ merkezini almışlardı. Şeyh Said'in Diyarbekir'i ele geçirememesinden sonra, seferber edilen askerler yığınak yapıp yavaş yavaş duruma egemen olmuşlardır. Şeyh Sait ve hareketin öteki önderleri 15 Nisanda teslim alınmışlar, fakat bastırma harekâtı Mayıs sonuna kadar sürmüştür.

15) III. Ağrı Harekâtı 7-14 Eylül 1930
16) Pülümür Harekâtı 8 Ekim - 14 Kasım 1930
17) Menemen Olayı 23 Aralık 1930
18) Tunceli (Dersim) Tedip Harekâtı 1937-38.

[2] Nasturilerin Hıristiyan Kürtler oldukları yolunda —doğruluk derecesini bilemeyeceğim— bir iddia bulunmakla birlikte, Metin Toker'in bu ayaklanmanın «Müstakil Kürdistan» sloganıyla yapıldığı savı (*Şeyh Sait ve İsyanı*, s. 34) yanlıştır. Ancak, sonradan Nasturi Ayaklanmasını kovuşturan askerî yargı makamlarının Kürt ayrılmacılarını bu olayla ilişkilendirmek istedikleri belli oluyor.

Önce, Şeyh Sait Ayaklanmasının niteliği konusunda biraz düşünmemiz gerekiyor. Bu olay, ulusal-ayrılmacı bir hareket miydi, yoksa daha genel bir dinsel gericilik hareketi, hatta bir karşı-devrim girişimi miydi?

Aslında, soruyu böyle siyah-beyaz koymak bir ölçüde yanıltıcı olabilir; çünkü, olayı çıkaranların kafasında, bu konuda kesin bir ayrım yoktur. Yine de, Şeyh Sait Ayaklanmasının niteliği hakkında ağırlık kazanan resmî görüş, «irtica» ve «karşı-devrim» kuramlarına yakın olmuş ve sonradan bu konuda yapılan belli başlı incelemelere de yansımıştır.[3] Bense, söz konusu ayaklanmanın, daha çok, dinsel bir giysi altında ulusal bir başkaldırı olduğu kanısındayım. Mustafa Kemal Paşayla, Fethi Beyin yerine başbakan olan İsmet Paşanın ve arkadaşlarının olayı dinsel gericilik ve karşı-devrim diye görmeleri ve göstermeleri, Doğu'daki bastırmayla sınırlı kalmayacak daha genel bir karşı hareketi haklı kılmak amacıyla açıklanabilir. Özellikle İsyan Mıntıkası İstiklâl Mahkemesi'nin verdiği çeşitli malıkûmiyet kararlarında ise, Bağımsız Kürdistan oluşturmaya kalkışma suçlaması ön plânda göze çarpmaktadır.[4]

[3] Asım Us, anılarında, 6 Mart 1934 günü Reşit Galip Beyin ölmesi dolayısıyla şunları yazıyor (*1930-50*, s. 86):

«Reşit Galip birkaç sene evvel bir gün Fırkada Şark Meselesinden dolayı İsmet Paşayı tenkit etmişti. Ali (Rize)'ye [Zırh, 1888-1951] bunu hatırlatarak, 'Reşit o vakit niçin bu tarzda hareket etti, hâlâ ben anlayamadım' dedim. Şu cevabı verdi: 'Aralarında fikir ihtilâfı vardı. İsmet Paşa Kürt isyanının dinî bir hareket olduğu fikrinde idi. Reşit ise millî bir hareket olduğu fikrindeydi. Fakat bu maksadını ifade etmek isterken, kendisinin de söylemek istemediği tarzda lisan kullanmıştır. Sonradan pişman olmuştur' dedi.»

Metin Toker, Şeyh Sait'in Müstakil Kürdistan için değil, Hilâfeti geri getirmek için harekete geçtiğini söylemesinin, onun bakımından yarar ve zararlarını tartışıyor (*Şeyh Sait ve İsyanı*, s. 83). Ayrıca, «Şeyh Sait bir Kürt lideri gibi davranmaktan ziyade, bir karşı-ihtilâlin ilk darbecisi gibi hareket ediyordu ve açtığı bayrak hilâfet bayrağıydı, şeriat bayrağıydı» diyor (s. 17). Zaten bu çalışma, yazıldığı yıllarda «irtica» konusunun yeniden güncellik kazandığı düşünülerek hazırlanmıştır. Behçet Cemal ise, daha eski tarihli incelemesinde, «irtica»dan da daha geniş bir «karşı ihtilâl» kuramını savunuyor (*Şeyh Sait İsyanı*, Başlangıç).

[4] Örneğin, Şeyh Sait davasının sonunda, Şark İstiklâl Mahkemesi reisi Mazhar Müfit Bey, «Kiminiz hasis şahsî menfaatlerinize bir zümreyi âlet, kiminiz ecnebi kışkırtmasını ve siyasî hırslarını rehber ederek, hepiniz bir noktaya, yani Müstakil Kürdistan teşkiline doğru yürüdünüz» demiştir (B. Cemal, *Şeyh Sait İsyanı*, s. 113; kısmen de, M. Toker, *Şeyh Sait ve İsyanı*, s. 131).

Hükûmet yanlısı yazarlar arasında da, daha duruşmalar sürerken bu konuda kuşkular uyanmıştır. Örneğin, Falih Rıfkı (Atay) 29 Mayıs 1925 günlü *Hâkimiyet-i Milliye*'de, «Acaba Şark İsyanı bizim ilk günlerde hükmettiğimiz gibi bir irtica hareketi değil de, siyasi ve millî bir ihtilâl mi idi?» demektedir (E. Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri 1923-27*, s. 105).

Toynbee de, birkaç ay sonra, şapka düzeltimi üzerine hükûmete başkaldıracak

Ayaklanmanın niteliği sorusundan sonra, «yabancı parmağı» konusuna eğilmemiz doğru olur. Hemen belirteyim ki, resmî ideolojiyle ileri sürülen (ve sol çevrelerce de benimsenen), bu harekete İngiliz kışkırtmalarının yol açtığı savı, bana inanılması güç görünüyor. İngilizler, dinsel yönden halifeliğin geri getirilmesini amaçlayan ya da siyasal yönden Kürdistan'ın bağımsızlığını gerçekleştirmek isteyen bir ayaklanmayı niçin kışkırtsınlar veya desteklesinler? İmparatorlukları içindeki Müslüman halkların varlığı nedeniyle, halifeliğin kaldırılmasına İngilizlerin çok sevindiklerini, yukarıda söylemiştim. Öte yandan, Türkiye Kürtlerinin bağımsızlığı, manda altında tuttukları Irak'taki Kürtleri de etkilemez miydi? Ayrıca ben, 1922 başlarından itibaren, İngilizlerin Musul petrollerini kaptırmamak emelleri dışında —ki, bütün Birinci Dünya Savaşının temel nedenlerinden biri, Mezopotamya petrollerini ele geçirmekti— Sovyet etkisinin yayılma olasılığına karşı, Türkiye'nin daha çok zayıflamasını istemediği kanısındayım. Onun için, bu konuda inandırıcı kanıtlar ortaya konuluncaya dek, Şeyh Sait Ayaklanmasının İngiliz emperyalizminin bir oyunu olduğunu kabul etme olanağı yoktur.[5] Ayaklanmanın, sonuçta, Musul'la ilgili çıkarları dolayısıyla İngiltere'ye yaramış bulunması, fazla bir şey değiştirmez. Kürtlerin İngiliz desteği aramış olmaları da doğaldır. Ama, İngilizlerin tutumuna bir kanıt değildir. Türkiye'nin ise, bu bağlamda bir ajan-provokatör kullandığı biliniyor.[6]

olan, «Kürt komşuları kadar geri ve gerici,» Erzurum, Trabzon, Samsun gibi yörelerdeki sofu Türklerin Şeyh Sait Ayaklanmasına katılmayışlarını, bu hareketin dini olmaktan çok, millî nitelik taşıdığının bir kanıtı diye görmüştür (*Survey 1925/I*, s. 508-9/dn. 3).

[5] Şeyh Sait adına İngiliz silâh fabrikalarından kataloglar gelmiş olması —doğruysa bile—, İngiliz hükûmetinin resmî politikasının bu yönde olduğunu kanıtlamaz. Kapitalist dünyada özel girişimin elinde olan uluslararası silâh ticaretinin hükûmet denetimi altına sokulma çabaları çok yenidir.

[6] Bu konuda en ayrıntılı bilgiler, olayı düzenleyen o zamanki İstanbul Polis Müdürü Ekrem Bey [Em. Korgeneral Baydar] ve çevirmen rolü oynayan Emniyet görevlilerinden Mustafa Necip Emre ile görüşen M. Toker'in kitabında bulunmaktadır (s. 52-59). Belediye Zabıtasından Nizamettin Bey adında, İngilizce bilmeyen, fakat «yaman bir mukallit» olan bir kimse, kendisine «İngiltere Hariciye Nezareti Umur-u Şarkiye Müdürü Mr. Templon» (veya Templeton) süsü vererek, eski Kürdistan Teali Cemiyeti ve sâbık Şûrâ-yı Devlet Reisi Seyit Abdülkadir'in Kör Sait adlı bir yakınıyla 1924 güzü — 1925 ilkbaharı arasında çeşitli kereler görüşmüştür. Toker, Mr. Templon'un 1925 Martında Seyit Abdülkadir'i Caddebostan'daki yalısında iki kez ziyaret ettiğini yazmaktaysa da, ancak ikinci görüşmede çevirmen kullanıldığını belirttiği için, kendi ifadelerine göre, ilk görüşme bize kuşkulu geliyor. Bu nokta oldukça önemlidir; çünkü son karşılaşmada Seyit Abdülkadir ilk görüşmede ayaklanma bölgesine gitmek için istediği 80.000 liralık şahsi tazminat çekini kabul etmemiş ve yine içeriği önceki konuşmada kararlaştırılan sözleşme metninî imza etmemiştir.

Sonradan İzmir Suikast girişimiyle ilgili olarak asılan, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası milletvekillerinden Rüştü Paşa, olaylar sırasında *İstiklâl* gazetesine verdiği bir beyanatta baş âmil olarak vali ve kaymakamların aczini göstermiş ve «Hadisede ecnebi parmağı olduğunu zannetmiyorum. Çünkü Genç ve Muş memleketin ortasındadır. Ecnebilerle temas etmek maksadı olsaydı, âsiler hududa yakın meselâ Zaho'ya çekilip şimdiye kadar tek bir memurumuzun girmediği aşiretlerle birleşebilirlerdi» demiştir (B. Cemal, *Şeyh Sait İsyanı*, s. 52).

İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşiv belgelerini incelemiş olan Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)* adlı yapıtında, «Kürt ayaklanmasının Musul bunalımı sırasında patlak vermesi, İngiltere yönünden yalnızca bir rastlantı mıdır? Yani İngiltere'nin bu olayda doğrudan doğruya bir rolü de yok mudur?» sorusunu yanıtlamaya çalışmakta ve «Bu konuda İngiltere'nin kesin rolünü ortaya koyacak bir belgeye rastlayamadık» dedikten sonra, «kime yaradı?» akılyürütmesine başvurmaktadır: «Sonucu Türkiye'nin Musul'daki iddiasını zayıflatacak bir ayaklanmayı desteklemesi için, İngiltere'nin yeterli nedeni var demektir.» (s. 310) Oysa, bir olayın kime yaradığı, o olayı ille de onun çıkardığı anlamına gelmez. Kaldı ki, İngilizler de, gelişmelerin nasıl sonuçlanacağı daha belli olmadan benzeri bir akılyürütmeyle, ayaklanmanın düzmece olduğundan kuşkulanmışlardır (s. 312-13'te özetlenen memorandum). Maamafih, Kürkçüoğlu'nun bu konudaki sonul yargısı bana da doğru görünüyor: «İngiltere'nin Kürt sorununa karşı genel ilgisi gereği, ayaklanmayı yakından izlediği, fakat destekleyici bir tutumdan da kaçınmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Yani Türkiye'ye karşı tutumunun değişmekte olduğu bir sırada, İngiltere'nin Türkiye'yi parçalayarak onu muhtemelen yeniden Sovyetler Birliği'ne itmek istemeyeceği düşünülebilir» (s. 314).[7]

(Toker, Osmanlı Bankası Muamelât-ı Nakdiye Müdürü Berç Keresteciyan'ın —sonradan milletvekili— işbirliğiyle nasıl karşılıksız bir çek düzenlendiğini ve çalıntı İngiliz resmî kâğıtlarına sözleşmenin nasıl Türkçe ve İngilizce olarak yazıldığını açıklıyor.) Böylelikle, kışkırtmanın tutmamış olduğu anlaşılmakla birlikte, bu ilişki Seyit Abdülkadir'i oğlu ve yakınlarıyla birlikte idama götürmeye yetmiştir.

[7] İngiliz kışkırtması varsayımı, Ezel ve Stanford Shaw'un —başka bakımlardan saygıdeğer bir tarih yapıtı olan— *The Rise of Modern Turkey 1808-1975*'teki bir savı (s. 381) yanında masum kalmaktadır. Buna göre, Şeyh Sait Ayaklanması hükûmetin din ve lâiklik politikalarına karşı kendi muhalefetlerine anlatım kazandırmak isteyen Türk Muhafazakârlarıyla birlikte, «ortalığı karıştırma aracı olarak artık Ermenileri kullanamayan Rus Komünistleri tarafından kışkırtılmıştır.» Bu iddia doğru olmak şöyle dursun, gerek Türk gerekse Rus Komünistleri, o sıralar Şeyh Sait Ayaklanmasını feodal nitelikli bir karşı-devrim girişimi diye görerek, Ankara hükûmetinin tanılamasını paylaşmışlar ve bastırma eylemlerini desteklemişlerdir.

Şeyh Sait Ayaklanmasının niteliği ve dış etkilerle yakından ilgili bir konu da, Doğu Anadolu'yla Türkiye'nin geri kalan bölümlerinin gelişme düzeyleri arasındaki fark ve bu toplumsal yapı ayrılığından doğan sınıfsal egemenlik biçimleri bakımından ayaklanma ve bastırma eylemlerinin taşıdığı anlamdır. Resmî görüşün benimsediği «irtica» ya da «karşı-devrim» kuramlarının gerisinde, nadiren açıklıkla dile getirilmiş olmakla birlikte,[8] genç Türkiye Cumhuriyeti'nin bir burjuva devrimi içinde bulunduğu, ayaklanmanınsa bu ileri hareketin tehdit ettiği feodalizmin bir tepkisi olduğu düşüncesi vardır. Komünistler tarafından da paylaşılan bu tanılama,[9] onları harekete bir ayrılmacılık girişimi diye bakılacak olsa, ulusların kendi geleceklerini diledikleri gibi belirleme hakları dolayısıyla Kürtlerden yana tutum takınma yükümlülüğünden bağışık kılmıştır. Bence, bu ideolojik

[8] Bu ender dile getirişlerden biri, resmî görüşü temsil eden bir gazetecinin 1925 ilkbaharında tutulan notlarından oluşan *Derebeyi ve Dersim* adlı kitabıdır (Naşit Hakkı [Uluğ], 1932). Yazara göre, II. Abdülhamit zamanında Erzincan'daki IV. Ordu kumandanı Müşir Çerkes Zeki Paşanın örgütlediği Hamidiye alayları, derebeyliğini yasallaştırmıştır. Asayişi temin edemeyen hükûmetlerin, aşiretler arası münaferetlerden istifadeyi bir hikmet-i idare saymaları yüzünden (s. 29), Osmanlı devleti derebeyliğine yardım etmiştir. «Cumhuriyet onlara [derebeyi ve şeyhlere] ve onlar cumhuriyete düşmandırlar» (s. 7). Kitabın sonlarında, Dersimli bir ağanın ağzından aktarılan bir söz, durumu pek güzel özetlemektedir: «Vali Paşa bizi aldatıyor, biz de Vali Paşayı» (s. 75).

Naşit Hakkı Beyin köktenci tutumu, örneğin «mülhakattaki derebeyi» gibi «merkezdeki derebeyi»nden de sözederek, feodaliteye karşı savaşımın bir bütün olduğunu imâ etmesi, bu yaklaşımın C.H.F. içinde niçin sürdürülmediğini açıklayabilir.

N.H. Uluğ, daha sonraki bir kitabında (*Tunceli Medeniyete Açılıyor* - İstanbul: Cumhuriyet M., 1939), Dersim hakkında coğrafik, etnografik vb. birçok bilgiler verdikten sonra, bölgede girişilen «ıslahat» hareketlerinin de tarihçesini yapmaktadır. Özellikle, 1925'ten sonra, Mülkiye Müfettişi Hamdi Beyin, Diyarbekir Valisi Cemal Bardakçı'nın raporlarını, Abdülhalik Renda - Mahmut Esat Bozkurt - Cemil Uybadın - Kâzım Orbay heyetinin ve Birinci Genel Müfettiş Dr. İbrahim Tâli Öngören'in çalışmalarını, Tunceli kanunlarını, 1937-38'deki tedip, imar ve temdin (yola getirme ve uygarlaştırma) çabalarını iyimser bir bakışla anlatmakta (s. 142-59), fakat derebeylik rejiminin tasfiyesi için kesin çarenin «toprak reforması» olduğunu vurgulamaktadır (s. 205).

[9] Türk Komünistlerinin haftalık gazetesi *Orak Çekiç*'in 26 Şubat ve 5 Mart 1925 tarihli sayılarında şöyle fikirler ileri sürülmektedir:
«İrticaın başında Şeyh Sait değil, derebeylik duruyor; irticaa karşı mücadelesinde Halk Hükûmetledir.»
«Kahrolsun İrtica... Ankara Büyük Meclisi'nde müfrit sol burjuvazinin tırnakları, kafasına kurun-u vustayı [ortaçağı] dolamış yobazların gırtlağına yapıştı.»
«Yobazların Sarıkları Yobaz zümresine kefen olmalı! Yobazlarıyla, Ağalarıyla, Şeyhleriyle, Halifeleriyle, Sultanlarıyla birlikte Kahrolsun Derebeylik! İrtica ve Derebey

çerçeve büsbütün yanlış olmamakla birlikte,[10] genç Cumhuriyet Türkiyesinin anti-feodal niteliği, kavramsal düzeyde, Kurtuluş Savaşı içinde ileri sürülen anti-kapitalistliğinden pek farklı değildir. Daha açık bir söyleyişle, bu dönemde siyasal erki elinde tutan güçler, büyük şehirlerde ve aydın

liğe karşı mücadele için: Köylüler (Köy Meclisleri), Ameleler (Sendikalar) etrafında teşkilâtlanmalıdırlar.»

«İngilizlerin oynattığı irtica kuklası»

«İnkılâpta bir tevakkufu temsil eden» Fethi Bey kabinesinin düştüğü iyi olmuştur; çünkü yapılması gereken, «Genç isyanını âdi bir şekavet gibi tenkil etmek» değil, toprak reformu yoluyla derebeylik düzenini tasfiye etmektir. (Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-25*, s. 364-66)

Aydınlık Yayınları tarafından, Komünist Enternasyonal Belgelerinde Türkiye Dizisinin 2'nci kitabı olarak çıkarılan *Kürt Millî Meselesi* adlı derlemeye Almanca *Inprekorr*'dan aktarılan ilk üç yazı, Sovyetlerin ve Komintern'in tutumunu yansıtmaktadır. Bu yazıların ilki şöyle başlıyor: «Mustafa Kemal'e ve Ankara hükümetine karşı Kürdistan'daki Şeyh Sait Ayaklanması, Moskova tarafından, Türk gericiliğinin İngiliz emperyalizmi ile ittifak halinde bir geri dönüş girişimi olarak değerlendirilmektedir.

Kemal, genel olarak millî kurtuluş hareketini temsil etmekte ve Türkiye'nin demokratlaştırılması ve feodal kalıntılar ile Müslüman din adamlarının etkisinden kurtarılması için çalışmaktadır. Kemal'e karşı, ilk olarak emperyalizm, ikinci olarak feodal ağalar, üçüncü olarak din adamları ve dördüncü olarak liman şehirlerinin yabancı sermayeye bağlı ticaret burjuvazisi mücadele etmektedir. ...»

Moskova 26 Şubat 1925, «Kürdistan'daki Ayaklanmanın Anlamı» (Bu yazı, basına özel bültenle verilmiştir.)

Şunu da ekleyeyim ki, Şeyh Sait Ayaklanmasının üstünden uzunca bir süre geçtikten sonra, TKP içinde bu olaya daha geniş boyutlarıyla bakma yolunda bir girişim yapılmıştır. Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın 1929-33 yıllarında Elâzığ Hapishanesinde yatarken kaleme aldığı *Yol* genel başlıklı notlarının 6'ncı kitabı olarak 1979'da yayımlanan *İhtiyat Kuvvet: Milliyet (Şark)*'ı söylemek istiyorum. Kürt Sorunu üstüne şematik kurgulamalardan başka bir şey olmayan bu çalışma, yine de yer yer çok ilginçtir. Ama özünde, bu ayaklanmanın gerek ulusal gerekse uluslararası açılardan «irticâî» diye görülmesi devam ettiriliyor (s. 194). Yazar, Kürt egemen sınıflarını fânî ve ruhanî yahut uhrevî ağalar [ikinci grupla şeyhler kastediliyor] olarak ikiye ayırmakta ve Şeyh Sait Ayaklanmasında fânî ağaların ruhanî ağalara ihanet ettiklerini ileri sürmektedir (s. 189-91).

[10] Burada, Osmanlı Devletinden Cumhuriyete süregelen başat üretim/yönetim biçiminin beşli şemaya (İlkel, Köleci, Feodal, Kapitalist, Sosyalist toplum aşamalarına) giremeyeceği, daha ziyade Asya tipi üretim - Despotizm olduğu yolundaki fikirlere çok yakınlık duymadığımı belirtmek isterim. Osmanlılarda feodalite olmadığını savunanlar, özetle, (1) bana feodal modelin —bu niteliği tartışmasız sayılan— dünyadaki çeşitli örnekleri arasında bulunan farkları iyi bilmiyorlar gibi görünüyor; (2) verdikleri karşı örnekler, Osmanlı tarihinin sınırlı bir zaman dilimine (örneğin 16. yüzyıla) ilişkin oluyor (diyelim 19. yüzyıldaki feodal-benzeri eşraf-âyân egemenliğine nasıl geçildiğini açıklamıyorlar); (3) Osmanlıların öncelleri —Bizans ve Selçuklu İmparatorlukları— feodalken, ardılları da —T.C. ve irili ufaklı iki düzine

tabakası içinde etkili olmayı istemekten öte, kırsal alanlarda bir ekonomik-toplumsal-siyasal yapı değişikliği yaratmakla pek ilgilenmemişler, hatta merkezdeki düzeltim girişimlerine karşı çıkmamaları koşuluyla, yerel eşrafın ayrıcalıklarını korumalarına göz yumarak onlarla eski bağlaşmalarını sürdürmüşlerdir.[11]

Ayaklanmanın Bastırılması

Şeyh Sait Ayaklanmasının geniş çaplı bir olay olduğu anlaşılınca,[12] Fethi Bey Hükûmeti gerekli gördüğü önlemleri almıştır. Bunlardan salt

devlet— beşli şema içinde gelişimlerini sürdürürlerken, bu geçici sapmanın nasıl olabildiğini havada bırakıyorlar; (4) «başat»lıktan sözedebilmek için Osmanlı devletinin her köşesinde tekbiçimli bir üretim/yönetim bulunduğunu varsayıyor olmalılar, ama Balkanlarda ya da Doğuda —tarihçe Kürdistan diye bilinen yörelerde— klâsik dönemlerinde bile feodalitenin işlemediğini söyleyemiyorlar.

[11] Ergun Özbudun, «Established Revolution versus Unfinished Revolution: Contrasting Patterns of Democratization in Mexico and Turkey» başlıklı makalesinde bu görüşü şöyle savunmaktadır:

«Türkiye'de 1950'den önceki tek-partili dönemde, ulusal rejimle taşranın yerel ileri gelenleri arasında örtük bir ödeşme (*an implicit trade-off*) gelişmişti. Yerel ileri gelenlerin rejimin çağdaşlaştırma programını desteklemesine karşılık, rejim de onların toprak, konum ve yerel etkisini sürdürmesini sağlıyordu.» (Der.) S.P. Huntington ve C.H. Moore, *Authoritarian Politics in Modern Society* (New York: Basic Books, 1970), s. 380-405.

Aynı yazar, Türkçe bir kitabında da şunları söylüyor:
«Yöresel eşrafın desteği, taşrada düzenin sürdürülmesi ve merkez liderliğin çabalarını Batılılaşma programı üzerinde yoğunlaştırabilmesinin sağlanması bakımından yararlı görünmüştür. Buna karşılık, eşraf da, kendi temel çıkarlarına ve yöresel iktidarlarına dokunmayan böyle bir programa karşı çıkma gereğini duymamışlardır. Hatta merkezin güçlenmesi, bir bakıma, merkezle işbirliği halinde bulunan eşrafın iktidarını azaltmamış, arttırmıştır. Böylece iki sosyal grup arasında zımnî bir ittifak ortaya çıkmıştır. Taşra eşrafı ulusal elitin modernleşme çabalarına muhalefet etmemiş, buna karşılık ulusal elit de, taşra eşrafının toprak mülkiyetine, sosyal statüsüne ve yöresel nüfuzuna dokunmamıştır.» *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma* (Ankara Hukuk Fakültesi, 1975), s. 37.

Bu konuda ayrıca bak. İsmail Beşikçi, *CHF'nun Tüzüğü (1927); ve Kürt Sorunu* (İstanbul: Komal Yay., 1978), Bölüm XIII: «Sürekli Olarak Mebusluğa Atanan Şeyhler, Kemalizmin Şeyhlikle ve Şeyhlerle İlişkileri.» Beşikçi, eski Van milletvekili İbrahim Arvas'ın anılarının üstünde durmakta, bu örneğe Hakkı Ungan, Münip Boya (yine Van milletvekilleri), Zülfü Tigrel (Diyarbekir), Halil Hulki Aydın ve Mahmut Soydan (Siirt), Refet Ülgen (Urfa), Ali Saip Ursavaş (Urfa ve Adana) gibi başka Kürt Şeyh, Ağa ve Beylerinin adlarını eklemektedir (s. 243-59).

[12] «Genç Hadisesi,» TBMM'nde ilk kez Dahiliye Vekâleti bütçesi tartışılırken zikredilmiş, Dahiliye Vekili yakında tenkil edileceğini söylemiştir (*Cumhuriyet*, 19 Şubat 1341).

askerî nitelikli olanları, ordunun seferber edilerek Doğu'ya yığılması ve böyle bir toplama ve kaydırma için zorunlu mali kaynakların bütçeye ek ödenek konularak sağlanmasıdır.[13] Siyasal nitelikli önlemler ise, o bölgede Sıkı Yönetim ilânı ve Hıyanet-i Vataniye Kanununun ilk maddesinin dinin siyasete âlet edilmesini engelleyici bir hükümle değiştirilmesi olmuştur.[14]

Askerî harekâtla ilgili olarak değinmek istediğim bir nokta, bastırma plânlarının, Genel Kurmay yetkililerinin yanısıra, gayr-ı resmî olarak, en üst düzeyde, hepsi de henüz askerlik sıfatlarını taşımaya devam eden Cumhurreisi, Heybeliada'da dinlenmekte iken bu iş için Ankara'ya çağrılan CHF Umumî Reis Vekili İsmet Paşa ve Berlin Büyükelçisi Kemalettin Sa-

[13] Seferberliğin Mayıs ayı sonunda kaldırılması dolayısıyla Cumhurbaşkanı bir Beyanname yayımlamıştır: *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Belge No. 541.

1340 Bütçesine Tahsisat-ı Munzama konulmasına dair 28 Şubat 1925 tarih ve 567 sayılı kanun, sona ermek üzere bulunan 1924 bütçesine çeyrek milyon Türk Lirasına yakın bir ek yük getirmektedir.

[14] «İsyan sahası tevessü ve üç vilâyete sirayet etti ... İdare-i Örfiye ilân ediliyor» (*Cumhuriyet*, 24 Şubat 1341).

Genç, Muş, Ergani, Elâziz, Dersim, Diyarbekir, Mardin, Siverek, Urfa, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkâri vilâyetleriyle Erzurum vilâyetinin Kiğı ve Hınıs kazalarında bir ay müddetle İdare-i Örfiye ilânına dair kararname (23 Şubat 1341, No. 1547). Kararnamenin ikinci maddesi uyarınca, «Bu vilâyetlerde idare-i örfiye kararnamesine tevfikan Divan-ı Harpler teşkil olunacak ve isyan harekâtı ile alâkadar bilumum ceraim Divan-ı Harplerde rüyet edilecektir.»

Ertesi günü çıkarılan bir kararnameyle (No. 1551), Malatya ili de Sıkı Yönetim bölgesine katılmıştır. Her iki kararnamenin, 25 Şubat 1925 günü, TBMM'nce 114 sayılı Hey'et-i Umumiye Kararı ile oybirliğiyle onaylandığını görüyoruz.

Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nun 1. maddesinin tadili hakkındaki
15 Nisan 1339 tarihli kanuna müzeyyel Kanun
25 Şubat 1341 - No. 556

Madde 1 — Dini veya mukaddesat-ı diniyeyi siyasî gayelere esas veya alet ittihaz maksadiyle cemiyetler teşkili memnudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar hain-i vatan addolunur. Dini veya mukaddesat-ı diniyeyi alet ittihaz ederek şekl-i devleti tebdil ve tağyir veya emniyet-i devleti ihlâl veya dini veya mukaddesat-ı diniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesat ve nifak ilkası için gerek münferiden ve gerek müçtemian kavlî veya tahrirî veyahut fiili bir şekilde veya nutuk iradı veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik hain-i vatan addolunur.

Madde 2 — İşbu Kanun neşri tarihinden muteberdir.

Madde 3 — İşbu Kanunun icrasına Adliye Vekili memurdur.

Yine bu hava içinde, bir gazete havadisine göre, «Mürteci hocalar cevami-i şerifede vaazdan men' edileceklerdir» (*Cumhuriyet*, 27 Şubat 1341). Haberde, câmilerde vaaz etmeleri yasaklanan on hocanın adı da sayılmaktadır.

mi [Gökçen] Paşa gibi, Kurtuluş Savaşının başarılı komutanları tarafından hazırlanmış olmasıdır. Hatta günlük basında Kemalettin Sami Paşanın resmen harekât kumandanlığına getirileceği söylentisi yeralmışsa da, (*Cumhuriyet*, 26 Şubat 1925) bu atama gerçekleşmemiş ve Büyükelçi işi bitince, izinli olarak geldiği görevinin başına dönmüştür.

Harekât sırasında bazı ordu birliklerinin Güney Demiryollarından taşınarak Kürtlerin arkalarının çevrilmesi,[15] Fransa'nın Suriye ile sınırdaş olan bu demiryollarından Türkiye'nin Büyük Britanya'ya karşı kullanabileceği askerlerin geçmelerine izin vermeme yükümlülüğü dolayısıyla diplomatik bir takım gelişmelere yol açmıştır. İngilizlerin bu konuda Fransa Hükûmetine karşı bir tavır almaları, bizim resmî görüşümüzce «karşı ihtilâle vasıtalı bir yardımda daha bulunmak» (B. Cemal, *Şeyh Sait İsyanı*, s. 50) diye yorumlanmışsa da, İngilizlerin asıl çekindikleri, hiç kuşkusuz, Türk Ordusunun bu vesile ile Musul'a karşı bir harekete girişme olasılıklarıydı.

Bastırma harekâtının boyutları hakkında, (yukarıda değindiğim *Ayaklanmalar 1923-1938* adlı yapıtı iyice inceleyemediğim için) kesin bir bilgim yok. Fakat ordumuzun Şeyh Sait karşısında bütün Kurtuluş Savaşındakinden daha çok kayıp verdiği ve paraca maliyetinin de 60 milyon lirayı aştığı yolunda iddialar vardır.[16]

[15] «Suriye'den geçen kıtaatımız Fransızlar tarafından fevkalâde bir surette karşılanmaktadırlar.» *Cumhuriyet*, 10 Mart 1925.

[16] (Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri 1925-27*, s. 85'te aktarıldığına göre) Abdurrahman Chasses Lou, *Kurdistan and the Kurds* adlı bir kitapta (London, 1965), 15-20.000 ölü ve 20 milyon sterlinlik bir maliyetten söz edilmektedir.

Resmen tanınmamış Kürt Hükûmeti Yüksek Kurulu Hoybun'un yetkilendirmesiyle bir Kürt Prensinin yazdığı, *The Case of Kurdistan against Turkey* (Philadelphia: The Kurdish Independence League, t.y. - 1929'da yayımlanmış olmalı) adlı bir kitapta da harekâtın boyutları hakkında abartmalı bilgiler verilmektedir. Buna göre, Şeyh Sait elli bin kişilik bir ordu ile 21 Mart 1925'te ayaklanmayı tasarlamışken, Türklerin sıkıştırması üzerine ayaklanma daha erken bir tarihte, 7 Martta patlak vermişiir (olayın başlangıcının Diyarbekir kuşatması olarak kabul edildiği anlaşılıyor). Türkler Kürtlere karşı Diyarbekir'deki 7., Erzincan'daki 8. ve Erzurum'daki 9. Kolorduları, yani 3'er piyade ve 1'er topçu alayından oluşan 9 tümen, ayrıca Kars ve Cezire'den gelen 3 süvari tümeni kullanmışlar, Siirt, Mardin ve Midyat'ta da 6 piyade tümenine yığınak yaptırmışlardır. Türk ordusunun zayiatı 50.000 kişiyi bulmuş ve bu harekât hükûmete 60 milyon liraya malolmuştur.

Başında ve sonunda Türk düşmanı bazı Amerikalıların yazılarına yer verilen, esas metnini ise Emir Süreyya Bedir Han'ın yazdığı bu 76 sayfalık kitap üstüne bir takım bilgiler vermek istiyorum. Yazar, yedinci yüzyıldan beri Kürdistan'a egemen olmak iddiasındaki bir aileden gelmektedir ve Osmanlıların 1847'de fethettikleri yarı-bağımsız El Cezire Devletinin son hükümdarı Azizanlı Prens Bedir Hanın büyük

Fethi Beyin Düşüşü

Bundan önceki bölümden hatırlanacağı üzere, İsmet Paşanın başvekillikten ayrılması ve Fethi Beyin hükûmet kurması, yeni muhalefet partisinin oluşması karşısında CHF'nın daha çok çözülmesini önlemeye yönelik, oldukça gönülsüz alınmış bir karar sonucuydu. İsmet Paşa CHF Umumî Reis Vekilliğini koruyordu; yeni başvekille anlaşmazlığa düşüp Dahiliye Vekilliğinden ayrılan Recep [Peker] Bey de fırkanın Kâtib-i Umumîliğine getirilmişti. Bu durum, hükûmetin çoğunluk partisi ileri gelenlerinin —en önemlisi Cumhurbaşkanının— gözünde adeta geçici bir nitelik taşıdığını gösterir. Köktenci eğilimdekiler, Şeyh Sait Ayaklanmasını, birkaç ay önce zoraki girilen ılımlı yoldan caymak için bir bahane olarak kullanmaya hazırdılar.

Kitabının bir bölümüne ünlü kurtla kuzu öyküsüne anıştırmayla «Suyu Bulandıran Muhalefet» başlığını koyan Metin Toker, «TCF'nın Suyu Kaynıyor» başlıklı bir başka bölümüne de şöyle başlamaktadır:

«Ankara'da, Meclisin, hem de Muhalefetin desteğiyle Fethi Bey Hükûmetinin tedbirlerini kanunlaştırması havayı yatıştırmadı. CHF'nın radikalleri bu kadarla yetinecek insanlar değillerdi. Bu ortamda ancak mezar sessizliği hâkim olacaktı. Hiç kimse yapılanları tartışmayacaktı. Yapı-

torunudur. Süreyya Bedir Han, Kemalistleri Avrupa'ya karşı «Kürtler batılılaşmaya direndikleri için ayaklanıyorlar» diye yalan söylemekle suçlarken, kendi ırkçı görüşlerini açığa vurmakta, biz Kürtler Âri olduğumuz için, Mongoloid Türklerden nefret ediyoruz, demektedir. Yine bu yazara göre, Talât Paşa Bulgar-Pomaktır, Mustafa Kemal Paşa Nişli bir Hırvat dönmesinin torunudur, İsmet Paşa Rafanlı, Fevzi Paşa Tarjanlı Kürt ailelerindendir, Rauf Bey Çerkestir (s. 15). Kitabı yayımlayan kimse de, «Türkiye Türkleri Moğol ırkının en ilkel ve en geri dalıdır» diye bir not düşerek, bu çirkin iddialara katkıda bulunmakta ve Anadolu Türklerinin soyca karmaşıklığını sözde bilimsel kuramlarla sergilemektedir: Madison Grant, Mendel yasasını antropolojiye uygulayınca, «iki ırkın karışmasının sonucu, uzun vadede daha eski, genel ve aşağı türe dönen bir ırk verir» kuralını çıkarmıştır.

Bu kitabın özellikle Lausanne Konferansı ve Musul petrolü konusunda Kürt görüşünün belirtildiği bölümü ilginçtir. Yazara göre, Wilson Türklerle barış sözleşmesinin yapılmasını geciktirdiği için, ABD'nin etkisi, Osmanlı baskısı altında yaşayan ırklar için felâketli olmuştur. Nihayet yapılan Sevres antlaşmasıyla Musul Kürdistan'a bırakılmışken, Amerikalılar Lausanne'dan sonra zafer ganimeti olarak Musul petrolünün 1/4'ünü elde edince Türklerin isteklerine razı olmuşlardır. Kitapta başkaca, 28 Ekim 1927 tarihli Kürt Misak-ı Millisi ve Kürtlerin Türk baskısı hakkında uluslararası bir soruşturma açılması dilekleri anlatılmaktadır. Bu arada şunu da belirteyim ki, yazar 1927 nüfus sayımı sonuçlarına inanmamakta, Türkiye'nin nüfus toplamının 13,5 milyon değil, 5,5 milyon olduğunu, bunun da ancak 3,5 milyonunu Türklerin, en az 1,5 milyonunuysa Kürtlerin oluşturduğunu ileri sürmektedir.

lanlar sadece övülebilecekti. 1925 Türkiyesinde Gazi'nin, İsmet Paşanın ve onların etrafında yer almış 'silâhendaz mebuslar'ın memlekete müsaade etmeye niyetli bulundukları hürriyet bundan ibaretti.»[17]

Fethi Beyin yerine yeniden başvekil olan İsmet Paşa, daha o zamanlar, damadının kırk yıl sonraki yorumunu doğrulayacak, ama kendilerini haklı gösteren sözler söylemiştir. 2 Mart 1927'de, iki yıllık bir uygulamadan sonra İstiklâl Mahkemelerinin kaldırılması sırasında, TBMM'nde yaptığı bir konuşmaya göre, «... iki sene evvel karşısında bulunduğumuz hadisatın en mühimi Şeyh Sait isyanı ile tebarüz eden hareket-i fiiliye değildi. Asıl tehlike: memleketin umumî hayatında hasıl olan teşevvuş ve tezebzüp idi.» Söz konusu kargaşayı, «küçük ihtirasatı [tutkuları] işletmeye alışmış müstereddi [soysuzlaşmış] münevverler» yaratıyorlardı (*Ayın Tarihi* - cilt 36).

CHF içinde İsmet Paşanın (daha doğrusu Gazi'nin) yanlısı, «aşırı» ya da «köktenci» diye bilinen bir grup, Fethi Bey Hükûmeti döneminde de zaman zaman varlığını belli etmiştir. Söz konusu grubun, örneğin, kabinede de bakanları vardı; nitekim bu bakanlar hükûmet değiştiğinde koltuklarını korumuşlardı. Fethi Bey Hükûmetinin kısa ömrü boyunca bakanlıklarda yapılan değişikliklerden ikisi, yine bu grubun etkinliğiyle ilgilidir. 1924 yılının son günü bir Bahriye Vekâleti kurularak, buraya aşırılık yanlısı grubun önde gelenlerinden, Cebelibereket mebusu Topçu İhsan atanmıştır. TpCF'nın bu yeni bakanlıkla ilgili görüşünü Cebesoy şöyle dile getiriyor: «Biz buna itiraz etmiştik. Çünkü iktidar bu vekâlete ne yeni tahsisat ilâve etmişti, ne de Deniz Kuvvetlerimizi büyütmek kararındaydı. Vekilin şahsına bakılınca bu tesisin sırf politikacılık ruhu ile yapıldığı anlaşılıyordu.» (*Siyasî Hatıralar*, II/123). Birkaç gün sonra ise, aşırıların Fethi Bey kabinesindeki önderi, Dahiliye Vekili Recep (Peker) Bey, Başvekille (İstanbul Belediyesi için) şehreminlerinin seçimle mi tayinle mi işbaşına getirilmeleri konusunda takışarak hükûmetten istifa etmiş ve hemen CHF Kâtib-i Umumîsi olmuştur. Cebesoy'un anılarında, Fethi Beye karşı «inkılâp» adına karşı çıkan aşırılık yanlısı CHF'lılar hakkında, «İn-

[17] (*Şeyh Sait ve İsyanı*, s. 49). Yine, övülmeyi bekleme konusunda: Takrir-i Sükûn Kanunu müzakereleri sırasında «Millî Savunma Bakanının sözlerinden anlaşılıyordu ki, İktidar, İstanbul Basınının sadece tenkitlerinden değil, kendisini kâfi derecede methetmemesinden de şikâyetçidir» (s. 73).

M. Toker'in çalışması, bir takım olgusal yanlışları olmakla birlikte (örneğin: s. 75 - «Hükûmet bunların [iki İstiklâl Mahkemesinin] vereceği ölüm cezalarının 'özelliği ve aceleliği' sebebiyle Meclisce tasdik edilmeden infazı yetkisini de talep ediyordu», s. 104 - TpCF kapatılınca «Muhalifler Mecliste kaldılar. Fakat partisiz olarak. Oradan da atılmaları ikinci temizlikte, İzmir Suikastı vesilesiyle olacaktır»), yukarıdaki alıntılardan görülebileceği üzere, cesur eleştiriler yapan bir yapıttır.

kılâp yaptık diyenlerin bununla münasebeti dalkavukluktan ibaret bir takım adamların nâra atmalarından başka bir şey değildi» denilmektedir. TpCF milletvekilleriyle birlikte, Cumhurbaşkanının uygun görmesiyle Fethi Bey kabinesini destekleyen CHF ılımlıları, Şeyh Sait Ayaklanmasını yöntem değiştirmek için uygun bir fırsat olarak gören Gazi'nin ağırlığını karşı tarafa koymasıyla azalmışlar ve hükûmet düşürülmüştür. Bu olay, 2 Mart 1925 günü uzun bir grup toplantısında meydana gelmiş, Fethi Bey, sertlik isteyen bir önergenin 60'a karşı 94 oyla kabul edilmesi sonucu azınlıkta kalarak istifaya zorlanmıştır.[18] Yeni kabineyi kuran İsmet Paşa, 4 Martta 23 muhalif ve 2 müstenkife karşı 155 muvafakatla güvenoyu almış ve Fethi Beyin önlemleriyle yetinmeyerek, hemen TBMM'nden bir Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarttırmış ve iki tane de İstiklâl Mahkemesi kurdurmuştur.[19] Yeni hükûmet, ertesi gün ilk içtimâını Gazi'nin riyasetinde akdetmiştir (*Cumhuriyet,* 6 Mart 1925).

[18] «Dün sabahtan itibaren oniki saat devam eden fırka içtimâı neticesinde Fethi Bey kabinesine adem-i itimat beyan edilmiş ve kabine istifa etmiştir» (*Cumhuriyet,* 3 Mart 1341).

Grup'ta Fethi Beyin sıkı yönetim rejiminde bazı hafifletmelerden yana olmasına karşılık, kendi kabinesinden Adliye Vekili Mahmut Esat, Bahriye Vekili İhsan, Ticaret Vekili Ali Cenanî ve Dahiliye Vekili Cemil Beyler sertlik yanlısı çıkmışlardır. Bak. Behçet Cemal, *Şeyh Sait İsyanı,* s. 113.

Bu toplantıda on küsur saatlik uzun bir konuşma yapan Gazi (Halidé Edib, «Dictatorship and Reforms in Turkey,» *Yale Review,* 1929 Güz sayısı, s. 27), yeni bir dönemi haber veren ünlü sözlerini söylemiştir: «Milletin elinden tutmağa lüzum vardır. İnkılâbı başlatan tamamlayacaktır» (Metin Toker, *Şeyh Sait ve İsyanı,* s. 66).

[19] Ayrı bir fırka grup toplantısında olacak, Gazi bu tasarıyı kabul ettirmek için açıkça ağırlığını koymasına karşın, ancak 79'a 82 gibi küçük bir oy farkıyla sonuç alabilmiştir: Hıfzı Topuz'un 4 Kasım 1951 tarihli *Akşam* gazetesinde çıkan Ekrem Rize ile röportajından («Cumhuriyeti Kuranlar Anlatıyor: Takrir-i Sükûn Kanunu ile Neler Kaybettik?»), *Bugünkü Türkiye,* s. 262. Mecliste ise 22 redde karşılık 122 kabul oyuyla yasalaşan, 4 Mart 1341 tarih ve 589 numaralı Takrir-i Sükûn Kanununun metni aynen şöyledir:

Madde 1 — İrticaa ve isyana ve memleketin içtimâî nizamını, huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlâle bâis bilumum teşkilât ve tahrikat ve teşvikat ve tecşebbüsat ve neşriyatı, hükûmet, reisicumhurun tasdiki ile, re'sen ve idareten men'e mezundur.

Madde 2 — İşbu kanun tarih-i neşrinden itibaren iki sene müddetle mer'iyülicradır.

Madde 3 — İşbu kanunun tatbikine İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

Harekât-ı askeriye mıntıkasında ve Ankara'da birer İstiklâl Mahkemesi teşkili hakkında Heyet-i Umumiye Kararı 4 Mart 1341 - No. 117

Harekât-ı askeriye mıntıkasında ve Ankara'da birer İstiklâl Mahkemesi teşkili hak. Başvekâletten mevrut ve zirde aynen münderiç tezkere müfadı, heyet-i umumiyenin 4 Mart 1341 tarihinde münakit 69. içtimaının 2. celsesinde kabul edilmiştir.

b) Sıkı Yönetim ve İstiklâl Mahkemeleri

İsmet Paşa hükûmeti döneminde, Doğudaki Sıkı Yönetim, önce bir ay, sonra yedi ay ve iki kere de birer yıl uzatılarak 23 Kasım 1927'ye kadar sürdürülmüştür.

1) *1547 ve 1551 numaralı kararnameler ile ilân edilen İdare-i Örfiyenin bir ay müddetle temdidine dair kararname* (22 Mart 1341, No. 1640); 23 Martta 121 sayılı HUK ile onaylanmıştır.

2) *Şark Vilâyetlerinden bir kısmında ilân edilmiş olan İdare-i Örfiyenin yedi ay daha temdidi hakkında* 20 Nisan 1341 tarih ve 133 sayılı *HUK*

3) *İdare-i Örfiye müddetinin* bir sene *temdidi hakkında* 21 Teşrinisani 1341 tarih ve 163 sayılı *HUK*

4) Keza, 22 Teşrinisani 1926 tarih ve 271 sayılı *HUK*

Bu arada, şapkaya tepki nedeniyle, «Erzurum Vilâyeti dahilinde bir ay müddetle İdare-i Örfiye ilânı» hakkında 24 Teşrinisani 1341'de çıkarılan 2754 numaralı kararname, ertesi gün 167 sayılı HUK ile onaylanmıştır. (Erzurum Sıkı Yönetimi gerçekten bir ay sürmüş, uzatılmamıştır.)

Sıkı Yönetim Mahkemeleriyle İstiklâl Mahkemelerinin aralarında yaptıkları işbölümünün çeşitli aşamalardan geçtiği anlaşılıyor. Önce Sıkı Yönetim Mahkemeleri bütün olaylara el koymuş, İsyan Mıntıkası İstiklâl Mahkemesi Diyarbekir'e gelince, özellikle ayaklanma sanıkları hakkında açılan davalar ona aktarılmış, fakat daha sonraları işlerin çokluğu yüzünden asker kaçaklığı gibi koğuşturmalar için yeniden Sıkı Yönetim Mahkemeleri işletilmiştir (Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri 1925-27*, s. 90).

TBMM Riyaset-i Celilesine,

31 Temmuz 1338 tarihli İstiklâl Mehakimi Kanununun 1. m.nin bahşettiği selâhiyete binaen hükûmet, harekât-ı askeriye mıntıkasında usulü dairesinde derhal bir İstiklâl Mahkemesinin teşkili ve faaliyete iptidar eylemesini taht-ı vücupta görmekte ve işbu mahkemece verilecek idam kararlarının dahi aynı Kanunun 5. m. mucibince ve vaziyetin müstaceliyet ve istisnaiyetine binaen Meclis-i Âlice tasdik edilmeksizin infazına müsaade talep eyler. Bundan başka ahval-i fevkalâdeye binaen ilân olunan seferberliğin milletin ve cumhuriyetin emniyetini muhil muhtelif ve irticaî propagandaların, teşebbüsat ve harekâtın kavanin-i mahsusasına tebaen men'i ve tecziyesi esbabının da serian istikmali maksadiyle ve aynı tarihli İstiklâl Mehakimi Kanununun 1. m. mucibince idam kararları Meclis-i âlice tasvip edilmek ve merkezi Ankara'da olmak ve daire-i kazası harekât-ı askeriye mıntıkası haricindeki vilâyata şamil bulunmak üzere derhal ikinci bir İstiklâl Mahkemesinin teşkiline müsaade buyurulmasını teklif ve rica ederim efendim. 4 Mart 1341 Başvekil İsmet

Bu dönemin İstiklâl Mahkemeleri üstüne, çok taraf tutarcasına olsa da ayrıntılı bir inceleme bulunduğu halde (Aybars 1979), aynı konuda çalışan Sıkı Yönetim Mahkemeleri üstüne herhangi bir araştırma yapılmadığı için karanlıkta kalmaktayız. Yalnız, bu arada bir yasa çıkarıldığını görüyoruz: *Harp ve isyan mıntıkalarındaki İdare-i Örfiye mıntıkalarında müteşekkil umum divan-ı harplerden verilecek idam kararlarının suret-i icrasına dair* 31 Mart 1341 tarih ve 595 sayılı Kanun, Sıkı Yönetim Mahkemelerinin hükmedecekleri ölüm cezalarının uygulanmasını kolaylaştırarak, Ordu, Kolordu, Müstakil Fırka ya da Mevki-i Müstahkem kumandanları tarafından «badettasdik derhal infaz» edilmeleri kuralını getirmiştir.[20]

Sıkı Yönetim uygulaması doğal olarak sansür de koymuş, Hükûmet, 3 Mayıs 1341 tarih ve 1846 sayılı Kararname ile, «*Havali-i Şarkiyede İdare-i Örfiye mıntıkasında tatbik edilecek Sansür Talimatnamesi*...»ni kabul etmiştir. Bu sansürün nasıl işlediği konusunda güvenilir bilgilerden yoksunuz. Ancak on yıl sonraki bir gazete havadisi, sansürün hayli geniş kapsamlı ve uzun süreli bir nitelik taşıdığını göstermektedir: «Geri Alınan Yasak Kararı - Takrir-i Sükûn Kanununun tatbiki sırasında bazı yabancı gazetelerin memlekete sokulması yasak edilmişti. Vekiller Heyeti bu gazetelerden bir kısmının Türkiye'ye girmesine izin vermiştir.» [Şam, Antakya ve Halep'te çıkan Arapça, Türkçe, Ermenice ve Fransızca bazı gazeteler] (*Cumhuriyet*, 12 Nisan 1935).

İstiklâl Mahkemelerinin Oluşturulması

4 Mart 1925 tarihli Heyet-i Umumiye Kararı uyarınca kurulan iki İstiklâl Mahkemesinin üyeleri, TBMM'nce 7 Martta seçilmişlerdir.[21] TpCFlı

[20] Şeyh Sait Ayaklanmasının üstünden üç yıl geçince, (galiba her savaştan sonra çıkarılması âdet olan) bir Af Yasası yapılarak, sıkı yönetim bölgesinde «askerî kuvvetler ve memurîn-i devlet tarafından isyanın tenkili emrinde yapılmış olan bütün ef'al ve harekât»ın «cürüm ve kabahat addolunma»yacağı hükme bağlanmış, ayaklananların da cürüm ve kabahatlerinden ötürü haklarında açılan koğuşturmalar ve verilen cezalar tecil edilmiştir.

7 Mayıs 1928 tarih ve 1239 sayılı *Şark Mıntıkasında muayyen vilâyet ve kazalarda ceraim takibatı ile cezalarının tecili hakkında kanun* ve aynı kanunun 23 Mayıs 1928 tarih ve 1316 sayılı *Zeyli*.

[21] Altışar aylığına kurulan bu mahkemeler, aradan bir buçuk ay geçince, TEK'nun 14. maddesi gereği 20 Nisan 1341 tarih ve 132 sayılı «Meclis-i Âlinin Altı Ay Müddetle Tatîl-i İçtimâı hakkında HUK» çıkarıldığında, Hükûmetin isteği üzerine (süresi dolmak üzere olan Sıkı Yönetimle birlikte), Eylül başlarından itibaren altı ay daha uzatılmış; ertesi yıl, uzatma kararları altışar aydan iki kez daha yinelenmiştir.

milletvekillerinin anayasaya aykırılık gerekçesiyle katılmadıkları oylamaya, CHFlı milletvekillerinin de bir bölümünün gelmediği, toplantı yetersayısının ancak sağlandığı, 15 dolaylarında da çekimser oy çıktığı dikkati çekiyor. Sonunda, Mahkemeler şu kadrolarla kurulmuştur:

İsyan Mıntıkası İstiklâl Mahkemesi:

Başkan: Mazhar Müfit (Kansu - Denizli), 97/117 oyla

Önce 126/146 oyla seçilen Hâcim Muhiddin (Çarıklı - Giresun) Beyin sağlık elverişsizliği nedeniyle istifası üzerine 16 Martta seçilmiştir. Sekiz ay sonra, Mazhar Müfit Beyin istifasıyla, yerine yeniden Hâcim Muhiddin, onun da on ay kadar görev yaptıktan sonra istifası üzerine, 6-8 Aralık 1926'da Ali Saip getirilmiştir.

Savcı: Süreyya (Özgeevren - Karesi), 124/146 oyla

Üye: Ali Saip (Ursavaş - Urfa), 123/146 oyla

Riyasete geçince, yerine İbrahim (Kocaeli) seçilmiştir.

Üye: Lütfi Müfit (Kırşehir), 125/146 oyla

Yedek: Avni Doğan (Bozok), 122/146 oyla

Ankara İstiklâl Mahkemesi:

Başkan: Ali (Çetinkaya - Afyon), 124/146 oyla

Savcı: Necip Ali (Küçüka - Denizli), 126/149 oyla

Önce 124/146 oyla seçilen Mustafa Necati (İzmir) Beyin ailevî nedenlerle istifası üzerine 22 Martta seçilmiştir.

Üye: Kılıç Ali (Gaziantep), 124/146 oyla

Üye: Ali (Zırh - Rize), 124/146 oyla

Yedek: Dr. Reşit Galip (Aydın), 124/146 oyla.

c) Basının Yola Getirilmesi

Takrir-i Sükûn Kanununun ilk uygulaması, hükûmetin bu yasaya dayanarak hemen 6 Mart 1925 günü, İstanbul'da çıkmakta olan *Tevhid-i Efkâr, İstiklâl, Son Telgraf, Aydınlık, Orak Çekiç* ve *Sebilürreşat* adlı gazete ve dergileri kapatması olmuştur (*Vatan*, 7 Mart 1341). İsmet Paşa Kabinesinin kurulmasıyla birlikte, olağanüstü koşullar nedeniyle, yürütme organının gerçek yöneticisi durumunda görülen Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, bu yasaklama kararının ertesi günü, basında Cumhuriyet'e karşı yapılan yayınların şiddetle kovuşturulup önleneceğini açıklamıştır (*Atatürk'ün [Söylev ve Demeçleri] IV: Tâmim, Telgraf ve Beyannameler*, s. 520). TpCF üyelerinden Erzurum Mebusu Rüştü Paşa, TBMM'nde 11 Mart 1925 günü Dahiliye Vekiline yönelttiği bir soru önergesiyle, hükûmetin keyfî kararlarına karşı basın özgürlüğünü savunmak istemişse de, bundan bir sonuç alınamamış; hükûmet kararıyla «sedd» edilen gazetelere, bir ay sonra Hüseyin Cahit Beyin *Tanin*'i de katılmıştır (*Vakit*, 17 Nisan 1341).

Basına karşı girişilen gözdağı verme eylemi, bir takını yayın organlarının hükûmetçe kapatılmasıyla kalmamış, ayrıca bazı gazeteciler de tutuklanarak İstiklâl Mahkemelerinde yargılanmışlardır. Bu davalar sırasında, 11 Ağustosta *Vatan* için yapıldığı gibi, daha başka kapatma kararları da alınmıştır (*Vakit,* 12 Ağustos 1341).

Takrir-i Sükûn Döneminde hükûmet ya da mahkeme kararıyla, Türkiye'nin çeşitli yerlerinde kapatılan süreli yayın organları burada anılanlardan çok daha fazladır. Örneğin: *Yoldaş* (Bursa), *Presse de Soir, Resimli* (Ay) *Hafta, —Vatan*'ın yerine çıkan— *Millet* (İstanbul), *Sada-yı Hak* (İzmir), *Doğru Öz* (Mersin), *Kahkaha, İstikbâl* (Trabzon), *Tok Söz, Sayha* (Adana).

Şeyh Sait davasına bakan Şark İstiklâl Mahkemesi, 7 Haziran daki bir ara kararıyla, ayaklanmayı dolaylı olarak kışkırttıkları iddiasına dayanarak bir takım gazetecileri tutuklatmış (Eşref Edip, Velit Ebüzziya, Abdülkâdir Kemalî [Öğütçü], Fevzi Lütfi [Karaosmanoğlu], Sadri Ethem [Ertem], İlhami Safa, Gündüz Nadir), Ağustos ayında bunlara daha başkalarını da katmıştır (Ahmet Emin [Yalman], Ahmet Şükrü [Esmer], Suphi Nuri [İleri], İsmail Müştak [Mayakon]).

Bu davanın türlü yönleri, orada sanık olarak yargılananlardan Ahmet Emin Yalman'ın anılarında okunabilir (C. III/s. 161-95). Burada, gazetecilere en ağır gelen yükümlülüğün, her gün Mahkeme Reisi Mazhar Müfit Beyin uydurma çapkınlık öykülerini dinleme zorunluluğu olmasına değin (III/179), birçok bilgiler verilmektedir.[22] Yalman, anılarının bir yerinde de (III/187) şöyle diyor:

[22] *Vatan*'ın ikinci ömrünün onuncu yıldönümü münasebetiyle 19 Ağustos 1950'de çıkarılan *1923'teki İlk Kuruluşu ve Uzun Tatili Takip Eden Vatan'ın Son On Yıllık Faaliyetlerinin Hikâyesi* başlıklı küçük broşürde (gazetenin eki olmalı) ise şöyle denilmektedir:

«1925'te bütün muhalif gazeteler Şark İstiklâl Mahkemesi tarafından kapatıldığı halde, mutedil ve memleketçi gidişi dolayısıyla Vatan istisna edilmişti. Bunun üzerine gazetenin satışı çok yükselmiş, bu hal hükûmete bağlı gazetelerin kıskançlığını tahrik etmişti.

Terakkiperver Fırka hükûmetçe kapatıldığı zaman gazetenin bunu tasvip eder bir makale yazması istenmiştir. Bu kanunsuz ve zararlı hareketi, demokrasiye vurulan bu darbeyi, gazete tasvibe razı olmayınca, Ankara, Şark İstiklâl Mahkemesine karşı gazeteyi korumaktan vazgeçmiş ve 1925 Ağustos iptidasında Vatan kapatılmış ve Ahmet Emin Yalman ve Ahmet Şükrü Esmer: 'Tenkitlerle hükûmetin nüfuzunu kırmak ve netice olarak Şark İsyanına meydan vermek' gibi garip bir isnatla Elâziz(deki) İstiklâl Mahkemesine sevkedilmiştir. Mahuf bir hava içinde cereyan eden muhakeme, 'yeni delil huzurunda tekrar muhakeme edilmek üzere adem-i mesuliyet' kararıyla neticelenmiş, fakat bu münasebetle kapatılan gazetenin tekrar neşrine 15 yıl müddet(le) imkân verilmemiştir.»

«Şunu da öğrenmiştik ki, istifa tehdidiyle lehimize çalışan başlıca kuvvet, Mahkemenin başsavcı vekili Avni Doğan Beydi. Gazetelerin mevcut kanunlar dairesinde vazifelerini yaptıklarını, ortada suç bulunmadığını, bize ceza vermenin söz konusu olamayacağını ileri sürüyordu.»

Avni Doğan da, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası* adlı kitabında, Şark İstiklâl Mahkemesi üyelerinin kendi aralarındaki geçimsizlik ve görüş ayrılıklarına işaret ettikten (s. 171) sonra, «Şeyh Said'in gazete muharrirlerinin birer birer isimlerini söyleyerek yaptığı isnadın içyüzünü sıkı bir tetkikten sonra tamamen öğrenmiş bulunuyordum» demektedir: «Şeyh Said'in gazeteciler hakkında yaptığı beyanat, kendi fikir ve kendi kanaatinden doğmuş değildi, ona [Mahkemenin bazı üyeleri tarafından, olacak] telkin yapılmış, muayyen isimler verilerek bunları itham ederse cezasının hafifletileceği vaad olunmuştu» (s. 174).

Avni Doğan, anılarını aktarmaya devamla şunları yazıyor:

«Beni cesaretlendirmek için Ankara'dan ikinci derecedeki bazı zevattan [İsmet Paşayı kastetmektedir] her gün şifreler alıyordum. Bu şifrelerde, gazetecilerin Cumhuriyetin ilânından itibaren hükûmete karşı aldıkları menfi durum izah olunarak, haklarında tatbik edilecek cezanın bana itibar sağlayacağı ifade edilmekte idi.»

Ama o, iddianamesinde Matbuat Kanununun 36. maddesi gereğince üç aylık zaman aşımını ileri sürerek bütün gazetecileri mahkûmiyetten kurtarmış! Oysa, Avni Doğan'ın TTK Arşivi'nde rastladığım özel ve şifreli bir mektubu, hem gazetecilerin en ağır bir biçimde cezalandırılmalarına ramak kaldığını, hem de İstiklâl Mahkemelerinin bağımsızlığı ve yasallığı savlarının içyüzünü ortaya koymaktadır:

«[basılı kâğıt başlığı:] Türkiye Cumhuriyeti Dahiliye Vekâleti

Kalem-ı Mahsus Müdiriyeti - aded

Elâziz — Mühim ve
9.9.341 — Zata mahsustur

Dahiliye Vekili Cemil Beyefendiye,

[1 —] Süreyya Bey vazifeye dönmekten çok korktuğu(m) için (?), vukuf ve takdirine çok hürmetkâr olduğum Cemil Beye şu satırları yazmayı lüzum gördüm. Gazetecilerin memlekete ikâ ettikleri zararı en çok idrak edenlerden birisiyim. Ahmet Emin ve rüfekasını buraya celp ve tevkif ettirirken bu hususta hiçbir tereddüt hissetmedim.

2 — Gazi Paşa hazretlerinin gazetecilerin kurtulmaları şayan-ı arzuları (?) tarzındaki şifreli emirleri gelinceye kadar muhakemenin tarz-ı cereyanı da çok iyiydi. Bu emir geldikten sonra, hepimizden (içimizden!) bir arkadaş gazetecilere ve Gazi hazretlerinin ulüvv-ü cenaplarına mazhar olarak beraat edecekleri ve beraatten sonra Fırka lehine sarf-ı mesâî için Ankara'ya gidilerek Reisicumhur hazretleriyle kendilerinin mülâkatına delâlet olunacağı ihsas olunmuştur.

3 — Bu ihsastan sonra tekrar eski vazifeye (vaziyete !) rücu ile mahkûmiyetleri cihetine gitmeyi mübeccel Gazi hazretleriyle İsmet Paşa hazretlerinin şeref-i zâtileri için tehlikeli görmekteyim. Müşarüleyh hazeratına rüfekamızla [arkadaşlarla] müştereken yazdığımız bir şifrede sarahatan değilse de buna yakın maruzatta bulundum.

4 — Semahat-ı ruhiye ve temayülât-ı asilânesini çok iyi tanıdığım zât-ı âlilerinden bana yürüyecek doğru yolun iraesini hürmetle rica ederim. İrae buyuracakları tariki bilâ kaydüşart kabul ettiğimi şimdiden arz ederim efendim.

İstiklâl Mahkemesi Müddeiumumi vekili
Bozok mebusu Avni

Açtım
gece 9»

İleride değineceğimiz başka örneklerin yanısıra, bu belge de, ayrıca yorum gerektirmeyecek kadar açık bir biçimde, İstiklâl Mahkemelerinin siyasal iktidarın emirleriyle hareket ettiklerini gösteriyor.

Şark İstiklâl Mahkemesinde yargılanan gazeteciler, kendilerine verilen öğüde uyarak Reisicumhura yalvarış telgrafları çektikten sonra, aralarından Abdülkâdir Kemalî Beyin Ankara İstiklâl Mahkemesine gönderilmesi dışında, toptan salıverilmişlerdir.[23]

Ankara İstiklâl Mahkemesinde de, TpCF'nın polisçe aranmasını «baskın» başlığıyla haber verdiği bahane edilerek, *Tanin* başyazarı Hüseyin Cahit Bey ve gazetenin sorumlu yöneticileri hakkında dava açılmıştır. Savunmasında, böyle adalete aykırı bir mahkemede mahkûm olmayı hâkim olmaya yeğ tuttuğunu belirten Hüseyin Cahit, Çorum'da süresiz (sonsuz) sürgün cezasına çarptırılmıştır.[24] Bu dava sürerken, *Resimli Hafta* dergi-

[23] *Hâkimiyet-i Milliye,* 14 Eylül 1341.
Dört buçuk ay sonra, Abdülkâdir Kemali Bey Ankara İstiklâl Mahkemesinde beraat etmiştir. *Cumhuriyet,* 3 Şubat 1926.

[24] «7 Mayıs: Ankara İstiklâl Mahkemesinde Cahit Bey mugalâta dolu bir müdafaadan sonra Çorum'da nefy-i ebedî cezasına, refiklerinden Muammer ve Nuri Beyler ikişer sene hapse mahkûm oldular» *Ayın Tarihi* (14) 1341.

sinde çıkan «Hapishanede İdama Mahkûm Olanlar Bile Bile Asılmaya Nasıl Giderler» başlıklı yazısı dolayısıyla Cevat Şakir (Kabaağaçlı - Halikarnas Balıkçısı) ve derginin sahip ve mesul müdürü Zekeriya (Sertel) üçer yıl sürgüne;[25] ayrı bir davada da *Doğru Söz* sahip ve başyazarı Ata Çelebi bir yıl hapse hüküm giymişlerdir.

Yine Ankara İstiklâl Mahkemesindeki Komünistlik davası da, daha birçok davalar gibi, bir bakıma basınla ilgili bir kovuşturma olmuş, çıkmakta olan sol yayın organları, uzun yıllar benzerleri görülmemek üzere ortadan kalkmışlar, daha doğrusu yeraltına itilmişlerdir.

d) Terakkiperver Cumhuriyet Fıkrası'nın Kapatılması

Şeyh Sait Ayaklanması vesilesiyle Takrir-i Sükûn Kanunundan yararlanarak girişilen genel sindirme eylemi içinde, TBMM'nde temsilcileri bulunan tek muhalefet partisinin de ortadan kaldırılacağı belliydi.

Şark İstiklâl Mahkemesinde, ayaklanmayı dolaylı olarak kışkırtmak suçlamasıyla yargılananlar arasında, TpCF Urfa kâtib-i mesulü emekli yarbay Fethi Bey de vardı. Bu zatın duruşmasında, partisini suçlayacak herhangi bir kanıt meydana çıkarılamamasına karşın, kendisi 5 yıl hapse mahkûm edildikten sonra; Mahkeme 25 Mayıs 1925'te, görev bölgesi içindeki bütün TpCF şubelerini kapatma kararını vermiştir. Bu arada, fırka yöneticilerinin kamuoyu önünde örgütlerini savunmaya çalışmaları bir işe yaramamış, bu partinin programındaki «dinsel düşünce ve inançlara saygı» ilkesinin bütün karşı-devrimcilere bir çağrı niteliği taşıdığını diline dolayan hükûmet yanlısı basının sert tepkileriyle karşılanmıştır.[26]

[25] E. Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri 1923-27*, s. 166: «... 28 Nisan'da Resimli Hafta Mecmuasının 23 Nisan tarihli sayısında «İdama mahkûm olan insanlar bile bile asılmaya nasıl giderler» başlığı altında, ordu ileri gelenlerine ve hükûmete karşı tahrik ve askeri kaçmaya kışkırtmak ve harp divanları hükümlerini adaletten yoksun olmakla suçlayan yazıdan dolayı, derginin sahibi ve sorumlu müdür Zekeriya (Sertel). makale sahibi Hüseyin Kenan Beyler ve yazar Cevat Şakir (Halikarnas Balıkçısı) yargılandılar. Zekeriya Bey yazının yazılmasında hiçbir kötü amacı olmadığını ve okumadığını; Hüseyin Kenan Bey ise Zekeriya Beyin yazısını düzeltmeye hakkı olduğunu belirttiler.»

Yazının başlığını doğru aktarmayan bu araştırıcı, belli ki, «Hüseyin Kenan»ın Cevat Şakir'in takma adı olduğunu farketmemiştir. Cevat Şakir'in (Cevdet Kudret tarafından *1976 Nesin Yıllığı*'nda, yeni harflere çevrilerek ayrıntılı bir sunuşla birlikte tekrar basılan) bu yazısı, Birinci Dünya Savaşı yıllarında babası Şakir Paşayı öldürdüğü için Afyon Hapishanesinde tutuklu kaldığı dönemdeki gözlemlerine dayanmaktadır. Balıkçı, yaşam öyküsünde üstü örtülü geçiştirilen, işlediği bu namus cinayetinden ucuz kurtulmuş, fakat daha o zamandan —her nedense babasına büyük bir yakınlığı olan— (Kel) Ali Beyin düşmanlığını kazanmıştı.

[26] E. Aybars, s. 96. Toynbee ise, Türkiye'den bir dostunun kendisine yazdığı mektuptan şu satırları aktarmaktadır:

Ankara İstiklâl Mahkemesinde de dini siyasete âlet ettikleri gerekçesiyle yargılanan Salih Başo ve arkadaşları hakkındaki dava dolayısıyla, yine 1925 Nisan ayında bu partinin İstanbul'daki Cağaloğlu merkez şubesi ile bütün öteki şubelerinde arama yapılmasına karar verilmiş (Aybars, s. 159 vd.), bu arama sonucunda Ankara İstiklâl Mahkemesine «çuvallarla evrak» gönderilmiştir.[27] Bu mahkeme, söz konusu davanın sanıklarını 5-15 yıl kürek, müebbet hapis gibi cezalara çarptıran kararında, TpCF programındaki «efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkâr» olma ilkesiyle gericiliğin kışkırtıldığının kanıtlandığını kabul ederek gereğinin yapılması için hükûmetin dikkatini çekmiştir.

Ali Fuat Cebesoy anılarında, daha Takrir-i Sükûn Kanunu çıkmadan önce, Başvekil Fethi Beyin muhalefet fırkası ileri gelenlerine —belli ki, Reisicumhurdan aldığı bir talimat uyarınca— kendi kendilerini feshetmelerini önerdiğini, fakat bunu kabul etmediklerini yazıyor.[28] Bu kere, gerek Ayaklanma Bölgesi gerekse Ankara İstiklâl Mahkemelerinde görülen bazı davalarla TpCF üyelerinin ilişkilendirilmesi, hükûmete 3 Haziran 1925 günkü toplantısında Takrir-i Sükûn Kanununa dayanarak bu partiyi yasaklama olanağını vermiştir.[29]

«Âsiler Harput'a girdiklerinde, kasabadaki bütün unsurlar bir ara seçimde TpCF'nın adayı olan Nuri Efendinin önderliğinde onlara karşı koydular. Gerçekten, Kürt ayaklanıcılar Harput'a girdiklerinin ertesi günü, her iki siyasal partiye mensup eşraf ve başkalarınca kasabadan atıldılar. Bu vilâyetin (Mamuretül Aziz) Doğu Anadolu'nun en bağnaz vilâyetlerinden biri olduğu gözönünde tutulursa, bura halkının davranışı, ayaklanmanın hiç dinsel bir nitelik taşımadığını ve muhalefet fırkasının âsilerle herhangi bir ilişkileri olmadığını kanıtlamaktadır.» (*Survey 1925*/I, s. 509/dn. 3)

Siirt Mebusu Mahmut Bey, TpCF kâtib-i umumisi Ali Fuat Paşanın beyanatına *Hâkimiyet-i Milliye*'de verdiği cevapta, «Muhalif fırkanın programı nifakla doludur» diyor. *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1341: «Muhalifler ve İrtica».

8 Mayıs 1341 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*'de de Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), ayaklanmanın arkasında TpCF'nın olduğunu ileri sürmektedir.

[27] *Cumhuriyet*, 14 Nisan 1341: «... hükûmetin elbet bazı istihbaratı var ki, taharriyat icrasına lüzum gördü.»

[28] *Siyasî Hatıralar*, cilt II, s. 143. Amerikalı Araştırıcı Weiker, «Fethi'nin bu olaylara tanık olmamış bir yakını» (oğlu Osman Okyar olabilir!) ile yaptığı bir mülâkattan öğrendiğine göre, TpCF'lılar Fethi Beye seçmenlerini yüzüstü bırakamayacaklarını söyleyince, onun olanca dürüstlüğüyle «ben de sizin yerinizde olsam cumhurbaşkanının isteğini reddederdim» dediğini aktarıyor (*Political Tutelage and Democracy in Turkey* s. 75/dn. 2)

[29] Hükümet destekçisi *Cumhuriyet* gazetesinin «Heyet-i Vekilenin Muhik Bir Kararı» diye alkışladığı bu kararın tam metni (5 Haziran 1341 tarihli *İkdam*'dan) Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, s. 621-22'de aktarılmaktadır.

Yasaklama kararnamesinde, İstiklâl Mahkemelerinin hükümlerine değinildikten sonra, başka illerden alınan bilgilerin de bu kanıyı doğruladığı ileri sürülmekte, üç buçuk ay önce TBMM'nin dini siyasete âlet etme konusunda Hiyanet-i Vataniye Kanununda yaptığı değişikliğin hükûmete yol gösterdiği belirtilmektedir. Fırka programındaki maddenin bu yasağın kapsamına girip girmeyeceğini belirlemek, kararnameye göre, savcılara düşmekle birlikte; hükûmet, uygulamada bu durumun kesinlikle ortaya çıktığı kanısındadır.

TpCF'nın kapatılmasının üstünden dört-beş ay geçtikten sonra, eski muhalefet partisinin —şimdi bağımsız kalan— milletvekillerine karşı, CHF'nın saldırıları hâlâ devam etmektedir. Anayasada ve seçim yasasında böyle bir olanak bulunmadığı halde, Ekim ayında ikinci seçmenlerden imza toplanarak bu gibi kimselerin milletvekilliklerinin kaldırılması istenmiştir.[30]

CHF Grubunun 1925 Cumhuriyet Bayramı arifesinde yaptığı bir toplantıda, hükûmetin yazınki icraatı onaylanarak, İstiklâl Mahkemesince mahkûm edilenlerin affa uğratılmaması kararı alınmıştır. Anılarında bunu belirten Ali Fuat Cebesoy, 29 Ekim tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*'nin Takrir-i Sükûn Kanunu uygulamasına ve İstiklâl Mahkemelerine övgüler yağdıran başyazısından şu alıntıları veriyor:

«Yakın bir mazide büyük bir buhran geçiren İtalya'nın, bugün takip ettiği idare prensiplerine değil, ekseriya yeni vaziyetlerin icabatına uymayan malûm ve muayyen ve müdevven [yasanmış] prensiplere kalsaydı, müthiş bir anarşi içinde boğulacağını en müfrit nazariyatçılar bile kabul ediyorlar...» İtalyan Faşizmine bu öykünmeden, Cebesoy'un çıkardığı sonuç, Türkiye Cumhuriyetinin idare şeklinin artık «demokratik bir idare olmayıp, ifade edilmeksizin İtalya'da tatbik edilen totaliter rejimin aynı olan bir idare» olduğudur (*Siyasî Hatıralar*, c. II, s. 180-81).

CHF'nın İsmet Paşadan önceki başvekili Fethi Beyin tanılaması da, bundan daha iyimser değildir:

«... TpCF, Şeyh Sait hadisesini (Fethi Bey 'isyan' tâbirini kullanmaz) takip eden günlerde çıkan Takrir-i Sükûn Kanunu hükümlerine göre ka-

[30] *Cumhuriyet*, 13 Teşrinievvel 1341: «Milletin İstemediği Üç Beş Mebus» (Refet, [Ali Fuat] ve Kâzım Karabekir Paşalarla, Canbulat, Rauf ve Adnan Beyler). CHF İstanbul Mıntıka Müfettişi Refik İsmail Beyin beyanatına göre, 900 imzalı bir ıskat mazbatası hazırlanmıştır. Gazete, bu haberi «İstanbul müntehib-i sânilerinin ittifak-ı ârâ ile verdikleri karar» altbaşlığıyla sunmakla birlikte, haberin metninden «bir kayıkçı ile bir hoca»nın imza vermedikleri anlaşılıyor.

patılınca, Tek Parti devri bütün hususiyetiyle işlemeye başlamış ve politik hayat seçimden seçime, müntehib-i sânilerin sandıklara attığı, önceden ellerine verilmiş isimlerin sayılmasından ibaret olmuştu.»

(*Üç Devirde Bir Adam*, s. 531)

Eski TpCF'lı mebuslar, 9 Kasımda da, İsmet Paşa hükûmetinin büyük bir çoğunluk kazandığı güvenoyu yoklamasında kırmızı oy kullandıkları için ağır bir dille kınanmışlardır.[31]

2. YENİ DEVRİMLER VE TEPKİLER

«Kan ile yapılan inkılâplar daha muhkem olur, kansız inkılâp ebedîleştirilemez.»

Mustafa Kemal Paşa
(Bursa, 22 Ocak 1923)

Eski kurum, yasa ve simgelerin yerine yenilerini koyma (yani çağdaşlaşma ya da lâikleşme) süreci, halifeliğin, dinsel eğitim ve yargının kaldırılmasıyla tamamlanmış değildi. Takrir-i Sükûn Kanununun gölgesi altında, çeşitli toplumsal düzeltim girişimleriyle bu çizgi sürdürülmüş ve bunlara, yurdun türlü yerlerinde yükselen tepkiler, İstiklâl Mahkemeleri (özellikle, gezici Ankara İstiklâl Mahkemesi) aracılığıyla bastırılmıştır. Bu düzeltimleri iki grupta toplayabiliriz:

— Şapka giydirilmesi,[32] devlet memurları için giyim kuşam kuralları konulması, dinsel giysi kullanımının yasaklanması, tarikatların yasaklanması, tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması...

— Çeviri yasalarla yapılan hukuk devrimi.

a) Şapka «İktisası»

Mustafa Kemal Paşanın 30 Ağustos 1925'te, Kastamonu gezisinde halka şapka giymeyi öğütleyişinden,[33] bunu zorunlu kılan Şapka İksası

[31] *Cumhuriyet*, 10 Teşrinisâni 1341: «Adem-i itimat reyi veren bu adamlar zerre kadar vicdan azabı duymadılar mı?»

[32] Beş yıl önce, Meclisin ilk döneminde, Bursa mebusu Operatör Emin Beyle Sinop mebusu Şevket Beyin fes yerine kalpak giyilmesi hakkında verdikleri önergenin reddedildiği hatırlanmalıdır: *TBMM Zabıt Ceridesi*, 29.4.1336 tarihli 7. içtimâın 2. celsesi.

[33] Reisicumhurun bu gezisinde, zaman zaman halkın karşısına yeni kabul edilmiş kasketli Mareşal üniformasıyla çıkmış olması, ilk kez taşıdığı Panama şapkasına bakan araştırıcıların pek dikkatini çekmişe benzemiyor. Mustafa Salim İmece, *Ata*

hakkında 671 sayılı kanunun çıkartılmasına kadar (25 Kasım) üç aya yakın bir süre geçmiştir. Bu süre boyunca, büyük şehirlerdeki memurlardan başlayarak okur yazar grupları arasında şapka yayılmıştır. İlk günlerde acemilik bir takım gülünç görünüşlere de yolaçmış,[34] fakat yasanın çıkmasından hemen sonra, bunların yerini birçok yörelerde acıklı tablolar almıştır.

Başlangıçta, bir ara şapkanın ekonomik yönü üstünde de durulmuş, fakat hükûmetçe bunun önemli olmadığı, önlemler alındığı ileri sürülerek halk yatıştırılmıştır.[35] Sonradan doğan tepkilerin şiddetle bastırılması üzerine ise; hiç kimsede şapka giymenin pahalı olabileceğini söyleyecek hâl kalmamıştır; çünkü görülmüştür ki, artık sorun fes ya da şapkayı değil, onlardan birinin giyileceği kafayı yerinde tutabilmektir.

Ayrıntılara girmeksizin, giyim kuşam devrimleriyle ilgili olarak yapılabilecek iki önemli gözlem vardır. Birincisi, kadınların giyimi hakkında, —hiç kuşkusuz, büyük tepkiler yaratmamak amacıyla— peçe ve çar-

türk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri, 1925 (Ankara: İş Bankası Yay., 1959) adlı kitaptaki resimlere bakınız.

Gerçekten, şapka devrimine doğru atılan ilk adım, donanmada 1925 Mayısında Alman tipli keplerin benimsenmesi olmuştur (Toynbee, *Survey 1925*/I, s. 74). Bundan sonra, Cumhurbaşkanlığı Muhafız Birliği'nin ardından Kara Kuvvetleri vizyerli kepi kabul etmiştir. Araştırıcı Orhan Koloğlu, Mustafa Kemal Paşanın ordudan işe başlamakla, Sultan Mahmud'un yolunu izlediğine işaret etmektedir: *İstâmda Başlık* (Ankara, 1978), s. 79.

[34] Avrupalı şapka imalâtçıları altın bir hasat biçtiler. Gemiler dolusu fötr, panama, kasket —ne varsa— İstanbul'a koşturuldu. (İtalyan) Borsalino kardeşlerin limanda şapka yüklü bir gemisi duruyordu, bunları hemen gümrükten geçirip büyük bir kâr sağladılar. Bu da yetmedi — bir süre İstanbul devamlı bir karnavalda imiş gibi yaşadı: erkeklerin kafalarında kâğıt şapkalar, hatta kadın şapkaları görülüyordu (Paneth, *Turkey at the Crossroads*, s. 32).

[35] 1925 Eylül ayının ilk haftasındaki *Cumhuriyet* gazetelerinden:

2 Eylül — «Şapkalara Narh» başlığı altında, şapkacıların (çoğu Rum, üçü Yahudi ve İngiliz; aralarında hiç Ermeni ve Türk yok) Emanete (Belediyeye) gelerek nümunelerini ve faturalarını getirdikleri havadisi.

4 Eylül — «Şapka imalâthaneleri biran evvel tesis edilmelidir ki, paramız yine harice gitmesin.» Fesi de dışarıdan alıyorduk; ama şapka daha pahalıdır, modası değişir, herkesin birkaç türlü şapka giymesi gerekir. Bir ecnebi de, şapka fabrikası açmak için şehreminine başvurmuş.

7 Eylül — «Şapka Fabrikası — Ticaret Vekâleti fötr şapka ve kasket imali ihzaratına devam etmektedir. Hereke ve Feshane fabrikalarının fes kalıpları cüzi tadilât ile bu işte kullanılabilecektir. Umumiyetle çavdar sapından yapılan hasır şapkaların imali mevsimi geçtiğinden bunların imaline gelecek sene başlanacaktır. Mevadd-ı iptidaiyesi yün ve tavşan yünü olduğundan, bunlar da memlekette mebzul bulunduğundan fötrler, kasketler fevkalâde ucuz olacaktır.»

şafın yasaklanması gibi herhangi bir resmî karar alınmamış olması; ikincisi de, yasa yapılmadan önce bir hava yaratmak, hiç değilse aydınların giyim alışkanlıklarında fiilî değişiklikler meydana getirmek çabalarına girişilmiş bulunmasıdır. Bu konuda îzlenen kademeli taktik, bazı tutarsızlıklar da doğurmuştur. Nitekim, 16 Ekim 1925'te Konya mebusu Refik [Koraltan] ve arkadaşları tarafından TBMM'ne verilen, «Şapka İktisası» hakkındaki yasa önergesi («TBMM âzâları ile idare-i umumiye ve hususiye ve mahalliye ve bilumum müessesata mensup memurîn, müstahdemîn Türk milletinin iksas etmiş olduğu şapkayı giymek mecburiyetindedir. Türkiye halkının da umumî serpuşu şapka olup, buna münafî bir itiyadın devamını hükûmet men'eder.») Mecliste görüşülürken, Bursa mebusu (Sakallı) Nurettin Paşa, daha önce çıkarılan memurların kılığı hakkındaki 2 Eylül 1341 tarih ve 2413 sayılı Heyet-i Vekile Kararnamesinin yetki aşımı nedeniyle geçersiz sayılmasını, önerilen yasanın da Anayasaya aykırılığı dolayısıyla reddedilmesini istemiştir.[36]

Ayrıca üzerinde durmadan şu kadar değinmekle yetineyim ki, rütbe. nişan, üniforma ve dinsel giysi konusunda getirilen sınırlamalar, 30 Kasım 1925 tarih ve 676 sayılı «Ceza Kanununun 131'inci Maddesini Muaddil Kanun»la yaptırıma bağlanmıştır. Şapkadan başka bir başlık giymenin «itiyat» haline gelmesi ise, Ceza Kanununun 526'ıncı maddesinin ancak 1939'daki tadilinde üç aya kadar hapis cezasıyla müeyyidelendirilmiştir.

Bu gruba giren toplumsal düzeltimlerin asıl önemli olanı, tekke ve zaviyelerle ilgilidir. Şark İstiklâl Mahkemesi, daha Şeyh Sait davasının hükmünde, bu kuruluşların birer fitne ve fesat ocağı haline geldikleri, amaçlarından saparak siyasal dernek niteliği almakla «ruhsatsız cemiyet» durumuna düştükleri için, görev bölgesi dahilindeki bütün tekke ve

[36] *TBMM Zabıt Ceridesi*, cilt 19, s. 247-62.

Şapka Giyme yasasının kabul edilmesinden bir hafta sonra, Meclisteki görüşmelerde şapkaya muhalefetinden ötürü ağır sözlerle kınanan Nurettin Paşaya karşı, basında da saldırılar başlamıştır:

«Millet Meclisinde İrtica Paşasının İşi Ne?

Şapkayı değil fesi, tecedddüdü değil taassubu, inkılâbı değil irticai müdafaa eden Nurettin Paşanın Türk İnkılâp Meclisinde yeri yoktur.» *Cumhuriyet*, 2 Kânunuevvel 1341.

Yurt dışındaki Halide Edip (Adıvar) Hanım da, «Şapka Kanunu»nun bu dönemde girişilen devrimlerin ilki ve en gözalıcısı olmakla birlikte, aynı zamanda en beyhude ve sathîsi olduğunu söylemekteydi. Ona göre, (devrimler arasında en ciddi muhalefeti yaratan) bu yasaya sokaktaki adamın karşıtlığı, yasayı yapanlardan gerçekte çok daha Batılıydı. («Dictatorship and Reforms in Turkey,» *Yale Review*, 1929 Güz sayısı, s. 30.)

zaviyeleri kapatma kararını almıştır (E. Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri 1923-27*, s. 118 ve 123). Bu kısmî kapatmadan dört ay sonra, «Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Bir Takım Ünvanların Men' ve İlgasına Dair» 30 Kasım 1925 tarih ve 677 sayılı Kanun çıkarılarak, söz konusu kuruluşlar bütün ülke çapında yasaklanmıştır. Yasanın başlığında anılmamakla birlikte, metninden bütün tarikatlerin yasak kapsamına alındığı anlaşılıyor.[37]

Şapkanın üstüne, bir de tarikatlerin yasaklanması ve tekkelerin kapatılması eklenince, ülkenin dört bir bucağında, bunları «dinin elden gitmesi» diye gören tepkiler yükselmiş ve «seyyar» Ankara İstiklâl Mahkemesi yıldırım hızıyla oradan oraya koşup, «gerici»leri terörle sindirmeye çalışmıştır.

Şapka İktisası hakkındaki kanunun TBMM'nden çıktığı gün, «Erzurum'da bazı mutaassıpların mürteciyâne bir nümayiş teşebbüsü»nde bulundukları, ertesi sabahki gazetelere manşet olmuştur: «Kara kuvvetin uyumadığını gösteren bu hareket derhal bastırılmış ve mütecasirler yakalanmıştır. ... Erzurum'da dünden itibaren bir ay müddetle İdare-i Örfiye ilân edilmiştir» (*Cumhuriyet*, 26 Neşrinisâni 1341).[38] Sıkı Yönetim hakkındaki Bakanlar Kurulu kararının TBMM'nce onaylanması görüşülürken, İsmet Paşa yaptığı açıklamada, gericilerin «Gâvur memur istemeyiz!» sloganıyla ayaklandıklarını belirtmiştir. Olayın üçüncü günü, Erzurum Divan-ı Harb-i Örfîsinin «ilk hükmünü verdi»ğini gazetelerden okuyoruz (*Cumhuriyet*, 29 Teşrinisâni 1341): 114 mevkuftan üç kişi idama, iki kişi onar seneye mahkûm edilmiştir. «Rize'de de bazı mahsusat olmuş, fakat hiçbir hareket görülmemiştir.» Ankara İstiklâl Mahkemesi ise, o sıra Sivas'ta faaliyetine devam etmektedir. Mecliste tekke ve zaviyelerle ilgili yasanın kabul edildiği günün (30 Kasım) gazeteleri, bu mahkemenin Sivas'ta verdiği cezaları yazmaktadır:

[37] Türkiye'de tarikatlerin —bu yasadan önce ve sonra— yaygınlığı konusunda sosyolojik araştırma sonuçlarından yoksunuz. Yalnızca, öğretiler üstüne bir takım incelemeler yayımlanmıştır. Ötedenberi, şehir kesiminde Mevlevîliğin, köy kesiminde de Bektaşiliğin egemen olduğu yolunda bir izlenim vardır. Mustafa Kemal Paşanın TBMM açılırken, bu iki büyük tarikatın başlarının milletvekilliklerine ve Meclis Reis Vekilliklerine (Konya Mevlevî Çelebisi Abdülhalim Çelebi Efendi Hazretleri Birinci Reis Vekilliğine, Hacı Bektaş-ı Veli Çelebisi Cemalettin Efendi Hazretleri İkinci Reis Vekilliğine) seçilmelerini sağlamış olması, bu sezgisel gözlemi doğrular niteliktedir.

[38] Erzurum'da başgösteren şapkaya tepki olaylarının bir etkisi de, 20 Nisan 1925 tarih ve 136 sayılı HUK ile, TBMM tatilde olduğu sürece Ankara İstiklâl Mahkemesine tanınmış olan onaysız idam yetkisi Meclis açıldığı için sona ermişken, Baş-

«Sıvas'taki Mürteci [İmamzade «Çil» Mehmet Necati] İdam Edildi.» Ayrıca, Şakiroğlu İsmail, Gani, Evliya 15'er seneye mahkûm edilerek Edirne'ye; Sabık Erkânıharp Ziya, Dava Vekili Ahmet, Kürt Aziz, Mecit ve Baytarzade Hakkı 10'ar seneye mahkûm edilerek Kırklareli'ne; Belediye Reisi Abbas, âzâdan Ömer, Şemsi, Abdürrahim 7,5'ar seneye mahkûm edilerek Kütahya'ya sürülmüşlerdir; Nalbantzade Ali 3 sene müddetle Sinop'a, (herhalde Birinci Dönem Sıvas mebusu olan) Emir Paşa [Marşan] da yine 3 seneliğine Isparta'ya nefyedilmiştir. (Ayrıca bak. E. Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri 1923-27*, s. 208)

Aynı günün gazetelerinde yeni bir olay da haber verilir: «Maraş'ta bir irtica hadisesi oldu. — Hükûmet önüne gelen halk 'şapka istemeyiz' diye bağırmışlardır.»

Olayın ayrıntılarını bir muhabir sonradan şöyle anlatıyor:

«Maraş'ta Şapka aleyhinde vuku bulan irtica hareketi nasıl olmuştu?»

«... askerin geldiğini gördük. Cami abluka edildi. Bir kısım ahali askerin gelmesi üzerine karşımızdaki sırtlara kaçışmışlardı. HF reisi Ziya Bey dedi ki: 'Bu kaçışanlar Bitlis muhaciri Kürtlerdir.' Ortalığı karıştırarak çapulculuğa dökülmek isteyen bu güruh emellerine muvaffak olamamışlardı. Camiin damlarına çıkan Mehmetçiklerimizin vakur ve metin etvarı mürteciler üzerinde derin bir tesir hasıl etmişti.

Camiden kaçamayanlar sıralanıyor. Bu sırada bir gürültü işitildi. Bir kapı kırılıyor, oraya saklanmış olan mürteciler yakalanıyordu. Bu anda bir silâh sesi daha işitildi. ...

Süngülü askerlerimiz arasından geçerek camiye girdim. Camide yaka lananlar sıralanmışlardı. Saydım: 39 kişi.. İçlerinde Remzi isminde bir ihtiyat zabiti de varmış. Orada bulunan Belediye Reisi Lütfi Bey dedi ki:

'Şu herifi görüyor musunuz? İşte bu, Ziraat Bankası'nın veznedarı iken şapka giymediğinden dolayı azledilmişti' Bir saat evvel gulguleleri ortalığı istilâ eden bu herifler şimdi boyunlarını önlerine eğerek süngüler arasında, basmağa gittikleri hükûmete sevk edildiler. ... Jandarma Bl. Kumandanı Yzb. Ramazan Efendi. ...

vekilin önerisiyle bu yetkinin İsyan Mıntıkası İstiklâl Mahkemesi gibi Ankara İstiklâl Mahkemesine de verilmesinde görülmüştür (25 Teşrinisani 1341 tarih ve 168 sayılı HUK). Söz konusu yetki, 28 Şubat 1926 (sayı 215) ve 18 Mayıs 1926 (sayı 247) «Ankara ve Şark İstiklâl Mahkemeleri müddetlerinin temdidi ile idam kararlarının tenfizi selâhiyetlerinin kemafissabık mehakim-i mezkûreye itası» hakkındaki HUK'larıyla sürdürülmüştür.

İrtica hadisesinin kahramanı (!) olan İmam vekili İbrahim yakalanmıştı. Refik-i şenaati olan Müezzin Hafız Mehmet de mevkuflar arasında idi.

Sabaha kadar devam eden istintakın hülâsası, şapkayı vesile ve dini alet ederek böyle bir irticaın tertip ve tasmim edildiği anlaşıldı. Mevkuflar meyanında (İnşallah, Maşallah) lâkabıyla meşhur ve 31 Mart hadisesinde Maraş'ta ilk bayrak açanlardan ve idama mahkûm olanlardan (Gemcioğlu) Ali namındaki herifin hadisede elebaşı mevkiinde olanlardan olduğu anlaşıldı. Cami-i Kebir Müezzini Hafız Mehmet diyordu ki: 'Sabah namazına geldiğimiz zaman caminin hademesi olan Topal Abdullah cami kapısında bir kâğıt bulmuş, bana gösterdi, nedir diye aldım! Ve namazdan sonra cemaatin arzusuyla okudum. Kâğıtta şunlar yazılı idi: 'Hükûmetimiz ve askerî memurlarımızdan fazlaca istirham ederiz.. Şapkanın sonu iyi getirmez. Bu hususu bildirsinler....'»

(*Cumhuriyet*, 6 Kânunuevvel 1341)

«Rize'deki mürtecilerin muhakemesini süratle intaç» eyleyen İstiklâl Mahkemesinde «Fatih müderrislerinden İskilipli Âtıf hocanın 'Frenk Mukallitliği ve Şapka[39] risalesinin tahrikâmiz tesiratı tebeyyün etmiştir.» (*Cumhuriyet*, 15 Kânunuevvel 1341). Ertesi günkü gazetede de, Rize olaylarının ayrıntıları anlatılıyor:

«Rize'nin Potemya mıntıkasında İmam Şaban ile Muhtar Yakup ağa ve rüfekası civar köyler halkını Ulu Cami nam mevkide içtimâa davet ve ötedenberi şekavetle me'lûf birçok eşirrayı silâhlarıyla birlikte celp eylemişlerdir.» Gazeteye göre, halk bunu umumî dua toplantısı sanarak gelmiştir. Fakat sonradan, toplananlar Jandarma karakolunu basarak altı jandarmayı esir almışlar ve Rize'yi yağmalamayı tasarlamışlardır. «Muhtar Yakup'un akrabasından Biçeli Mehmet, «Ey Ahali! Ankara ihtilâl içindedir. Mustafa Kemal Paşa üç yerinden yaralı olarak doktorlar elindedir. İsmet Paşa ortadan kaldırılmıştır. Dindar paşalarımız hükûmeti ellerine aldılar. Şeriatı kurtarıyorlar. Korkacak bir şey kalmamıştır. Erzurum yapacağını yaptı. Biz de iştirak edelim» demiştir. Yeni Pazar köyünden Muharrem hocanın şapka aleyhinde fetva şeklinde muhaberatı içtimâda ha-

[39] 1340 (1924) yılında İstanbul'da Matbaa-i Kader'de basılan bu risale, aynı yazarın «Din-i İslâmda Men'-i Müskirat,» «Mir'atül İslâm,» «Muinut Talebe,» «Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli» adlı başka risaleleriyle birlikte, Sadık Albayrak tarafından yeni harflere çevrilip sadeleştirilerek *Frenk Mukallitliği ve İslâmiyet* adı altında yayımlanmıştır (İstanbul: Çile Yay. [1976]).

zır hocalar tarafından nakil ve tekrar edilmiştir.» (*Cumhuriyet,* 16 Kânunuevvel 1341)

İstiklâl Mahkemesi, hızlı yargılaması sonucunda, 14 Aralık 1925 günü 143 sanıktan 8 kişiyi idama, 14 kişiyi 15'er, 22 kişiyi 10'ar, 19 kişiyi de 5'er sene hapise mahkûm etmiştir.[40]

16 Aralıktan itibaren Giresun'da dört gün çalışan Ankara İstiklâl Mahkemesinin Reisi Ali Bey, buradaki olayın çıkışını Samsun'da gazetecilere şöyle anlatıyor: «Giresun hadisesi, iki mürteci köy imamının ceplerinde Kur'an-ı Kerim olduğu halde bazı kimselere müracaat ederek tecdid-i iman ettirmesi, bir de Giresun'un Abdal nahiyesinde iki ay evvel İstanbul'dan Muharrem Efendi isminde bir yarım softanın orada bulduğu Hüseyin isminde bir şahısla tevhid-i mesâi ederek ora halkına camide şapka ve kız mektepleri aleyhine vaaz etmek ve şapka giymiş olanlara tecdid-i nikâh ettirmek gibi hareketlerle başlamıştır.» Yargılama sonucu: Şeyh Muharrem ve Abdullah Hoca idam; Şeyh Hüseyin, Eşkiya Dadak Ali ve Tekir Ali 15'er, Hoca Hüseyin 10, şekavetle me'lûf Dadak Mustafa, Küçük Hüseyin, Gedik Murat, Rasim ve Osman 5'er yıl ağır hapse mahkûm edilmişlerdir. (*Cumhuriyet,* 20 Kânunuevvel 1341; Aybars, s. 212.)

22 Aralıkta Karadeniz vapuruyla İstanbul'a gelen İstiklâl Mahkemesi heyetinin yanında bir takım tutuklular da vardır. Birkaç gün sonra, Müddeiumumi Necip Ali Bey bunların İstanbul'daki tutuklularla birlikte Ankara'ya sevklerini emretmiştir. (*Cumhuriyet,* 25 Kânunuevvel 1341.) «Atıf Efendi ve arkadaşları üçüncü mevki vagonlarla 13 polis nezaretinde Ankara'ya gönderildiler.» (*Son Saat,* 26 Kânunuevvel 1341: resimler.)

Mahkeme Reisi Ali [Çetinkaya], 22 Aralık 1925 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan beyanatında, «Bir aydır Kırşehir, Kayseri, Sıvas, Tokat, Amasya, Samsun, Trabzon, Gümüşhane, Erzurum, Rize, Giresun havalisi devrettik» demektedir. Bundan bir hafta sonra da, Mahkeme İstanbul'a gelecektir.

Ankara İstiklâl Mahkemesinin bu şehirlerdeki eylemlerinden basına yansıyan bazılarına bir bakalım:

[40] Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri 1923-27,* s. 211.

«Rize'de sükûn tamamen avdet etti. Halk binlerce silâhı hükûmete teslim etti» haberlerini veren 30 Kânunuevvel 1341 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde, iki hafta önce asılanların resimleri vardır: Hoca Şaban, Yakup Çavuş, Hasan Ağa, Bekçi Kadir Ağa, Peçelioğullarından Mehmet, Kamburoğlu Mehmet, Tarakçı Sabit, Peçelioğlu Arslan Çavuş.

5 Aralık — «İstiklâl Mahkemesi Samsun'dan Trabzon'a hareket etti.»

6 Aralık — «Evvelki gün Trabzon'a vasıl olan İstiklâl Mahkemesi dün sabah Erzurum'a gitmiştir.»

Bu arada, (herhalde Erzurum Divan-ı Harbi tarafından) bir takım idam ve ağır hapis cezaları verilmiştir;[41] ama daha İstiklâl Mahkemesine düşen işler çoktur.

Bu arada, mahkûmlara çeşitli yollarla kara sürülerek kamuoyunun gözünden düşürülmek istendiği de dikkati çekiyor: Akif işgal sırasında Ruslara hizmet etmiş; Abdülmecit Ermeni casusuymuş vb.

9 Aralık — «İstiklâl Mahkemesi geceli gündüzlü mesâiden sonra, dün Erzurum'dan müfareket etmiştir.»

Üç gün sonraki gazeteye göre, Savcı Reşit Galip Bey «Erzurum'da son hadiselerle ilgili evrakı tetkik ettik. Sathilerini divan-ı harbe bıraktık. Ötekilere Ankara'da bakacağız» demektedir. Rize'deki mevkufların miktarı 82'dir.

Başka şehirlerde de, İstiklâl Mahkemesi için hazırlıklar yapılmaktadır: Örneğin, «Zonguldak'tan İstiklâl Mahkemesine iki mürteci şeyh tevdi edilmiştir. Muhakemeleri Ankara'da icra edilecektir.» (*Cumhuriyet*, 5 Kânunuevvel 1341) «Şapka aleyhine tahrikattan İstanbul'da 28 mevkuf var»dır:

Mısır gazetelerinin muhabiri, İngilizce mütercimi Ömer Rıza (Doğrul),
Mahfel mecmuası sahibi Tahir ül Mevlevî (Olgun: 1877-1951),
Evkaf müsteşar-ı sabıkı Şevki,
(«Kont» namıyla maruf) muhami Nuri,
Mülga Bâb-ı Meşihat Evrak Md. Ahmet Masum,
Evkaf'ta Pertevniyal vakfı mütevelli kaymakamı muhami Rahmi,
İmam ve Hatip mektebi sabık muallimlerinden Yzb. Fehmi,
Mekteb-i Harbiye sabık muallimlerinden Bnb. Mehmet Ali,
Muhami Şevket,
Hürriyet ve İtilâf Fırka reis-i esbakı muhami Mustafa,

[41] Erzurum'da asılanlar: Demirci Ahmet Usta (15 Aralık tarihli gazeteye göre: Ethem), Kahveci Halil, «Gâvur İmam» Abdülmecit, Gaffarzade (ya da Gulâbiağaoğlu) Akif, Bakkalbaşı Hacı Ali (ve Hoca Hacı Osman). Onar yıl küreğe mahkûm olanlar: Hızarcı İsmail, Yoncalık Mahallesi İmamı Hacı Hakkı, Kasap Salih (ve İmam Hacı Musa ile İmam Hafız); üç yıl kalebentlik cezası alan: Manav İshak. (*Cumhuriyet*, 6 Kânunuevvel 1341).

Bayezıt dersiâmlarından Musa Kâzım, yine dersiâmlardan Rizeli Fevzi (ve Kazasker Müşaviri Münip Efendi) mevkuflar arasındadır. (*Cumhuriyet*. 12-15 Kânunuevvel 1341.) Bunların, Çemberlitaş'taki eski Hürriyet ve İtilâf kahvesinde içtimâ yaptıkları ileri sürülmektedir. Böylelikle, İstanbul'da da «bir hey'et-i irticaiyenin vücudu» iddia edilmiştir.

26 Aralık tarihli gazetelerde, bir gün önce yargılanmak üzere Ankara'ya gönderilen 27 tutuklunun adları vardır. Bunlardan yalnız ikisi, daha önceki İstanbul tutukluları listesinde adları açıklanan Tahir ül Mevlevî ile Ömer Rıza beylerdir. Öteki 25 kişi ise şunlardır:

Fatih türbedarı Hasan Tahsin,	Cihan kütüphanesi sahibi Mihran,
Hafız Nafiz,	Şeyh Ali Haydar,
Berber Mustafa,	Şeyh Süleyman,
Müftü Ali Rıza,	Mesut iil Mevlevî,
Konyalı Tahir Hoca,	Balıkçı Mustafa,
Hasan,	biraderi Hüseyin,
Abdullah ve Abdülgafur kardeşler,	Aziz Mahmut,
Fettah,	Seyit Tahir,
Kayyum Ali Rıza,	Yüzbaşılıktan mütekait Hızır,
Seydişehirli Hasan Fehmi,	Akrepoğlu Osman,
Kitapçı Aziz,	İskilipli Atıf Hoca,
Sabık Erzurum hâkimi Zühtü,	Nuruosmaniye hatibi Hafız Osman.

Ankara İstiklâl Mahkemesi, 1925 yılının son günü başkentte yeniden çalışmalarını sürdürmeye koyulmuştur. Maraş olayı sanıkları 14-17 Ocak 1926'da Ankara'da yargılanmışlar, Molla İbrahim, Muhtar ve Bayraktar Hamdi gıyaben, Müezzin Hafız Mehmet, İnşallah-Maşallah lâkaplı Ali, Pekmezci Hüseyin vicahen idama, İsmail oğlu Mahmut, Müezzin Battal Mehmet ve daha 11 kişi 15'er sene, eski Maraş mebusu Hasip Bey 10 sene, bir başka sanık da 3 sene hapse mahkûm olmuşlardır (Aybars, s. 215).

Giresun ve Erzurum sanıklarından geri kalanının ve İstanbul'da yine şapkaya tepkiyle ilgili olarak tutuklanmış olanların duruşmaları da, Ankara'da 20 Ocak 1926'da başlamıştır.[42] Savcı, Babaeski eski Müftüsü Ali Rıza Hocanın idamını, İskilipli Atıf Hoca ve 10 kişininse çeşitli süreler

[42] «İstiklâl Mahkemesinde dün ... şapka münasebetiyle vuku bulan hadiselerin âmil-i maneviyeleri olmakla maznun Yağlıkçızade Mustafa ve Hüseyin Efendilerle Uşak İmam-Hatip Mektebi müdür-ü sabıkı Ayıntabî Salih ve İskeçeli (!) Atıf Hoca muvacede edildi.» (*Cumhuriyet*, 1 Şubat 1926).

hapsini istemiştir.[43] 3 Şubat günü açıklanan kararda Müftü Ali Rıza Efendi ile Atıf Hoca idama, Saatçi Süleyman ve Kâmil Paşa oğlu Muhlis 15'er. Hasankale Telgraf Müdürü Halit, Uşaklı Köse oğlu Ahmet, Salih, Yusuf Kenan 10'ar sene küreğe, M. Ali, Hoca Osman, Hacı Bey, Hoca Mehmet, Kara Sabri, Em. Yzb. İsmail 7'şer, Fatih Türbedarı Hasan 5 sene hapse mahkûm edilmişler, beş sanığa da 3'er sene sürgün cezası verilmiştir (Aybars, s. 216-17).

Tepkilerin bastırılması konusunda, ülkede olup bitenlerden bu kadar aktarma yapmakla yetineceğiz.[44]

«Şapka» ile simgelenen çağdaşlaştırma çabalarının din gelenekleriyle çatışması sürecinin ilginç bir parçası, 1926 yılının bahar aylarında İstanbul gazetelerinde çıkan üç haberde görülüyor. Birinci habere göre (*Cumhuriyet*, 5 Mart 1926), Diyanet İşleri Riyaseti şapka ile namaz kılınabileceğini tebliğ etmiştir. (Burada, şapka'dan kasıt kasket olsa gerektir. Müslümanlar, bilindiği gibi, kasketlerinin siperini geriye çevirerek namaz kılmaktadırlar. Fakat, havadiste «şapka» sözcüğünün kullanılması dikkat çekicidir.) İkincisi (*Vakit*, 6 Nisan 1926), gazeteye resmi de basılan «Münevver Bir Hocamız [Göztepe Camii İmamı Hacı Cemalettin Efendi] Türkçe Namaz Kıldırdı»; bu haberde kullanılan Kur'an çevirisinden örnek de veriliyor: «De ki, o Allahtır, Allah herkese yetişen ulu Mevlâdır. Doğurmadı, doğurulmadı ve ona ayar hiç kimse yoktur.»[45] Ertesi gün aynı gazetede Mehmet Asım [Us] Beyin de bir başyazısıyla alkış tuttuğu bu girişim bir aya kalmadan Rıfat (Börekçi) Hocanın karşı çıkmasıyla durdurulmuştur. Nitekim, üçüncü haber şöyledir: «Türkçe namaz kılınabilir mi? Diyanet İşleri Reisinin beyanatı — Kılınamaz.» (*Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1926)[46]

[43] Aybars, s. 215-16. Bu yazar da, Atıf Hoca için «İskilipli» yerine yanlış olarak «Üsküplü» diyor. Atıf Hocanın savcı tarafından hapsi istendiği halde idama mahkûm edilmesi, hele aleyhindeki başlıca suçlamanın, olaylardan çok önce yayımlanmış bir risale olması —bak. yukarıda dn. 39— dolayısıyla, İstiklâl Mahkemesinin en haksız kararlarından birini oluşturmuştur.

[44] Orhan Koloğlu, *İslâmda Başlık* kitabında, 4 Mart 1926 tarihli *Egyptian Gazette*'ten, «şapka değişikliğinin istekle değil kan dökülerek yürütüldüğünü anlatmak için» verilen şu İstiklâl Mahkemesi istatistiklerini aktarıyor (s. 116):
Aralık 1925: 75 dava, 163 sanık, 3 idam
Ocak 1926: 78 dava, 582 sanık, 41 idam
Şubat 1926 (ilk yarı): 63 sanık, 13 idam.

[45] Bir yıl önce, TBMM'nde Diyanet İşleri Reisliği bütçesi görüşülürken, Eskişehir mebusu (ulemâdan) Abdullah Azmi Efendi ve 50 arkadaşının teklifiyle, «Kur'an-ı Kerim ve Ahadis-i Şerife Türkçe Tercüme ve Tefsir Heyeti Muhasses Ücret ve Masarifi» olarak yirmi bin liralık bir ödenek eklenmişti. Ama, bunun anlamı, o zamanki bir gazetenin başlık attığı gibi «Meclis[in] Kuran-ı Kerimin Tercümesini

Görülüyor ki, bir takım ileri yoklamalar yapılsa da, çağdaşlaştırmacılar olsun, onlarla işbirliğine giren gelenekçiler olsun, toplumu zorlamada nereye kadar gidilebileceği hakkında kesin bir fikre sahiptirler.

b) Şark ve Ankara İstiklâl Mahkemeleri Çalışmaları Özeti

Şark İstiklâl Mahkemesinin İcraatı

Burada, İsyan Mıntıkası İstiklâl Mahkemesinin verdiği *idam* kararlarının başlıcalarına değinerek, çalışmaları üstüne genel bir izlenim edinmeyi amaçlıyoruz.[47]

16 Nisan 1925 : Şeyh Eyüp ve Dr. Fuat (91-92)
23 Mayıs : Seyit Abdülkadir, Seyit Mehmet, Kör Sadi, Hoca Askerî, Avukat Hacı Ahdî [Mehmet Tevfik] (104-5)
28 Haziran : Şeyh Sait ve 46 kişi (119-20)
5 Temmuz : Hoca İbrahim Efendi[48] (124)
18 Temmuz : Madenli Osman (125)
20 Temmuz : Kasap Süleyman (125)
27 Temmuz : Mühendis Ali ve 4 arkadaşı (125)
4 Eylül : Osmaniye baskıncılarından Zülfikâr ve Demir (132)
11 Eylül : Casus Nuri (132)

Kabul Ettiği (*Cumhuriyet*, 22 Şubat 1341) değildir. Zaten yapılagelen Kur'an çevirilerinin yanlışlarından arınmış, doğru dürüst Türkçe bir metin hazırlanmasını sağlamaktır. Bu metnin, Arapça aslının yerine ibadette kullanılması ise, söz konusu bile edilmemiştir. Bak. *Zabıt Ceridesi*[2], cilt 14, s. 210 vd. (12.2.1341, İ: 61, C: 2).

Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*'ta (s. 44), 1344 Ramazanında (15 ve 22 Mart 1926 günleri) Cemalettin Efendinin «içinde geçen Kuran ayetleriyle birlikte bütün hutbeyi Türkçe olarak okuyunca, bir süre görevinden alındı»ğını yazmaktadır. Ahmet Ağaoğlu'nun da 11 Nisan 1926 tarihli *Milliyet*'te Diyanet İşleri Riyaseti'nin bu tutumunu kınayan bir yazısı çıkmıştır; bu metin Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 5. cilt (İstanbul, 1943), s. 1613-16'da aynen aktarılıyor.

[48] Ancak, yine Jaeschke'ye göre, «beş uzmandan kurulan birleşik komisyon, 1926 yılı sonunda, Diyanet İşleri Başkanlığına bir reform taslağı ile 58 örnek hutbe sundu. Başkan Rıfat Efendi bunları hatiplere dağıttı ve bunlara ekli olarak yolladığı bildiride, Fatiha ile bundan sonra gelen Kuran ve Hadis metinlerinin Arapça ve Türkçe, öğüt yolunda olanlarınsa (hava kuvvetlerine [Tayyare Cemiyeti'ne olacak] —M.T.] yardım gibi) sadece Türkçe olarak söylenmesini bildirdi. Bu talimat Aralık 1927'de yürürlüğe girdi.» (s. 44)

Bundan sonra 1931-32 yıllarında, ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi yönünde yeni bir takım girişimler olmuştur ki, bunlara aşağıda sırası gelince değineceğiz.

[47] E. Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri 1923-27* adlı kitabında bazı idamların yalnız infaz günü belirtildiği gibi, onlar hakkındaki kararın bir gün önce verildiğini varsaydım. (Ayraç içinde gösterilen sayılar, Aybars'ın çalışmasının sayfa numaralarıdır.)

19 Eylül : Palulu Sait
22 Kasım : Eski Dersim mebusu Hasan Hayri ve Galip Beyler (134)
28 Aralık : Palulu İbrahim (135)
13 Ocak 1926 : Çapakçurlu Şükrü ve 11 kişi (135)
6 Temmuz : Silvanlı Pir Ahmet ve 12 kişi (142)

İdam ve başka ağır cezalara çarptırılan sanıkların çoğunluğu ayaklanma suçundan yargılanmış olmakla birlikte, Mahkeme kız kaçırma, serserilik ve vesikasız seyahat gibi çeşitli suçlara da bakmıştır (Aybars, s. 146'daki suç türlerine göre ayrım çizelgesi). İlginç bir dava da, bir cinayette parmağı olduğu anlaşıldığından on yıl hapse mahkûm edilen bir milletvekiliyle ilgilidir.[49]

Ankara İstiklâl Mahkemesinin İcraatı

Bu gezici mahkemenin baktığı davalar, yeni çıkarılan kâğıt paraların değeri hakkında kuşkular yayılmasına varıncaya değin (208-9) çok çeşitli olup, Şark İstiklâl Mahkemesi için yaptığımız gibi, bunun da yalnızca verdiği *ölüm* cezalarının başlıcalarına işaret edeceğiz.[50]

5 Mayıs 1925 : Suikast hazırlığı nedeniyle Ermeni Manok Manokyan (173; ayrıca Kandemir, *Atatürk'e Suikastler*, s. 110-13)
28 Haziran : Kırşehir'de işlenen bir cinayet dolayısıyla Hasan, oğlu Mehmet ve Ahmet Çavuş (174)
15 Ağustos : Tarikat-ı Selâhiye davasından Sabık Yzb. Nihat ve 10 kişi (182-83)
23 Ağustos : Soygun ve katilden Ispartalı Raşit, Deli Hüseyin ve Ramazan (192)
19 Eylül : Eğri Ahmet çetesinden 8 kişi (192)
21 Eylül : Yunanlılara katılıp K. Elefthoros adını alan İsmail Hakkı (202)

[48] Bu zat daha önce, 1924 yılı başlarında İstanbul İstiklâl Mahkemesince bir yıl hapse mahkûm olmuş ve özel af yasasından yararlanarak salıverilmişti. Bak. yukarıda I/2/dn. 35.

[49] «Bir mebusun alâkadar olduğu cinayet: İstiklâl Mahkemesi Maraş Mebusu Tahsin Beyin masuniyetinin ref'ini BMM'nden talep etmiştir.» (*Cumhuriyet*, 13 Teşrinievvel 1341)
«Maraş Cinayetinde methâldar mebus Tahsin Bey on sene küreğe mahkûm oldu.» (*Cumhuriyet*, 6 Nisan 1342)

[50] Şapka vb. nedeniyle tepki göstermelerinden ötürü «başkaldırma» diye ölüm cezasına çarptırılanlarla aşağıda ayrıca ele alındığı için, İzmir Suikast Girişimi dolayısıyla idam edilenleri burada atlıyoruz.

1 Ekim	:	Tayyareci İzzettin Beyi öldüren Koko Mustafa (203)
13 Ekim	:	Cinayetten Arap Mustafa oğlu Hasan ve 2 kişi (205)
31 Aralık	:	Soygunculuktan Mehmet, Arif, Süleyman ve Hüseyin (213)
2 Ocak 1926	:	Katilden İstibli Recep oğlu Ali (213)
10 Ocak	:	Yzb. İsmail Hakkı, Alb. Kasap Osman, Refet Reis ve eski Kırşehir mebusu Rıza Bey[51] (214)
11-13 Ocak	:	Soygun ve cinayetten 5 kişi (215)
24 Şubat	:	Casus Nikola (220)[52]
11 Mart	:	Soygunculuktan Milâs Belediye Reisi Halil İbrahim Hoca, Kürt Şerif, Çerkes Süleyman (221)[53]
28 Mart	:	Soygunculuktan Ali (222)
7 Nisan	:	Soygunculuktan Alabaş İsmail ve Mustafa (222)
17 Nisan	:	Bursa Hapishane Müdürünü öldürmekten Sütçü Hamdi (222)
7 Mayıs	:	Soygunculuktan Molla Mehmet ve 6 arkadaşı (223)

Bu Mahkeme, verdiği hükümlerin büyük bir bölümünü hiyanet-i vataniyeye bağlamıştır (Aybars, s. 267'deki suç türlerine göre ayrım çizelgesi).

c) İzmir Suikast Girişimi Davası ve İttihatçıların Sonu

TBMM Birinci Dönem Lâzistan mebusu Ziya Hurşit ve arkadaşlarının Reisicumhur Mustafa Kemal Paşaya karşı düzenledikleri suikast, aralarından birinin 17 Haziran 1926'da yaptığı ihbar üzerine, Ankara İstiklâl Mahkemesince kovuşturulmaya başlanmıştır.[54]

[51] Bu hükümle ilgili olarak benim ayrıntılı bir yazım vardır: «Ankara İstiklâl Mahkemesinde Bir Hey'et-i Fesadiye Davası ve Kuva-yı Milliye,» *Birikim*, Sayı 33 (Kasım 1977), s. 51-62. Aybars, karar tarihini yanlış olarak 17 gün geç gösteriyor.

[52] Rum asıllı bir Rus olduğu belirtilen Nikola Oryotopulo'nun 1926 Ocak ve Şubat aylarında yapılan duruşmalarına ait ayrıntılar, 2 Kânunusâni, 15 ve 25 Şubat tarihli *Cumhuriyet* gazetelerinden izlenebilir. «İktisadî ve siyasî malûmat» toplamakla suçlanan bu zat, evrakı arasında bulunan «Türkiye'de Amele Hayatı» namındaki eseri, suç ortaklarından Kenan'ın tertîp ettiğini söylemiştir.

Sonuçta, onunla birlikte yargılananlardan Kenan ve Lisaneddin'in 15'er sene hapsine, Arap Nuri'nin ise hudut haricine tardına karar verilmiştir.

[53] Bak. «Milâs ve Manisa Vak'alarının Failleri - Çerkez Ethem'le beraber çalışmış olanlar Manisa'yı nasıl basmak istemişlerdi.» (*Cumhuriyet*, 12 Mart 1926)

[54] «Gazi Hazretlerine İzmir'de tertip edilen bir suikast keşf ve mürettipleri tevkif edilmiştir.» *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1926.

Bu konuda, ayrıntılı (ve güzel fotoğraflı) bir gazeteci incelemesi, Azmi Nihat Erman'ın *İzmir Suikastı ve İstiklâl Mahkemeleri* adlı yapıtıdır (İstanbul: Temel Yay., 1971).

Duruşmalar başlamadan önce ilginç bir olay, İsyan Mıntıkası İstiklâl Mahkemesi üyelerinin «22 Haziranda yolladıkları telgrafla, suçluların içinde mebusların da bulunduğuna değinerek, böyle alçaklar varsa, derhal dokunulmazlıklarının kaldırılması için Meclisin toplantıya çağrılmasını» istemeleridir (Aybars, s. 227).[55] Oysa, olaya el koyan öteki İstiklâl Mahkemesi, hiç böyle bir gereksinim duymaksızın, şüphe üzerine «suçüstü» bahanesiyle eski TpCF milletvekillerini tutuklatmaya başlamıştır bile.[56] Başvekil, tutuklanan Kâzım Karabekir Paşayı serbest bıraktırınca, bu kere Ankara İstiklâl Mahkemesi onu da tutuklatmaya kalkmış, ancak Reisicumhurun araya girmesiyle, Başvekil Mahkemece alınan önlemlere boyun eğerek kendini kurtarabilmiştir (Erman, s. 36-40; Aybars, s. 227-35).

Ankara İstiklâl Mahkemesi 26 Haziranda İzmir'de, çoğunluğu milletvekili olan 49 tutuklu sanığı yargılamaya başlamıştır. Ankara'da, İstanbul'da, İzmir'de, Eskişehir'de vb. tutuklanmış pek çok sanıktan mahkemeye çıkarılanlar üç gruptu: (1) suikast düzenleyicileri, (2) onlarla ilişkili ve ilişkisiz eski TpCFlılar ve (3) daha eski İttihatçılar. Bunlardan ilk iki grup, 13 Temmuz günü verilen kararda ayıklanmış, İttihatçıların davasıysa Ankara'ya ertelenmiştir.

Bu üç grubun nasıl birarada düşünüldüğü, Mahkeme Reisi Ali Beyin «ihsas-ı rey» niteliğindeki şu basın açıklamasından bellidir:

[55] Yasama dokunulmazlığına saygı gösterme konusunda, iki İstiklâl Mahkemesinin uygulamaları arasında açık bir tutarsızlık vardır. Göreve başladığının ilk günlerinde de Şeyh Eyüp ve Dr. Fuat Beyin yargılanması sırasında, Şark İstiklâl Mahkemesi bazı mebusların sorguya çekilebilmesi için başbakanlığa başvurmuş ve gerekirse Anayasanın değiştirilmesini istemiştir. Başbakan, buna verdiği karşılıkta, söz konusu isteğin «Cumhurbaşkanının başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulunda ele alındığını, soruşturması yapılmak istenen mebuslar için Meclisçe dokunulmazlıklarının kaldırılmasından başka yasal yol olmadığı ve Teşkilât-ı Esasiyede değişiklik yapılması için de teklif yapılmasına olanak bulunmadığı konusunda görüş birliğine varıldığını; ancak, Mahkemenin çalışmaları sırasında bazı mebusların adına rastlanırsa, yeterli delil ile durumun Meclise arzedilebileceğini, Meclis tatilde olduğundan, toplanıncaya kadar beklemek gerektiğini, erken toplantının ise önemine göre ele alınabileceğini» bildirmiştir (Aybars, s. 92).

[56] Rauf Bey, Londra'dan TBMM Riyaset-i Celilesine yazdığı 30 Haziran 1926 tarihli mektupta, mebusların cürm-ü meşhut iddiasıyla masuniyetleri ref' edilmeden tevkiflerini bir «taklib-i hükûmet» suçu saymaktadır (Cebesoy, II/s. 227).

Bu suikast girişimiyle ilgili olarak, (Kastamonu mebusu) Halit (Akmansü) Bey dışında kalan, eski TpCFli bütün milletvekilleri tutuklanmıştı (Ziya Göğem, II/s. 310). Öte yandan, tutuklanan milletvekillerinden biri, eskiden TpCF üyesi değildi: bir din adamı olan (Erzurum mebusu) Câzım Efendi (Duru: 1886-1972). TBMM albümünde sarıklı bir resmi bulunan bu zat yalnızca II. Dönemde milletvekilliği yapmıştır.

«Şükrü, Kara Kemal, Cavit Bey gibi İttihat ve Terakki devrinin son meş'um günlerinde kalb-i millette elim hatıralar bırakmış olan kimselerin kendilerine mensup addettikleri anasırla İkinci Grup zümresini mecz ve terkip ve TpCF nam ve hesabına olarak yeni bir fırsat ve meharette meydana çıktıkları anlaşılmaktadır.» (*Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Temmuz 1926)

Suikast davasının son kararında, 13'ü vicahen, 2'si gıyaben (Kara Kemal ile Abdülkâdir) olmak üzere 15 kişi idama mahkûm edilmiştir. Bunlardan, Em. Baytar Alb. Rasim, Çopur Hilmi, Sarı Efe Edip, Gürcü Yusuf, Lâz İsmail, eski Trabzon Mebusu —ve birara Adliye Vekâleti Vekili— Hafız Mehmet, eski Lâzistan Mebusu Ziya Hurşit, İzmit Mebusu Şükrü, Saruhan Mebusu Abidin, Eskişehir Mebusu Alb. Arif'in yanısıra, savcının haklarında hapis cezaları istediği Erzurum Mebusu Rüştü Paşa, İstanbul Mebusu İsmail Canbolat ve Sıvas Mebusu Halis Turgut gibi eskiden TpCF'na üye olan milletvekillerinin de ölüm cezasına çarptırılmış olmaları dikkate değer.[57] Kâzım Karabekir, Cafer Tayyar, Ali Fuat, Refet ve Mersinli Cemal Paşalarsa (sonuncusu dışında hepsi halen milletvekili), Cumhurbaşkanının özel isteğiyle beraat ettirilmiştir.[58]

İttihatçıların Sonu

İzmir Suikast Girişimi Davasının Ankara Aşaması

Ülkemizde kurulmuş siyasal partilerin en önemlilerinden biri olan İttihat ve Terakki'nin ne zaman sona erdiği, yakın dönem tarihçileri için çetin bir sorundur. Biçimsel açıdan, Sina Akşin'in (*100 Soruda İttihat ve Terakki*'de) yaptığı gibi, bu partinin Mondros Bırakışmasından iki gün sonra toplanan kongresinde kendi kendisini feshederek Teceddüt Fırka-

---

57 Hatta Ali Fuat Paşa siyasal anılarında, Canbolat ile Halis Turgut'un onar yıl sürgüne mahkûm edilmişken, kendilerini savununca idama mahkûm olduklarını söylüyor (II/s. 219-20).

58 Cebesoy aynı anılarında (II/222-24), 18 Mart 1927 gecesi, Çankaya'da Gazi'nin kendisine «Paşaları senin hatırın için affettirdim» dediğini aktarmaktadır. Bu lehte müdaheleyi doğrulayan bir başka tanık da Fahrettin Altay Paşadır. Onun anlattığına göre, daha 1926 Temmuzunda Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşanın yanında kendisine «Ali Bey bizim paşaları da asacak» demiş; İsmet Paşayla Fahrettin Paşanın ricaları üzerine ise, «Pekalâ bakalım Ali Beyle bir daha görüşelim» diye paşaları kurtarmayı vaad etmiştir.

Bu «kurtarma»da ordudan gelen daha yaygın baskıların da payı olduğu yolunda söylentiler vardır. Unutmamak gerekir ki, söz konusu paşalar henüz askerlikten ayrılmamışlardır. Nitekim, Miralay Arif Beyle Rüştü Paşa da, kararda önce askerlikten tard ile sonra (kurşuna dizilmek yerine) asılma suretiyle idama mahkûm edilmişlerdir.

sına dönüştüğü, dolayısıyla İttihatçılığın öyküsünün burada bittiği ileri sürülebilir. Fakat gerçekte, İttihat ve Terakki'yi diriltmek için, daha sonraki yıllarda yurt içinde ve dışında birçok girişimler olmuştur. İttihad ve Terakki'nin Mason dernekleri örneğinde kurulduğunu, Masonluk gibi İttihatçılıktan da çıkılamayacağını unutmayalım. Bu bakımdan, İttihatçılığın son İttihatçı ölünceye dek süreceğini söylemek bile, büsbütün yanlış olmaz.[59]

Gerçekte, Milli Mücadele kadroları geniş ölçüde İttihatçılardan oluşmuş, Cumhuriyet kurulduktan sonra da aynı kişiler yönetimi ellerinde bulundurmuşlardır. Fakat İttihatçıların Merkez-i Umumî âzâsı ve nâzır seviyesindeki eski ileri gelenlerinden birçoğu, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına katılmayıp (ve onlarca kabul edilmeyip) İstanbul'da üslenmişlerdir. Bunlar arasında, Ankara'nın en çok çekindiği, örgütçülük yeteneğiyle eski İaşe Nâzırı Kara Kemal, bilgi ve düşünce gücüyle de eski Maliye Nâzırı Cavit Beylerdi. Bu kişilerin çevresi, daha Cumhuriyet ilânı öncesinden beri gizlice izleniyor, zaman zaman da kendileriyle temaslar yapılıyordu.[60] M. Kemal Paşa, 1922 sonlarında Kılıç Ali ve Topçu İhsan'ı İstanbul'a göndermiş, 1923 başlarında da Kara Kemal'i İzmit'e çağırarak görüşmüş ve bu İttihatçı grubunun desteğini istemişti.

İttihatçıların önce, devrin başvekili Rauf Beyin yardımıyla Birinci Meclis'teki her iki Gruba egemen olmalarından endişe edilmekteydi. Onlara yakıştırılan plâna göre, bu girişim başarılı olmayınca, İttihad ve Terakki Fırkasının canlandırılarak İkinci Dönem seçimlerine girmesi düşünülmüştür. HF'nın Dokuz Umdesine karşılık, bu İttihatçıların benimsedikleri ileri sürülen 9 maddelik program şöyledir:

[59] Bir araştırma nedeniyle, 1971 yılında İstanbul'daki evinde görüştüğüm eski Cumhurbaşkanı Celâl Bayar, söz arasında «Ben İttihatçıyım» demiş, «geçmiş zaman» kullanmayışı dikkatimi çekmişti.

Fethi Okyar'ın anılarında da, Atatürk'ün 1930'da kendisine «...bilirsiniz ki bir İttihatçı iyi dosttur, iki İttihatçıdan korkulur, üç İttihatçı için ise iktidarı almaktan başka tatmin yolu yoktur» dediği —Tahsin Uzer'den aktarmayla— anlatılıyor (*Üç Devirde Bir Adam*, s. 447/dn).

[60] H.R. Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, I, s. 287'de, Cavit Beyle Kara Kemal'den başka, Dr. Nâzım, Eski İzmir Valisi Rahmi, Şükrü, Canbolat ve daha bir iki arkadaşlarından oluşan «gizli heyet»ten söz ediyor.

Aybars, s. 248-49'da, TİTE ve TBMM Arşivlerindeki bu konuyla ilgili raporlara göndermeler vardır. Ayrıca, Abidin Nesimi, *Yılların İçinden* başlıklı anılarında, Cavit Beyin evindeki İttihatçı toplantılarından Ziraat Vekili Sabri Toprak'ın Çankaya'yı haberdar ettiğini belirtiyor (s. 249).

1 — İttihat ve Terakki bütün hürriyetlere taraftar, radikal bir siyasî fırkadır, efradın siyasî hukuklarına teati [taallûk!] eden hükümler ve kanunlar bu gayeye göre ıslâh olunacaktır.

2 — Hâkimiyet ve saltanat, münhasıran milletindir.

3 — Hükûmet kuvvetlerinin tevhidine değil, tefrik ve tevziine taraftardır.

4 — Teşriî kuvvet milletçe müntehap iki Meclisten terekküp etmelidir; mebusan intihabatı rey-i âm ile olmalıdır.[61]

5 — Teşriî kuvvetin terekküp edeceği iki heyet, sulhtan sonra, bir Müessesan Meclisi halinde içtima ederek, memleketin esas teşkilâtını tanzim maksadiyle bir Kanun-u Esasî yapmalıdır.

6 — Hükûmet merkezi İstanbul şehridir.

7 — İttihat ve Terakki Fırkası, haricî düşman karşısında bütün vatandaşlar arasında, katî bir ittihat teminini bir vatanî vazife bilir; sulh meselesinde memleketin malî, iktisadî, siyasî ve idarî istiklâlini temin-den başka bir emeli yoktur.

8 — İttihat ve Terakki Fırkası, herşeyden evvel, memlekette muntazam ve asrî bir devlet mekanizması vücuda getirmek lüzumuna kani bulunduğu cihetle, nazariyat ve hayalat peşinde dolaşmayarak, munta zam bir İş Hükûmeti yapmak, efkârın teşehhütüne meydan verecek siyasî mücadelelerden içtinap etmek, memleketin bütün sınıflar ve fertleri arasında, vifak ve muhadenet hislerinin fiilen tesisine, garez ve ihtirasların teskinine çalışmak azmindedir.

9 — Bu teşriî devrede, İttihat ve Terakki bir taraftan memlekette muntazam bir idare teşkiline gayret sarfedeceği gibi kurtarılan vilâyetlerin imarı ile melcesiz kalmış olan ahalinin iskânını da vazifelerin başında bilecek ve bu uğurda hiçbir fedakârlıktan geri kalmıyacaktır.

(H.R. Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, I, s. 288-89.)

İttihat ve Terakki'nin canlandırılması gerçekleşmeyince, bir takım İttihatçılar tek tek CHF'na girerek milletvekili seçilmişlerdir. Bunlar da-

[61] 3 ve 4'üncü maddeler, Kemalist cepheye geçmiş bir eski İttihatçı tarafından şöyle değerlendirilmektedir: «En müthiş irtica - İ+T'nin yeni ve gizli programında Âyan Meclisi-nin iadesinden bahsolunmakta, «tevazun-u kuvva» ifadesiyle saltanatın iadesine işaret edilmektedir.» (*Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1926).

ha sonra TpCF'na katılmışlardır. Bu partinin kapatılmasına kadar TpCF'nda çalışmış olan bazı eski İttihatçıların suikast girişimiyle ilgili görülerek İzmir'de asılmaları, geri kalanlarının da temizlenmesi için bir fırsat yaratmıştır.

İzmir'de gıyaben idama mahkûm olan Kara Kemal, 27 Temmuz 1926'da, İstanbul'da yakalanacağını anlayınca bir tavuk kümesinde intihar etmiştir.

18 Temmuzda Ankara'da İstiklâl Mahkemesi, «Kara Çete» diye anılan İttihatçıların duruşmasına başlamış ve tutumu, suikast girişimiyle ilişki aramaktan çok, geçmiş dönemlerin hesabını sormak yönünde olmuştur. Tutuklanıp sorgulandıktan sonra davaya katılmayarak serbest bırakılanlarla sonradan beraat ettirilenlerin çokluğu, ne kadar geniş bir tarama yapıldığını göstermektedir. Sonuçta 4 idam (Cavit, Dr. Nâzım, Ardahan Mebusu Hilmi ve Nail Beyler), 7 tane de (ikisi gıyabî: eski başvekil Rauf ve daha eski İzmir Valisi Rahmi Beyler) onar yıl kalebentlik cezası verilmiştir (26 Ağustos 1926).[62]

Yine İzmir'de gıyaben idama mahkûm olan eski Ankara Valisi Abdülkâdir Bey 23 Ağustosta Istranca Dağlarında yakalanmış ve Ankara'ya getirilerek 31 Ağustosta hakkındaki hüküm vicahîye çevrilmiş ve o da hemen asılmıştır.

Bütün bu siyasî - adlî terör hükümlerinin haksızlığı ortadadır.[63] Daha sonraki yıllarda, sanıklardan biri için açıklanan «rehabilitasyon» belgesinde şöyle denilmektedir:

[62] Bir iddiaya göre, Atatürk, bu davaya ilişkin olarak yeniden yargılanan Hüseyin Cahit (Yalçın) Beyin aklanmasını «hata» saymıştır. (Hüseyin Cahit, daha önce, TpCF'nın polisçe aranmasını gazetesi «baskın» diye nitelediği için Çorum'a süresiz olarak sürülmüş bulunuyordu.) Atatürk'ün 1932 yılında bir gece, sofrasında Ali Çetinkaya'ya, Hüseyin Cahit Beyin İkinci Meşrutiyetten beri yaptıklarını sıraladıktan sonra, (Cavit gibi) «arkadaşlarına tatbik ettiğiniz haklı cezayı bu adam hakkında hafifletmekle hata ettiniz... beni de bu hataya iştirak ettirdiniz» dediği ileri sürülmektedir. Bak. *Bozguna Uğrayan Tek Cephe - Atatürk'ten Bir Hatıra ve Muhalefetin Akim Kalan Birleşme Teşebbüsü* (Ankara: Güneş M., 1954), Demokrat Parti Neşriyatından 11, s. 14-16.

[63] Takrir-i Sükûn Kanunundan sonra, «Mustafa Kemal başka bir çıkış yolu görmediği için tiranlaştı» diyen yabancı bir tarihçi, acıklı bir güldürü niteliğinde saydığı bu dava hakkında şu yargıya varıyor: «Türkiye'nin doğru yola girmek için bir süre bir diktatöre ihtiyacı olduğu iddia edilebilirdi. Fakat, tarihinin bir dönemini kirleten bu gibi kişisel öçalına eylemlerine gereksinimi yoktu. Mustafa Kemal burada en kötü sultanlardan bazılarının yöntemlerine dönmüştü.» M. Philips Price, *A History of Turkey*, s. 134.

Bu davada asılanların aileleri, olaydan otuz yıl sonra, İstanbul'da mevlût okutarak sanıkların suçsuzluklarını ileri sürmüşlerdir. *Akis*, 1 Eylül 1956.

«Rauf Orbay hakkında evvelce İzmir (!) İstiklâl Mahkemesi tarafından verilmiş olan mahkûmiyet kararının ref'i için vâki olan müracaatı üzerine yapılan hukukî tetkikte araya girmiş olan umumî af kanunları isnat olunan fiili bertaraf ettiği gibi, muhakemenin tekrarını da gayri mümkün kılmış ve muhakeme edilebilseydi beraatinin muhakkak olacağı kanaatine varılmış olduğu görülmüştür.»

(Rauf Bey VI. dönemde yeniden milletvekili seçildiği zaman, CHP Umumî Reis Vekili tarafından yayımlanan beyannameden: Cebesoy, *Siyasî Hatıralar*, II/216-17).

Şeyh Sait Ayaklanmasına ilişkin ikinci derecedeki davaların sonuçlanmasından sonra Şark İstiklâl Mahkemesinin işleri tavsadığı gibi,[64] Ankara İstiklâl Mahkemesinin de son önemli işleri Suikast ve İttihatçılar davaları olmuştur.

2 Kasım 1926'da, TBMM'nce «Ankara ve Şark İstiklâl Mahkemeleri erkânına beyan-ı takdirat olunmasına dair HUK» (sayı 267) alınmıştır. Nihayet, Heyet-i Vekilenin 27 Şubat 1927 gecesi yaptığı toplantıda verilen karar üzerine, CHF'nın (yani Meclis Grubunun) ertesi günkü içtimâında, «Müddet-i faaliyetleri hitam bulmak üzere bulunan İstiklâl Mahkemelerinin devam-ı faaliyetlerine lüzum kalmadığı hakkında Reis İsmet Paşa Hazretlerinin beyanatlarına ıttıla hasıl olmuş ve Takrir-i Sükûn Kanununun iki senelik bir devre daha temdidi kabul edilmiştir» (*Ayın Tarihi*, Sayı 36, Mart 1927. Aynı kaynakta, Ankara İstiklâl Mahkemesi Reisi Ali Beyin, kendi mahkemesinin faaliyetini özetleyen bir beyanatı da aktarılmaktadır: «İki sene zarfında rüyet etmiş olduğumuz muhtelif 351 davaya dahil olan 2436 maznundan 1343'ünü beraat ettirdik ve elyevm 2 davayı 95 maznunuyla cihet-i adliyeye devretmek üzere bulunuyoruz. Rüyet ettiğimiz bervech-i balâ davalar meyanında selâhiyetimiz dahilinde olan askerî ceraim bu yekûna dahil değildir»). Başvekil, Gruptaki bu beyanatında, «Bilhassa Reisicumhur Hazretlerinden aldığım ilham üzerine Takrir-i Sükûn Kanununun iki sene temdidini, İstiklâl Mahkemelerinin ilgasını teklif ederim» demiştir (*Cumhuriyet*, 1 Mart 1927). Böylelikle, süreleri uzatılmayan her iki İstiklâl Mahkemesinin görevi 7 Mart 1927'de sona ermiştir.

[64] «Şark İstiklâl Mahkemesi Müddeiumumisi, Karesi Mebusu Süreyya Bey Geldi: Şark İstiklâl Mhakemesi şimdiye kadar (15) bin eşhas-ı maznune hakkında tahkikat ve muhakemat icra etmiştir. Bu işlerin muhaceme haline geldiği zamana nazaran, bugün mahkememizin tetkik ve tahkik etmekte olduğu mesail çok azdır.» *Cumhuriyet*, 21 Kânunuevvel 1926. (Savcı, ellerinde 100 kadar dava kaldığını sözlerine eklemiştir.

İstiklâl Mehakimi Kanunu, ancak 4 Mayıs 1949'da 5384 sayılı yasayla kaldırılmış olmakla birlikte, geçen 22 yıl boyunca bir daha İstiklâl Mahkemesi kurulmamış, fakat çok-partili yaşama girilinceye değin bu olanak her zaman kullanılmaya açık tutulmuştur.

Takrir-i Sükûn Kanunu ise, İstiklâl Mahkemelerinin sona ermelerinden sonra iki yıl daha yürürlükte kalmış, ama bu süre içinde «hemen hiç kullanılmamıştır.» (Başvekil İsmet Paşanın 4 Mart 1929 tarihli nutkundan: *Ayın Tarihi*, Sayı 57-58-59, Birinci Kânun 1928 - İkinci Kânun/Şubat 1929.)

d) İstiklâl Mahkemelerinin Sınır Tanımazlıkları Bir Örnek : Adana Valisi Hilmi Bey Davası

Şark İstiklâl Mahkemesi bazı mülkî idarecileri Şeyh Sait Ayaklanmasında işbirlikçiliği ya da ihmalcilik nedenleriyle yargılamış ve cezalandırmıştır. Bu doğal sayılabilir. Fakat, Ankara İstiklâl Mahkemesi, İzmir Suikast Girişimi dolayısıyla Başbakanı tutuklamaya kalkışarak en cüretli davranışında bulunmasından çok önce, daha göreve başladığı ilk günlerde, Adana Valisi Hilmi [Uran] Beyi de bir yetke gösterisi yaparak tutuklamak istemiştir. Bunun nedeni, Antalyalı gazeteci Şükrü Oğuz ile arkadaşı Ali Ruhi'nin yaptıkları bir konuşma hakkında açılan kovuşturma için gösterilen tanıkları, Valiliğin ödenek olmadığı gerekçesiyle Ankara'ya göndermeyi geciktirmesiydi. Ancak İçişleri Bakanının aracılığıyladır ki, vali tutuksuz olarak Ankara'ya getirilmiş ve 25 Mart 1925 günü yargılanarak 250 TL para cezasına çarptırılmıştır. Bu ceza Bakanlık bütçesinden ödenmiş ve vali görevine iade edilmiştir (Aybars, s. 153-54).[65]

Şark İstiklâl Mahkemesi ise, buna benzer sayılabilecek daha sonraki bir olayda askerlere diş geçirememiştir. Elâziz Mıntıka Kumandanı Mirliva Nurettin Paşayı, 6 Mart 1926'da kişisel bir nedenle bir CHF Müfettişini dövdüğü için yargılamaya kalkmış, işe Ordu Müfettişinden Reisicumhura

[65] Aslında, işin daha ilginç bir sonu vardır. Ankara İstiklâl Mahkemesi Reisi Ali Bey, aynı zamanda Ankara'daki İthalât-İhracat TAŞ'nin idare meclisi reisidir; bu yargılamada yakından tanıdığı Hilmi Beyi kısa bir süre sonra valilik maaşından çok daha yüksek bir aylıkla şirketine umum müdür yapar [Hilmi Uran, *Hatıralarım* (Ankara, 1959), s. 201]. Ama, şirket adında denildiği gibi ithalât-ihracat işleriyle değil, Yenişehir'de aldığı ev inşaatı taahhütleriyle uğraşmaktadır (s. 205). 1922'de kurulup çeşitli yolsuzluklara karıştıktan sonra 1937'de fiilen, ancak 1949'da ise hukuken son bulan ve o dönemde devlet yardımıyla zengin yaratma politikasının ilginç bir uygulamasını serimleyen bu şirket konusunda geniş bilgi için bak. Selim İlkin, «Türkiye Millî İthalât ve İhracat Anonim Şirketi,» *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Sayı 2 (1971 İlkbahar), s. 199-232.

kadar asker-sivil birçok makam sahipleri karışmış, sonunda konu idarî bir soruşturmaya dönüştürülmüştür (Aybars, s. 138).

İstiklâl Mahkemelerinin Kararlarıyla İlgili Sayılamalar

Şark İstiklâl Mahkemesi, iki yıllık çalışması süresince 5.010 kişiyi yargılamış ve bunların 2.779'unu beraat ettirmiştir. Mahkûmiyet kararlarının 420'si idamdır (207 vicahî, 213 gıyabî). Ancak, asker kaçaklığı nedeniyle idama mahkûm edilenler, bu sayının dışında ve kat kat üstündedir (yalnız son altı ayda 131 kişi - Aybars, s. 145). Ankara İstiklâl Mahkemesi ise, aynı sürede 2.436 kişiyi yargılamış ve bunların 1.343'ünü beraat ettirmiştir. Mahkûmiyet kararlarının 240 kadarı idamdır (yaklaşık 150 vicahî, 90 gıyabî). Bu mahkemenin de asker kaçaklığı nedeniyle verdiği idam kararları yukarıdaki sayıların dışındadır (Aybars, s. 267).

İki İstiklâl Mahkemesinin kararlarına ilişkin bu sayılamalar, Takrir-i Sükûn Döneminin devlet terörü hakkında yeterli bir fikir veremezler. Çünkü, İstiklâl Mahkemelerinden önce işlemeye başladıkları gibi, onlar kaldırıldıktan sonra da altı ay daha çalışmaya devam eden ve haklarında hiçbir sayısal bilgimiz olmayan Sıkı Yönetim Mahkemeleri, yaratılan baskı havasına önemli katkılarda bulunmuşlardır.

İstiklâl Mahkemeleri ve Yasallık

İstiklâl Mahkemelerinin adaletin gereklerine ve hukukun genel ilkelerine uygun olmasalar bile, hiç değilse bir yasaya dayanarak ve bir parlamento kararıyla kurulmuş olmaları bakımından, biçimce yasal oldukları savunulabilir. Ama, gerçekte olup bitenlere bakılınca, bu sınırlı anlamdaki yasallık bile kuşkulu bir duruma düşmektedir.[66] Şark İstiklâl Mahkemesinde Savcı Süreyya Beyle tartışırken, üyelerden Lütfi Müfit Beyin «Bizim belli, millî bir amacımız vardır. Ona varmak için arasıra kanunun üstüne de çıkarız» demesi (Aybars, s. 95), egemen anlayışı yansıtmaktadır. Bu tartışmada yasanın üstünlüğü ilkesini savunan savcının da, Başbakana yazdığı bir mektupta Lütfi Müfid'in «millî amacı»nı tamamıyla paylaştığı şu sözlerinden belli oluyor: «Ayaklanma bağımsız bir Kürdistan kurmak amacıyla çıkmıştır. Birçok seneler hep bu amaç için çalışılmış olduğu kesindir. Bu ruhun ölmesi ve öldürülmesi en kutsal millî bir görevdir. Bunun için Kürdistan'da baş olabilecek bütün zararlı kişilerin kesinlikle af

[66] Yukarıda «Basının Susturulması» bölümünde örneğini aktardığım, Şark İstiklâl Mahkemesi Savcı vekili Avni Doğan'ın Dahiliye Vekili Cemil [Uybadın] Beye çektiği şifre telgraf, bu konuda herhangi bir çekinceye yer bırakmamakla birlikte, yasallığın sözde kalışını başka yönlerden de göstermekte yarar olduğunu düşündüm

edilmemeleri gereklidir» (Aybars, s. 94). Buradaki bağışlama konusunun hukukî anlamda olmadığını belirtmek isterim.

İstiklâl Mahkemelerinde avukat olup olmaması da, yasallık açısından bana pek ilginç geliyor. İstiklâl Mehakimi Kanunu'nda buna engel bir hüküm bulunmamakla birlikte, görülen davalarda genellikle avukat tutulmasına izin verilmediği anlaşılmaktadır. İstisnaî olarak, 1923 İstanbul İstiklâl Mahkemesinde Baro Reisi Lütfi Fikri Beyin iki avukatı (Kuddusi ve Hayri Beyler) olduğunu görüyoruz (Aybars, s. 36). Şeyh Sait davasında da mahkemece önerilmesine rağmen, sanıkların avukat tutmayı kabul etmedikleri (?) ileri sürülmüştür (Aybars, s. 118). İzmir Suikastı davasında ise, İzmit Mebusu Şükrü Bey avukat tutmak istediğini belirtince, Mahkeme Reisi Ali (Çetinkaya), «İstiklâl Mahkemeleri dava vekillerinin canbazlığına gelmez» diyerek bu isteği reddetmiştir (Aybars, s. 234).

Yasallık konusunda düşündürücü bir olay da şudur — Ergun Aybars'ın incelemesinden bir paragrafı aynen aktarıyorum (s. 149):

«Türk Ceza Kanununun kabulünden sonra, Adliye Bakanlığı, İstiklâl Mahkemesine yazarak, yeni kanunun diğer mahkemelerde olduğu gibi, İstiklâl Mahkemelerinde de uygulanıp uygulanmayacağını sordu. Bu yazıyı 1.7.1926 tarihinde, bir suretini de Başbakan İsmet Paşaya yolladığı telgrafla yanıtlayan Mahkeme [İsyan Bölgesi], yeni kanunun olağanüstü durum içinde, İstiklâl Mahkemelerince uygulanmasının, suçluların bulundukları yerlere dönmek veya Mahkemenin kararlarının etkinliğini kırmak gibi olumsuz sonuçlar doğuracağı gerekçesiyle uygulanmasına taraftar olmadıklarını, eğer Bakanlık ısrar ederse sorumluluk kabul edilemeyeceğini ve durumun Mecliste çözümlenmesinin isteneceğini bildirdi [Yazar burada, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi'ndeki bir yazışma defterinin 84. sayfasına gönderme yapıyor ve devamla, kendi görüşünü belirtiyor]. Olağanüstü koşullar içinde olağanüstü yetkilerle kurulmuş olan İstiklâl Mahkemelerinin olağan dönemin kanunlarına bağlı kalması çok çelişkili ve açıklaması olanaksız bir durum yaratacağı gibi, devrim mahkemeleri niteliği de ortadan kalkardı.»

Bir bilim adamının, hem de olayların üstünden kırk yılı aşkın bir süre geçtikten sonra böyle akıl yürütebilmesini anlamak güçtür. Daha o zaman Adalet Bakanlığının böyle bir soru sorması ve mahkemenin böyle bir yanıt vermesi bile, insana tuhaf geliyor. İstiklâl Mehakimi Kanununun görev ilişkin üçüncü maddesi gayet açık olup bu mahkemelerin bakacağı davalar, ilgili yasalara gönderme yapılarak yedi fıkrada sayılmıştır. Kovuşturulacak suçlar gibi, uygulanacak cezalar da belirlidir. Yalnız asker ka-

çakları hakkındaki ilk fıkrada, yine yararlanılacak yasalar gösterilmekle birlikte, bakılan davalarda hafifletici ve ağırlaştırıcı sebepler varsa, «yalnız bu fıkradaki ceraime [suçlar] münhasır olmak üzere tensip edeceği diğer gûna [çeşit] mukarreratı ittihaz eylemek,» yani yasaya bağlı kalınmaksızın uygun görüleceği gibi kararlar almak yetkisi tanınmıştır. (Aybars'ın sık sık sözünü ettiği, asker kaçaklarına uygulanan sopa cezaları, bu yetkiye dayanarak verilmiş olmalı!) Yoksa, genel olarak, yeni Ceza Kanunu uygulanmayarak eski hükümlerin saklı tutulması söz konusu olamaz; nitekim olmamıştır da. Örneğin, belli bir takım suçlara yeni yasayla getirilen cezalar eskisinden hafif olunca, İstiklâl Mahkemelerinde eski cezalarla mahkûmiyet almış olanlar yeni hafifletmeden yararlanmışlar, hatta serbest bırakılmışlardır.[67]

e) Çeviri Yasalarla Hukuk Devrimi

Hilâfetten hemen sonra, (8 Nisan 1924 tarih ve 469 sayılı kanunla) din yasalarını uygulayan Şer'iye Mahkemelerinin kaldırılması, hukukta lâikleşme yönünde ileri bir adım olmuş; fakat bu hareket, asıl Takrir-i Sü-

[67] Bir örnek için bak. M. Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-25*, s. 373/dn. 82, H. Â. Yücel, *Dâvâm*, s. 22'den: Sadrettin Celâl Antel «... cezasını çekmekte iken. 1.VII.1926 tarihinde yürürlüğe giren Türk Ceza Kanununun 2'nci ve bu kanunun yürürlüğe girmesine dair olan 825 sayılı kanunun 17'nci maddeleri delâletiyle T.C.K. nun 155'inci maddesinde bu kabil neşriyata müteallik cezaların asgarî haddini 2 av olarak tesbit etmiş bulunması hasebiyle tahliye edilmiştir. Ankara İstiklâl Mahkemesi Müddeiumumiliğinin İstanbul Vilâyetine telgrafla verdiği emrin tarihi 28.10.1926, numarası 48/8564'tür.»

İstiklâl Mahkemeleri 1923-1927 yazarının, okuduğunu doğru anlayamamasının örnekleri, ne yazık ki, bir hayli çok. 1923 Aralık ayında İstanbul İstiklâl Mahkemesi kurulurken Antalya Mebusu Rasih Efendinin teklifiyle, Meclis bu mahkemenin «İstiklâl Mehakimi Kanununun üçüncü maddesindeki tekmil fıkralarda muharrer esaslarla selâhiyettar kılınması» yolunda bir Heyet-i Umumiye Kararı alınca, Aybars şöyle diyor (s. 26):

«Kurulduğunda kanunun bütün maddelerindeki görevleri yapmakla yetkili olan İstiklâl Mahkemesinin görev sınırı böylece, 31 Temmuz 1922 tarih ve 249 nolu 'İstiklâl Mehakimi Kanunu'nun üçüncü maddesi ile sınırlanmış oldu. Hükûmetin de bu girişime karşı fazla direnmemesi de İstanbul İstiklâl Mahkemesinin kurulmasının yalnızca bir uyarı amacını taşıdığını gösteriyordu.» İşin ilginç yanı, tezin sonunda tam metni verilen yasaya bir gönderme de var; yani yazarın İ.M.K.'nu görmemiş olması mümkün değil. Öyleyse, yasadaki görev maddesinin 3. madde olduğunu, öteki maddelerde görevden söz edilmediğini, muhaliflerin sınırlama girişimlerinin başarısız kaldığını, bu Heyet-i Umumiye Kararıyla bir görev sınırlaması getirilmediğini okuduğu halde anlayamamış.

kûn döneminde, Kıt'a Avrupası (Roma-Germen) hukuk sistemine bağlı çeşitli ülke yasalarının çevrilip benimsenmesiyle sürdürülmüştür.[68]

TBMM, yalnızca 1926 yılının ilk yarısında dört temel yasa kabul etmiştir: Medenî Kanun, Borçlar Kanunu, Ceza Kanunu, Ticaret Kanunu. Bunların ilk ikisi İsviçre'den, üçüncüsü İtalya'dan, dördüncüsüyse Almanya ve İtalya'dan alınmadır. Ertesi yıllarda, bu yasaları, yine geniş ölçüde çeviri yoluyla yapılan Hukuk ve Ceza Muhakemeleri Usulleri, Deniz Ticaret, İcra ve İflâs vb. Kanunları izlemiştir.

Bir başka toplumun yasalarını benimseme konusu, Türkiye'de ilk kez karşılaşılan bir sorun olmadığı gibi, Batı'da da daha önce rastlanan bir olaydı. Yakın Çağın başlarında, Avrupa'da Roma Hukukunun «réception»u uzun boylu tartışılmış ve Almanya'da Savigny'nin önderlik ettiği Tarihçi Okul, başkalarından örnek alınan yasaların benimsenmesine karşı çıkmış, ancak toplumun içinde yaşayan kurallar keşfedilerek yasa-toplamaları yapılabileceğini savunmuştur.[69] Fakat, ülkemizde Tanzimat'tan beri zaten

[68] Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan «hukuk» kadar «hukukçu»lar da, Ankara Hükûmeti için bir rahatsızlık kaynağıydı. 5 Kasım 1925'te Ankara (Adliye) Hukuk Mektebi'nin açılması, bununla ilgilidir. (Yargıçlar merkezden denetlenebiliyorlardı da, avukatlara boyun eğdirmek güçtü. Nitekim, İstanbul Barosu 1924 başlarında İstiklâl Mahkemesi kararıyla hapiste olan Lütfi Fikri Beyi yeniden kendisine başkan seçmekle bir bağımsızlık gösterisi yapmıştı.) Ankara Hukuk Mektebi Heyet-i Tedrisiyesinin Fahri Reisi seçilen Mustafa Kemal Paşa, bu yeni kurumu açarken yaptığı konuşmada şöyle demekteydi: «En büyük mamuremizin ... Baro Heyeti, alenen hilâfetçi olduğunu ilân eden ve ilân etmekle iftihar duyan birisini seçip kendisine reis intihap etmiştir. Bu hadise köhne hukuk erbabının Cumhuriyet zihniyetine karşı derunî ve hakiki olan vaziyet ve temayülünü ifadeye kâfi değil midir? Bütün bu hadisat erbab-ı inkılâbın en büyük fakat en sinsi hasm-ı cânı, çürümüş hukuk ve onun biderman müntesipleri olduğunu gösterir.» 6 Teşrinisâni 1341 günlü *Hâkimiyet-i Milliye*'den aktaran Ahmet Mumcu, *Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nden A.Ü. Hukuk Fakültesine*, s. 78.

Hükûmetin bu konudaki görüşü, 1937 Ocak ayında, Adliye Vekilinin yeni Avukatlık Kanunu lâyihası dolayısıyla söylediği şu sözlerden görülebilir: «İnkılâp yapmış, yeni bir rejim kurmuş olan heryerde avukatlık mesleğini o inkılâbın esaslarına göre tanzim zarureti belirmiştir. Nitekim İtalya Avukatlar Kanunu süratle faşizmin icaplarına uygun bir hale girdiği gibi Alman Avukatlar Kanunu da bugün Nasyonal Sosyalizmin damgalarını taşımaktadır. Biz de lâyihamızı Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Lâik, Devletçi realist rejimimizin, bir kelime ile Kemalizmin derin izleriyle takviyeye çalıştık.» *Adlî İnkılâbın Ana Hatları* (İstanbul: Al. Kıral B., 1937), s. 34.

[69] Halifeliğin kaldırılmasıyla ilgili söylevinde, Adliye Vekili Seyyit Bey de aynı görüşü ileri sürmüştür: «Ben size bir ayda büyük bir kanun, devletin kanun-u medenisini bile getirebilirim. Ne yaparım? Alman veya İsviçre Kanun-u Medenisini tercüme ettirerek heyet-i aliyyenize takdim edebilirim. Lâkin ona Türkiye kanunu denilmez. Muhterem Saraçoğlu Şükrü Beyin tabiri veçhile Türk'ün ruhundan doğan kanun denilmez. Alman veya İsviçre Kanunu denilir.» (Yukarıda Ara Ek I'in sonunda anılan kitapçık.)

(İslâmî kanunların yanısıra) Avrupa yasalarını da kabul etme geleneği yerleşmişti.[70] Cumhuriyet döneminde yapılan, eski ikiliğin ortadan kaldırılması ve salt Batı'ya yönelinmesi olmuştur.[71] Fakat, bir sömürge gibi, tek bir ileri ulusun bütün belli başlı yasalarını benimsemek yerine seçmeci davranılması, bu kere de bir takım tutarsızlıklara yol açmıştır. Hele özel hukuk alanında, en büyük güçlük ise, Türkiye toplumunun çeşitli Avrupa ülkelerinin ortak Hıristiyan kültür temelini paylaşmamasından ileri gelmektedir. Uygulamanın içtihatlar vb. ile zaman içinde bu yasaları toplumsal yapımıza daha uygun hale getirileceği ya da (yukarıdan aşağıya devrimcilik anlayışı için tipik bir safdillikle) toplumsal yapımızın —bu yasalar varolduğu için— hızla değişerek onlara uyacağı düşünülmüştür. Hiç kuşkusuz büyük gelişmeler olmakla birlikte, teslim etmek gerekir ki, hâlâ süregelen sakıncalar da bulunmaktadır.

f) Doğu'daki Göçürülme

Şeyh Sait Ayaklanmasına karşı, yalnız askerî ve kazaî önlemler almakla kalınmamış, bu bölgede yönetimin yeniden düzenlenmesi yoluna da gidilmiştir. Ayrıca, Osmanlı Devletinde tehlikeli sayılan azınlıklara yapılageldiği gibi, sorun çıkaracağı düşünülen bir takım kişiler ve topluluklar başka bölgelere zorla göçürülmüş ve daha sonra, bunların yerlerine Türk göçmenler yerleştirilmiştir. Henüz askerî harekât devam ederken, CHF Grubu, «İsyandan sonra Şark Vilâyetlerinde yapılacak ıslahat lâyihası»nın Meclis tatile girmeden önce sonuçlandırılmasına karar vermiştir (*Cumhuriyet*, 12 Nisan 1925). Bu amaçla çıkarılan, 20 Nisan 1341 ta-

[70] Bunlar arasında, 1850 tarihli Kanunname-i Ticaret, 1864 Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi, 1858 tarihli Ceza Kanunnamesi, 1880 tarihli Usül-ü Muhakemat-ı Cezaiye ve 1881 tarihli Usül-ü Muhakemat-ı Hususiye Kanunlarını anabiliriz.

[71] Örnek olarak, Ömer Lütfi Barkan, «âni bir kararla ve belki de biraz aceleci olarak» İsviçre Medenî Kanununun iktibasını, Mecelle tâdili komisyonlarının yavaş çalışmasının yarattığı sabırsızlık, lâiklik politikası ve hükûmetin çağdaş bir devlet kurma konusunda duyduğu şiddetli ihtiyaç nedenleriyle açıklamaktadır: «Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi,» *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri* (Ankara: T. Tarih Kurumu M., 1975), s. 97.

Yeni yasaların ulusal geleneklerle uzlaştırılması yerine doğrudan doğruya Batıdan alınmasında, zamanın Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt'un büyük etkisi olmuştur. Bak. Şevket Memedali Bilgişin, «İnkılâpçı Mahmut Esat Bozkurt ve Türk Hukukunda İnkılâp,» *A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt İ, s. 316-17'den aktaran A. Mumcu, *AAHM'nden AÜHF'ne*, s. 34/dn. 22.

Yine «devrimcilik» eğilimi ağır basmakla birlikte, Çeviri Yasalarla Hukuk Devrimi konusunda, özellikle Medenî Kanunun durumunu ele alan iyi bir inceleme de, Kemal Fikret Arık'ın «Medenî Kanun ve Yapılan Bazı Tenkitler» başlıklı yazısıdır: *SBFD*, Cilt XVIII (1963), Sayı 1, s. 193-213.

rih ve 134 sayılı Heyet-i Umumiye Kararı, «İsyan sahası teşkilât-ı mülkiyesinde tadilât icrası için hükûmete salâhiyet ita» etmektedir. Hükûmetın bu yetkiyi nasıl kullandığını incelemedim. Aradan iki yılı aşkın bir süre geçtikten sonra,[72] Kürtleri göçürmeye ilişkin olarak çıkarılan ilk yasayla, «İdarî, askerî ve içtimâî esbaba binaen Şark idare-i örfiye mıntıkasıyla Bayazit Vilâyetinden bin dört yüze kadar şahsın ve işbu eşhas aileleriyle seksen asi ailesinin ve menatık-ı mezkûredeki ağır ceza mahkûmlarının Garp Vilâyetlerine nakli için hükûmete mezuniyet verilmiştir.» (19 Haziran 1927 tarih ve 1097 sayılı Bazı Eşhasın Şark Menatıkından Garp Vilâyetlerine Nakillerine Dair Kanun, m. 1.) Söz konusu göçürtmenin iki ay içinde tamamlanması öngörülmektedir. Ancak, altı ay sonra, bu yasaya göre Batıya gönderilen kişilerden «Şeyh Sait vakası ve müteakip şekavet hadiseleriyle bilfiil alâkadar olmayan ve naklolundukları mıntıkalarda suiahvâli görülmeyenler»in Bakanlar Kurulu kararıyla yerlerine dönmekte özgür bırakılacakları hükme bağlanmış, üç ay içinde hükûmete teslim olacak «şaki»lerin ailelerinin de bu olanaktan yararlanabilecekleri belirtilmiştir (5 Aralık 1927 tarih ve 1178 sayılı 1097 Numaralı Kanun Hükmünün Ref'ine İcra Vekilleri Heyetinin Mezun Olduğuna Dair Kanun, m. 1 ve 2). Daha, sonra, sığınmak için tanınan bu süre dokuz aya çıkartılmıştır (12 Mayıs 1928 tarih ve 1247 sayılı 1178 Numaralı Kanunun İkinci Maddesiyle Verilen Üç Aylık Müddetin Temdidine Dair Kanun).

TBMM İkinci Dönemin son günlerinde «Umumî Müfettişlik Teşkiline Dair» (26 Haziran 1927 tarih ve 1164 sayılı) bir yasa yapmıştır. Bu, bölge (eyalet) valiliğine benzer bir sistem olup, Kurtuluş Savaşından sonra «ordu» biriminin kaldırılarak kolorduların müfettişliklere bağlanmasını da anıştırmaktadır. Mülkiye genel müfettişlerinin başlıca görevi, bölgelerinde «asayiş ve inzibat»ı sağlamaktır. Daha sonra Umumî Müfettişlik vazife ve selâhiyetlerine dair bir de Talimatname yapılmıştır.[73] Umumî Müfettişliğin ilk kurulma nedeni, 23 Ekim 1927'de sona eren Sıkı Yönetimin yerini dolduracak bir yetke yaratmaktır. Nitekim, bir ay içinde, daha talimat-

[72] Bu süre içinde Kürtleri de ilgilendiren iki yasa çıkarılmış olmakla birlikte (28 Teşrinisâni 1341 sayılı tarih ve 675 Mahall-i İskânlarını Bilâ Mezuniyet Tebdil Eyleyen Muhacir ve Mültecilerle Aşair Hakkında Kanun ile 31 Mayıs 1926 tarih ve 885 sayılı İskân Kanunu), bunların ilki yalnız yurtdışından göçmen olarak gelen aşiretleri kapsamakta, ikincisiyse başka göçmenlerin yanısıra, yurt içindeki göçer aşiretlerin yerleştirilmesini düzenlemektedir.

[73] 27 Teşrinisâni 1927 tarih ve 5858 sayılı Kararnamenin yürürlüğe soktuğu Talimatname, eski harflerle 3. Tertip *Düstur*'un 9. cildinde (s. 19 vd.) bulunmakla birlikte, yeni harfli ikinci basımda her nedense atlanmıştır.

name yapılmadan, Şark Vilâyetleri için bir Umumî Müfettişlik ihdasıyla. bu göreve İbrahim Tâlî (Öngören) Beyin tayininin muhtemel olduğu haberi gazetelere yansımıştır (*Cumhuriyet*, 26 Teşrinisâni 1927). Bu olasılık kısa sürede gerçekleşmiş, Elâzığ, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Diyarbekir, Siirt, Mardin ve Van illerinden oluşan doğu bölgesine bu zat Umumî Müfettiş olarak atanmıştır. Ancak, ondan sonra, Umumî Müfettişliğin yurdun başka yörelerinde de kullanılabilecek bir genel yönetim düzenlemesi olduğu düşünülerek, bu ilk kurulana Birinci Umumî Müfettişlik adı verilmiştir (25 Aralık 1927 tarih ve 5977 sayılı Kararname). Dört buçuk ay sonra, yukarıda (s. 141/dn. 20'de) değindiğim yasalarla bir af ilân edilmiş, İbrahim Tâli Bey de Şark Ahalisine seslenen iki beyanname ile suçluları bu yasalarda öngörülen üç aylık süre içinde hükûmete sığınmaya çağırmıştır (*Ayın Tarihi*, Sayı 52, Temmuz 1928).

Aradan bir yıl geçince, 2 Haziran 1929 tarih ve 1505 sayılı («Şark Menatıkı Dahilinde Muhtaç Zürraa Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun») ile Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinde çok sınırlı bir toprak reformu girişiminde bulunulmuştur. (Bu yasanın kapsamı, 1097 sayılı göçürtme yasasıyla Batıya sürülenlerden affa giremeyenlerin hazineye aktarılan topraklarından ibarettir.)

Kürtlerin zorla göçürülmesi, asıl, bu çalışmanın tarih sınırları ötesinde kalan, 14 Haziran 1934 gün ve 2510 sayılı İskân Kanunu ile sürdürülmüş;[74] 25 Aralık 1935'te de Tunceli'nin yönetimi hakkında 2884 sayılı yasa çıkarılmıştır.

3. YAKIN GEÇMİŞLE HESAPLAŞMA : ATATÜRK'ÜN BÜYÜK NUTKU

1927 güzünde, TBMM'nin (1923'te iki yıl için seçilen ve 1924 Anayasası ile dört yıla çıkarılan) 2. Döneminin görev süresi dolmakta, yeni seçimlerin yapılması gerekmektedir. CHF Büyük Kongresi de —tüzük hükmüne karşın— üç yıldır toplanamamıştır. Öte yandan olağanüstü durum sona ermiştir: ayaklanma ve tepkiler bastırılıp siyasal süreç tümüyle yok edildikten sonra, İstiklâl Mahkemeleri de kaldırılmıştır; Takrir-i Sükûn Kanunu henüz yürürlükte tutulmakla birlikte, artık kullanılmamaktadır.

Reisicumhur ve CHF Umumî Reisi Gazi M. Kemal Paşa, partisinin kongresinde okumak için uzun bir söylev hazırlamaktadır. Fakat Mayıs ayında bir kalp krizi geçirir, doktorların dinlenme tavsiyesine uyarak, se-

[74] Bu konuda bak. İsmail Beşikçi, *Kürtlerin Mecburî İskânı* (İstanbul: Komal Yay., 1977).

kiz yıldan beri görmediği İstanbul'a gitmeye karar verir. Bundan sonra, söylevinin geri kalan bölümlerini özet bir biçimde yazacaktır. 19 Aralık 1923 tarih ve 385 sayılı yasa uyarınca, 2. Dönemin sona ermesi dolayısıyla askerlikten emekliye ayrılır: artık aynı zamanda Cumhuriyet Müşiri değil, yalnızca Reisicumhurdur. Gazi'nin şehirlerine geldiğini bildiren 1 Temmuz 1927 tarihli İstanbul gazeteleri, eskiden cülus günlerinde olduğu gibi gayet süslüdür. 3. dönem için yapılan iki dereceli seçimleri, Gazi İstanbul'da geçirir.

İkinci Dönemin son toplantı yılında, Mahmut Goloğlu'nun söyleyişiyle, «mebusların pasif direnişi diyebileceğimiz tutum ve davranışları devam ettiği gibi, daha da yaygınlaşıyor ve açık oylamalarda özellikle hükûmet tekliflerine karşı kullanılan oylar gittikçe azalıyordu. Red oyu verilmiyordu, ama oylamaya katılmayanların sayısı, genellikle katılanlardan daha çok oluyordu. ... Haziran 1927 ayında yapılan dokuz toplantıda, pek çoğunun hiç görüşülmeden oylandığı tam yüz kanun çıkarıldı.» (*6: Devrimler ve Tepkileri*, s. 221-23). Bunlar sona erince, 26 Haziran günü TBMM tatile girme kararı alarak, fiilen dönem tamamlanmıştır. Fakat, Meclis dağılmadan önce, CHF Grubu önemli bir tüzük değişikliği yapmış, ilk tüzüğün öngördüğü (m. 26 ve 101), Büyük Divan'ın İdare Heyetleriyle yazışarak milletvekillerini saptaması yöntemi bir genel seçimde hiç uygulanmadan, Gazi'nin tek seçiciliğine çevrilmiştir.[75]

Şimdi de, yaz aylarının bazı gazete başlıklarına bakalım:

[75] «Mebus Namzetleri Halk Fırkasında Nasıl Tesbit Edilecek?

Ankara 23 (AA) — CHF Grup heyet-i umumiyesi bugünkü içtimaında fırka nizamnamesinin 26. maddesi hakkında verilen bir tâdil takririni müttehiden kabul ve tasvip etmiştir.

Tâdil esbab-ı mucibesinde deniliyor ki: Fırka Grubu tarafından tanzim edilen fırka nizamnamesinde yapılacak tadilât ve ilâvatın Fırka Kongresinin nazar-ı tasvibine arz olunması mukarrer idi ve bu maksatla fırka müfettişleri tarafından uzun müddet çalışılarak bir proje vücuda getirilmiştir. Fırka Kongresinin tehir-i içtimâı sebebiyle nizamnamede bir tâdil vücuda getirmek muvafık değilse de intihap münasebetiyle mebus namzetlerinin tesbit ve ilânına ait maddenin tâdil ve tasrihi icap etmiştir.

Bu bapta kabul edilen tâdil teklifi berveçh-i âtidir:

«Fırka Divanının vezaifi meyanında BMM intihabatını idare ve fırka nanuna mebus namzetlerini tâyin fıkraları tay olunarak Umumî Riyaset vezaifi meyanına âtideki cümleler ilâve olunmuştur:

'Fırka namına mebus namzetlerinin tesbiti ve ilânı Umumî Reise aittir. Umumî Reis mebus namzetlerini ya bizzat imzasıyla ilân eder veya Umumî Reis Vekiline ilân ettirir. Umumî Reis BMM intihabatını Umumî Reis Vekili ve Kâtib-i Umumî ile beraber idare eder.'»

Vakit, 24 Haziran 1927

«Gazi, İsmet ve Kâzım Paşalar Hazeratı Beşiktaş ve Adalardan müntehib-i sâni namzedidirler — Müntehib-i sâni intihabının ilk neticesi: kâmilen fırka namzetleri kazandılar.» (*Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1927).

«'Biz hepimiz reylerimizi Gazimizin Fırkasına verdik' — Ayazağa müntehib-i evvelleri Heyet-i Teftişiyeye gelerek hararetli tezahürler yaptılar.» (*Cumhuriyet*, 3 Ağustos 1927).

«Şehrimizde müntehib-i sâni intihabatı başladı — Dün binlerce müntehib-i evvel reylerini attılar.» (*Cumhuriyet*, 7 Ağustos 1927).
«İntihabatın birinci safhası bitiyor: 15 Ağustosta müntehib-i sâni intihabatı tamamıyla bitecek ve artık iş mebusların intihabına kalacak.» (*Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1927).

Mustafa Kemal Paşa Ağustos sonlarında bir beyanname ve bir de tâmim yayımlayarak; ilkiyle, seçmenleri CHF'nı desteklemeye çağırmış, ikincisiyle de, seçilecek milletvekillerinin yolsuzluklara karışmalarını önleyecek bir takım kurallar koymuştur (*Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Ağustos

Tabiatıyla, bu değişiklik yeni kabul edilen tüzükte de yer almıştır (m. 23).

1923 Tüzüğünün 26. maddesi, İkinci Dönem boyunca ancak ara seçimlerde uygulanmış, örneğin İstanbul'da yapılan beş ara seçimde, mebus namzetleri hep Fırka Divanı kararıyla tesbit edilmişlerdir:

1. Dr. Hakkı Şinasi Paşa (TBMM'ne katılması: 17 Ocak 1925)
   («İstanbul İntihabatı Dün Yapıldı ve Tahmin Edilen Neticeyi Verdi» başlıklı bir gazete haberinde, TpCF adayı Ali İhsan [Sâbis]'in merkezden 72+mülhakattan 33, toplam 105 oyuna karşılık, CHF adayının merkezden 998 + mülhakattan 45, toplam 1043 oyla mebus seçildiği, Ziya Molla'ya 2, Ahmet Rıza, Hâkim Rıza, Tüccardan Ömer Sezai Beylere 1'er oy çıktığı, 9 tane de müstenkif müntehib-i sâni oyu olduğu belirtilmektedir: *Vakit*, 12 Kânunuevvel 1340.)
   (Ali İhsan Paşanın TpCF adayı olduğu doğru değildir; «Terakkiperverler hiç namzet göstermeyerek intihabata iştirak etmemişlerdir» *Son Telgraf*, 11 Kânunuevvel 1340. Ali İhsan Paşa, TpCF namzet göstermediği için kendisinin namzetliğini koyduğunu söylemiştir: *Tevhid-i Efkâr*, 9 Kânunuevvel 1340.)
2. Tevfik Kâmil ve Edip Servet Beyler (12 Kasım 1925)
3. Nafıa Vekili Süleyman Sırrı Beyin ölümü üzerine, Anadolu Demir Yolları Umum Müdürü onun yerine atanmadan önce, yine ondan boşalan İstanbul mebusluğuna, merkez ve mülhakattaki toplam 1187 müntehib-i sâni oyundan 7 müstenkife karşılık 1180'ini alarak seçilmiş (*Cumhuriyet*, 1 Kânunusâni 1926) ve 11 Ocakta TBMM'ne katılmıştır. (Bu sayıları, ayrıksal özellik taşıdıkları için değil, tam tersine, seçimlerin niteliği üstüne örnek olarak aktarıyorum!)
4. İhsan Paşa (TBMM'ne katılması 31 Mart 1926)
   (Bu zat, Ali İhsan [Sâbis] Paşa değil, eski İzmir Valisi İhsan [Sökmen: 1873-1955] Paşadır.)
5. Ziyaeddin, esbak Şehremini Ali Haydar ve Divan-ı Muhasebat Reisi Fuat Beyler (25 Aralık 1926).

1927'den *Atatürk'ün Tâmim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 529-33, belge: 551-552). Bunlar, daha sonra CHF Büyük Kongresi'nin kabul edeceği yeni tüzüğün son maddelerini (m. 119-23) aynen oluşturacaklardır. Cumhurbaşkanının böyle bir tâmim çıkarmasının gerisinde, Bahriye Vekili İhsan (Eryavuz) Beyin Yavuz'un onarımıyla ilgili yiyiciliğinin olduğu besbellidir. Çok geçmeden, bu skandal kamuoyu önüne çıkarılacaktır.

Gazi, ertesi gün de bir bildiriyle seçtiği bütün milletvekili adaylarını açıklamış, ayrıca bunları seçim çevrelerine ayıracağını söylemiştir (*Ibid.*, s. 534, belge: 553). Gazete başlıklarına bakmaya devam edelim: «Dahiliye Vekâleti intihabat emrini verdi, yarın şehrimizde intihabat yapılacaktır Fırka namzetlerinin daire-i intihabiyelerini neşrediyoruz.

Gazi Hazretleri namzetlerin daire-i intihabiyelerini tefrik buyurdular. [Bizzat imza buyurdukları İstanbul namzet listesi fotokopisi]» (*Cumhuriyet*, 1 Eylül 1927).

«Dün Ankara ve İstanbul dahil olduğu halde 23 vilâyette intihabat yapılmış ve fırka namzetleri müttefikan mebus intihap edilmişlerdir [Şehrimizde 1458 müntehib-i sâninin ittifak-ı ârâsıyla]» (*Cumhuriyet*, 3 Eylül 1927).

«Bütün Türkiye tek bir vücut gibi Gazi'nin gösterdiği namzetlere rey veriyor.» (*Vakit*, 3 Eylül 1927).

«İntihabatın kısm-ı küllîsi [48 vilâyet] ikmal edildi.» (*Cumhuriyet*, 4 Eylül 1927).

«İntihabat her yerde bitti ve kâmilen fırka namzetleri mebus oldular.» (*Cumhuriyet*, 6 Eylül 1927).

Bu son haberden bir önceki gün, yine *Cumhuriyet* gazetesi, «Millî Muvaffakiyetin Sırrı»nı, elinde meşale tutan, başı hilâl taçlı bir peri klişesinin altında verdiği, imzasız (ama besbelli, Yunus Nadi tarafından yazılmış) bir yorumunda şu sözlerle açıklıyor:

CHF'nın reis-i umumî Gazi hazretleri tarafından ilân olunan namzetleri her yerde bilittifak mebus intihap olunuyorlar. Tarihte emsaline nadir tesadüf olunan bu vakanın Türk milletine has sebepleri ve mânâları vardır.

CHF bu memlekette istiklâl ve inkılâp fırkasıdır. Büyük rehber ve halâskâr Gazi reise gelince, o bu fırkanın mübdii olduğu kadar bu vatan ve milletin münşisidir de. Yakın tarih henüz gözleri önünde olan millet,

kendisine Allahın en büyük nimeti olan büyük pişva ve büyük muktedaya bilâ kaydüşart ittiba ile yolların en doğrusunda yürüdüğünden emindir İntihabatın bizdeki bu tecellisi Gazinin ve fırkasının halka istinadına mukabil, halkın Gaziye ve fırkasına sonsuz itimadını izhar ve ilân ediyor. Millî muvaffakiyetin büyük sırrı işte buradadır: milletle rehberlerinin ve güzidelerinin garezsiz ve ivazsız, gılsız ve gışsız mütekabil bir itimat ile ittihat ederek elele yürümeleri. Dünyanın bütün istihkâmları biraraya getirilse bu ittihadın temsil ve ifade ettiği kuvvet manzumesinin kâbına yetişilemez.

Yatar esrar-ı kuvvet ittihad-ı kalb-i millette
Çıkar âsar-ı rahmet itilâf-ı rey-i ümmetten.

Mustafa Kemal Paşa da, bir beyanname ile, «Vatandaşlar intihap reyleriyle benim ve siyasî fırkamın geçen icraatımızı müttefikan tasvip ve teyit ettikleri ve gelecek devredeki mesaimizi itimat ve emniyet ile teşci eylediklerini izhar ettiler» diyerek, seçmenlere teşekkür etmiştir (*Hâkimi yet-i Milliye*, 8 Eylül 1927'den, *ATTB*, s. 534-35, belge 554).

Gazi, seçimlerden sonra Ankara'ya dönünce, toplanan CHF ilk Büyük Kongresinde, her gün ortalama altı saatten fazla konuşarak altı gün boyunca büyük Nutkunu söylemiştir.[76] Kendisi, kongreyi açarken yaptığı ilk konuşmada, «senelerden beri devam eden efâl [işler] ve icraatımızın milletimize hesabını vermek vazifem olduğu kanaatiyle» bu söylevin zorunluluğunu açıklar (*CHF Büyük Kongresi*, eski harfli tutanaklar, s. 1; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* I, s. 352) Aslında, Nutuk bir hesap verme olmaktan çok, bir hesaplaşmadır.

[76] A-RMHC'ni oluşturan Sıvas Kongresi CHF'nın ilk genel kurul toplantısı sayılarak ikinci kabul edilen bu kongrede, Büyük Nutkun okunması, öteki çalışmaları gölgede bırakmıştır. *Nutuk* dışında, *CHF Büyük Kongresi*'nin eski harfli tutanakları (Ankara: TBMM M., 1927) 40 sayfadan ibarettir. Gazi Nutkunu okumaya başlamadan önce seçilen kurullardan gelen raporlardan, Nutuk'tan sonraki iki günde (22-23 Ekim) yalnız Nizamname Encümeni Raporu tartışılarak onaylanmıştır. [1927 Kongresinde kabul edilen *CHF Nizamnamesi* (metni kitabımızın sonundaki Ek Belgeler arasındadır), 1923 Tüzüğünün tersine, iki kongre arasında herhangi bir değişikliğe uğramaksızın 1931'e kadar gelmiştir.] Okunup oylanıveren raporlardan vilâyet kongreleri temennilerini inceleme kurulunun mazbatası için, bak. M. Tunçay, «CHF'nın 1927 Kurultayının Öncesinde Toplanan İl Kongreleri,» *SBF Dergisi* - Atatürk Özel Sayısı, cilt XXXVI (1981), s. 304 vd.

Bu kongrede, CHF'nın uluslararası «Radikal ve Mümasili Fırkaların Beynelmilel İtilâfı»na katılması önerisinin nasıl reddedildiğini de, ben bir yazımda aktardım: (Der.) Emre Kongar, *Mustafa Kemal'i Anlamak* (Ankara: Oluşum Yay., 1981), s. 16-25.

Acaba, Falih Rıfkı Atay'ın dediği gibi, Atatürk bu söylevi hiç yazmamalı mıydı? Atay, olumsuz kanısını, «tarihçiyi hükümlerinde daha serbest bırakmalıydı» fikrine dayandırmaktadır (*Çankaya*, s. 551). Gerçekten, Atatürk'ün adı, Nutkun ilişkin olduğu olaylara bakan birçoklarını, herşeyi onun gösterdiği gibi görmeye zorlamıştır. Fakat, hele aradan elli yılı aşkın bir süre geçtikten sonra, artık, bunun 1927 yılının Ekim ayının üçüncü haftasında bir parti kurultayında yapılmış bir konuşma olduğu ve birkaç yıl önce ya da sonra yapılmış olsaydı, değerlendirmelerinin hiç kuşkusuz pek başka olacağı yalın gerçeklerini gözönünde tutarak ele almak, söylendiği günlerin etkisini ayırdetmek olanaklıdır.

Yeni basımlarında, —belgelerin verildiği 3. cilt hariç— metni yaklaşık 900 sayfa tutan Nutkun, kabaca 700 sayfası, M. Kemal Paşanın Samsun'a çıkışından saltanatın kaldırılışına kadar geçen 42 ayın, genellikle zamandizim sırasını izleyen, ayrıntılı bir anlatım, çözümleme ve yorumuna ayrılmıştır. Ondan Söylevin verilişine değin 60 ayın öyküsüyse, daha seçmeci bir yaklaşımla 200 sayfaya sığdırılmıştır.

Biz, bu büyük yapıtın tümünü incelemeye kalkacak değiliz.[77] Sonlarındaki, Takrir-i Sükûn Döneminin uygulamalarını savunuşu üstünde bi-

[77] Atatürk'ün Doğumunun 100. Yıldönümünde, doğru dürüst hazırlanmış bir Bütün Eserleri toplaması yayımlanmalı; bu arada, Nutkun da yalnız dilini sadeleştirerek değil, değindiği olay ve kişileri açıklayarak, her konuda ayrıntılı kaynakçalar göstererek vb. eleştirel bir basımı yapılmalıydı.

Örneğin Nutkun okunuşunun beşinci günün, Gazi'nin «metin harici» olmak kaydıyla söylediği önemli bir bölüm vardır. Buna ilk kez dikkati çeken Sayın İsmail Arar, 20 Teşrinievvel 1927 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*'den şu haberi aktarıyor:
«Büyük Gazi, CHF'nın Vatanî Mesâisine Olan İtimatlarını Yeniden Teyit Buyurdular

Gazi Hazretleri dünkü Nutuklarında Umumî Büyük Taarruzdan bahisle taarruzun nasıl hazırlandığını izah ettiler ve bilmünasebe (metin haricinde olarak) dokuz senedenberi kendi emirlerine, isimleri malûm ve gayrımalûm bazı zevat tarafından verilen para ve yapılan teberruatın hesabını verdiler. Müşarünileyh Hazretleri bu paranın büyük bir kısmının Büyük Taarruz için nasıl sarf ve sonra iade edildiğini ve şimdiye kadar sarfolunan miktar ile elyevm mevcut kalan meblâğdan bahsettikten sonra medid alkışlar arasında şu sözleri ilâve buyurdular:

'Bundan başka, Efendiler, vaktiyle Ankaralı hemşehrilerim tarafından bana hediye edilen elyevm ikamet etmekte bulunduğum Çankaya'daki ev ile Bursa, Trabzon, Erzurum, Antalya, Konya, İzmir'de bana hediye edilen evler ve şimdiye kadar aldığım tahsisattan tasarrufla Ankara'da satın aldığım bir kısım arazi vardır ki, bunların hepsi Fırkamındır.'»

«Büyük Nutuk'un Kapsamı, Niteliği, Amacı,» *Atatürk'ün Büyük Söylevinin 50. Yılı* (T. Tarih Kurumu, 1980), s. 128. [Bu malvarlığının büyük bölümü (tarım işlet-

raz durmakla yetineceğiz. Bu açıdan, M. Kemal Paşanın özellikle önemli görünen sözleri şunlardır:

(*Nutuk*, II, s. 894-97)

«Biz, fevkalâde ittihaz olunan ve fakat kanunî olan tedbirleri, hiçbir vakit ve hiçbir suretle, kanunun fevkine çıkmak için vasıta olarak kullanmadık; bilâkis, memlekette sükûn ve asayiş tesisi için tatbik ettik; devletin hayat ve istikbalini temin için kullandık. Biz o tedbirleri, milletin medenî ve içtimai inkişafında istifadeli kıldık.»

«... milletimizin başında cehil, gaflet ve taassubun ve terakki ve temeddün düşmanlığının alâmet-i farikası gibi telâkki olunan fesi atarak

meleri), bilindiği gibi, Nutkun söylendiği tarihten on yıl sonra, özel bir yasayla Hazineye intikal etmiş; geri kalanın ise kuru mülkiyeti, Atatürk'ün vasiyeti ile CHP'nin olmuştur.]

Gazi'nin bu sözleri, İkinci Kongrenin (yayımlanmamış) tutanakları arasında kaydedilmişse, bunların da Nutkun eleştirel basımının notları içinde sunulması yerinde olur.

Söylendiği günden beri, Nutkun her noktasının doğruluğu üzerinde ısrar edilmiştir. Bazan —aşağıda değineceğim örnekteki gibi— bu ısrar haklı olmuş, hazansa —Hakkı Behiç Beyin Yeşilordu Cemiyeti kâtib-i umumîsi diye gösterilmesi örneğindeki gibi— yanlışlığa düşülmüştür.

23 Ekim 1927 tarihli *Vakit*'te çıkan bir habere göre, «Çürüksulu Mahmut Paşa, *Nutuk*'ta kendisinden berbahs kısmın tashihi ricasıyla Gazimize bir telgraf göndermiştir.» Buna CHF kâtib-i umumîsi Saffet (Arıkan) Bey cevap vererek, «Gazi Hazretlerinin irat buyurdukları nutuk, gayr-i kâbil-i tereddüt esasata müstenittir» demiş ve o sıra belgeler cildi henüz yayımlanmadığı için, «vesaik karîben neşrolunacağı vakit,» kanıtların görüleceğini ileri sürmüştür. Nitekim, Nutkun Vesikalar cildindeki 196 numaralı belge, Çürüksulu Mahmut Paşanın 31 Ekim 1919 tarihli *Le Bosphore* gazetesindeki beyanatında Ermenistan sınırında bazı değişikliklere razı olunabileceğini söylediğini, yani Gazi'nin haklı olduğunu ortaya koymuştur.

Başka noktalarda ise, Nutkun her türlü yanlıştan büsbütün arınmamış olduğu meydana çıkabilir. Herhalde, bunların da doğrularının gösterildiği eleştirel bir basım, Nutkun daha çok okunup üstünde düşünülmesine yardım edecektir.

Bu arada, Mustafa Kemal Paşanın TBMM gizli oturumlarındaki bazı konuşmalarından *Nutuk*'ta verdiği özetler, artık yayımlanmış olan tutanaklarla karşılaştırılarak, bütününden çıkan anlam havası da notlarla belirtilmelidir. Örneğin, Gazi'nin 6 Mayıs 1922'de Başkumandanlık Kanununun üçüncü kere uzatılması tartışmalarında yaptığı konuşmadan *Nutuk*'ta aktardığı, «Binaenaleyh, bırakmadım, bırakamam ve bırakamıyacağım»la biten parçalar (s. 654-62), onun ilk Mecliste bile, gerektiğinde diktatörce tutumlar takındığı yolunda bir izlenim vermektedir. Oysa, tutanaklardan görüyoruz ki, Mustafa Kemal Paşa bu sözleri söylemesine söylemiştir, ama aynı oturumda «Başkumandanlığın muhafazası ve idamesi o kadar çok lüzumlu demiştim ki bunu bırakamam demiştim. Yani Meclis-i Âliniz bu lüzumu behemahal anlamıştır ve bana bıraktırmaz [demek istemiştim]» diye bir «tevil» yapmak gereğini de duymuştur (c. III, s. 345).

onun yerine bütün medenî âlemce serpuş olarak kullanılan şapkayı giymek ve bu suretle, Türk milletinin medenî hayat-ı içtimaiyeden, zihniyet itibarıyla da hiçbir farkı olmadığını göstermek bir lâzime idi. Bunu, Takrir-i Sükûn Kanununun câri olduğu zamanda yaptık. Bu kanun câri olmasaydı, yine yapacaktık. Fakat bunda kanunun mer'iyeti de sühuletbahş oldu denirse, bu çok doğrudur.»

«... tekke ve zaviyelerle türbelerin seddi ve alelumum tarikatlerle şeyhlik, dervişlik, müritlik, çelebilik, falcılık, büyücülük ve türbedarlık ve ilâh. gibi birtakım unvanların men ve ilgası da Takrir-i Sükûn Kanunu devrinde yapılmıştır. Bu hususiaki icraat ve tatbikat, heyet-i içtimaiyemizin hurafeperest, iptidaî bir kavim olmadığını göstermek nokta-i nazarından ne kadar elzem idi, bu takdir olunur.»

«... milletimizin içtimaî, iktisadî, hulâsa bilcümle medenî muamelât ve münasebatında feyizli neticelerin zemini olan yeni kanunlarımız da... hürriyet-i nisvanı temin ve hayat-ı aileyi tarsin eden Kanun-u Medenî de bu bahsettiğimiz devrede vücuda getirilmiştir.

Binaenaleyh, biz her vasıtadan, yalnız ve ancak, bir nokta-i nazardan istifade ederiz. O nokta-i nazar şudur: Türk milletini medenî cihanda lâyık olduğu mevkie is'ad etmek ve Türk Cumhuriyetini sarsılmaz temelleri üzerinde her gün, daha ziyade takviye etmek... ve bunun için de, istibdat fikrini öldürmek...»

Bu temellendirmelerde, Robespierre'in «Özgürlüksüzlüğe karşı özgürlüğün tiranlığı»na benzer bir görüşe dayanıldığı dikkati çekmektedir.[78] Giderek, M. Kemal Paşanın toplumsal istibdata karşı, siyasal istibdattan yararlanmak gibi bir yöntemi benimsediği de anlaşılıyor. Uzun yıllar Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğinde bulunan Hasan Rıza Soyak'tan aktarılan, Atatürk'ün «... içtimâî hürriyet. Millete evvelâ bunu vereceğiz. Böylece o kendisi siyasî hürriyetini alacağı ve iyi kullanabileceği safhaya gelir»[79] sözü de, eğer doğruysa, onun gerçekten böyle bilinçli bir stratejisi olduğu düşüncesini destekleyebilir.

Bunlar, güzel ama boş sözler midir, yoksa bu gibi bir strateji toplumsal yaşamda amaçladığı sonuçlara ulaşabilir mi? Burada kuramsal bir tar-

[78] Karş. M. Robespierre (çev. Taner Timur), «Cumhuriyetin İç Yönetiminde Ulusal Konvansiyona Kılavuzluk Edecek Siyasal Ahlâk İlkeleri Üstüne,» (Der. M. Tunçay), *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi - Seçilmiş Yazılar*, III, s. 259-76.

[79] Saffet Örfî Betin, *Atatürk İnkılâbı ve Ziya Gökalp, Yahya Kemâl, Halide Edip* (İstanbul: Güven B., 1951), s. 81. Bu sözler, H.R. Soyak'ın *Atatürk'ten Hatıralar*'mda bulunmamaktadır.

tışmaya girmemek için, söz konusu yöntemin işleyebilirliği kabul edilse bile, Türkiye Cumhuriyeti'nin o döneminde, siyasal istibdadın gerçekten toplumsal istibdadı kırıp kıramadığı sorusu açıkta kalmaktadır. Biz, şimdiye kadar incelediğimiz olaylar gibi, bundan sonraki yıllara ilişkin olarak üstünde duracağımız gelişmelerin de ışığında bu soruya pek olumlu bir yanıt verilebileceğini sanmıyoruz. Böyle olunca, girilen baskıcı yolun bağışlatıcı gerekçesi ortadan kalkmaktadır.

Bölüm III

YÖNETİMİN TEMELLERİ

Bu bölümde, şimdiye kadar izlediğim zamandizim sırasından ayrılarak, tek-parti yönetimimizin belli başlı dayanaklarını oluşturan iki boyutu ele almak istiyorum. Gelecek bölümde, yine zamandizim sırasına dönece ğim.

Burada, ekonomi politikası ile lâikliği birarada incelememin nedeni, her ikisinin de Çağdaşlaşma kavramıyla yakın ilişkisinden ileri gelmektedir. Çağdaşlaşma kuramlarının tartışmasına girmeksizin şu kadarını belirteyim ki, bu tanımlanması güç ve göreli bir kavramdır. Bizim yakın tarihimizde Batılılaşmayla özdeş sayılmasına karşın, herhangi belirli bir ideoloji ya da rejime bağlanamaz. Çağdaşlaşma, genel olarak istenilirliğine inanılan bir toplumsal değişme sürecidir. Ama bu istenilirlik reel midir, normatif midir? Halk kitlelerince gerçekten istenildiği mi, yoksa istenilmesinin gerektiği mi söz konusudur? Türkiye'de ikinci seçeneğin geçerli olduğunu, ancak önder-aydın kesimin halk adına çağdaşlaşmayı istediğini teslim etmemiz gerekiyor.

Ayrıca, TC'nde tek-parti dönemi boyunca, maddî faktörlerin manevî faktörlere bağlı olarak değişeceği yolunda (yönelinen Batı çağdaşlığına özünde aykırı sayılabilecek) bir düşünce egemen olmuştur. Gerçekten, bugünkü Batı uygarlığında çağdaşlık, herşeyden önce endüstrileşmedir. Bu ulusal gelirde endüstri (ve hizmet) kesiminin payının ya da istihdam açısından, endüstride (ve hizmet kesiminde) çalışanlar sayısının tarımınkinden ya da tarımdakinden çok olması demektir. Buna bağlı olarak, canlı/cansız enerji kullanma oranı, şehirleşme, okuryazarlık vb. gibi başka bir sürü göstergelere de bakılabilir.

Lâiklik ise, çağdaşlaşmanın manevî diyebileceğimiz bütün yönlerini kapsayacak genişlikte alınabilir. Örneğin, Niyazi Berkes, lâikleşmeden yalnızca din-devlet ayrılığını değil, «kutsallaşmış geleneğin boyunduruğundan kurtulma»yı anlamaktadır (*Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 17). O zaman, lâikliğe, kalıtsal statüden edinilmiş statüye geçiş gibi hukuk yapısına ilişkin öğeler, hatta merkezîleşmiş ve işlemleri standartlaştırılmış (biçimsel olarak eşitlikçi) bir devlet kuruluşu ve (demokratik olmak gerekmeksizin) katılmaya dayanan bir siyasal örgütlenme gibi çağdaşlık özellikleri de girmektedir.

1. EKONOMİ POLİTİKASI

(İktisatçı olmadığım halde, çizmeye çalıştığım 1923-31 dönemi tablosu bunlarsız eksik kalacağı için, kendimi, Türkiye'nin o zamanki ekonomik yapısı ve izlediği ekonomi politikası üstüne bir şeyler söylemek zorunda hissediyorum. Yapabileceğim, çoğu iktisatçılar arasında beylikleşmiş bir takım genel bilgileri aktarırken, bunlara belki pek dikkati çekmemiş birkaç kaynakta anlatılan olguları eklemek ve bazı kişisel yorumlar ileri sürmekten ibaret olacak.)

Türkiye Cumhuriyeti'nde, başından beri izlenen ekonomik gelişme modeli «özel girişim» yanlısı olmuş, çeşitli arayış ve yönelmeler, bu çerçevenin dışına çıkmamıştır. Uzmanların genel kanısı, 1929'a kadar «liberal» bir çizgide yüründüğü, sonra daha çok «himayeci»liğe başvurulduğu, 1932'den itibarense (devlet kapitalizmine yönelme anlamına) «devletçilik»te karar kılındığı yolundadır.

Kurtuluş Savaşının ideolojisi, anti-kapitalist olmaksızın anti-emperyalistti. Daha doğrusu, ekonomik ilişkilere pek bakılmadan, siyasal kurtuluş peşinde koşuluyordu. Savaştan sonra, çağdaşlaşmak, yani Batı gibi olmak için, kapitalist ülkelerin ekonomi anlayışıyla hareket etmek doğal göründü.[1] Zaten Lozan Barış Antlaşması ile, 1929'a kadar gümrük tarifelerini değiştirmemek yükümlülüğü altına girilmişti. Bu durum, Cumhu-

[1] 1923 Şubatının ikinci yarısında, İktisat Vekâletinin teşebbüs ve teşvikiyle İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi, doğal olarak «istişarî» nitelik taşımakla birlikte, döneme egemen amaç ve eğilimleri ortaya koyması bakımından önemlidir (Gündüz Ökçün'ün hazırladığı derlemeye bakınız). Ancak hemen belirtilmek gerekir ki, bu toplantıda ağır basan özel girişim yanlılığı, Lozan Barış Görüşmeleriyle ilgili ve karşımızdaki Bağlaşık Devletlere güven vermeye yöneliktir.

İktisat Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) Bey, 5 Şubat 1923'te TBMM'nde yaptığı açıklamada, iktisadi istiklâlin zorunluluğunu vurgulamakla birlikte, ecnebi sermayesine hiçbir düşmanlığımız olmadığını (kısa bir süre önce onay için Meclise sunulan Chaster projesine göndermeyle) söylemektedir. Mustafa Kemal Paşa da Kongreyi açış konuşmasında şöyle demiştir:

«Efendiler, iktisadiyat sahasında düşünürken ve konuşurken zannolunmasın ki, biz ecnebi sermayesine hasım bulunuyoruz. Hayır, bizim memleketimiz çok vâsidir Çok sây ve sermayeye ihtiyacımız vardır. Binaenaleyh kanunlarımıza riayetkâr olmak şartıyla ecnebi sermayelerine lâzım gelen teminatı vermeye her zaman hazırız ve şayan-ı arzudur ki, ecnebi sermayesi bizim sâyimize ve servet-i sâbitemize inzimam etsin. Bizim için ve onlar için faideli neticeler versin; fakat eskisi gibi değil.» *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II/s. 109.

Kongrede ikinci konuşmayı yapan İktisat Vekili, yeni Türkiye'nin dünyada mevcut iktisat politikalarından hiçbirine bağlı olmayıp, memleketin ihtiyaçlarına göre, çeşitli okulların öngördükleri eylemleri karma olarak uygulayacağını ileri sürmekle birlikte, Tüccar, Sanayici ve Çiftçi gruplarının hazırladıkları raporlar özel girişimin çıkarlarını yansıtmış ve Kongreye kendi damgalarını vurmuşlardır.

riyet'in ilk beş yılında, dış ticaret açığının giderek büyümesi sonucu verdi. Endüstri, bir kez savaş yıkımı düzlendikten sonra, istenildiği gibi gelişemiyordu. 1929 dünya ekonomik bunalımıyla birlikte, yabancı yatırımlarının azalması da bu etkilere eklenince, ister istemez «himayecilik» yolu tutuldu. Bu politika, incelediğimiz dönemin sonunda daha açık bir devletçiliğe dönüşecektir.

TC'nin kurulmasına varan olaylar, ekonomik-toplumsal temelin zorlamasından çok, düpedüz dış dünyanın maddî müdahelesine (askerî istilâya) karşı çıkışla ilgilidir. Birincil düzeyde, feodaliteye karşı burjuvazinin başkaldırması gibi bir durum söz konusu değildir. Özenmeler, yapısal gereklere ağır basmaktadır.

Türkiye'de Burjuva Devrimi'nin ilk evresi diye görülebilecek olan, 1908'i izleyen yarım yüzyıl, Batı'da dört yüzyıldır yeraldığı düşünülen aşamalı gelişme modelinden bir takım farklar gösterir. Özellikle, dış dünyanın etkisi, Batı'da uzun bir zaman süresine serpilmiş birçok toplumsal güçlerin ve ilişkilerin, bizde hemen hemen aynı anda, birarada ve içiçe ortaya çıkmasına yol açmıştır. Osmanlı Devletinin son yüzyılında, İstanbul, İzmir, Selânik gibi liman şehirlerinde komprador levantenler ve onlarla yerli halk arasında aracılık yapan bazı azınlıklar, bir ticaret burjuvazisinin başlangıcını oluşturuyordu. İttihat ve Terakki'nin (Cumhuriyet yıllarında da devam eden) ekonomi politikası, Türklerin devlet gücünün desteğiyle bu gelişmeye daha çok katılmasını ve giderek, yabancı öğelerin yerini almasını amaçlamaktaydı.

Anadolu'ya oranla ekonomice gelişkin durumdaki Balkan ülkeleri İmparatorluktan ayrılınca, geriye onda dokuzu yüzyıllardır aynı durumdaki köylerde yaşayan yoksul bir nüfus kaldı. Şehirli aydınlar, dış dünyayla temaslarından, yapısal düzeylerinin elverdiği sınırların ötesinde özlemler edindiler. Bunlar, gelişmemişliği, toplumsal ve siyasal çerçevenin engellemeleriyle açıklıyor ve söz konusu engellerin kaldırılmasıyla, hızlı bir gelişmenin yolunu açabileceklerini umuyorlardı. Ancak, kendileri de böyle bir sıçramaya yetecek bilgi ve becerilerden geniş ölçüde yoksundular. Bu bürokratik oligarşi,[2] gelişme örneği olarak o anki Batı'ya bakıyor, ayrı aşamalardaki ülkelerin biri için yararlı olan ilke ve tutumların ötekinin

[2] Hugh Seton-Watson'un bir yapıtında, asker ve sivil bürokrasiye, yerleşik toplumsal sınıfların ya da tüm ulusun hizmetinde bir tabaka değil, kendi başına bir çıkar grubu olarak «Devlet Burjuvazisi» demesi (*Neither War Nor Peace* - NY, 1960 - s. 161), bana özellikle Türk tek-parti deneyimi açısından geliştirilebilecek ilginç bir fikir gibi görünüyor.

zararına olacağını göremiyordu. Belki Cumhuriyet'in üstünde durduğumuz ilk yıllarından hemen sonrası için bunu söylemek pek doğru değildir. Savaş sonrası karşılıklı çekingenliğe rağmen 1920'lerde Batı'yla geniş bir ekonomik bütünleşme olmuş, ancak 1930'larda ekonomik bunalım bu eğilimi engelleyince, Türkiye daha çok kendi kendine yeterli olarak gelişmeye çalışmıştır.[3] Devletin ülkeyi çağdaşlaştıracak bir burjuvazinin yaratılmasına yardım etmesi, aslında, devlet müdahelesini istemeyen liberal ekonomik ideolojisinin örtmesine karşın, o ideolojinin serpildiği dönemden önce Batı'da da olan bir şeydi. Fakat, Batı'da ilkel birikim yer alırken, onu etkileyen bir başka gelişmiş merkez (Batı) yoktu.

Korkut Boratav, Cumhuriyetin ilk yıllarını iktisat politikaları açısından şu üç döneme ayırmaktadır:

1923-29 Dışa açık, devlet eliyle özel sermayenin teşviki dönemi,
1930-32 Özel sermayeye dayanan himayecilik-ithal ikamesi dönemi,
1933-39 Devletçilik-himayecilik sentezi.[4]

Bu dönemlerin niteliklerine daha yakından bakılınca, herbirinde alınan önlemlerin farklarına karşın, Emre Kongar'ın K. Boratav'la aynı sempozyumdaki bildirisinde daha sivri olarak söylediği gibi,[5] «devletçiliğin hiçbir yenilik getirmediği» görüşüne, ideolojik tavır bakımından hak vermek gerekmektedir. Boratav'ın gösterdiği üzere, ilk dönemin liberalliği, devletin ekonomiye asgarî müdahelesi anlamında değil, ancak özel sermayenin desteklenmesi anlamındadır (s. 42). Uğur Korum da, bu dönemde izlenen liberal politikanın, özel girişimin gücüne inanmışlığın bir sonucu değil, böyle bir ulusal girişimci sınıfın yeterince bulunmayışı nedeniyle oluşturulmak istenmesinin ve devletin ekonomik kaynaklarının bazı işleri fiilen üstlenmeye yetmemesinin bir sonucu olduğunu belirtmektedir.[6]

[3] Çağlar Keyder, 1920'lerle 1930'lar arasında bir ayrım yaparak, 1924-28'de millî hasılanın % 11'inin dışsatımdan geldiğini, dışalımınsa (rekor oranda olmak üzere) yurtiçi hasılanın % 23'ünü kapsadığını belirtmekte ve «1920'lerin Türkiye ekonomisinin ondan beri yaşanmamış bir ölçüde dünya piyasasıyla bütünlendiğini söylemek yanlış olmaz» demektedir. *The Definition of a Peripheral Economy* (Univ. California, Berkeley, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1979), s. 120. Bu süreci, dünya bunalımı (sonra da savaş) kesintiye uğratmıştır. 1930'larda Türkiye ekonomisi görece bir özerklik kazanmış, devlet politikaları da, çevresel gelişmeye bir almaşık olarak kendi kendine yeterliğe yönelmeyi amaçlamışlardır (s. 17).

[4] «1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi,» *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları* Sempozyumu, s. 41.

[5] «Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları,» *Ibid.*, s. 153.

[6] 1981 Türkiye Ekonomisi Semineri'ne sunulmuş (ve henüz yayımlanmamış) «1923-1939 Döneminde Türkiye'de İmalât Sanayii ve Sanayi Politikaları» bildirisi, s. 4.

Kitabımızda incelenen tarih dilimi, bu dönemlerin ikincisinin ortalarında sona erdiğinden, dönemlerin farklarının tartışılmasını konunun uzmanlarına bırakarak, genel bir noktayı vurgulamakla yetinmek istiyoruz. O da, Türkiye'de devlet eliyle yapay bir biçimde bir kapitalist burjuvazi yaratıldığı düşüncesindeki yapaylıkla ilgilidir. Çağdaş iktisat tarihçileri, bunun kural-dışı bir durum değil, kapitalizmin doğası gereği olduğunu söylüyorlar. Örneğin, Wallerstein'a göre, kapitalizmin devletin ekonomik işlere karışmaması ilkesine dayanan bir sistem olduğunu ileri süren liberal ideolojinin tersine, «Kapitalizm sürekli olarak ekonomik zararın siyasal varlıklarınca emilmesine, ekonomik kazancınsa özel ellere dağıtılmasına dayanır.»[7]

a) Nüfus, Tarım, Endüstri ve Ulaştırma

Dünyanın geri kalmış başka ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de, nüfusun hızla gelişmesinden korkmak ve bunu önlemeye çalışmak, İkinci Dünya Savaşından sonra (sağlık hizmetlerinin ölüm oranını azaltmasına koşutlukla) geçerli bir görüş olmuştur. Özellikle, tek-parti Türkiyesinde nüfusun çoğalması çok isteniyordu. Bu konuyla ilgili olarak, kitabımızda incelenen dönemin hemen ertesinde yayımlanmış bir yapıt, nüfus meselesini ülkenin savunmasıyla özdeş tutmaktadır:

> Memleket müdafaası demek; memleket istihsalinin memleket nüfusunu iyi bir hayat seviyesinde geçindirmesi, millî istihsal enerjisinin israf edilmemesi, millî pazarın millî sâyin rekabetten muhafazası; bir kelime ile «millet mefhumunun millet için mukavim bir mahfaza haline gelmesi» demektir.[8]

Türkiye'yi «ziraî istihsal işleri tekemmül etmemiş bir çiftçi memleketi» (s. 42) diye tanımlayan yazara göre, ulusal kurtuluş, ancak az nüfusu çoğaltmak ve artan nüfusa semereli sây sahası açmak ile sağlanabilir. Amaç, kemiyetçe çok, keyfiyetçe üstün nüfus sahibi olmaktır. Yazar, başka memleketlerin çok doğum olmadığı için azaldığını ve ihtiyarladığını,

[7] *The Modern World-System* (text ed.), s. 230.

[8] Neşet Halil (Atay), *Davamız* (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye M., 1932), Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Merkezi Neşriyatı, s. 72-73.

1927 Sayımında 13,5 milyon olarak saptanan Türkiye nüfusu, 1935 Sayımında 16 milyonu aşmış, 1940 Sayımında 18 milyona, 1945 Sayımında 19 milyona yaklaşmıştır. Sayımlar arası büyüme yüzdeleri ise, 1927-35'te 3,4'ten (şehir: 2,9 - köy: 3,6), 1935-40'ta 2'ye (şehir: 2,7 - köy: 1,7), 1940-45'te 1,1'e (şehir 1,5 - köy: 0,9) düşmüştür (yıllık genel artışlar: % 21,1 - 17 [Hatay'ın katılmasıyla 19,6] - 10,6). 1945'ten 1960'a kadar nüfusun büyüme yüzdesi tekrar yükselecek, 1960'tan itibaren denetlenmeye çalışılacaktır.

bizim ise binde 53 doğum oranına rağmen fazla öldüğümüz için çoğalamadığımızı söylemektedir (s. 50). Altı yaşına kadar ölen çocuk oranının ülke ortalaması % 43,87'dir; çoğu köylerde yarının üstünde olan bu oran iki «güzide sınıf»ta bile çok yüksektir:

Âli tahsil görmüş memur çocuklarında % 25,38

Âli tahsil görmemiş memur çocuklarında % 34,83 (s. 55).[9]

Yoksulluk konusu bir yana, nicelik ve nitelikçe zayıf nüfus sorununun gerisinde, Balkan Savaşlarından Kurtuluş Savaşının sonuna kadar sekiz yılın aşındırması ve savaş ertesinde 1929'a kadar Yunanistan'la yapılan değişimde, 400.000 Türke karşılık, 1 milyon Anadolulu ve 260.000 de Trakya ve (yerleşik olmayan) İstanbullu Rumun gönderilmesi yatmaktadır. Gidenler gelenlerden üç kat fazla olduğu gibi, nitelikçe de çok üstündüler.

TARIM

1927 Sayımında 13,5 milyonluk Türkiye nüfusunun % 83,7'sinin kırsal bölgelerde yaşadığı anlaşılmıştır. Bu köylük nüfusun tarımla uğraştığı açıktır. Nitekim, bir iş tutan 5.350.000 kişinin 4.370.000'i tarımda çalışmaktadır (2.680.000 erkek + 1.690.000 kadın). Aynı yıl yapılan Tarım Sayımı sonuçlarına göre de, çiftçi aileleri sayısı 1.751.239 olup, 9.145.000 nüfusu temsil etmektedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında toprak kullanımı çok düşük düzeyde olup ekilebilir alanın beşte birine ulaşmamaktadır.[10] 1927'de ekili alanların % 90'ına yakınında tahıl, % 3,9'unda baklagiller, % 6,6'sında da endüstri bitkileri (sırasıyla, pamuk, tütün, susam, afyon ve patates) üretilmektedir. Toplam değeri 337 milyon lira olarak hesaplanan tarımsal üretimin değerce % 70'e yakını tahıldan, % 3,4'ü baklagillerden, % 27,26'sı da endüstriyel bitkilerden sağlanmıştır. Kurak geçen bu yılda görece varlıklı tarım bölgeleri, Akdeniz, Marmara ve Ege yöreleridir; Orta Anadolu daha yoksuldur; ama en yoksul bölgeler Güneydoğu ve Kuzeydoğu Anadolu'dur.

[9] *Davamız*'da, ülkenin yoksulluğunu açıklıkla gösteren on sayısal tablo da verilmiştir: s. 61-70.

Kitabın sonunda, «Davayı milletimizin en büyüğüne; liderlerimize, şeflerimize bırakıyoruz» denilmektedir, «Verdiği emre milyonları itaat ettirmesini bilenler iki haneli sefil bir rakamın mücadelesinde mağlûp olmazlar.»

[10] Ülke yüzölçümünün % 5'inden az olan bu oran, tek-parti yönetimi boyunca pek yavaş yükselmiş ve İkinci Dünya Savaşının başında üçte bire erişmiştir.

Türkiye'de çiftçi ailesi sayısıyla tarım işletmesi sayısı hemen hemen eşittir. Bundan da küçük aile işletmelerinin egemen olduğu anlaşılmaktadır. Bütün ülkede tarım makinesi sayısı 15.711'den ibarettir. Çeki hayvanları 3,3 milyon dolayındadır. Çeki ve kümes hayvanları dışında, her çiftçi ailesine ortalama 14,5 hayvan düşmektedir.

Bu ilkel tarımsal yapı, esas itibarıyla ülkenin yiyecek gereksinimini karşılamaya yöneliktir. Hatta çoğu yörelerde küçük köylü işletmeleri iç pazara bile açılmadan kendi geçimlerini sağlamakla yetinmektedirler. (Bunda, verim düşüklüğü, dolayısıyla artı ürün azlığı kadar, ulaştırma şebekesinin elverişsizliğinin de payı vardır.)

1929 Dünya Bunalımı Türkiye tarımını fena hade etkilemiştir, tarım ürünü fiyatlarının ve dış talebin düşmesi, tarımsal gelişmeyi çok yavaşlatmıştır.

1927 Tarım sayımı'nda «Gerçi soru kâğıdında köylünün elindeki toprağın miktarı da sorulmuştur. Fakat bu hususta elde edilen cevaplar istatistikî bir incelemeye esas teşkil edecek derecede doğru görülmemiştir.» [*Ziraî Tahrir*'in 1970'te yeni harflerle ve dili sadeleştirilerek yapılan basımı, s. XIII. Soru Kâğıdının 3. sütununda «her ailenin elinde bulunan arazi, ister tapulu ister tapusuz olsun topyekün yazılacaktı»(r).] Bu sayımda, çiftçi ailesi başına (1927 yılında, nadas vb. nedenlerle kullanılmayan arazi hariç) ortalama 25 dönüm toprak ekildiği ortaya çıkmıştır. Ancak, bir kere bu toprak mülkiyetini değil, ortakçılık türleri dahil zilyetlik durumunu göstermektedir. Sonra, bölgeler arası dağılımda önemli farklar görülmekte, çiftçi ailesi başına ekilen arazi ortalaması Mersin ilinde 108,3 dönümden Rize ilinde 4,1 dönüme kadar değişmektedir.[11]

Bir Sovyet kaynağına göre, «Birinci Dünya Savaşı başlangıcına doğru büyük toprak sahibi ağalar (köy nüfusunun % 1'i) tüm işlenen toprakların % 39,3'ünü, küçük toprak ağaları ve zengin köylüler (% 4) toprakların % 26,2'sini ellerinde tutuyorlar, köylü ailelerin (köy nüfusunun % 95'i) payına ise işlenen toprakların % 34,5'i kalıyordu» ve «Kemalist devrimden sonra, toprağın büyük toprak sahipleri elinde yoğunlaşması önemli oranda hızlanmıştır.»[12]

[11] Rahmetli Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil, *Atatürk'ün Büyük Söylevinin 50. Yılı* toplantısında okuduğu, «1927 Yılında Türkiye» başlıklı envanter bildirisinde, «25 dönümün üstünde toprak ekilen iller»i 63,7 dönümlük Tekirdağ'la, «Ortalamanın altında toprak ekilen iller»i de 7,7 dönümlük Artvin'le başlatmakla yanılmıştır (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1980), s. 59. Farklılık yelpazesi daha geniştir.

[12] Y.N. Rozaliyev, çev.: Azer Yaran, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri: 1923-1960* (Ankara: Onur Yay., 1978), s. 23-24. Yazar ilk hesaplamayı, İ. Buntayev'in

Tek-parti yönetiminin kurulması döneminde bir toprak reformu yapılamaması, elbette herşeyden önce genel siyasal tutumun sonucudur. Fakat, azınlıklardan boşalan topraklara el konulması da, çeşitli bölgelerde bir dereceye kadar, bu konudaki gereksinimi hafifletmiş, köktenci çözümleri âcil olmaktan çıkarmış olmalı.[13] Bu toprakların bir bölümü, Balkan Savaşlarından beri Türkiye'ye göçen soydaşlarımıza ve Yunanistan mübadillerine verilmiştir.[14] Ama, bir bölümü de kapanın elinde kalarak, büyük mülkiyetlerin oluşmasına yol açmıştır.

1925 başlarında, Şeyh Sait Ayaklanmasının patlak vermesinden hemen sonra Âşar Vergisinin kaldırılması,[15] Türkiye tarımıyla ilgili çok

Rusça «Doğuda Ulusal Devrim. Türkiye Sorunları» adlı yapıtından (s. 45-46) aktarıyor. Rozaliyev'in güvenilir veriler olmamasına karşın, başka bir takım incelemelere dayanarak vardığı sonuca göre, 1920'lerin sonlarıyla 1930'ların başlarında Türkiye'de işlenen arazinin % 40-50'si büyük toprak sahiplerinin elindedir.

[13] Çağlar Keyder, yayımlanmamış doktora tezinde şöyle bir hesap yapıyor: Kurtuluş Savaşı sonucu giden ve yiten Rumlardan 500.000'i tarımsal kökenli olup bunların 300.000'i Batı Anadolu'dandır. Bu, beş kişi = bir aile üzerinden 60.000 çiftlik demektir. Aydın'da savaştan önce ortalama çiftlik büyüklüğü 4,5 hektardı. Dolayısıyla, bu yöredeki Rum metrukâtı 2,7 milyon dönüm eder. 1927'de Batı Anadolu'da ekili arazi toplamı 8,2 milyon dönümdü. Sahip olunan arazinin 1/2,5'u ekildiğine göre, sahiplik altında 20 milyon dönüm vardı. Demek ki, Rumlardan kalan arazi, toplam ekilebilir toprağın % 15'idir. Üstelik bunlar üzüm ve tütün gibi ihraç ürünü yetiştiren topraklardır. (s. 31-32.) Benzer bir durum, hiç kuşkusuz Orta Anadolu ve Doğu Karadeniz Rumları için de söz konusudur. Öte yandan, böyle bir süreç Birinci Dünya Savaşı yıllarında Doğu Anadolu ve Adana yöresindeki Ermeni topraklarıyla esasen başlamış bulunuyordu.

[14] *X. Yıl Rehberi*'ne göre, Rumeli, Kafkas, İran, Suriye ve Irak göçmenlerinden 58.027 aileye (284.392 nüfus) on yıl boyunca parasız olarak 40.692 ev, 6.321 arsa ve 1.567.472 dönüm arazi verilmiştir (s. 59).

Yine aynı kaynağa göre, bu süre boyunca, ayrıca, 1341 Bütçesi ve 716 sayılı Borçlandırma Kanunu uyarınca 22.233 aileye (96.115 nüfus) 731.450 dönüm toprak devredilmiştir. 1505 sayılı yasayla da 520.787 liralık istimlâk yapılarak 1.287 aileye (5.844 nüfus) 346.076 dönüm toprak verilmiştir.

Öte yandan, Z. Y. Herschlag, 1923-34 arasındaki 12 yılda toplam 7.113.225 dönüm toprak dağıtıldığını ileri sürmektedir ki (*Turkey: The Challenge of Growth*, s. 359), *1927 Tarım Sayımı*'nda tüm ekili alanlar 43.637.727 dönüm olarak saptandığına göre (s. XIV), dağıtılan toprak hep ekim yapılan alanlardan olsaydı, bu oran altıda bir gibi önemli bir tutara yaklaşırdı. Ancak, Herschlag'ın sayıları kuşkulu olduğu gibi, köylüye verilen toprağın büyük bir bölümünün de ekilebilir nitelikte bulunmadığı anlaşılmaktadır.

[15] 1 Martta yürürlüğe giren, 17 Şubat 1341 tarih ve 552 sayılı, Âşar'ın İlgasıyla Yerine İkame Edilecek Vergi Hakkında Kanun.

Yalçın Küçük, «Âşarın kaldırılması, feodallere, büyük toprak ağalarına ve kapitalist çiftçilere verilen bir ödün oldu. Ticaret ve sanayi burjuvazisi, işçi sınıfı ve

önemli bir değişikliktir. Ancak, bu önlemin küçük çiftçiden çok, orta ve büyük çiftçiyi olumlu yönde (ticarîleşme, kapitalistleşme yönünde) etkilediği düşünülebilir.[16] Yine de, Cumhuriyetin ilk yıllarında âşar'ın kaldırılmasının simgelediği iktisat politikası, genel olarak tarıma yarar sağlayacak niteliktedir. Özellikle, 1930'dan itibaren ise, endüstrileşme çabaları nedeniyle, iktisat politikası köylünün aleyhine dönmüştür.[17]

ENDÜSTRİ

1927 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre 13,5 milyonun biraz üstünde olan toplam nüfustan 5.350.000'i bir işte çalışmaktadır. Bu sayınınsa

emekçilerin muhalefeti karşısında ve Doğu'da Kürt Şeyhlerinin isyan ettiği bir zamanda, feodallerle, toprak ağaları ve kulaklarla siyasal ittifakını güçlendirmek için Âşar'ı kaldırma yolunu seçti» demekte ve «1920-23 Meclisinde 26 kez Âşar tartışılmasına rağmen Âşar Vergisinin kaldırılmasıyla ilgili yasa tasarısının Meclis'e verilmesi için 10 Şubat 1925 tarihini beklemek gerekiyor. 11 Şubat 1925 tarihinde Şeyh Sait İsyanı su yüzüne çıkıyor. Hükûmet, tasarısının ivedilikle görüşülmesini istiyor. 17 Şubat 1925 tarihinde tasarı, 151 lehte ve 1 aleyhte oyla kabul ediliyor» açıklamasını yapmaktadır (*Türkiye Üzerine Tezler 1908-1978*, 1. cilt, 3. basım, s. 94-95). Oysa, Âşar'ın ayaklanma *üzerine*, büyük köylülüğe şirin görünmek için kaldırıldığı galiba çok doğru değildir. Bir kere, Yalçın Küçük'ün değindiği gibi, konu Meclis'te çok önceden ele alınmıştır. 1923 Şubatında toplanan İzmir İktisat Kongresinde, Âşar'ın lâğvı konusunda, işçi temsilcileri çiftçilerin taleplerine katılmışlar, endüstri ve ticaret temsilcileri ise daha âdil ve asri bir vergi konulmasını istemişlerdir (G. Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, s. 394-95). Sonra, 1924 başında Âşar'ın % 2,5 azaltılması kararlaştırılmışken, Anadolu Demiryollarının satın alınabilmesi için İsmet Paşanın diretmesiyle bundan vazgeçildiği de bilinmektedir (Ahmet Emin Yalman'ın anıları, cilt III, s. 101). 1924 Ağustos başında İsmet Paşa kabinesinin Dahiliye Vekili Recep Bey, Âşar'ın Arazi ve İstihlâk Vergisine kalbedileceğini mühim bir inkılâp olarak açıklamış, Eylül başında da Maliye Vekili Abdülhalik Bey Âşar'ın behemahal lâğvedileceğini söylemiştir (*Vatan*, 3 Ağustos ve 4 Eylül 1340). Daha sonra işbaşına gelen Fethi Bey hükûmeti, selefinin kesinleşmiş bulunan kararını gerçekleştirmiştir.

[16] Çağlar Keyder, *The Definition of a Peripheral Economy* başlıklı (yayımlanmamış) doktora tezinde âşarın ilgasının, kapitalist tarımın gelişmesi, sektörler arası artığın akışı üstündeki etkilerini ve devletin niteliği üstüne içerdiklerini incelemektedir (s. 56 vd.).

[17] Faruk Birtek ile Çağlar Keyder, Türkiye'de devletin 1930'larda ticarî kapitalizmden endüstriyel kapitalizme geçişi sağlamak için toplayıcı ve işgücünü örgütleyici işlevlerinin yanısıra, bazı altyapı ve kâr haddi düşük kesimlerde yatırım yapma görevlerini, tarımdan çıkardığı artı ürünü aktararak yerine getirdiğini ileri sürüyorlar: «Agriculture and the State: The Case of Turkey,» *Journal of Peasant Studies* (Temmuz 1975)'ten, Ç. Keyder, *Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye* (İstanbul: Birikim Yay., 1976), s. 117'de gönderme.

Barbara Ward, tarımın endüstriye, köyün şehire feda edilmesinin TC'ne özgü bulunmayıp, daha önce İngiltere, Amerika, Rusya ve Japonya gibi ülkelerde de gözlemlenen genel bir kural olduğunu belirtmektedir: *Turkey* (London: Oxford Univ Press, 1942), s. 73.

300.000'den azı (% 5,5 kadarı) endüstride çalışanlardır (yaklaşık 267.000 erkek + 32.500 kadın). Aynı yıl yapılan *Sanayi Sayımı*'nda ev sanayii (ayrıca, ulaştırma kesimi ve il-ilçe merkezleri dışındaki değirmenler) hariç, ama esnaf işlikleri dahil, 256.800 endüstri çalışanı saptanmıştır; işyeri sayısı 65.000 kadardır. Gerek çalışanların sayısı, gerekse işletmeler yoğunluğu bakımından, Tarımla ilişkili endüstriler, Dokuma endüstrisi ve Maden, makina onarım ve yapımı ilk üç sırayı almaktadır. Üç kişiye kadar çalışanların oluşturduğu küçük işlikler, toplam endüstri işyerlerinin yüzde seksenine yakındır. 100 ve daha çok kişinin çalıştığı kuruluşlarsa 155 taneden ibarettir. Endüstri işletmelerinin ancak % 4,3'ü motor kullanmaktadır. O yıla ait üretim değeri toplamı 432.741.400 TL diye hesaplanan endüstrinin, böylelikle, çok küçük ölçekli olduğu ortaya çıkmaktadır.

1923-29 döneminde endüstriyel gelişme tarımın gerisinde kalmış, ancak dış ticaret açığının büyümesi karşısında, 1929'dan itibaren başvurulan korumacılık önlemleriyle endüstrideki gelişme tarımdakini aşmıştır (bunda tarım ürünü fiyatlarının düşüklüğünün de önemli bir payı vardır).

Cumhuriyet'in Onuncu Yıldönümü dolayısıyla çıkarılan bir kitapta (*X. Yıl Rehberi*) «Sanayi İşleri» hakkında şu bilgiler verilmektedir (s. 81-85). Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletme sayısı 1923'te 140 idi; bu sayı 1927'de 589'a, 1933'teyse 2.317'ye ulaşmıştır.[18] Bu dönemde, ithal ikamesine yönelik olmak üzere, dokuma vb. endüstrilerinde aşağıdaki başarılar elde edilmiştir:

Pamuklu Mensucat:

1923'te mamûl ithalât 20.500 ton; dahilî imalât: yerli iplikten 700 ton, ecnebi iplikten 3.000 ton

1927'de mamûl ithalât 19.300 ton; dahilî imalât: yerli iplikten 2.470 ton, ecnebi iplikten 32.250 ton

[18] 1 Kânunuevvel 1329 (1913) tarihli Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı Cumhuriyet döneminde de uygulanmaya devam edilmiş, ancak 28 Mayıs 1927'de onun yerine (15 yıl süreli) 1055 sayılı Teşvik-i Sanayi Kanunu yapılmıştır. Bu yasa, sanayi işletmelerini motor gücüne ve yılda çalışma günü toplamına göre, madencilik kuruluşlarını ise sermaye tutarına göre sınıflandırmakta ve (büyüklerine daha çok olmak üzere) hepsine bir takım «müsaade ve (vergisel) muafiyetler» sağlamaktadır.

Çağlar Keyder, Teşvik-i Sanayi Kanununun ekonomi üstündeki etkisinin, endüstrinin bileşimine ve yapısına yeni parametreler getirmeksizin, mevcut unsurların kârlılığını marjinal olarak arttırmak yönünde bulunduğu eleştirisini yapmakta ve 1920'lerde izlenen hükûmet politikasının, Türkiye ekonomisinin kapitalist Batı merkeziyle çevresel bütünlenişini engelleyici, hatta düzeltici olmadığını belirtmektedir: *The Definition of a Peripheral Economy*, s. 225.

1932'de ? dahilî imalât: yerli iplikten 2.415 ton, ecnebi iplikten 6.640 ton.

Yünlü Dokuma:
1923'te ithalât 1.242,6 ton, yerli imalât 400 ton
1927'de ithalât 1.840 ton, yerli imalât 576,7 ton
1932'de ithalât 452,2 ton, yerli imalât 1.694,77 ton

İpekli Dokuma:
1923'te ithalât 17 ton, yerli imalât 2 ton
1927'de ithalât 173,6 (?) ton, yerli imalât 9,3 ton
1932'de ithalât 6,6 ton, yerli imalât 91,6 ton

Şeker istihsalinin yerli fabrikalarda 1927'de 5.184 tondan 1932'de 27.549 tona çıkması üzerine, yıllık ithalât değeri 1923'te 16 milyon TL dolaylarından 1932'de 3 milyona düşmüştür.

Kösele ve deride, 1923'te beş yüz tondan fazla (yüzlük) deri ve iki bin tona yakın kösele ithâl edilirken, 75 ton deri ve iki bin tona yakın kösele imâl ediliyordu. 1932'de deri ithali 55 tona indi, kösele ithal edilmedi, imalât deride beş kat, köselede iki kattan fazla arttı.

Un, 1923'te 3 milyon TL değerinde, 26.690 ton ithal edilirken, 1933'te yerli imalât tüketimi tamamıyla karşılayacak düzeye gelmiştir.

Çimento'da, 1923'te 24.000 ton olan üretimin 1927'de 41.000 tona, 1932'-deyse 129.000 tona çıkması sonucu, 1927'de 65.000 ton olan ithalât 1932'de 2.300 tona inmiştir. Aynı biçimde, 1923'te 2.675 ton olan sabun ithalâtı 1932'de (o da özel türler için) 25 tona inmiştir, vb.

Cumhuriyetin ilk on yılında başarılan bu ithal ikamesinin önemi, 1923'te Türkiye'nin ithalât tablosuna bakılınca daha iyi anlaşılmaktadır:

62.700 (Bin Lira)	Dokuma
11.600	Buğday ve Un
11.000	Şeker
7.800	Demir Çelik
4.200	Gaz Yağı
2.500	Kahve
1.900	Pirinç
900	Çay
800	Makinalar
700	Benzin
600	Hurma
600	Ağır Maden Yağları
500	Ziraat Aletleri
500	Limon
200	Matbaa Kâğıdı
100	Lâstik vb. Toplam: 145.000.000 TL.

(Haldun Derin, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 79'dan.)

1927'de sanayide kullanılan 232.500.000 liralık hammaddenin % 13'ü (29.300.000 liralık bölümü) ithal edilmiştir; bu, toplam ithalâtın ancak yedide biri kadarını temsil etmektedir. Bu orandan da doğrudan doğruya tüketim için yapılan ithalâtın yüksekliği anlaşılmaktadır.[19] Öte yandan, sanayide kullanılan yerli ham madde oranının artması, devletin aldığı çeşitli özendirme kolaylıkları ve yasaklama önlemlerinin sonucudur.

Özel endüstri girişimleri 8 Haziran 1929 tarih ve 1499 sayılı gümrük tarife kanunuyla himaye duvarları arkasına alınmazdan önce (bu yasanın ancak 1929'da çıkarılabilmesinin, Lozan'da üstlendiğimiz, beş yıl süreyle Bağlaşık devletlere karşı 1916 tarifesini uygulama yükümlülüğümüz yüzünden olduğuna yukarıda değinilmişti), devlet, 19 Nisan 1925 tarih ve 633 sayılı kanunla Sanayi ve Maadin Bankası'nı kurmuş (1932'de Sanayi Kredi Bankası ve Devlet Sanayi Ofisi diye ikiye ayrılacak, 1933'te Sümerbank adı altında yeniden birleştirilecektir), kamuya ait mevcut fabrikaları işletmek, kendisi doğrudan doğruya ya da özel sermayeye katılarak yeni endüstri girişimlerine atılmak ve özel-kamusal endüstri kuruluşlarına kredi sağlamak işlevlerini üstüne almıştı.[20]

Cumhuriyetin ilk yıllarında kamu harcamalarının çoğu, ulaştırmaya, özellikle de demiryolu devletleştirme ve yapımına gitmiştir. 1924'te toplam 4.086 km. olan demiryollarımızın yarıdan azı (1.734 km. si) devletindi.[21] 1931 sonuna kadar, 1.843 km. demiryolu yabancı şirketlerden satın alındı, 225,6 milyon TL sarfıyla da 1.595 km. yeni hat inşa edildi. Daha sonraki tek-parti yıllarında da devam eden bu harcamaların, Serbest Cumhuriyet Fırkası sırasında nasıl tartışıldığını ileride göreceğiz.

1923'te (4.450 km. si toprak tesviyesi halinde) 18.335 km. karayolu vardı.[22] Fakat zaten karayolu ulaşımı, bütün tek-parti dönemi boyunca

[19] Uğur Korum'un, AÜ SBF Maliye Enstitüsü ile T. Ekonomi Kurumu'nca ortaklaşa düzenlenen Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılında Türkiye Ekonomisi Semineri'ne sunduğu, henüz yayımlanmamış, «1923-1939 Döneminde Türkiye'de İmalât Sanayii ve Sanayi Politikaları» başlıklı bildirisi, s. 7-8.

[20] Bu dönemdeki himayecilik-devletçilik uygulaması hakkında Ahmet Hamdi Başar'ın ilginç eleştirileri için, aşağıda Bl. V/1/dn. 8'e ve ilgili metine bakınız.

[21] *İstatistik Yıllığı*, IV, s. 359.

[22] Neşet Halil (Atay), *Büyük Meclis ve İnkılâp*, s. 41. 19 Ocak 1925 tarih ve 542 sayılı Yol Mükellefiyeti Kanunu için bak. s. 84. Bu yasa uyarınca, malûl fakirler, talebeler, askerler ve sağ altı çocuğu olanlar dışında, 18-60 yaşları arasındaki bütün erkeklere, yılda 6-12 gün özel yollarda çalışma yükümlülüğü konulmuştur. Bu yükümlülük bedenen yerine getirilebileceği gibi, askerlikte yürürlükte olan bedel usulü gibi, paraya da çevrilebiliyordu. Başlangıçta on TL olan bu para, 1929'da altı liraya düşürülmüş, daha sonra onsekiz liraya çıkarılmış, nihayet 1950'de büsbütün

ikincil önemde kalacak, ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda hızlı bir büyüme gösterecektir.

Hava yollarında ise, bu kitapta ilgilendiğimiz dönemin sonuna değin ulusal bir işletme kurulmamıştır (Hava Yolları Devlet İşletme İdaresi Kanunu 20 Mayıs 1933'te çıkacaktır). Bununla birlikte, İstanbul'la (Yeşilköy) Avrupa şehirleri arasında Fransız CIDNA (Compagnie International de Navigation Aérienne) ve Alman Lufthansa şirketleri hava bağlantısı sağlamakta, İtalyan Aero Espresso şirketi de Büyükdere koyundan Atina ve Brindizi'ye deniz uçakları kaldırmaktadır.

Deniz ulaşımına da yabancı tekneler egemendi. Türklerin, 26 bini devlete, bir o kadarı da İstanbul ve İzmir vb. körfez işletmelerine ait olmak üzere toplam 72 bin tonilâtoluk motor ve vapuru vardı. Devlet bir yandan armatörlerin gemi almalarını kolaylaştıracak vergi bağışıklıkları tanımış,[23] bir yandan da Seyrisefain İdaresi'ni güçlendirmeye çalışmıştır (bu işletme 4 Nisan 1925 tarih ve 597 sayılı yasayla bir Müdiriyet-i Umumiye halinde yeniden örgütlenmiştir). Asıl önemli gelişme, 19 Nisan 1926 tarih ve 815 sayılı yasayla Türk karasularında kabotaj hakkının yalnız kendi vatandaşlarımıza verilmesidir.

b) Ticaret, Bankacılık ve Sigortacılık

1927-28 yıllarına ait *Devlet Salnamesi*'nde, 60'ı sigortacılık, 121'i başka işdallarında olmak üzere (ayrıca değineceğimiz) 181 yabancı şirkete karşılık, 11'i sigortacılık, 233'ü başka işdallarında olmak üzere 244 yerli şirket sıralanmaktadır.

Biri tasfiyede olan yerli sigorta şirketlerinin, 6'sı Cumhuriyet döneminde, 5'i ise 1917-20 yıllarında kurulmuştur. Bunlardan bir teki Ankara'da, diğerleri İstanbul'da çalışmaktadır. Sermayeleri 100-500 bin lira arasında değişmektedir (s. 234-35). Sigortacılıktan başka alanlarda işleyen 233 yerli şirketin 9 tanesi faaliyete geçmemiş ya da tasfiye edilmiş durumda-

kaldırılmıştır. Bu, büyük bir gelir kaynağı olmadığı gibi, söz konusu parayı ödeyemeyerek bilfiil çalışanların emekleri de, makinelerin yokluğunda verimsiz kalmıştır. Öte yandan, Yol Mükellefiyeti en yoksul kesimin tek-parti yönetiminden soğumasında önemli bir rol oynamıştır.

[23] E.G. Mears, *Modern Turkey*, s. 215'te aktarıldığına göre, Mustafa Kemal Paşanın kayınbabası (Uşakizade Muammer Bey), 1923 Kasımında üç gemi satın almış ve bunlara *Mustafa Kemal*, *İzmir* ve *Yeni Türkiye* adlarını vermiştir.

Ayrıca bak. Türkler ve Türk Şirketleri tarafından iştira olunan buharlı sefainin [1345 (1929) sene-i maliyesi nihayetine kadar] gümrük resminden istisnasına dair 20 Şubat 1340 tarih ve 418 sayılı kanun.

dır. Geri kalan 224 şirketin kuruluş tarihlerine bakarsak, bunlardan yalnızca 7'sinin İkinci Meşrutiyet öncesinden kaldığını görürüz (en eskisi 1266/1849'da kurulan Şirket-i Hayriye'dir); 28'i Hürriyetin İlânı'yla Birinci Dünya Savaşı arasındaki yıllarda, 32'si savaş sırasında, 23'ü Mütareke ve Millî Mücadele döneminde kurulmuştur. 129'u ise Cumhuriyet yıllarında örgütlenmiş bulunmaktadır:

1923: 10
1924: 23
1925: 49
1926: 31
1927: 16

Sigortacılık dışındaki yerli şirketlerin 123 tanesi, yani yarısından çoğu İstanbul'dadır. İzmir ve Ankara'da 16'şar, Adana'da 5, Konya'da 4, Eskişehir, Bursa ve Uşak'ta 3'er, Aksaray, Akşehir, Adapazarı, Isparta, Trabzon, Karaman, Kütahya, Afyon, Kayseri, Malatya ve Gaziantep'te 2'şer, Aydın, Akhisar, Bayburt, Beyşehir, Bor, Denizli, Düzce, Ermenek, Karamürsel, Kastamonu, Manisa, Maraş, Tosya, Ulubey, Ürgüp, Nevşehir, Niğde, Kocaeli, Karaağaç, Mersin, Antalya ve Samsun'da 1'er şirket vardır. 224 yerli şirketten ancak 30'unun sermayesi 1 milyon TL ya da daha çoktur. (*Devlet Salnamesi,* s. 218-31'deki listeden hesaplanmıştır.)

Bu kuruluşları, eldeki bilgilere göre, tarım, endüstri, ticaret, hizmetler vb. şirketleri diye ayırmak olanaksızdır; zaten birçoğu da çeşitli alanlarda çalışmaktadır. Ancak, başka kaynaklara da bakarak, para ticareti yapan ortaklıklar, yani bankalar üstünde biraz durabiliriz.

1923'te 13 yabancı bankaya karşılık, özel yasayla kurulmuş iki (1869 İstanbul Emniyet Sandığı ile 1888 Ziraat Bankası) eski bankayla iki ticaret bankası (1914 Adapazarı İslâm Ticaret Bankası ile 1917 İtibar-ı Millî Bankası), 13 tane de yerel banka vardı. 1931'e kadar, üçü özel yasayla olmak üzere dört önemli banka daha kuruldu:

(1924) İş Bankası
(1925) Sanayi ve Maadin Bankası
(1927) Emlâk ve Eytam Bankası
(1930) TC Merkez Bankası

Yerel bankacılıkta da hızlı bir gelişme oldu (Cumhuriyet'in ilk on yılında kurulan 25 yerel bankadan dördü şube bankacılığına dönüşmüş, dördü tek şubeli olarak kalmış, geri kalanları kapanmıştır[24]).

[24] *Türkiye 1923-1973 Ansiklopedisi*, «Bankacılık» maddesi.

Bu durumda millî bankaların toplam kârı giderek artmış (ancak 1929' dan itibaren gözlemlenen ekonomik bunalımın etkisi, kâr toplamının İkinci Dünya Savaşına kadar eski düzeyine erişmesine olanak vermemiştir), yabancı bankalara bir örnek sayabileceğimiz Osmanlı Bankası'nın Türkiye'de sağlanan kârı ise, bazı dalgalanmalara karşın sürekli olarak azalmıştır.[25]

Cumhuriyetin ilk yıllarında açılan bankalardan özel yasayla kurulmuş olanları kamusal uzmanlık bankalarıdır. Hem ekonomik liberalizm özlemlerinin bir sonucu, hem de bu yöndeki gelişmelerin bir destekçisi olan İş Bankası ise, genel bir ticaret bankasıdır. Siyasal erki ellerinde tutanların katılma ve desteğiyle 26 Ağustos 1926'da kurulan bu banka, bir özel girişimcilik simgesi olarak yaratılmasından itibaren (ilk yıllarında bir merkez bankasının yokluğundan da yararlanarak), hızla büyümüştür.[26]

İş Bankası'nın devlet desteğiyle gelişmesinin anlamlı bir göstergesi, 1927 yılında, iki kat sermayeli ve (1916'da kurulmuş olmakla) ticaret âleminde daha çok tanınmış olan İtibar-ı Millî Bankası'nı kendisine katmış olmasıdır.[27]

c) Yabancıların Payı[28]

«Cumhuriyet'in ilk on yılında, yabancıların ekonomik, toplumsal ve kültürel yaşamımızdaki yeri, Osmanlı düzenine oranla pek değişmemiştir. Daha sonra da, bu durum ancak bizim dışımızdaki [1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ve on yıl sonraki İkinci Dünya Savaşının yarattığı] etkilerle değişmiştir.» Beş yıl kadar önce yaptığım bir biyografik envanter çalış-

[25] Tuncer Bulutay, Yahya S. Tezel, Nuri Yıldırım, *Türkiye Millî Geliri (1923-1948)*, (Ankara: SBF Yay., 1974), *Tablolar*, Tablo 6.1.

[26] *Ibid.*, Tablo 6.2: İş Bankası'nın yıllık kârı 1924'te 17.000 TL iken, 1929'da (Ziraat Bankası'nı da geçerek) 1.807.000 TL'na çıkmış, ekonomik bunalım yıllarında ise, bu tutarın yarısının altına düşmüştür. (Cari para değerini gösteren bu sayılar reele çevrilse, gerilemenin böylesine büyük olmadığı ortaya çıkar.)

[27] Çağlar Keyder, bu katmayı, Ankara hükûmetinin ekonomide her türlü İttihatçılık izini yoketme amacıyla açıklıyor: *The Definition of a Peripheral Economy*, s. 184. Gerçekten, İtibar-ı Millî Bankası, 1926'da asılan eski Maliye Nazırı Cavit Bey takımının eseriydi. Kurucu gruplardan (yine İttihatçı) Avundukzadelerle Nemlizadeler de kısa bir süre önce iflâsa sürüklenmişlerdi.

[28] Bu konuyla ilgili esaslı bir inceleme, Yahya Sezai Tezel'in «1923-38 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisadî İlişkileri» bildirisidir: *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938 Sempozyumu*, s. 193-229.

Gündüz Ökçün'ün *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye Sorunu* başlıklı çalışmasında da, önemli veriler bulunmaktadır.

masındaki bu yargım,[29] Çağlar Keyder'in yeni bir yazısında da, en azından ekonomi için doğrulanmaktadır: «1929'a geldiğimizde dış ticaretin esas yapısı değişmemiş, Türk ekonomisi aynı bağımlılık örüntüsünde kalmıştı.»[30] Her iki incelemede de belirtildiği gibi, bu dönemin önemli bir özelliği, levantenlerin dış ticaretteki yerini yavaş yavaş Türklerin almaya başlamasıdır.

1923 yılında Türkiye'de 13 yabancı banka bulunuyordu. Bunların üçü geçen yüzyılın ikinci yarısında, üçü İkinci Meşrutiyet'in hemen önce ve sonrasında, yedisiyse Kurtuluş Savaşı yıllarında kurulmuşlardı:

(1863) Banque Ottoman
(1875) Credit Lyonnais
(1888) Banque de Salonique
(1906) Deutsche Orient Bank
(1909) Deutsche Bank
(1911) Banco di Roma
(1919) Banca Commerciale Italiana
(1919) Marmarosch Blanc +
(1921) Hollantse Bank Uni / Felemenk Bahrisefit
(1922) American Express Co.

[29] «Teracim-i Ahvâl Ansiklopedisi'ne Göre Atatürk Türkiye'sinde Yabancılar,» yukarıda anılan *Sempozyum*, s. 97.

[30] «Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Tüccarının 'Milll'leşmesi,» *ODTÜ Gelişme Dergisi* (1979-1980) Özel Sayısı: Türkiye İktisat Tarihi Üstüne Araştırmalar - II, s. 239.

Geçmişle sürekliliği vurgulayan bu yaklaşımın yanısıra, bir başka araştırıcı da, yabancılarla ilişkilerin gelecekle benzerlik gösteren (ya da geleceği önceden haber veren/hazırlayan) yanları üstünde durmaktadır: Yahya Sezai Tezel, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*'nde çıkan iki yazısından («Birinci BMM'nde Yabancı Sermaye Sorunu - Bir Örnek Olay,» Cilt XXV, Sayı 1, 1970, s. 239-51 ve «Birinci BMM Anti-Emperyalist Miydi? Chester Ayrıcalığı,» Cilt XXV, Sayı 4, 1970, s. 287-318) sonuncusunu şu sözlerle bitiriyor:

«Türkiye'nin, İkinci Dünya Savaşından sonra, hızla Amerikan emperyalizminin yörüngesine girmesinin nedenini, sadece İkinci Dünya Savaşının ortaya çıkardığı güç konjonktüründe değil, belki de daha çok Kemalist devrimin başlangıcında ve böylece kendisinde aramalıyız.»

(Ancak, şurasını belirteyim ki, Selim İlkin, T. İş Bankasının 17-22 Mayıs 1981'de İstanbul'da düzenlediği Uluslararası Atatürk Sempozyumu'ndaki «1922-1923 Yılları Türkiyesinde Bir Yabancı Sermaye Girişimi: Chester Demiryolu Projesi» başlıklı bildirisinde, «Türkiye'nin daha çok bir dış politika unsuru olarak gördüğü bu anlaşmayı, imzalandığı dönemin koşullarından soyutlanarak,» Tezel'in yaptığı gibi, «ekonomik rejimin niteliğini saptamak için kullanma»nın «yanıltıcı» olduğunu ileri sürmektedir: s. 37.)

(1922) Ionian Bank +
(1922) Banque Française des Pays d'Orient / Memalik-i Şarkiye
(1922) Commercial Bank of the Near East / Şark-ı Karip Ticaret

Cumhuriyet'in ilk iki yılında beş yabancı banka daha açılmıştır:

(1924) Hrissoveloni (Romen) +
(1924) Banque Belge pour l'Etranger
(1925) Umumî Ticaret-i Hariciye (Fransız)
(1925) SSCİ Ticaret-i Hariciye
(1925) Banca Orientale Italiana

1929 yılında bunlara Banque Franco Asiatique eklenmiş, ama (+) işaretli üç banka faaliyetlerini tatil etmişlerdir.[31]

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'ye yapılan yeni yabancı sermaye yatırımları (yalnız ticaret ve endüstriyel yatırımlar değil, mülk satınalımları da dahil olduğu halde) bir hayli düşük görünmekle birlikte,[32] Türkiye'de iş gören doğrudan doğruya yabancı şirketler ile Türk anonim şirketlerinden yabancı katılımlı olanları, çok daha geniş bir etkenliğe işaret etmektedir.

Gündüz Ökçün'ün saptadığı, 1920'lerde 31,5 milyon TL ödenmiş sermayesi olan ecnebi iştirakli anonim şirketlere ek olarak, Krüger'in kitabındaki bir liste de, 1928 başında müseccel 123 limited şirket göstermektedir (s. 69). Bunların ulusal dağılımı ve sermaye toplamı şöyledir:

[31] *Türkiye 1923-1973 Ansiklopedisi*, «Bankacılık» maddesi; Avni Zarakoğlu'nun *Cumhuriyetin 50. Yılında Memleketimizde Bankacılık* kitabının sonunda, *TC Merkez Bankası Bülteni*, No 14 ve 15'ten (1935) aktardığı cetveller; ayrıca bak. Oya Silier, «1920'lerde Türkiye'de Millî Bankacılığın Genel Görünümü,» (der.) O. Okyar, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (1973), s. 526-29'da verilen liste.

[32] Çağlar Keyder, *TC Merkez Bankası Bülteni* (1935), No. 16, s. 88'den şu sayıları aktarıyor:

1926:	6,5	milyon TL
1927:	5,3	» »
1928:	8	» »
1929:	12	» »

(*The Definition of a Peripheral Economy*, s. 99).

Bu yeni yatırımlardan önce, 1924 yılında Türkiye'deki yabancı sermaye toplamı 63,5 milyon İngiliz Lirası olup, bunun hemen hemen yarısı (% 45,4) Alman, dörtte birinden çoğu Fransız, altıda biri İngiliz kökenlidir. Z. Y. Herschlag, *Turkey, The Challenge of Growth*, s. 41'deki I. Tabloya bakınız. (1924'te 1 £ = 3,13 TL.)

57	milyon	Sterlin	sermayeli	31	İngiliz	Limited	Şirketi	
903	»	Frank	»	21	Fransız	»	»	
285	»	Dolar	»	12	ABD	»	»	
195	»	D. Mark	»	8	Alman	»	»	
745	»	Liret	»	12	İtalyan	»	»	
286	»	Florin	»	5	Hollanda	»	»	
70	»	Ruble	»	5	Rus (SSCB)	»	»	
40	»	Frank	»	5	Rus	»	»	(Çarlıktan Fransa'ya aktarılmış ve yeni uyrukluk almamış olmalı)
425	»	Lei	»	4	Romen	»	»	
156	»	Frank	»	6	Belçika	»	»	
128	»	Frank	»	3	İsviçre	»	»	
7	»	Kron	»	1	İsveç	»	»	.[33]

Cumhuriyet döneminde büyük bir bölümü yabancı tüccarlar tarafından yürütülen dış ticaret, yüksek gümrük himayesinin başlatılamadığı ilk

[33] Bu listeye karşılık, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesince yayımlanan 1927-28 yıllarına ait *Devlet Salnamesi*'nin İktisat Vekâleti bölümünde bütün tescilli yabancı şirketlerin bir listesi verilmiştir. Burada 60 ecnebi Sigorta şirketi, 121 tane de başka işkollarında çalışan ecnebi şirket görülmektedir. Bu şirketlerin sermayeleri Türkiye'deki yatırımlarını değil, merkezlerindeki varlıklarını gösterdiği ve zaten çeşitli yabancı para birimleriyle verildiği için, bunların üstünde durmakta yarar yoktur.

Salname'de sıralanan «Müseccel ve Faal Ecnebi Sigorta Şirketleri»nden (s. 236-41) biri 1927'de terk-i faaliyet etmiştir. 18'i 1915-18 yıllarında kurulmuştur, yalnız biri 1885'ten kalmadır (*The General Accident and Fire - England*), 41'i yenidir. Biri İzmir'de (*Lloyd Continental*), geri kalanların hepsi İstanbul'dadır. Uluslarına göre dağılımı şöyledir:

14 Fransız, 13 Alman, 11 İngiliz, 7 İsviçre, 6 İtalyan, 3'er Bulgar ve Avusturya, 1'er İspanyol, Danimarka ve Amerikan.

Aynı kaynaktaki (bankalar dahil) «Müseccel ve Faal Ecnebi Şirketleri»nden (s. 242-51) biri mefsuhtur. 9'u savaş yıllarında ve 2'si 1911-12'de kurulmuştur, yalnız biri 1876'dan kalmadır (*Wagons Lits:* Avrupa Sürat Katarları Beynelmilel Yataklı Vagon Ş.), 109 tanesi 1923 ve daha sonraki yıllarda oluşmuştur. Bu yabancı ortaklıklardan 11'i İzmir'de, 2'si Mersin'de (*The Export Steamship Corp.* ABD ile *Sicmat* İtalyan), 1'i Ankara'da (*Philipp Holzmann* Alman İnşaat Ş.), geri kalan 107 tanesi İstanbul'da çalışmaktadır. Bunların ulusal dağılımı şöyledir:
33 İngiliz, 23 Fransız, 14'er İtalyan ve Amerikan, 8 Alman, 7 Belçika, 4'er Romen, SSCB, Felemenk, 3 İsviçre, 2 İsveç, 1'er de Macaristan, Avusturya, Bulgaristan, Mısır, Yunanistan, Çek ve Rus (Çarlıktan Fransa'ya aktarılmış ve yeni uyrukluk almamış).

Devlet Salnamesi'nde, bunlara karşılık, 11'i sigorta şirketi olmak üzere toplam 244 yerli şirket sayılmaktadır. Ancak, «yerli» diye gösterilen bu ortaklıklardan da bazıları, karma sermayeli ya da doğrudan doğruya yabancı şirketleridir: Şark Demiryolları, Selânik ve Osmanlı Bankaları, Balya-Karaaydın Madenleri, AEG, Junkers, Siemens kuruluşları vb.

yıllarda önemli ölçüde açık vermiş, 1930'dan itibaren dışalımların koruma önlemleriyle küçültülmesi ise dengeyi lehe çevirmiştir:

Yıl	Dışalım	Dışsatım	Fark	(Milyon TL)
1923	145	85	— 60	
1924	194	159	— 35	
1925	242	192	— 50	
1926	235	187	— 48	
1927	211	158	— 53	
1928	224	174	— 50	
1929	256	155	—101	
1930	148	152	+ 4	
1931	126,6	127,2	+ 0,6[34]	

Yabancı tüccarlar, öteki pazar ülkeleri gibi Osmanlı İmparatorluğunda da ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden beri kendi meslek örgütlerini kurmuşlardı: İngiliz, Amerikan, Alman, İtalyan, Fransız vb. Ticaret Odaları vardı. Birinci Dünya Savaşı içinde düşman devletlere ait meslek örgütlerinin etkenliklerinin durudurulması sonucu, Türk Ticaret Odaları önem kazandı. Bırakışma yıllarında ise, özellikle İstanbul'da dış ticaret hemen bütünüyle yabancıların eline geçti. Türkiye'deki İngiliz Ticaret Odası'nın (The British Chamber of Commerce for Turkey 1913'te «and the Balkan States» ekini almış, 1925'te yeniden eski ad ve kapsamına dönmüştür) faaliyet raporlarında savaş sonrası üye sayıları şöyle gösterilmiştir:

	Yaşamboyu üyeler	Öteki üyeler	Toplam	Artma/Azalma
1919	38	412	450	+ 7 1914'e göre
1920	45	545	590	+140
1921	51	582	633	+ 53
1922	52	578	630	— 3
1923	52	528	580	— 50
1924	52	437	489	— 91
1925	51	350	401	— 81
1926	49	338	387	— 14
1927	48	317	365	— 22.[35]

[34] Z. Y. Herschlag, *Turkey, The Challenge of Growth*, s. 43 ve 369.

[35] Hoover Kütüphanesinde, Türkiye'deki İngiliz Ticaret Odasının 1921'den 1927'ye kadar yedi tane yıllık faaliyet raporu bulunmaktadır. Bu örgütün onursal başkanları arasında, Yüksek Komiser Sir Horace Rumbold ve Düyun-u Umumiye Yönetim Kurulu Başkanı Sir Adam Block, daha sonraki Büyükelçiler Sir Ronald Lindsay ve Sir George Clerk, Onursal Başkan Vekilleri arasında da Osmanlı Bankası Genel Müdür Yardımcısı Albay Procter gibi ileri gelen zevat yer almaktadır. Yukarıda verilen sayıların, İngiliz ticaret kolonisini doğru yansıtmadığını, hem eksik, hem fazla

1925 Eylül ayında Türk Ticaret Odaları bir yasayla yarı-resmî statü kazanmış, 1926'da da yabancı ticaret odalarının «oda» sıfatı taşımalarının yasaklanması üzerine, 1927'deki bütün yabancı tüccarlar Türk Ticaret Odasına kaydolmuşlardır.[36]

Yabancılara Verilen İmtiyazlar

1924 yılında Türkiye'deki yabancı sermaye toplamının yarıya yakını Alman, dörtte birinden çoğu Fransız, altıda biri İngilizdi; ABD'nin payı ise % 2'den azdı. 63,5 milyon £ sermaye toplamı olan 94 yabancı şirketten 7 tanesi demiryollarında, 6'sı madencilikte, 23'ü bankacılıkta, 12'si endüstride işliyordu, 35'i ticarî nitelikteydi, 11'i belediye imtiyazları kullanıyorlardı.[37] Bunlara ek olarak, Cumhuriyetin ilânını izleyen yıllarda, ülkenin doğal kaynaklarının işletilmesi için verilen 400 kadar imtiyazın yalnız 10

olduğunu dikkate almak gerekir; çünkü bir yandan üyelik zorunlu değildir, öte yandansa İngiliz olmayan ve Türkiye'yle sürekli ilişkili bulunmayan firmaları da kapsamaktadır. İşgal yıllarında ticaret büyümesi dolayısıyla üyeliğin mantar gibi arttığı, savaş sonrasında ise dünya çapındaki kasılmayla ilgili olarak azaldığı, ayrıca ölenlerin, ülkeden ayrılanların yerine yenilerinin pek gelmediği, yerli Ticaret Odaları üyeliğinin zorunlu tutulmasının da son yıllarda sayıları etkilediği anlaşılmaktadır.

İşgal sırasında dış ticaretin genişlemesi, Türk-Amerikan ticaret istatistiklerinde açıkça görülmektedir. Birinci Dünya Savaşından önceki yıllarda Türkiye'nin ABD'nden dışalımı 3,5 milyon $, ABD'ne dışsatımı ise 20 milyon $ dolaylarında iken, bu sayılar savaş sırasında iyice küçülmüştür. 1919-22 arasındaki dört yılda ise büyük bir fırlayış vardır:

(Milyon $)	Dışalım	+	Dışsatım	=	Toplam Ticaret	1926 fiyatlarıyla
1919	25,2		37		62,2	44,9
1920	42,2		39,7		82	53,1
1921	23,9		13,2		37,2	38,1
1922	15,9		21,6		37,6	38,9

L.J. Gordon, *American Relations with Turkey: 1830-1930*, s. 60.

Bu yazar Amerika'dan dışalımın yükselişini, normal ticaret kazancından çok, Türkiye'nin o yıllardaki aşırı yoksulluğu, Amerika'nın insaniyetçi yardımı ve Avrupa'nın Türkiye tüketimini karşılayacak durumda olmayışı gibi olağanüstü nedenlere bağlamaktadır. Daha sonraki yıllarda, Avrupa'nın kendine gelmesi, Chester projesinin çıkmaza girmesi ve Türklerin himayecilik politikası, genişlemeyi sona erdirmiştir.

[36] Örgütün 8.451 Türk ve 1.595 yabancı üyesi olmuştu. Hüseyin Avni Şanda (der.), *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1926-1927-1928 Seneleri Faaliyet ve Muamelâtına Ait Umumî Rapor*, s. 346-47'den Çağlar Keyder, «Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Tüccarının 'Millî'leşmesi,» *ODTÜ Gelişme Dergisi 1979-1980 Özel Sayısı*, s. 249'da aktarılıyor.

[37] Herschlag, *Turkey: The Challenge of Growth*, Tablo 1.

tanesi gerçekleşmiş, ötekileriyse çeşitli borsa spekülasyonlarına konu edilerek elden ele geçirilmiştir.[38] Bir Alman yazarı, Krüger, Türk piyasasını sömürmek isteyen o günlerdeki yabancı girişimciler hakkında şunları anlatıyor:

> «Lozan Antlaşmasının daha mürekkebi kurumadan, İstanbul ve Ankara Avrupa'nın her yerinden, hatta ABD'nden büyük spekülatör ordularının işgaline uğradı; bunlar akla gelebilecek her türlü araca başvurarak, özellikle de fiyat kırarak sipariş almaya çalışıyorlardı Müthiş adlar taşıyan şirketlerin acentaları bütün bakanlık binalarının bekleme odalarını doldurdular; fakat siparişler verildikten sonra, bu bayların çoğunun en küçük sözleşmeyi bile yerine getirecek malî destek ve güçten yoksun, önemsiz komisyoncular olduğu anlaşıldı. Bu durum, Türk yönetimi için çok utanç verici sonuçlar doğurdu; gelecekte güvence aramaktan başka çare yoktu. Bir imtiyaz isteyen herhangi bir ecnebi firmasının, görüşmelerden önce resmî Türk bankalarına söz konusu sözleşme tutarının % 7,5'unu ve sözleşme imzalanırsa bir % 7,5'unu daha teminat olarak yatırmasını gerektiren bir yasa çıkarıldı. Üstlenicinin yolsuzluğu kanıtlanırsa, bu % 15'e el konulacaktı.»[39]

Herschlag, Lozan Barış Antlaşmasından sonra birçok yabancı imtiyazın tasfiye edilmesinin, bu Antlaşmanın yasal gereği olmaktan çok, söz konusu Antlaşma hükümlerinin Türk hükûmetlerince keyfî bir biçimde yorumlanmasının sonucu olduğunu yazmaktadır.[40] Oysa, Krüger'in verdiği bir örnek, Türk tutumunun haklılığını gösteriyor. Şöyle ki, Tütün *Régie*'si yarattığı toplumsal acılardan başka (30 yılda kaçakçı-kolcu çatışmalarında 40.000 kişi ölmüştür), 1924'te ancak 10 milyon TL karşılığı 4 bin ton tütün satabilmiştir; 25 Şubat 1925'te İnhisarlar İdaresi'nin kurulmasından sonra ise, 1926'da yeni idare 30 milyon TL karşılığında 9 bin ton tütün satmıştır. Régie'nin hükûmete 30 yılda 1,5 milyon TL vermesine karşılık, 1928'de devlet tütünden 22 milyon TL kâr etmiştir.[41]

[38] M. Tunçay, yukarıda anılan *Sempozyum* bildirisi, s. 97: Yabancıların ekonomimize daha çok girmesini isteyen İsmet Paşa, «Bize müracaat edenlere sorduğumuz ilk şey, ne kadar müddette işletmeye başlayacaksınız, sorusundan ibarettir» demektedir.

[39] Dr. K. Krüger, *Kemalist Turkey and the Middle East*, s. 58-59.

[40] *Op. cit.*, s. 18.

[41] Krüger, *op. cit.*, s. 62-63. Ç. Keyder, *Régie* monopsonunun kaldırılmasının kuşkusuz tütün üreticisinin yararına olduğunu söylemekte; «ancak Türk tacirleri yabancı sermayenin yerini almaksızın yabancı firmaların mahallî uzantıları olarak çalışmaya başladılar. Trabzon'daki Serdarzadeler gibi (bu firma 1929'da iflâs etmişti)

Yine Herschlag, «Sorumlu yöneticiler borç karşılığı imtiyaz vermeyiz diye konuşurlarken, gerçekte bir İsveç-Amerikan firmasından 10 milyon altın $ ödünç alınırken bir kibrit ve benzeri tutuşturucular tekeli verildiği»ni yazmaktadır (s. 68). 15 Haziran 1930 tarih ve 1722 sayılı yasayla onaylanan sözleşmeye göre, (Ivar Kreuger Konsernine bağlı) Amerikan-Türk Yatırım Şirketi, bu imtiyaz karşılığında Türk hükûmetine % 6,5 faizle ve 25 yıl vadeyle bu miktarda borç vermeyi yükümlenmiştir (s. 93). Gerçekten, incelediğimiz dönemde dışarıdan alınan tek devlet borcu budur.[42]

X. Yıl Rehberi'nde verilen bilgilere göre, «Eski İdareden Müdevver İmtiyazlı Şirketler» şunlardır:

İstanbul Elektrik
İstanbul Tramvay
İstanbul Tünel
İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo
Üsküdar ve Kadıköy Su
Eskişehir Elektrik
İzmir Havagazı
İzmir Su
İzmir Elektrik ve Tramvay
İzmir Rıhtım ve Liman
Bursa Cer ve Tenvir-i Elektriki

(Rıhtım Şirketi hariç, bu şirketlerin yatırımları toplamı 75,5 milyon TL'dır. TC de bu bayındırlık işlerine 4,19 milyon TL milli sermaye yatırmıştır.)

Bunlara, Cumhuriyetin ilk on yılında teşekkül eden şu imtiyazlı şirketler de katılmıştır:

Ankara Havagazı
Üsküdar - Kısıklı Tramvay
Ödemiş Elektrik (Belediye)
Samsun » »
Trabzon »
Adana »
Ankara »
Konya »
Kayseri »
Malatya Elektrik
Antalya »
Denizli »
Sıvas »
Ödemiş Su (Belediye)
Samsun » »
Ankara Otobüs
Aeroespresso Italiana Tayyare (Ruhsat)
Beynelmilel Seyrüsefer-i Havaî (Ruhsat)

Bu şirketlerin hepsinin değilse, büyük çoğunluğunun yabancı olduğu açıktır. Öte yandan, incelediğimiz dönem boyunca yabancı girişimlerden çok azı millileştirilmiştir. Gerçekten, Cumhuriyetin ilk on yılında, yalnızca iki yabancı demiryolu şirketinin devletleştirildiğini görüyoruz:

hinterlanddaki üreticilerden satın aldıkları tütünü, limanda Fransız, Amerikan ya da Alman tacirlerine satıyorlardı» demektedir («Türk Tüccarının 'Milli'leşmesi,» s. 251).

[42] Selim İlkin, İsveç'te yapılmış bir doktora çalışması (Ulla Wikander, *Kreuger's Match Monopolies 1925-1930)* üstüne yazdığı kitap eleştirisinde, bu istikraz hakkında geniş bilgi vermektedir: *ODTÜ Gelişme Dergisi,* Cilt 7 (1980), Sayı 3-4, s. 395-406.

31 Ocak 1928 tarih ve 1375 sayılı Kanunla, 204.175.400 İsviçre Frangı karşılığı satın alınan Anadolu ve Mersin-Tarsus-Adana Demiryolu, Haydarpaşa Limanı şirketleri ile 30 Mayıs 1931 tarih ve 2745 sayılı Kanunla, 1.825.800 Sterline satın alınan Aydın Demiryolu şirketi.[43]

d) Yolsuzluklar

Korkut Boratav, yukarıda andığım bir makalesinde, «sonraki yıllarda 'devlet eliyle fert zengin etmek' diye anılan politikaların ilk ve çok açık örnekleri»nin 1923-29 döneminde görülebileceğini ileri sürmektedir.[44] Gerçekten, «yolsuzluk» tıpkı cinayet gibi, her ülkede ve her çağda gözlemlenebilecek bir olgudur; ancak T.C.'nin tek-parti döneminde döneminde yolsuzlukları ayrıca söz konusu edilmeye değer buluşumuzun nedeni, bunların başka zamanlara oranla ne kadar daha yoğun olduklarını bilmediğimiz halde, bu sıralar, İsmet Paşanın deyişiyle «siyaseti ticarete âlet etmek» yolundan yapılmalarıdır. İnönü'nün bu sözünü aktaran Yakup Kadri Karaosmanoğlu,[45] «... dünkü Millî Mücadeleciler ve o günkü devrimciler kadrosunun bir kazanç ve menfaat şirketi karakterini taşımaya başlaması»ndan yakınmaktadır: «kimi arsa spekülasyonları, kimi taahhüt işleri, kimi de türlü türlü şekillerde komisyonculuklar peşine düşmüş...» (s. 86).

Bu dönemde «siyaseti ticarete âlet ederek» yapılan yolsuzlukların en ünlü örneği, (eskiden İstiklâl Mahkemesi reisliğinde de bulunmuş) sabık Bahriye Vekili Topçu İhsan (Eryavuz) Beyin, bakanlığı sırasında Yavuz

[43] Dr. Mehmet Selik, *Türkiye'de Yabancı Özel Sermaye: 1923-60* (Ankara: Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, No. 5, 1961), teksir, s. 3-11.

Bu kaynakta gösterilen 20 (Ergani Bakır hisseleri ve Bomonti Bira Fabrikası ile 22) millileştirmenin geri kalanı, (İkinci Dünya Savaşının sonuna kadar) daha sonraki yıllarda yapılmıştır.

[44] «1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi,» *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları Sempozyumu*, s. 42.

[45] *Politikada 45 Yıl*, s. 100. Yakup Kadri'nin 1934'te yazdığı *Ankara* romanı da «yolsuzluk» olgusunun dramatik bir anlatısını içermesi yönünden çok ilginçtir. Romanın kahramanı Selma Hanım 1921 dolaylarında Bankacı Nazif'in, 1924 dolaylarında Emekli Binbaşı Hakkı'nın, 1942 dolaylarında da Romancı Neşet Sâbit'in eşidir. Bu ayrı kocalarla yaşama aşamalarının herbiri birer bölümdür. İlk bölüm Milli Mücadele ruhunu yüceltmekle birlikte, gerçekçi bir biçemde yazılmıştır; son bölüm romanın yazılışından sekiz yıl sonrasına yansıtmayla bir Kemalist utopyadır. Orta bölüm ise bir yergidir ki, yazar romanının 1964'teki 3. basımının önsöz notunda, «biz sosyal, kültürel ve ekonomik devrim şartları bakımından hâlâ romanımın İkinci Bölümünde verdiğim ve karikatürünü yaptığım Ankara'nın içinde tepinip durmaktayız» demektedir. (*Kadrocu* bir anlayışla yazılan bu romanın daha sonraki basımlarında yazarca yapılan değişiklikler, ayrıca ilginçtir!)

zırhlısının onarımı için bir Fransız Şirketi ile yapılan sözleşmede rüşvet alması olayıdır. 1927 sonlarında başbakan İsmet Paşanın isteği üzerine Divan-ı Âliye sevkedilen bu zatın suçluluğu kanıtlanarak, iki yıl hapse mahkûm olmuştur.[46]

(Yine eski İstiklâl Mahkemesi reis ve âzâlarından Kılıç Ali ve Kel Ali/Çetinkaya Beylerin methaldar bulundukları) örgütlü bir yolsuzluk örneği de, «Türkiye Millî İthalât ve İhracat Anonim Şirketi»dir.[47] 1922'de kurulup 1937'de fiilen, ancak 1949'daysa hukuken son bulan bu «devlet yardımıyla özel girişimi zengin etme» macerası, herhangi bir cezaî kovuşturmaya uğramamıştır.

Başka örnekler üstünde durmak istemiyorum. Ancak, şurasını belirteyim ki, 24 Mayıs 1928 tarih ve 1339 sayılı Orduya Müteahhitlik ve Komisyonculuktan Memnu Olanlar Hakkında Kanun gibi kimi yasal önlemlerle bu tür yolsuzlukların önü alınmaya çalışılmış olmakla birlikte, dönemin bu olayları teşvik eden değilse bile, kolaylaştıran bir takım özellikleri olduğu için, bunlara karşı mücadele başarıya ulaşamamıştır.[48]

Bu kitapta incelenen dönemin sonunda, Türkiye'nin ekonomik durumu (yolsuzluklarla ilgili olmayarak ve başlıca Dünya Ekonomik Bunalımı-

[46] İstanbullu işadamı Ömer Nâzım Beyin İhsan Beyle kurduğu şirketin üçüncü ortağı olan Bilecik milletvekili Dr. Fikret Bey de, aynı Yüce Divan kararıyla dört hapse mahküm olmuş ve onun gibi mebusluğu kalkmıştır. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 21 Nisan 1928.

Ayrıca bak. *Vakit*, 3 Şubat 1930: «İhsan Bey hapisten çıktı. Sabık Vekil şişmanlamış, saçları ağarmıştır. ... Sabah saat 9.30'da tahliye olundu. Kendisini refikası, ahçısı, hizmetçisi beraberlerine alıp yaya olarak Samanpazarı tarikiyle evine götürdüler.»

[47] Bu ortaklık üstüne bak. yukarıda Bl. 11/2/dn. 65.

[48] Eski Adalet bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) Beyin 1930 Aralık ayında *Halk Dostu*'nda çıkan «Hırsızlar Teslim Olun» başlıklı bir yazısına bir gönderme gördüm ise de, bu gazeteyi bulamadım.

Açıkça yolsuzluk/hırsızlık olmamakla birlikte, «haksız kazanç kaynağı oluşturan önemli bir alan da, inşaat müteahhitliğiydi. Eleanor Bisbee, bu konuda, «Bazı zenginler gayrimeşru yollardan servet edinmişlerdir, fakat meşru servetlerin de yirmi beş yıldan kısa bir sürede çeyrek milyon yeni nüfus çeken başkent Ankara'nın hızlı gelişme döneminde üstlenicilikle kazanılmış olmasına şaşmamak gerekir» demektedir (*The New Turks*, s. 107). Devletin bu işlere ayırdığı görece büyük fonlara bir örnek olarak, 24 Mayıs 1928 tarih ve 1352 sayılı yasanın 1. maddesi şöyledir: «Ankara şehrinde inşa edilecek vekâlet ve devair binalarıyla memurin apartmanları için her sene bütçesine vazedilecek miktarı 1,5 milyon lirayı geçmemek ve asgari 6 senede tediye edilmek üzere 9 milyon liraya kadar taahhüdat icrasına ve bu miktarda bono ihracına Maliye Vekâleti mezundur.»

nın etkisi dolayısıyla) bir hayli kötüdür. İngiliz Ticaret Ataşesinin 31 Mayıs 1932 tarihli bir raporunda belirttiği gibi, «1931 TC'nin en sıkışık ticaret yıllarından biri olarak hatırlanacaktır, şimdiki yıl da belirgin bir düzelme göstermemektedir. Dışalım mallarının belli başlı müşterileri, nüfusun dörtte üçünü oluşturan tarımcı sınıflardır ve Türk ürünlerinin fiyatlarındaki feci düşüş, doğal olarak satınalma gücünü azaltmıştır. Resmen açıklanan politika, her ülkeden yapılan alımları o ülkeye satımlarla dengelemektir. Ülkeyi dışalımlardan bağımsız kılma amacıyla endüstriyi uyarmak için büyük çabalar harcanmaktadır. Ama net sonuç şudur ki, satınalma gücü durmadan düşmektedir, vergilerin artmasına karşın vergi ödeme yeteneği azalmaktadır, vergileme çoğaltılmakla birlikte gelirler düşmektedir.» (Sir A.T. Waugh, «Nine Years of Republic in Turkey,» *Journal of the Royal Central Asian Society,* XX (1933), s. 61'de alıntılanmıştır.)

2. LÂİKLİĞİN İLERLEMESİ

Bu altbölümün başına, Lâikliğin 50. Yıldönümü dolayısıyla, İstanbul İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi Mezunları Cemiyeti tarafından 22-24 Aralık 1978'de Atatürk Kültür Merkezi'nde düzenlenen bir sempozyumda okuduğum —şimdiye kadar yayımlanmamış— bir bildirinin metnini koymak istiyorum. Hernekadar bu bildiri, (bence sempozyum sunuşlarının olması gerektiği gibi) tartışmalara yol açmak için, köşeleri sivriltilmiş bir polemik biçemiyle yazılmış, nitekim o toplantının dışında bile yankılara yol açmış ise de,[1] bu dönemdeki lâiklik anlayışı ve uygulaması üstüne genel görüşlerimi topluca ortaya koyması bakımından, konuya uygun bir giriş sayılabilir.

a) Lâiklik ve Halkçılık

Lâiklik, hiç kuşkusuz ilerici bir ilkedir. Halkçılık da öyledir. Ama, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında, bu iki ilke birbiriyle çatışmıştır. Bu durumda, Kemalist Lâiklik düşünce ve uygulamasını nasıl değerlendirmemiz gerekiyor? Bizi din bağnazlığının baskısından kurtardı, özgür düşünme olanağına kavuşturdu diye, Lâikliği katıksız olumlu bir devrim mi

[1] Örneğin, İstanbul Hukuk Fakültesi'nden Doç. Dr. Bülent Tanör, «Lâiklik Bir İthal Malı mıdır?» başlıklı bir yazısında (*Yargı*, Sayı 34 - Şubat 1979, s. 7-9), benim lâikliği «Batıya rağmen Batıya yaranma» siyasetinin bir ürünü diye görmemi ve «toplumsal bir gereklilik sonucu doğmuş olmadığı»nı ileri sürmemi eleştirerek, bunun hem yanlış, hem de «tarihimizin olumlu miraslarından birini daha halk düşmanlarına terketme anlamına geldiği için siyasal sonuçları bakımından da zararlı bir öneri» olduğunu söylemektedir. Bense, bildirimin böyle özetlenebileceği kanısında olmadığım gibi, yanlışımın nereden geldiğini de hâlâ anlamış değilim. Ayrıca, bilimsel çalışmaların siyasal endişelerle yönlendirilmesini de doğru bulmuyorum.

sayacağız; yoksa demokrasiye aykırı düştüğü ve halk kitlelerinin Cumhuriyet yönetiminden yabancılaşmasına yol açtığı için eleştirici gözlerle mi göreceğiz? İşte, bildirimin temelindeki sorunsal, bu.

Yalnız, konumu böyle tanımlarken, Kemalizmin Altıok'undaki Halkçılık ilkesinin Demokrasiyle özdeş olmadığını, daha çok, Büyük Fransız Devrimi düşününe özgü bir anti-monarşizm ve statü ayrıcalıklarına düşmanlık anlamına geldiğini belirtmeliyim. Hatta, bizim Halkçılık İdeolojimiz, sınıfları ve sınıf çatışmasını (kâh «yoktur» kâh «olmamalıdır» diye) yadsıyıp meslekî ve zümrevî tesanüde belbağlamakla,[2] demokrasinin liberal ya da plüralist türüne de, sosyal ya da sosyalist türüne de aykırı düşmektedir. (Zaten, demokrasinin başka bir türü de yoktur!) Bu bakımdan, sözlüksel *(lexicographical)* anlamıyla, yönetimin halkın yararı için olmasının yanısıra, halk tarafından yahut hiç değilse, halkla birlikte olması diye, demokrasi karşılığı kullandığım Halkçılık, bizdeki Lâiklik anlayış ve uygulamasıyla çatışmış olabilir, ama bizim klâsik Halkçılığımız pek öyle olmayabilir.

Altıok'a da yansıyan Halkçılık, eşitlikçi ve özgürlükçü bir ilke olarak geliştirilmemiş, ulusçulukla sınırlanmış, daha doğrusu (Halk kavramının yerine Ulus kavramı konularak) ulusçuluğa dönüştürülmüştür. Türk Ulusçuluğu, (kapitalist ya da sosyalist) Enternasyonalizmin karşıtı olarak tanımlanır; ama bu ilke, asıl, kafa saymayı gerektiren bir Halkçılık anlayışını, «millî irade» ve «millî hâkimiyet» gibi Rousseaucu kavramlarla aşmak için kullanılmıştır. Bir süreç içinde evrileduran bu bulanıklığa baştan dokunmak istedim. Lâiklik de, Halkçılık da, öbür ilkeler gibi, günümüze gelinceyedek hayli değişmiştir. Ben, bugün benimsediğimiz Halkçılık anlayışıyla (ki, Cumhuriyet'ten önce, Kurtuluş Savaşı yıllarında tutumumuz bu anlayışa çok yakındır) daha sonra savunulan ya da uygulanan Lâiklik anlayışının sürtüşmesi sorununa eğileceğim.

İzleyeceğim yol ise şöyle : önce, din konusunda, genel anlamıyla Halkçılığı zedelemediğini düşündüğüm bir görüşü ele alıp, sonra da bizdeki Lâikliğin bu uyumu nasıl ve niçin gerçekleştiremediğini araştırmaya çalışacağım.

[2] Bu konuda, Zafer Toprak'ın, geçenki *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları* seminerine sunduğu, «Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu» başlıklı bildiriye bakılabilir (İstanbul: İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi Mezunları Derneği Yay., 1977), s. 13-31. Aynı yazar, *Toplum ve Bilim*'de çıkan, «II. Meşrutiyette Solidarist Düşünce: Halkçılık» adlı bir yazısında, bu ideolojinin kökenleri üstünde durmuştur: Sayı 1 (Bahar 1977), s. 92-123. Ayrıca, İlhan Tekeli ile Gencay Şaylan'ın yine aynı dergide yayımlanan «Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi» başlıklı uzun makalelerinde de, Halkçılığın daha geniş bir dönem boyunca, İttihat ve Terakki'den bugüne kavramsal bir çözümlemesi yapılmaktadır: Sayı 6-7 (Yaz-Güz 1978), s. 44-110.

Örnek metin olarak, genç Marx'tan bir parça seçtim. Marx'ın 26 yaşındayken Paris'te yayımladığı *Deutsch-französische Jahrbücher'in* ilk ve son sayısında çıkan «Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Doğru» başlıklı yazısının Giriş'inden bir parça.[3] Hemen belirteyim ki, bu parçadaki hümanist anlayışın Marxizmin ya da Komünizmin din üstüne son sözü olduğu savında değilim. Genç Marx'ın ne denli Marxist olduğu, burada beni ilgilendirmiyor. Yalnızca, ebedî ve felsefî özdeyişlerden, güzel sözlerden örülü olan bu parça, biçeminin (üslûbunun) çetin kabuğu kırılıp da içeriği serimlenince, din konusunda tutarlı ve doğru bir yaklaşımı dile getiriyor gibi geldi, bana.

« ... dinin eleştirisi, her türlü eleştirinin önkoşuludur. Yanılgının göksel biçim, *oratio pro aris et focis'i* (ocak yuva duası) yadsınır yadsınmaz, din dışı varlığına da karşı çıkılır. İnsan [bu vakte kadar] insan-üstü bir varlık aradığı göğün hayalî gerçekliğinde yalnızca kendi benliğinin bir yansımasını bulmuştur. Onun içindir ki, artık kendi sahici gerçekliğini aradığı ve aramak zorunda olduğu yerde, kendi görüntüsünden ibaret olanı, insan-olmayanı bulmak istemeyecektir.

Dinsiz eleştirinin temeli şudur : insanı din yaratmaz, insan dini yaratır. Gerçekten, din henüz kendini bulamamış ya da kendini yeniden yitirmiş insanın benlik bilinci, kendi kendisinin ayırdına varmasıdır. Fakat, insan dünyanın dışında oturan soyut bir varlık değildir. İnsan, insanın dünyasıdır, devlettir, toplumdur. Bu devlet, bu toplum, dinin dünyaya bakışını üretir, çünkü bunların kendileri tepetaklak bir dünyadır. Din, bu dünyanın genel kuramı, geniş kapsamlı özeti, yaygın mantığı, manevî *point d'honneur*'ü (yüceliği), coşkusu, ahlâkça onaylanması, görkemli bütünlüğü, avuntu sağlamaya ve haklı kılmaya yarayan evrensel temelidir. İnsanın özünün hayalî olarak gerçekleşişidir, çünkü insanın sahici bir gerçekliği yoktur. Böylelikle, dine karşı savaşım, manevî kokusu din olan (bu) dünyaya karşı da dolaylı olarak savaşımdır.

Dinsel acı çekme, aynı zamanda, hem gerçek acıçekmenin bir anlatımı, hem de gerçek acıçekmeye karşı bir başkaldırıdır. Din, baskı altındaki yaratığın iç geçirmesi, taş yürekli bir dünyanın duygusu ve ruhsuz koşulların ruhudur. Halkın afyonudur.

Halkın hayalî mutluluğu olarak dinin kaldırılması, gerçek mutluluğunu istemektir. İnsanların içinde bulundukları durum hakkındaki hayallerin

[3] Bu parça, Murat Belge'nın dilimize çevirdiği *Din Üzerine* adlı yapıtta da vardır (Gerçek Yay.). Murat Belge, sanırım, Moskova baskısı *On Religion* başlıklı İngilizce derlemeyi kullanmış. Ben, bir iki noktada önemli farklar olduğu için, David McLellan'ın düzenlediği, İngilizce Marx'ın Seçme Yazılarındaki *Early Texts*'ten alınmış metine göre yeniden çevirdim.

kaldırılmasını istemek, hayalleri gerektiren bir durumun kaldırılmasını istemektir. Bu nedenledir ki, dinin eleştirilmesi, dinin üstünde bir ermişlik aylası olarak durduğu gözyaşları vadisinin eleştirilmesinin başlangıcıdır.

Eleştiri, insanlar (bundan böyle) herhangi bir hayal kurmadan ya da rahatlık duymadan zincirlerini taşıyabilsinler diye değil, zincirlerini atıp canlı çiçekler toplayabilsinler diye, zincirlerin üstündeki hayalî çiçekleri koparmıştır. Dinin eleştirisi, kendi gerçekliğini düşünebilmesi, yaşayabilmesi ve yönlendirebilmesi için, insanın hayallerini kırar — hayalleri kırılıp aklı başına gelmiş bir insan sıfatıyla kendi çevresinde kendi kendisinin gerçek güneşi olarak dönebilmesi için. Din, insan kendi çevresinde dönmediği sürece onun çevresinde dönen hayalî güneştir.

Onun içindir ki, artık gerçeklik ötede olmadığına göre, burada ve şimdinin gerçekliğini ortaya koymak tarihin ödevidir. Tarihe yardımcı olan felsefenin birinci ödevi, insanın kendi kendisinden yabancılaşmasının kutsal biçimi bir kez açığa vurulduktan sonra, kendine yabancılaşmasının kutsal olmayan biçimlerini (de) açığa vurmaktır. Böylece, göğün eleştirilmesi yerin eleştirilmesine, dinin eleştirilmesi hukukun eleştirilmesine, dinbilimin eleştirilmesi de siyasetin eleştirilmesine dönüşmüş olur.»

Bu parçayı cümle cümle alarak açımlayacak (şerhedecek) değilim Benim anladığıma göre, burada din konusuna kontr-teolojik felsefî (diyelim, pozitivist) bir açıdan bakılmıyor; adeta sosyolojik bir açıdan yaklaşılıyor ve dinin toplumsal-siyasal düzenle ilişkisi vurgulanıyor. Sonra, inanılan (Tanrı), inanç sistemi (din) ve inanan (mümin) ayrımlanıyor. Tanrı'nın insanın bir projeksiyonu olduğu belirtiliyor. Böylelikle, Yaradancılığın da yolu tıkanmaktadır: dinleri yadsıyıp soyut bir Tanrı'ya inanmak olanağı yoktur. Dinin bir yanlış-bilinçlilik olduğu, ama yanlışlığının onu esinleyen dünya düzeninin tersliğinden ileri geldiği gösteriliyor. Onun içindir ki, din kişisel bir sorun olamaz — dini onaylamak ya da yadsımak, dünya düzenini onaylamak ya da yadsımaktan ayrılamaz. En son olarak da, dinin inanan kişinin ne tür bir gereksinimini karşıladığı anlatılıyor. İnanan inancından ötürü aşağılanmıyor, küçük görülmüyor — hatta tersine, anlayışla karşılanıyor.

Bütün bu çözümlemelerden şu sonuç çıkmaktadır ki, dine karşı tutum takınmak, zorunlu olarak dünyaya karşı tutum takınmayı da çift-içerir; yani beriki gibi, dünyaya karşı tutum takınmak da, dine karşı tutum takınmayı gerektirir.

Bir yanlış bilinçlilik biçimidir diye, dini kaldırmak ve yerine hiçbir şey koymamak, insanlara eziyettir; bir başka yanlış bilinçlilik biçimi koymaya kalkmaksa, boşuna bir çabadır. Yapılacak şey, dünyayın hayali, avuntuyu, yanlış bilinçliliği gerektiren durumunu değiştirmektir.

Genç Marx'ın yaklaşımında, birbirine indirgenemeyecek iki kategori olarak, dinle dünya ayrımının benimsenmediğini görüyoruz. Tersine, ortada tek bir konu vardır - o da, insanın uygar ve siyasal toplum içindeki durumudur. İnsan, toplumun evriminin bir döneminde, kendi toplum üyeliğini din diliyle tanımlar; daha ileri bir evredeyse, bu aldatıcı ilişki-kurma yerine, gerçek ve doğru bir bilinçliliğe erişir.

Bizim genellikle, İslâm'ın özelliğine ve Türkiye'nin 20. yüzyıl başlarındaki gelişmemişliğine bağladığımız, devletin birçok işlevini dinin üstlenmesi olgusu, bu çözümlemede evrensel bir zorunluluk olarak görünüyor.

Kemalizmin din konusuna el atması da, sanıyorum, temelinde, bundan ileri gelmektedir. Cumhuriyet, yalnızca saltanatı kaldırmakla yetinemezdi — hilâfetin simgelediği, devlete dinsel terimlerle bağlanmayı da değiştirmek zorundaydı. Eleştirilmesi gereken, bir tek, Kemalist Lâiklik anlayışı ve uygulama biçimidir.

Şurasını unutmamak gerekir ki, Lâiklik Osmanlı Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde, çağdaşlaşma sürecinin yapısal bir gereği olarak ortaya çıkmıştı. Çok uluslu, çok dinli bir İmparatorlukta, siyasal ilişkileri hâlâ başat *(dominant)* ulusun diniyle tanımlamak, öteki ulusal toplulukların baskı altında tutulmaya devam edilmesi demekti. Oysa, Devlet-i Aliyye artık o denli sağlam değildi ve büyük yabancı güçlerin etkisi altında demokratlaşmaya zorlanıyordu. 1293 Kanun-u Esasisinde devletin resmî dini kaydı olmakla birlikte, «memalik-i Osmaniyyede maruf olan bilcümle edyanın serbesti-i icrası» da güvence altına alınmıştır (madde 11). Meşrutiyet Meclislerinde ulusal ve dinsel gruplara kontenjanlar ayrılmıştır.

Kurtuluş Savaşı yıllarındaysa, din açısından daha önce başlayan Lâikleşmenin geri çevrildiği, din bağının alabildiğine vurgulandığı herkesçe bilinmektedir. Birinci TBMM'nde bir tek gar-i Müslim üye yoktu. Kamu gelirlerinde onca azalmayı göze alarak, salt dinsel nedenlerle, İçki Yasağı yasasını (Men'-i Müskirat Kanunu) çıkartan, bu Meclistir. İslâm Milliyetçiliğiyle siyasal toplumun tutunum *(cohesion)* öğesi olarak dinden yararlanma, o günkü koşullarda Araplar elden kaçırıldığına göre, geri kalan öteki gayr-i Türk, ama Müslüman azınlıkların, Kürtlerin, Çerkeslerin, Lâzların vb. işbirliğini sağlama gereğine de hizmet etmekteydi.

1924'te Hilâfetin ilgasından başlayarak,1928'de Anayasa'daki devletin dini kaydının kaldırılmasına varan, 1937'de de temel bir ilke olarak Anayasa'da yer alan Cumhuriyet Lâikliği,[4] bir bakıma, Osmanlı İmparatorluğu-

[4] 2. maddedeki «devletin dini» hükmünü kaldıran 10 Nisan 1928 tarihli Anayasa değişikliği, aynı zamanda, 16 ve 28. maddelerdeki milletvekillerinin ve cumhurbaşkanının ant içme formüllerindeki «Vallahi» yerine, «namusum üzerine söz veririm»

nun tersine, yapısal gereği kalmamış bir hareketti. Türkiye Cumhuriyetinin nüfusu, Osmanlı teb'asından çok daha türdeş (homojen) olduğu için, Lâiklik devrimimizin, salt kültürel plânda, Batı öykünmeciliğinden kaynaklandığı düşünülebilir; hatta bu devrim, Batı'ya karşın Batı'ya yaranma gayreti diye yorumlanabilir. Ancak, halifeliğin kaldırılmasında, bir ölçüde, Alevîlerin varlığını, yapıdan gelen bir gerekçe sayabiliriz.

Bir kere, içerik olarak, Cumhuriyet Lâikliği hiçbir zaman «resmen ve alenen» dinin özüne karşı çıkmamış, gerçek Müslümanlığa aykırı olduğu öne sürülen boşinançlara ve dinin kötüye kullanılmasına saldırmakla yetinmiştir.[5] Örneğin, T.C.'nde sosyalist ülkelerde olduğu gibi, dine karşı propaganda özgürlüğü tanınmamıştır; hatta Türk Ceza Kanunu'nda (madde 175 ve 241) «devletçe tanınan dinler» gibi, 93 Kanun-u Esasîsindeki «memalik-i Osmaniyede maruf edyan»dan daha geri bir söyleyişle, İslâm başta olmak üzere, herhalde «Hak kitapları» olan dinler korunmuştur. Yine öz açısından, Kemalist Lâiklik, dinin toplumsal kökenlerini yok etmeye

ibaresini getirmiş, «ahkâm-ı şer'iyenin tenfizi»ni de 26. maddedeki TBMM'nin görevleri arasından çıkarmıştır.

Altıok içinde Lâikliği de 2. maddeye yerleştiren 5 Şubat 1937 tarihli Anayasa değişikliği ise, bir şey daha yapmış: 75. maddede «muaheze edilmeden» felsefî içtihat, din ve mezhep mensubu olunabileceği gibi, yine kınanmadan «tarikat» üyesi olunabilmesini bir anayasal hak olmaktan çıkarmıştır.

[5] Kemalist Lâiklik anlayışı, pek doğal olarak, Atatürk'ün kendisinin din konusundaki görüşlerinden kaynaklanmaktadır. Çeşitli konuşmalarına bakarak, Mustafa Kemal Paşanın, bir ara kaba materyalizm (Büchner - Haeckel) etkisiyle ona da eğilim duymuş bulunmakla birlikte, «tanrıtanımaz» *(atheist)* değil, «yaradancı» *(deist)* olduğunu söyleyebiliriz, sanırım. 18. yüzyıl Aydınlanma Çağına ve 19. yüzyıl Pozitivizmine uygun bir tür «usçul dinbilim» *(rational theology)* ve «doğal din» *(natural religion)* inancı vardır. Ancak, İslâmın «âhir ve ekmel din» olduğunu bir belit *(axiom)* gibi kabul ederek ya da siyasal taktik gereği, kabul ediyor görünerek, İslâmlığı bu çizgide yeniden yorumlamakta, İslâmiyetin özünde, kendi onayladığı «aklî ve tabiî din»le aynı şey olduğunu ileri sürmektedir. Bir de, Mustafa Kemal Paşa, «ciddi ve hakiki ulemâ»yı istisna etmekle birlikte, dinadamlarına müthiş düşmandır: «...ben şahsen onların düşmanıyım. Onların menfi istikamette atacağı bir hatve yalnız benim şahsi imanıma değil, yalnız benim gayeme değil, o adım benim milletimin hayatıyla alâkadar, o adım milletimin hayatına karşı bir kasıt, o adım milletimin kalbine havale edilmiş bir hançerdir. Benim ve benimle hemfikir arkadaşlarımın yapacağı şey mutlaka ve mutlaka o adımı atanı tepelemektir. ... Farzımuhal eğer bunu temin edecek kanunlar olmasa, bunu temin edecek meclis olmasa, öyle menfi adım atanlar karşısında herkes çekilse ve ben, kendi başıma yalnız kalsam, yine tepeler ve yine öldürürüm.» (Konya Türk Ocağı'nda yaptığı bir konuşmadan: *Hâkimiyet-i Milliye,* 26 Mart 1923).

Bu konuda, Naşit Hakkı Uluğ'un *Üç Büyük Devrim* (İstanbul: Ak Yay., 1973) adlı yapıtında, «Gazi M. Kemal'in Görüş ve İnanları» başlığı altında topladığı alıntılara bakılabilir (s. 87-95).

uğraşmamıştır. Feodaliteyle bağlaşımlarından ötürü, Kemalistlerin toprak reformunu gerçekleştirememeleri ve nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylü kitlelerinin maddî kaderini değiştirmekte etkili olamamaları Türk Devrimi'nin eksik bir burjuva devrimi durumunda kalması sonucunu doğurduğu gibi, Lâiklik ilkesinin de bir tür Kaesarism olarak, din üstünde devlet denetimini öngören bir çatışma ilkesi haline gelmesini zorunlu kılmıştır.[6]

İkincisi, biçim bakımından, Cumhuriyet Lâikliğinin, avam-havas ya da sıradan halk-seçkin aydın yabancılaşmasını körükleyen en önemli bir etmen olduğu söylenebilir. Kanımca, bu istemeden düşülen bir yanlışlık değil, tersine bile bile erişilmek istenen, amaçlanan bir durumdur.[7]

Kemalist aydınlar, bana «Osmanlı münevveranından müdevver» (ama çok daha ileriye götürülmüş) bir özellik olarak görünen, kendilerini halk yığınlarından ayrı ve üstün tutma isteklerini dinle ilgili tavırlarında da ortaya koymuşlardır. Jakobence bir görünüş altında, gerçekleri ve doğruları bilen ve yalnız kendileri bilen ve içlerinde, bunları yığınlara zorlamayla da olsa kabul ettirme görev duygusunu (misyonunu) taşıyan aydınlar için, Lâiklik, haktan ayrımlanmanın bir yolu ya da aracı olmuştur. Bence bu tutum, Altıok'taki Halkçılık ilkesini de, çağdaş demokratik anlayışı yansıtmak bakımından o denli yetersiz kılan tepeden inmeci dünya görüşünün kaçınılmaz bir sonucudur.

Dört beş yıl önce, Ankara'da Felsefe Kurumu'nun düzenlediği bir seminerde «Dogmatizm» konusunda bir bildiri okumuş ve orada, Kemalizmin yapıca bir tür «Yeni İslâm» olduğunu savunmuştum. (Aynı bildiride, Türkiye'de gözlemlediğimiz çeşitli sosyalizmlerin de «Yeni Kemalizmler» ve dolayısıyla «İkinci Yeni İslâmlar» olduğu görüşü de yer almaktaydı. Ama o konu, bizi burada ilgilendirmiyor.) Ben, bu yorumu yaparken, yeni bir şey söylediğimi sanıyordum. Meğer, merhum Dr. Adnan Adıvar, uzun yıllar önce, 1950'de, belki bu kadar kesin olmamakla birlikte, aynı

[6] (Bildirinin özgün metninde bulunmayan şu açıklamayı eklemek istiyorum:) Burada söz konusu olan, topraksız ya da az-topraklı köylüye tarım arazisi dağıtmaktan ibaret, klâsik bir toprak reformu değildir. Türkiye'de burjuva devriminin eksik kaldığı doğrudur; ama o dönemde devrimin çeşitli nedenlerle burjuva devrimi olarak tamamlanabileceği kuşkuludur. Belki yapılması gereken, ülkenin küçük üreticiye dayalı tarımsal yapısında, toprak dağıtmayla birlikte kooperatifleşmeyi gerçekleştirmekti. Ancak bu yoldan, köylü kitlelerinin maddi durumu düzeltilebilir ve ülkede yöneten-yönetilen özdeşliği sağlanabilirdi.

[7] 1961 yılında toplanan SBKP'nin 22. Kongresinde benimsenen program ise, «inançlı kişilerin duygularını incitmeden dinsel önyargıların üstesinden gelmek için» materyalist ideolojik eğitim yapılmasını öngörmektedir. Oradaki uygulamanın savunusunu üstlenmek istemiyorum, ama bu, Sovyet Devrimi'nin başından beri kuram-

şeyi söylemiş. Gerçekten, Yakın Doğu'da İslâmcı Düşünceyle Batıcı Düşüncenin Etkileşimi üstüne, Amerikalıların düzenlediği bir seminerde, Adıvar şöyle diyor:

> «Şimdi yeni düşünce, eskiden İslâm dogmasının tuttuğu yerin hemen hemen aynını tutmaktadır. Bundan ötürü, Türkiye'nin düşünce tarihinde, özgür ve eleştirici bir ruhun, İslâmcı ve Batıcı düşünüşler arasında bir etkileşim olmasını sağladığı herhangi bir düzenin varlığına işaret etmek hâlâ olanaksızdır. Gerçekten, Türkiye'de sahici bir etkileşim hiç olmamış, ancak Batıcı düşünüşün bu ülke üstünde bir etkisi olmuştur.»[8]

Adıvar, konuşmasında, bu etkileşimin gerçekleştirilememesinin sorumluluğunu tümüyle Kemalizmin katı tutumuna bağlamaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında İslâmcıların uzlaşmaya yatkın oldukları yolundaki yargısına pek katılmadığımı belirterek, aynı metinden birkaç cümle daha okumak istiyorum:

> Dinciler «İslam düşünce ve imanını, doğal ve bilimsel yasalarla uzlaştırmaya çalışarak ve lâikliğin gerçek anlamını vurgulayarak savunmaya devam ettiler. Bir bakıma, bu övülesi bir çabaydı, çünkü şimdiye dek karşıt olan her iki yanın da hoşgörüşünü gerektiriyordu. Fakat genç Cumhuriyet halkın geleneksel din uygulamalarını hoşgörmekle birlikte, İslâm düşünüşüne herhangi bir ödün vermek niyetinde değildi. O dönemde, Batı düşünüşünün, daha doğrusu Batı pozitivizminin egemenliği öylesine yoğundu ki, buna düşünce demek bile zordur. Daha iyisi, 'resmî dinsizlik dogması' demelidir. Prof. H A. R. Gibb'in imgeli deyişiyle, Türkiye pozitivist bir anıt-kabir olmuştur.»

Gerçekten, Kemalist Lâiklik Halkçılıktan öylesine uzaklaşmıştır ki, günümüzde bir sağcı yazarın o zihniyet hakkında söylediği şu sözü yalanlamak kolay değildir: «Bir taraftan 'Halkçılık' iddia ediyorlar, diğer taraftan halkı gittiği yolu takdirden âciz, şaşkın bir kuru kalabalıktan ibaret sayıyorlar.»[9]

Ancak, unutmayalım ki, Kurtuluş Savaşı sırasında Mustafa Kemal Paşanın kazandığı başarıda halkçı tutumunun payı büyük olmuştur. Bu tutumla ilgili olarak, size Millî Mücadelenin en başlarından, Hey'et-i Tem-

sal düzeyde benimsenmiş bir ilkedir. Hatta, ondan da yıllar önce Engels «Göçmen Yazını» başlıklı bir yazısında, genel tepki yasasını gözönünde tutarak, «Tanrı'ya en büyük hizmet, ateizmi zorunlu kılmak, dini yasaklamaktır» demiştir.

[8] Abdülhak Adnan-Adıvar, «Interaction of Islamic and Western Thought in Turkey,» (der.) T.C. Young, *Near Eastern Culture and Society* (Princeton, 1951), s. 127-29.

[9] Sadık Albayrak, *Şeriatten Lâikliğe* (İstanbul: Sebil Yay., 1977), s. 256.

siliye döneminden bir kanıt göstermek istiyorum. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hey'et-i Temsiliyesi, daha Ankara'ya gelmeden önce, Kolordu Komutanlarının da katılmasıyla Sıvas'ta toplantılar yapmaktadır. 17 Teşrinisani 335 (Kasım 1919) günkü bileşimde Reis Paşa şöyle konuşur: «... [İki yol vardır.] Biri bu milletin hülâsa-i âmâl ve efkârına [göre] yürümek, diğeri bizim fikirlerimize göre yürümektir. Şahsî kanaata [göre] değil, milletin kanaatını ve efkâr ve hissiyatını yoklayarak yürümelidir.»[10] Şimdi, bu halkçı anlayışla, Cumhuriyetin ilk çeyrek yüzyılındaki Lâiklik uygulaması döneminin tepeden inmeci aydın mutlaklığı arasında dağlar kadar fark vardır.

Hey'et-i Temsiliye dönemiyle Hilâfetin kaldırılması arasında yer alan bu değişiklik, aslında, oldukça ânidir, Cumhuriyet'ten önce olmamıştır. Hatta, Gazi Paşa yukarıdaki sözlerinden üç buçuk yıl sonra, aynı halkçı görüşü daha da açıklıkla savunmaktadır:

«Memleketimizin baştan başa bir harabe oluşunun sebeb-i aslîsi» ve «inhitatımızın [gerilememizin] ana sebebi» olarak şunları anlatır: «İslâm âlemi iki sınıf ayrı heyetlerden mürekkeptir. Biri ekseriyeti teşkil eden avam, diğeri ekalliyeti teşkil eden münevveran. Bozuk zihniyetli milletlerde ekseriyet-i azime başka hedefe, münevver denen sınıf başka zihniyete maliktir. Bu iki sınıf arasında zıddiyet-i tamme, muhalefet-i tamme vardır. Münevveran kitle-i asliyeyi kendi hedefine sevketmek ister; kitle-i halk ve avam ise bu sınıf-ı münevvere tâbi olmak istemez. O da başka bir istikamet tayinine çalışır. Sınıf-ı münevver telkinle, irşadla kitle-i ekseriyeti kendi maksadına göre iknaa muvaffak olamayınca, başka vasıtalara tevessül eder. Halka tahakküm ve tecebbüre [zorbalık] başlar; halkı istibdatta bulundurmağa kalkar. ... Halkı ne birinci usül ile ne de tahakküm ve istibdat ile kendi hedefimize sürüklemeğe muvaffak olamadığımızı görüyoruz. ... Bunda muvaffak olmak için münevver sınıfla halkın zihniyet ve hedefi arasında tabiî bir intibak olmak lâzımdır. Yani sınıf-ı münevverin halka telkin edeceği mefkûreler, halkın ruh ve vicdanından alınmış olmalı. Halbuki bizde böyle mi olmuştur? O münevverlerin telkinleri milletimizin umk-u ruhundan [ruh derinliğinden] alınmış mefkûreler midir? Şüphesiz hayır...»

Gazi Paşaya göre, aydınlar ülkülerini kendi ülkemize, tarihimize, geleneklerimize, özelliklerimize ve gereksinimlerimize bakarak saptamalıdırlar. Sonra, sözlerine şöyle devam eder:

[10] (Haz.) Uluğ İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1975), s. 33.

«İtiraf edelim ki, hâlâ ve hâlâ münevveranımızın gençleri arasında halk ve avama tetabuk [uyma] muhakkak değildir. Memleketi kurtarmak için bu iki zihniyet arasındaki ayrılığı durdurmak, yürümeğe başlamadan evvel bu iki zihniyet arasındaki tetabuku tevlid etmek lâzımdır. Bunun için de biraz avam kitlesinin yürümesini tâcil etmesi, biraz da münevverânın çok hızlı git(me)mesi lâzımdır. Lâkin halka yaklaşmak ve halkla kaynaşmak daha çok ve daha ziyade münevverlere teveccüh eden bir vazifedir.»[11]

Şimdi düşünelim: Kemalizm, Lâiklik konusunda, kurucusunun burada genel olarak istediği gibi mi davranmıştır, yoksa tahakküm, tecebbür ve istibdada mı düşmüştür? Ve cevabı, 1930 yılının ortalarında, yine genel olarak, Atatürk'ün kendi ağzından verelim: «Bugünkü manzara aşağı yukarı bir *dictature* manzarasıdır... (ve) Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessese, bir istibdat müessesesidir.»[12]

Konuşmamın başlarında, genç Marx'tan söz ederek, dinle dünya ayrımının temelsizliğine değinmiş, dinin toplumsal evrimin bir aşamasında, insanın dünyayla kendi ilişkisini tanımlamakta yararlandığı bir dilden başka bir şey olmadığını söylemiştim. Üstelik, İslâm, Hıristiyan ideolojisinden farklı olarak, bu ayrımı yapmamakta, «din dünya içindir» demektedir. Çağımızın ünlü bir İslâm düşünürü olan, merhum Ahmet Hamdi Aksekili'nin yazdığı gibi: «Kuran'a göre, din ile hayat, birbirinden ayrı iki şey değildir. Dinin hareket sahası, medenî dediğimiz hayatı en yüksek şekilde kuşatacak kadar geniştir. O, herşeyden önce, insanın maddiyatı ile, cismanî ihtiyaçları ile ilgilenir.»[13] Böyle olunca, Hıristiyanlıkta ideolojik bir temel bulabilen Lâiklik fikri, İslâm'ın özüyle çatışmakta ve bu durum, halkçı bir anlayışla yürütülmeyen Kemalist Lâiklik politikasının sakıncalarını arttırmaktadır.

[11] Yukarıda, dn. 4'te değindiğim Konya Türk Ocağı konuşması: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, cilt II (Ankara, 1959), 2. bas., s. 140-41.

İlginçtir ki, İtalyan devlet adamı Kont Carlo Sforza, Polonyalı Pilsudski, Çinli Yuan Şi-kai ve Sun Yat-sen gibi çağdaş diktatörler arasında (ama onlardan farklı olarak «gerçekçi») saydığı Atatürk'ün temel yanlışını, kendinden önceki aydın despotlardan daha hızlı ilerlemek istemiş olmasında görmektedir. *Makers of Modern Europe* (London: Matthews-Marrot, 1930).

[12] Derleyen Cemal Kutay, «Serbest Fırka Olayı,» Fethi Okyar'ın Kendi Elyazısı ile Hatıraları, *Tercüman*, 5 Aralık 1978 [gazetede bu sözlerin eski harfli yazmadan alınmış klişesi de var].

[13] Yazarın *İslâm* adlı yapıtından, Ahmet Selâmi Topçuoğlu'nun «Din Dünya için Gelmiştir» başlıklı makalesinde verilen alıntı; Ercüment Demirer, *Din, Toplum ve Kemal Atatürk* (Ankara, 1969), s. 187.

Konuşmamı, Hıristiyanlığın ünlü bir aforizması üstüne, yine genç Marx'ın bir sözünü aktararak sonuçlandırmak istiyorum. Bilindiği gibi, İsa, ağzından Roma'ya karşı bir lâf almak için, kendisine «vergi verelim mi?» diye soran kışkırtıcılara, bir Roma parasının üstündeki kabartmalara bakarak, «Kaesar'ın hakkını Kaesar'a verin, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya» demişti. İşte Marx bu söze değinerek, «Kaesar'ın hakkı yalnız altındır, sanmayın» diyor, «bu dünyada özgür akıl diye bir şey de vardır.»[14]

Akıl, özellikle özgür akıl, tarih boyunca, gerçekten, her türlü boşinancı çözen pek etkili bir silâh olmuştur. Ama, özgür akıl yalnız Tanrı'ya ve dine karşı değil, Kaesar'a ve onun lâik dinine karşı da kullanılabilir. Üstelik, bu yalnızca bir olanak değil, bir görevdir de.

b) Reformasyon mu, Dinin Denetim Altına Alınması mı?

TBMM'nin ilk yılarında başkanlık kürsüsünün arkasında «Birbirinize Danışınız» anlamında dinî bir levha asılı iken,[15] halifeliğin kaldırılmasından itibaren, demokrasiden uzaklaşılmasına koşut olarak, lâiklik adına dine karşı birçok adımlar da atılmıştır. Başlangıçta, bunlar dinin özüne dönmek[16] ve gerici dinadamlarının zararlı etkinliklerini önlemek gibi ge-

[14] K. Marx, *Kölnische Zeitung*'un 179. sayısının başyazısından (1842); M. Belge'nin çevirdiği, *Din Üzerine*, s. 9'da.

[15] Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi* (İstanbul: Rafet Zaimler Yay., 1958), 3. bas., s. 395.

Bu levhanın 1925 Şubat ayı sonlarında henüz yerinde durduğunu bir milletvekilinin şu konuşmasından alıyoruz:

«Ahmet Mahir Efendi (Kastamonu) — ... başımızda bak... (ve emrehüm şurâ beynühüm) nazm-ı celili vardır. Bu Meclisin Müslümanlık Meclisi olduğunu, bu nazm-ı celil-i ilâhî ispat ediyor. Bunun hilâfında hareket olunamaz. İşte (ve emrühüm şurâ)nın mânâsı da Müslümanların işleri meşveretle meydana gelir (Hay hay sesleri), meşverete istinat eder demektir. İşte, elhamdüllah Arabından, Kürdünden, Lazından, Gürcüsünden, Arnavudundan toplandık buraya (Handeler).»

İçtimâ: 61, Celse: 2 (21.2.1341). *TBMM Zabıt Ceridesi*, İkinci Devre, Cilt 14,[2] s. 213. [(Tanrı'nın ödülü) ... devlet işlerini biribirlerine danışarak yönetenler ... (içindir) mealindeki bu söz, Kuran'ın 42. (Şûra) Suresinin 38. âyetindendir. A. Mahir Efendi (1861-26.10.1925) Medresede hukuk okumuş ve Şehremanetinde hukuk müşavirliğinde bulunmuştur. Osmanlı Meclisinde 1. ve 3. dönemlerde mebusluk ettikten sonra, 2. döneminde de TBMM'ne girmiştir. Albümde sarıklı, cübbeli resmi vardır.]

[16] Mustafa Kemal Paşanın konuyla ilgili birçok söylevinde belirgin olan bu düşünce, kimi yabancı gözlemcilerce de paylaşılmıştır. Örneğin, Félix Valyi, *Revolutions in Islam* adlı yapıtında, «Türk görüş açısını, Muhammed'in özgün öğretisine dönmek için esinleyici bir girişim sayıyorum» demektedir (London: Kegan Paul, 1925), s. 71.

rekçelerle temellendirilmiştir. Gerçekten, İstanbul Hükûmetinin dinden yararlanarak Millî Mücadeleye karşı çıkmaya kalkışmış olması, bir tür anti-klerikalizme bahane ediliyor, ancak Kurtuluş Savaşını destekleyen dinadamlarının çoğunlukta olduğu unutulmaktan geliniyordu.

Tanrı-tanımazlığa varmamakla birlikte, dinadamı-aleyhtarlığı ötesinde, din (dolayısıyla İslâm) karşıtlığı yönündeki hareketler de onaylanıyordu.[17] Bu arada, dinin yerini ulusçuluğun dolduracağına dair bazı umut-

[17] Ben, yukarıda aktarılan bildiride de (dipnot 5) söylediğim gibi, Atatürk'ün kişisel inanç olarak Yaradancılıkta karar kıldığı kanısındayım. Yakın yıllarda çıkan yabancı bir kitapta ise, «Berkes gibi kimi uzmanlar Atatürk'ün Tanrı-tanımazlığını yadsıyor olsalar da, kendisinin dinsizliğini kabul eden hemen tek reformcu» olduğu ileri sürülmektedir. James A. Bill ve Carl Leiden, *Politics in Middle East* (Boston ve Toronto: Little, Brown and Co., 1979), s. 54-55/dn. 26. (Bu yazarların Tanrı-tanımazlıkla dinsizlik arasında bir ayrım gözetmedikleri anlaşılıyor.)

İngiliz kadın yazarı G. Ellison da, kendisine Atatürk'ün «Benim dinim yok ve bazan bütün dinler denizin dibine batsın istiyorum» dediğini ileri sürüyor ve onun şu sözünü aktarıyor: «Yönetimini ayakta tutmak için, halkı tuzağa düşürür gibi dine gerek duyan kişi, zayıf bir yöneticidir. Benim halkım demokrasinin ilkelerini, gerçeğin buyruklarını ve bilimin öğretilerini öğrenecek. Boşinançlar gitmeli...» (*Turkey Today*, s. 24).

Atatürk'ün din konusundaki tutumunu uzun boylu tartışan Osman Nuri Ergm de, benim yorumuma yakın bir biçimde, onun Tabiatçı (Doğacı = Natüralist) ve Muayyeniyetçi (Gerekirci ya da Belirlenimci = Determinist) olduğu yargısına varmaktadır: *Türkiye Maarif Tarihi, 5. cilt*, s. 1673.

Basında dine positivistçe yaklaşımlara örnek olarak, *Resimli Ay* dergisince 1927 yılında yayımlanan dörder formalık şu küçük kitaplara bakılabilir: *Din Nedir?, Din Nasıl Doğmuştur, Din Niçin Ölüyor? Ahiret Var mıdır?*
Yine aynı açıdan, şu gazete haberi de ilginçtir:

«Camiler: 90 Tanesi Kapatılacak

Müessesat-ı Diniye Müdürlüğünce cemaatsiz camilerin sedd edileceği yazılmıştı. Bu suretle kapatılacak camilerin adedi 85 ve 96 arasındadır. Ve ekserisi İstanbul cihetinde bulunmaktadır. Kapatılacak camilerden hiçbirisinin tarihî ve mimarî kıymeti yoktur. Hemen hepsi de ahşaptır. Mahaza bu camiler derhal kapatılacak değildir. Kapatılacak camilerin imam ve kayyumları diğer camilerde vuku bulan münhallere tayin edilecek, bu suretle memursuz kalacak camiler sedd edilecek ve sedd edilenler satılığa çıkarılacaktır.»

Vakit, 30 Kânunuevvel 1928

Bu haberin Diyanet İşleri Başkanlığınca hazırlanan 8 Ocak 1928 tarihli bir tüzük uyarınca yapılan saptamalara dayandığı anlaşılıyor. 25 Aralık 1932'de bunun yerine, Cami ve Mescitlerin Sınıflandırılması Hakkındaki Nizamname geçmiş, 15 Kasım 1935 tarih ve 2845 sayılı yasayla da, tasnif dışı kalan camilerin başka amaçlarla kullanılmak üzere kapatılmaları öngörülmüştür. Ancak, daha 1928 yılında İstanbul'da bir cami CHF'na satılmıştır. (1927'de bütün Türkiye'de okulların iki katı —14.425'e karşılık 28.705— cami sayılmıştır.) Bak. Jaeschke, s. 65-66.

lar beslenmiştir.[18] Öte yandan, dinde bir reformasyon gerçekleştirmek düşüncesiyle de oynanmış, fakat muhtemelen dinadamlarına yeniden güç kazandırıp onları lâik iktidara rakip bir yetke merkezi haline getirmekten çekinildiği için bundan cayılmıştır.[19]

Fakat, en azından bir örnekte, dine karşı fazla ileri gidilmesi hoşgörülmemiştir. Kumandanoğlu Kasım Tevfik diye bir zat, *Genç Düşünceler* adlı bir mecmua çıkarmaya başlayarak, dergisinin ilk iki sayısında (1 ve 8 Teşrinisâni 1928), «Hazret-i Muhammed'e Açık Mektup» başlığıyla bir yazı yayımlayınca, İslâmiyeti tezyiften ötürü İstanbul 3. Ceza Mahkemesinde yargılanmıştır (*Vakit*, 14 Kânunusâni 1929). Ancak, Refik Ahmet, 15 Ağustos 1929 tarihli *Uyanış*'ta «Allahı da Sultanla birlikte tahtından indirdik. Bizim mabetlerimiz fabrikalardır» diye yazınca, bildiğim kadarıyla herhangi bir kovuşturmaya uğramamıştır. Bak. Lutfy Levonian, *The Turkish Press 1925-1932* (Wien: Athens School of Religion), Ch. XXIX.

[18] Bu bakımdan ilginç bir belge, Cumhurbaşkanlığı Köşkündeki Kütüphanede bulunan, «Din Yok, Milliyet Var» başlıklı IV+247 sayfalık bir yazmadır (Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu*, I —Ankara, 1979—, s. 16). «Ruşenî» imzasıyla, 1926 Ekim ayında İstanbul Erenköy'de kaleme alınan bu deneme, Atatürk tarafından okunarak çeşitli sayfalarına işaret ve notlar konulmuştur. (Denemenin yazarı IV, V ve VI. dönemlerde Samsun milletvekili olan, Em. Kurmay subay Ruşenî Barkur'dur.)

Türkiye'de dinin lâikleştirilerek milliyetçiliğe dönüştürülmesi konusunda, Mehmet İzzet'in *Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat* kitabında (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1339 — yakınlarda bu yapıtın çevrimyazısı yeniden yayımlanmıştır) ilginç kuramsal görüşler vardır. Örneğin, «dinî» hissiyat zayıflamadıkça, milliyet hissi kuvvetlenmemiştir» gözlemini yapan bu yazar (s. 154), Müderris Ahmet Naim'in *İslâmda Dava-yı Kavmiyyet*'inden (s. 4 ve 18) «Asabiyet-i kavmiye ve cinsiye ... vücud-u İslâmın dağılması denecek kadar mühlik bir bidat-ı ecnebiyedir... Asabiyet-i Türkiye ile asabiyet-i İslâmiye itilâf-ı muhayyelini bizim havsala-i idrakimiz almıyor» sözlerini alıntılamaktadır. Din'le milliyetçiliğin bağdaşmazlığı, birini ötekinin yerine geçirilebilirliğiyle yakından ilgilidir.

Ayrıca bak. Jaeschke, s. 111: 1950'deki Cumhuriyet «Halk Partisinin yenilgisi ... milliyetçiliği bir çeşit *ersatz* din haline getirmek isteyen kültür politikacılarından açıkça yüz çevirmedir.»

[19] 1928'de dinde yapılmak istenen düzeltimleri tasarlamak amacıyla Fuat (Köprülü) Beyin başkanlığında bir kurul oluşturulmuş ve bu kurulca bir rapor hazırlanmıştır. 20 Haziran 1928 tarihli *Vakit*'te çıkan «İlâhiyat Fakültesinde Hazırlanan Lâyiha Etrafında» başlıklı yazıda, bu rapor vardır. Yeni harflerle metin, Jaeschke, s. 40-42'de, Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 5. cilt, s. 1639-41'de ve (ufak sadeleştirmelerle) Sadık Albayrak, *Şeriattan Lâikliğe*, s. 333-37'de yayımlanmıştır. Kurul üyeleri, Köprülüzade ile İsmayıl Hakkı (Baltacıoğlu), M. Şekip (Tunç), İzmirli İsmail Hakkı, Halil Halit, Halil Nimetullah, M. Ali Aynî, Şerafettin (Yaltkaya), Şevket, Arapkirli Hüseyin Avni, Hilmi Ömer ve Yusuf Ziya (Yörükan) Beylerden oluşmaktaydı (bu modernist İslâmcıların çoğu hakkında, Albayrak'ın kitabında ek bilgiler verilmektedir). Hazırlanan lâyiha, tapınmanın biçiminde (sağlık, uygarlık), dilinde (Türkçe), görünüş ve duyuluşunda (sıfat: musiki vb.), sövlevlerin içeriğinde (salt dinsel değerler) değişiklikler yapılmasını öngörmekte ve uygu-

lamaya ilişkin ayrıntıların da bu önerileri izleyeceğini belirtmektedir. Ancak, «Yeni Türkiye din sahasında yalnız yeni bir vicdan intibahının değil, bütün esir ve geri olan İslâm kavimlerinin hürriyet ve terakkisinin de bir mürşidi olacaktır» umuduyla sunulan tasarı, mevsimsiz bulunarak uygulamaya konulmamıştır. D.A. Rustow, bu reformun gerçekleştirilmemesini, Atatürk'ün yukarıda ileri sürdüğüm gibi bir endişe duymuş olmasıyla açıklıyor: «Politics and Islam in Turkey,» (der.) R.N. Frye, *Islam and the West* (Lahey: Mouton, 1957), s. 69-107.

Uriel Heyd ise, Köprülü'nün Gökalp'in öğrencisi olduğunu hatırlatarak bu reform tasarısında Gökalp etkilerinin açıkça görüldüğünü belirtiyor (*Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, s. 122) ve «Atatürk'ün dine karşı tutumu olmasaydı, Gökalp Türkiye'de İslâmiyet üzerinde çok verimli bir araştırmanın ve hatta ilginç bir dinsel reform hareketinin başlatıcısı olabilirdi» diyor (s. 97).

Halide Edip (Adıvar) Hanım, *Yale Review*'nun Güz 1929 sayısında çıkan, «Türkiye'de Diktatörlük ve Reformlar» diye İngilizce bir yazısında, bu önerilerin «yoğun bir hoşnutsuzlukla» karşılandığını belirttikten sonra, böyle değişikliklerin halkın isteğiyle de yapılabileceğini, ama hükûmetin dine karışmasının tehlikesine ve lâiklik ilkesiyle çeliştiğine işaret ediyor (s. 38). Hazret-i İsa'nın «Kaesar'ın hakkını Kaesar'e, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya verin» sözünü hatırlatan yazar, «Türkler sonunda Kaesar'ın ya da devletin hakkı olan şeyleri teslim ettiler» diye sözünü sürdürüyor: «Ama öte yandan, Kaesar ya da devlet Tanrı'nın hakkı olan şeyleri hâlâ elinde tutmaktadır. Diyanet İşleri Riyaseti eğer özgür bırakılmazsa, şimdi olduğu gibi Başvekâlet makamı tarafından denetlenmekten çıkarılmazsa, her zaman hükûmetin bir aracı olacaktır» (s. 37).

Etkileri Gökalp üzerinden Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına erişen Durkheim'da Ulus'un Tanrı olduğu yolunda, ama genel olarak insanlığa gönderme yapan bir düşünce vardır ki, Gökalp her türlü uluslararasıcılığa kuşkuyla baktığı için, bunu o koşul olmaksızın Türkiye'ye aktarmıştır (Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, s. 70).

Osman Nuri Ergin, söz konusu mazbatayı «salâhiyettar zevat»ın evvelâ teyit, sonra da tekzip eder mahiyette beyanatta bulunduğunu belirtip, o günlerde *Millî Mecmua*'nın bir anketine cevap veren (kurul üyelerinden) İsmail Hakkı Baltacıoğlu ile Mehmet Ali Ayni'nin açıklamalarına değindikten sonra, bu tasarının gerçekleştirilmemesi hakkında şöyle diyor: «Atatürk bunu niçin böyle yaptı? Acaba efkâr-ı umumiyece fena karşılanacağından mı çekindi? Yahut henüz zamanı gelmemiş ve zemin hazırlanmamış mıydı? Yahut her inkılâbı bizzat kendisi yaptığı için bunda İlâhiyat Fakültesinin önayak olmasını hoş mu görmedi? Hasılı buraları anlaşılamıyor ve izah eden de bulunmuyor.» (*Türkiye Maarif Tarihi*, 5. cilt, s. 1645.)

Yine de, Türk Hava Kurumu ile ilgili olarak alınan şu fetva örneğinde görüldüğü gibi, dinden yararlanılmaya devam edilmiştir:

«TC Tayyare Cemiyeti hükûmetçe musaddak bulunmasına ve kuva-yı havaiyesi mütevafık olmayan devletlerin muhafaza-i mevcudiyet edemeyecekleri muhakkak olmasına binaen Türk millet ve devletinin muhafazası için tayyare filosu teşkiline sarf edilmek üzere ağniya-yı Müsliminin zekât ve sadaka-yi fıtr ve kurban derilerini mezkûr Tayyare Cemiyetine vermeleri şer'an caiz olur mu?
— Elcevap Olur. (Diyanet İşleri Reisi Rıfat)»
Varlık (Sarıkamış), 28 Mayıs 1928 (Sayı 662).

Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasındaki yıllarda, dinin devlet içindeki kurumsal yeri açısından birçok ülkelerde değişiklikler olmuştur. Faşist ve benzeri rejimlerle yönetilen ülkelerde devletle dinin yakınlaşması dikkati çeker: İtalya ve Avusturya'da Katoliklik yeniden devlet dini haline getirilmiş, Almanya'da Lutherci ve Katolik Kiliseler millîleştirilmiş, Japonya'da da Şinto devlete maledilmiştir. Öte yandan, ilerici rejimlerde «resmî din» kayıtları kaldırılmış, Sovyetler'de Ortodoksluğa vb., Çekoslovakya, Macaristan ve Meksika'da Katolikliğe karşı lâikleşme yoluna gidilmiştir. Buradaki, ilerici - gerici ayrımı yüzeysel olmakla birlikte, Türkiye Cumhuriyeti de, ikinci gruba girmektedir.

Cumhuriyetin İlânından beri, bizde dinin otoriter tek-parti rejimine karşı bir protesto aracı olduğunu ve aydınlarımızın uzun bir süre, toplumdaki her türlü din belirtisine bir «paranoya» ile yaklaştıklarını ileri süren Dr. Binnaz Toprak,[20] Türkiye'de lâikleşme sürecini dört düzeye bölüyor:[21]

1. *Simgesel.* İslâm'la simgesel bir özdeşleşme gösteren ulusal yaşam biçimi ya da kültür özelliklerinin değiştirilmesi: alfabe değişikliği, dilin özleştirilmesi, rakamların ve metrik ölçülerin kabulü, rütbelerin kaldırılması, soyadları, şapka ve giyim, saat, takvim, hafta tatili, müzik değişiklikleri vb.
2. *Kurumsal.* Hilâfetin, Şeyhülislâmlığın, Şeriye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması, tarikat ve tekkelerin kapatılması gibi, İslâmın kurumsal gücünü yıkan değişiklikler.
3. *İşlevsel.* Özellikle eğitim ve yargı alanlarındaki değişiklikler.
4. *Yasal.* Temel yasaların yalnız Batı kökenli olması.

Hilâfetin kaldırılmasını vb. daha önce incelediğimiz için, burada, heykeller dikilmesi, balolar ve güzellik yarışmaları düzenlenmesi gibi bir takım etkenlikleri de kapsayarak, daha çok simgesel bazı adımlar üstünde durmakla yetineceğiz.

Simgesel değişiklikler konusunda iki türlü görüş vardır. Biri, bunların çok önemli olduğunu düşünmek; ötekiyse, bunların değerini kuşkuyla karşılamaktır. Örneğin, Namık Kemal'in dostu Menemenlizade Rıfat Beye yazdığı 8 Ağustos 1878 tarihli mektubundaki, «Yazının ıslahı için Latin harflerini bizim lisana almak, Frenk elbisesi giymeyi mülkün ıslahına medar olur zannetmek kabilindendir»[22] sözünden, onun ikinci görü-

[20] B. Sayarı (Bingöllü/Toprak), *Religion and Political Development in Turkey.* (City University of New York, 1976) yayınlanmamış doktora tezi, s. 340-43.

[21] *Ibid.*, s. 107 vd.

[22] Feyziye Abdullah Tansel, «Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri: 1862-1884,» *Belleten,* Sayı 66 (1963), s. 240.

şe yakın olduğunu anlıyoruz. Öte yandan, 'bir milleti taklit etmek, o milletten olmaktır' diye düşünen karşı-devrimci sofularla Batılılaşma yanlısı devrimci Kemalistlerin, simgesel değişikliklerin önemini büyütmekte birleştiklerini görüyoruz. Biz de, kendi payımıza, biçim-içerik ayrımının çoğu durumlarda bir zorlama olduğunu kabul ettiğimiz için, simgesel değişikliklerin büyük önem taşıdığı görüşüne katılmak eğilimindeyiz. Bizce sorun, yapılan değişikliklerin sırasında ve tarzında düğümlenmektedir.

Eğitim danışmanı olarak Türkiye'ye çağrılan bir dizi yabancı uzmandan ilki olan Amerikalı filozof John Dewey ise (1924; başlıca öteki uzmanlar, 1925'te Alman Prof. Kühne, 1927'de Belçikalı Homer Buyse, 1932'de de —üniversite reformu için— İsviçreli Albert Malche'dir), 1929'da *New Republic* dergisinde bir yazı dizisi olarak yayımlayıp sonradan kitap haline getirdiği «Sovyet Rusya ve Devrimci Dünya —Meksika, Çin, Türkiye— İzlenimleri»nde, bizim lâikleşme sürecimizi doğal sayarak katıksız onaylamaktadır:

> «Hilâfetin ilgası, medreselerin kapatılması ve vakıf gelirlerine el konulması, ABD'nde ve Batı Avrupa'da şaşkınlık yarattığı kadar kuşkular da uyandırdı. Yeni Cumhuriyet çok hızlı gitmiyor muydu? Dine bağlı olan halk, böylesine devrimci bir hareketi yapabilen siyasal önderlerden yabancılaşmayacak mıydı? Ankara hükûmeti, kendisini dinsel bağnazlıktan sıyırmakla içteki Müslüman nüfus yönünden en büyük güç kaynağını ve dış politikada da en büyük değilse, başlıca bir üstünlüğünü hafiflikle elden çıkarmış olmuyor muydu? Yerinde, İstanbul'da, belki en şaşırtıcı olan şey, bütün bu gibi kuşkuların ve soruların tümden yokluğudur. Yapılan hareket orada basit, doğal ve kaçınılmaz görünmektedir. Hareket, kendisini, Batı örneğinde ulusal bir devlet oluşturmanın bütünleyici ve zorunlu bir adımı olarak sunmaktadır. Bunun doğruluğundan kuşkulanmak, Avrupa'nın son üç yüzyıllık bütün tarihinin doğruluğundan kuşkulanmak demek olurdu. Avrupa'nın geri kalanında gerçekleşmiş olan şey, şimdi eski Osmanlı İmparatorluğunda yer almaktadır. Sorun bundan ibarettir; lâik bir ulusal devlete geçmek Avrupa'nın geri kalanı için kesin bir şeyse, Türkiye için de öylesine kesindir. Bu, geriye dönmeyen devrimlerde bir aşamadır.»[23]

[23] *Impressions of Soviet Russia and the Revolutionary World: Mexico, China, Turkey* (New York: New Republic, 1932 rep.), s. 221-22.

Dewey, Türkiye'ye gelmeden önce 1920'de Çin'e, sonra da 1926'da Meksika'ya ve 1928'de Sovyetler Birliği'ne gitmiştir. Fakat, yukarıdaki alıntıdan da anlaşılabileceği üzere, Türkiye ile ilgili gözlemleri hayli safdilcedir. Oysa, aynı kitapta —belki

Kemalist lâiklik anlayışı, örneğin bir 1930 yılında çeşitli açılardan tartışılmıştır. Lâikliğin uygulandığı biçimine, toplumu en güçlü bir tutunum bağından yoksun bıraktığı gerekçesiyle karşı çıkanlardan biri, Ahmet Hamdi (Başar) Beydir. Kendisi anılarında, Cumhurbaşkanının huzurunda geçen bir konuşmayı anlatıyor. Önce Ahmet Hamdi Bey şunları söylemiş:

> «Bizce lâyiklik tabirinden anlayacağımız mâna, din ile dünyayı ayırmak değil, dinin ayrı bir sınıf elinde olarak dogmalaşmış esaslara bürünerek dünya işlerini tahakkümü altında bulundurmasının önüne geçmektir. Lâyiklik inkılâbı adına ne yapıyorsak, hepsini İslâm olduğumuz halde yapabiliriz. Fakat eğer, din ile dünyayı ayıracağız dersek, İslâmlıktan uzaklaşmış, dinsizlik yapmış oluruz. Hıristiyanlık dünya işlerinden uzak olarak yaşıyabilir, İslâmlık ise yaşayamaz.

Bir zat itiraz etti:

> Hamdi bey, adeta yeni bir din yahut İslâmlıkta Reform yapalım demek istiyor. İnkılâbımızın maksadı tamamen bunun haricindedir. İslâmlık devrini yapmış, fayda ve zararlarını ortaya koyarak eskimiş, ömrünü bitirmiş bir şeydir. O müesseseyi ne korumaya ne de yeniden bir aşı yaparak gençleştirmeye niyetimiz yoktur. Zaten böyle bir teşebbüs, kurumuş eski ağaca hayat vermeğe çalışmak gibi beyhudedir. Hamdi beyin yaptığı bütün bu teviller dini yeni kalıplar altında yaşatmak olur; buna yeni Türk devletinin yardım etmesini istemek olur. Bunun sonu nereye çıkacağını hepimiz biliriz.

Bu kat'i ve şiddetli beyanat hemen hemen bütün fikirlerin hulâsası gibiydi.»

Ahmet Hamdi Bey ise, «Lâikliğin bizde anlaşılmağa başlanan şekilde tatbiki dinsizlikten başka bir şey değildir» kanısındadır.[24]

dilini bildiği için daha yakından tanıyabildiği— Meksika hakkında eleştirici şeyler söyler. Örneğin «Meksika Not Defterinden» bölümünde, Kiliseden kopmuş aydın sınıfların dinsel boşluğu ithal malı uydurma felsefelerle doldurma çabalarına değinerek, «Yeni Düşünüş» akımının yaygınlığını anlatır. Bu akımın kurucusu, Dewey'in daha önce bilmediği, Grison Swett Marden, Meksika'da —Hafiye Nick Carter dışında— en çok satan Amerikan yazarıdır. Oysa, Batı uygarlığını böyle çarpık kavrama olgusu, hiç de Meksika'ya özgü değildir, o yılların Türkiyesi için de geçerlidir.

[24] *Atatürk ile Üç Ay*, s. 49-51.

«... bu lâyiklik ve din bahsi üzerinde ancak merhum Reşit Galip'le anlaşmış vaziyetteydik. ... kendilerini İslâm kültürüne daha yakın tanıdığım arkadaşlara, meselâ Hasan Âli ve hatta Memduh Şevket Beylere bile bu bahiste bir şey açamıyordum. Mürteci ve dindar gözükmemek için herkes elinden geleni yapıyordu» diyen yazar, eski hocalardan ikisinin kişisel çıkarları için yağcılıkta herkesten ileri gittiklerini belirtiyor: biri Allaha küfür ediyor, öteki cevami ve mesacide umumî bütçeden verilen tahsisatların halkevlerine devredilmesini istiyordu.

Bu görüşe karşılık, İstanbul Darülfünunu Müderrislerinden Halil Nimetullah [Öztürk] Bey, bugünkü «lâdinî» Türkiye Cumhuriyeti'nin eski hükûmetlerden çok daha zinde olduğunu ileri sürmektedir, «Bir kere halkçılığa istinat eder, halkçılık ise bir taraftan içtimâî hayatın en medenî bir safhası olduğu gibi, diğer taraftan da Türk ruhuna tamamiyle uygundur. Böylece kendi ruhuna uygun olarak 'millî', muasır medeniyete muvafakatından dolayı 'asrî' olan bir varlığa sahip bulunan bir devlet ise en kuvvetli bir devlet olur.»[25]

Falih Rıfkı (Atay) ise, 1930 Ağustosundaki bir yazısında, demokrasiye dayandığı için lâikliğin rejimi zayıflatmadığı yolundaki bu resmî anlayışın tersine, daha gerçekçi bir yaklaşımla rejimimizin demokratik olmadığını teslim etmekte, ama bundan demokrasinin ülkemiz için istenilirliğini yadsıma sonucuna varmaktadır: «Türkiye'de demokrasi, boca ve mürteci saltanatı demektir.»[26]

Bu sıralarda, yurt dışında gönüllü bir sürgünlük geçiren Halide Edip (Adıvar) Hanımın Lahor-Hindistan'da Câmia-yı Milliye-yi İslâmiyye için verdiği «Türkiye'de Doğu-Batı Çatışması» genel başlıklı bir dizi konferansta lâiklikle ilgili olarak altı yıl önce (yukarıda dn. 19'da anılan yazıda) söylediklerini yinelemiştir.[27] Ona göre, Türkiye'de lâiklik devleti dinin yersiz karışmalarından kurtarmış olmakla birlikte, bu kere dinin kendisinin devletin vesayeti altına düşmüş olması apaçık bir kusurdur. Oysa Türkiye'deki Hıristiyanlar ve Yahudiler bu bakımdan özgür yaşamaktadırlar.

c) Lâikleşme Süreciyle İlgili Önemli Yasa Değişiklikleri

Hilâfetin ve hemen ardından Şer'iye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması, sonra da Eğitimde ve Yargıda Birlik sağlanması, lâikleşmenin yasal

[25] *Halkçılık ve Cumhuriyet ve Türk Halkçılığı ve Cumhuriyeti* (İstanbul: Orhaniye M., 1930), s. 86. Mantık profesörü olan bu zat, iki yıl önce yayımladığı, *İnkılâbın Felsefesi* adlı kitabında da, Türk inkılâbının büyüklüğünün, saltanatın yanısıra hilâfet gibi ortaçağa ait bir mevhumeyi yıkarak, lâdini ve asrî bir devlet kurmuş olmasından ileri geldiğini savunmaktadır (s. 54-55).

[26] *Eski Saat 1917-1933* (İstanbul: Akşam M., 1933), s. 433.
Bu yazarın, örgütlenme bakımından Faşist ve Komünist partilere öykünmeyle CHF'na nasıl bir yön verilmesini istediği konusunda bak. aşağıda Bl. V/3/dn. 39.

[27] *Conflict of East and West in Turkey* (Lahore: Shaikh Muhammad Ashraf, 1935)
Daha önceleri, özellikle Amerika'dayken Kemalist gelişmeler konusunda daha eleştirici bir tutum takınan Halide Edip Hanımın, Hint Müslümanları karşısında, adeta Türkiye'de olup bitenlerin savunusunu benimsediği dikkati çekiyor. Örneğin, saltanatın kaldırılmasının oybirliğiyle gerçekleştirildiği gibi, Cumhuriyetin İlânı ile Halifeliğin İlgasının da temsil edici nitelikte çoğunlukla olduğunu vurgulamaktadır (s. 140 vd.).

açıdan en önemli ilk adımlarıdır. Şeyh Sait Ayaklanmasını izleyen aylarda, Şapka Giydirilmesi ile —yürürlükteki Anayasaya aykırı olmasına karşın[28]— Tarikat ve Tekkelerin yasaklanması da, bu yönde ileri atılımlardır. Daha sonra, Medenî Kanun, Ceza Kanunu vb. temel yasaların çeviri yoluyla Batıdan alınması gelmiştir. Bütün bunlara karşın, Devletin İslâmlığı kaydının 1928 ilkbaharına kadar süregeldiğini görüyoruz. Gerçekten, ancak 10 Nisan 1928'de 1222 sayılı yasayla yapılan Anayasa değişikliğinde resmî dinle birlikte (m. 2), milletvekillerinin (m. 16) ve cumhurbaşkanının (m. 38) and içme formüllerindeki dinsel öğeler kaldırılmış ve «ahkâm-ı şer'iyenin tenfizi» BMM'nin görevleri arasından çıkarılmıştır.[29]

Lâikliğin bir Anayasa ilkesi olması, 5 Şubat 1937'de (3115 sayılı yasayla) gerçekleşecektir. Fakat bu arada başka yasal gelişmeler olmuştur. Bunlardan biri resmî tatil günleri konusundadır. Hafta Tatili kavramı, İslâm öğretisinde bulunmadığı gibi, okullar dışında Osmanlı uygulamasında da yaygınlık kazanmamışken, Ankara Hükûmetince 1920'de demiryolu işçileri için kabul edilmiş, sonra da 1924'te Cuma Tatili olarak genelleştirilmiştir.[30] İslâmiyet için özel bir kutsallık taşıyan bu günün Pazara alınması için zaman zaman girişimler olmuşsa da,[31] böyle bir değişiklik ancak 27 Mayıs 1935'te 2739 sayılı yasayla gerçekleşmiştir. Şeker ve Kurban Bayramlarının resmî tatil günleri olması ise, kimi itirazlara karşılık[32] sür-

[28] 1924 Anayasasının 75. maddesi: «Hiçbir kimse mensup olduğu din, mezhep, tarikat ve felsefî içtihadından dolayı muaheze edilemez. Asayiş, âdab-ı muaşeret-i umumiye ve kavanine mugayir olmamak üzere her türlü âyinler serbesttir.» Bu maddeden «tarikat» sözcüğünün çıkarılması, 1937'deki lâiklik ilkesini getiren anayasa değişikliğiyle olmuştur.

[29] Aslında, Şeriat Mahkemeleri 1924 Anayasasından önce 8 Nisan 1924 tarih ve 469 sayılı yasayla kaldırılmış olmakla birlikte, Medenî Kanunun yürürlüğe girmesine kadar, Nizamiye Mahkemeleri şer'iye davalarına bakmışlardır.

[30] G. Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, s. 31.

Mustafa Kemal Paşa, Ankara'ya gelişinin ertesi günü (28 Aralık 1920), şehrin ileri gelenlerine, İtilâf Devletlerinin «İslâmları pazar gününü yevm-i tatil ve mubarek suretinde tanımağa icbar eden ve İslâmların yevm-i mahsusu olan cuma gününü resmen tanımayan milletler» olmalarından yakınmıştır. *ASD*, II, s. 9.

[31] Örneğin, 1927 Kongresi arifesinde *Cumhuriyet* gazetesi «Cuma mı Pazar mı?» başlıklı bir yazıda, «Piyasada hafta tatilinin pazar gününe tahvil edilmesi lehinde bir temayül vardır» demekte ve Ticaret Odası Kâtib-i Umumîsi Vehbi (Sarıdal) Beyin pazar tatiline taraftar olduğunu bildirmektedir: 9 Ağustos 1927. Bir hafta sonra da, Yunus Nadi «Hafta Tatili» başlıklı bir başyazı yazmıştır. 1931 Kongresinde de Kütahya delegesi Alâaddin (Tiritoğlu) Beyin aynı yoldaki önerisi kabul edilmemiştir.

[32] Örneğin, Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), bir yazısında lâik cumhuriyetin resmî dairelerinin dinî bayramlarda tatil edilmesine karşı çıkmıştır. Bak. «Ankara Mektubu,» *Cumhuriyet*, 4 Mart 1931.

dürülmüştür. Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarında resmî tatil günleri arasına alınan Peygamberin doğum yıldönümü (Mevlid-i Nebevî), 1922'de Saltanatın kaldırılmasına rastladığı için (1 Kasım), TBMM'nce ikisi bir arada Hâkimiyet-i Milliye Bayramı olarak kabul edilmiştir, ama 19 Nisan 1925 tarihli düzenlemeyle resmî tatil günleri iki İslâm Bayramından başka, Yılbaşı Günü, Çocuk Bayramı, Bahar Bayramı, Zafer Bayramı ve Cumhuriyet Bayramı olarak sınırlandırılmıştır.[33] Böylelikle, daha sonraki yıllarda da kutlanılmaya devam edilmekle birlikte, Hürriyetin İlânının yıldönümü olan 23 Temmuz(eski takvimle 10 Temmuz)da resmî tatil günü olmaktan çıkarılmıştır.[34]

26 Mart 1931 tarih ve 1782 sayılı yasayla, ölçülerde metrik sisteme geçilmesi, bu derece önemli olmamakla birlikte, yine İslâm geleneklerinden ayrılma yönünde bir hareket sayılabilir. Ondan önce, 1 Ocak 1926'dan itibaren «Beynelmilel» adı altında Hıristiyan yıl sayısının ve Alafranga saatin (26 Kânunuevvel 1925 tarih, 697 ve 698 sayılı yasalarla) kabulü ise, hiç kuşkusuz daha anlamlı bir simgesel düzeltimdir. Arada, Latin abecesinin 1 Kasım 1928 tarih ve 1353 sayılı yasayla kabulü, lâiklik bakımından ileri bir başka gelişmedir. Bundan biraz önce, Beynelmilel Erkamın Kabulü hakkındaki 28 Mayıs 1928 tarih ve 1233 sayılı yasayı da unutmamak gerekir.

[33] 19 Mayıs'ın Gençlik ve Spor Bayramı olarak resmî tatil günleri arasına katılması daha sonraki bir gelişmedir.

[34] Örneğin, 1925'te «17 senedenberi gördüğümüz inkılâpların anası» diye selâmlanan Hürriyetin İlânı olayının 17. yıldönümü, basında şöyle anılmaktadır:

> «Bugün Türk hürriyeti en yakın menşe'ini tes'it ediyor.
>
> Cebbar saltanatın bir itiraf-ı mağlubiyeti gibi senelerce salnamelerin başında sâmit ve sâkıt kalmış Mithat Paşa Kanun-u Esasisi, 17 sene evvel bugün 23 Temmuz 1324'te meş'um saltanatın tedmirine müntehi olacak bir mağlubiyeti sarahaten ilân ediyordu.
>
> Bugün, Cumhuriyet güneşinin doğacağını müjdelemiş tan ağarmasıdır. ...»
> *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1341.

Daha ileriki yıllardan da bir kaç örnek göstereyim:

«23 Temmuz,» Kıymetli inkılâbımızda bir merhale (Sarıkamış'ta çıkan *Varlık*, 23 Temmuz 1928).

«23 Temmuz Bayramı,» İstanbul'da bayraklar ve rozetler, Ankara ve İzmir'de hükûmet devairi tatil, Trabzon'da şenlikler (*Vakit*, 24 Temmuz 1928).

«10 Temmuz! 22 Sene evvel Hürriyet nasıl ilân edilmişti» (Enver'siz, yalnız Resneli Niyazi'den söz eden bir tarihçe). «... (bugünkü inkişafımıza nazaran ehemmiyetsiz addedilse bile) — mutlak saltanata karşı halis maksatlarla yapılmış bir ihtilâldi.» Dün daireler tatil edilmiş, bayraklar asılmış, Himaye-i Etfal rozet dağıtılmış (*Vakit*, 24 Temmuz 1930).

Müzikte, heykelde,[35] öteki plâstik sanatlarda çağdaş Batı örneklerinin benimsenmesi, kimi yasal düzenlemelere de konu olan lâikleşme adımlarıdır. Yasal olmamakla birlikte, toplumsal «bidat»ler arasında güzellik yarışmalarını ve baloları anmak gerekir.[36] Fakat, bu incelemenin tarih sı-

[35] Osmanlı Devletinin son zamanlarında, dinsel yasağa karşın yapılan insan heykelleri yok değildi, ama yayılmamıştı. (Örnek olarak, Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 5. cilt, s. 1648-50/dn. l'de, Sultan Aziz'in Topkapı Sarayı Müzesindeki bir atlı heykeliyle, Atatürk'ün 1923'te Bursa'da yaptığı bir konuşmada değindiği Osman Gazi'nin Birinci Dünya Savaşı yıllarında Sıvas-Erzurum yolu üzerindeki Koçhisar kasabasına dikilmiş bir büstünü anıyor.) Cumhuriyet'te dikilen ilk heykel, Büyük Zaferin ikinci yıldönümü dolayısıyla Dumlupınar'daki sembolik Mehmetçik anıtı oldu (*Vatan*, 2 Eylül 1924: «Dumlupınar'da Mehmetçik abidesinin vaz-ı esas resmine ait intibalar»). Gazi'nin ilk heykeli ise, 1926 Ekim başında İstanbul Sarayburnu'nda açılmıştır (*Vakit*, 7 Teşrinievvel 1926: Reisicumhurun İstanbul Şehreminine teşekkür telgrafı). Taksim'deki toplu anıt (1928) vb. daha sonradır. Ankara'daki ilk heykelleri ise (Etnografya Müzesi önünde ve Yenişehir'de) 1927 Kasım başında dikilmiştir (*Vakit*, 5 Teşrinisâni 1927: «Gazi'nin Heykelleri: Dün Ankara'da rekz ve küşat merasimi yapıldı»). Bu münasebetle Şehremini Âsaf Bey verdiği söylevde, «Büyük tehlike günlerinde vatanın her tarafında yükselen heykellerinin çevresinde Türk halkı toplanacak, onun kalabalıklar üstünde hükümran olacak sesi ve ilhamı memleketi zafere ve halâsa götürecektir» demiştir. Bunları aynı ay içinde, Ulus'taki heykel izlemiştir. (*Cumhuriyet*, 24 Teşrinisâni 1927: «Türk istihlâs ve istiklâl cidalini toplu bir manzume halinde arz eden zafer abidesi bugün küşat ediliyor; bu abide 'Yeni Gün'ün teşebbüsü ve bütün milletin iştiraki ile vücuda getirilmiştir.»)

Atatürk'ün ilk dikilen heykellerini iki yabancı yapmıştır: İtalyan Pietro Canonica ile Avusturyalı Heinrich Krippel. Canonica'nın yapıtları, Ankara'da Etnografya Müzesi önündeki ve Yenişehir'dekiyle, İstanbul Taksim'deki ve İzmir'deki (atlı-1932) heykellerdir. İstanbul Sarayburnu'ndaki ve Ankara Ulus'taki heykellerle Konya (29 Ekim 1926), Samsun (29 Ekim 1931) ve Afyon'daki (1936) heykellerse, Krippel'in yapıtlarıdır. Atatürk'ün heykellerini yapan ilk Türk, Kenan Yontuç olmuştur: Amasya (1928), Tekirdağ ve Kırklareli'ndeki (1929) heykeller. (Sarayburnu'ndaki ilk Atatürk heykelinin sivil giysili olmasına karşılık, Ankara'daki ilk heykellerinin üçü de mareşal üniformalıdır.)

[36] *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1925: «Memleketimizde ilk defa yapılan bir müsabaka. Evvelki akşamki güzel bacak müsabakasına dört hanım iştirak etmiştir.» Aynı havadiste, Beşiktaş Klübünün Taksim Bahçesindeki eğlencesinde yapılan dans müsabakasına da değinilmektedir.

1931 başında Naşide Hanımın güzellik kraliçesi seçilmesi, öğretmen olması dolayısıyla, Maarif Vekili Esat (Sagay) Bey tarafından kınanınca, eski deyimle hayli kılükâli mucip olmuştur (Yobazlıkla suçlanan bakanın beyanatını tavzihi için bak. *Cumhuriyet*, 23 Kânunusâni 1931). Ertesi yıl Keriman Halis'in Dünya Güzeli seçilmesi ise, Atatürk'ün «Türk ırkının dünyanın en güzel ırkı olduğunu» vurgulayan bir demeç vermesine yol açmıştır (*ASD* III, s. 92-93).

Balolara gelince, bunlar eskiden beri İstanbul-İzmir levanten çevrelerinde düzenlenirken, Cumhuriyet döneminde resmiyet kazanmışlardır. Ankara Türk Oca-

nırları dışına çıkmakla birlikte, lâiklikle ilgili, doğrudan doğruya dine yönelik bir hareket, 1932'de Dil Devriminin bir parçası olarak getirilen, ezan ve kamet'in Arapça yerine Türkçe okunması zorunluluğudur.[37]

ğında yapılan ilk Tayyare Balosuna Gazi ve İsmet Paşalar katılmışlardır (*Cumhuriyet*, 24 Kânunusâni 1926. «Ankara Balolarında,» Gazi'nin vb. karikatürleri için aynı gazetenin 21 Şubat tarihli sayısına bakınız. Balolara girip çıkanlarla onları tahta perdeler arkasından seyreden köylülerin arasındaki uçurum, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun erken Cumhuriyet Ankarasını anlatan romanlarında çarpıcı bir biçimde dile getirilir.) Balo modası, askerî ve mülkî erkân tarafından hızla taşraya da yayılmıştır. Sarıkamış'ta çıkan Varlık gazetesinin 15 Kânunuevvel 1927 tarihli sayısında, «Erzurum muhabirimizden» bir balo havadisinde şunlar anlatılmaktadır: 8 Aralık günü saat 19'da «330-N» sınıfı zabitanı tarafından askeri mahfelde düzenlenen baloya Vali Beyefendi, Kumandan Paşa, Rus Konsolosu ve maiyeti erkânı, zabitan ve aileleri iştirak etmişlerdir. «Saz»ın İstiklâl Marşı'nı çalmasından sonra nutuklar söylenmiş, «Alafrangadan Kalman'ın (?) 3. Senfonisi»ni dans oynanması izlemiştir.

[37] «1931-1932 yıllarının Cumhuriyet tarihine ait mühim hadiselerden biri Türkçe Kuran ile Türkçe Ezanın birdenbire yayılmasıdır. Dinde bu geniş millileşme hareketi Büyük Şef'in memlekette yaptığı uzun bir tetkik seyahati sırasında İstanbul'da bulunuşuna ve Ramazan ayına tesadüf eder. İstanbul'un en tanınmış müezzinleri Dolmabahçe Sarayında bizzat Gazi'den aldıkları irşat ve ilham ile belli başlı camilerde Türkçe Kuran ve Türkçe Ezan okudular, Türkçe tekbirler getirdiler. Kadir Gecesi Ayasofya'da pek çok müezzinin ve camiden sokaklara kadar taşan binlerce halkın iştirakile Türkçe din merasimi yapıldı. Ondan sonra bütün memlekette müezzinler Ezanı Türkçe okumayı öğrenmeye ve okumaya başladılar.» *Tarih* IV, s. 242.

Bu dönemdeki ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi girişimleri hakkında Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 5. cilt, s. 1600-39'da geniş bilgi vardır.

Bursa'da Türkçe ezana gösterilen tepki için bak. Jaeschke, s. 45.

Arapça ezan ve kamet'e karşı Türk Ceza Kanununun bazı maddelerini değiştiren 2 Haziran 1941 tarih ve 4055 sayılı yasayla konulan yaptırımlar (526. madde), Demokrat Parti'nin başa geçmesinden hemen sonra 16 Haziran 1950 tarih ve 5665 sayılı yasayla kaldırılmıştır.

Osman (Nuri) Ergin, yukarıda anılan yapıtında (s. 1600), Mahmut Esat Bozkurt'un *Atatürk İhtilâli* (İstanbul, 1940), s. 313'teki, Atatürk'ün de Luther gibi dini millileştirdiği ve Kuran'ı Türkçeye çevirttiği sözlerine karşılık, Kuran'ın Türkçe çevirilerinin (Hilâfetin kaldırılmasından sonraki yıllarda sayıca çoğalmakla birlikte) zaten ötedenberi varolduğunu, Türkçe Kuran'la namaz kılmanın ise «olmadı»ğını haklı olarak belirtiyor.

Bununla birlikte, 16 Kasım 1932 günü Kraliyet Orta Asya Derneği'nde verilen «Türkiye'de Cumhuriyetin Dokuz Yılı» başlıklı bir konferanstan sonra söz alan Londra Camii İmamı da aynı yanılgı içinde olduğunu göstermiştir:

«Mustafa Kemal'e büyük bir general ve büyük bir yönetici olarak samimi bir hayranlık duyuyor, ama el sürmemesi gereken bazı şeylere karışmasına da esef ediyorum. Kuran-ı Kerim'in Türkçe çevirisini Arapça aslının yerine geçirmekle büyük bir yanlış yaptı. Kuran-ı Kerim'i tercüme etmek yasak değildir, Hindistan'da ve başka yerlerde çeşitli Doğu dillerine yapılmış çevirileri vardır; fakat İslâm dünya-

Son olarak, hepsi 1934 yılı içinde çıkarılan Soyadı Kanunu ile eski unvan ve payelerin kaldırılmasına ilişkin yasanın ve kabul edilen 8 dinî cemaat başkanı dışındaki dinadamlarının ancak mabetlerde dinî kisve giyebileceklerini öngören kanunun da, lâikleşme süreciyle ilgili düzenlemeler olduğuna değinebiliriz.

d) Yazı Devrimi ve Eğitim

TC'nin yazıda Arap abecesini bırakıp Latin abecesini benimseme kararı, yeni harflerin Türkçeye uygunluğu ve öğrenme kolaylığı nedeniyle, okuryazarlık oranını hızla arttıracağı umuduna dayandırılmış olmakla birlikte, bu düzeltimin asıl amacının Osmanlı-İslâm geleneklerinden kurtularak çağdaşlaşmayı çabuklaştırması olduğu açıktır.[38] Elbette, Arap abecesinin terkedilmesi, Osmanlı devletinin son zamanlarında belbağlanan Pan İslamist ve Pan Türkist eğilimlerle de çelişiyordu. Fakat bu iki akım resmen yadsınmıştı. Üstelik, 1926'da Bakû'da toplanan bir kongrede Sovyet yönetimindeki Türk halklarının Latin abecesini kabul etmeleri, dış Türklerle kültürel birliği sürdürmek için TC'nin de aynı yolu tutmasını gerektirmekteydi.[39]

sının her zaman ısrarla istediği tek şey, çevirinin mutlaka Arapça asılla birlikte olmasıdır...» Sir A. Telford Waugh, «Nine Years of Republic in Turkey,» *Journal of the Royal Central Asiatic Society*, XX (Ocak 1933), s. 66.

[38] Arap harflerinin Türk dilini yazmaya elverişsizliği belki tartışma götürmez. Fakat, Arap harfleriyle yazılan dil, Türkçe değil, Osmanlıcaydı ve bu karma dilin içindeki Arap-Fars sözcükleri, o yazıyla yazıldığında hangi kökten olup ne anlama geldiklerini daha kolay belli ederlerdi. Dolayısıyla, abece değişikliği, Türkiye'deki genel dil devrimine koşut olarak değerlendirilmek gerekir.

Öte yandan, II. Abdülhamit dönemindeki Maarif ıslahatının gelişme temposu sürdürülebilseydi, harf değişikliği olmadan da, hatta daha büyük bir okur yazarlık oranına erişilebileceği sayısal olarak gösterilebilir. Ancak, istatistikçilerin pek iyi bildikleri gibi, küçük sayılar söz konusu olunca orantı yapmak aldatıcı olur: bir okul olan bir yerde, bir ikinci okulun açılması % 100 bir gelişmedir; ama bin okulun % 100 arttırılması, bin yeni okul kurulmasını gerektirmektedir.

[39] Bakû Türkiyat Kongresi, 28 Şubat 1926'da çeşitli ülkelerden iki yüzü aşkın murahhasın katılmasıyla açılmıştır (*Cumhuriyet*, 5 Mart 1926). T.C. delegelerinden Köprülüzade Fuat Beyin, yurda dönüşünde şu açıklamayı yaptığını görüyoruz: Kongrede en hararetli müzakerat elifba meselesi üzerinde cereyan etmiştir. Latin hurufu büyük bir ekseriyetle kabul edildi. Yalnız Kazan Cumhuriyeti mümessili Arap harflerini müdafaa etti. Biz müstenkif kaldık (*Vakit*, 29 Mart 1926).

[Kurultay'da elbette başka sorunlar da tartışılmıştır. Yayımlanmış «maruzat» (sunuş)lardan biri Milli Kütüphane'de bulunmaktadır (1954 A 608): Prof. Ali Bey Hüseyinzade, *Garbın İki Destanında Türk* (Bakû: Kommunist Gazetesi Neşr., 1926).]

Türkiye'de Latin harflerinin benimsenmesi tasarıları çok eskilere kadar gider. Cumhuriyetten sonra da bu gibi görüşler zaman zaman ortaya atılmış,[40] ancak 1928 yılı başlarından itibaren resmî bir hazırlık yapıldığını sezdiren belirtiler görülmeye başlanmıştır.[41]

Maarif Vekâleti içinde 22 Mart 1926 tarih ve 789 sayılı yasayla oluşturulan Dil Heyeti'nden başka, 1928 yaz başında da özel bir Encümen kurularak, Latin abecesinin kabulü sorunu incelenmeye başlamıştır.[42] Derece derece ilerleme yanlılarına karşı, Cumhurbaşkanının bu konuda hızlı hareket edilmesi gereğini vurguladığı anlaşılmaktadır. Gazi, 9 Ağustos 1928 akşamı İstanbul Sarayburnu'nda CHF'nın düzenlediği bir eğlencede, halka ilk kez «Yeni Türk Harfleri»ni açıklamıştır. Bundan sonra, kendi ülkenin çeşitli yerlerinde tanıtma girişimleri yaptığı gibi, bütün milletvekillerini de kamuoyunu hazırlamaları için seferber etmiştir. Nihayet, TBMM'nin Üçüncü döneminin ikinci toplantı yılına başladığı 1 Kasım 1928

Sovyet Türkleri 1938 dolaylarında, nasılsa öğrenmek durumunda oldukları Rusçaya yakınlığı gerekçesiyle Kirillik abeceye geçtiler. Fakat onlarla aramızdaki kültür birliğinin kopması, yazı tekniğinden çok, siyasal nedenlerden ötürüdür. Yoksa, Kiril harfleriyle yazılmış çeşitli Türk lehçelerinin sökülmesi, özel sözcükler dışında, hepimizin birkaç haftalık çalışmayla yapabileceğimiz bir iştir. Latin yazısıyla Türkiye Türkçesini okumak da, Kiril yazıyı kullanan dış Türkler için eşit ölçüde kolay olmalı.

[40] Örneğin: «Latin Hurufatı ve Serpuş Meselesi — Bir kârimiz Arnavutların Latin harfleri sayesinde seri bir inkişafa mazhar olduğunu.. anlatıyor.» *Vatan*, 17 Mart 1340 (1924).

Arnavutluk'ta daha 1910 yılında başlayan Latin harfleri kullanma eğilimine Bâb-ı Meşihat şiddetle karşı çıkmış ve bunun şer'an caiz olmadığını bir fetvayla hükme bağlamıştır. Bak. Sadık Albayrak, *Şeriatten Lâikliğe*, s. 85. Bu amaçla Şeyhülislâmlığa sunulan istiftânamede şu ilginç görüş ileri sürülmekteydi:

«Maarifin yayılmasının engelini, âmiyane olarak dinî ve resmî harflerimizin tahsil güçlüğünde aramaktan ziyade köylülerimizin mektepsizliğinde, kasaba ve şehir mekteplerimizin intizamsızlığı, muallimlerinin iktidar ve ihtimamsızlığında aramak daha doğrudur.»

28 Şubat 1911 tarihli *Sırat-ı Müstakim*'den, *ibid.* s. 94'te aktarılmıştır.

[41] «Harfler hakkındaki tasavvurat ve tetkikat ilerlemiştir. Diğer taraftan rakamların Avrupalılaştırılması için bir takrir hazırlanmış olup Meclis'in bu devresinde bu hususiaki kanunun neşri muhtemeldir.» 29 Nisan 1928 tarihli gazetelerden aktaran Naşit Hakkı Uluğ, *Üç Büyük Devrim*, s. 168.

[42] Encümen üyeleri: Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Ruşen Eşref (Ünaydın), Falih Rıfkı (Atay), Fazıl Ahmet (Aykaç), Ragıp Hulusi (Özdem), Mehmet Emin (Erişirgil), İbrahim (Grandi), Ahmet Cevat (Emre) ve İhsan (Sungu) Beyler idiler. *Ibid.*, s. 170.

Yazı Devriminin çeşitli aşamaları, Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 5. cilt, s. 1455-70'te anlatılmaktadır.

günü, iki ay içinde bütün ülkede uygulamaya konulacak olan yazı devrimine ilişkin 1353 sayılı yasa kabul edilmiştir. 11 Kasımda da, yeni harflerle okuma yazma seferberliğini gerçekleştirmek için bir kararnameyle Millet Mektebi Teşkilâtı kurulmuştur.

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun uygulanmasıyla birlikte, Türkiye'de özgür basının ortadan kalktığına yukarıda değinmiştim. Yazı devrimi ise, gazetelerin zaten düşük olan baskı sayılarını olumsuz yönde etkilemiş ve söylenildiğine göre, toplam tirajlar 1934 yılına kadar 1928 düzeyine çıkamamıştır.[43]

TC'nin 1925 tarihli ilk *Salname*'sinde bazı yayın organları için verilen sayılar en çok onbeş bin dolaylarındadır (s. 470-71):

Mehmet Asım (Us) Beyin gündelik sabah gazetesi *Vakit* 17.000

Necmettin Sadık (Sadak) Beyin başmuharrir, Ali Naci (Karacan) Beyin heyet-i tahririye müdürü olduğu, gündelik akşam gazetesi *Akşam* 12-15.000

Hakkı Tarık (Us) Beyin gündelik akşam gazetesi *Son Saat* 8.000

Mahmut (Soydan) Beyin Ankara'daki yarı-resmî *Hâkimiyet-i Milliye*'si 6.000

Bu arada, mizah gazetelerinin —şimdi olduğu gibi— tirajlarının görece yüksekliği dikkati çekmektedir. Örneğin, *Akbaba* ve *Papağan*'ın yanısıra, Burhan Cahit (Morkaya?) Beyin haftada iki kez çıkan *Karagöz*'ü 32.000 basmaktadır.

İlginç bir nokta, Akşam ve Cumhuriyet gibi büyücek gazetelerin Fransızca basımlarının da olmasıdır. Örneğin, gündelik *L'Akcham*'ın 6-8.000 tirajı vardır. Bu olay, bağımsız Fransızca gazetelerle birlikte, İstanbul'da geniş bir levanten ve tatlısu frengi topluluğu bulunduğuna işaret etmektedir. Ayrıca, Rum, Ermeni, Ladino (Yahudi İspanyolcası) dillerinde çıkan hatırı sayılır bir azınlık basını da vardır (s. 478-79).[44]

[43] Donald E. Webster, «State Control of Social Change in Turkey,» *American Sociological Review*, IV (1929), s. 254; Dankwart A. Rustow'un, Richard N. Frye'ın derlediği *Islam and the West* (Lahey: Mouton, 1957) adlı kitaptaki «Politics and Islam in Turkey» makalesinde, s. 84/dn. 28'de alıntılanıyor.

[44] E.G. Mears, *Modern Turkey* (NY: Macmillan, 1924) adlı kitabına Ahmet Emin (Yalman) Beyin (Malta'dan) yazdığı «Türk Basını» başlıklı bölüme bir dipnotu ekleyerek (s. 473-74/dn. 1), kendisinin 30 Ekim 1920 tarihli *Commerce Reports*'ta çıkan bir yazısından şu alıntıyı veriyor: «İstanbul'un nüfusu çok kozmopolittir. Bütün ecnebiler kendi dillerini konuşur ve kendi gazetelerini okurlar.» Bu nedenle, ticari reklâmlar en az dört dilde yapılmalıdır. Fransızca gazetelerin tirajı 6-8.000, Rumca 4-12.000, Ermenice 4-8.000, Türkçe 10-15.000'dir.

Bu sayılar, harf değişikliğine kadar bir miktar yükselmiş olmalılar ki, düşüş sırasında, 1931 yılı için şu sayıları öğreniyoruz:
Akşam ve *Cumhuriyet* (Fransızca basımları hariç) 20.000'er,
Milliyet ve *Yarın* 15.000'er,
Vakit ve Fransızca *Le Journal d'Orient* 10.000'er.[45]

Yazı devriminin gazeteleri etkilemesine karşı, resmî devlet yardımına başvurmak zorunlu olmuştur. 27 Mart 1930 tarih ve 1575 sayılı Gazete Primleri Hakkında Kanun, 1929 - 1930 - 1931 yılları için, rotatifle basılan gazetelere 7.000, 5.250, 3.500 lira verilmesini öngörmekte, düz baskı yapan gazetelere ise boyutlarına göre dört sınıf üzerinden (daha az) sübvansiyon yapmaktadır. Aynı şekilde, süreli olmayan yayınlar için de, devletin yardımı istenmiştir.[46]

EĞİTİM

T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması döneminde eğitim konusunu, önce nicelik, sonra da nitelik bakımından ele almak istiyorum. Görebildiğim çeşitli sayılamalar arasında ufak tefek ayrılıklar olmasına karşın, şu tablo nicel gelişmeyi göstermesi bakımından herhalde yeterlidir:

	Ders Yılı 1923-24	*1927-28*	*1930-31*
İlkokul sayısı	4.894	6.043	6.598
Öğretmen sayısı	10.238	15.194	16.318
Öğrenci sayısı	341.941	461.985	489.299
Ortaokul sayısı	72	78	83
Öğretmen sayısı	796	791	1.068
Öğrenci sayısı	5.094	19.858	27.093
Lise sayısı	23	19	22
Öğretmen sayısı		594	637
Öğrenci sayısı	1.241	3.819	5.699
Orta öğrenim düzeyinde Meslekî ve Teknik Okul sayısı		44	59
Öğretmen sayısı		698	815
Öğrenci sayısı	6.547	7.718	9.101

[45] P. di Roccalta, *Angora e Kemal Pascia* (Roma: A.R.E., 1932) adlı kitaptan Türker Acaroğlu özetliyor: *Açıklamalı Atatürk Kaynakçası*, I, s. 22-23.

[46] «Kitapçıların Zararı: Maarif Vekâletine tekrar müracaat etmeyi kararlaştırdılar.» *Vakit*, 27 Kânunuevvel 1929. Eski harfli ders kitaplarını yeni harflerle tekrar basınca toplam 500.000 lira zarar etmişler, hiç olmazsa 100.000'ini Maarif Vekâletinin denıhte etmesini istiyorlar.

Yüksek öğrenim			
Öğretmen sayısı	328	451	526
Öğrenci sayısı	2.914	3.918	4.186

1923-24 rakamları, İ. Başgöz - H.E. Wilson, *Educational Problems in Turkey, 1920-1940,* s. 233 vd., 1927-28 ve 1930-31 rakamları ise, Devlet İstatistik Enstitüsü'nün *Millî Eğitim Hareketleri 1927-1966* adlı yayınından alınmıştır. (Burada gözüme çarpan bir tuhaflığı belirtmeden geçemeyeceğim: aynı kaynaklardan bu sayıları derleyen Szyliowicz, *Education and Modernization in the Middle East* adlı kitabının s. 464-65'-indeki Ek 4 olarak verdiği tabloda Liselerdeki öğretmen sayıları için Ortokul öğretmen sayılarını tekrarlıyor. Kazamias da, *Education and Quest for Modernity in Turkey* adlı kendi kitabının s. 272'deki II. Tablosunda aynı yanlışı olduğu gibi kopya ediyor.)

Bu sayılar karşısında, (yılda binde 20'nin üstündeki bir nüfus artışı da gözönünde tutulursa) Szyliowicz'in işaret ettiği gibi (s. 212 vd.), 1920'ler boyunca ilk öğretimin pek gelişmediğine, orta ve yüksek öğretiminse az geliştiğine hükmetmek gerekiyor. 1927 sayımında ülke nüfusu 13.648.000 iken, bütün düzeylerdeki öğrenci toplamı 497.300 idi ki, bundan nüfusun ancak % 3.7'sinin okullarda okumakta olduğu anlaşılmaktadır. Genel nüfus içindeki okur yazar oranı ise % 10.6'dan ibarettir. Daha anlamlı bir oranlama, her okul düzeyindeki öğrenci sayısını, o düzeyde okula gidecek yaştakiler sayısına (yani, çağ nüfusuna) bölerek yapılabilir. Buna göre, 1927'de, okula gitme zorunluluğunun olduğu ilköğrenimde bile, okullaşma oranı % 23'ten ibarettir (öğrenci toplamı 461.985 : çağ nüfusu 2.603.863) ve bu oran, tek-parti döneminin sonunda yarıyı bulmamıştır (ancak 1945'-le 1950 arasında % 45'ten 55'e çıkacaktır).[47]

Ancak, ilkokullara öğretmen yetiştiren okulların öğrencilerinde, 1923 ile 1931 arasında yüzde yüzlük bir artış gözlemleyebiliyoruz.[48]

1928'de (Yeni) Türk Harflerinin kabulü ve tatbiki hakkındaki kanunun çıkarılmasından on gün sonra yapılan bir yönetmelikle «Millet Mek-

[47] *Cumhuriyetin 50. Yılında Rakam ve Grafiklerle Millî Eğitimimiz* (İstanbul: MEB, 1973), s. 42, Tablo 2-2.

[48] Fakat bu da okul ve öğretmen sayısını arttırmaktan çok, sınıfları kalabalıklaştırarak sağlanmış bir sonuçtur (1923-24'te 20 tane 4 yıllık ilköğretmen okulunda 325 öğretmen ve 2.528 öğrenci varken, 1930-31'de bu okullara 2 tane 4 yıllık, 2 tane de 7 yıllık ilköğretmen okulu eklenmiş, 4 yıllıklarda öğretmen sayısı 346'ya, öğrenci sayısı ise 5.038'e çıkmış, bunlara 7 yıllıklardaki 23 öğretmen ve 298 öğrenci katılmıştır. *Ibid., s. 157, Tablo 29-3);* nitekim F. Frey'in 1927-28 ders yılı rakamlarını 100 kabul ederek yaptığı endeks hesaplarında, 1923-24 ders yılı için 50 görünen öğretmen okulu öğrencileri sayısı, 1935-36'da yine 56'ya düşmüştür. Ward ile Rustow'un derledikleri *Political Modernization in Japan and Turkey* adlı ciltteki (Princeton, 1964), «Education — Turkey» makalesi, s. 218-19.

tebi Teşkilâtı» kurularak bir okuma-yazma seferberliği başlatılmıştır. Bu örgütün genel başkanı ve başöğretmeni Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşadır; Meclis Reisi, Başvekil, Vekiller, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi ve CHF Kâtib-i Umumîsi de, öteki başkanlar arasındadır. 1928-29 ders yılında, 17.000'e yakın öğretmenle 20.000'in üstünde dershane açılarak, erkek-kadın 600.000 kadar vatandaşa okur-yazarlık diploması verilmiştir. Ertesi ders yılından itibaren dershanelere devam edenlerin sayısı düşmeye başlamıştır.[49] Daha sonraki yıllarda, bu ulus okulları «Halk Dershaneleri»ne dönüştürülerek sürdürülmüştür.

Hilâfet ile Şer'iye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin kaldırıldığı 3 Mart 1924 günü kabul edilen üçüncü bir devrim yasası da, din okullarını Maarif Vekâletine bağlayan 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu olmuştur. Öğretimin birleştirilmesini —haklı olarak— bu okulların yasaklanması diye anlayan Maarif Vekili Vâsıf Bey[50] medreseleri kapatmıştır.[51] Onun Maarif bütçesi dolayısıyla Mecliste yaptığı açık-

[49]

1929-30	262.423	1932-33	90.935
1930-31	188.311	...	...
1931-32	108.470	1939-40	4.584

Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966, s. 85.

[50] Vâsıf (Çınar), İkinci İnönü hükûmetinde (6 Mart 1924 — 22 Kasım 1924) Maarif Vekili idi. Fethi Bey kabinesinde (22 Kasım 1924 — 3 Mart 1925), bu görev Şükrü Saraçoğlu'na verilmiştir. Üçüncü İnönü hükûmetinde Maarif Vekili önce Hamdullah Suphi (Tanrıöver) iken, 21 Aralık 1925'te hastalık nedeniyle istifa etmiş, yerine Mustafa Necati Bey atanmıştır. Dördüncü İnönü hükûmetinde de aynı görevi sürdüren Necati Bey 1929 yılının ilk günü ölünce, Maarif Vekilliğine iki ay başvekil İsmet Paşa vekâlet etmiş, sonra 2 Mart 1929'da Vâsıf Bey ikinci kez bu makama getirmiştir. Fakat Vâsıf Bey ilk mekteplerin (şimdi olduğu gibi) tamamıyla idare-i umumiyeye devrini ve sanayi mekteplerinin idare-i hususiye varidatından % 2 alınarak Maarifçe idaresini istediği için, Dahiliye Vekli Şükrü Kaya ile çatışarak, bir aydan biraz fazla bir görev süresinin sonunda 7 Nisan 1929'da istifa etmiştir (*Vakit*, 9 Nisan 1929). 13 Nisanda Maarif Vekilliğine Cemal Hüsnü (Taray) getirilmiştir. Bu zat, dedikodulu bir olayla ilgili olarak 2 Eylül 1930'da görevden ayrılmıştır. Atatürk'ün askerî okuldaki öğretmenlerinden biri olan Esat (Sagay) Bey, 16 Eylül 1930 ile 10 Kasım 1932 tarihleri arasında, Dördüncü, Beşinci ve Altıncı İnönü hükûmetlerinde Maarif Vekilliği yapmış ve nihayet uzun bir zamandır bu makama geçmek isteyen Dr. Reşit Galip'e yerini bırakmıştır. Reşit Galip'in Maarif Vekilliği ise, bir yıldan az sürmüştür.

[51] «Medreseler Bugünden İtibaren Kapanıyor,» *Vatan*, 15 Mart 1340. Bu habere göre, medreselerin bir «sınıf-ı ihzarî»si, orta okula karşılık bir «iptidaî hariç,» liseye karşılık bir «iptidaî dahil» bölümü bulunmaktadır; bunlardan sonra, Arabî ve Felsefe-î Diniye okutan «Sahan» ile Hadis, Tefsir vb. ile uğraşan «Medrese-tül Mütehassısîn» gelmektedir. Talebe kâmilen leylî olup, yüksek kısımda ayda 150 kuruş maaş almaktadır. Yüksek kısmın müderrisleri 450 kişi kadardır ve kendilerine kayd-ı hayat şartıyla 400 kuruş maaş verilmektedir.

lamaya göre, beş yüze yakın medresede okuyan 18.000 öğrenci olmakla birlikte, bunların ancak üçte bir kadarı gerçek öğrenciydi.[52] Tevhid-i Tedrisat Kanununun 4'üncü maddesi uyarınca, İstanbul Darülfünununa bağlı olarak bir İlâhiyat Fakültesi açılmış ve Süleymaniye Medresesi binasına yerleştirilmiştir. 1924-25 ders yılında 284 öğrencisi olan bu fakülte on yıl sonra kapatıldığında öğrenci sayısı 20'ye düşmüştü.[53] Öğretim işlevlerini sürdüren 29 İmam-Hatip Mektebi ise, 1930 yılında 2 taneye inmiş ve o yıl öğrencisizlikten kapanmıştır.[54] Başlangıçta Maarif Vekâleti Kur'an Kurslarını da kendi kapsamına almak istemiş, fakat Diyanet İşleri Reisliğinin direnmesi üzerine, bu kurslar o örgütün denetimine verilmiştir.[55] Necati Beyin bakanlığı sırasında, Maarif mekteplerinden din dersleri kaldırılmış, ancak köy okullarında haftada bir saat okutulmaya devam etmiştir.[56]

Din eğitiminin sınırlanmasının etkileri yabancı okullarda da görülmüştür. Tevhid-i Tedrisat Kanunundan sonra, hükûmet bu okullarda din propagandasını yasaklamış, özellikle Necati Bey zamanında çoğu misyoner okulları kapatılmıştır.[57] Bunlar arasında, İzmir'deki Fransız okulları, Mer-

[52] Naşit Hakkı Uluğ, *Üç Büyük Devrim*, s. 85.

[53] F. Frey, «Education-Turkey,» (der.) Ward ve Rustow, *Pol. Modernization in Japan and Turkey*, s. 222.

1933'teki Üniversite Düzeltimi sırasında, İlâhiyat Fakültesi, Edebiyat Fakültesinin Şarkiyat Enstitüsüne bağlı bir İslâm Tetkikleri Enstitüsü'ne çevrilmiştir.

[54] Başgöz — Wilson, *Educational Problems in Modern Turkey, 1920-40*, s. 77-78. Ayrıca bak. Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, s. 75.

[55] N.H. Uluğ, s. 86-87. Bu kursların 1932-1950 yılları arasındaki sayısal gelişmeleri Jaeschke, s. 76'daki bir tabloda gösterilmiştir.

[56] Başgöz — Wilson, s. 78-79.

[57] Birinci Dünya Savaşı yıllarından başlayarak sayıları hızla azalan yabancı (ve azınlık) okulları, savaştan önce şu durumdaydılar:

	okul sayısı	*öğrenci sayısı*
Ermeni okulları	803	133.100
Rum, Yahudi, Süryani okulları	1.830	184.568
Fransız (Katolik) okulları	500	59.414
İngiliz okulları	178	12.800
Rus, İtalyan, Alman vb. okulları	38	3.500
Amerikan okulları	675	34.317

E.G. Mears, *Modern Turkey* (NY: Macmillan, 1924), s. 135.

John Dewey, yukarıda dn. 23'de değindiğim yapıtında, yabancı okullara karşı T.C. Hükûmetince takınılan tutumu onaylayarak, bir kere Türklerin yabancı siyasetlerin ve yabancı dinlerin karışmasından kuşkulanmak için çok iyi sebepleri var, ikincisi dogmatik dinsel belletmeleri yasaklamak ve kesinlikle dinsel bir temeli olan okulları kapatmak konusunda başkalarına uyguladıkları kuralları kendilerine de uyguluyorlar, demekte ve sonra şunu eklemektedir: «Hükûmet son günlerde, laik eğitim kurallarına uymayan Katolik okullarının kapatılması konusundaki bir pro-

zifon'daki Amerikan Koleji, İstanbul'daki İngiliz Kız Lisesi sayılabilir.[58] En önemlisi de, 1927 yılında Bursa'daki Amerikan okulunda 4 Türk kızının Hıristiyan olması üzerine, hükûmetçe sıkı önlemler alınmasıdır.[59] Yine de, en çok, ekserisi Yakın Doğu Misyonerleri Heyetine bağlı olarak çalışan Amerikan okullarına hoşgörüyle davranılmıştır.[60].

Tek-parti yönetiminde eğitimin niteliğiyle ilgili olarak biribirine bağlı üç saptama yapılabilir:

1 — Batılılaşabilmek için, Osmanlı/İslâm geçmişiyle ilgili herşeyin silinip süpürülmesini isteyen Cumhuriyet Türkiyesi, bu amacın gerçekleştirilmesinde, eğitimden etkin bir rol oynamasını beklemiştir. Eğitime yalnız böyle olumsuz değil, idealist bir anlayışla, ülkeyi dönüştürmekte —altyapı öğeleri yerine— öncülük etmek gibi yapıcı bir görev de verilmiştir.

2 — Eğitime, eğitim-dışı, hatta eğitimin gerçek hedeflerine aykırı, bir rejim propagandacılığı işlevi yüklenmiştir. Yabancı bir gözlemci —eleştiri amacı olmaksızın— şöyle demektedir:

testoya verdiği karşılıkta Fransızlara hatırlattı ki, Fransızlar Türkiye'deki okulları için Fransa'da çoktan yasaklanmış ayrıcalıklar istemektedirler.» *Impressions of Soviet Russia...*, s. 231-32.

58 «Maarif Vekâletinin Azimkâr Hareketi,» *Cumhuriyet*, 7 Mart 1926: Hükûmetin emrine adem-i riayetten dolayı İngiliz İnas Mekteb-i Âlisinin seddedildiği haberi.

Ayrıca bak. «Hükûmetin emirlerini dinlemiyorlar: Ecnebi ve gayr-i Müslim mekteplerindeki teftişat hiç de hoşa gidecek netice vermedi,» *Cumhuriyet*, 14 Haziran 1926.

59 «Tanassur hadisesi tahkikatının neticesinde Mektep Sedd Edildi,» *Vakit*, 31 Kânunusânî 1928: «Maarif Vekâleti alâkadarlar hakkında ikame-i davaya karar vermiştir. Bursa Amerikan Kız Koleji talebesinden, Balıkesir Askerî Kalem Reisi Miralay Talât Beyin kızı Saniha Talât, mütekait Yüzbaşı Rıza Beyin kızları Kâmuran ve Namıka Rıza, Kardaş gazetesi sahibi Vâsıf Necdet Beyin kızı Mâdelet Vâsıf Necdet hanımlar mektep muallimleri tarafından gayr-i tabii ve dinî telkinata maruz ve binnetice Protestanlık akidesini kabule ikna edildikleri anlaşılmıştır.»

60 Amerikan okullarının birçoğunun bugüne kadar gelemeyişlerinin başlıca nedeni, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı yüzünden maddî desteklerinin azalmış olmasıdır. Bu okulların ve YMCA-YWCA (Genç Hıristiyan Erkekler ve Kadınlar Dernekleri) eğitim faaliyetlerinin (lisan ve ticaret dershaneleri) gelişimi için bak. Roger R. Trask, *The US Response to Turkish Nationalism*.

«Robert Kolejin Mühendislik bölümü, hükûmetin meslekî yüksek öğretimi Türk Üniversiteleriyle sınırlama kuralının tek ayrığı olmuştur; fakat bu hoşgörü, yeterli bir mühendislik okulu binasına izin verecek kadar ileriye götürülmedi. Aynı nedenle, kız kolejine eklenen ve binası da tamamlanıp ilk öğrencileri alınan Tıp bölümü kapatıldı.» Bisbee, *The New Turks*, s. 91.

«Kemal [Atatürk]'in başarısının sırrı, geniş ölçüde, eğitim düzeltiminin sıkı uygulanmasına yakıştırılabilir. Yeni köy ve orta eğitim öğretmenleri kuşağı, —CHP üyelerinin yanısıra— Kemalist ülküleri yayan ve Türk gençlerinin kafalarını eğiten gayretli bir kadro oluşturdular. Öğretmenler Kemal'in en sadık propagandacıları oldular.»[61]

Kazamias'ın belirttiği gibi (s. 263), çağdaşlaşmaya öncülük etme amacını izlerken, eğitimde de «kullanılan araçlar çoğu kez keyfî ve diktatörce» olmuş, uzlaşmaya, bireşime yer verilmemiştir.

3 — Geleneksel dinsel eğitimin yerine, lâik bir ulusal eğitim yaratılmaya çalışılmış; fakat Türk ulusçuluğunun, eğitimde önemli bir öğesi ırkçılık olmuştur.[62]

Şurasını belirteyim ki, öğretmenlere ve okullara, genel öğretimin yanısıra siyasal eğitim görevinin de verilmesi, tek parti döneminde açıkça savunulan bir ilke olmuştur.

«Her rejim kendini teyit etmek ister, bunun için de birçok şeyler meyanında terbiyeye de müracaat eder»[63] görüşünden yola çıkan Kâzım Nâ-

[61] F. Frey, «Education-Turkey» yazısında George Lenczowski'den aktarıyor: (der.) Ward ve Rustow, *Pol. Modernization in Japan and Turkey*, s. 223-24.

Halide Edip Adıvar ise, tarih öğretimine bir çeşit ulusçuluğun sızdığına, ama Osmanlı geçmişi yerine Osmanlı-öncesinin vurgulandığına değindikten sonra, Osmanlı eğitim düzeniyle Cumhuriyet dönemindeki uygulama arasındaki başlıca farkın, eski Batıcılar öğrenmiş olmak için öğrenmek özlemindeyken, şimdilerde bir işe yaraması için öğrenmek gibi faydacı bir ruhun egemen olmasından ibaret bulunduğunu belirtiyor («Dictatorship and Reforms in Turkey,» s. 43). Bu doğru gözleme dayanarak, rejim propagandacılığının, eğitimde faydacı bir tutumun ileri götürülmüş bir sonucu olduğu düşünülebilir.

[62] Bu yargı, 1961 yılında Chicago Üniversitesinde Türk Liseleri ve Müfredat Programları üstüne (yayımlanmamış) bir doktora tezi veren Richard E. Maynard'a aittir: Kazamias, s. 221.

Kazamias, Türk ulusçuluğunun monolitik ve bükülmez niteliğini eğitim açısından irdelerken şöyle demektedir (s. 222): «Ulusal kahramanları, devrim ideolojisini, ulusçuluğu eleştirmek, Türkiye'nin kendisini reddetmek demektir; vatan ihaneti gibi bir şeydir ve dolayısıyla, hoşgörülmemek gerekir.»

[63] K. Nami, «Muallimlerin Kıymeti,» *Muallimler Mecmuası*'nın 1 Nisan 1930 tarihli sayısından, Doç. Dr. Yahya Akyüz, *Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri 1848-1940*, s. 271'de aktarılıyor.

«Türkiye'de Tek Parti ve Halkın Siyasal Eğitimi» konusunda Fransızca bir çalışması da olan (Nancy, 1966) Akyüz, yukarıda andığım kitabında, öğretmenlerin ve okulların siyasal eğitim görevlerine ilişkin birçok belgeye değinmektedir; bak. özellikle, s. 271-81.

Eğitim konusundaki bu tutum, güzel sanatlar alanında da geçerli olmuştur. Bak. Kathleen R.F. Burrill (Columbia Univ.), «From *Gazi* State to Republic: A

mi (Duru), kendi çıkardığı *Yeni Kültür* adlı aylık dergide yayımlanan bir yazısında, daha da ileri giderek şöyle demektedir:

> «Bitaraflıktan anlamayız. Çocuklarımızı partimizin ve devletimizin [bu] ana prensiplerine uygun bir tarzda yetiştirmek isteğindeyiz. Partimiz Türk milletinin kendisidir.»[64]

Eğitime yüklenen siyasal propaganda işlevi, öğretmen kitlesinin halkla yabancılaşmasına katkıda bulunmuştur.[65] Fakat bu sonuçta, eğitim işlerinin başında bulunanların gerçekçilikten uzak, idealist anlayışlarının da, hiç kuşkusuz büyük payı vardır.[66]

Son olarak, öğretmenlerin örgütlenmeleri konusuna da kısaca değinmek istiyorum. İstanbul vb. şehirlerdeki pek faal olmayan Osmanlı-tipi öğretmen örgütlerine karşılık, ilkin Temmuz 1920'de Ankara'da bir Muallim ve Muallimeler Cemiyeti kurulmuştur. Bu dernek, ertesi yıl Mayıs ayında Türkiye Muallimeler ve Muallimler Dernekleri Birliği haine getirilmiş ve İstanbul da dahil, ülkenin birçok yerlerinde örgütlenmiştir. Bu aşamada, Kâtib-i Umumî Kâzım Nâmi (Duru) Beyin dışında, muvakkat idare heyetinin birçok üyeleri sosyalist eğilimlidir.[67]

Changing Scene for Turkish Artists and Men of Letters,» (der.) Peter J. Chelkowski, *Studies in Art and Literature of the Near East in honor of Richard Ettinghausen* (Middle East Center, Univ. of Utah and the NY Univ. Press, 1974), s. 280: «Cumhuriyetin kurucuları, güzel sanatları, kendi kültürel, toplumsal ve siyasal ilkelerinin propagandası için bir araç olarak kullanma politikasını benimsediler.»

64 K.N. Duru, *Kemalist Rejimde Öğretim ve Eğitim* (İstanbul: Kanaat K., 1938), s. 8. Yine aynı yazara göre, «Bugüne kadar, açıktan partizan görünmekle birlikte. edindikleri liberal zihniyetten kolayca sıyrılamayanlar içinde bütün ulus çocuklarının Parti Prensiplerine göre bir eğitim ve öğretime tâbi tutulmasını hoşgörmeyenler bulunabiliyordu» (s. 53). Oysa yeni kabul edilen İlkokul Programı, bu anlayışı tamamıyla ortadan kaldıracaktır.

65 Nedenini açıklayamasa bile, bu olguyu doğru olarak gözlemleyen Falih Rıfkı (Atay) —Menemen olayı dolayısıyla— 5 Kânunusâni 1931 tarihli *Milliyet*'te çıkan bir başyazısında şöyle diyor: «Medrese, hiç şüphesiz bizim gibi vatanperver ve idealist değildi, hatta zıddı idi. Fakat bizden daha ziyade memleketli idi.» Akyüz, *op. cit.*, s. 289.

66 Türkiye'de Köy Enstitüleri hakkındaki çalışmasında, (s. 61) Fay Kirby, Maarif Vekili Necati Bey hakkında, «Aydınlar gibi o da Türk köylüsünün geriliğinin bilgi yokluğundan veya medeniyet modeli yokluğundan ileri geldiği ve Türkiye için ölçüleri koyan ve kontrol edenin tahsil görmüş azınlık olduğu sanısında idi» demektedir; Akyüz, *op. cit.*, s. 304-5.

67 Örneğin, «Spartakistler»den Mehmet Vehbi (Sarıdal) ve Nafi Atuf (Kansu), Resmî Türkiye Komünist Fırkası'ndan Mahmut Esat (Bozkurt) ve Muhittin Baha (Pars), İstanbul'daki *Aydınlık* çevresinden (TKP) Sadrettin Celâl (Antel) ve eşi Leman Hanım. Bak. *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 311/dn. 25.

Cumhuriyetten sonra, bu derneğin adı Türkiye Muallimler Birliği'ne çevrilmiş ve CHF milletvekillerinin yönetimine girmiştir.[68] 1928 yılında merkez örgütü ortadan kalkmış, ancak ertesi yıldan itibaren yerel birlikler yeniden canlanmaya başlamışlardır. Fakat, artık öğretmen dernekleri, ilk yıllardakinin tersine, üyelerinin haklarını savunan baskı grupları olma niteliğinden çıkmışlardır.

Tek-parti yönetimi boyunca, öğretmenlere maddî bir tatmin sağlanmadığı gibi, siyasal bakımdan da çeşitli baskılar yapılmıştır.[69] Özellikle, 1932'de Halk Evleri kurulduktan sonra, binlerce öğretmen bu örgütlere kaydolarak etkin bir rol oynamaya zorlanmışlardır.[70]

[68] Akyüz, s. 247 vd.
[69] Bazı ilginç örnekler için bak. Akyüz, s. 233.
[70] Akyüz, s. 270.71.

ARA EK: 7 Ağrı Ayaklanması

Cumhuriyetin kuruluş yıllarından beri süregelen Kürt sorunu 1930 yılında da çözülmüş değildir. 1930 Ağrı (Zeylân) ayaklanmasının amaçları, oluşum aşamaları ve sonuçları hakkında güvenilir bilgilerimiz yok. Ancak, bütün tek-parti yönetimi boyunca zaman zaman başgösteren bu türden olayları, ülke gerçeğinin önemli bir parçası oldukları için anılmaya değer buluyoruz.

1930 Martının sonlarında Ceza Usulü Muhakemeleri Kanununda bir değişiklik yapılmak istenmiş ve I. Umumi Müfettişlik mıntıkasında «şekavet, fesatçılık, devlet otoritesine karşı koymak» gibi cürümlerin beş kişilik bir mahkemede yargılanarak verilecek hükümlerin Temyize tâbi olmadan kesinleşmeleri öngörülmüştür. (*Vakit*, 28-30 Mart 1930)

Ağrı ayaklanması, başlangıçta kamuoyuna duyurulmamaya çalışılmış, ancak olayın çıkmasından yirmi gün kadar sonra «ecnebi gazetelerin neşriyatı üzerine» Anadolu Ajansı'nın bir tebliğiyle 10 Haziranda «Şark'ta» bir «Hadise» olduğu açıklanmıştır. Bu bildiriye yer veren gazetelerin attıkları başlığa göre, «Ağrı dağındaki eşkiya tamamen çevrilmiştir» (*Vakit*, 30 Haziran 1930). Temmuz başında, harekâta iki Kolordu ile 80 tayyare katılmıştı.

Askerî tenkil harekâtı tamamlanınca, I. Umumi Müfettiş İbrahim Talî (Öngören) Doğu halkına hitaben iki Beyanname yayımlamıştır. Bunların ilki aynen şöyledir:

> «1 — Ağrı eteklerinde bulunan ve sık sık mutî halka zararlar yapan eşkiya, kuvvetli tayyare filomuzun bombardmanları ile Ağrı'nın karlı yamaçlarına tırmanmak suretiyle bir kısmı canlarını kurtarmışlardır.
>
> 2 — İran'da tertip ve techiz ettiği yüzden fazla atlı ile hududumuzdan girip Zeylân nahiye merkezine kadar ilerleyen, geçen sene arkadaşları tarafından katlolunan Irak'ta Kör Hüseyin oğulları ile enişteleri Yusuf Aptal Ağa ve avaneleri Jandarma karakolu ve seyyar bölüğümüze yaptığı baskında iki zabit ve dokuz neferimizi şehit etmiştir. Bu vakadan beş köy halkının eşkiyaya yardım ettiği anlaşıldı. Şimdiye kadar vatandaşlara devlet silâhlarını kullanmaktan içtinap etmiştim. Bu müessif vakada eşkiyaya yardım edenlerin en şiddetli bir surette cezalandırılacakları şüphesizdir.
>
> 3 — Umumî Müfettişlik mıntıkasında her taraftan bu hadisenin nefretle karşılandığına dair birçok telgraflar almaktayım.
>
> 4 — Mesele hakkında hudutlar haricinden uydurulacak yalan ve yanlış rivayetlere aldanılmaması ve vatandaşlarımın işleriyle meşgul olup çalışmalarını tavsiye ederim.»

İbrahim Talî Bey ikinci Beyannamesinde de, «imhanın yalnız askerin değil, bütün halkın yardımı ile vuku bulduğunu, binden fazla milis askeri kaydedildiğini ve eşkiyaya yardım eden köyler halkının imha olunduğunu bildiriyor.» (*Vakit*, 14-15 Temmuz 1930)

Şeyh Sait Ayaklanmasında olduğu gibi, Berlin Sefiri Kemalettin Sami Paşa yine yurda çağırılmıştır; ama bu kere harekât kumandanı o değildir.[1] Temmuz ayı orta-

[1] *Vakit*, 27 Temmuz 1930: «Berlin Sefirimiz Ankara'dan şehrimize döndü, Yalova'ya gidecek.» Kemalettin Sami Paşa gazetecilere Almanya ile Türkiye arasında kurulacak havai seferler ve Almanya'dan satın alınacak 40 m. Marklık şimendifer malzemesi hakkında açıklamalarda bulunmuştur.

sında, gazeteler «Salih Paşanın tatbik ettiği imha plânı» uyarınca, «eşkiya»nın «çekirge mücadele usulüyle» tepelendiğini yazmaktadırlar.[2]

Yine gazetelerin bildirdiğine göre, Ağrı dağındaki âsileri, «Ağrı Dağı Valisi» sıfatım takınan ve adamlarınca «Paşa» diye anılan firari Yüzbaşı İhsan Nuri yönetmektedir.[3]

Bu ayaklanmayı, 28 Ekim 1927'de Diyarbekir başkent olmak üzere Sèvres Kürdistan'ının bağımsızlığını ilân etmiş bulunan Hoybun adlı Kürt cemiyetinin düzenlediği ileri sürülmüştür.

9 Temmuz tarihli *El Ahram*'dan naklen, geçen yıl Musul'da toplanan bir Kürt Kongresinin, Selmas dağlarında yığınak yapılmasını kararlaştırdığı, âsilerin Çerkes Ethem ve Şeyh Sait'in oğullarıyla işbirliği yaptıkları haber verilmektedir.[4]

Ayrıca, şimdiye kadar kurulan 17 Kürt derneğinden tek yaşayanı olan Hoybun'la 150'liklerin de ilişkili oldukları iddia edilmektedir.[5]

Bu sırada, Ankara Hukuk Mektebi'nin diploma tevzii merasiminde bir nutuk söyleyen Başvekil İsmet Paşa, iktisadî ve umumî vaziyetimiz meyanında «kıyam hadisesi»nden de bahsetmiştir.[6]

Milliyetçi Azerilerin çıkardığı *Odlu Yurt* adlı dergide yayımlanan «Pan Aryanizm» başlıklı bir makalede ise, Kürt-Ermeni-İranlı-Asur İttihadından söz edilmektedir.[7]

Bir başka gazetede ise, Hoybun'u yöneten komitenin bir Kürt-Ermeni teşekkülü olduğu öne sürülmüştür. Buna göre, Kürt önderler Şam ve Halep'te, Ermenilerse

[2] *Vakit*, 17 Temmuz 1930. Ertesi günkü gazetede de, «Tenkil kuvvetleri kumandanı» Salih Paşanın resmi vardır.

[3] *Vakit*, 20 Temmuz 1930. 1 Ağustos'ta aynı gazetede resmi.
Bu zatın, 1955 yılında İran'da Farsça olarak yayımlanan, Kürtlerin İsa'dan önceki yüzyıllara ilişkin tarihi hakkında bir kitabı, M. Tayfur tarafından *Kürtlerin Kökeni* adı altında Türkçeye çevrilmiştir (İstanbul: Yöntem Yay., 1977).

[4] *Vakit*, 21 Temmuz 1930. Aynı gazetenin 18 Haziran tarihli sayısında, Şeyh Sait'in oğullarından 326 (1910) doğumlu Salâhattin'in Halep'te Dr. Şükrü'nün riyasetindeki «Höbyan» Cemiyetiyle ilişkili olarak, Erzurum'da bir gizli dernek kurduğu suçlamasıyla Ankara Ağır Ceza Mahkemesinde yargılanmakta olduğu bildiriliyor. Yargılamanın devamı 25 Haziran ve 9 Temmuz tarihli sayılarda haber verilmiş, ancak duruşmaların gizli olması nedeniyle işin niteliği anlaşılamamıştır.

[5] «Halep'te dönen fırıldaklar» *Vakit*, 22 Temmuz 1930.
Aynı gazetede 17 Ağustos'ta Hoybun'un bayrağı gösterilmektedir: enlemesine kırmızı, beyaz, mavi üç şerit: ortadaki beyaz şeridin üstünde Arap harfleriyle Ha-vav-ye-be-vav-nun yazısı. Dr. Şükrü Mehmet'in Hoybun'un reisi olmayıp, yalnızca üye bulunduğu belirtilmektedir.

[6] *Vakit*, 29 Temmuz 1930.

[7] *Vakit*, 19 Ağustos 1930.

Kürt «Hobyan» Cemiyeti ile Ermeni «Taşnak»ların güçbirliği yaptıkları iddiası, Birinci Umumî Müfettiş İbrahim Tâli Beyin bundan altı ay sonra, Şark Vilâyetleri Halkına Beyannamesinde ileri sürülmüş, yine 1931 ilkbaharında Ankara'da çıkan «Yeşil Kitap»ta «bütün Kürt ve Ermeni harekâtının içyüzü» açıklanmıştır. Bak. *Cumhuriyet*, 13 Şubat ve 21 Nisan 1931.

Beyrut'ta üslenmişlerdir. Hoybun'un başkanları Celâdet Bedirhan ve biraderi Kâmiran Ali, kâtib-i umumisi Selim Memduh'tur. Öteki ileri gelenleri arasında, Artin, Ali İlmi, Radi Azmi, Mevlânzade Rıfat, Sudi, Tevfik, Haço vb. bulunmaktadır.[8] Ancak. Kürtlerin Ermenilerden para yardımı gördükleri iddiası, *El Ahram*'da yayımlanan bir Hoybun Beyannamesiyle yadsınmıştır.[9] Hoybun Cemiyetinin Antakya'da da bir şubesinin açılması (reis, Antakya Lisesi felsefe muallimi Selim Memduh, âzâlar edebiyat muallimi Ali Hilmi ve tarih muallimi Mahmut), oralı Türkler tarafından protesto edilmektedir.[10]

Ağrı ayaklanmasında, Kürtlerin İran topraklarından yararlanmaları, Türk basınında bu ülkenin hükûmetine karşı bir takım kuşkuların dile getirilmesine yol açmıştır.[11] Daha sonra, Türkiye ile İran arasındaki sınır yeniden çizilirken, Ağrı'nın güneydoğusundaki Aybey dağının «emniyetimiz noktasından hududumuz dahiline» alınması istenmiş[12] ve bir buçuk yıl süren pazarlıklar sonucunda, bu istek gerçekleşmiştir.[13]

Lady Drumond Hay adlı bir İngiliz, *Sphere* dergisinde çıkan bir yazısında, bu son olayı, «mutaassıp Kürdün garplılaşan Türke kıyamı» olarak yorumlamış ve yargısı bizim gazetelere de yansımıştır.[14] Hükûmetin Şeyh Sait ayaklanmasından beri. Kürt ayaklanmalarını böyle görmek istediğine şüphe yoktur. Fakat 1930 olayının da, 1937-38 tenkiline kadar sürecek olan ayrılmacı eğilimler zincirinin bir halkası olduğu açıktır. Öte yandan, Ağrı ayaklanmasının yol açtığı olağanüstü askerî giderler, Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik güçlükleri arttırarak, SCF denemesini hazırlayan ortama katkıda bulunmuştur.

[8] *Son Posta*, 6 Eylül 1930.

[9] *Vakit*, 26 Ağustos 1930.

[10] *Vakit*, 8 Eylül 1930.

[11] «İran bize dost mu, düşman mı?» *Vakit*, 5 Temmuz 1930.

[12] *Vakit*, 22 Temmuz 1930.

[13] Bu konuda, o sıra Memduh Şevket (Esendal) Beyin yerine Tahran'a büyükelçi olarak atanan Hüsrev Gerede'nin *Siyasî Hatıralarım I - İran* adlı kitabına (İstanbul Vakit B., 1952) bakılabilir; özellikle s. 15-17, 68-69, 152-53, 193-95, 200-1, 208. Anlaşıldığına göre, başlangıçta Kürtlerin kendi sınırları içindeki çalışmalarına göz yuman İranlılar, daha sonra bunları yasaklamışlar, hatta bastırılmasında Türklerle işbirliği yaptıkları gibi, güneyden aldıkları bir araziye karşılık, stratejik önem taşıyan. Türk işgali altındaki dağlık bir bölgeyi resmen bize vermeyi de kabul etmek zorunda kalmışlardır.

[14] *Vakit*, 8 Ağustos 1930.

ŞİKÂYETNAME

Konyalı bir âşık tarafından yazılan aşağıdaki manzume, olanca ilkelliğine karşın, SCF'nın kurulduğu günlerde, köylülerin yakınmalarını ve beklentilerini yansıtması bakımından ilginç sayılabilir.

(Kemal Zeki Gençosman, *Türk Destanları;* İstanbul: Hürriyet Yay., 1972. s. 482-83.)

Şikâyetnamemi yazdım huzura
Bizim halimizi bilsin Fethi Bey
Dokunmasın birşey kalbe fütura
Bizim halimizi bilsin Fethi Bey

Yaşasın Fethi Bey kurdu bir Fırka
İyi namı gitti şark ile garba
Ne altta sergi var ne dalda hırka
Perişan halimi bilsin Fethi Bey

Tevazu kalmadı, düzen bozuldu
İcar nisbetinde evler yazıldı
Fakir fıkaranın bağrı ezildi
Pek yaman haldeyim bilsin Fethi Bey

Rençber idi insanların yararı
Dört senedenberi etti zararı
Her tahsildarda var haciz kararı
Canımız yanıyor bilsin Fethi Bey

Sabahtan tahsildar dizilir bir saf
Ne tüccar kalmıştır ve ne de esnaf
Her gelen tahsildar etmiyor insaf
Malımız hacizde bilsin Fethi Bey

Hep zengin ağalar çıktılar hiçe
Tahsildar kıvrar hem gündüz gece
Yol parası aldı altımdan keçe
Böyle bir haldeyim bilsin Fethi Bey

Eska'yı açtılar yeni Daire
Bu da derdimize olmadı çare
Bir dönüm ekine üç lira pâre
Onu da bulamam bilsin Fethi Bey

Düşünceler arttı derdime daldım
Ziraat Bankasından yüz lira aldım
Bunu veremeyip mükedder kaldım
Kederli olduğum bilsin Fethi Bey

Esnafın yarısı dükkândan kalktı
Buğdaycı tiftikçi büsbütün battı
Koyun tüccarları bütün top attı
Bundan da haberin olsun Fethi Bey

Maaş alanlarda fantazi çoktur
Parayı kazanan avukat doktor
Fukara rençbere hiç bakan yoktur
Bunların halini sorsun Fethi Bey

Okuyup mektubum ele alaydı
Fethi Bey derdime çare bulaydı
Olursa bir imdad senden olaydı
Ne yapsın dünyaya gayrı Fethi Bey

Fethi Bey de sözlerime bakaydı
Gazyağı da ucuzlayıb akaydı
Şeker kibrit inhisarı kalkaydı
Millet size duacıdır Fethi Bey

Çalıştım çiftime yapmadım hile
Yüzelli dönümden çıktı on kile
Benim tohumluğa yetmiyor bile
Bankaya ne verem yetiş Fethi Bey

Âşık Mehmet senin sözlerin hakdır
Kimse kıymetini etmiyor takdir
Vergiye verecek on param yoktur
Ne satıp vereyim bilmem Fethi Bey

Bölüm IV

GÜDÜMLÜ BİR DEMOKRASİ DENEYİ

1. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI

a) Nedenler

SCF ile ilgili olarak yapılması gereken ilk saptama, beş yıl önce sona eren TpCF'nın tersine, bunun «yapay» bir girişim olmasıdır. SCF, Reisicumhur Gazi M. Kemal Paşa tarafından oluşturulmuştur. Bu yolun seçilmesinin nedenleri, hiç kuşkusuz bir değil, birçoktur. Baskısı duyulan nedenler, CHF içinde bir çözüme kavuşturulamayacak nitelikte görülmüş olmalı ki, Tek-Parti Yönetimi dışında bir seçeneğe başvurulmuştur. Söz konusu nedenleri, biribirleriyle ilişkileri olduğunu aklımızdan çıkarmadan şöyle ayrımlayabiliriz:

Bir kere, dış dünyanın doğrudan ve dolaylı etkileri vardır. SCF önderinin yurtdışından (Paris Büyükelçiliğinden) gelmesi, bu kategorideki nedenlerin önemini arttıran bir etken olmuştur. Bunların ağırlık payını abartmaktan çekiniyorum. Fakat dış dünyaya kendimizi beğendirmek isteğinin bile bir rolü olduğu açıktır. Denilebilir ki, o yıllar boyunca dış dünyada çok-partili demokrasiler tek model değildi. Sovyet Rusya ve Faşist İtalya da vardı. Fakat Gazi ve arkadaşlarının kendilerini beğendirmek istedikleri dış dünya, Batı dünyasıydı.[1] Dış dünyanın yine doğrudan sayılabilecek

[1] «Türk ileri gelenlerinin sözlerine ve Cumhuriyetin anayasasına karşın, Türkiye'de demokrasi olmayışı Avrupa'da gitgide artan eleştirilere konu ediliyordu. 'Çağdaş' lığı başka şeylerin yanısıra Batılılık diye tanımlayan ve dolayısıyla Batı'nın onayını sağlamak isteyen birçok Türk önderi için, bu durum dayanılmaz bir hâl almaktaydı. (ABD) Büyükelçi(si) Grew, Türk önderlerinin çıkmazını, şu kuşkusunu dile getirerek özetlemiştir: Gazi gitgide tek parti sistemini Türkiye'nin Avrupa ve Batıya oranla aşağılığının bir işareti diye görür olmuştu. Amerikalı ve Avrupalı yazarlar son yıllarda çoğu kez biçimce Batılı ama gerçekte Doğulu diye tanımlanan Türk diktatörlüğüne geniş yer ayırmışlardır. Gazi dikkatine sunulan bu tanımlamalardan hoşlanmamıştır...» J. C. Grew, *Turbulent Era* (Cambridge: Houghton-Mifflin, 1952), s. 869: Dışişleri Bakanına 24 Eylül 1930 tarihli yazısından, W. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and Its Aftermath*, s. 58.

F. Okyar, TBMM Reisi Kâzım Özalp Paşanın Yalova'da Gazi'nin yanında şunları söylediğini, anılarında aktarıyor (*Üç Devirde Bir Adam*, s. 396-97): «Geçen-

bir etkisi, (bu konu henüz aydınlatılmamış olmakla birlikte) Düyun-u Umumiye'nin temizlenmesiyle ilgilidir.[2] Nihayet, dolaylı bir dış neden, 1929 Dünya Ekonomi Bunalımının yurdumuza da yansımasıydı.[3]

lerde Viyana'da bulunduğum zaman Neue Freie Presse gazetesi benden mülâkat istemiş ve 'Türkiye'de kaç siyasî parti vardır?' sualini sormuştu. 'Bizde yalnız bir fırka vardır' cevabını verdim. Gazeteci hayret etti: 'hükümet işleri sadece bir fırka ile nasıl kontrol edilebilir. O halde sizde parlamento mürakabesi de yok demektir' dedi. Kendisini tatmin için, bizdeki sistemi izah edip, 'Hayır, bizde mürakabe vardır, fakat bizim kendimize mahsus tarzımız vardır. Biz hükûmeti fırkada ve encümenlerde kontrol ederiz. Böylelikle de ülkemizde çok fırkaların varlığından kopup gelen sakıncaların tesirlerini önledik' dedim. Gazeteci ertesi günü söylediklerimi aynen yazmakla beraber —kendi tabiriyle— 'Şu budalaya bakın: Avrupa'nın ortasında bize parlamento dersi vermeye gelmiş' meâlinde bir de fıkra ilâve etmişti. Hakikaten bizim Meclis'in vaziyetini izah etmek güçtür.» Süreyya İlmen de, anılarında Kâzım Paşanın bu gezisinde Avrupa parlamentolarından utandığını anlatıyor (s. 35).

Yine Fethi Okyar'ın anılarında, Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras, SCF'nın kurulması haberini «İtalyan Stefani, İngiliz Royter, Fransız Havas, Alman DNB ve diğer ajansların verdiğini, radyolarda sözü edildiğini ve yabancı gazetelerin konuya çok geniş yer ayırdıklarını» söylediği zaman Gazi'nin tepkisi şöyle aktarılmaktadır: «çok memnun olmuştu. Adeta kendi nefsiyle konuşurmuşçasına edâ ile: 'Güzel bir iş yaptık' dedi» (s. 492).

Gerçekten, 19 Ağustos 1930 tarihli *Vakit*'te, *The Times*'tan çevrilerek alıntılanan, «Tek fırka hükûmetlerinin son söz olduğunu iddia etmenin moda olduğu bir sırada Gazi'nin verdiği karar son derece enteresandır» sözü gibi yorumlardan Cumhurbaşkanı çok hoşlanmış olmalıdır.

[2] Gazeteci Asım Us (*Gördüklerim...*, s. 132 vd.), «Düyun-u Umumiye Meselesinin Serbest Fırkanın Kuruluşunda Oynadığı Mühim Rol» başlığı altında şunları söylüyor: Fethi Bey Paris Sefiriyken 1928'de alacaklılarla altın para esası üzerinden borçları ödememiz hakkında bir anlaşma imzalamış. Hükûmet bu anlaşmayı beğenmiş, hatta kendisine on bin lira nakdi mükâfat vermiş. Fakat 1929 Buhranı çıkınca, İsmet Paşa kâğıt para verelim diye, bu anlaşmadan yan çizmiş. Fethi Bey Serbest Fırka Programına borçların altın parayla ödenmesini koymuşken, 7 Ağustos 1930'da Atatürk «sizi zayıflatır» diye bunu çıkarttırmış. Daha önce de, Birinci Lozan görüşmeleri sırasında (eski Maliye Nâzırı ve Türk heyetinin malî müşaviri) Cavit Bey, borçları altınla ödeyelim diye ısrar etmiş.

Romancı Kemal Tahir'den başlayarak birçok yazarlar, Asım Us'un bu sözlerini, ayrıca bir araştırma yapmak gereğini duymadan, SCF hakkındaki çözümlemelerinde kullanmışlardır. Fethi Okyar, anılarında bu konuyu iki yerde anmaktadır. İlkinde (s. 421), Gazi'nin şu sözlerini aktarıyor: «Yalnız Düyun-u Umumiyenin ödenmesi hakkındaki anlaşmadan sonra hükümetin paramızın istikrarına teşebbüs etmediği hakkındaki fıkrayı kaldırırsanız daha iyi olur. Yine siz bilirsiniz. Fakat İsmet Paşa alacaklılarla müzakerededir. Bu işte muhakkak surette muvaffak olacaktır. Onun için bu fıkranın mektubunuzda çıkması alacaklılara ümit verebilir.» İkincisinde (s. 477) biraz daha farklı: «Gazi ... müzakereler olduğundan Düyun-u Umumiyenin tasfiyesi üzerindeki altın esasında alacaklılara ısrar mevzuu olabilecek tefsirlere dayalı bir havanın olmamasını istemiş, ben de bunu kabul etmiştim.»

İç sorunlar ise, ayrımlanmaları özellikle güç olmakla birlikte, ekonomik sıkıntı (yoksulluk), umulan gelişmeye erişilememesi ve genel bir hoşnutsuzluk diye özetlenebilir. Bunların gerisinde, Doğuda sürüp giden Kürt ayaklanmalarının da etkisi olduğu kesindir.

Tek-Parti iktidarının başı (cumhurbaşkanı), hükûmet eleştirisiz ve sorumsuz bir durumda olduğu için, muhalif bir partinin varlığında yarar görmüştür. Ancak, ilk gününden itibaren bütün bu girişimi yapay kılan, yaratılan muhalefetin giderek bir iktidar seçeneği olmasının gerçekten göze alınmamış bulunmasıdır. Cumhurbaşkanının bakış açısından, ülkenin yararlarıyla CHF'nın yararları özdeştir. Dolayısıyla SCF'nın yaratılması, rejim için olmaktan çok, parti için faydalı olacak diye düşünülmüştür. Bu sayede partinin çürük yanları açığa vurulacak, temizlenecek, dolayısıyla parti güçlenecektir. Fakat, örgütün içindeki bir takım çıkar grupları, bu tasarımın gerçekleşmesinden endişeye düşmüşler ve deneyimin sona erdirilmesinde etkili olmuşlardır.[4]

Ben kendi payıma, Gazi'nin kafasındaki siyasal özgürlük kavramının, onun için her durumda istenilir (ve izin verilebilir), kendi başına bir de-

Öte yandan, *Chicago Tribune* gazetesinde çıkan bir yazıya dayanılarak, «Fethi Bey(in) Paris'te iken Fransız sermayedarları ile gizli müzakerelerde bulunarak Türkiye'nin iktisadî sahada yükselmesini temin edecek itilâflar mı akdetmiş» olduğu söylentileri, Türk basınında yankılanmıştır. Bak. *Vakit*, 21 Ağustos 1930.

[3] İlhan Başgöz, 1929 Ekonomik Bunalımının Türkiye'de de tarım ürünlerinin değerinin düşmesi sonucunu verdiğini, bununsa siyasal bir bunalıma yol açtığını ileri sürüyor. Ona göre, Mustafa Kemal Paşa halkın yakınmalarını yatıştırmak için, Hükûmete muhalif ama kendisine taraftar olan Fethi Okyar'ın bir karşı parti kurmasına izin vermiş, onu Meclise sokmuş ve desteklemiştir (Başgöz - Wilson, s. 51).

İlhan Tekeli ile Selim İlkin de, «Serbest Fırkanın kuruluşunu buhrandan bağımsız olarak bir iki-partili rejim ya da demokratikleşme arayışı olarak görmek yanlış olur» diyorlar: (*1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadî Politika Arayışları*, s. 154).

[4] «Halk Fırkası Gazi ile başlayıp Gazi ile bitmiyordu. ... Gazi'den başka hiçbir Halk Fırkası mensubunun ve o günkü idare tarzı içinde vazifeli büyük-küçük kimsenin bu duyguyu [çok-partili demokrasi isteğini] paylaşmamış olduğu da bugün anlaşılıyor. Asıl hadise, Serbest Fırka'nın hatta samimiyetle itiraf edeyim, beni bile şaşırtan gördüğü alâka ve sevginin arkasından geldi. İstisnasız herkes telâş ve endişe içinde kalmıştı. Çünkü Halk Fırkasının iktidarı kaybetmesi demek, onun çevresi etrafına toplanmış idare eden zümrenin hayat nizamını kaybetmesi mânâsına geliyordu.» (Okyar, s. 490-91.)

Bu arada, Weiker'ın gözlemlediği gibi (s. 83), «CHF organı *Hâkimiyet-i Milliye*, partinin en otoriter kanadının sinirli bir temsilcisi olan Mahmut (Soydan)'ın başyazarlığı altında, sürelki olarak yeni atılıma karşı saldırıda başı çekiyor, hemen her zaman CHF önderleri çoğunluğunun saldırı sertliğini birçok derece aşıyordu.»

ğer olduğunu sanmıyorum. Gazi bakımından, siyasal özgürlük daha çok belli bir amaçlar çerçevesi uğrunda yararlı olabilecek araçsal bir kategoridir ve iyi işleyebilmesi, toplumun hazırlık derecesine bağlıdır. «Siyasal hayatta bir taraflı olarak daima aradığım ve arayacağım temel» diye nitelediği «lâik cumhuriyet esası,» sözcüklerin ilerici tınısına karşın, onun bu köşeli özgürlük anlayışını simgelemektedir.

SCF ile ilgili tartışma ve yorumlarda, Atatürk'ün içtenlikli olup olmadığı, partiler arasında tarafsız kalacağı hakkındaki sözünde durup durmadığı gibi vurgulanagelen boyutlar, bana pek anlamlı görünmüyor. Önemli olan, onun ne yaptığıdır.

İnönü'nün satranç meraklısı olmasına karşılık, Atatürk'ün bu oyunla ilgisini bilmiyorum. Fakat SCF deneyinde, onun kendi kendisiyle satranç oynar gibi bir durumda olduğu duygusuna kapıldım: karşı takımın adını koyuyor,[5] taşlarını bir bir seçiyor, kimin nerede oynayacağını belirliyor,

[5] Fethi Beyin anılarına göre (s. 458), yeni fırkaya «Serbest» adını, Gazi «Ben koydum» demiştir. Bir başka kaynaktan ise (Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları* s. 16), bu adı Recep (Peker) Beyin bulduğunu ve Gazi'nin benimsediğini öğreniyoruz.

Partinin resmi adı «SCF» olmakla birlikte, «Yasa» başlığıyla yayımlanan Nizamnamesinde «Serbes, lâyık, Cumhuriyet fırkası» olarak anılmaktadır (İstanbul: Cumhuriyet M., 1930). [Programın Fethi Bey tarafından hazırlanmasına karşılık, bu belgeyi Ahmet Ağaoğlu'nun yazdığı ileri sürülmektedir ki, «yasa» sözcüğü gibi, örgüt kurullarına «ocak» denilmesi de, Ağaoğlu'nun Türkçülüğünün izlerini yansıtmaktadır.]

«Serbest» (liberal) adı, sözel bir sorun olmaktan öte bir önem taşıyor. Emre Kongar'ın yazdığı üzere, «Öyle anlaşılıyor ki, Mustafa Kemal ve İsmet Paşa gibi yakın arkadaşları, ulusal bir burjuvazi yaratmanın kısa yollarını ararken, 1930 yılında, liberalizm ile devletçiliği birbirinin yerine geçebilecek iki ayrı yol olarak denemeye karar vermişlerdi» (*Toplumsal Yapı*, s. 173). Kongar, «Devrimi yapan [Devletçi-Seçkinci] kadrolar henüz iktidarda olduğundan... değiştirilen toplumsal yapıya yöneltilen [Gelenekçi-Liberal] eleştiriler, ancak karşı-devrimci eylemler olarak yorumlanmaktadır» gibi oldukça doğru gözlemler yapmakla birlikte (ancak, değiştirilen toplumsal yapı değil, ideolojidir), SCF deneyini ikili modeline uydurmak için bir başka kitabında da (*Toplumsal Değişme Kuramları*, s. 390), «Fethi Bey liberal eğilimliydi, ama devletçi-seçkinci cephenin içinde yer alıyordu» yollu zorlanmaktadır. Ayrıca ona göre, CHF'nın lâiklik, devletçilik ve anti-emperyalistliğine karşılık, İslâmcılık, liberalizm ve batı ile bütünleşme, SCF'nın tabandaki destekçilerinin inandıkları ilkelerdi *(ibid)*. Oysa, tabanında bile SCF'nın İslâmcılığı da, CHF'nın anti-emperyalistliği de çok su götürür. «Devletçi-seçkinci cephenin devlet eliyle girişimci yaratma politikası henüz bir sonuç vermemişti. Bu nedenle SF sınıfsal bir tabana oturma şansından yoksundu. Sınıfsal bir tabana oturmadığı için de, Fethi Beyin 'açtım' demesiyle açıldı, 'kapattım' demesiyle kapandı» yargısı ise, bütün aşırı basitleştirmeler gibi ve ancak onlar kadar doğrudur.

programını denetliyor, ilgili yazışmaları (kendisine yazılanları bile) dikte ediyor, parasını veriyor vb. Fakat bütün bunları rastgele yakıştırmalarla yaptığını düşünmek doğru olmaz. Hükûmete karşı kimlerin neler düşündüğünü bilmektedir. Yaptığı, onları, kendisinin istediği bir biçimde örgütlemekten, böylece de bütün ülke çapında ortaya çıkan ya da gizil duran karşıt eğilimleri bu odakta toplayarak denetleyebilmekten ibarettir.

b) Kuruluş ve Örgütleniş Öyküsü

Basında, bütün öteki gazeteleri atlatarak, yeni bir muhalefet fırkasının kurulduğu haberini, 8 Ağustos 1930 günü yaptığı ikinci baskıyla, (İstanbul Matbuat Cemiyeti Reisi ve Giresun Meb'usu) Hakkı Tarık Beyin *Vakit*'i vermiştir.[6] 9 Ağustos'ta bile *Son Posta* gibi bazı gazeteler ancak ikinci baskılarında, «Fethi Bey yeni fırka yapıyor» diyebilmişlerdir. Bu habere göre, fırka CHF ile aynı prensipler etrafında, ama farklı bir programla kurulacaktır. Daha ertesi gün ise, gazeteler şu tamamlayıcı bilgiyi veriyor: «Fırkanın ismi Serbest Cumhuriyet'tir. Programı yakında tebliğ olunacaktır.»

SCF resmen 12 Ağustos 1930'da kurulmuştur. Fethi Beyin cumhur başkanına yazdığı mektup 9, cumhurbaşkanının cevabıysa 11 Ağustos tarihlidir. Konunun dört gün önce, basına sızdırılmasından da anlaşılıyor

SCF'nın otokratik CHF yönetimine karşı özgürlükçü istemlerle ortaya çıkması, kurucularının, bunun «sol» bir parti olduğu savında bulunmalarına yol açmıştır. Oysa, daha kuruluşunun üçüncü gününde, muhalefeti destekleyen bir gazeteci, M. Zekeriya (Sertel), «Yeni Fırka Sağ mıdır, Sol mudur?» sorusunu, SCF'nın toplumsal - ekonomik platformuna bakarak, «Fethi Beyin iddiasının tersine sol değil, sağdır» yargısıyla yanıtlamakta ve «memleketin biraz daha sol bir fırkaya ihtiyacı vardır» diyerek üçüncü bir partinin kurulmasını istemektedir (*Son Posta*, 15 Ağustos 1930). CHF yanlısı bir gazeteci, Sadri Etem (Ertem) de, «Fethi Beyin fırkası, iddiası hilâfına olarak sola değil, sağa müteveccihtir» demektedir (*Vakit*, 17 Ağustos 1930 — Aynı gazetenin ertesi günkü sayısında, «İki Fırkanın Programı Karşılaşınca... HF ne yaptı, SF ne yapmak istiyor» başlığı altında, onbir madde halinde bir karşılaştırma yapılmaktadır).

Ayrıca, Sadri Etem'in SCF'na karşılık CHF'nın konumunu tanımlamaya çalışan *Vakit*'teki şu iki yazısına da bakılabilir: «Niçin Liberal Değiliz,» 15 Eylül ve «Niçin Devletçiyiz,» 21 Eylül 1930.

[6] Ben bu olağanüstü sayıyı göremedim. Fakat *Vakit*'in ertesi günkü nüshasında, «dün yapılan 2. tab»dan söz edilmekte ve haber tekrarlanmaktadır:
«Fethi Bey sefirlikten çekilip muhalefet fırkasının lideri olacak. Reisicumhur Hz. bu teşekkülü cumhuriyetin salim tezahüratından addetmektedirler.»

FETHİ OKYAR

Fethi Okyar (1880-1943), Atatürk gibi Rumeli kökenli olup, ondan bir yıl önce Harp Akademisini bitirerek Kurmay Yzb. çıkmıştır. Genç yaşında İttihad ve Terakki içinde sivrilmiş ve İkinci Meşrutiyetin kurulması için bu Cemiyet adına yayımlanan beyannameyi o yazmıştır.* Hürriyetin İlânında İttihat ve Terakki Selânik Heyet-i Merkeziyesi reisi olmuş, 31 Marttan sonra II. Abdülhamit hâlledilip Selânik'e gönderilirken, Bnb. rütbesiyle sabık hakanın muhafızlığına getirilmiştir. Abdülhamit'le konuşmalarının onu çok etkilediği anlaşılıyor. Daha sonra, kendisi gibi, İttihad ve Terakki'de etkin olan genç subayların hem ordudan hem iç siyasetten uzaklaştırılması için düşünülen bir önlemle, 1910'da Enver Berlin'e, Hafız Hakkı Viyana'ya, Ali Fuat Roma'ya atanırken, o da Paris ataşemiliterliğine gönderilmiştir. Fransa'dayken Picardie'de düzenlenen askerî manevralara Mustafa Kemal ile birlikte gözlemci olarak katılmıştır. Trablusgarp Savaşının patlaması üzerine gizlice Libya'ya gitmiş ve orada kumandan Neşet Paşanın kurmay başkanı olarak bir süre çalışmıştır. Paris'ten döndükten sonra, kısa bir zaman Arnavutluk bastırma harekâtında görev almış ve 1911 yılı Aralık ayındaki ara seçimlerde Manastır mebusu olarak Osmanlı Meclis-i Mebusanına girmiştir. İttihad ve Terakki kâtib-i umumiliğine getirilince, ordu ile siyasetin ayrılması fikrini savunmuş, fakat Balkan Savaşının çıkmasıyla o da yeniden askerliğe dönmüştür (onun yerine, Eyüp Sabri —Akgöl— kâtib-i umumî olmuştur). Selânik boşaltılırken, Abdülhamid'i Alatini köşkünden İstanbul'daki Beylerbeyi Sarayına yine o getirmiştir.

Trablus Savaşında olduğu gibi, Garbî Trakya Hükûmet-i Muvakkatesinin kuruluşunda da önemli rol oynayan Teşkilât-ı Mahsusa'yı anılarında övgüyle anlatmakla birlikte, kendisinin bu örgüte üye olup olmadığını söylemez. İttihad ve Terakki'nin zorla iktidarı almasından sonra, eski arkadaşlarıyla görüş ayrılığına düşmüş ve «tamamen kopmamak için» Sofya Büyükelçisi olarak yurttan uzaklaşmıştır. Kendisi gibi, Enver'e muhalif tutum takınan Mustafa Kemal'i de —Dünya Savaşı çıkıncaya kadar— ataşemiliter olarak yanında götürmüştür. 1917 sonlarında İstanbul'a dönünce yeniden (bu kere İstanbul'dan) mebus olmuş ve savaşın bitimine yakın, Hürriyetperver Avam Fırkasını kurmuştur (Anılarında bundan hiç söz etmiyor!) İzzet Paşa kabinesinde Dahiliye Nâzırı sıfatıyla (ve kabine arkadaşı, Bahriye Nâzırı Rauf Beyle birlikte) Mondros Bırakışmasını imzalayan heyette yer almıştır. Hükûmetten ayrıldıktan sonra, «Harbiye Nezareti emrinde müstafî Ordu Kumandanı» Mustafa Kemal Paşa ile, bir süre *Minber* adlı bir gazete çıkarmıştır. Ocak 1919 sonunda yapılan ilk grup tutuklamalardan sonra, 10 Marttaki ikinci grup savaş sorumluları arasında tutuklanmış, Mayıs sonunda da Bekirağa Bölüğünden Malta'ya sürülmüştür. 30 Nisan 1921'de Malta'dan kurtulunca, Almanya'ya uğradıktan sonra Ankara'ya gelerek (işgal altındaki İstanbul'da yapılmış, kurtuluş öncesi son ara seçimde milletvekili olup) TBMM'ne katılmıştır. 10 Ekim 1921'de Dahiliye Vekilliğine seçilmiştir. Rauf Bey kabinesinde de sürdürdüğü bu görevi sırasında, özel barış görüşmeleri yapmak —gerçekte, hazırlanan Türk saldırısına zaman kazandırmak— amacıyla Londra'ya gönderilmiştir. Fakat İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, zafer ertesine kadar kendisini kabul etmemiştir. Mondros'u imzalamış olmanın üzüntüsünü dengelemek için ileride övünçle anımsayacağı

gibi, Mudanya Bırakışması sırasında da Dahiliye Vekilidir. Rauf Beyden sonra TBMM Hükûmetinin son kabinesini kurmuş, Lozan Andlaşması onun iktidarında onaylanmıştır. Cumhuriyetin ilânından iki gün önce istifa ettirilmiş, yalnız Halk Fırkası Grup İdare Heyeti Reisi olarak kalmıştır. Cumhuriyetle İsmet Paşa başvekil olunca, o da TBMM Reisliğine seçilmiştir. TpCF kurulduktan sonra, İsmet Paşa İstanbul'da sıkı yönetim ilân ederek muhalefete karşı sert bir tutum takınmak isterken, bu politikanın HF'ndan çözülmeleri arttıracağı endişesiyle, ılımlı tanındığı için kendisi başvekâlete getirilmiştir. Şeyh Sait Ayaklanması üzerine, 1925 Mart ayı başında, Grupta güvensizlik oyu alarak istifaya zorlanmış, aynı ay içinde mebusluktan da ayrılıp Paris Büyükelçiliğine gitmiştir.

1930'daki SCF macerasından sonra, ertesi yılki milletvekilliği seçimlerine girmemiştir. 1934'te Londra Büyükelçisi olmuştur. İnönü'nün cumhurbaşkanlığında, onun isteğiyle Bolu milletvekilliğine ve Adalet Bakanlığına getirilmiş, 1942 başlarında sağlık bozukluğu nedeniyle emekliye ayrılmış, ertesi yıl da ölmüştür.

Yukarıdaki biyografik notu, esas itibarıyla, *Tercüman* gazetesinde önce tefrika edilen, sonra da aynı gazetenin Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılı Yayınları arasında kitap olarak yayımlanan anılarına dayanarak yazdım. Bu yaşam öyküsüyle birlikte, kitap hakkındaki bazı eleştirilerim, *Ufuklar* dergisinin ilk sayısında çıktı (22 Aralık 1980), s. 16 ve 13. Bu yazımı, Prof. Dr. Osman Okyar *Yeni Forum*'da üç sayı süren bir diziyle cevaplandırdı: «Fethi Okyar'ın Anıları ve Bir Eleştiri,» 15 Ocak, 1 Şubat ve 1 Mart 1981. Bu uzun yanıtta, benim SCF'nı «açıkça yapay» bir girişim saydığımı belirtmem dolayısıyla, «yapay» ve (benim herhangi bir bağlamda kullanmadığım, karşıtı!) «yatay» kavramlarının Marxist terminolojiden alındıkları gibi bir bulgudan başka, dikkate değer bir yan göremedim. Osman Okyar'ın Marxizme yaptığı bu katkı, bana biraz bulanık geliyor. Benim bildiğim herhangi bir özel terminolojide «yapay-yatay» diye bir kavram çifti yoktur. Yapay'ın karşıtı doğal'dır (**sun'î - tabiî**), yatay'ın karşıtıysa dikey (ufkî - şakulî). Bunların Marxizmle ilgisini görebilmek, benim bilgi ve anlayış düzeyimi aşıyor. Eleştiri yazımda dokunduğum birçok nokta ise hâlâ karşılıksız. Örneğin, Fethi Bey SCF denemesi sırasında Takrir-i Sükûn Kanunu'nun gerçekten yürürlükte olduğunu mu sanıyordu?

* Fransız yazarı Benoist-Mechin'e göre, Fethi Bey Masondur (*Kaplan ve Pars Mustafa Kemal*, s. 18). Ancak, Mustafa Kemal'in de Vedata locasına girdiğini ileri süren bu kitapta birçok kuşkulu ve yanlış noktalar vardır. Örneğin, Atatürk'ün Pan-İslamizme de proleter enternasyonalizmine de yanaşmamasının nedenlerini açıklarken, bu bağlamda onun ağzından Frunze'ye söylettiği sözler (s. 140), yanlış alıntılardır (Doğrusu için bak. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* II, s. 29. Ne yazık ki, Avni Doğan da *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, s. 121'de kaynak belirtmeden bu yanlış alıntıları Benoist-Mechin'den aktarıyor). Ayrıca kitabın çevirisinin başlığı da hatalıdır; çünkü aslı «Kurt ve Pars» adını taşımakta olup, «Pars» —Türkçeye çevrilmeyen— ikinci ciltte anlatılan İbni Suud'a bir andırıştırmadır.

ki, muhalif fırka işi resmî mektuplardan evvel görüşülmüş ve kararlaştırılmıştır. Hatta, bu tasarım iki ay öncesine bile gitmektedir.[7]

22 Temmuz 1930'da Paris Büyükelçiliğinden iki aylığına izinli olarak İstanbul'a gelip, Boğaz'da dostu Necmettin Molla (Kocataş)'nın yalısına yerleşen Fethi Bey 23 Temmuz gecesi Yalova'ya Gazi'yi görmeye gittiğinde, ortak arkadaşları (Rize mebusu) Fuat (Bulca) kendisini «Sana bir muhalif fırka teşkili teklif olunacaktır. Sakın bu teklife kapılma... Sana yazık olur» diye uyarmıştır.[8] Nitekim, bir kaç akşam sonra, Gazi Fethi Beye şu sözleri söylemiştir:

> «Bugünkü manzaramız aşağı yukarı bir *dictature* manzarasıdır. .. Halbuki ben cumhuriyeti şahsî menfaatim için yapmadım. Hepimiz fâniyiz. Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessese, bir istibdat müessesesidir. Ben ise millete miras olarak bir istibdat müessesesi bırakmak ve tarihe o suretle geçmek istemiyorum.»[9]

[7] A. Us, *30-50*, s. 13-14.
«17 Haziran 1930'da İsmet Paşa dedi ki:
'— Gelecek intihabatta bir muhalefet partisi de gelecek. Memleketi normal şekilde idare için bu lâzım. Bunu biz yapmazsak kimse yapamaz. Tecrübemiz, mazimiz var. Bizi münakaşaya mütehammil görmüyorlar. Halbuki biz tamamen bunun aksini düşünüyoruz; bu memlekette söze, yazıya karşı fazla bir hassasiyet var, bu hâl geriliğin alâmetidir. Nasıl ki garp memleketleri münakaşa ve mücadeleye alışmış ise biz de alışacağız. Ancak şimdi fırka meselesinden bahsi muvafık bulmam, daha bir buçuk sene var. Bir sene sonra görüşülebilir. Fethi Beyle aramızda telâkkî farkı vardır. Onun başka bir fırka başına geçmesini düşündük. Fakat bilmiyoruz kabul eder mi? Çünkü ne de olsa bunda bir risk vardır.'
(Not: İsmet Paşanın bu sözünde dikkat edilecek bir nokta var. Haziran ayında yeni fırka kurulması için bir senelik bir zaman düşünüyor. Halbuki Atatürk bir ay sonra bu işe teşebbüs etti.)»

[8] F. Okyar, *Üç Devirde Bir Adam* s. 378. Fethi Bey, bu kuşkuyu İsmet Paşanın içtensizliği kanısına bağlıyor.

[9] Okyar, s. 392-93. Fuat Bulca ve Fethi Okyar'ın inandıklarının tersine, başvekil de tek-parti düzeninin bırakılmasına içtenlikle istekli görünmektedir. Hatta, Asım Us anılarında, İsmet Paşanın SCF ile mücadele edildiği sırada kendisine şöyle dediğini aktarıyor:

> «Bir muhalefet fırkasına ihtiyaç var. Bu hususta o kadar kararlıyım ki, şayet Fethi Bey(in) fırkası muvaffak olamazsa, dağılırsa, bir kanun yapacağım, Meclise teklif edeceğim. Meclis'te 'Ekseriyet fırkası mebusları şu adetten fazla olamaz' diyeceğim.» (*30-50:* 20).

Ağaoğlu'na göre (*Serbest Fırka Hatıraları*, s. 3), Dahiliye Vekili Şükrü Kaya ise, Gazi'nin CHF'ndan daha tutucu bir muhalefet partisine taraftar olmasına karşılık, memlekette kökü olmayan ve kendisiyle kolay başa çıkılabilecek, örneğin bir Sosyalist Fırkasının kurulmasından yanaymış.

İsmet Paşanın da hazır bulunduğu bir toplantıda bu sözlerin söylenmesinden bir önceki —SCF önerisinin ilk yapılacağı— gece, Yalova'da Gazi'ye Samsun Valisi «Kâzım Paşa, valilerin elinde selâhiyet bırakılmadığından, en küçük memuru bile (+) azil ve tayin edemediklerinden ve nüfuzu bu kadar sınırlanan valilerin iş göremediklerinden» yakınmıştır.[10]

Reisicumhurun fırkalar arasında tarafsız kalması, yeni bir parti kurma önerisini kabul etmek için Fethi Beyin ileri sürdüğü başlıca koşul olmuştur. (Hatırlanacağı üzere, bu yeni bir istek değildir; daha önce TpCF zamanında da öne atılmıştır.) Bir yazar, bu noktada ısrar edilmesini, aksi takdirde yeni partinin halkça desteklenmeyeceği endişesiyle açıklıyor.[11] Oysa, Fethi Bey anılarında açıkça, Gazi'nin «bizzat bütün hükûmet kuvvetleriyle yeni fırkaya karşı mücadeleye geçmesi demek, kendisinden hayırlı hizmetler beklenen, mevcudiyeti temin edilmiş olan fırkanın zayıf düşmesi veya ölmesi demekti» diyor (Okyar, s. 409). Buradaki «hükûmet» sözünden, arkasında ordusuyla birlikte «devlet»in kastedildiğini anlamak gerekir. Gaziye karşı çıkmaya kalkmanın gerçekçi olmadığını bilen SCF liderinin korkusu, yalnız hükûmete değil, devlete de muhalif duruma düşmek ve belki «hiyanet-i vataniye» ile suçlanmaktır.

Gazi ise, yeni fırkanın kuruluşunun temellendirildiği mektup alışverişinde,[12] kendisine Reisicumhur *ve* CHF Umumî Reisi sıfatlarıyla hitap edilmesini şart koşmuştur (Okyar, s. 414 ve 421). Bu, «Nedenler» altbölümünde belirttiğim gibi, onun ülkeyle CHF'nın yararlarını özdeş, kendisini de her ikisinin birden koruyucusu saymasından ötürüdür. Nitekim, bu anlayışı nedeniyledir ki, SCF gelişmeye başlayıp CHF'nı kötülemeye gi-

10 F. Okyar, *Üç Devirde Bir Adam* s. 385. Anıların bir başka yerinde, Kâzım Paşanın yinelenen bu sözlerinin (+) noktasına «Halk Fırkası mutemedine sormadan» diye eklenmiştir (s. 534). Cemal Kutay, düştüğü dipnotunda, SCF'nın Samsun'da belediye seçimlerini kazanmasının ardından, Kâzım Paşanın «Dahiliye Vekili Şükrü Kaya Beyle arasındaki anlaşmazlıktan sonra idarî hayattan da çekildi»ğini belirtiyor.

Cumhuriyet tarihimizin ilk yıllarında önemli roller oynamış dört tane «Kâzım Paşa» vardır: (Harbiye'den çıkış sırasıyla) İnanç, Dirik, Karabekir ve Özalp. Burada adı geçen, İnanç'tır.

11 F. Giritlioğlu, *CHP* I: 76: «Gerek çekingenlik ve gerek Atatürk'ün şahsına karşı beslenilen minnettarlık hissi sebebiyle, ilk zamanlar yeni fırkaya karşı rağbet gösterilmeyeceği zannedildi. Bu hususu bertaraf etmek içindir ki, Atatürk her iki partinin de dışında kalacağını bildirmek zorunda kalmıştır. Fakat ilk karar böyle olmakla beraber, Atatürk CHP ile olan rabıtasını, bu devre zarfında hiçbir suretle kesmemiştir.»

12 Ağaoğlu, Yalova'da hazırlanan her iki mektubun da, Mustafa Kemal ve İsmet Paşalarla Fethi Bey arasında saatlarca görüşmeden sonra, İsmet Paşanın elyazısıyla kaleme alınmış olduğunu belirtmektedir (s. 7).

riştiği ve onun yerini almaya hazırlandığı zaman, bunu kendisine karşı bir tehdit diye görmüş ve tepki göstermiştir.

Mustafa Kemal Paşa, muhtemelen, Mecliste CHF icraatının eleştirilmesini, hatta İsmet Paşanın da biraz hırpalanmasını istiyordu. Buna izin vermekle, kendi partisinin o sıradaki yöneticilerine «onlarsız olunmaz» olmadıklarını sezdirecek, dolayısıyla partisi içinde kendi gücünü arttırmış olacaktı. Fakat SCF'nın istediğinden daha hızlı ve daha ileri gitmesi üzerine, bir ölçüde hizaya getirilmelerini umduğu yöneticiler de dahil olduğu halde partisiyle dayanışma göstermek gereğini erkenden duymuştur. Fethi Beyin anılarında şöyle bir olay aktarılıyor: Gazi, daha Ağustos ortalarında Yalova'da bir gece, Necmettin Sadık (Sadak), Fazıl Ahmet (Aykaç) ve Salih (Bozok) Beylerin hazır bulunduğu sofrada Nuri Beye demiş ki: «İsmet Paşa sizi yakında Sıvas'ta söyleyeceği nutukla paçavraya çevirecektir. ... Lord Curzon'u mağlup etti. Sizi berbat edecektir.» Sonradan Fethi Beye bunun Nuri Beye bir takılma olduğunu söylemiş. (Okyar, s. 462-63). Aradan on yılı aşkın bir süre geçtikten sonra, «Gazi'nin fırka hakkındaki gerçek düşüncesini Nuri Bey ve gazeteciler önünde o gece açıklamış olduğuna bugün hükmetmek mecburiyetindeyim» (s. 465) diyen Fethi Bey, ayrıca bu Gazi ile «bana hususi ve açık teşviklerde bulunan ve tarafsızlığı hakkında namusuyla teminatta bulunmuş olan Gazi arasında büyük fark» olduğunu söyleyerek, dikkatli seçilmiş sözcüklerle de olsa, ağır bir suçlama yapıyor. Oysa, kendisi gibi, böyle anlaşmalı bir deneye razı olan bir kimsenin «namus»tan söz etmesi oldukça yersiz görünmektedir. Fethi Bey ve arkadaşları, yaptıkları pazarlığın satırlar arasında gizli koşullarını doğru anlayamamış olmanın cezasını çekmişlerdir.

SCF, yaşadığı sürece, «devlet»in kendisine karşı bir tutum takınmamasını sağlamak için, Gazi'ye hep cumhurbaşkanlığında kalacağı güvencesini vermeye çalışmıştır. Bu çabalar, daha ilk pazarlık günlerinde başlamıştır.[13] Öyle anlaşılıyor ki, M. Kemal Paşa, SCF'nın işbaşına geçmesini önleyemezse, kendi cumhurbaşkanlığını onlara borçlu olmadan sürdürme formülüyle de bir süre oynamıştır.[14] Fethi Bey buna hemen razı

[13] Fethi Bey Gazi'nin kendisine cevap mektubunda, «Reisicumhur olmayarak HF'nın başında bulunmuş olsa idim» fıkrasına itirazla, «Siz *daima Reisicumhurumuz* olmalısınız. Bunun haricindeki bir ihtimali bu mektuba yazmaya ne lüzum vardır» demiş (Okyar, s. 432-33)

[14] Asım Us, *Gördüklerim*... s. 145: Atatürk, Necmettin Sadak, Asım Us vb. ye şöyle demiş:
«Aklınızın bir köşesinde benim bu sözümü iyi muhafaza ediniz. Fethi Beyin fırkası seçimlerde ekseriyet alacak ve beni Cumhurbaşkanı seçecekler. Olabilir. Fakat ben bunu arzu etmem. Öyle bir zamanda Cumhurbaşkanlığı usulü değişir. Amerika'da olduğu gibi bizde de Cumhurbaşkanı doğrudan doğruya halk tarafından seçilir.»

olmuş,[15] fakat bu kere hükûmet değişikliği sırasında yeni bir öneri[16] üzerine Gazi gerilemiş, daha doğrusu SCF'na karşı, cumhurbaşkanlığını bırakıp başbakan olma tehdidiyle daha kesin bir cephe alma durumuna ilerlemiştir.[17] Son olarak, SCF'nı pek ürkütmemek için bir Millî Blok öne-

[15] «Ankara 24 (Suret-i mahsusada giden arkadaşımızdan [M. Zekeriya Sertel]) — Burada bulunan İsveç Telgraf Ajansının temsil ettiği gazetelere şöyle bir telgraf çektiğini öğrendim:

'Serbest Fırka Lideri Fethi Bey bir mektupla Gazi Hazretlerine müracaat ederek kendilerinin kayd-ı hayat şartıyla Reisicumhur intihap edilmelerini ve bu suretle fırkaların fevkinde milletin malı olarak kalmalarını teklif etmiştir.'

Ben İsveç Telgraf Ajansının bu şekilde bir telgraf çektiğini öğrenir öğrenmez, Fethi Beye giderek sordum: — Bu haber doğru mudur?

Fethi Bey Gazi Hazretlerine kayd-ı hayat şartile Reisicumhur olmalarını teklif eden bir mektup yazmadığını söyledi. İlâve ederek dedi ki:

— Ancak yüksek ve kuvvetli şahsiyeti milletin kalbinde ebedî hürmet mevkiini almış olan Gazi Hazretlerinin yalnız bir fırkanın malı olmayıp milletin malı olarak kalması ve daimî surette ikaz ve irşadından milleti istifade ettirmesi fikrindeyim. Bu itibarla Reisicumhuru(n) doğrudan doğruya rey-i âm usulü ile millet tarafından intihap edilmesi fikrini iltizam etmekteyim. Binaenaleyh şimdiden sarih bir fikir dermeyan etmek mevsimsizdir. Bu cihetin kat'î bir şekil alabilmesi için evvel emirde Gazi Hazretlerinin muvafakatlarını almak tabiîdir, dedi.» *Son Posta*, 25 Eylül 1930, ikinci tab'ı.

Vakit ve *Yarın* gazetelerinde de çıkan bu haber, kaynağı bakımından ertesi gün yalanlanmış olmakla birlikte, Fethi Beyin açıklamaları elbette gerçektir. Bu konuda bak. Z. Sertel, *Hatırladıklarım* (1905-1950), s. 195-98.

[16] «SCF'nın bir dereceye kadar neşir organı rolünde bulunan *İleri* (? Yarın) gazetesinde Arif Oruç imzasıyla çıkan başyazıda Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın Cumhurbaşkanlığına getirilmesi teklif ediliyor, Atatürk'ün de Başbakanlığa getirilmesi isteniyordu.» F. Giritlioğlu, *CHP* I, s. 81.

16 Teşrinievvel 1930 tarih ve 299 sayılı *Yarın* gazetesinde çıkan, «Millet Büyük Adam Bekliyor» başlıklı bu yazı, Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, s. 114-17'de aynen aktarılmaktadır. Mahmut (Soydan) Beyin *Hâkimiyet-i Milliye*'de verdiği iki karşılık da, s. 117-21'dedir.

Bu öneri, bir sonraki dipnottan görüleceği üzere, aslında Atatürk'ün kendisinden çıkmıştır.

[17] 3 Teşrinievvel 1930: Gazi Hz. Başvekâlet için «Ya ben ya İsmet Paşa» sözünü teyit ederek icap ederse Başvekâleti uhtelerine almaya müheyya [hazır] olduklarını söylediler. *Cumhuriyet*, 1 Kânunusâni 1931: «1930'da Neler Oldu?»

Gazi Hz. geçenlerdeki beyanatını tasrih ederek dedi ki:

— «İsmet Paşa başvekil olmazsa bu vazifeyi kemâl-i tevazu ve minnetle ifaya müheyyayım.»

— «Elbette Reisicumhurluğa devam edemem.»

— «Amerikan sistemini memleketimizde tatbik etmeyi hiç düşünmedim.» [Karş. yukarıdaki dn. 14] *Son Posta*, 4 Teşrinievvel 1930.

risi ortaya atılmış, fakat sonradan CHF ileri gelenlerinin karşı çıkmalarıyla cayılan bu fikir Fethi Beyi ümitlendirmemiştir bile.[18]

SCF deneyinde başlayan, Gazi'nin yürütme işlevini doğrudan doğruya üstleneceği söylentileri, bu parti kapatıldıktan sonra, inceleme gezisi sırasında da bir ara güçlenir gibi olmuş, ama hemen yalanlanmıştır.[19]

Bu altbölümde son olarak, SCF'nın finansmanına, ülke çapında örgütlenişine ve basınla ilişkilerine kısaca değinmek istiyorum.

Fethi Bey, Gazi'den SCF için CHF bütçesi kadar para talep etmiştir (Okyar, s. 416). Anılarının bir başka yerinde ise, şöyle demektedir: «Gazi gerekli olan parayı temin edeceğini söylemiş ve en hâlis niyetlerle İş Bankasına açık çek vermek istemişti. Kabul etmedim ve bu hususla meşgul olmasını Nuri Beye rica ettim.»[20]

SCF'nın Meclis dışında örgütlenmesi hakkında, çok az şey bilinmektedir.[21] Partinin İstanbul İl Başkanı Prof. Dr. İsmayıl Hakkı (Baltacıoğlu). İzmir İl Başkanı Dr. Ekrem Hayri (Üstündağ), Aydın İl Başkanı ise Adnan (Ertekin → Menderes) Beylerdi.[22]

[18] «İki fırka da seçimlere katılacak, nisbi sistemle ve tek derece ile aldıkları reylere göre mebus çıkaracaklar, Gazi ikisinin üzerinde umumi reis olacak» [+ her iki partinin adaylarını o seçip ilân edecek]. Okyar, s. 517, 522, 523.

[19] «Dünkü rüfekâmızdan birinde, Ankara'dan verilen mühim bir habere göre... 'Gazi, gayrimesul bir devlet reisi olmak vaziyetinden ayrılmış ve işbaşına geçmiş bulunuyor'» *Cumhuriyet* 13 Kânunusâni 1931. Gazetenin yorumu: ya Teşkilât-ı Esasiye Kanunu değişir, ya reisicumhurluktan istifa ederek hükûmeti deruhte eder; ikisi de olmuş değil!

[20] Okyar, s. 495. Ayrıca, Gazi, SCF için Fethi Beye verdiği otomobili parti kapandıktan sonra geri almak istememiştir (s. 532).

Ağaoğlu'na göre, «Serbest Fırka tecrübesi için oldukça mühim bir para verilmiş, fakat bu para fırkanın idare heyetini teşkil eden Fethi, Nuri ve Tahsin Beyler tarafından fırka işlerine ve fakat fırka erkânına hiçbir vakit hesap verilmeksizin harcanmıştır» (s. 5).

Fethi Bey, SCF'nın feshinden bir ay sonra, *Akşam* başyazarı Necmettin Sadık (Sadak) ile çirkin boyutlara varan bir tartışmaya girişmişti. Necmettin Sadık Bey, sabık muhalefet liderinin 130.000 liraya satın aldığı apartmana anıştırmayla, «Bana satılmış diyen Fethi Bey sizi kaça tuttular» diyordu. Bak. *Vakit*, 19 Kânunuevvel 1930.

[21] Ağaoğlu (s. 15'te) Bankalar Sokağındaki «fırka bürosu»ndan söz ediyor. Bu, İstanbul'daki Bankalar Caddesi olmalı.

[22] Mustafa Kemal Paşa'nın Adnan Beyi 4 Şubat 1931'de Aydın Türk Ocağını ziyaretinde tanıyışının öyküsü için bak. Goloğlu VII/s. 7; Ş. S. Aydemir, *Menderes'in Dramı*, s. 96-97.

SCF'nın kendine özgü bir yayın organı olmamış,[23] İstanbul'da *Yarın* ve *Son Posta* ile İzmir'de *Halkın Sesi* gazeteleri tarafından desteklenmiştir.

c) SCF'na Giren Milletvekilleri

SCF daha çok bir Meclis-içi muhalefet partisi olarak düşünülmüş ve bu fırkaya katılacak milletvekillerinin sayısı pazarlıklarla belirlenmeye çalışılmıştır. Başvekil (ve CHF Umumî Reis Vekili) İsmet Paşa, Fethi Beye Gazi'nin huzurunda, şimdilik 40-50 arkadaş vereceğini söylemiş ve gelecek (1931) seçimlerde kaç milletvekili istediğini sormuştur. Fethi Bey Meclis tam sayısının üçte biri kadar olsun diye 120 milletvekili istemiş; İsmet Paşa 50 demiş, Gazi'nin araya girmesiyle 70'te anlaşılmıştır (Okyar, s. 416-17). Fethi Bey, bu sayıyı «garanti» olarak düşünmekte, geri kalan yerlerde seçim mücadelesine girmek istemektedir; yani 70 milletvekilliği için CHF aday göstermeyecektir.

Genel seçimlerden önce, hemen SCF'na girmesi söz konusu 40 kadar milletvekilinin adı, İstanbul gazetelerinde yayımlanmıştır.[24] Partinin ideo-

[23] SCF'nın Nesim Mazlıyah'ın yönetiminde *Kürsü* adlı bir gazete kurma girişimi ve bunun gerçekleşmeme nedenleri hakkında bak. *Vakit*, 1 Kânunuevvel 1930. Ağaoğlu, Fethi Beyin *Yarın* sahibi Arif Oruç'a beş bin lira avans vererek, onu bu işe de karıştırdığını ileri sürüyor (s. 20-21).

SCF kapandıktan bir kaç ay sonra, Nesim Mazelyah (!) Efendi Beyrut'ta ansızın ölmüştür (*Son Posta*, 20 Mart 1931). «İki sene evvel barut inhisarını idare edenlerin avukatlığını yapan Nesim Mazelyah Efendi bir irtişa meselesi yüzünden tevkif edilmiş, iki ay kadar mevkuf kalmış, sonra tahliye edilmişti.» Gazete, bu zatın davasının sürüncemede kalmasına üzülmekten öldüğünü imâ etmektedir.

[24] SCF'na girmeleri söz konusu edildiği halde, istenilmeyen gelişmeler üzerine ve başka düşüncelerle, haklarındaki tasarımın gerçekleşmediği birçok milletvekili vardır. 10 Ağustos 1930 tarihli *Cumhuriyet*'te 38, *İnkılâp* ve *Akşam*'da ise 40 mebus adı SCF'na girecekler diye sıralanmıştır (Hilmi Uran, *Hatıralarım*, s. 212). Bunlardan biri olan, Türk Ocakları Genel Başkanı Hamdullah Suphi'yle (Tanrıöver) ilgili olarak, gazeteci Asım Us, anılarında şunları yazmaktadır (*Gördüklerim*, s. 143):

«Sizi bu akşam SCF'na verecektim. Fakat sonra düşündüm. Sizinle beraber Türk Ocaklarını da vermiş olacaktım. Buna gönlüm razı olmadı.

Atatürk'ün Hamdullah Suphi Beye söylediği bu söz, Fethi Okyar'ın fırkalar arası tarafsızlık bakımından yaptığı şikâyette biraz haklı olduğunu gösteriyordu.»

Tanrıöver ise, *İçten Sesler* başlıklı kendi anılarında, bu olayı, öncesini ve sonrasını süsleyerek şöyle anlatır:

Bir kere, daha 1929 ilkbaharında olacak, «Atatürk Âfet Hanıma Hürriyet üzerine düşüncelerini yazdırıyor»ken, Hamdullah Suphi Bey ona demiş ki: «... Siz bu fikirlerin memlekette tatbiki lüzumuna kâni iseniz, soruyorum: Sizin bu kanaatlarınızı bu memlekette câri olmaktan men' eden kuvvet kimindir ve nerededir? ... Si-

logu Ahmet Ağaoğlu'nun Meclis'te önce küçük bir grup halinde çalışma isteğine karşın, Fethi Beyin gelişmelerden umuda kapılarak, yeni bir seçim olmadan da Meclis çoğunluğunu sağlayacak kadar katılma beklediği anlaşılıyor (Weiker, s. 77). Oysa, SCF'na geçen milletvekilleri 15'ten ibaret kalmış, hatta bunlardan biri yalvar yakar CHF'na geri dönmüştür.

SCF Yasasının 16. maddesine göre, Merkez Ocağı bir umumî reis, bir umumî kâtip ve bir muhasiple dokuz âzâdan oluşur. Bu on iki kişi şunlar olmuştur:

1. Umumî Reis — Gümüşhane mebusu Fethi (Okyar). Yaşam öyküsünü yukarıda görmüştük.
2. Umumî Kâtip — Kütahya mebusu Mehmet Nuri (Conker: 1881-1937)[25]: Harbiye'den çıkışı 1318; Piyade sınıfının 15'incisi. 1917-20

zin bir hükûmetiniz ve bir fırkanız var ki bu fikirlerin tam zıddını tatbik etmekle meşguldür.» (Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, s. 310-12)

Sonra, Yalova'da SCF'na geçmesi önerilince, bunu üç neden ileri sürerek reddetmiş:

1. «... emirle muhalefet partisi kurulmaz.»
2. İsmet Paşa hükûmetinde Maarif Vekili iken «Hastalandığım için istifa ettim. Yaptığını beğenmediğimden dolayı değil.»
3. İsmet Paşanın «yaptıkları sizin tasvip ettiklerinizdir. Ona karşı çıkmam aynı zamanda size karşı çıkmamdır. ... razı değilim.»

Bunun üzerine, Atatürk'le arasında Asım Us'un aktardığına benzeyen şu konuşma geçmiş:

«— Hamdullah Suphi Bey siz Türk Ocaklarının Reisisiniz değil mi?

— Evet Paşam.

— O halde bütün Türk Ocaklarını muhalif partiye mi vereceğiz? Siz olduğunuz yerde kalınız.» (*Ibid.*, s. 314-15).

Tanrıöver, bununla da yetinmeyerek, Batı Anadolu'daki gösterilerin üzüntü yarattığı bir gün, «Dolmabahçe'de Akşam Yemeği» sırasında, kendisinin Cumhurbaşkanına şöyle dediğini anlatıyor:

«... 'bu akşam siz Dolmabahçe'de misafirken, kurduğunuz inkılâpçı, lâik, cumhuriyetçi partinin tam karşınızda, Beylerbeyi'nde mümessili kimdir? O, bir şeyhin oğlu bir şeyhtir.'

Tire, Aydın, Samsun, Afyon Karahisar gibi 22 merkezde meslekleri ve kanaatları itibariyle fırkamızın ortaya attığı prensiplere samimiyetle dost olmaları imkânsız (21) mutemedin ismini saydım. İşte sizin partiniz budur, dedim. ... Siz yıktığınız devrin adamlarına istinat noktası olan bir teşkilât vücuda getirmiş vaziyettesiniz.» (*Ibid.* s. 321.)

H.S. Tanrıöver'in ünlü abartmacılığı dolayısıyla, bunları gerçekten o zaman söyleyip söylemediği kuşkulu ise de, sonradan bile olsa, yaptığı eleştiriler ilginçtir.

25 11 Ağustos 1930 gecesi Yalova'da Gazi «âni bir kararla» Fethi Beye demiştir ki «Nuri yeni fırkanın umumî kâtibi olsun. İşte sana en yakın arkadaşlarımdan birini umumî kâtip olarak veriyorum. Bu işi Reşit Galip de yapabilir, ama Nuri'nin tec-

yıllarında Yarbay rütbesiyle Lahey Ataşemiliterliği yapmış; sonra Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürü ve Ankara Kumandanı olmuştur. Albaylığa yükselerek 1920 Eylül - 1921 Mart tarihleri arasında 41. Tümen kumandanlığı ve Adana Valiliği yapmıştır. Atatürk'ün en yakın çocukluk arkadaşıdır; ölümüne değin, sofrasından eksik olmamıştır. TBMM II ve III. dönemlerde Kütahya, IV ve V. dönemlerde Gaziantep milletvekilidir.

3. Erzurum mebusu Tahsin (Uzer: 1879-1939): Eski bir İttihatçıdır. Fethi Bey Abdülhamid'in muhafızıyken, o da Selânikte Polis Müdürü vekiliydi. Malta dönüşü TBMM'ne İzmir mebusu olarak katılmış; II. dönemde Ardahan, III. dönemde Erzurum, IV. dönemde Konya, V. dönemde yine Erzurum milletvekili olmuştur. SCF macerası itibarını hiç yıpratmamış olacak ki, sonradan Üçüncü Umumî Müfettişliğe getirilmiştir.[26]
4. Şebinkarahisar mebusu Mehmet Emin (Yurdakul: 1869-1944): Ünlü millî şair, II. dönemde Şarkîkarahisar, III. dönemde Şebinkarahisar mebusudur. Siyasette korkak davranmış, SCF daha kapatılmadan dönmek istemişse de, ancak sonradan CHF'na geri alınmıştır. IV, V ve VI. dönemlerde Urfa, VII. dönemde İstanbul milletvekili olmuştur.
5. Elâziz mebusu Nakiyettin (Yücekök: 1866-1948): M. Kemal Paşanın askerî okuldan Fransızca öğretmenidir. III. dönemde Elâziz mebusu iken, IV ve V. dönemlerde Muş'u temsil etmiştir.
6. Niğde mebusu Ali Galip (1877-19??): Eski bir jandarma subayıdır IV. dönemde de Niğde'den mebus çıkmıştır.
7. Kütahya mebusu İbrahim (Dalkılıç: 1862-1937): Uşaklı bir çiftçidir. III. dönem başında girdiği TBMM'nde ölümüne kadar Kütahya mebusu olmuştur.
8. Sinop mebusu Refik İsmail (Kakmacı: 1866-1957): CHF İstanbul örgütünde önce mutemet, sonra müfettiş iken, 1926 Haziran ayı ba-

rübesi daha fazladır. ... [CHF kâtib-i umumîsi] Saffet [Arıkan'a dönerek] ... Sen bu Nuri'yi bilmezsin. Mükemmel erkân-ı harptir» (Okyar, s. 493). Oysa, Saffet Bey, Nuri Beyi pek iyi bilir. 1921 Martında orduya silâh ve mühimmat mübayaası için gönderildikleri Almanya'da, yanlarında götürdükleri yüz bin altını (bugünkü değeri 1,2 milyar TL) borsada oynayarak birlikte batırmışlar, ama kötü niyetli olmadıkları gözönünde tutulduğu için bağışlanmışlardır. Bak. S. Selek, *Anadolu İhtilâli*, I/s.119/dn. 49.

[26] Tahsin Uzer'in ölümünden kırk yıl sonra (1979'da Türk Tarih Kurumu'nca yayımlanan *Makedonya'da Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi* adlı yapıtının Birinci Kısmının Birinci Bölümü «Biyografim» başlığını taşımaktadır.

şında Kırşehir mebusu olarak Meclise girmiş, III. dönemde Sinop mebusu seçilmiş, SCF'ndan sonra ise siyasetle ilişkisi kesilmiştir.

9. İstanbul mebusu Süreyya Paşa (İlmen: 1874-1955): Paşazade ve askerlikten gelme zengin bir işadamıdır. SCF kapatıldıktan sonra, iki ay izin isteği reddedilince 15 Aralık 1930'da milletvekilliğinden istifa etmiştir.

10. Bursa mebusu Senih (Hızıroğlu: 1887-19??): Bursalı bir avukattır. İlk kez III. dönemde girdiği TBMM'ne SCF'ndan sonra bir daha seçilmemiştir.

11. İstanbul mebusu Ali Haydar (Yuluğ: 1879-19??): Eski İstanbul ve Ankara Vali ve Şehreminidir. SCF'na kendi isteğiyle katılması, Gazi'nin büyük tepkisine yol açmıştır. SCF'nın ardından, daha dönem tamamlanmadan, devamsızlık gerekçesiyle 19 Ocak 1931'de mebusluktan ıskat edilmiş, bir daha seçilmemiştir.[27]

12. Kars mebusu Ahmet Ağaoğlu (1869-1939): Karabağ (Kafkasya) göçmeni, aydın bir Türkçüdür (Samet Ağaoğlu'nun babası). İnançlı bir liberal ve şiddetle anti-Komünisttir. O da SCF'ndan sonra siyasetten çıkarılmış, üstelik 1933 Darülfünun Islahatında yeni üniversitenin dışında bırakılmış, emekliye ayrılmıştır.

Merkez Ocağı üyesi olmayan SCFlı iki milletvekili:

(13) Ankara mebusu Talât (Sönmez: 1875-1950): Eski bir İttihatçı olup Osmanlı Meclis-i Mebusanının iki devresinde Ankara'yı temsil etmiştir. Ardahan mutasarrıfıyken TBMM II. döneminde bu livadan milletvekili çıkmış, III. dönemden itibarense Ankara mebusu olmuştur.

(14) Bilecik mebusu Rasim (Öztekin: 1874-1933): Fethi Beyden sonra II. Abdülhamid'in Selânik ve İstanbul'da muhafızlığını yapmış, emekli Jandarma Albayıdır. I. dönemde Cebelibereket, II. dönemde Ertuğrul, III. dönemde Bilecik mebusu iken, SCF'ndan sonra CHF'nın Kütahya mebusu olmuştur.

SCF'na girmişken, parti kapanmadan CHF'na dönen milletvekili:

[27] Fethi Beyin anılarına göre, Gazi bu zatı vali ve şehreminilikte halefi olan Mithat Beyle karıştırdığı için kızdığını söylemiş; fakat sonradan ya bu karıştırma sürmüş ya da gerçekte hiç olmamış olacak ki, mebusluktan pek olağandışı bir biçimde çıkarılmıştır. Bak. «Meclise gitmeyen bir mebus ıskat ediliyor», *Cumhuriyet* 18 Kânunusâni 1931. Bu gazete haberine bakılırsa, Ali Haydar Bey ticaret ve taahhüt işleriyle uğraşmaktadır. Fethi Beyin anılarında ise, ömrünü Sultanahmed'in arka sokaklarından birinde bakkallık ederek tamamladığı yazılmaktadır.

(15) Aydın mebusu Dr. Reşit Galip (1893-1934): Rodosludur; Hüseyin Ragıp Baydur'un kardeşidir. Eski bir Teşkilât-ı Mahsusacı ve tutkulu genç siyasetçilerdendir. II, III ve IV. dönemlerde Aydın milletvekilliği, SCF'na girip çıkışından sonra bir süre de Maarif Vekilliği yapmıştır.

Özetle, SCF'na giren 15 milletvekilinden 9'u siyasal yaşamlarını CHF içinde sürdürmüşlerdir: biri (1) uzun bir süre ara verdikten sonra, dördü (7, 13, 14, 15) dönem başından itibaren, dördü ise ara seçimlerde (2, 3, 4, 5); yine üçü aynı ilden, beşiyse (1, 2, 3, 4, 5 ve 14) başka seçim bölgelerinden CHF mebusu olmuşlardır; biri (6) dönem başından itibaren aynı ilden bağımsız milletvekili seçilmiş; geri kalan beş kişi (8, 9, 10, 11, 12) bu deneyimden sonra bir daha Meclise girememişlerdir.

Bu kişilerin SCF'na katılmalarının salt bir rastlantı olmadığı bellidir. Fethi Bey anılarında, parti kapatıldıktan sonra cumhurbaşkanıyla arasında geçen bir konuşmayı aktarıyor (Okyar, s. 536-37). Gazi'nin «Emin, Naki, Rasim beylerden ben mesulüm, ötekilere karışmam» sözüne, Fethi Bey, «Hepsinin mesuliyeti sizin üzerinizdedir» diye itiraz edince, Gazi şöyle demiş: «Siz bilmezsiniz.. Bunların çoğu zaten İsmet Paşaya ve siyasetine aleyhtardır. Ben rastgele teklifte bulunmadım. Ağaoğlu bana senelerce evvel aynı mevzu üzerinde rapor vermişti.[28] Nuri bile yapılan işleri beğenmez. Tahsin kaç kere 'İttihad ve Terakki taşrayı bu kadar sıkmıyordu. Meclis daha hürdü' demiştir. Sizin teşebbüsünüz onlar için nimet oldu.» Buna karşın, SCF'na geçen milletvekillerinin büyük çoğunluğunun CHF içinde siyasal yaşamlarını sürdürmelerine izin verilmiştir. Milletvekilleri dışında, eskiden SCF'na girmiş olanların CHF'na alınıp alınmayacakları hakkında, genel sekreter Recep (Peker) imzalı, «Ankara 21/6/1931 tarih ve 666 sayılı» genelgede şu ilkeler benimsenmiştir:

Bir kere, önce CHF'lı değilken SCF'na girenler için sorun yoktur.

(b) «Fırkamıza mensup iken istifa ederek veya etmeyerek SF'ya girenler ve hatta fırkamıza muhalif olarak Belediye intihabatında kazananlar ve SF'nın idare heyetler teşkilâtında faal rol almış bulunanlar»a gelince, «— Bunlar dahi nizamnamedeki esas şartlara muhalif şahsî vaziyette bulunmadıkça fırkamıza tekrar kabul olunurlar.

— Bu vatandaşlar fırkanıza müşkül zamanda fiilen muhalefet etmiş olmak sıfatile fırkamızca hoş görülmemek ve tekrar fırka saflarımız arasına avdetleri muvafık telâkki olunmamak mütaleası varit olabilir.

[28] Ağaoğlu'nun bu raporundan bazı bölümler, *Serbest Fırka Hatıraları*, s. 152-58'de, tümüyse hem tıpkıbasım hem çevrim yazı olarak, Hasan Rıza Soyak'ın *Atatürk'ten Hatıralar*'ında yayımlanmıştır.

Ancak SF'nın teşekkülündeki hususi şerait nazarı dikkate alınır ve memlekette samimi ve nezih bir muhalif fırkanın teşkili hususunda fırkamız tarafından o zaman gösterilmiş olan müsamaha ve hatta teşvik göz önünde bulundurulursa o zaman yeni fırkaya şitap edenlerin halet-i ruhiyelerinin esbab-ı muhaffefe teşkil edeceği tebarüz eder. Mefsuh SF'nın, fırkamızın bu hareketini istismar etmesi ve Umumi Reisimizin kendileriyle beraber olduğu hakkındaki propagandalar ve zahiren kendi iddialarını teyit eder gibi gösterilen bazı hadiseler birçok hüsn-ü niyet sahibi vatandaşları şaşırtmıştır.

İşte bu esbab-ı mucibe fırkamızın bu vaziyet muvacehesinde geniş bir zihniyetle hareketini makul ve zaruri kılmaktadır. Bu itibarla SF'da nezahetle çalışmış olanlar hakkında fırkamız teşkilât ve mensuplarının şefkat ve nüvazişle hareket etmelerini hem lüzumlu hem de necip bir zihniyetin eseri addediyoruz.

(d) Ancak çok tanınmış SF'lıların üyeliğe kabulü, merkezin kararına bırakılmıştır.» (*CHF Kâtib-i Umumiliğinin Fırka Teşkilâtına Umumî Tebligatı,* cilt I, s. 10-12).

d) Sıvas - İzmir Plâtformu

Fethi Bey cumhurbaşkanına mektubunda, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik bunalımdan ötürü, hükûmetin izlediği yolu eleştirmekte ve bir başka ekonomi politikası seçeneği sunmayı önermektedir. Fakat, bir iki gün içinde yayımlanan SCF Programı, CHF icraatındaki vergilerin ağırlığı, demiryolu yapımı yükünün bir kuşağa bırakılması, özel girişimin engellenmesi, tarımsal kredi sağlamakta güçlük çıkarılması ve göz yumulan yolsuzluklar gibi noktaları kınamakla yetinmektedir.[29]

[29] SCF'nın ekonomi anlayışı için, bak. Tekeli-İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadî Politika Arayışları* s. 159-60 ve 164-65. Bu yazarlar şöyle ilginç bir yorum geliştiriyorlar:

«CHF'nın eski ideolojik çizgisini benimseyen SCF, ideolojinin kendisini değil, ancak kötü uygulanmasını eleştirebilecektir. Bu eleştiri de Halk Partisinin liberal kesimine yönelecektir. Böylece SCF'nın muhalefeti CHF'nın içindeki bölünmeleri arttırmaktan çok, CHF'nın içinde bütünleştirici etki yaratacaktır.»

Bense, CHF devletçiliğiyle liberalliği arasında kesin bir ayrım yapılabileceği konusunda kuşkuluyum.

Onlara göre, CHF içinde o zamana değin ağır basan «İş Bankası Çevresi,» liberal bir ekonomi politikasını temsil ettiği halde, SCF'na karşı «İsmet Paşa Çevresi»ni desteklemiştir,

Gazi'nin SCF'nın programını denetlediğini, ilgili yazışmaları dikte ettiğini ve partiyi paraca desteklediğini, bu bölümün başında «Nedenler»i çözümlemeye çalışırken söylemiştim. Gerçekten, Okyar'm anılarından (s. 476-77), SCF programına «Cumhuriyetin menfaatleri için girişilmesi icap eden iktisadî işlerde fertlerin kuvveti yetersiz görüldükçe devlet doğrudan doğruya teşebbüs alır» fıkrasını (bu sözler programın I. değil, 5. maddesindendir!), Fethi Beyin onayıyla kendisinin eklediğini; yukarıda «Nedenler» arasında değinilen Düyun-u Umumiye ödemeleri sorununa karışmaktan başka, fırkanın tek dereceli seçim isteğine (madde 11), kadınlara siyasal haklar tanınmasını da onun kattığını öğreniyoruz.[30]

Korel Göymen'in Türk Devletçiliği üstüne, yayımlanmamış İngilizce doktora tezinden (Leeds, 1973) şu adlar veriliyor:

İsmet Paşa çevresi:
Recep Peker
Tevfik Rüştü Aras
Mustafa Şeref (Özkan)
Kâzım Özalp
Ali Çetinkaya
Refik Saydam
Fuat Ağralı

İş Bankası çevresi:
Celal Bayar
Mahmut Soydan
Nuri Conker
Salih Bozok
Kılıç Ali
Hasan Saka
Fuat Bulca
Şakir Kesebir
Rahmi Köken
Mahmut Avunduk
Hayri İpar
Şakir Kınacı

Sonra da, yeni kabinede Mustafa Şeref Beyin İktisat Vekili olmasına kadar, önceki İsmet Paşa hükûmetlerinde bu görevi ilk çevreden Rahmi Köken ve Şakir Kesebir'in yürüttüklerine, SCF'na ise İş Bankası çevresinden bir tek Nuri Conker'in girdiğine işaret ediliyor.

Göymen'in listeleri hayli tartışma kaldırır. Bir kere, İş Bankası İdare Meclisi'nde Recep Zühtü Soyak, Cevat Abbas Gürer ve —SCF'na girenlerden— Rasim Öztekin gibi Atatürk'ün adamları da üyedir; sonra adı ikinci çevrede görülen Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın İnönü'den çok Atatürk'e (dolayısıyla Bayar'a) yakın olduğu söylenebilir.

Bu iki çevreyi, CHF içinde aynı zamanda birbirine rakip iki grup olmaktan ziyade, ayrı zaman kesimlerinde birbirine seçenek olarak ön plâna çıkan (ve ötekince geniş ölçüde desteklenen) gruplar diye görmek, belki daha doğru olur.

30 1930 Belediye Seçimlerinde tek dereceye geçilmekle birlikte ve aynı yıl Meclis Reisinin (Kâzım Özalp Paşa), genel seçimlerden önce Bir Dereceli İntihabın CHF'nda kabul edilmesi ihtimalinden bahsetmesine karşın (*Vakit*, 10 Ağustos 1930), milletvekilleri seçimleri 1946'da çok-partili yaşama geçilmesine kadar iki dereceli olarak yürütülmüştür. Atatürk'ün bu sistemi yeğlemesi hakkında, Hilmi Uran şu açıklamayı yapıyor:

Program konusunda da etkileri belli olan bu «güdümlülük»ten Fethi Beyin pek rahatsızlık duymadığı, SCF'nın ilk günlerinden itibaren kısa sürede başa geçmek isteğini açığa vurduğu[31] ve bir kez iktidara geldikten sonra, parti platformunu uygulamada geliştirmeyi düşündüğü anlaşılmaktadır.

> «Atatürk daima iki dereceli seçim usulünün lehinde bulunur, o sistemin neticeyi kontrol etmeye daha elverişli bir sistem olduğunu bahis mevzuu etmeksizin, onun hatta daha demokratik olduğunu söyler ve bilhassa bizim memleketimizde iki dereceli seçim usulüyle daha isabetli ve daha âdilâne netice alınacağı fikrini müdafaa ederdi ve böyle demekle galiba merhum, büyük halk kütlelerinin iki dereceli seçim sisteminde, muhitlerinde yakınen tanıdıkları münevverlere isabetle vekâlet verebileceklerini ve o vekillerin de asıl mebusları, halk kütlelerine nazaran daha isabetle seçeceklerini kastederdi.» *Hatıralarım*, s. 398.

Reisicumhurun SCF plâtformuna yön vermelerine gelince, SCF'ıun ilk günlerinde, Yalova'da, Ankara mebusu Talât Beyin CHF Grubunda ve Mecliste söz söyleme özgürlüğü olmadığından yakınması üzerine,

«Gazi Talât Beye HF Riyasetine vereceği istifa mektubunu kendisi dikte etti. Metinde, sofrada söylediklerini birbir tekrar ediyordu. Bununla da yetinmedi. HF Riyasetinin, yani bir bakıma kendisinin vereceği cevabı da yine yazdırdı, hatta bununla da kalmadı, Talât Beyin SF Riyasetine yani bana yazacağı katılma mektubu ile benim bu müracaata vereceğim müsbet cevabı da dikte ettirdi!..» (Okyar, s. 449). [Atatürk'ün SCF'nda kendi kendisine satranç oynadığı hakkındaki benzetmemi, bu alıntı en güzel biçimde doğruluyor.]

Talât Bey, Gazi'ye «önümüzdeki seçimleri de zât-ı devletleriniz yapsaydınız da, ondan sonra Meclis içinde bir hizip taksimatı yapılsaydı daha iyi olmaz mıydı?» önerisinde bulunmuş (A. Us, *Gördüklerim...* s. 141), hizip muhalefeti fikrini reddeden Gazi, gelecek seçimde CHF adaylarını kendisinin, SCF adaylarını ise Fethi Beyin ilân edeceğini söylemiştir. Bundan kuşkuya düşen Talât Beye, kendisini yine mebus seçtireceğine söz vermiştir. (Okyar, s. 452).

Fethi Bey, CHF adaylarını İsmet Paşanın ilân etmesi gerektiğini, tersinin Reisicumhurun tarafsızlığına aykırı olacağını düşünüyor.

Öte yandan, daha 24 Mart 1930'da CHF, teşkilâtına yaptığı bir tamimle kadınların âzâ olabileceklerini açıklamış, 31 Mart günü de Bayan Âfet (Prof. İnan) partinin ilk kadın üyesi olmuştu. Aynı yıl kadınların belediye seçimlerinde, dört yıl sonra da genel seçimlerde seçme ve seçilme hakları tanınmıştır.

31 «Fethi Beyin Beyanatı: İktidar mevkiine geçmek arzusundayım, bu lâzımdır.» *Vakit*, 11 Ağustos 1930.

Ağaoğlu, başbakanın bu demece tepkisini, biraz kinikçe bir söylentiyi ekleyerek şöyle anlatıyor (*Serbest Fırka Hatıraları*, s. 95):
«İsmet Paşa gazetecilere 'daha birçok seneler hükûmeti elimde tutacağımı ilân edebilirsiniz' diye beyanat verdi. İşittim ki, dahilî işlerimizle yakından alâkadar olan bir devletin (SSCB olmalı! -MT) sefiri 'Yaptığınız muhalif fırka tecrübesi tehlikelidir' demesi üzerine, İsmet Paşa 'Canım, her yaz bir Fethi Bey heyülâsı çıkarılıyor, halka ümitler veriliyor. Bu heyülâyı yoketmek ve o ümidi kesmek için ben kendim bu işi kurdum' demiş.»

Başbakanın Sıvas söylevi, SCF'nın liberal programının tanımlanmasında çok önemli olmuştur. Ahmet Ağaoğlu, bu konuda şunları yazmaktadır:

> «İsmet Paşanın Samsun'da (Sıvas olacak! - MT) söylediği nutuktan evvel, benim de o zamana kadar mensup olduğum CHF'nın devletçi olduğunu ne ben ne de kimse bilmiyordu. Bu nutuktan sonradır ki, fırka devletçi oldu. Fakat nutuk yeni fırkanın tesisinden sonra söylendi. Demek ki, yeni fırkaya kurulmadan evvel 'serbest' namını vermiş olanların, eski fırkaya da 'devletçi' sıfatını ilâve etmeye karar vermiş olduklarını kabul etmek lâzım geliyor.» (s. 17)[32]

CHF devletçiliğinin çıkış noktası olan demiryolu siyaseti, SCF'nın kurulmasından bile önce, içte olduğu gibi dışta da eleştirilmiştir. Örneğin, 28 Nisan 1930 tarihli *Daily Telegraph*'ta «Turkey under the Ghazi» başlıklı bir yazı yayımlayan Miss Rosita Forbes, Türkiye'nin bütçesinin yarısını gayrimüsmir şeylere hasretmek mecburiyetinde olduğunu belirtmekte ve bu verimsiz giderler arasında, bütçenin % 40'ını alıp götüren Ordu ve Jandarma'dan sonra, «sevkülceyşî mahiyeti haiz ve iktisadî kıymeti pek mahdut demiryolları»nın geldiğini ileri sürmektedir (*Vakit*, 3 Mayıs 1930). Amerikalı bir iktisatçı da, o sıralar, şöyle daha dengeli bir yorum yapıyor:

> «Yeni Türkiye hükûmeti demiryolu şebekesini genişletmek amacıyla bir Amerikan Şirketine büyük bir imtiyaz verdi, ama tasarı başarısızlığa uğradı. Bunun üzerine hükûmet kendisi kapitalist oldu ve yeni hatlar yapmaya, mevcutları elde etmeye ve bütün sistemi işletmeye koyuldu. Bu yeni politika devlet gelirleriyle finanse edilmektedir ve ülkenin kaynakları üstündeki böylesine ağır bir emişi uzun süre kaldırabileceği kuşkuludur. Ulaştırma olanaklarına gereksinim büyük olmakla birlikte, bu âcil durumun şimdiki finansman ve hat yapım politikasını haklı gösterecek nitelikte olduğu kuşkuludur. Hükûmetin programını gerek verene gerek alana yararlı koşullarla destekleyememiş olması üzücüdür. Demiryolu politikası bazı bakımlar-

[32] Ağaoğlu'nun «demek ki» sözcüğüyle yaptığı mantık çıkarımı, biçimsel olarak doğru olmamakla birlikte özünde geçerlidir.

Emre Kongar, devletçilik yeni hiçbir şey getirmemiş, eski uygulamalara verilen yeni bir addan ibaret olmuştur görüşünü savunduğu, «Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları» başlıklı bildirisinde, Atatürk'ün 1930'da Âfet İnan'a yazdırttığı *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler* kitabında «mutedil Devletçilik»ten sözedildiğini belirtiyor (*Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları* 1923-1938 Sempozyumu, s. 141-75).

dan akıllıca olmayabilir, ama yeni yolların yerini saptamakta ekonomik düşüncelerin ağır bastığı yadsınamaz. Yeni hatlar yalnızca ülkenin iç gelişimine önemli bir fayda sağlamakla kalmayacak, dış ticaretin gelişmesi için de gerekli bağları kuracaktır.»[33]

Başvekil İsmet Paşa ise, 30 Ağustos 1930'da Ankara-Sıvas hattını açarken, Sıvas'ta verdiği söylevde, özellikle hükûmetinin demiryolu politikasına yöneltilen eleştirileri yanıtlamıştır. Bu savunmada üç noktayı belirtmektedir: bir kere, demiryolu ulusal birlik ve savunma için zorunludur, dolayısıyla bir siyasal sorundur, sürüncemede bırakılamaz; ikincisi, yabancı sermaye gelmesi istendiği halde, dış malî çevreler bunu yeterince kârlı bulmadıklarından ilgi göstermemişlerdir; üçüncüsü, bir kuşağa aşırı yüklenildiği düşüncesi doğru değildir — yapılacak öyle çok iş vardır ki, gelecek kuşaklar da en az bu kadar yük taşımak zorunda olacaklardır. Başvekil, bundan sonra, ulusun herşeyi merkezden beklemek yönündeki doğal eğilimi dolayısıyla, kendilerinin ılımlı devletçilik yanlısı olduklarını ilk kez açıklamıştır.[34]

Bu konuşmadan üç hafta kadar önce, CHF İzmir Mutemedi Salih Bey, yeni fırkanın danışıklı dövüş ve blöf olduğunu gazetecilere söylemiştir. Fethi Beyin İzmir gezisi, bu açıklamayı yalanlamak içindir (Okyar, s. 488-89). Eylülün ilk haftasında yaptığı bu gezi de, Fethi Bey İsmet Paşanın söylevini yanıtlamıştır. Ege'nin uluslararası ticarete en açık, dolayısıyla da dünya ekonomik bunalımından en çok etkilenmiş bir bölge olması, SCF'nın bir gövde gösterisi yapmasını olanaklı kılmıştır. Fethi Bey elli bin kişi gibi görülmemiş bir halk kitlesi karşısında yaptığı konuşmasında, demiryollarının yabancı müteahhitlere ihale koşullarının ağır ol-

[33] Leland James Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930, An Economic Interpretation* (Univ. of Pennsylvania Press, 1932), s. 349.

Bu yazarın, demiryolu güzergâhlarının saptanmasından daha çok ekonomik düşüncelerle hareket edildiği sanısı, Hilmi Uran'ın anılarıyla yadsınmaktadır: «.. ötedenberi hatlarımızın güzergâhını tâyinde ekonomik düşüncelerle askeri mülâhazalar çarpışır dururdu ve son sözü daima askerler söylerdi» (*Hatıralarım*, s. 238-39). Sıvas- Erzurum hattı saptanırken, demiryolunun Zara yerine Divriği'den geçmesi Mareşal Fevzi Çakmak'ın ısrarıyla kararlaşmış. Ancak, Çakmak Nafıa Vekili Uran'a demiş ki, «Ben Cihannüma'da okudum, o taraflarda demir madeni varmış.» Uran, bu isabet karşısında sevincini, «Hakikaten hat, bugün muttasıl Karabük'e taşınan Divriği demir madeninin yanından geçmiş bulunuyordu» cümlesiyle açıklamaktadır. (Öte yandan, Thornburg raporunda Karabük'ün kömür kaynağına 70, demir cevherine 1.000 km. uzaklıktaki bir dağ tepesine askerî nedenlerle kurulmuş olması eleştiri konusu yapılmıştır.)

[34] *Sıvas İstasyonunun Açılması Münasebetiyle Başvekil İsmet Paşa Hazretleri Tarafından İrat Buyurulan Nutuk.*

duğunu söylemiş, halkın herşeyi hükûmetten beklemesini ise devlet müdaheleciliğinin yarattığı bir alışkanlık olarak açıklamıştır. Yabancı sermayenin gelmesi için, ekonomik istikrar sağlamanın bir öngereklilik oluşturduğunu belirten Fethi Bey, ayrıca tekellerle ilgili uygulama bozuklukları üstünde durmuş[35] ve maliye politikasının yanlışlığı savını yinelemiştir.

SCF'nın olaylı ve başarılı Ege gezisinin, partinin sonunun gelmesinde büyük payı olmuştur.[36] İzmir Valisi Kâzım (Dirik) Paşanın SCF'na karşı takındığı olumsuz tavır, ancak Atatürk'ün özel buyruğuyla değişmiş; İzmir Müstahkem Mevki Kumandanı Hüseyin Hüsnü Emir (Erkilet) Paşa ise, SCF'lılara yardımlarda bulunmuştur.[37]

İzmir'de çıkan şiddet olayları, Cumhurbaşkanının tepkisini davet etmiştir.[38] Gazi, bu olayları incelemek ve tarafları uzlaştırmak için Meclis Başkanı Kâzım Paşayı görevlendirirken, ona hükûmetin çizgisini onayladığını söylemiştir (Weiker, s. 92). Bununla da yetinmemiş, Yunus Nadi Beye kendisine hitaben bir açık mektup dikte edip, bunu 9 Eylül tarihli *Cumhuriyet*'te yayımlatmış, ertesi gün de kendisinin CHF ile bağını vurgulayan bir cevap vermiştir (Okyar, s. 502-3).

[35] Öteki SCF sözcülerinin de sık sık vurguladıkları yolsuzluk örneklerinden biri «Şeker İnhisarı» olmuş, dışarıdan alınan şekerin, vergiden başka, bir sürü aracı kârlarıyla fiyatının şişirilerek tüketicinin sömürülmesinde, İktisat Vekili Şakir (Kesebir) Beyin bile parmağının bulunduğu gösterilmiştir. Örneğin, Ağaoğlu Ahmet, daha 19 Ağustos 1930'da *Son Posta* gazetesinde çıkan bir yazısında, «Şeker inhisarı bir facia ve bir cürümdür... şekerin okkası hariçten buraya 18 kuruşa mal oluyor. Halbuki biz şekeri 60 küsur kuruşa yiyoruz. Hariçten getirilen şeker buraya beş altı komisyoncu vasıtasıyla geliyor» demektedir.

Ağaoğlu'nun aynı makalesinde, demiryolları hakkında da «... şimendiferleri zahirde hükûmet yapıyor, fakat hakikatte Avrupa'nın ve komisyoncuların hesabına çalışılmış oluyor» görüşü ileri sürülmektedir.

[36] SCF ileri gelenleri, halkın coşkusu karşısında genellikle yatıştırıcı bir rol oynamaya çalışmışlardır.

Ağaoğlu, anılarında şöyle bir olay anlatıyor (s. 43-44): Manisa'da Fethi Beyin konferansından sonra kürsüye çıkan demagog bir gazeteci «yer yer sosyalizm ve komünizm kokuları» saçan, bozguncu bir söylev çekmiş, İsmet Paşaya da şiddetle saldırmış; ama bu konuşma etkisiz kalmış ve tepkiyle karşılanmış.

[37] Okyar, s. 498. Cemal Kutay, basıma hazırladığı anıların bu noktasına bir not düşerek, Erkilet hakkında «Çok değerli bir askerdi. Birçok kıymetli eserleri vardır. Fethi Bey ve arkadaşlarıyla yakın ve samimi alâkası dedikodulara yol açmış, kısa zaman sonra genç yaşında ordudan ayrılmıştı.» diyor. Erkilet Paşa, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Nazi Almanyasının yanlısı olarak basında ün kazanmıştır.

[38] Samet Ağaoğlu, babasının anılarına eklediği bir dipnotuyla (Celâl Bayar olduğunu sandığım) bilgi sahibi zattan naklen, Atatürk'e İzmir Olaylarının şişirilerek anlatıldığını, hatta İsmet Paşanın Fethi Beyi tutuklatmak zorunda kalacağını söylediğini belirtiyor (s. 51).

Milletvekillerinin SCF'na geçişlerinin, CHF önderlerinin tam denetiminde cereyan etmesine karşılık yerel örgütlerde denetlenemeyecek kaymalar olabileceği, SCF ileri gelenlerinin Ege gezisiyle ortaya çıkmıştır. Bu durumda, İsmet Paşa CHF Grubu içinde, konuyla ilgili incelemeler yaparak ne gibi önlemler alınması gerektiğini düşünmek üzere 40 kişilik bir kurul seçilmesini istemiştir.[39] Aday gösterilmeden özgürce seçilen bu Kırklar Heyetinde yer alan Avni Doğan, ilk önce fırkanın kendi kusurları üstünde durmayı uygun bulduklarını yazmaktadır:

«Özellikle parti müfettişleri ile parti mutemetlerinin yarattığı tepkiler enine boyuna bahis konusu edildi. Bazı imtiyazlı insanların, sekiz on kurumun idare meclislerinden 'huzur hakkı' aldıklarının misalleri verildi. Vatandaşa yukarıdan bakan ve onları küçümseyen bir tutum içinde çalışıldığı ileri sürüldü.

Ayrıca, Serbest Parti liderini karşılayan halka gayretkeş idare âmirleri ile zabıta mensuplarının yaptıkları baskı ve Fethi Beyin nutkunu söyletmemek için alınan yersiz ve haksız tertibat incelendi.»[40]

Kırklar daha sonra, Ege CHF ve hükûmet örgütlerinin SCF'nın tutumundan yakınan raporlarını incelemişler ve bunların abartmalı olup olmadığını araştırmak için altı kişilik bir altkurulu o bölgeye göndermişlerdir.[41] CHF'nı yeniden düzenlemek ve SCF ile savaşım yöntemlerini saptamak için de, on kişilik bir başka komisyon kurmuşlardır.

22 Eylül 1930'da TBMM Türk Parasının değeriyle ilgili görüşmeler için olağanüstü toplantıya çağrılmıştır. Bu arada, Maarif Vekili Cemal Hüsnü (Taray), Adliye Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) ile İktisat Vekili Şakir (Kesebir) görevlerinden istifa etmişler; Fethi Bey de bir ara seçim-

[39] Gazi, yukarıda değinilen Millî Blok fikrinden, Kırklar Grubunun karşı çıkması sonucu vazgeçtiğini Fethi Beye söylemiştir. (Ağaoğlu, s. 75-76. Bu yazar, sözkonusu kurul hakkında şu açıklamayı vermektedir: «Kırklar Grubu İsmet Paşa tarafından, Halk Fırkası mebusları arasından ayrılan ve fırkaya ait mühim meselelerin yoluna konulması işi ile vazifeli bir heyete deniyor.» Yine Ağaoğlu'nun aktardığı bir anektoddan, Kırklara Abdülmuttalip ve Rasih Efendiler gibi «gölge» kişilerin üye oldukları anlaşılıyor.)

Bu «teşkilât heyeti» İsmet Paşanın Kabinesini yenilediği 27 Eylül 1930'da kurulmuştur.

[40] *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, s. 217.

[41] Acaba, Ağaoğlu'nun anılarında CHF adına İzmir'e gönderildiğini anlattığı Vasıf (Çınar) Bey de, bu kurulun üyelerinden biri miydi? Ağaoğlu'na göre, (Kürt soylusu) Bedirhanîlerden olduğu halde Türkçülük yaparak yükselen bu zat, İzmir'de SCF'ndan yana çalışan gazeteci Zeynel Beye üç bin lira vererek onu CHF'nı desteklemeye çekmiştir (s. 67-68).

le Gümüşhane mebusu olarak Meclise katılmıştır. Görüşmeler tamamlandıktan sonra, İsmet Paşa kabinesini yenilemiştir. 27 Eylülde kurulan hükûmette, Ziraat ve Ticaret Vekâletleriyle birleştirilerek güçlendirilen İktisat Vekilliğine (yeni adlar olarak Mustafa Şeref (Özkan), Adliye'ye Yusuf Kemal (Tengirşek), Maarif'e Esat (Sagay), Nafia'ya Zekâi'ye (Apaydın) Beyler atanmıştır.[42] SCF, yeni hükûmete güvensizlik oyu vermiştir.

e) Belediye Seçimleri ve Kapanış

İzmir'deki boy gösterisinden bir ay sonra, Ekimde yapılan ülke çapındaki yerel seçimlerde SCF yeni bir parti için büyük sayılacak bir başarı göstermiştir.[43] Fakat bu seçimlerin tek dereceli olmasına karşın, yine de katılma oranının düşüklüğü dikkat çekicidir.[44] Sonuçlardan övünenlerin de yerinenlerin de sanılarına karşılık, halkın bu deneye çok inanmadığı anlaşılıyor.

[42] Meclis, 17 Haziran 1930 tarih ve 580 numaralı Heyet-i Umumiye Kararıyla 1 Kasıma kadar olağan yaz tatiline girmişti. Bakanlar Kurulu, 13 Eylülde, Milli Paranın fazla yükseldiği bahanesiyle, 22 Eylülde Fevkalâde İçtimâa ait 9945 sayılı kararnameyi kabul etmiştir.

Bu, Tekeli-İlkin, s. 169'da ileri sürüldüğü gibi, TBMM'nin «tarihinde ilk kez olağanüstü içtimâ»ı değildir. Örneğin, 18 Ekim 1924'te de Meclis olağanüstü toplanmıştı.

SCF'ndan sonra, yıl sonuna doğru, Saraçoğlu hastalık nedeniyle Maliye'den ayrılınca, Milli Müdafaa Vekili Abdülhalik (Renda) onun yerine kaydırılıp, Nafıa Vekili Zekâi Bey Müdafaa'ya, onun boşalttığı bakanlığa da Hilmi (Uran) getirilecektir.

[43] Dahiliye Vekili, 15 Kânunuevvel 1930'da, SCF'nın 502 belediyeden 22'sini kazandığını açıklamıştır. Weiker, s. 114-115'te bu sayının 30'a yaklaştığı gösterilmektedir.

Fethi Bey ise şöyle diyor: «Belediye seçimlerini aslında katıldığımız her yerde SF kazanmıştı. HF beklenmeyen şekilde yenilmişti. Buna karşımızdakiler istisnasız biliyordu. Bu şartlar altında yaklaşan genel seçimlerde TBMM'nde de HF'nın iktidardan düşeceği gün gibi aşikâr idi. Neticeler, en çok Gazi üzerinde tesir yapmıştı zannederim.» (Okyar, s. 514).

Şûrâ-yı Devlet, SCF kapatıldıktan sonra, bu partinin kazandığı belediye seçimlerini iptal etmiş ve yerlerine CHF'lılar getirilmiştir (Tekeli-İlkin, s. 198/dn. 6).

SCF'nın seçim kazandığı tek il merkezi olan Samsun'da Belediye Reisi Boşnakzade Ahmet Beyin, SCF'nın kapatılmasından sonra, Mustafa Kemal Paşanın isteğine karşın görevinden istifa etmemesi ve seçiminin Danıştay kararıyla bozulması için bak. Goloğlu VII/s. 5-6.

[44] Örneğin, İstanbul'da 35.934 seçmen CHF'na, 12.813 seçmen ise SCF'na oy vermiştir; rey vermeyenler 250.746'dır. *Vakit*, 20 Teşrinievvel 1930. Bu, % 16-17 oranında katılma demektir. Aynı gazete, İstanbul halkının üçte birinin Rum, Ermeni ve Yahudi oldukları uyarısını yapıyor.

CHF, SCF'nın belediye meclisi adayları arasında İstanbul Rum ve Ermenilerine yer vermesine karşı çıkmıştır (Weiker, s. 113/dn. 3); oysa kendisi, 1935 genel seçimlerinde «bağımsız» olarak dört azınlık temsilcisini aday göstereceektir.

Başarı belirtileri, SCF'nın hızla iktidara gelme isteğini kamçılamış, partinin sonunu hazırlayan en önemli etken de bu olmuştur.[45] Gazi'nin Fethi Beye: «ben (partiler arası tarafsızlık konusunda) sözümde duruyo rum. Fakat benim üzerimde bir de bu memleketi emniyet ve huzur içinde tutmak mes'uliyeti var. Siz hemen birkaç ay içinde iktidara geçmek için uğraşıyorsunuz. Hiç beklemeğe tahammül göstermiyorsunuz. Bugün iktidarda olanları düşürüp yerine geçecek olursanız bu memleketi emniyet ve huzur içinde ayakta tutabilecek misiniz? Bana bir kere bu kanaati vermelisiniz» dediği anlatılır.[46] Açıkçası, cumhurbaşkanı anî bir iktidar değişikliğine hazır değildir.

Meclis'te 15 Kasım 1930 günü, belediye seçimlerinde görülen yolsuzluklarla ilgili gensoru önergesi tartışılırken, katılma oranının düşüklüğünü doğrulayan kar şılıklı örnekler verilmiştir: Antalya'da üçte birden az (3.232/9.964), Adana'da dörte bir dolaylarında (4.700/17.600). Fethi Beye göre bu düşüklük, muhaliflere oy hakkı verdirilmemesindendir; Dahiliye Vekili Şükrü Kaya ise, katılmanın seçmen toplamına göre az olmasına karşılık, yine de eski katılma sayılarından birkaç kat yüksek olduğuna işaret etmiştir (Goloğlu VI/s. 296-97). Fethi Beyin, engellenenlerin yanısıra CHF'na verilen oyları şişirmek için de birçok zorlamalar yapıldığını söylemesine bakılırsa, katılma oranının düşüklüğü yalnız SCF'na karşı baskıyla açıklanamaz.

Tunaya da, genel olarak, tek-parti döneminde seçimlerin «Lâkaydi ile karşılandığı» gözlemini yapmaktadır (*Siyasî Partiler*, s. 547).

[45] İbrahim Hilmi Çığıraçan, 9 Temmuz 1946'da, Yeşilköy Halkevinde okumak üzere hazırladığı *Türkiye'de İntihap Usulleri ve Parti Mücadeleleri* başlıklı konferansında, «meclis içinde, mücadeleden ziyade bir münakaşa ve muvazene partisi olarak kurulmuş» olan SCF'nın sona erdirilmesini, «biran evvel iktidar mevkiine geçmek» arzusuna bağlamaktadır (İstanbul: Hilmi K., 1946), s. 22-23.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu da, «Fethi Bey muhalefetini miting meydanlarına dökmeyip Meclis içinde kalsaydı başarılı olabilirdi. CHP milletvekilleri yavaş yavaş ona katılırlardı» kanısındadır (*Politikada 45 Yıl*, s. 105).

[46] Asım Us, *Gördüklerim...*, s. 142.

Hilmi Uran ise Yedinci Mıntıka (Adana) Parti Müfettişi olarak Umumi Kâtipliğe Belediye Seçimleri hakkında yolladığı 26.10.1930 tarihli raporda, SCF'nın başarısının, memleketin geleceği açısından kabul edilemeyecek bir koalisyona dayandığını şu sözlerle anlatmaktadır:

«... günün mali muzayakasından muzdarip olan halk kütlesi, idrakleri seviyesine göre birçok hayali vaadlarla ve bilhassa *serbest* kelimesinin cezibeli mânası muavenetiyle [yardımıyla] aldatılmış ve her çeşit gayri memnunlar, halkı hükûmet ve fırka aleyhine inanılmaz bir gayz ve ısrarla gece gündüz ve kapı kapı dolaşmak suretiyle zehirlemiştir. Bu gayri memnunlar arasında seciyesizliği dolayısıyla şimdiye kadar ihmal edilmiş olanlar, ahlâksızlığı dolayısıyla memuriyetten çıkarılanlar, bugünü bekliyorlarmışcasına müstehzi gülen dönekler, Ağrı hesabını soracağız diyen Kürtler, milliyetleri kabaran Araplar, belediyeden ceza gören esnaf, polis tazyikinden kurtulmak isteyen irili ufaklı her çeşit serseri, kumarbaz, esrarkeş ve kaçakçı,

Gazi'nin, karşı yönde bir gerekçeyle de olsa, SCF'nın yerel seçimlere girmesini istemediği[47] ve seçim baskılarını muhalifler kadar doğru değerlendirdiği[48] yolundaki söylentiler bu tutuma uygun düşmektedir. Yine de, 1 Kasım 1930'da TBMM olağan toplantı yılını açarken, cumhurbaşkanı sıfatıyla yaptığı konuşmada, yeni demiryolları için hükûmeti kutlamakla birlikte, belediye seçimlerinde çıkan olaylarla ilgili olarak fırkaları uyarmıştır.[49]

Belediye seçimlerinde geniş ölçüde baskı yapıldığına şüphe yoktur. Nitekim, yabancı bir gözlemci Trakya'daki seçimler konusunda şunları yazmaktadır:[50]

«Trakya'nın öteki şehirlerinde olduğu gibi Edirne'de de 17 gün süren bu seçimler özgür olmamıştır. Örneğin, muhalefet partisinin kırmızı oy pusulalarını taşıyan seçmenlerin oylarını kullanmalarına, adlarının kütük-

hatta komünizm fikri besliyenler, inkılâplara artık son verileceğini zanneden müteassıp tabaka, kabiliyetlerine ve iğbirarlarının şiddetine göre yer almış, rol almış, vazife almış bulunuyordu.» (*Hâtıralarım*, s. 219)

47 Babasının *Serbest Fırka Hatıraları*'na bir dipnotu ekleyen Samet Ağaoğlu, «O zamanlar Atatürk'ün çok yakınlarında bulunan ve bu itibarla bu hadiselerin içyüzünü bilmesi icap eden bir zat»ın (Celâl Bayar olmalı - MT) kendisine anlattıklarını aktarıyor (s. 24-25). Buna göre, SCF'nın (İstanbul) belediye seçimlerine katılmasını, yenik düşmesinin yeni partinin aleyhinde olacağı gerekçesiyle Atatürk onaylamamakla birlikte, Tahsin (Uzer) Fethi Beye onun böyle yapılmasını istediğini bildirerek kendisini yanıltmıştır.

48 H.R. Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*'ında şunları anlatıyor (II/s. 436):
«Serbest Fırkacıların şikayet ve iddiaları bütün bütün boş değildi; Atatürk bunun farkındaydı. Nitekim bir gün kendisine hemen hepsi CHF'nın lehine olarak gelen seçim haberlerini arzettiğim sırada bana 'Hangi fırka kazanıyor?' diye sormuş; 'Tabii bizim fırka Paşam' cevabını vermiştim de gülmüş; 'Hayır efendim; hiç de öyle değil!.. Hangi fırkanın kazandığını ben sana söyleyeyim; kazanan İdare Fırkasıdır çocuk!.. Yani Jandarma, polis, nahiye müdürü, kaymakam ve valiler... Bunu bilesin buyurmuştu.»

Karş. Ahmet Ağaoğlu, «Millî İrade Bu mudur?» *Son Posta*, 31 Teşrinievvel 1930: «'Behemahal ve her ne pahasına olursa olsun kazanılacak' emri harfi harfine tatbik edildi ve CHF mücadeleden yüzde doksan kazanarak muzaffer çıktı.

Şimdi müfettişler, valiler, kaymakamlar, polis ve jandarma haklı olarak iftihar edebilirler.» (Ağaoğlu, s. 126-30'da aktarılıyor.)

49 Ahmet Ağaoğlu, bu söylevin CGF kodamanlarını kızdırdığını yazıyor (s. 71): «Recep Beyin Gazi'nin sofrasında bile nutku tenkit ettiğini, Falih Rıfkı'nın 'Gaziye karşı bile mukavemet edileceğini' söylediğini işittim.»

50 Edirne'deki Bulgaristan Başkonsolosu, Sofya'daki Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 20 Ekim 1930 tarihli rapor (Devlet Merkezi Tarih Arşivi'ndeki özgün belgeden —fds. 176. inv. 5. no. 897, fol. 25— Margarita İvanova aktarıyor: «Les Luttes politiques en Turquie 1924-1930,» *Etudes balkaniques*, 1978, Sayı 4, s. 27-28)

te yazılı olmadığı gerekçesiyle izin verilmemiştir. Suçlu ve cezaevi kaçkını tipinde adamlardan oluşan çeteler, Yaldırım, Kayık, Kirişhan ve Karaağaç bölgelerini geceleri dehşete salmışlardır. Kargaşalıklar başgösterdiği haber verilmiştir. Seçimler sırasında, muhalefet partisinin adayları ve etkili üyeleri, geceleyin evlerinden çıkamamışlardır. Edirne'de seçim, belediye binasının önünde, polis müdürü ile yardımcısının gözü önünde yapılmıştır. İlk kez, bu seçimlere kadınlar da katılmıştır.

Muhalefet partisinin listesinde, şehrin en ileri gelen ve en saygın kişileri yer almıştır; bunların çoğu hukukçu, hekim ve tüccardır. Bu listede beş tane de Yahudi aday vardı. Edirne ve Trakya'nın bütün Yahudileri muhalefete oy vermişlerdir. Güvenilir bir kaynaktan, Yahudilerin muhalefetin seçim kampanyası için 7.000 lira harcadıklarını öğrendim.

Seçimler özgür koşullarda yapılsaydı ve oy kullanmada yolsuzluklar olmasaydı, Edirne'de ve Trakya'nın her yerinde SCF kazanırdı.

Köylüler olsun, Edirne ve Trakya şehirlileri olsun, İsmet Paşa hükûmetinden memnun değildirler ve bu idarenin Trakya için hemen hiçbir şey yapmamasından ötürü, değişmesini istemektedirler. Trakya'nın her yerinde sokak ve yollar yok gibidir, şehir ve kasabalar yüzüstü bırakılmıştır. Ekonomik plânda ve sağlık konularında hiçbir şey yapılmamıştır. Yoksulluk içinde yaşayan kırsal nüfusla ilgilenilmemektedir. Vergiler çok yüksektir ve yöneticiler vergilerin ödenmemesini umursamamakta, vergi vermeyenlerin ellerinde ne kaldıysa alıp onları hapise atmaktadırlar. Trakya halkı hükûmetin değişmesini istemekte ve ülkenin bu kesiminde yeni hükûmetin herşeyi düzelteceğini ummaktadır.»

SCF'nın Belediye Seçimlerinde önemli ölçüde oy toplamasına karşın, yansız sayılabilecek bir gazeteci, partinin yeterince başarılı olamamasını şu dört nedene bağlamaktadır: (1) Programının noksanlığı: Liberalizm damgası üstünde kaldı; (2) Teşkilât yapmadı: fırka fikir işidir dedi; (3) Müstakil bir fırka gazetesi olamadı; (4) Halkın heyecanına karşılık verecek güçte olmadı. Yeni partiye başından itibaren sol eleştiriler yönelten, iktidar yanlısı bir başka gazeteci ise, Türk inkılâbının dört düşmanının elele vererek Hürriyet diye bağırdığını ileri sürerek, son gelişmelerin tehlikesine işaret etmektedir. Buna göre, SCF'nı desteklemekte birleşen dört devrim-düşmanı güç: (1) Şeriatçılar; (2) Emperyalistler; (3) Emperyalistlerin ileri karakolu olan Ekalliyetler; ve (4) Emperyalistler namına istismarcı İthalât Komisyoncularıdır.[51]

[51] M. Zekeriya (Sertel), «Serbest Fırkanın Hataları,» *Son Posta*, 23 Teşrinievvel 1930 ve Sadri Etem (Ertem), «Dirsek Yoklayarak Hizaya Gel,» *Vakit*, 22 Teşrinievvel 1930. Sadri Etem, SCF'nın gericilikle ilişkisine, iki ay önceki bir yazısında da

Fethi Bey, TBMM'nde, belediye seçimlerindeki fesat ve yolsuzluklarla ilgili olarak Dahiliye Vekili Şükrü Kaya Beye karşı bir gensoru önergesi vermiş ve 15 Kasımda ateşli tartışmalardan sonra, 10 muhalife karşı Meclis çoğunluğu bakana güvenoyu vermiştir.[52] Bu olumsuz gelişmeler karşısında, Fethi Bey 17 Kasım 1930 günü Dahiliye Vekâletine şu pullu dilekçeyi göndererek SCF'nı kapattığını açıklamıştır:

Efendim:

Büyük Gazimiz Mustafa Kemal Hazretlerinin teşvik ve tasvibiyle SCF'nı teşkil etmiştim. Kanaatimizce bu teşvik ve tasvip, teşkil edeceğim fırkanın Gazi Hazretlerine karşı siyasî mücadeleye girmesi ihtimalini hadd-i zatında bertaraf ediyorum (yordu olacak! MT). Esasen bu kanaat haricinde siyasî bir teşekküle vücut vermek mesuliyetini almayı hatırıma getirmemiştim. Halbuki tahakkuk eden şekle (nazaran veya göre eklenmeli! MT) fırkamız âtiyen Gazi Hazretleriyle siyasî sahada karşı karşıya gelmek vaziyetinde kalabileceği anlaşılmıştır. Bu vaziyette kalacak siyasî bir teşekkülün mevcudiyetini fırka müessisi sıfatıyle muhafaza ve idameyi muhal buluyorum. Bu sebeple SCF'nın feshine karar verdim. Bu karar fırka teşkilâtına tebliğ edilmiştir.

Keyfiyeti arzederim efendim.

A. Fethi[53]

2. BAŞKA SİYASAL PARTİ KURMA GİRİŞİMLERİ

a) Ahali Cumhuriyet Fırkası

Basında, bu fırka girişimiyle ilgili olarak benim görebildiğim en eski haber, 27 Eylül 1930 tarihli *Vakit*'te «Üçüncü Bir Fırka mı?» başlığı altında çıkan bir yazıdır. Başından itibaren, hükûmet yanlısı basında, parti ve önderi olumsuz karşılanmıştır. Örneğin, daha bu ilk haberde —resmi de verilen— «Abdülkâdir Kemalî (Öğütçü) Bey, yeni teşkil ettiği söylenen fırkada gene eski prensiplerine sadık mıdır?» diye sorulduktan sonra,

şu sözlerle değinmişti: «İkinci 10 Temmuzu selâmlayanlar, ortada yıkılacak bir Yıldız olmadığına göre, maziye hasretlerini mi ifade ediyorlar?» *Vakit*, 24 Ağustos 1930: «Demokrasi Demagoji Değildir.»

[52] Tunaya s. 625-29'da *TBMM Zabıt Ceridesi*'nden geniş aktarmalar yapılıyor.

[53] Fethi Okyar'ın anılarından, bu fesih beyannamesinin bile bir pazarlık konusu olduğunu öğreniyoruz. Örneğin, mektubun Gazi ve İsmet Paşalar tarafından düzeltilmeden önceki bir cümlesi şöyleymiş:
«Fırkamız doğrudan doğruya Gazi Hazretlerinin teşvik, ısrar ve tasvipleriyle vücuda gelmiş ve büyük reisimizin her iki fırkaya karşı eşit yardım (herhalde aslı «müsavi muavenet»tir MT) muamelesine mazhar olacağı teminatını almıştı.» (s. 528). Ayrıca bak. A. Ağaoğlu, s. 90-91.

kendisinin siyasal geçmişi hatırlatılmaktadır: Abdülkâdir Kemalî Bey Birinci BMM'nde Kastamonu mebusu idi, İstiklâl Mahkemesi reisliği etti, İkinci Gruba girdi, II. Devrede seçilemedi, Adana'da hususi mektep açtı, çiftçilik yaptı. *Tok Söz* gazetesini çıkardı; 1924 sonlarında İstanbul'a taşınan bu gazete, Fethi Bey zamanında Heyet-i Vekile kararıyla seddedildi.[54] Kendisi Şark İstiklâl Mahkemesinde yargılandı. Şimdi Şükrü Oğuz, Ali Ruhi, (sabık Genç mebusu) Celâl ve Vehbi Beylerle birlikte «tedricilik» taraftarı sağ ve geri bir parti kuruyor.

Gerçekten 26 Eylül 1930 günü Abdülkâdir Kemalî Bey Adana'da Ahali Cumhuriyet Fırkası adıyla bir parti kurmuş, hükûmete onaylattığı program ve tüzüğünü yayımlamıştır. (Ancak bu zatın, merhum romancı Orhan Kemal'in babası olduğuna bakarak, oğlu gibi ilerici bir siyasal çizgide yer aldığını sanmak yanlış olmakla birlikte, bu parti girişiminin «evrimci» olduğu kanısıyla «sağ ve geri» diye nitelenmesi de doğru değildir.)

Bir hafta sonraki *Vakit*'te de (7 Teşrinievvel 1930), «Garip Bir Fırka Programı» başlığıyla alaylı bir yazı vardır. Bu kere, partinin kurucuları Avukat Abdülkâdir Kemalî Beyin yanısıra, Hasbi, Ali Vehbi, Bekir Sıtkı, Mustafa Ziya, Çiftçi Hasan ve İhtiyat Zabiti Ali Beyler olarak gösterilmekte, programın 3. maddesinde «idare-i hususiye teşkilâtı»nın geliştirilmesiyle «bir nevi adem-i merkeziyet»in öngörüldüğü; ordunun kendi erzakını kendisinin temini istendiği; demiryolları dahil bütün inşaatın durdurulması savunulduğu; 12. maddesinde mahkemelerin Teşkilât-ı Esasiye Kanununa mugayir kavanini tatbikten memnuiyeti derpiş edildiği; elli sene müddetle telif eserlerin yasaklanıp hep tercüme yapılacağı, iptidaî mekteplerin leylî olacağı vb. aktarılmaktadır.[55]

[54] Tunaya, Abdülkâdir Kemali Beyin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası sırasında «Müdafaa-i Umumiye Fırkası» adlı bir parti kurmaya kalkıştığını yazmaktadır (s. 636 ve dn. 6).

Tok Söz 30 Aralık 1924'te kapatılmış ve Abdülkâdir Kemali Bey yargılanarak 6 ay hapse mahkûm edilmiştir (*Ibid.*, dn. 7). 13 Kânunusâni 1341 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi, mesdut *Toksöz* sahibi Abdülkâdir Kemali'nin hükûmeti zem ve kadih suçundan mahkûmiyeti haberini aleyhinde çok ağır yorumlarla vermektedir.

[55] ACF'nın *Türkiye'de Siyasî Dernekler* II'de yayımlanmış olan (s. 87-89) [Dahilî] Nizamnamesinden başka, yine Nizamname başlığını taşıyan (ve ama o derlemede bulunmayan) basılı bir programı vardır.

ACF (Dahili) Nizamnamesi, kitabımızın sonundaki Ek Belgeler arasındadır. Abdülkâdir Kemali Öğütçü'nün T. Z. Tunaya'ya gönderdiği programın kimi maddeleri, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, s. 637'de aktarılmıştır; bunlar için Ek Belge X'un dipnotuna bakınız.

(Tunaya'nın kitabındaki düzelti yanlışları, bu partiyi anlattığı sayfalarda çoğalmaktadır. Örneğin:

Üç aydan kısa süren ömründe, Maraş gibi birkaç güney ilinde şube açan ve katıldığı belediye seçimlerinde herhangi bir başarı gösteremeyen Ahali Cumhuriyet Fırkası 21 Aralık 1930'da Bakanlar Kurulu kararıyla kapatılmıştır.

Partinin kapatılmasından bir hafta sonraki tarihli *Vakit*'te (29 Kânunuevvel 1930) «Abdülkâdir Kemalî İskenderun'a Kaçmış» denilmektedir. Devrin kraldan çok kralcı gazetesi *Cumhuriyet* ise (2 Kânunusâni 1931) «Hainin Herzeleri» başlıklı bir yazısında, Abdülkâdir Kemalî Beyin tahkikat başlamadan kaçmış olmasından, demek ki «vatana ihanetini en evvel kendisi anlamıştır» hükmüne varmakta ve Suriye'ye kaçarken hükûmet aleyhinde sözler söylediğini bildirmektedir. İki buçuk ay sonraki bir *Cumhuriyet*'te de (18 Mart 1931) şöyle küçük bir haber vardır: «Antakya'da bulunan Abdülkâdir Kemalî'nin vaziyeti çok fenadır. Arzuhalcilikle geçinmeye çalışmaktadır.»

b) Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi

1 Ekim 1930 tarihli *Vakit* gazetesinde: «Edirne'den alınan bir telgrafa göre, orada da 'Cumhuriyetçi Çiftçi' ismiyle bir fırka teşkiline teşebbüs edildiği ve bunun için lâzım gelen makamlara müracaat olunduğu bildirilmektedir.» Gerçekten, 29 Eylül 1930 günü, Edirne'de Mimar Kâzım Tahsin Bey adlı bir zat Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi adıyla bir parti kurmaya kalkışmışsa da, resmî kayıtlara göre, hükûmetçe komünist eğilimli sayıldığından çalışmasına izin verilmemiştir.[56]

Esas Nizamnamesinin 2. maddesinde, partinin amacı, sermayedarlara karşı Türk işçi ve çiftçisini savunmak, onları mütegallibe ve murabahacıların elinden kurtarmak, bu sınıfa da Türk toplumsal yaşamında bir yer sağlamak diye gösterilmiş olmasına karşılık, sınıf temeline göre parti (dernek) kurmak henüz yasaklanmadığı için ve 4. maddede «memleketin bünyesine muzır bolşevizm ve komünizm gibi teşekkülleri katiyyen red ve tel'in» etmesine bakarak, ben bu partinin komünist eğilimi hakkındaki kaydın bir karıştırma sonucu, ola ki bundan sonra değineceğimiz Arif Oruç'un parti girişimine ilişkin bulunduğu kanısındayım.

TCAÇP ayrıca devrimlere bağlılığını dile getirmekte ve Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin yol göstericiliğini benimsemektedir. Bu parti gi-

s. 635: Tüzük ve Programın altında 24.9.1930 tarihi bulunmakla birlikte, *Türkiye'de Siyasî Dernekler II*, (s. 35'te değil) s. 85'te gösterilen tarih (29 değil) 26 Eylüldür.

s. 637: ACF 21 (Ocak değil) Aralık 1930'da feshedilmiştir.)

[56] *Türkiye'de Siyasî Dernekler*, II, s. 91 ve Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, s. 638. Esas Nizamname kitabımızın sonundaki Ek Belgeler arasındadır.

rişimi, işçi ve çiftçi sınıfını kollama amacı dışında, CHF'na özce de biçimce de yakındır. Örneğin, CHF (1927) tüzüğünde olduğu gibi, TCAÇP tüzüğünde de başlangıçtaki esas maddeler arasında kurucu, umumî reis olarak anılmakta ve bu maddelerin hiçbir zaman değiştirilemeyeceği hükme bağlanmaktadır. Yine de, parti tüzüğünün ilk maddesinde «müstakil» olacağını vurgulamakla, SCF gibi bağımlı-danışıklı bir nitelik taşımayacağını belirtmek istemiştir.

1930 yılındaki bir başka girişim de, Dr. Hasan Rıza'nın İkinci Meşrutiyet Döneminde kurduğu Sosyal Demokrat Fırkası'nı —TpCF sırasında yaptığı gibi— yine diriltmeye kalkmasıdır.[57] Aynı yıl içinde, daha başka tasarımlar da olmuştur.[58]

c) Lâyık Cumhuriyetçi İşçi ve Çiftçi Fırkası

Adana'da Abdülkâdir Kemalî, Edirne'de Kâzım Beylerin parti kurma girişimleri, SCF zamanında olduğu halde, İstanbul'da Arif Oruç SCF'nın kapanmasından altı ay sonra sonuçsuz kalan bir parti kurma girişiminde bulunmuştur.[59]

Sol eğilimli maceraperest bir gazeteci olan Arif Oruç, Kurtuluş Savaşı'nın başlarında Eskişehir'de Çerkez Ethem'in malî yardımıyla *Yeni*

[57] Dr. Hasan Rıza'nın 1924'teki girişimi için bak. *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-25*, s. 86-87/dn. 130. 1930'daki girişimi hakkında ise, aynı notta şöyle denilmektedir: «22 Ağustos 1930 tarihinde Dahiliye Vekili Şükrü Kaya buna herhangi bir yasal engel olmadığını açıklamıştır; *Ayın Tarihi*, Sayı 75-78 (Haziran-Eylül 1930), s. 6584-85; ayrıca bak. *Vakit*, 19 Eylül 1930. Sonunda kuruluş izni alınamamış, ama bu başarısızlık Dr. Hasan Rıza'nın siyaset tutkusunu söndürememiş olacak ki, 1931'de yapılan TBMM IV. dönem seçimlerinde İstanbul mebus listesinde açık bırakılan dört yer için adlarını yazdıran elliye yakın 'müstakil namzet' arasında o da vardır. *Son Posta*, 25 Nisan 1931.»

[58] TBMM Kütüphanesinde SS 2/1 ve 2/2 numaralarda kayıtlı, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın 1911 Kasımında yapılmış 45 maddelik Nizamname-i Dahilîsi ile 71 maddelik Programının, 1930 yılında elyazısıyla çıkartılmış suretleri bulunmaktadır. *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu*, I (Ankara: Kültür Bakanlığı, Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, 1979). Bunlar, 1930 dolaylarında, CHF'na seçenek olarak başka siyasal partiler düşünüldüğünün belirtileri olarak yorumlanabilir.

[59] Siyasal partilerimizin tarihçiliğinde bir anıt çalışma olan Tunaya'nın kitabında, bu parti girişimi gözden kaçmıştır. Büyük bir yapıtta böyle ufak bir eksikliği doğal karşılamak gerekir; ama Türk siyasal bilimcilerinin ilk elden araştırma yapmaya pek iltifat etmemeleri yüzünden, benim Sol Akımlarla ilgili çalışmama (1966) kadar hatta ondan sonra da!) bu girişimden hiç söz edilmemesi üzücü bir durumdur.

LCİÇF'ndan haberdar olduğunu görebildiğim tek kaynak, Selim İlkin'in «Devletçilik Döneminin İlk Yıllarında İşçi Sorununa Yaklaşım ve 1932 İş Kanunu Tasarısı» başlıklı incelemesidir, *ODTÜ Gelişme Dergisi:* Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar (1978 Özel Sayı), s. 263.

Dünya adlı (sonradan Ankara'da resmî TKF'nın organı olan) bir gazete çıkarmıştı.[60] Kurtuluştan sonra, 1923'te İzmir'de *Yeni Turan* gazetesini kurmuş, 1926 yazında Suikast Girişimi nedeniyle İstiklâl Mahkemesinin yürüttüğü geniş kapsamlı soruşturma içinde o da tutuklanarak Ankara'ya gönderilmişti.[61]

Arif Oruç, 1929 yılı sonlarına doğru da, İstanbul'da *Yarın* adlı mücadeleci bir gazete yayımlamaya başlamıştır. Bu yüzden, sık sık hükûmetle başı belâya girmiş, hakkında davalar açılmıştır. Örneğin, 9 Şubat 1930 tarihli *Vakit*'e göre, İsmet Paşanın reisicumhur muavini olacağı yolunda bir haber vermekle, «musanna ve müheyyiç neşriyat» yapma suçundan, bir önceki gün yargılanmıştır. Bir başka örneği, Weiker kitabında şöyle anlatıyor: «31 Mayıs 1930'da Arif Oruç bazı bakanları yiyicilikle suçladı. Ertesi gün —hiç kimseyi şaşırtmaksızın— Savcı *Yarın*'ı kapattı. Fakat tatilin bir gün sürmesi ve Oruç'un «yanlış yere kamuoyunu kışkırtma» suçundan yalnız bir aya mahkûm edilmesi şaşırtıcı oldu.»[62]

[60] 1921 İlkbaharında Anadolu'da solun bastırılması üzerine yayınına son verilen bu gazete, aynı yılın sonuna doğru yeniden çıkmaya başlamış ve bir süre yaşamıştır (Gördüğüm son sayıları 1922 Ocak ayına aittir). Bak. *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, s. 265/dn. 246.

[61] Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 164.
Arif Oruç da başka birçokları gibi, suikastla ilgisi görülmediğinden mahkemeye çıkartılmadan serbest bırakılmış olmalı.

[62] *Free Party*, s. 56. Yazar, dipnotu 3'te şunu da ekliyor: «5 Ekim 1930'da Temyiz, teknik nedenlerle bu mahkûmiyet kararını bile bozdu.»
Weiker'in anlattığı olay doğru olmakla birlikte, tarihlerde yanıldığını sanıyorum. Nitekim, *Vakit* gazetesi koleksiyonunu inceleyince şu haberlere rastlıyoruz:
— Arif Oruç Bey müheyyiç neşriyatta bulunma sebebiyle tevkif edildi (7 Nisan 1930).
— Yazı (İşleri) Müdürü Kemal Ahmet zabıtaca celbedildi (8 Nisan).
— Arif Oruç, İstanbul Ağır Ceza Mahkemesinde muhakeme ediliyor. Kendisi 35 yaşında, Dimetokalı, evli, 2 çocukludur. Edirne İdadisinden sonra Mülkiye'ye girmiş, fakat bitirmeden ayrılmıştır. 17 yıldır gazetecilik yapmaktadır. Bir önceki gün yapılan duruşmasında, *Akşam* gazetesinde çıkan, Şark'ta şekavet ve fesada karşı mahkemelerin temyizsiz mahkûmiyet kararı verebilmelerini öngören bir teklif haberiyle ilgili olarak yazdığı «Asayiş Yok mu?» başlıklı yazısı da sözkonusu edilmiştir (15 Mayıs).
— Arif Oruç, tehyiç suçundan 1 ay beş güne hüküm giymiş, fakat bu süreyi mevkufen tamamladığı için serbest bırakılmıştır. Bir başka gazeteci, Şemsettin Ertuğrul, ise hükûmeti tahkirden 3 sene 10 güne mahkûm olmuştur (18 Mayıs).
— Temyiz, Arif Oruç hakkındaki mahkûmiyet kararının nakzen tetkikine hükmetmiştir (24 Eylül).
— Arif Oruç beraat etti (5 Teşrinievvel).

SCF denemesi sırasında, Arif Oruç bu muhalefeti gazetesiyle destekle-miş, hatta zaman zaman Fethi Beyin istediğinden daha aşırı ölçülerde eleştiri ve öneriler yapmıştır.[63] Bunlara karşılık, o dönemde Ali Naci (Karacan) Beyin hükûmeti desteklemek için çıkardığı *İnkılâp* adlı gazete, Arif Oruç hakkında «Vatan Haini» diye sokak afişleri astıracak kadar ileri giden bir kampanya yürütmüştür.[64]

Arif Oruç'un «sansasyon» gazeteciliğiyle büyük ün kazandığı bir olay da, SCF'nın kapanmasından sonraki günlerde, «İzmit Valisi aleyhinde neşriyat» diye tanımlanmış ve bu yüzden *Yarın*'ın Başmuharriri Arif Oruç ile Müdir-i Mesulü Süleyman Tevfik tutuklanmışlardır.[65] «Âdab-ı umumiyeye mugayeret» suçlamasıyla açılan dava, 1931 Ocak ayı sonlarında hükme bağlanmış; Arif Oruç 1 sene 3 ay 15 gün hapis, 312 lira para cezasıyla, 2.500 lira manevî tazminat ödemeye, Süleyman Tevfik ise 7 ay 1

[63] Örneğin, 9 Ağustos 1930'da Arif Oruç, *Yarın'daki* makalesinde «eskiden irtica olduğu için muhalefet imkânsızdı; şimdi artık inkılâp yerleştiği için, ana sorun tek parti yönetiminin kötülüğüdür» diye yazıyordu (Weiker, s. 66). Ahmet Ağaoğlu ise anılarında, kendisinin karşı koymasına rağmen, önceleri Fethi Beyin Arif Oruç'u tuttuğunu belirtiyor (*Serbest Fırka Hatıraları*, s. 20). Daha sonraki günlerde, Arif Oruç'un «Mareşal (Çakmak) Reisicumhur olsun, Gazi başvekil» önerisi karşısında Fethi Bey çok bozulmuş ve başka basın ilişkileri aramaya çalışmıştır, ama bunları gerçekleştirmeye partisinin ömrü yetmemiştir (Weiker, s. 110).

Weiker, Arif Oruç'un belediye seçimlerinde İstanbul'dan aday gösterilmesi üzerine, «bu besbelli *poor* (bu İngilizce sözcük, seçim şansı zayıf anlamına gelebileceği gibi, kötü de demek olabilir!) adayın Serbest Fırka listesine dahil edilmesinin sebebini anlayamadığını» belirtiyor (s. 113/dn. 2). Oysa Arif Oruç, kişiliğinin bütün sivriliklerine rağmen, o dönemin kamuoyunu etkilemekte önemli bir rol oynadığı için, hiç kuşkusuz, bir muhalefet partisine çok yararlı olabilecek bir isimdi.

[64] *Vakit*, 20 Teşrinisâni 1930.

«İsmet Paşa kalem, kâğıt, mürekkep, küfür ve tahrikle hareket edebilecek bütün kuvvetleri silâh başına çağırmıştır. Ali Naci'ye bir gazete çıkarttırıyorlar. İsmail Müştak'ı aynı yoldan ön sıraya atmışlar.» Ağaoğlu, *SF Hatıraları*, s. 72.

Ali Naci (Karacan)'ın *İnkılâp*'ı 30 Ağustos 1930'da İstanbul'da yayımlanmaya başlamış ve bütün ömrü 4-5 ay sürmüştür. Bak. Feridun Fazıl Tülbentçi, *Cumhuriyetten Sonra Çıkan Gazete ve Mecmualar* (Ankara: Başvekâlet Matbuat Umum Müdürlüğü, 1941), s. 64 - kapanış tarihi verilmiyor. İsmail Müştak (Mayakon)'un «daha iki sene evvel kendisini divanıharbe vermiş olan kimselerin parası ile» çıkarıp, SCF'na şiddetle saldırdığı gazeteninse *Politika* olduğunu sanıyorum.

[65] *Vakit*, 4 Kânunuevvel 1930. Olayın içyüzünü bilenlere göre, çapkın bir zat olan İzmit Valisi Eşref Bey, Bahriye Kaymakamı Şerafettin Beyin hanımını baştan çıkarmaya kalkışmış, Şerafettin Bey ise birkaç deniz askerini görevlendirerek valiyi feci bir biçimde cezalandırmıştır. *Yarın* gazetesi ise, bu durumu bir karikatürle okuyucularına yansıtmıştır.

gün hapis ve 222 lira para cezasına mahkûm edilmişlerdir.[66] Bu yargılar Temyizce onaylanarak yürürlüğe girmemiş olacak ki, Arif Oruç 1931 Haziran ayında, gazetesinde ayrıntılı bir program ilân ederek yeni bir parti kurma girişiminde bulunmuştur. Tam bu sıralarda, *Cumhuriyet* (Yunus Nadi) ile *Yarın* (Arif Oruç) arasında amansız bir söz düellosu başlamıştır.[67]

Kuruluşuyla ilgili ilk haberler, 1931 Haziranının ikinci yarısında basında görülen LCİÇF'na[68] hükûmet izin vermemiş; 25 Temmuz 1931 ta-

[66] *Cumhuriyet*, 4, 12, 25 Kânunuevvel ve 1 Şubat 1931.

[67] Arif Oruç'a kızan Yunus Nadi, 23 Haziran 1931 tarihli *Cumhuriyet*'te «Bize Hücum Edenler Kimlerdir» başlığıyla ona karşı bir kampanya açmış, ertesi gün aynı konudaki başyazısından başka, Arif Oruç hakkındaki İstiklâl Mahkemesi kararını da («Lânet Halkası») yayımlamıştır. 25 Haziran tarihli başyazısında, «Hayatımın hesabını vermeğe hazırım, fakat milletime... hainlere değil» diyen Yunus Nadi, 27 Haziranda da «Üçüncü Enternasyonal Beyannamesi ve Biz» adlı başyazısıyla Arif Oruç'a karşı kendisini savunmaya çalışmıştır. 29 Haziranda «Vatan hainlerine söz hürriyeti verilemez» diye karşı saldırıya geçen Yunus Nadi hakkında, bu kere de Arif Oruç, 25 Temmuz tarihli *Yarın*'da, Pazarcık(Romanya)'dan Keresteci Süleyman Hoca Dursun'un bir mektubunu yayımlamıştır; buna göre, Yunus Nadi Mütareke döneminde mektup sahibine «işgal sayesinde keselerimiz altınla dolacak» demiştir. Yunus Nadi, buna karşılık, ertesi gün kendi gazetesinde «Ali Kemal'in Halefi» diye yeni bir saldırı başlatmıştır. 27 ve 28 Temmuz tarihli *Cumhuriyet*'lerde «Hiyanet Vesikaları» diye, Arif Oruç'la ilgili oldukları iddia edilerek, Çerkez Ethem ayaklanması sırasında «Eskişehir İşçilerine» seslenen bir beyanname ile daha önce basılmış bir TKP Merkez-i Umumîsi bildirisi (kısmen fotokopileriyle birlikte) yayımlanmıştır. 28 ve 29 tarihli *Yarın*'larda ise, bu belgelerin Arif Oruç'la ilgili olmadıkları açıklanmıştır. Son olarak, 30 Temmuz tarihli *Cumhuriyet*'te, Arif Oruç'un 1920 ilkbaharında, Çerkez Ethem'e bağlı çete reislerinden Kandıra Grup Kumandanı Ömer Kaptan'a, İstanbul'dan Ankara'ya gitmekte olan Ali Saip Bey ve arkadaşları kafilesini soymayı teklif ettiği, Ömer Kaptan'ınsa buna yanaşmadığı iddiası ortaya atılmıştır.

Arif Oruç'un Yunus Nadi'yi dava etmesiyle sonuçlanan bu polemikten sonra, 4 Ağustos tarihli *Cumhuriyet*'te «Vatan Haini Arif dün iki gençten dayak yedi» haberini görüyoruz.

Şurasını belirtmeliyim ki, Arif Oruç'a yalnız Yunus Nadi değil, hükûmet yanlısı öteki kalemşorlar da şiddetle çatmaktaydılar. Örneğin, Falih Rıfkı (Atay) 1931 Haziran ayında yazdığı «Alçaklık» başlıklı bir makalesinde, «Hiçbir zafere bu kadar erken sövülmemiştir; hiçbir zafer bu kadar erken inkâr edilmemiştir ve hiçbir hiyanet bu kadar çabuk dirilmemiştir» diyordu, «... Çerkez Ethem'in uşağı, Mustafa Kemal'in 'fetih hakkına dayanarak' iktidara tutunduğunu yazmak cüretinde bulunmaktadır.» *Eski Saat 1917-1933* (İstanbul: Akşam M., 1933), s. 568.

[68] Örneğin, bu fırkanın doğmak üzere olduğunu bildiren 12 Haziran tarihli *Son Posta* gazetesi, hususi istihbaratına göre, parti ileri gelenlerinin adlarını veriyor:
Lider: Arif Oruç, Umumî Kâtip: *Yarın*'ın eski Mesul Müdürü, Baba namıyla maruf

rih ve 1881 sayılı Matbuat Kanunu'ndan sonra, Arif Oruç *Yarın*'ın 597'nci sayısını çıkardığı 19 Ağustos 1931'den itibaren gazetesini de kapatmıştır. Bunda, 1 Ağustos 1931 günü, Kayseri Valisi Suat Beyle sabık müddeiumumi Rıfat Bey hakkında hilâf-ı hakikat ve muhill-i haysiyet neşriyattan dolayı, gazetesinin mesul müdürü Süleyman Tevfik Beyin 1 yıl 8 ay hapse, kendisinin ise tazminata mahkûm edilmiş olmasının da, hiç kuşkusuz payı vardır. Arif Oruç bundan sonra bir girişim daha yapmış, kendisi ve kimlikleri bilinen arkadaşları ortada görünmeyerek *Mücadele* adlı bir gazete çıkartmıştır. Fakat bu gazetenin ilk sayısı toplanarak devamı yasaklanmıştır.[69] Çaresiz kalan Arif Oruç, geçimini sağlamak için çeşitli işlere atılmayı denemişse de, hiçbirinde dikiş tutturamamıştır.[70] Son olarak, *Vatandaşın Birinci Hürriyeti* diye küçük bir kitap yayımlayarak basın özgürlüğünü savunmuştur (12 Mart 1932).[71] Burada, SCF'nı kasıtla, «bir zaman evvel Türkiye'de bir siyasî fırka meydana çıkmıştı» demektedir. «'memleket asayişi bozulacak, anarşi içinde kalınacak, herşey ve belki bütün inkılâp mahvolup gidecek!' vaveylâsı ayyuka çıkarılıyordu. ... Ekseri

Süleyman Tevfik, Mesul Murahhas: Hâbil Âdem [Naci İsmail Pelister], Muavini: muhabir Burhanettin Âdil.

19 Haziran tarihli *Cumhuriyet* de, fırkanın tescili için, Arif Oruç, Süleyman, çiftçi Üzeyir Beylerle bir tütün eksperi ve bir kunduracı esnafı tarafından teşkil edilen muvakkat heyetin imzasıyla verilen istidayı bildirmekte, ertesi gün ise, tütün eksperi Şükrü Efendinin imzasını geri aldığı haberini resmiyle birlikte vermektedir.

Bu arada, daha 1930 Aralığında, yani SCF'nın kapanmasından hemen sonra, yeni bir sosyal demokrat partinin kurulmasını isteyen Dr. Ethem Vassaf'ın da, 21 Haziran 1931 tarihli *Yeni Asır*'da «İşçi ve Çiftçi Fırkası» girişimi lehine bir yazı yazdığını belirteyim.

[Ethem Vassaf'ın 5 Kânunuevvel 1930 tarihli *Son Posta*'da çıkan yazısını, o dönemin siyaset anlayışını yansıtması bakımından ilginç bularak aktarıyorum: «Aydınlı münevverler... büyük mürşit Gazilerine muhabbet ve itimatla merbut olduklarından yeni bir Sosyal Demokrat Fırkasının teşkili için Gazi hazretlerinin Aydın'ı teşriflerinde bir lider intihap ve iraesini ricaya hazırlanmaktadırlar.»]

[69] «Muvazalı Bir Gazete,» *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1931.

Mücadele hakkında, CHF Kâtib-i Umumisi Recep Bey de Vilâyet İdare Heyeti Reisliklerine 2280 sayı ve 8 Eylül 1931 tarihli bir uyarı yazısı yazmıştır. Bak. *CHF Kâtib-i Umumîliğinin Fırka Teşkilâtına Umumî Tebligatı*, cilt 1, s. 147-48.

[70] «Yarın sahibi lokanta açmaya karar verdi.» *Son Posta*, 11 Eylül 1931.
«Kendi kendine neşriyatını tatil eden (Yarın) gazetesi başmuharriri Arif Oruç Bey geçenlerde bir muharririmize artık gazetecilikten tamamıyla vazgeçtiğini ve bir birahane açacağını söylemişti. Fakat bu fikirden vazgeçmiş, bir kunduracı dükkânı açmaya karar vermiştir.» *Son Posta*, 19 Teşrinievvel 1931.

[71] Hürriyet Külliyatı No. 1 (İstanbul: Tecelli M., 1932), 52 s. Arka kapakta, «Vatandaşın İkinci Hürriyeti»nin de hazırlanmakta olduğu belirtilmekle birlikte, onun çıktığını sanmıyorum.

intihabatta bu fırkanın ekseriyet kazanabilmesi ihtimalleri bazı endişelere sebep olmasaydı, bugün Millet Meclisinde bir değil, hakiki üç beş vatandaş fırkasının millet namına murakabe vaziyetinde bulunmalarına bir mâni kalmayacak, ona göre, tam muvazene tesis eden memleket matbuat müessesesi de teşekkül etmiş bulunacaktı.» Fakat, Arif Oruç'a göre, fırka işi matbuat hürriyeti yanında ikinci derecede kalan bir şeydir. Ne var ki, devlet adamlarına uyduluk edercek geçinenler, «serbestçe bir iki şey yazabilen bir buçuk gazete[ye karşı] şahsiyatla uğraşıyor, mukaddesatı tahrip ediyor, şereflere bomba atıyor» diye bağrışmakta ve özgür basın ya boğularak ya da Bismarck sistemi üzere satın alınarak («bizde de düne kadar iki sene devam eden prim faslı»!) susturulmaktadır. Yeni harflerle beş altı yüz bin vatandaşın okuma öğrenmiş olmasına karşın, bizdeki gazete baskılarının on bini aşmadıklarından, hatta iki binle kalanlarının da olduğundan yakınan yazar, kendisinin kişilerle uğraştığı suçlamasını, mesul şahısların icraatlarına temas, şerefle oynamak değildir diye yanıtlamakta, bu gibi kimselerin resmî hareketlerinin tenkit ve muaheze edilebileceğini ileri sürmektedir. Arif Oruç'a bakılırsa, «Millî mücadele esnasında hükûmet tarafından herhangi bir gazete tatil edilmiş değildir. [dipnotu 1: Bizim 336'da tesis etmiş olduğumuz 'Yeni Dünya' gazetesi resmen tatil edilmiş değildi. Kayseri'ye nefyedilmemiz dolayısıyla kendi kendine kapanmıştı. Menfadan avdetimizde 1337 Kânunusânisinde (Kânunuevvel = Aralık olmalı! - MT) tekrar Ankara'da neşri bu iddianın delilidir.] Yalnız Şarkta Karabekir Kâzım Paşa bir diktatör gibi bir vilâyet gazetesini kapamıştı. (*Albayrak* olmalı - MT)» s. 21. Oysa, yeni (210 gün önce kabul edilen) Matbuat Kanunu, basın özgürlüğünü büsbütün ortadan kaldırmaktadır. «Komünist fikirlerin intişarından korkulur, faşist nazariyelerinin gençliğin önüne atılmasından külliyen içtinap edilir, sosyalist meslekler hakkında yazılacak kitapları yazanlar ürküp korkarlarsa, işte asıl tehlike o zaman başgöstermiş olmaz mı?» (s. 48) Bu kitabı yazdıktan bir süre sonra, Arif Oruç yurtdışına gitmiştir.[72]

[72] «Arif Oruç Avrupa'da Yüzelliliklere İltihak Etti.» *Akşam*, 7 Mart 1933. Oysa, «İrticâı desteklediği iddiasıyle vatana hiyanet suçu ile itham edilerek Arif Oruç bir gece evinden zorla alınıp, hiçbir mahkemenin kararı olmaksızın 1933'te Bulgaristan'a sürülmüş ve orada Şumnu medresesinde müderrislik etmek mecburiyetin de kalmıştır.» İsmail Hakkı Tevfik Okday, *Bulgaristan'da Türk Basını* (Basın-Yayın Genel Md. Yay., t.y.), s. 205+17.

Arif Oruç Bulgaristan'da Türk Demokrat Fırkası'nın Kurtuluş Neşriyatı başlığı altında süreli ve süresiz yayınlar yapmıştır. 1933 Mayıs ayı boyunca Şumnu'da haftalık bir dergi, 30 Ocak 1934'ten aynı yılın 10 Temmuzuna kadar da Sofya'da on günde bir yayımlanan bir gazete çıkarmıştır. Arap harfleriyle basılan her iki

LCİÇF ise, sonuçsuz bir girişim olduğu için, daha çok tarihsel bir merak konusu olarak kalmaktadır.[73]

Son olarak şuna da işaret edeyim ki, SCF denemesiyle açılır gibi görünen çok partili siyasal yaşam umutlarının serpintileri, 1931 yılı ortalarında yalnızca LCİÇF girişiminden ibaret kalmamış, SCF'nın yeniden canlandırılacağı ileri sürüldüğü gibi,[74] örneğin Ege'de bir Çiftçi Fırkası'nın kurulması da söz konusu olmuştur.[75] Fakat, SCF'ndan sonra, bu gibi tasarıların hiçbiri gerçekleşmemiş ve tek parti yönetimi daha 15 yıl süreyle kesintisiz devam etmiştir.

organ da *Yarın* adını taşımaktadır. 1934 Mayıs darbesinden sonra, T.C. hükûmetinin isteği üzerine, Bulgarlar Arif Oruç'u Yugoslavya'ya sınırdışı etmişlerdir.

Arif Oruç, 1949'da İstanbul'da Müstakil Sosyalist Partisi'ni kurmuş ve 9 Ekim 1950 günü ölmüştür.

[73] LCİÇF Programı, kitabımızın sonundaki ek belgeler arasında verilmiştir.

[74] 22 Haziran 1931 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde, «Serbest Fırkanın Canlanacağı Yalandır» denmesine karşılık, 24 Haziran günlü *Son Posta*, İzmir'den aldığı haberlere göre, ihya teşebbüsünün doğru olduğunu yazmıştır. Ancak, ertesi günkü *Son Posta*, Fethi Beyin bu girişimden haberdar olmadığını ve «Serbest Fırka Dirilemez» dediğini bildirmektedir. Yine aynı organın 27 Haziran tarihli sayısında ise, İzmir gazetelerinin Fethi Beyi medenî cesaretsizlikle itham ettikleri okunmaktadır.

[75] «Eski Çiftçiler Birliği gene ihya mı edilecek?
Esbak Manisa Mebusu Mustafa Bey birliği tescil için faaliyete geçiyor.» *Cumhuriyet*, 15 Haziran 1931.

«İzmir'de Çiftçi Fırkası için bir teşebbüs
Eski Manisa Mebusu, Tireli çiftçi Mustafa Bey, Çiftçiler Derneği namındaki eski bir derneği ihya ederek [anti-Komünist bir] fırka haline sokacağını bildirmektedir.» *Son Posta*, 16 Haziran 1931.

Bölüm V

TEK - PARTİ YÖNETİMİNİN YERLEŞMESİ

1. CHF'NIN ARANIŞLARI

> «Yeni partinin beklenmedik büyümesi, halkın hoşnutsuzluğunun kanıtıydı. [SCF kapandıktan sonra] Cumhuriyetin önderleri, kurdukları rejimi araştırmaya giriştiler. Mustafa Kemal Anadolu ve Trakya'da halkın yakınmalarını anlamaya çalışan birçok uzman larla birlikte geziler yaptı. Sivil-asker yetke sahiplerinden ve yerel CHP önderlerinden başka hiç kimsenin rejimden memnun olmadığını gördüler. Cumhuriyet köylünün, işçinin, küçük tüccar ve esnafın yaşamına dişe dokunur bir düzelme getirmemişti.»
>
> İlhan Başgöz (+ H.E. Wilson, *Edu cational Problems in Turkey, 1920 40*, s. 51)

Fethi Beyin SCF'nı kapatma kararını açıkladığı gün, Reisicumhur yanına kendi kâtib-i umumîsi Tevfik (Bıyıklıoğlu), CHF'nın yeni kâtib-i umumîsi olacak Recep (Peker), Dr. Reşit Galip, Mehduh Şevket (Esendal), Ahmet Hamdi (Başar) Beylerle her vekâletten danışmanlar —örneğin, Maarif'ten Hasan Âli (Yücel)— alarak, yurtta önceden hazırlanmış[1] uzun bir inceleme gezisine çıkmış, sonra da Gazi Hazretlerinin bu «memleket seyahati intibaları»nı kapsayan «büyük raporları» yeni seçimlerin ardından yeni kabine kurulunca «başvekâlet vasıtasıyla vekâletlere tevdi»

[1] «Halk Fırkası Grubu Toplandı: fırkada yapılacak büyük ıslahatın Gazi'nin seyahatinden avdetinde tatbiki kararlaştırıldı.» *Cumhuriyet*, 5 Ekim 1930. «Gazi Hz. Uzun Bir Tetkik Seyahatine Çıkıyor: ihtiyaç ve icraatı mahallinde bizzat tetkik ve memleketin temayüllerini daha derinden ve yakından müşahede ile lüzumunda icraat programını tevsi ettireceklerdir.» *Cumhuriyet*, 4 Kasım 1930. «Gazi Hz. nin Seyahatleri Memleket Hesabına Mühim Kararların Verilmesini Mucip Olacaktır.» *Son Posta*, 6 Kasım 1930.

edilmiştir.[2] Biz söz konusu genel raporu görmedik,[3] ama bu gezinin bir buçuk ay süren ilk —Orta ve Kuzey Anadolu/İstanbul— bölümüne[4] katılan Ahmet Hamdi Beyin anıları yayımlanmış bulunmaktadır.[5] Bu anılar üstünde biraz duracağız.

Ahmet Hamdi, SCF'nın kaldırılması istemini programına bile koyduğu liman tekelinin İstanbul'daki (Millî Tahmil ve Tahliye Şirketi'nin) müdürüydü, bu nedenle «Limancı» lâkabıyla tanınırdı. O da SCF'nı körükörüne Batı taklitçisi olmakla suçluyordu. Fakat Ahmet Hamdi'nin düşüncelerinin CHF'nı temsil ettiği söylenemez. Partinin ana çizgisini Recep Bey belirliyor, ötedenberi «meslekî temsil»in savunucusu —ve ileride CHP Genel Sekreteri— olan Memduh Şevket Bey de eski İttihad ve Terakki'nin bir kanadının düşüncelerini yansıtıyordu. Ahmet Hamdi birçok bakımlardan iktidar partisini de eleştirmekte, yeni yollar göstermektedir; ama görüşlerine hiç itibar edilmez. Geziden sonra, Atatürk'ün emriyle bir rapor hazırlamıştır, bir türlü kendisine sunamaz. Kitap olarak bastırır (*İktisadi Devletçilik*, cilt I, 171 s.), Yalova'ya götürür. Sonuç: «Emirleri üzerine diğer sofrada bulunanlar gibi ben de zeybek talimleri yaptım» (*Atatürk'le Üç Ay*, s. 139).

Ahmet Hamdi'yi yalnız bir gözlemci olarak okumak gerekir. Yazarın temel kuramsal görüşleri şöyle özetlenebilir. Garbın hâkim fikri liberalizm ve fertçiliktir; bizse «feodalite nizamından burjuva devrini ve fertçilik rejimini yaşamadan, sosyalizme geçemezdik» (s. 5). İdeolojiyi ve fikri inkâr eden «biz bize benzeriz» formülü, bizi dogmatikleşmekten alıkoymak ve bize geniş çalışma imkânı vermekle birlikte, başka ülkelerden örnek almadan, ders almadan, aklımıza geleni yapmamıza yol açmaktadır (s. 6). «Ec-

[2] *Cumhuriyet*, 27 Nisan 1931.

[3] Tekeli ile İlkin, bu raporu Weiker'in Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde incelediğini, kendilerininse yerinde bulamadıklarını belirtiyorlar (s. 205/dn. 4).

[4] Gezi, 17 Kasım 1930 Pazartesi günü saat 21'de Ankara'dan trenle başlamış, birinci aşaması Kayseri - Sıvas - Tokat - Turhal - Amasya - Samsun - Bafra (Ege vapuruyla) Trabzon üzerinden (yine vapurla) 1931 yılbaşında İstanbul'da noktalanmıştır. Gezinin ikinci aşaması, 26 Ocakta başlayıp İstanbul - Kırklareli - Edirne ve Bursa üzerinden İzmir'de sonuçlanmıştır. Üçüncü aşama, İzmir - Aydın - Denizli - Balıkesir - Muğla - Antalya - Mersin - Malatya - Adana - Konya - Afyon gibi güney illerini kapsamış ve 4 Mart 1931'de Ankara'da bitmiştir. Bu arada Gazi, Japon Prensinin ziyareti dolayısıyla 7-13 Ocak 1931 arasında kısa bir süre Ankara'ya gidip gelmiştir.

[5] *Atatürk ile Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye* (İstanbul: Tan M., 1945). Bu kitap, Ankara İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi'ne bağlı Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu'nca 1981'de yeniden basılmıştır.

nebi sermayesi ... karşımıza ancak müteahhit olarak çıkıyor ve bizden al dığı paralarla bizi istismar ederek iş görmeğe çalışıyordu.» (s. 14).[6]

Ahmet Hamdi Bey, halkın ve amelenin SCF'na kaymasının nedeninin, CHF'nın izlediği yanlış politikası olduğu kanısındadır. Bu düşüncesini, SCF'nın henüz yaşadığı günlerde, Dolmabahçe Sarayında Cumhurbaşkanıyla Başbakana şu örnekle anlatmıştır:

«İstanbul'da liman amelesi bile Serbest Fırkaya rey veriyor. Çünkü bu amele Halk Fırkası namına istismar ediliyor. Amelenin bir cemiyeti vardır. Bu cemiyet onları korumak, hastalarına bakmak, muhtaçlarına yardım etmek için kurulmuştur. Amele yevmiyelerinden kesilen yüzde beşler buraya verilir. Cemiyetin başına Halk Fırkası tarafından reis, idare heyeti azası ve kâtip diye bir takım adamlar konmuştur. Reis filân Vekilin tanıdığı bir eski Şeyhtir. Kâtib-i umumî mazûl [azledilmiş] bir mülkiye memuru, azalardan biri falanın akrabası, diğeri de falanın kayırmasıdır. Reis dörtyüz lira, azalar ikişer yüz lira aylık alırlar. Amelenin bıraktığı yüzde beşler bu maaşlara bile yetişmediğinden, yardım işini mecburen Liman Şirketi kendi üstüne almış; cemiyet sadece bir yeyinti yeri olmuştur. Cemiyete kayıtlı olmayan ameleye iş verilmez. Onun için evinde çocuğu ilâç beklerken amele, Cemiyet ismi verilen bu tufeyli istismar yuvasını Halk Fırkasının kendisi olarak görüyor ve ilk fırsatta bundan kurtulmak için Serbest Fırkanın kucağına düşüyor.

Bu vaziyet yalnız liman amelesi için değil, bütün amele için aynıdır.»[7]

[6] Yabancı sermaye hakkındaki bu tanılama, demiryolu yapımını üstlenen Julius Berger Konsorsiyumu örneğinde görüldüğü üzere doğrudur. Fakat SCF gibi CHF iktidarı da —koşullar tartışması bir yana— ülkeye yabancı sermaye gelmesini istemekle birlikte, Dünya Ekonomik Bunalımı nedeniyle dış malî kaynaklar çekingen ve isteksizdir.

[7] *Ibid.* s. 9-10. O günlere ait bir gazete havadisi de, (bu örnekteki aylıklar daha az olmakla birlikte) Ahmet Hamdi'nin kanısını doğruluyor:

«Kayıkçılar Cemiyetinin kongresi yapıldı. 12 kişilik eski heyet-i idarenin 6'sı değişti. Yeni intihap edilen 6 kişi, diğerleri gibi Halk Fırkası azasındandırlar.

Bu Cemiyetin varidatını, azalarından aldığı 20'şer kuruş temin etmektedir. Aylık masraf 250 liradır.

Cemiyetin 70 lira maaşlı bir kâtib-i umumisi; 40 lira maaşlı bir kâtibi; 50 lira maaşlı bir muhasibi vardır. Heyet-i idare her ay zaruri masraf olarak 60 lira almaktadır. Kâtipler ve saire kadrosu Halk Fırkasının intihap ettiği kimselerden terekküp etmektedir.»

Son Posta, 15 Eylül 1930.

Başar'a göre, «Bizim devletçiliğin sosyalizm veya kapitalizm sınırları arasında bölümü yapılırsa, bundan sosyalizmden ziyade kapitalizme yaklaşmış olduğumuz görülüyor. Devletin iktisadî işlere müdahelesindeki maksada göre devlet sosyalizmi mi yahut devlet kapitalizmi mi yapıldığı anlaşılır» (s. 16). «Devlet ferdin yapamayacağı işleri yapar; devlet müdahelesinin hududu da bu suretle taayyün eder» (s. 17) formülünü veren «Recep Beye göre 'devletçilik' memlekette sermayedar olmadığından, ecnebi sermayesi de bulunamadığından dolayı muvakkat bir zarurettir. ... Bu görüş devletçiliğin, devlet işletmeciliğinden ibaret sanılmasının neticesi... Devletçilik yalnız şimendifer, fabrika, banka vs. yi devletin yaparak idare veya bu gibi teşebbüslere iştirak etmesi demek midir?» (s. 53). Ahmet Hamdi, «Memur Devletçiliği» ya da «Hükûmetçilik» diye adlandırılmasını daha doğru bulduğu bu anlayışa karşılık, kendi savunduğu görüşün amacını şöyle tanımlıyor: «Türkiye'de devletçilik ileri bir halk demokrasisine geçmek ve millî kalkınmamızın başlıca davalarını devlet eliyle ve inkılâp metodlarıyla halletmek içindir» (s. 55). Bir ara, Recep Beye karşı, CHF içindeki bir yan-akımla bağlaşma sağlayabileceğini de ummaktadır: «Memduh Şevket'in meslekî temsil esası, bir kalıp değiştirmek suretiyle pek güzel yeni devlet makinesinin siyasî ve iktisadî organları haline gelebilecek» (s. 58).

Ahmet Hamdi «plân»ın önemini vurguluyor: «... devletçiliğin ilk işi 'plân'dır. Devlet, hatta kendisinin karışmayacağı sahaları tayin için dahi bir plâna muhtaçtır. Plân toplu olacak, bütün işleri birarada görecektir. Sade bununla kalmayacak; işlerin yalnız bugünkü halini değil, ilerisini de yine bütün şeklinde kavrıyacaktır. ... devletçi rejimlerde kanun yapmak ve devletin akıl merkezini vücuda getirmek hususundaki bütün hakları parlamentonun muhafaza etmiş olması için hükûmetle kendi arasına nâzım bir teşkilâtın, bir plân dairesinin girmesi lâzımdır.» (s. 59 ve 63).

Başar'ın devletçe korunan endüstriciler hakkındaki yargıları serttir: «Sanayici ameleyi, halkı ve devleti soymakla meşgul... Yeni himayeli gümrük duvarlarının arkasına hiç ehliyeti olmayan, sermayesiz ve tekniksiz avantüryeler, türediler sığınarak, sefaletten kaçan ameleyi boğaz tokluğuna çalıştırarak, devletten gümrük kaçırarak, halkı soyarak zengin oluyorlar.» (s. 66)[8]

[8] Yine aynı konuda yazar şunları söylüyor:
«Gümrük duvarları arkasında son senelerde yer yer türeyen iptidaî bir sanayi var; işte demir telleri keserek çivi yapan, çiviyi dış piyasa fiyatının on misline satan, millî sanayi olduğu için demir telleri de ham madde diye gümrüksüz sokan şu çivi fabrikası, eski bir medresenin yıkık duvarları arkasına kurulmuştur. İşte şu, yine

Ahmet Hamdi, üreticilerle İzmir'deki levanten ihracatçılar arasında aracılık etmekten başka bir iş yapmayan yerli tüccarlar hakkında da parlak şeyler düşünmemektedir: «Mallarımızı karışık ve hileli şekilde ihraç etmek hastalığından daha geniş ölçüde İzmir'de de şikâyet edildiğini gördük. Alıcı emin ellerle iş görmek istiyor. Onun için İzmir tüccarı ile Avrupalı alıcı arasına İzmir'de yerleşmiş Avrupalı evlerin girmesi aynı zamanda bu emniyet ihtiyacının da bir neticesi oluyor.» (s. 111). Ona göre, kredi sistemini düzelterek üretim ve satış kooperatifleri örgütlemek gerekir. «Zararlı olan şey büyük çiftlik, fabrika ve tröst değil, fakat bunların işçiyi, ameleyi ve müstehliki istismar eden sermayedarlar elinde oluşudur.» (s. 123). Çare, iktisadî devletçiliktir.

Ahmet Hamdi'nin bu fikirleri, birkaç yıl sonra yayımlanmaya başlayan *Kadro* dergisinde savunulan düşüncelere benzemektedir. Ahmet Ağaoğlu ve İbrahim Fazıl (Pelin) gibi liberal Darülfünun müderrislerinin. *Kadro* gibi kendisine de «Komünist» diye saldırdıkları Ahmet Hamdi. Kadrocularla iki noktada ayrıldığını belirtmektedir. Onların katıksız endüstrileşme amaçlarına karşılık kendisi özü tarıma dayalı bir plânlı üretimden ve uluslararası ticaretten yanadır; Kadrocuların bu «otarşi» fikri gibi anti-demokratik «inkılâp disiplini» görüşlerine de karşıdır, kendisi «demokrasi» yanlısıdır (s. 158-59).

Ahmet Hamdi, Cumhurbaşkanıyla birlikte yaptığı gezinin daha başlarında, «Hükûmet eskiden olduğu gibi, bugün de ancak 'yasak' sayesinde işleri idare etmekteydi. Bu zihniyeti ve usulü kaldırmak, yerine yasağa değil, yapmağa dayanan yeni bir zihniyeti idareye sokmak lâzımdı» diyor (s. 41). Ona bu gözlemi yaptıran ilk olay, bu yıl hastalık var diye doğudan Kayseri'ye büyük baş hayvan getirilmesinin yasaklanması, ikinci olay da ürün fiyatları düşünce yakınma konusu olan demiryolu taşıma ücretlerinin yüksekliğidir: «Eğer yol varsa, kamyon, araba, deve şimendiferden ucuza geliyor. Onun için şimendifere muvazi olan yollarda kamyon, otobüs işletmesinin yasak edilmesi düşünülüyor.» (s. 40-43).

dışarıdan ham madde diye gümrüksüz getirdiği telleri sadece galvanize edip mamul halde yine on misline satan meşhur fabrika (!) Galata'da bir arsa aralığındaki salaşın altındadır. İşte şu bakır mamulâtı fabrikası mahallemizin köşesinde, eski bir taş evde kurulmuştur. Fabrikanın saçtan yapılmış bacasından her gün bütün mahalleye yayılan kurum, halka pencerelerini açmağa bile müsaade etmez. Mahallenin şikayete hakkı yok! Bunlar vatanın selâmeti için çalışıyorlar. Her birinin vakıa sahipleri şu, bu vesaire, ama başlarında Türkler gözüküyor. Bunlar ekseriya fabrikaya bile uğramazlar; fakat sanayici efendilerimizdir, velinimetimizdirler!» (s. 97).

Ahmet Hamdi'ye göre, Ziraat Bankası geri alamadığı için köylüye borç vermemekte, tüccara kredi açmakta, dolayısıyla tefeciliği desteklemektedir. Oysa, «köylü borcunu tanımadığı için değil, iktidarsız olduğu için ödemiyor» (s. 43). Gerçekten, o sıralar, en önemli ekonomik sorun, tarım ürünleri fiyatlarındaki büyük düşüştür. Dışsatıma ayrılan tarımsal ürünler dünya fiyat dalgalanmalarına açık bırakılınca, örneğin buğday fiyatı eskisinin beşte birine düşmüş; gümrük himayesiyle fazla korunan sanayi malları ise, dünya fiyatlarının üç katına çıkmıştır. «Türkiye 1927 senesinden sonra tatbike başladığı, hesapsız ve programsız hazırlanmış bir gümrük tarifesinin doğurduğu bir buhran içindedir» (s. 80-81).

Ahmet Hamdi'nin ekonomik bunalıma karşı, «Buğdayı Koruma Programı» dediği bir önerisi vardır. Buna göre, devlet fiyat paniğini önlemek için (birçok illerde kilosu 2 kuruşa düşmüş olan) buğdayı kilosu 6 kuruştan toplamalı ve 8 kuruşa maledeceği buğdayı değirmenlere 12-13 kuruşa satmalıdır. (18 kuruştan 8 kuruşa düşmüş olan ekmek yine 18 kuruşa ya da biraz ucuza, 16 kuruşa satılmalıdır.) Bu iş için gerekli sermayeyi sağlamak üzere, başlangıçta bankalardan «emtia mukabili avans» alınabilir ya da buğday karşılıklı emisyon yapılabilir. Devlet buğdayın kilosu başına edeceği 4-5 kuruş kârla, ihtiyaç fazlası buğdayı damping fiyatına ihraç etmekten doğacak zararı karşılamaya ve vergi yüklerini hafifletmeye gitmelidir (s. 81 vd.). Recep Beyle maliyecilerin karşı çıktıkları bu öneri, oldukça sağlam görünmektedir. Ahmet Hamdi'nin bu önerisiyle kendisine önemli bir yer bulmak istediği de anlaşılıyor: «Hayaldir demişler, evet onlarca yapılması hayaldir» (s. 158).

Ahmet Hamdi, CHF örgütünü hiç de iyi gözle görmez. Daha SCF kapatılmadan önce, Dolmabahçe Sarayında İnönü ile Atatürk'e şöyle demiştir: «Evet, halk ve amele Halk Fırkasından memnun değildirler; onların Serbest Fırkaya akış sebebini, politikacıların cahil halkı ve ameleyi iğfal etmelerinde değil Halk Fırkasının politikasında aramalıdır.» (s. 9).

Kitabında, sonra fikrini daha açar (s. 98):

«İstanbulu idare eden kimdir diye düşündüm. Bir kül halinde İstanbulun işi var: Onun imarı, ticareti, sanayii, turizmi, idaresi, şusu, busu... Bütün bu işlerle toplu olarak hiçbir makamı, hiçbir kimseyi meşgul ve mes'ul görmüyorum. Onun için salâhiyetsiz, mesuliyetsiz, heyecansız ve alâkasız bir idare genişliği ve tezebzübü her tarafta seziliyor. Öbür taraftan İstanbul'un halk tarafından kurulmuş ve idare edilmekte bulunmuş teşkilâtı da, Halk Fırkasının yanlış bir sistem tatbik etmesi dolayısıyla felce uğramıştı. Belediye, Ticaret Odası, meslek cemiyetleri, hayır cemiyetleri, hat-

ta şirketler için dahi ancak fırka namzet gösterir ve ancak bunlar, hem de ittifakla seçilerek bu gibi işlere getirilir. Fırkanın bu gibi yerlere ise ancak hatır ve gönülle adam kayırdığı, ehillerini bulup getirmek gayesini gütmediği malûmdur. Eğer bu seçilen yerler aylıklı, hakkı huzurlu ise buralara mutlaka kayırılacak adamlar bulunur...»

Bu dönemde iktisat politikasının yönlendirilmesini etkileme çabalarına, Ahmet Hamdi Başar'dan başka girişenler de olmuştur. Bunlardan biri, SCF'ndan önce yazılıp yetkili makamlara verilen, SCF ortaya çıkınca —CHF'ndan daha uygun olarak— ona da sunulan özel bir rapordur:

«Samilizade Âdil[Hünler]
İktisadî İstiklâl
Memleketimizin İktisadî Hastalıkları ve Katî Tedavi Çareleri
5 Nisan 1930 tarihinde
Gazi Hazretlerine,
Baş Vekâlete
ve Millet Meclisine,
4 Eylül 1930 tarihinde de
Serbest Fırka Lideri
Fethi Bey
takdim ettiğim
Türkiye'nin İktisadî İstiklâlini temin edecek Proje ve Esaslardır,»
İstanbul H. M. Setyan M., [1930 olmalı]), 40 s.

Klâsik liberalizmi savunan yazar, bir «örfî cemiyet - sınaî cemiyet» ayrımını benimsemektedir. Örfî cemiyetin geleneksel kalmasına karşılık, sınaî cemiyet gelişkindir; bu tür toplumda bireyler özgürdür ve özgürlük ilerlemenin nedenidir, «sınaî cemiyetlerde idare sistemi demokratiktir, veyahut cumhuriyet idare(si)nin milleti, halkı ve cemiyeti sınaî cemiyettir. .. Örfî cemiyetler ise hükümdarların, derebeylerin, askerî demagogların rev ve hükmüne tâbi olan, dar çerçeveli, terakkiye mâni cemiyetlerdir. Bunun içinde yaşayış tarzı son derece sıkıdır. Burada hürriyet, serbestî ve istiklâl-i şahsî mefkuttur [bulunmaz]. Bu gibi cemiyetler kendi mevcudiyetine bizzat hücum ve imha eden cemiyetlerdir. Çünkü fert bu cemiyette kendi hayatını serbestî ve istiklâl-i şahsî ile tayin etmekten men edilir. Neslin ve nev'in inkırazını her gün kurduğu tazyik sistemleriyle hazırlayan örfî cemiyet terakkiye mâni ve medeniyete düşman olduğundan payidar olamaz» (s. 37-38). (Bu ayrımda, Prens Sabahattinci etkiler göze çarpıyor!) Projede, iktisadî kurtuluş esasları üç bölümde («Mülâhazat-ı İktisadiye ve Ana Düsturlar» — «İktisadî Hastalıkların Tedavi Çareleri» — «İktisadın

Kudret ve Kuvvetini Artıran Çareler») 86 madde halinde sayılmıştır. Bu yapıttan kimi görüşleri aktarmak ilginç olabilir.[9]

İktisadî hastalıkların içeriden kaynaklananları: parasızlık, pahalılık, yanlış ekonomi politikası, ağır ve yolsuzluğa neden olan vergiler ile borç ödeme yönteminin saptanmamış olması; dıştan gelenleri ise: ticarî buhran ile Rusya, Hindistan ve Çin'in tüketim piyasasından çekilmiş olması dır. Ticaret bunalımları ortalama on yılda bir doğal olarak refahtan doğarlar; bunlara «hiçbir çare yoktur, kendi kendine gelip geçer»ler (s. 11 vd.).

İlkeler şunlardır :

[9] «Eski Rize Mebusu T. Ekrem»in 1932'de bastırdığı *İktisadî Buhran Hakkında Düşüncelerim ve Gördüğüm Çare* (İstanbul, Devlet M.) başlıklı risalesi de, bu yazın türünün örneklerindendir. Ekrem (Rize), bunalımdan «devlet bütçesinin ziraî seferberliğe tahsisi, kuvvet ve sermayesinin toprağa verilmesi» ile «sanayiin kurulmasının, yabancı sermayeye ve kendilerine kredi açılacak olan hususi şirketlere bırakılması» sayesinde kurtulabileceğimiz kanısındadır.

Değinilebilecek bir başka tasarı ise, SCF'ndan birkaç yıl sonra yayımlandığı anlaşılan bir kitapçıkta görülmektedir. Muzaffer Halim'in

«İnsanların en kahramanı, bütün Türklerin gözbebeği,
Ulu Reisicumhurumuz Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinden,
Askerlerin en kıymetlisi, en faziletlisi
İsmet Paşa Hazretlerinden,
Pek Muhterem Maliye ve İktisat Vekillerimiz
M. Abdülhalik ve M. Celâl Beyefendilerden ve
Maliye İlminde, İktisat İlminde mütehassıs
Aziz Yurttaşlarımdan
Büyük İstirham»ı, (Ankara, [1933 olmalı] 194 s.)

«altın esasını bırakalım, karşılıksız kâğıt para miktarını arttırarak iktisadiyatı canlandıralım» diye özetlenebilir. İktisatçı diliyle, bu, enflasyonun deflasyondan iyi olduğu tezidir.

Muzaffer Halim Beyin ekonomi politikası tezinden belki daha ilgi çekici olanı, anlattığı özyaşamıdır. Yazar, önerilerini pekiştirmek için, «Ben kimim, bu kitabı neden yazdım?» sorusuna karşılık olarak, kendisinin İstanbul Alman mektebinde ve Vefa İdadisinde okuduğunu, âli tahsili olmadığını; Maliye memuru iken Damat Ferit Paşa devrinde azledildiğini belirttikten sonra, şunları anlatıyor:

«1336 senesinde Ankara'ya geldim. Bütün sermayem 5,5 liraya bana mal olan bir takım asker elbisesi nümunesi idi. Bu nümune ile işe başladım. Milli Mücadelenin devamı müddetince ordumuza hiçbir tüccar, benim kadar çok ve benim kadar ucuz elbise satamadı, çünkü daima kendim Londra'ya, Paris'e, Berlin'e gittim Eskici Yahudilerin depolarında aylarca çalışarak en ucuza aldım ve burada en ucuza sattım.

Millî Mücadele senelerinde ordumuza, Antalya'da, İnebolu'da, Trabzon'da teslim ettiğim elbiseler, matra, çadırlar ve cephaneler miktarı 2 milyon liradan fazla kıymettedir.» (s. 193-94)

Geçerken belirteyim ki, bu konuda ilginç bir yapıt da, Hüsnü Himmetoğlu'nun *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları* adlı iki ciltlik kitabıdır (İstanbul: 1975).

— Harplerin sermaye ve sermayedarların teşebbüsleri tarafından ihdas edildiği muhakkaktır (I/5).
— İktisadî siyasette tatbik edilen serbesti-i ticaret ve rekabet usulü bir memleketi ve milleti ihya eder, himaye usulü imha eder (I/8-9).
— Usul-ü serbestî zeki ve akıllı insanların kurduğu sistemdir. Usul-ü himaye ticaret ve sanayiin budalaları tarafından icat edilen sistemdir (I/10).
— Ferdin ehliyet ve menafiine göre «hakk-ı rüçhan» tanınmalı (I/17) ve derecesine göre «hisse-i menafi» ayrılmalıdır (I/18).
— Tufeylî ve haksız kazançları himaye yoluna gitmek, cemiyetin ahlâkını ifsat eder (I/19).
— «Muvazene-i iktisadiye» nüfusun türlü endüstrîlere oranlı olarak işbölümüdür, ithalât-ihracat eşitliği değildir (I/24).
— Cemiyetlerin şerait-i iktisadiyelerini ıslah etmekte hükûmetlerin müdaheleleri muzırdır, çünkü kâinatta herşey terakki edecektir. Elverir ki hürriyet-i tammeye ve rekabet-i mütemadiyeye mazhar olsun (I/33).
— Kullanılacak yer bulunmayan bilgi insanları ihtilâlci yapar. Çok parti, tam özgürlük, serbest tartışma çeşitli malûmata harcama yeri olur, bunlar sayesinde ihtilâl ve anarşi sukut eder ve durur (I/37).
— Avamın bütün yeniliklere karşı nefret hissi derin ve payansızdır; fakat Türkiye halkının hadisata ve yeniliklere karşı 300 senelik bir hasret hissi vardır (I/39).
— Devlet adamı yerine göre halkın eğilim ve isteklerine karşı çıkmayı bilmelidir; ama sürekli uyma ya da hep karşı koyma çoğu kere keyfîdir (I/41).

Tedavi çareleri şöyle sıralanmaktadır:

— Uluslararası serbest ticaret yapılması (II/1).
— Türk inhisarlarının onda dokuzunun derhal ve def'aten lâğvıyla, mütebakisinin (tütün gibi) bandrol usulüne kalbi. Örneğin, Alpullu ve Uşak imâlâtı yerine şeker ithal edilmelidir. Tonu 7,5 Sterline alınabilecekken, 35 Sterline mâl etmek israftır (II/2).
— Merkantilizm ecnebi sermayesini kaçırttığı için, para tesbit edilmeli (stabilizasyon), altına rücu edilmeli, Evkaf sermayesiyle her sınıfa malı sus (tüketim) kooperatifleri kurulmalıdır (II/3).
— Kanun-u tabiî icabı olan buhran-ı ticarî dünyadan zail oluncaya kadar, lüks hayatı derhal tatil etmeli, müstemleke eşyasıyla yerli olmayan sinema filmleri ve tiyatro sanatkârlarının men-i ithaline gidilmelidir (II/4).
— Yüksek gümrük tarifeleri % 15-20'ye indirilmelidir (II/4).
— İstikraz yapmalı ve memlekete ecnebi sermayesi çekmelidir (II/6).

— Para hacmini dört kat arttırmalıdır (II/7).
— Göçmen alarak nüfus çoğaltılmalıdır (II/8).
— Düyun-u Umumiye taksitlerini % 5 faizle tarım kredisi olarak tekrar işletmelidir (II/9).
— Basit (tek) vergiye gitmeli, ya maktu ya da masraftan % 10 alınmalıdır (II/10).

Kuvvetlendirici çarelerse şunlardır:

— İhracattan gümrük ve iane muafiyeti sağlanmalı; prim vermek yerine Kazanç Vergisinin yarısının alınmaması yoluna gidilmelidir (III/1).
— Tren ücretinin yarıya indirilmesi, âsar-ı atika koleksiyonlarının Ankara veya Eskişehire nakli gibi tedbirlerle turizm teşvik edilmelidir (III2).
— İçtimâî müsavat esası kurulmalıdır (III/4).
— İktisadî istiklâlin % 70 sây-i aklî, % 30 sây-i bedenî demek olduğu bilinmelidir (III/5).
— Orman, maden ve ziraat inkişafından elde edilecek servet tabiî sanayie yatırılmalıdır (III/6).
— Şoseler inşa edilmelidir (III/7).
— İstihsalâtsız, himaye rüsumlarıyla doğurtulacak sanayi mutlak ölüme mahkûmdur (III/8).
— Memurların tecavüzü (rüşvet) önlenmelidir (III/10).
— Halk, menafi-i umumiye ile uğraşacak bale sokulmalıdır (III/12).
— Samsun, İstanbul, İzmir, Mersin'de serbest limanlar ve umumî mağazalar teşkil edilmelidir (III/13).
— Memur ve askerler nüfus-u umumînin (? çalışanların) yirmiden birinden fazla olmamalı, geri kalanı ziraata sevk edilmelidir (III/14).
— Hızlı işleyecek ticaret mahkemeleri kurulmalıdır (III/16).
— Kanun-u tabiînin üstünlüğü altında, yasaların geleneklere, toplumsal ve çağdaş gereklere uygun olması sağlanmalıdır. «Bir kavmin müessesat ve kavaninini tebdil ile ruhunun tâdiline inanmak müşküldür» (III/17).
— Sermayedar köylü yaratılmalıdır (III/18).
— Fabrika yatırımlarının üç katı yedek parası olmayan kişilerin fabrika açması yasaklanmalıdır (III/20).
— Efkâr-ı umumiye Meclise girmeli, haricinde teşekkül etmemelidir (III/23).
— Hükûmetin işlevleri, 1) tevzi-i adalet ve hürriyet, 2) asayişi sağlamak, 3) yol yapmak, 4) düşmana karşı memleketi müdafaa etmek ve 5) hidemat-ı umumiyeye nezaretten ibaret olmalıdır (III/27).
— Irk yerine vatandaşlığa önem verilmeli, azınlıklardan yararlanılmalıdır (III/29).

— Yabancı sermayeye 15 yıl vergi bağışıklığı tanınmalıdır (III/30).
— Ecnebi, düşman değil dost, sermayesi de rakip değil müşteri gözüyle görülmelidir (III/32).

Menemen Olayı[10]

24 Aralık 1930 tarihli gazeteler, Menemen'de patlak veren bir gericilik olayını haber vermektedirler (örneğin: «Şeriat İsterim,» *Vakit*). Manisa'nın bir köyünden dördü Mehmet, ikisi Hasan adını taşıyan altı kişi, aralarındaki Derviş Mehmet'in «Mehdî» olduğu iddiasıyla, 23 Aralık 1930 günü Menemen'e gelmiş ve şeriat ilân etmeye kalkmıştır. Bunlar, kendilerine engel olmak isteyen Yd. Sb. Atgm. Kubilây[11] ile Hasan ve Şevki adlarında iki mahalle bekçisini öldürmüşlerdir. (Daha sonra, askerî birlikler Mehmet'lerden üçünü vurmuş, bir Mehmet ile iki Hasan'ı yakalamışlardır.) Olayın en acı yanı, Reisicumhurun Müşir Fevzi Paşaya gönderdiği mektupta dediği gibi, «... mürtecilerin gösterdiği vahşet karşısında Menemen'deki ahaliden bazılarının alkışla tasvipkâr bulunmaları bütün cumhuriyetçi ve vatanperverler için utanılacak bir hadisedir» (*Vakit*, 28 Kânunuevvel 1930).

Olay, yerinde şiddetle bastırılmakla kalmamış, uzaktan yakından ilgili görülenler hakkında da hemen kovuşturmaya geçilmiştir. Bu arada, Gazi'nin Mareşal'e mektubunun yayımlandığı günkü gazeteler, içlerinde 90 (bazı kaynaklara göre 84) yaşında olan Nakşibendî Kutbülaktabı Esat Efendi'nin de bulunduğu 8 kişinin nezaret altına alındığını yazmaktadırlar.

Bakanlar Kurulu, 1930 yılının son gününde çıkardığı 10388 numaralı kararname ile «Menemen kazasıyla Manisa ve Balıkesir merkez kazalarında bir ay müddetle idare-i örfiye ilân» etmiş, yeni yılın ilk gününde de bu önlem TBMM'nin 594 numaralı Heyet-i Umumiye Kararı ile onaylanmıştır.

Sıkı Yönetim Komutanlığına 2. Ordu Kumandanı Fahrettin (Altay) Paşa, Divan-ı Harp Reisliğine de 1. Kolordu Kumandan Vekili Muğlalı Mustafa Paşa atanmışlardır.[12]

[10] Bu konuda, Kemal Üstün'ün derlediği *Menemen Olayı ve Kubilay* (İstanbul: Çağdaş Yay., 1977) adlı bir kitap vardır. Bu kitabın içindeki yazıların en önemlisi, Askerî Savcının İddianamesini aktardığı için, Cemalettin Saraçoğlu'nun 23-30 Aralık 1958 günlerinde *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan tefrikasıdır.

[11] Kubilây, ilkokul öğretmeni Mustafa Fehmi'nin, zamanın Türkçü modasına uyarak benimsediği bir takmaaddır. Şehit düştüğünde 24 yaşındaydı.

[12] *Cumhuriyet*, 1 Kânunusânî 1931.
Mahkeme üyeleri: Alb. Ata, Alb. Demirşah, Yrb. Yusuf Ziya, Yrb. Baha; üye yardımcıları: Bnb. Hüsnü ve Bnb. Necati idiler. *T.C.'nde Ayaklanmalar*, s. 363.

Sıkı Yönetim Mahkemesi Başkanı, kendi incelemesine göre, olayın altı serserinin işinden ibaret olmayıp gerisinde gizli bir örgüt bulunduğu kanısına varmıştır. Bundan kasıt, öncelikle, Derviş Mehmet'in mensup olduğu ileri sürülen Nakşibendîliktir. Oysa, Nakşibendilik gibi ciddi bir tarikatın, cahil bir dervişin «Mehdilik» iddiasını benimsemeyeceği açık olmak gerekir.[13]

Sıkı Yönetim Komutanı Fahrettin Paşa anılarında (*10 Yıl Savaş ve Sonrası*, s. 434-39), Başvekil, Meclis Reisi, Müdafaa ve Dahiliye Vekilleri ve kendisinin katılmasıyla, Reisicumhurun başkanlığında Çankaya'da yapılan bir toplantıda, Gazi Paşanın olayın siyasal kaynaklarının aranmasını (Karabekir gibi eski TpCF üyelerinin parmağının araştırılmasını), cezalarda sert davranılmasını, Menemen halkının başka yerlere göçürülmesini, muhalif basına da gözdağı verilmesini istediğini belirtiyor. İsmet Paşa ise, eski SCF'lıların manevî suçluluğunun ortaya konmasından yana olmuş, Kâzım Paşa ile Şükrü Kaya ise Nakşibendîliğin yok edilmesi gereken bir «yılan» olduğu görüşünde birleşmişlerdir.

Bunun üzerine, Sıkı Yönetim Mahkemesinde, maktul Derviş Mehmet ile İstanbul Erenköy'de oturan Şeyh Esat Efendi arasında, Derviş Mehmet'in tanıdığı Manisa Askerî Hastanesi emekli imamı Lâz İbrahim ile Esat Efendinin oğlu Cibali Tütün Fabrikası enfiye eksperi Mehmet Ali'nin ilişki kurdukları ileri sürülerek, olaya karışan çoğu Girit ve Rumeli göçmeni, biri de Yahudi olan başkalarının yanısıra bunlar da idama mahkûm edilmişler, Esat Efendi hapishanede ölmüştür.

Menemen Divan-ı Harb-i Örfisi tarafından ölüme mahkûm edilen 37 kişi hakkındaki idam hükümleri Meclis'in onayına sunulmuştur (*Cumhuriyet*, 30 Kânunusâni 1931). TBMM bunlardan ikisinin idam cezalarını iki sene hapse tahvil etmiş (*Cumhuriyet*, 3 Şubat 1931), 4 Şubatta da 34 kişi asılmış, yalnız biri (İsmail oğlu Hüseyin) kaçmış, ama o da kısa bir süre

Korgeneral Mustafa Muğlalı 1943'te 32 kişiyi kanunsuz olarak kurşuna dizdirmek suçundan ötürü, 2 Mart 1950'de Harp Divanınca 20 yıl hapse mahkûm edilmiş ve sonradan hapishanede ölmüştür. (Ahmet Arif'in «33 Kurşun» şiiri bu olay hakkındadır.)

13 Cinayeti işleyen yobazların zikr âyinlerinde esrar kullandıkları doğru olabilir. Fakat, Kubilay'ın başını kestikten sonra, Derviş Mehmet'in «avuç avuç kan içtiği» (K. Üstün, s. 27), kışkırtıcı bir süslemeye benziyor. 29 Aralık 1930 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*'nin başyazısında, «Derviş Mehmet meczup ve esrarkeş değil, Çerkez Ethem'in kanlı çetelerinden biri idi» denilmekle birlikte (*İbid.*, s. 42), bu da kuşkuludur. O sıralar, Türkiye'de devlete karşı her hareketi Ethem'e bağlamak adetti.

sonra yakalanarak hükmü yerine getirilmiştir.[14] Ayrıca 41 kişi 1, 3, 15 ve 24 yıllık süreler üzerinden hapse mahkûm edilmişlerdir (*Cumhuriyet*, 2 Şubat 1931).

26 Şubat 1931 tarih ve 618 sayılı Heyet-i Umumiye Kararıyla, Manisa ve Balıkesir'den Sıkı Yönetim kaldırılmış, ancak «Menemen'de 8 Mart 1931'e kadar temdit» edilmiştir.

Çalışmaya devam ettiği sürece Sıkı Yönetim Mahkemesi, daha geniş bir anlamda kışkırtıcı çevreler de aramıştır. Örneğin, 13 Şubat tarihli gazeteler, Balıkesir'de hükûmetin şeklini değiştirmek için teşekkül eden, eski mebuslardan Vehbi ve İbrahim Sururî Beylerin de dahil olduğu 14 kişilik bir gizli cemiyetin ortaya çıkarıldığını bildirmektedirler. Olayı kısa bir süre önce kapanmış bulunan SCF ile ilişkilendirme çabaları[15] sonuçsuz kaldığı gibi, aslı olmadığı da görülmüştür.

M. Muğlalı Paşa, mahkemenin işinin bittiği 8 Mart 1931'de üst kademelere şöyle bir telgraf çekerek ilgilerine teşekkür etmiştir: «İki ayı geçen bir zaman, geceli ve gündüzlü devam eden çalışma sırasında sizlerin kıymetli uyarma ve yardımlarından ilham alan Harp Divanı Heyeti, bu hissin ve vatanî görevlerini başarınaktan doğan manevî gururun etkisi ile mütehassis olarak buradan ayrılıyorlar.» (*T.C.'nde Ayaklanmalar*, s. 364.)

2. TÜRK OCAKLARI'NDAN HALKEVLERİ'NE

Türk Ocakları'ndan Halkevleri'ne geçiş, T.C.'nde Tek Parti yönetiminin kurulması sürecinde anlamlı bir aşama olduğundan, üstünde durulmaya değer.

Türk Ocakları, İttihat ve Terakki Türkçülüğünün Cumhuriyet döneminde çalışmaya (yeniden kuruluşu 23 Nisan 1924) devam eden en önemli örgütüydü. Ocakların resmen kurulmasından (1912) önce, 1910'da çıkmaya başlayan *Türk Yurdu* diye, ciddi ve etkili bir yayın organı da vardı.

[14] Bu infazlar dolayısıyla ünü yeniden canlanan Cellât (Kara) Ali, gazetecilerin kendisiyle yaptığı bir röportajda, son 12 yıl içinde 5.216 kişi astığını söylemiştir: «üç bin küsuru Konya isyanında, kalanı da İzmir'in istirdadından bugüne...» *Son Posta*, 3 Mart 1931.

[15] Başvekil İsmet Paşanın 1 Ocak 1931'de TBMM'ndeki konuşmasına bakılabilir. 25 Kânunuevvel 1930 tarihli *Cumhuriyet*'te çıkan başyazısında Yunus Nadi de şöyle demektedir: «... mefsuh Serbest Fırka'nın gafil müdirlerindeki sakat hareketleri şeametle tavsif ederken onların himmetiyle zamanın meşimesinde tekevvün etmeye başlayan fesat cenini ayan beyan fark ediyorduk. Mağşuş [karışık] fikirli, aslı nesli bozuk birkaç (...) matbuat hürriyeti namına her gün kustukları heyecanlardan tabiî böyle neticeler çıkacaktı.» (K. Üstün, s. 40-41).

CHF'nın 1927 Büyük Kongresinde Türk Ocakları Umumî Reisi Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Beyin karşı koymasına rağmen,[16] kabul edilen yeni parti tüzüğünün 40. maddesiyle Türk Ocakları da partinin denetimi altında bir kuruluş sayılmıştı. Mustafa Kemal Paşa, bu Türkçü yuvayı kendi iktidarına karşı bir çeşit muhalefet merkezi diye görmüş ve geleneksel taktiğiyle, bölerek bir kısmını etkisiz bırakmayı, bir kısmını da tamamıyla kendisine bağlamayı tasarlamıştır. Bu tasarımının ilk işareti, SCF'nın kapanmasından sonra çıktığı yurt gezisinin birinci bölümünü tamamladığı zaman, İstanbul'da gazetecilere yaptığı bir açıklamadır: «Gazi'nin İrşadı: Büyük Halkevleri Tesis Edilecek» (*Cumhuriyet*, 2 Kânunusâni 1931). Genel seçimlerin yenilenmesine karar verilmesinden iki hafta sonra, gazetelerde şu haber yer almaktadır:

> «Türk Ocakları İnfisah Ediyor. Bu teşekküllerin millî bir rolü kalmamıştır. Ocakların bütün tesisat ve teşkilâtı Halk Fırkası'na intikal edecektir.»

Aynı havadisin altında şöyle deniyor: «Diğer taraftan Fırkada Faşist teşkilâtını andırır bir gençlik teşkilâtı yapılması memleketin her tarafında şubeleri bulunması, yeni esaslar cümlesindendir.»[17]

[16] *CHF Büyük Kongresi* (1927) tutanakları, s. 15-19. Hamdullah Suphi, 15 Kasım 1930'da Ankara'daki Türk Ocakları Merkezinde yaptığı bir konuşmada bu konuya şöyle değinmektedir:

«Bundan üç sene evvel fırka içtimâında cemiyetlerin intihabatına müdahele mevzuubahs oluyordu. Bu müdahelenin cemiyetleri yıkacağını ve inkılâp zümresini en tabiî dostlarından mahrum bırakacağını söyledim, ekalliyette kaldım. Fakat istikbal için gördüğüm şeyi vaktinde söylemiş olmak tesellisi ne kadar acı olsa da bana nasip olmuştur.»

Türk Yurdu, Sayı 36-230 (Birinci Kânun 1930), cilt 5-25, s. 19.

[17] Faşist örgütlenme modelinin Halkevleri için örnek alınmasından çok önce, bu koşutluk Türk Ocakları bakımından tartışılmıştır.

1926 ortalarında Aydın mebusu Dr. Reşit Galip, kendisine sorulan,

«Türk Ocakları teşkilâtı ile Faşizm teşkilâtı arasında bir müşabehet var mıdır?» sorusuna,

«Zannetmem. Faşizm bir irticadır. Ocaklılık ise bir tekâmül ve inkılâptır. Faşizm âdi politikacılıktır. Ocaklılık temiz bir vatancılıktır. Faşizm emperyalisttir. Ocak ise sadece hudut bekçisidir. Bundan maada, bunlar iki ayrı milletin millî müesseseleri olmak itibariyle bittabi aralarında ayrıca bu milletlere has evsaf farkları da bulunmak zarurîdir.»

karşılığını vermiştir. («Türk Ocaklarının Mesâisi Genişliyor,» *Cumhuriyet*, 2 Haziran 1926).

Bundan dört yıl sonra ise, Ocakların Büyük Reisi Hamdullah Suphi, merkez binasını açarken (23 Nisan 1930) yaptığı konuşmada, Reşit Galip'in reddettiği benzerliği şu sözlerle doğrulamıştır:

Daha sonra, Reisicumhur, Türk Ocakları'nın Halk Fırkası'na katılmasının gerekçesini, «Aynı cinsten olan kuvvetler birleşmelidir» diye anlatacaktır.[18] Nitekim, 10 Nisan 1931 günü Ankara'da olağanüstü bir genel kurul toplantısı yapan Türk Ocakları örgütü[19] infisah ve tasfiye ka-

«Faşizm namı altında tanılan bir milliyetperverlik hareketi İtalya toprakları üzerinde, çok buhranlı bir devirden sonra, ağır ve tehlikeli bir mücadele neticesinde muzaffer oldu. Biz bu tarikatla mensup olduğumuz içtimâi ve siyasî fikrin bazı noktalarda müşterek olduğunu tesbit edebiliriz. O hareket milliyetperverdir; biz milliyetperveriz. Sınıf mücadelelerinin memleketimiz için mutlak bir harabî vücuda getireceğine tam bir kanaatimiz vardır; orada da bu kanaat mevcuttur.

Faşizm bir vatan ideali etrafında iktisadi refahı, siyasî ve içtimâî âhengi tesis etmeyi düşünür. Bu milliyetçiliğin farikası, milleti hâkim ve mahkûm sınıflara ayırmak değil, her meslek erbabının umumî bir işbölümü içinde çalışma hakkını tanımak ve onun yükselmesini temin etmektir. ... münevver ve milliyetperver bir gençliğin, İtalya toprakları üzerinde, sınıf gayz ve kininden doğan hareket karşısında derhal kendini toplamasını ve Büyük Vatanperverin doğru yolu gösteren emri altında, arzın medeniyet menbalarından biri olan güzel memleketlerini siyanet edebilmelerini, hürmet ve takdir ile görmüşüzdür. Biz Faşist milliyetperverliğin dünkü galeyanında hem mazimizi hem de istikbalimizi görürüz. ...» (*Türk Yurdu*, Sayı 29-223, Mayıs 1930, s. 9-10).

Son Türk Ocakları Kurultayında, Hamdullah Suphi — Reşit Galip tartışması için bak. *Vakit*, 28 Nisan 1930.

[18] O sıralar, yine bu gerekçeyle Mason örgütünün de kapatıldığı anlaşılıyor. Anlatıldığına göre, Türk Ocaklarının kapandığı günlerde, Atatürk Baş Mason Dr. Mim Kemal'i (Öke) çağırıp, «Madem ki Masonluk milliyetçi, halkçı ve cumhuriyetçidir — Halk Fırkasının da prensipleri aynıdır, o halde Mason Cemiyetinin hikmet-i vücudu kalmamıştır» demiştir. (N.A. Banoğlu, *Nükte ve Fıkralarla Atatürk*, cilt I/s. 9.)

Aslında, bu dönemdeki (İttihat ve Terakki'nin Birinci Dünya Savaşı başlarındaki tek-parti iktidarını yerleştirme icraatını hatırlatan) kapatma/katılma hareketleri daha da geniş kapsamlıdır. CHF'nın 1931 Kongresi yapılırken, Türk Ocakları'nın yanısıra, «Türk Matbuat» ve «Türk İhtiyat Zabitleri» Cemiyetleriyle «Türk Kadınlar Birliği»nin de kendi kendilerini feshettikleri anlaşılmaktadır. *CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları*'nda yalnız Türk Ocakları'nın partiye katılma kararı onaylanmıştır (s. 279-80). Fakat, (Feridun Kandemir'in *Resimli Tarih Mecmuası*, cilt 16, sayı 70'teki bir yazısından naklen) Muammer Taylak, *Öğrenci Hareketleri*, s. 78'de, Kongrede, yukarıda anılan öteki örgütlerin de kapatıldığını yazıyor (resmen «kapatma» değil, infisah kararının bilgiye sunulması söz konusu olmalı!). Aynı kaynakta, zaman zaman hükümetin hoşlanmadığı eylemlere girişen Millî Türk Talebe Birliği'nin de 1930 yılında (bir ara) kapatıldığı belirtilmektedir (s. 107-8).

[19] Fevkalâde Kurultaya sunulan Merkez Heyeti raporunda, durum şu sözlerle açıklanmaktadır:

«Son bir sene zarfında, memleket toprakları üzerinde zuhur eden bazı vekayi bütün vatanperverlerin kalbi üzerinde, tesiri elân zail olmamış bulunan kuvvetli izler bıraktı. Çok ileri fikirleri, muhafazakârlıkla tanınmış bir muhitte yerleştirebilmek için bütün inkılâp kuvvetlerinin tanzim ve tevhit edilmesi lüzumu büyük Reisimizin

rarı alarak CHF ile birleşmiş, Ocakların Genel Başkanı Hamdullah Suphi de (25 Mayıs 1931 tarihli İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesiyle) Bükreş Ortaelçiliğine atanarak yurttan uzaklaştırılmıştır.

Birleşmenin gerekçesi olarak ortaya konulan sözler, pek inandırıcı görünmüyor. Çünkü, Türk Ocaklarının yönetici ve üyeleri zaten tümüyle CHF'lıdır. Öyleyse istenmeyen, CHF'dan bağımsız bir örgütün varlığı olmalıdır.[20] Ayrıca, M. Kemal Paşanın —zaman zaman kendisinden yararlanmakla birlikte— Hamdullah Suphi Beyi pek tutmadığı da bilinmektedir.[21]

ve inkılâp ricalinin zihinlerinde gitgide büyüyordu. Bunun içindir ki Gazi Hazretleri son zamanlarda, tesis buyurdukları Fırkanın kadrolarını milliyetperver, halkçı ve Cumhuriyetçi genç zümrelerle büyütmeyi arzu buyurdular. Bu hareketin kısa bir ifadesi İnkılâp Fırkasının safları içinde milliyetperver ve cumhuriyetçi gençliğe yer, vazife ve mesuliyet vermektir.» *Türk Yurdu*, Sayı 39-233 (Mart 1931), cilt 6-26, s. 61.

[20] Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları* (İstanbul: Menteş K., 1968) adlı yapıtında, Türk Ocaklarının kapatılma nedenleri hakkında çeşitli görüşleri aktarmaktadır (s. 70-74):

— Bir söylentiye göre, 1930-31'de Sovyet Büyükelçisi Surits Yoldaş, «Ocakların Rusya'daki Türklerle fazla ilgilenmesinden duyduğu endişeyi Tevfik Rüştü'ye bildirerek bu konuda bir tedbir alınmasını istemiştir.»

— Hasan Ferit Cansever: Atatürk «Günün birinde bu teşekküller taazzuv ederse belki siyasî bir parti halinde kendi karşısına çıkabilir diye düşünmüştür.»

— T.O. Başsekreteri Uluğ İğdemir: «Günün birinde Bandırma Türk Ocağı belediye seçimleri için namzet göstermeye kalktı. Kendi adamlarını yazarak Halk Partisine karşı liste yaptı. Bu şekilde bu kültür kuruluşları asıl gayelerinden uzaklaşmış oluyordu. Bunu Saffet Arıkan biraz büyüterek mesele yaptı. Nihayet Manisa milletvekili Mustafa Fevzi de Türk Ocaklarının feshi için gerekli hukukî formaliteyi hazırladı.»

— Enver Ziya Karal: Atatürk Faşist «akımın tehlikelerinden gençliği korumak endişesini duymuş olabilir.» Karal, ayrıca, Atatürk'ün T.O.'nın Bozkurt'una karşılık zekâ ve aklı simgeleyen bir başka arma bulunmasını istediğini de belirtiyor. [Oysa, 1930'lara kadar Bozkurt T.C.'nin resmî sembolü olup, Atatürk'ün portresinden önce, paralara, pullara o basılıyordu. Bak. Maarif Vekâleti, *Milli Arma Müsabakası Şartnamesi* (Ankara: İktisat M., 1926)].

— Samet Ağaoğlu: «SCF kurulduğu zaman vilâyetlerdeki Ocakların bu fırkaya yazılmış olmaları» ve «Ocaklılara askerlik eğitimi gördürülmesi.»

[21] M. Kemal Paşayı kızdıran bir olayı, son genel sekreteri Hasan Rıza Soyak şöyle anlatıyor: «Hatırladığına göre 1924 senesindeydi; BMM Muhafız Kıtasından birkaç zabit arkadaşın Ankara Türk Ocağına âzâ kaydedilmeleri için usulü dairesinde, Ocak Reisliğine müracaatta bulunulmuştu. Aradan günler geçtiği halde Ocaktan bir cevap çıkmayınca, alâkalılardan gecikmenin sebebi sorulmuş, buna cevap olarak her biri İstiklâl Savaşımızda düşmanlarla döğüşerek büyük yararlıklar göstermiş olan bu genç arkadaşlar hakkında Ocağa kabulleri için —bilhassa ırk bakı-

Yurt çapında örgütlenmiş olan Türk Ocakları, konferanslar, tiyatro temsilleri, konserler, yabancı dil ve muhasebe kursları düzenliyorlar, kitap ve dergi yayınları yapıyorlardı. Bugün Ankara Resim ve Heykel Müzesi haline çevirilmiş bulunan yeni binası, 1930 ilkbaharında büyük törenlerle açılmıştı. Ocak merkezinin çeşitli uzmanlık kurulları arasında, bir İlim ve Sanat Heyeti[22] ile bir de Türk Tarihini Tetkik Encümeni[23] bulunuyordu.

mından— bir mâni olup olmadığına dair tahkikat yapılmakta olduğu ifade edilmiştir.» *Atatürk'den Hatıralar*, II/s. 475.

Prof. Köprülü, 1930 yılı sonlarında (1-2 Kânunuevvelde, yeni yayımlanmaya başlayan *Hür Adam* gazetesindeki Mehmet Fuat imzalı makale), Falih Rıfkı'yı (Atay) Komünist, Yunus Nadi'yi (Abalıoğlu) Oportünist, «İsmet Paşanın en çok sevip takdir ettiği, sabık ve lâhik üç vekilin arkadaşı ve bizzat Paşanın karini Ali Naci»yi (Karacan) Faşist diye nitelerken, Hamdullah Suphi'ye de Liberal yaftasını uygun görmüştür. («İster İnan İster İnanma,» *Son Posta*, 4 Kânunuevvel 1930). Oysa, öteki nitelemeler gibi, H. Suphi'nin Liberalliği de çok su götürür. Bence bu zat, demagog bir milliyetçiden başka bir şey değildir.

[22] Reis: Mehmet Emin (Yurdakul), Umumî Kâtip: Reşit Saffet (Atabinen), âzâlar: Ağaoğlu Ahmet, Veled Çelebi, Akçoraoğlu Yusuf, Sadri Maksudî (Arsal), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Ruşen Eşref (Ünaydın), Falih Rıfkı (Atay), Necip Asım (Yazıksız), Samih Rıfat.

[23] Reis: Tevfik Bıyıklıoğlu, Umumi Kâtip: Dr. Reşit Galip, âzâlar: Akçoraoğlu Yusuf, Sadri Maksudî Arsal), Reşit Saffet (Atabinen), Mesaraş (Etnografya Müzesi uzmanı), Vasıf (Çınar), Halil Ethem (Eldem), Zeki Kadirî (Ugan), Âfet (İnan), Hamit Zübeyr (Koşay), Ragıp Hulusi (Özden), Yusuf Ziya (Özer), Samih Rıfat, İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), Mükrimin Halil (Yınanç). (Daha sonra Mesaraş'la Zeki Kadirî Beyin yerine, Hasan Cemil (Çambel) ile Şemsettin (Günaltay) alınmış olmalı!)

Reisicumhurun buyruğu ve Türk Ocakları VI. Kurultayı kararı ile 1930 Nisanında oluşturulan bu 16 kişilik kuruldan önce, eski Osmanlı Tarih Encümeninin devamı olan bir Türk Tarihi Encümeni vardı ki, en son 6 Temmuz 1927 tarih ve 5419 sayılı Kararname ile Maarif Vekâleti tarafından İstanbul'da Darülfünun binası içinde yeniden örgütlenmişti. Reis: M. Fuat (Köprülü), âzâlar: Akçoraoğlu Yusuf, Ali Cânip (Yöntem), Halil Ethem (Eldem), Necip Âsım (Yazıksız), Yusuf Behçet, Ahmet Refik (Altınay), Niyazi Ramazan, İbnül Emin Mahmut Kemal (İnal). Bu Encümenin, Türk Ocağında kurulan Encümenden sonra çalışmaya devam etmediğini sanıyorum.

Türk Ocağı'nın Türk Tarihini Tetkik Encümeni bir yıl faaliyet göstermiş ve bu süre içinde, Türk Tarih Tezinin ilk anlatımı olan *Türk Tarihinin Anahatları* adlı 605 sayfalık bir kitap hazırlayıp özel bir basımla yüz tane yayımlamıştır. Bu yapıtın «Methal»iyse, Maarif Vekâletince 30.000 nüsha basılarak dağıtılmıştır.

Türk Ocakları'nın kapanmasının hemen ardından, 15 Nisan 1931'de Tarih Encümeni üyeleri Dahiliye Vekâletine başvurarak Cemiyetler Kanununa göre bir dernek olarak örgütlenmişlerdir. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti adını taşıyan bu dernek, daha sonra Türk Tarih Kurumu olacaktır.

ARA EK: 8 Türk Tarih Görüşünün Oluşması

Türk Ocaklarından Halk Evlerine geçiş dolayısıyla, tarih incelemeleri işlevinin de, Ocakların içindeki bir uzmanlar kurulundan bağımsız bir derneğe (Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti → Türk Tarih Kurumu) aktarılması konusunda bazı gözlemler yapmak yararlı olacaktır. Kuramsal bakımdan hemen belirtilmek gerekir ki, bu dönüşümde İttihat ve Terakki'nin geçmişe yönelik sözde-fetihlerde bulunan kültürel Turancılığı sürdürülmüş, ancak giderek iki farklılık ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet döneminin Türk Tarih Görüşünü nitelendiren bu özelliklerden biri, ırkçılığın ayırıcı olmak yerine, birleştirici bir boyut olarak kullanılma eğilimi; ötekiyse, dikkatin Türkiye coğrafyası üstünde yoğunlaştırılmasıdır.[1]

Daha Cumhuriyet ilân edilmeden, Kurtuluş Savaşımızın son yılında, Matbuat Müdiriye-yi Umumiyesi tarafından yayımlanan (Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1338) *Pontus Meselesi* adlı Kitabın Mukaddeme'sinde, Anadolu Türktür başlıklı birinci altbölüm, birçok yabancı bilginin tanıklığına dayanarak «Irak'ta Sumerler» ile «Filistin ve Anadolu'da Hititler»in Turanî ve Türk kökenlerinden geldiklerini ileri sürmekle, on yıl sonraki Tarih Tezimizin müjdecisi olmaktadır. (Bu kaynağa, Sayın İsmail Arar dikkatimi çekmek nezaketini gösterdi.)

«Türk Tarih Tezi,» düşünsel kökleri bakımından, hiç kuşkusuz, 19. yüzyıl Türkçülüğüne dayanır ve daha sonra Ziya Gökalp'in bazı yapıtlarında çiçeklenir.[2] Fakat, Cumhuriyet yıllarında bu fikrin ilk habercisi, (ciddi tarihçilerin itirazlarına karşın) eski uygarlıkların Türkler tarafından kurulduğunu ortaya atan, İstanbul Hukuk Fakültesi müderrislerinden Yusuf Ziya (Özer) olmuştur. Bak. «İki Darülfünun Müderrisi Biribirlerini Teçhil Ediyorlar,» *Vakit*, 13 Nisan 1927: Edebiyat Fakültesinden Köprülüzade Fuat Beyin, *Hayat* mecmuasında, Hukuk Fakültesinden Yusuf Ziya Beyin neşrettiği, «Türk Hukuk Tarihi Formaları»nda Hammurabi'nin, eski Yunanlıların vb. Türk oldukları iddiasını tenkit ettiği havadisi. Ayrıca: «Yusuf Ziya Beyi İtham Edenler İkileşti. Başkırd Abdülkadir (İnan) Bey, «Yusuf Ziya Bey iddiasını ispat ederken notlarımdan istifade eylediğini söylüyor. Halbuki bu notlarımda vazıhan mukayyet isimler bile tahrif olunmuştur demiştir» (*Vakit*, 7 Mayıs 1927).

Bu çatışma, bir buçuk yıl sonra, Yusuf Ziya Beyin rektörlüğe adaylığını koymasıyla canlanmıştır: «Yunan medeniyetinin Türk medeniyetinden doğduğu iddiasının sahibi Darülfünun Emini olmaya kalkmış. — Mehmet Fuat Bey, 'Yusuf Ziya Bey Darülfünun haricinde, istediği, dilediği nazariyeyi ortaya atabilir, Âdem babamızın Türk olduğunu, Mısır Firavunlarının kanında Türk küreyveleri bulunduğunu, Sfenksin bir Türk mimarı tarafından imâl edildiğini söyleyebilir; fakat Darülfünunun ilmî şahsiyetini temsil edemez' demektedir.» (*Son Posta*, 25 Teşrinievvel 1930)

Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayarak zaman zaman günlük basına da yansıyan aşırı milliyetçi tutumlar, sözde-bilimsel görünüşlü bir anlatıma kavuştukları Türk Tarih Tezini hazırlamışlardır. Bu tutumlara birkaç örnek şunlardır:

[1] Örneğin, Türk Ocağı Tüzüğünün 2. maddesi 1927'de değiştirilerek, Ocakların etkinlik alanı TC sınırlarına indirgenmiştir: Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, s. 151.

[2] Gökalp, Sumer ve Hititlerin Türklüğünün ve hatta Türklerle etkin yakınlığının tam olarak kanıtlanmadığını kabul etmekle birlikte, birçok yerlerde onları da Türkler arasında saymıştır (*Ibid.*, s. 132-33).

— «Trabzon Türk Ocağı şayan-ı dikkat bir beyanname neşrettiâ Lâz yoktur!» *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1926.

— «Türkiye'de Türkçeden başka lisan konuşulamaz!
Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti âzâları dünkü Kongrelerinde bunun temini için alâkadar makamat nezdinde teşebbüsat icrasını kararlaştırdılar.» *Vakit*, 14 Kânunusâni 1928.

(Tekinalp'in *Türkleştirme* —1928— adlı kitabını Türk Ocağı Riyasetine sunarken yazdıklarından —s. 6— anlıyoruz ki, «Türkçeyi Umumileştirme» cereyanına bu örgüt «alâka» göstermektedir. Azınlıkların özümlenmesini savunan yazar, daha sonraki yıllarda da aynı görüşünü sürdürmüştür: «Kohen Tekinalp Beyin Muharririmize Beyanatı: Yahudiler Türkleşmelidir!» *Vakit*, 22 Teşrinievvel 1930.)

— «Devlet Demiryolları İdaresinde Kaç Gayr-i Türk Memur Var?» *Vakit*, 23 Kânunusâni 1930. Bu yazıdan anlaşıldığına göre, *Politika*'da bir tüccarın Liman Dairesinden şikayet eden bir mektubu çıkmıştır. (Burada gayr-i Türk'ten kasıt, deyimin anayasal anlamı değil, Rum, Ermeni, Yahudi azınlık gruplarına mensup Türk vatandaşlarıdır) Cevap: İdare tamamen Türkleştirilmiştir; yüzlerce memur içinde, ihtisasları dolayısıyla 5-6 kişi kalmıştır.

— Bunlardan başka, Adliye Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) Bey de, 1930 güzünde şu ilgi çekici demeci vermiştir:

«Benim fikrim, kanaatim şudur ki, bu memleketin kendisi Türktür. Öz Türk olmayanların Türk vatanında bir hakkı vardır, o da hizmetçi olmaktır, köle olmaktır.» Bak. M. Zekeriya, «Gafçı Bir Vekil,» *Son Posta*, 21 Eylül 1930.
[Bu zat hakkında şu bilgileri de buraya eklemek isterim: 1924 Kasımında Fethi Bey kabinesinde Adliye vekili olan ve Takrir-i Sükûn döneminin ilk iki İsmet Paşa kabinesinde de aynı görevi sürdüren —bu arada, İsviçre Medenî Kanununun kabul edilmesinde büyük rol oynayan— İzmir mebusu Mahmut Esat Bey, Reisicumhura yazdığı «ihbarname» niteliğindeki mektuplarda kendisine hakaret edildiğini ileri sürerek avukat Haydar Rıfat (Yorulmaz) Beyi dava etmiştir (*Vakit*, 10 Nisan 1930 — Haydar Rıfat mahkemeye hakaretten 3 ay hapis cezası yemiş, fakat bu ceza Temyizce 25 güne indirmiş —30 Mayıs—, sonra esas davadan 2 yıla mahkûm olmuş —13 Haziran—, ama Temyiz bunu da 9 ay 5 güne indirmiştir — 18 Temmuz). Mahmut Esat Bey Ödemiş'te verdiği, nutuktaki, yukarıda andığım sözlerini Anadolu Ajansı'yla tavzih ederek, kastının ecnebiler değil, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu mucibince Türk olup bâlâ başka milliyet iddia edenler olduğunu belirtmişse de (*Son Posta*, 22 Eylül 1930), SCF muhalefetine karşı hükümete çeki düzen vermek isteyen İsmet Paşanın 27 Eylül 1930'da kurduğu yeni kabineye alınmamış, Adliye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşek) olmuştur.]

Bunlara neden gerek duyulduğu konusunda tartışmaya girmeksizin (Nazi ideolojisinin esinlemesiyle Hititlerin Cermen kökenli olduklarının ileri sürülmesine tepki; Kürt sorunu; Ermenilerin ve özellikle Yunanlıların Anadolu üstündeki eski sahiplik savlarının önünün alınması; Atatürk'ün Türklük bilincini yükseltmek istemesi[3] vb.),

[3] Türk Tarih Görüşünün gerçek mimarı Atatürk'tür. Atatürk'ün tarihe merakının erken işaretlerinden biri, Büyük Zaferden hemen sonra İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi kendisine fahrî profesörlük unvanı verdiği zaman, bunun Tarih dalında olmasını istemesidir. (Şemsettin Günaltay, «Atatürk'ün Tarihçiliği ve Fahrî

Türk Tarih Tezinin oluşturulmasında önemli rol oynayan Dr. Reşit Galip'in bir konferansıyla ilgili bir haberi aktarmakla yetineceğim.[4]

29 Mayıs 1931 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde belirtildiğine göre, bir Fransız profesörü, İstanbul Darülfünun'unda 9 Mayıs'ta «Dil ve Medeniyet», 10 Mayıs'ta da «İlk Hindo-Avrupai Diller» üstüne iki konferans vermiştir. Aydın mebusu ve Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti Umumî Kâtibi Dr. Reşit Galip Beyin bunlara cevabı, Fransız profesörünün biri (Yunan medeniyetini Greklerin eseri diye gören) köhne, öteki (Hititlerin Hint-Avrupa dili konuştuklarına dair) enfüsî (=öznel=sübjektif) iki nazariye takip etmekte olduğudur. Bu konulardaki gerçekler ise, ertesi yıl toplanan Birinci Türk Tarih Kongresi'nde ortaya konulmuştur.

1932 Temmuz ayında orta ve yüksek öğrenimdeki bütün tarih öğretmenleri Ankara Halkevi'nde yeni tarih tezini öğrenmek üzere bir kursa çağrılmışlar, sonradan bu toplantıya Birinci Türk Tarih Kongresi denilmiştir. Toplantıdan önce, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından liseler için yazılan üç ciltlik Tarih ders kitapları ilgililere gönderilip görüşlerini bildirmeleri istenmiştir. Prof. Mehmet Ali Aynî'nin anılarına göre, yine kongre öncesinde bütün tarih muallimlerinin mütalâaları «Gazi'nin huzurunda okunmuş ve Tarih kitaplarının bir sözüne ilişmiş olanlara karşı pek ziyade iğbirar husule gelmiş»tir.[5]

Türk Tarih Tezi, Büyük Nutku Alman, İngiliz, Fransız dillerinde yayımlayan Leipzigli müsteşrik [bilgin] ve tâbi/nâşir Dr. Kurt Köhler tarafından şöyle yorumlanmıştır: «Gazi kendi önderliği altında Türklere yeni bir dünyayı görüş tarzı aşılamak için bir tarih kitabı yazdırdı. Bu cihetler bir *Türkomanie*'ye yol açacak kadar

Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra,» *Belleten*, Sayı 10 — 1 Nisan 1939 — s. 273-74 ve Fuat Ezgü, «Atatürk'ün Fahrî Müderrislik Diploması,» *Tarih Hazinesi*, Sayı 5 (15 Ocak 1951).

[4] Dr. Reşit Galip hakkında, Uluğ İğdemir'in *Aylık Ansiklopedi*'de yazdığı maddeden başka, bir de A. Şevket Elman'ın hazırladığı bir kitap vardır (Ankara, 1953). Reşit Galip, Rodoslu bir ailenin çocuğudur, 1893'te doğmuş ve 41 yaşında ölmüştür. Hüseyin Ragıp Baydur'un kardeşidir (Elman'ın kitabında, s. 179'da ağabeyiyle resmi var). 1911'de Askerî Tıbbiye üçüncü sınıfında okurken, Balkan Savaşına gönüllü gitmiştir. Dördüncü sınıftayken de Kafkas Cephesinde Teşkilât-ı Mahsusa'ya katılmıştır. 1917'de Tıbbiyeyi bitirmiş, fakat 1919'da sağlık gerekçesiyle askerlikten ayrılmıştır. Köycülük çalışmalarında bulunmuştur. 10 Ocak 1925'te Aydın milletvekili olmuş, daha sonra Ankara İstiklâl Mahkemesine üye seçilmiştir. Türk Ocakları Merkezî Heyetinin Reis Vekili iken, Ocakların kapanmasından sonra Türk Tarihini Tetkik Encümeni'nin - Cemiyeti'nin Umumi Kâtibi olmuştur. Aynı zamanda CHF içinde, Halkevlerine bakan 5. Büronun başkanlığını yapmıştır. 19 Eylül 1932 - 13 Ağustos 1933 tarihleri arasında Maarif Vekilliğinde bulunmuş ve 5 Mart 1934'de Atatürreden ölmüştür.

[5] Ali Kemalî Aksüt, *Prof. Mehmet Ali Aynî - Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: Ahmet Sait M., 1944), s. 402. Birinci Tarih Kongresine İslâm Felsefesi müderrisi İzmirli İsmail Hakkı ile birlikte İlâhiyat Fakültesinde Tasavvuf Tarihi hocası olan Profesör Aynizade katılmıştır. Kendisinden Tarih III üstüne görüş istenmiş, o da 22 maddelik bir mütalâaname hazırlayıp göndermiştir. (Bunlardan 21. tenkidin metni için bak. s. 404-9). Kongrede Aynîzade'yi Yusuf Akçora'nın cevaplandırması plânlanmış; ama o gönderdiği yazının yerine bambaşka bir makale okumuştur.

hududu aştı. Tarihin her hadisesi Türklerin gururunu okşayacak bir şekilde tefsir edilmeğe başlandı. Bugün önplânda eski tarih bulunmaktadır. Bundan maksat bütün medeniyetlerin menşeini Türklere atfetmek ve bu suretle Türk milletinin cihanda iddia edilen mevkiine manevi bir istinat bulmaktır. Bu gibi hünerbazlıklar millî şuuruna henüz yeni kavuşmuş bir millet için anlaşılabilir bir keyfiyettir ve bunların doğru olup olmadıklarının tetkiki hakiki ilme terettüp eden bir vazifedir.»[6]

Daha sonraki yıllarda ise, Türk Tarih Tezinin gerçek amaçlarından birinin Pan-Türkizmi bütün insanlığa yayarak etkinsizleştirmek olduğundan da kuşkulanan bir Amerikalı yazar bu görüşü eleştirisiz benimseyenler hakkında şunları söyleyecektir: «O zaman bu saçmalıkları pek az Türkün görmüş ya da görebilmiş bulunması olgusu, kendi içinde, Batılılaşmış Türk'ün eski İman, Devlet ve Yolunun düşünsel sınırlarından henüz ne kadar yeni ve sallantılı olarak çıkabildiğinin ve belli bir takım çağdaş (Avrupa) standartlarıyla bazan ne kadar inceliksiz ve safdil olabildiğinin doğru bir ölçüsüdür.»[7]

[6] 1934 Nisanında Alman Hükümetine verilen raporlardan, Dr. Herbert Melzig, *Yakın Şarkta Alman Propagandası Hakkında Bir Muhtıra* (Ankara: Alâeddin Kıral B., 25/4/1940), s. 20. Bu çok ilginç kitapçıkta, Melzig, Köhler'in eleştirici yaklaşımını doyurucu bulmayarak «Muharrirler ilim adamı olmalarına rağmen Türk Tarih Tezinin doğru olup olmadığına hiç ehemmiyet vermiyorlar» diye yazarı bilimi siyasete alet etme oportünizmiyle suçluyor (Haşiye).

[7] L.V. Thomas ve C.E. Fıye, *The United States and Turkey and Iran*, s. 84.

3. YENİ SEÇİMLER VE CHF III. KONGRESİ: OYBİRLİKLİ DEMOKRASİ

Takrir-i Sükûn döneminde, ülkenin beş yıl muhalefetsiz yönetilmesi bir takım sakıncalar doğurmuştu. SCF'nın kuruluş nedenlerini açıklamaya çalışırken bunlara değinmiştim. Ancak, 1930 yılının ikinci yarısındaki muhalefet partisi deneyinin başarısızlıkla sonuçlanması, siyasal yaşamda eleştirilere duyulan gereksinmeyi ortadan kaldırmamıştır. Nitekim, seçimlerden sonra toplanan CHF III. Kongresinde, parti genel başkanı (cumhurbaşkanı) bunu açıkça söylemektedir:

«Birbirimizi irşat ve haklı tenkit etmekte yalnız fayda vardır. Fakat aksinden çok zarar görüleceği tecrübelerle sabittir.»[24]

SCF deneyinin ardından yurt çapında girişilen yön arayışlarının bulgu ve vargılarına göre yeni bir politika bir an önce uygulamaya konulmak istenmiş ve bunun için TBMM'nin üçüncü dönemi süresinin dolması beklenmeyerek seçimlere gidilmiştir. Yeni seçimlerin özelliği, milletvekili atananların eskiye oranla daha az bürokrat ve daha çok iş adamı niteliğinde olmaları; bir de, toplamın yüzde 8'i kadar yerin 15 Nisan 1931 tarihli CHF Riyaset Divanı kararıyla bağımsızlar için açık bırakılmasıdır (yine de bunların yarıya yakını seçilememiş, yerlerine ara seçimlerle parti tarafından aday gösterilen başkaları atanmıştır).[25]

Önce, CHF Grubunda Gazi'nin seçimlerin yenilenmesi ve alınması gereken tasarruf tedbirleri hakkındaki mektubu okunmuştur: «hazır bulunan 250'den fazla meb'us fesih teklifini ve tahsisatın [ayda 500 TL'dan 350 TL'ya] tenzilini ittifak ve alkışlarla kabul etti.» (*Cumhuriyet*, 5 Mart 1931.) Ertesi gün de, «Umumî Hey'etin 32. inikadının 1. celsesinde Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 25. maddesine tevfikan yeniden meb'us intihabı yapılmasına karar verilmiştir» (619 sayılı Hey'et-i Umumiye Kararı).

Meclisin yenilenmesi kararıyla seçimlerin yapılması arasında geçen bir buçuk ayı aşkın süre içinde, basını izleyelim:
«Gazi Hazretleri meb'uslardan (hiçbir meclis-i idarede âzâ olmamaları için) feragat isteyecek.» (*Cumhuriyet*, 9 Mart 1931).

[24] *Cumhuriyet*, 11 Mayıs 1931
Basılı zabıtlarda «haklı tenkit» sözünün «halkı tenvir» diye çıkmış olması (s. 2) ilginç bir dizgi yanlışıdır!

[25] *Cumhuriyet*, 4 Haziran 1931: «CHF altı vilâyetteki münhal 11 mebusluk için namzet ilân etti.» Ancak bu münhallerin hepsi, seçilmeyen bağımsızların yerleri değildir; kimi milletvekillikleri başka nedenlerle boş kalmıştı.

Bu arada, bini aşkın aday adı gazetelerde çıkmaya başlamıştır. *Son Posta* başyazarı M. Zekeriya [Sertel], bu adaylar hakkında şunları yazmaktadır (25 Mart): «... isimler içinde tanıdıklarımı tetkik ettim. Hepsi programsız, prensipsiz, oportünist insanlar. Bunlar dün halifeciydiler, bugün Cumhuriyetçidirler, yarın sosyalist veya mürteci olabilirler. Onlar için gaye, prensip ve program sahibi insanları istismar etmek, onların sırtında tufeyli bir hayat yaşamaktır.»

Bir başka havadis:

«317 Meb'us İnhitap Edeceğiz. Meb'usluk taliplerinin miktarı 1300'ü buldu — Gazi Hazretlerinin hafta sonunda müracaatları tetkike başlamaları muhtemeldir.» (*Cumhuriyet*, 3 Nisan 1931). Tabiatıyla, bunlar CHF aday adaylarıdır. İstanbul, Ankara vb. merkezlerde ikinci seçmen seçimlerinin yaptığı günlerde, gazetelerde Gazi'nin incelemeye başladığı 1350 civarındaki aday adayının listeleri yayımlanmaktadır. (*Cumhuriyet*, 7-8-9 Nisan 1931). İstanbul'da 143.002 kişi rey vererek 1.559 müntehib-i sâni intihap etmiştir (*Cumhuriyet*, 13 Nisan).

«HF Namzetleri: eski meb'usların üçte biri değişmiştir; yenilerin çoğu işçidir» haberinin yayımlandığı gün, Gazi'nin CHF Umumî Reisi sıfatıyla Fırkalı Müntehib-i Sânilere Beyannamesi de açıklanıyordu:

> «Başka programdan seçeceğiniz meb'uslar için fırkanın müntehib-i sanilerine dikkat noktası olarak gösterdiğim evsaf yalnız lâik cumhuriyetçi, milliyetçi ve samimi olmaktır. ... Açık bıraktığım yerler için hiçbir şahsiyet lehinde veya aleyhinde herhangi bir telkinim yoktur ve olmayacaktır.» (*Cumhuriyet*, 21 Nisan)

Gazi, yine aynı gün gazetelerde yayımlanan Millete Beyanname'sinde de, TC halkının ayrı sınıflardan değil, işbölümü itibarıyla ayrılmış muhtelif mesâi erbabından oluştuğunu belirtiyor, kendisine ve partisine güvenilmesini istiyordu.

Müstakil namzetler, bu seçimlerin en ilginç yanıdır. Bunların sayısının (yalnız İstanbul'da) 25'e, 30'a vardığı söylenmiş; nihayet seçim günü 47 kişi oldukları ileri sürülmüştür. Adları söz konusu edilenlerin başında Karabekir, Refet ve Ali İhsan paşalarla Fethi Bey de vardır.[26]

[26] 24 Nisan 1931 tarihli *Son Posta*'da açıklanan 26 kişilik listede 10. sırada «Eski Demokratçı» [Mütareke İstanbulundaki SDF'nın önderi, Dr.] Hasan Rıza, 22. sırada da Arif Oruç'un yer aldığı görülmektedir.

Bu arada, eski İttihat ve Terakki muhalifi gazetecilerden Asaf Beyin (sonradan Borsacı soyadını alacak — Konsolidçi namıyla maruf) Cumhurbaşkanına şöyle bir mektup yazarak bağımsız aday olmak istediği de ileri sürülmüştür:

«Muhterem Paşam. Bütün mebuslarınız Gazi Hazretlerinin izi üzerinde gidiyoruz diye namzetliklerini koydular. Bunlar, Mecliste 'Evet Efendimcilik'ten başka bir

İstanbul'da seçimin yapıldığı 24 Nisan günü, *Cumhuriyet* gazetesi şu doğru tahminde bulunmaktadır:

> «Müstakil namzetlerin rey alamayacakları zannediliyor. Bu takdirde İstanbul'da yalnız Fırka namzetleri intihap edilecek ve 4 meb'usluk münhal kalacaktır.»

Nitekim, İstanbul gibi Samsun, Tekirdağ ve daha başka bir takım illerde bağımsızlara oy verilmemiş, yalnızca 20 tane «müstakil meb'us» seçilebilmiştir. (*Cumhuriyet*, 25-26 Nisan) Bu arada, adaylıklarını koydukları ileri sürülen bazı kimseler, bunu yalanlamışlardır:

Ali İhsan Paşa «Meb'us intihap edilmek için namzetlik vaz'ını bugünkü ahvâl içinde tamamıyla lüzumsuz ve faydasız addederim.» (*Cumhuriyet*, 27 Nisan 1931).

Fethi Bey «SF'yı teşkil ettiğim zaman Gazi Hazretlerinin bitaraf kalacakları kanaatinde idim. Geçen hadisat bu kanaatimi değiştirmiştir. Mamafih son intihabatta namzetliğimin konması arzu edilmemiş değildir. Fakat istemedim ve koymadım.» (*Son Posta*, 9 Mayıs 1931).

Seçilen bağımsızlar arasında, İttihat Terakki'den eski Meclis-i Meb'usan Reisi Halil Bey (İzmir) ve TBMM ilk dönem milletvekillerinden (Yeşil Orducu) Sırrı Beyin (İzmit) adları dikkati çekmektedir. Sırrı Bey seçildikten sonra, İnhisarların «biaman düşmanı» olduğunu ve «ecnebi sermaye»nin kaçmasındaki, «Avrupa'dan iktibas ettiğimiz kanunların memlekete nâfi surette tatbik edilememesi»ndeki nedenleri araştıracağını açıklamıştır (*Cumhuriyet*, 28 Nisan 1931).

Bağımsız milletvekilleri, pek o kadar bağımsız davranmamış olacaklar ki, gerek Cumhurbaşkanı seçiminde, gerekse İsmet Paşanın yeni kabinesine güven oyu verilmesinde Fırka meb'uslarına katılmışlar, her iki karar da oybirliğiyle alınmıştır.

Bu kere Meclise giren «işçi»lerin niteliği şu gazete havadisinden anlaşılıyor: «İstanbul'un işçi meb'uslarından istenen.. Dün Sanayi Birliği'nde bir içtimâ aktedildi.» Bu toplantıda, patronlar işçi milletvekillerine Muamele Vergisinden yakınarak, bunun kaldırılmasına çalışmalarını söylemişlerdir.[27]

şey yapmayacaklar. Müsaade buyurunuz, bendenize de Mecliste 'Hayır' demek fırsatı düşsün.» İsmail Hakkı Tevfik (Son Osmanlı Sadrazamının oğlu) Okday, *Bulgaristan'da Türk Basını*, s. 87. Yazara göre, bu mektup Atatürk'ün hoşuna gitmiş olmasına karşın, çevresi böyle «tehlikeli» bir zatın seçilmesini engellemişler.

[27] *Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1931.

Selim İlkin, hepsi CHF'li olan «işçi milletvekilleri»nden saptayabildiği onbir kişinin özgeçmişlerini araştırarak, bunlardan birçoğunun, yüksek öğrenimli, mü-

Bundan sonra, TBMM'nin IV. Devresi, 4 Mayıs 1931'deki Fevkalâde İçtimâıyla çalışmalarına başlamıştır. O gün, yemin töreninden sonra, Gazi Hazretleri 3. kere ve 289 reyle müttefiken Reisicumhur seçilmiştir.[28]

hendis, hatta işveren olduklarını göstermektedir. «Devletçilik Döneminin İlk Yıllarında İşçi Sorununa Yaklaşım ve 1932 İş Kanunu Tasarısı,» *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, s. 267-70.

Öte yandan, Birinci TBMM'nin (İstanbul Meclis'i Mebusanından gelme) ilerici Numan Usta'sı, amele mebus namzetleri arasına girmek için iskandiller yapıyor diye, Aka Gündüz'ün alaylı bir yazısına konu olmuştur: «Numan Usta ile Hususî Mülâkat,» *Cumhuriyet*, 19 Nisan 1931. (Celâl Nuri'nin, 1919'daki hızlı başarısından kinaye olacak, «enstantane mebus» dediği Numan Usta, halen Malatya'da demiryolu inşaatında çalışıyormuş.)

[28] Paris'teki Türk Siyasî Mültecileri Cemiyeti namına, (ilk Damat Ferit Paşa Hükûmetinin Dahiliye Nâzırı, Yüzelliliklerden) Mehmet Ali Bey, «Çankaya'da Mustafa Kemal Paşa»ya bir telgraf göndererek, «Kanun-u Esasî'ye mugayir olan teşrîî intihabat ile gayr-i kanunî riyaset intihabını şiddetle protesto ederiz» demiştir. *Cumhuriyet*, 15 Mayıs 1931: «Dünkü Meclis: Hainlerin Telgrafı Red ve Tel'in Edildi.»

Gerçekten, Reisicumhurun TBMM Riyasetine ilettiği bu telgraf, Meclis'te okununca, birçok milletvekilleri aleyhte söz söylemek için yarışmışlardır. Bak. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 4. Devre, cilt I, s. 35-43 (14.5.1931, İ: 3, C: 1). Bu arada, Gümüşhane mebusu Hasan Fehmi, Mehmet Ali hakkında «Türkten ve Türklükten böyle piçler çıkmaz» diyerek, bu zatın Macaroğullarından Hidemat-ı Hassada müstahdem Mehmet Ağa'nın torunu olduğunu açıklamış ve başka bilgiler de vermiştir: Mehmet Ali, Beyoğlu Mutasarrıflığı maiyetindeyken babası Kâmil Beyi, Mutasarrıf Enver Beyi, Başkâtip Tahsin Paşayı Saraya jurnal etti. Abdülhamit tarafından Haleb'e nefyedildi. 1908'de Mağdurin-i Siyasiye meyanında İstanbul'a geldi. Daha sonra Hürriyet ve İtilâf Fırkasına yanaştı. Damat Ferit zamanında 4 gün Posta-Telgraf, 52 gün Dahiliye Nazırlığı yaptı. [Bu bilgilerin doğruluğu biraz kuşkuludur. Örneğin, 4 Mart 1919'da kurulan Birinci Damat Ferit Paşa Kabinesinde Posta ve Telgraf Nâzırı olan Mehmet Ali Bey, bu nezaretin 12 Nisanda kaldırılması üzerine, Konya Valisi Cemal Beyin yerine Dahiliye Nâzırı olmuş ve kabinenin 15/16 Mayısta istifasına kadar bu makamda kalmıştır. Yani ilk nâzırlığı söylendiğinden uzun, ikincisi söylendiğinden kısadır. Bak. Adnan Önelçin, *Söylev'in İçinden*, s. 295.]

Öte yandan, Meclis'te «Teşkilât-ı Esasiye Kanunu» değil de «Kanun-u Esasî» denilmesinden anlam çıkarmaya çalışanlar, telgrafın Fransızca olduğunu farketmemişe benziyorlar. Telgrafın tümü de bu kadar olmamalı. Çünkü ertesi günkü bir başka gazeteye göre, sonunda «âmme hürriyetini serbest intihapla kazanmak için Türk demokratlarının mücadeleye şiddetle devam edecekleri» ileri sürülmektedir *Son Posta*, 16 Mayıs 1931.

Mehmet Ali Bey, Paris'te TC rejimine karşı, bir süre *La République Enchainée* (Zincire Vurulmuş Cumhuriyet) adlı Fransızca bir gazete çıkarmıştır.

Yüzelliliklerin affından sonra, Asım Us, *1930-1950* Hatıra Notları'nda 1939 Eylülüne şu kaydı düşmektedir: «İstanbul Hükûmetinin eski Dahiliye Nâzırı Mehmet Ali Bey İstanbul'a geldi. (Haber)e beyanat vermiş. Mustafa Kemal'i Anadolu'ya ben gönderdim ve bin lira verdim. İşte makbuzu, demiş...» (s. 390).

Mevkiinde ipka olunan İsmet Paşa kabinesine de, programını okuduktan sonra, 9 Mayısta 294 reyle yine müttefikan itimat beyan edilmiştir.

CHF'nın Üçüncü Büyük Kongresi, Türkiye'nin kamusal yaşamında bir dönüm noktasıdır. Bu kongre yapılıncaya kadar, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri geçen yedi buçuk yıl boyunca çeşitli dalgalanmalar olmuş, düzeltim hareketleri yapılmış, tepkiler bastırılmış, çok-partili siyasal yaşayış iki kere denenmiş, yürütülememiştir. Bundan sonraki on beş yıl, tek-parti yönetimi altında geçecektir. 1931-45 döneminin türdeş ve durağan olduğunu söylemek istemiyorum. O dönem de, İnönü'nün yerini Bayar'ın alması, Atatürk'ün ölümüyle İnönü'nün cumhurbaşkanı (ve yine onun gibi değişmez parti genel başkanı) olması gibi büyük olaylara tanıklık etmiştir; ayrıca, CHP'ni totaliter bir modele göre kalıplamak için türlü girişimler yapılmıştır. Fakat, özü itibarıyla, 1931-45 dönemi 1923-31 dönemine oranla önemli bir takım nitelik farkları gösterir. Bundan böyle, Türkiye'ye başka bir *biçem* egemen olacaktır. Bu bakımdan, Üçüncü Kongreyi bir dönemin sonu olduğu kadar, yeni bir dönemin başlangıcı olarak da ele almak gerekmektedir.

Partide yeni bir düzene gidileceğinin ilk belirtisi, Cumhurbaşkanının yurt gezisi sırasında yıldızı parlayan Recep (Peker) Beyin Kongreden de, seçimlerden de önce CHF Kâtib-i Umumîliğine getirilmesidir.[29]

1931 Büyük Kongresi, 1927'dekinin tersine, yeni Meclis'ten sonra toplanmıştır. Buna bir anlam yakıştırmak gerekirse, Mustafa Kemal Paşanın Meclis'te cumhurbaşkanlığını yeniletmeden önce, arkasında parti kongresinin desteği olmasına artık gereksinim duymadığını düşünebiliriz. (Zaten, 1927 Tüzüğünden başlıyarak kendisi CHF'nın değişmez genel başkanıdır.)

CHF'nın Üçüncü Büyük Kongresi, 10-18 Mayıs 1931 günlerinde Ankara'da toplanmıştır. Umumî Reis Mustafa Kemal Paşanın kısa açış konuşmasından sonra, Vekili İsmet Paşa Umumî Riyaset Beyannamesini

[29] *Cumhuriyet*, 11 Mart 1931. Bu habere göre, eski genel sekreter Saffet (Arıkan) Bey sefir olacaktır. (Gerçekte, Saffet Arıkan Berlin Büyükelçisi olmuştur; ama 11 yıl sonra, 1942'de olmuştur. Bu arada, 1935-38 yıllarında Maarif, 1940-41'de de Millî Müdafaa Vekilliği yapmıştır. 1947'de intihar etmiştir.)

Recep Bey CHF Kâtib-i Umumiliğine üçüncü kez getirilmektedir. İsmet Paşanın ikinci kabinesinde, istifa eden Dahiliye Vekili Ferit Beyin yerini alıncaya dek, partinin kuruluşundan beri ilk genel sekreter oydu. İkinci kere, Fethi Bey kabinesinden ayrılınca, genel sekreter olmuş — bu arada, Cemil (Uybadın) Bey CHF kâtib-i umumiliğinde bulunmuştur. Recep Beyin 1925'teki kısa süreli genel sekreterliğinden sonra, bu makama Saffet (Arıkan) Bey getirilmiş ve altı yıl kalmıştır. Recep Beyin üçüncü genel sekreterliği uzun sürecek ve partinin hükûmete egemen olması için güçlendirilmeye çalışılmasıyla geçecektir.

okuyarak, iç ve dış siyaset, eğitim, sağlık ve toplumsal politika, iktisat ve imar konularında açıklamalar yapmıştır. (Bildiride, —sonraki tartışmalarda büyük bir yer tutan— dünya ekonomik bunalımının Türkiye'ye yansıyan etkilerine hic değinilmeden, halk arasında tasarruf propagandası yapıldığıyla övünülmesi ve SCF kastedilerek, vergiler aleyhinde uygunsuz bir hava yaratan «insaf ve izânı zayıf vatandaşların da gafletleri»nden yakınılması dikkati çekiyor.) Bundan sonra, Tüzük (ve Program), Dilekler ve Hesap Komisyonları seçilmiş, daha doğrusu, adaylıklarını koyanlar bu kurulları kendi aralarından belirlemişlerdir. İl Kongreleri Dilekleri Özeti basılı olarak delegelere dağıtılmıştır.[30] Komisyon çalışmaları için iki gün ara verildikten sonra, Büyük Kongre yeniden toplanarak, önce Bilânçoyu inceleyen Umumî Heyet-i İdare'nin hazırladığı Hesap Encümeni'nin olumlu raporunu kabul etmiştir (CHF'nın yıllık gelir-gideri yüzelli bin lira dolaylarındadır.) Matbu Program ve Tüzük tasarılarının sunulmasının[31] ardından, Akçoraoğlu Yusuf Beyin, «bazı esasları... Fırkanın Programında görmek benim gibi eski ve ihtiyar bir Türkçü için çok sevinilecek bir hadisedir» yolundaki kutlamasıyla, Program tasarısı görüşülmeye başlanmıştır. CHP'nin klâsikleşecek ilkelerini simgeleyen altı okun ilk kez benimsendiği bu program üstüne konuşmalar, genellikle biçimsel kalmış ve açıklamalar-yorumlamalar türünde olmuştur. Sunulan projede herhangi bir önemli değişiklik yapılmamıştır.[32]

Program görüşmeleri sırasında çıkan önemli tek tartışma, çiftçi ve küçük üreticinin sıkıntılarını dile getiren İzmir delegesi Vasıf (Çınar) Bey tarafından açılmıştır. (s. 43-45) Devletçe tahıl fiyatlarının desteklenmesini ve Ziraat Bankası'nın köylüye daha yararlı kılınmasını isteyen Vasıf Beye,

[30] *1931 Senesi Büyük Kongresine Takdim Edilmek Üzere Hazırlanan CHF Vilâyet Kongreleri Temenniyatı Hülâsası*
(Ankara: Hâkimiyet-i Milliye M., 1931), 36 s. Ben bu broşürü Hoover Kurumunun Kütüphanesinde incelemek olanağını buldum; ama bu belge de, aşağıdaki notta değineceğim Proje'ler gibi, geniş ölçüde, *CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları*'nda kapsanmaktadır (İstanbul: Devlet M., 1931), 287 s.

[31] «1931 Fırka Büyük Kongresine takdim edilmek üzere hazırlanan»
CHF Program Projesi (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye M., 1931) ve
CHF Nizamname Projesi (Ankara: TBMM M., 1931).

[32] Birçok delegelerin düzeyi hakkında, şu öneri bir fikir verebilir:
«Necip Asım (Erzurum) — Şimdi ... çıkan pirinçlerde vitamin denilen muzır bir madde mevcuttur. Hatta ... cilâlı pirinçlerle beslenen güvercinler bir ayda ölüyor. ... bu pirinçler bizim İstanbul'a ta Avrupa'dan geliyor. Binaenaleyh, askere pirinç yerine, buğdayın enva yemeği vardır —dövmesi, kırması, bulguru ve sairesi— bunları yedirmeği teklif ediyorum.» *Zabıtlar*, s. 40-41.
(Bu zat, Necip Asım Yazıksız olabilir mi?)

Adana delegesi Zamir (Damar Arıkoğlu) Bey de katılmıştır. Böylelikle, Batı Anadolulu küçük toprak sahiplerinin dertleriyle ilgili olarak başlatılan tartışma, Çukurova'daki büyük toprak sahiplerinin çıkarlarının savunusuna kaymış, Orta Anadolu ovalarının sahipleri de ortaya çıkmakta gecikmemişlerdir. Nitekim, Eskişehir delegesi Emin (Sazak) Bey, ülke çapında tarımsal üretimde işbölümü yapılması ve sınırlamalar konulması gerektiğini, bu önerilere eklenmiştir. Onca, örneğin Adana'ya pamuktan başka bir şey ektirmemelidir. Ayrıca,

«hazarda ordu [nun] kamyon ve saire kullanmayarak araba kullanması, hatta bizim vekillerimizin eski süslü arabalardan kullanması lâzım gelir. Yahya Galip Bey (Kırşehir) — Birer süslü merkep tedarik etmek de mümkündür.

Emin Bey (Eskişehir) devamla — Aç kalıp sefil olmaktansa merkebe binmek daha şereflidir (Doğru sesleri). ...nümune olmak üzere vekiller otomobillerini birer garaja çeksinler ve yerine birer araba alsınlar. Bu suretle biz de 5-10 şinik fazla arpa satmış oluruz (Alkışlar).» (s. 48-49).

Bu sözlere karşılık veren CHF Kâtib-i Umumîsi Recep Bey, «Lâyiha Encümenindeki... temenniler arasında hep masrafı arttıran ve iradı azaltan mahiyette talepler» olduğunu hatırlatarak şöyle demiştir: «Hem buğdaya devlet parasıyla yardım hem de çiftçi vergilerinden tenkis... bugünkü halimizde bu teklifi yapmak binnetice memleketimizde bir sınıf meselesini tahrik etmek demektir. Halbuki biz henüz kabul ettiğimiz programın esas maddelerinin birinde sınıf mücadelesi yapmayacağımızı, bir sınıfın zararına diğer sınıfı himaye etmeyeceğimizi söylüyoruz. Maamafih eğer bu teklif bir sınıfın diğer sınıflara nisbeten imtiyaza nail olduğu bir zamanda olsaydı bu mütalâa muvazeneyi iade etmek maksadıyla doğru olabilirdi. Halbuki bunun aksine de vaziyetler vardır. Meselâ eğer memlekette bugün bir sıkıntı varsa, bunu bütün sınıflar hissetmektedirler. Meselâ işçi ve ameleyi ele alalım, malûmdur ki son seneler zarfında amele yevmiyesi düşmektedir. Bir günde 50:60 kuruşla çalışanlar vardır. Çiftçinin hayatını refahlandırmak biçim çok esaslı gördüğümüz bir fikir olmakla beraber bir sınıf için diğer sınıfları tazyik etmenin muvafık olmadığı kanaatindeyim.» (s. 62-63).[33]

[33] Vasıf Bey, bu suçlamayı, «benim ve hatta zannederim ki diğer arkadaşlarımın dahi hatırından amelenin ve işçinin zararına olarak çiftçiyi himaye etmek fikri geçmemiştir» diyerek cevaplandırmıştır (s. 68). Öte yandan, bu tartışma basında da yankılar bulmuş; örneğin, 15 Mayıs 1931 günlü *Son Posta* gazetesi, «Halk Fırkasının Dünkü Gürültülü Kongresi» başlığı altında, Vasıf ve Recep Beyler arasındaki şiddetli münakaşa üzerine, İsmet Paşanın ziraî vaziyet ve vergiler hakkında uzun bir

Recep Beyin sınıf çıkarlarının çatışması konusundaki duyarlığı çok yerinde olmakla birlikte, tüccar ve sanayici sınıfların varlığını hatırlamayışı da anlamlıdır. Programın bundan başka noktalarında dikkate değer bir tartışma olmamıştır. İlginç bir gelişme, İstanbul'un yeni (işçi!) mebusları Hayrullah Yaşar ve Hamdi ile İstanbul (mümessili) A. Vasıf Beylerin, «Ancak kendi gıdasını temin edebilmek için çalışan amelemizden Kazanç Vergisi alınmamasını teklif ediyoruz» diyen takriridir. (s. 133) Fakat Maliye Vekili Abdülhâlik Bey, yeni getirilen Kazanç Vergisi lâyihasında günde 50 kuruşluk bir muafiyet haddi konulduğuna işaretle, sınır olmazsa haksızlık edileceğini söyleyerek buna yanaşmamıştır. Yine ilginç sayılabilecek bir başka öneri de, Vasfi Raşit (Seviğ) ve Alâattin (Tiritoğlu) Beylerin, ileride uygulanacak bir ideal olarak jüri sistemini kasıtla, VII/m. 2'ye «milletin kaza sahasındaki hâkimiyeti» sözlerinin eklenmesini istemeleridir. Fakat Kongre, bu öneriyi reddetmiştir.

CHF'nın 1931 Programı, Büyük Kongrenin 13-14 Mayıs günlü toplantılarında kabul edilmiş, bir Methal ile sekiz Kısımdan ibarettir. Bu programın bölümleri, önceki Kongrede Umumî Riyasetçe yayımlanan Program Beyannamesinin beş başlığına (Dahilî, Adlî ve Haricî Siyaset; Maarif Siyaseti; İçtimaî ve Sıhhî Siyaset; Malî Siyaset; İktisadiyat) Esasları maddesinde ise, geçen Kongrenin Program Beyannamesinde de değile meydana gelmiştir. Ama tabiatıyla, eski program beyannamesi ile buradaki bölümler arasında önemli içerik farkları vardır.

Programın Methal'inde, bu belgenin «Yalnız birkaç sene için değil, istikbale de şâmil olan tasavvurlarımızın ana hatları»nı göstermekte olduğu belirtilmişse de, 1935 Kongresinde Program yenilenecektir.

1931 Programının Esaslar'ı, Vatan, Millet, Devletin Esas Teşkilâtı ve Âmme Hukuku başlıklı maddelere ayrılmıştır. Burada Anayasa ilkesi olarak, Erkler Birliğinin bir kez daha onaylandığını görüyoruz. Kamu Hakları maddesinde ise, geçen Kongrenin Program Beyannamesinde de değinilen tek dereceli seçim yüksek bir emel olarak anılmakta ve ona ek olarak, kadınlara oy hakkı tanınacağına söz verilmektedir.[34]

beyanatta bulunmak kararını verdiğini yazmıştır. Oysa, İsmet Paşa Kongrede Başkanlık kürsüsünden inip böyle bir konuşma yapmamıştır.

Ziraat Bankası hakkında verilen bilgilere göre, Bankanın o dönemde sermayesi 26 milyon lira olup, 17 milyonu sermayeden, 17 milyonu da mevduattan olmak üzere toplam 34 milyon ikrazatta bulunmuştur ki, bunun 20 milyondan çoğu çiftçilere açılan kredilerdir (s. 66 ve 220).

[34] Tek dereceli seçim, tek parti yönetimi boyunca gerçekleşmeyecektir. Ama, geçen yıl yapılan yerel seçimlerde kadınlara oy kullandırılmıştır bile. Milletvekili seçimlerine katılmaları içinse, 1935 yılını beklemek gerekecektir.

CHF'nın Ana Vasıfları başlığını taşıyan II. Kısmın ilk maddesinde Altıokla'la simgelenen ilkeler sayılmaktadır ki, bunlardan ikisi (Devletçilik ve İnkılâpçılık) yenidir. İkinci maddeyse, «sınıf mücadelesi yerine içtimâî intizam ve tesanüt ve menfaatlerde âhenk» sağlamak için toplumsal sınıfların varlığı yadsınarak, yalnız işbölümü gereğince ayrılmış beş çalışma zümresinin (küçük çiftçiler; küçük sanayi erbabı ve esnaf; amele ve işçi; serbest meslek; sanayi erbabı, büyük arazi ve iş sahipleri ve tüccarlar) bulunduğu belirtilmektedir.[35]

Bir muhalif, 1930 belediye seçimlerinde başlatılan bu düzeltim hakkında şu karamsar görüşlerini açıklıyor:

«Hakikatte ve memleketin şartlarına göre, bu hareket, veren ve alan için sadece bir gösterişten ibaret sayılabilir. Nasıl ki birisi verilmiş olan hakların hepsinin hava olduğunu biliyor, diğeri halk denilen şeyin sabun köpüğünden başka bir şey olmadığını pekalâ biliyor! Onun için aldatma ve aldanma karşılıklıdır! Birisi nasıl veriyorsa, öteki de öyle alıyor. Her ikisi de içinden gülüyorlar ve fakat görünüşte gûya hakikaten bir şeyler oluyormuş gibi duruyorlar ve her iki taraf da memnundur.» Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, s. 22.

[35] Mustafa Kemal Paşa 1931 Büyük Kongresinden önce, uzun yurt gezisi sırasında, 27 Ocak 1931 günü CHF İzmir Vilâyet Kongresinde, CHF'nın sınıflarüstü niteliğini bir kez daha vurgulamış, başka ülkelerde bu kuruluşun bir benzerini aramağa lüzum olmadığını söylemiştir. (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* II, 264). Oysa, 1931 yılında (CHF Büyük Kongresinden önce mi sonra mı olduğunu bilemiyorum, ama önce olması daha akla yakın geliyor) başka ülkelerdeki siyasal partilerin programlarıyla resmî ve özel ilgilenmeler dikkati çekmektedir.

TBMM Kütüphanesinde S.S. 139 numarada kayıtlı olarak, Türkçeye çevirtilip ayrı ayrı bastırılmış birçok Avrupa partisinin program ve/veya tüzüğü birarada ciltli olarak bulunmaktadır (herbiri — Ankara: TBMM Matbaası, 1931). Bunlardan 5'i Bulgar, 3'ü Fransız, 3'ü Romen, 2'si Alman, 2'si İngiliz ve 1'i de İtalyan partileridir:

1. Alman Milliyetperver Halk Fırkası Programı
2. Alman Nasyonal Sosyalist Amele Fırkasının Mahiyet, Esasat ve Gayeleri
3. Fransız Cumhuriyetçi Radikal ve Radikal Sosyalist Fırkası Nizamnamesi ve Fırka Talimatnamesi
4. Fransız Cumhuriyetçi Demokrat ve Sosyal Fırka («Demokratçılar İttihadı» = Alyans Demokratik) Programı
5. Dahilî Nizamnamesi
6. Demokratik Avam Fırkası Program ve Nizamnamesi
7. İngiliz Liberal Fırkası Programı
8. İngiliz Amele Fırkası Programı hülâsası
9. Romen Millî Köylü Fırkası Programı
10. Dahilî Nizamnamesi
11. Romen Hürriyetperver Fırkası Programı
12. Dahilî Teşkilâtı
13. Romen Halk Fırkası (General Averesko) Programı

Programın III. Kısmı, Ziraat ve Sanayi, Madenler ve Ormanlar, Ticaret, Nafıa işlerini kapsayan 13 maddedir. Burada, devlet desteğiyle özel girişimin hareketlendirilmesi amaç edinilmiştir. 5. madde, yıllardır sürün-

14. Dahilî Teşkilâtı
15. Bulgar Millî Liberal Fırkası (Gürçevist) Programı
16. Bulgar Demokrat Fırkası
17. Bulgar Sosyalist Fırkası
18. Bulgar Esnaf Programı
19. Bulgar Ziraat Programı
20. İtalyan Faşist Fırkası

Aynı sıralarda, Habip Edip (Törehan) da *Almanya'da Siyasî Fırkaların Programları* başlığı altında 120 sayfalık bir kitap yayımlamıştır (İstanbul: Burhanettin M., 1931 — Siyaset ve İktisadiyat Kütüphanesi: 1. TTK A. 8624). «Başlangıç»ta, bu parti programlarının en son, dolayısıyla en iyi programlar olduğunu kaydeden yazar, Almanya'da müstekar bir rejim kurulamayışına bakarak çok fırka ve iyi programın kâfi olmadığını belirtiyor; yine de bunları özetle yayımlamayı «demokrat memleketim» için faydadan hâli bulmadığını söylüyor. Bundan sonra, yarısı Parlamento'da temsil edilen 28 parti hakkında açıklamalar verilmektedir. Programları daha geniş aktarılan 14 parlemanter parti ise şunlardır:

1. Alman Sosyal Demokrat P.
2. Alman Komünist P.
3. Alman NZ İşçi P.
4. Alman Milli Halk P.
5. Alman Merkez P.
6. Alman Halk P.
7. Devlet P. veya Alman Demokrat P.
8. İktisat P. veya Alman Ortasınıf Devlet P.
9. Hıristiyan-Milliyetçi Köylü ve Çiftçi P.
10. Bavyera Halk P.
11. Hıristiyan Sosyalist Halk Hizmeti veya İncilci Hareket
12. Toprak Birliği
13. Alman Köylü P.
14. Alman Hannover P.

Aynı bağlamda, gazeteci milletvekili Falih Rıfkı(Atay)'nın 1931 yılında yayımlanan üç kitabını anmak uygun olur: *Denizaşırı; Yeni Rusya* ve *Faşist Roma, Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makidonya* (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye M.). İkinci kitabın başlangıcında yazar şöyle demektedir: «Kaç senedir iki esası müdafaa ediyorum: Şimal terbiyesi ve ihtilâlci metodlar. Hemen aynı günlerde bastırdığım 'Denizaşırı' şimal terbiyesinin üstünlüğünü ve 'Yeni Rusya' iptidaî bir halkı ve memleketi, büyük bir hızla, garp seviyesine çıkarmak için aranmış ve bulunmuş ihtilâlci metodları tez olarak almıştır. Ne birinde Türkiye için süperkapitalism kalıbını, ne de ötekinde Marksism kalıbını tavsiye ediyorum. 16 Şubat 1931» Falih Rıfkı'nın Türkiye için istediği, «İnkılâp fırkasını komünist ve faşist, yani eski bir nizamdan yeni bir nizama geçen memleketlerin fırkalarından örnek alarak kurmak»tır (*Ibid.*, s. 171). Yazar aynı kanıyı, ertesi yıl başvekil İsmet Paşa ile yaptığı Moskova gezisinden sonra çıkan *Moskova-Roma*'sında da açarak yinelemektedir: «Türk yığınlarının terbiyesi için Moskova'nın yığın terbiyesi metodları, devletçi Türk iktisatçılığı için Faşizmin korporasyon metodları» benimsenmeli (s. 5).

cemede kalan ve ancak 1936'da —o da katı bir anlayışla— çıkarılabilecek olan İş Kanunu tasarısına değinmektedir.[36]

IV. Kısım, Maliye 3 maddedir. Denk bütçe ve vergilerin olabildiğince net gelire dayandırılması gibi klâsik ilkeleri öngörmektedir.

V. Kısım, Millî Talim ve Terbiye 7 maddedir. Esas Düsturlar arasında, hazırlanmakta olan Tarih Teziyle ilgili özlemlere de yer verilmiştir.[37]

VI. Kısım, İçtimâî Hayat ve Umumî Sıhhat, 6 maddedir. Ailenin korunması, nüfusun arttırılması ve salgın hastalıklarla mücadele konularını kapsamaktadır.

VII. Kısım, Dahilî, Adlî, Haricî Siyaset, Memurlar ve Serbest Meslek Erbabı hakkında 5 maddedir.

VIII. Kısım, Vatan Müdafaası 2 maddedir. Bunların ilkinde, Cumhuriyetin genel ilkesi yinelenmektedir: «Türk ordusu, her türlü siyasî mülâhaza ve tesirlerin üstündedir.»

Programdan sonra, 53 il kongresinin dilekleri hakkındaki encümen raporu görüşülmüştür.[38] Dilek raporları olmayan on ilden altısında CHP

[36] 2. fıkrada: «Sây ile sermaye arasında âhenk tesisi ve bir İş Kanunu ile ihtiyaca kâfi hükümlerin vaz'ı Fırkanın mühim işleri arasındadır.»
Bu konuda bak. Selim İlkin, «Devletçilik Döneminin İlk Yıllarında İşçi Sorununa Yaklaşım ve 1932 İş Kanunu Tasarısı,» *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı: *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 251-348.

[37] m. I/F fıkrası: «Fırkamız, vatandaşların Türkün derin tarihini bilmesine, fevkalâde ehemmiyet verir. Bu bilgi Türkün kabiliyet ve kudretini, nefsine itimat hislerini ve millî varlık için zarar verecek her cereyan önünde yıkılmaz mukavemetini besleyen mukaddes bir cevherdir.»

[38] Vilâyet Kongreleri Temenniyatı, delegelere dağıtılan basılı kitapçıkta, iller ayrı ayrı gösterilerek şu 23 maddede toplanmıştır:

1. Orman işleri,
2. Sulama ve Gölleri kurutma
3. Yol Vergisi
4. Vapur-Şimendifer tarifeleri
5. Sıtma yapan dereler
6. Sayım Vergisi
7. Kazanç Vergisi
8. Ziraate muzır hayvanlar
9. Hayvan hastalıkları
10. Ziraat Bankası
11. İhracat
12. Köylüye arazi tevzii
13. Tütün işleri
14. Muamele Vergisi
15. Arazi ve Musakkafat Vergisi
16. İskân ve Tevfiz işleri
17. Maarif işleri
18. Sıhhat işleri
19. Adliye işleri
20. Milli Müdafaa işleri
21. Banka açılması
22. Tayyare Cemiyeti
23. Dahiliye işleri

Ali Rana (Tarhan) Beyin riyasetindeki encümen, bunları ilgili oldukları kuruluşlara göre şöyle sınıflandırmıştır:
— Adliye Vek. (19)

zaten örgütlenmemiştir (Bayazıt, Diyarbekır, Elâziz, Hakkâri, Mardin, Urfa), ikisinde il örgütü kongrelerini yapmamışlardır (Muş, Siirt), ikisinin ise kongreleri geç yapıldığı için raporları gelmemiştir (Gümüşhane, Van).

Büyük Kongrede, vilâyet temennilerinin görüşülmesinden sonra, Nizamname Encümeninin Nizamname hakkındaki mazbatası ele alınmıştır. Encümen, bu tasarıyı Umumî İdare Heyetince hazırlanan yeni tüzük projesinden başka, bazı illerin dilekleri arasındaki tüzük değişikliğine ilişkin önerileri[39] de gözönünde tutarak hazırlamıştır. Son tasarı, Umumî İdare Heyeti projesinden çok az farklıdır. Yalnız, ilginç bir ekleme, ilk projede olmayan, partililerin işlere kayrılması hakkındaki 128'inci maddedir. Encümenin Mazbata Muharriri (Giresun delegesi) Hakkı Tarık (Us), bu maddeyi sonraki tartışmalar sırasında, «Nereye gittikse fırka başında yirmibeş senelik İttihadü Terakki anasırını gördük» (*Zabıtlar*, s. 276) itirafının ardından, partiyi gençleştirme gereğini savunurken şu sözlerle temellendirmektedir: «...Fırka, arkadaşlarınıza karşı o kadar samimi olarak yardım etmek fikrindedir ki, bu Nizamnameye bunu takip eden bir madde koymak suretiyle tesanüt fikrini en kuvvetli, en son haddine çıkarmış bulunuyoruz. Diyoruz ki, her fırka mensubu diğer fırka mensubuna behemahal iktisadî, malî hayatında zâhir olmak icap eder. Fırka arkadaşlığının icabı budur diyoruz.»

— M. Müdafaa Vek. (20)
— Dahiliye Vek. (23, 16)
— Maliye Vek. (6, 7, 12, 13, 14, 15)
— Maarif Vek. (17)
— Nafıa Vek. (3, 2)
— İktisat Vek. (1, 4, 8, 9, 11)
— Ziraat Bank. (21)
— Sıhhat Vek. (18, 5)
— Emlâk ve İş Bankaları (21)
— Tayyare Cem. (22)

Ayrıca, Kongre sırasında murahhasların verdikleri takrirler de, Encümen tarafından aynı şekilde değerlendirilmişlerdir.

Bütün bu dileklere, bakanlıkların, Ziraat, Emlâk ve İş Bankalarının ve Tayyare Cemiyeti'nin verdiği cevaplar Encümenin formülleştirdiği biçimiyle Kongreye sunulmuş, genel kurulda da bazıları üstünde önemsiz birkaç görüş belirtilerek cevapların tümü kabul edilmiştir.

[39] «Nizamname Hakkında Vilâyetlerin Tâdil Teklifleri,» *Nizamname Projesi*'nin sonuna eklenmiştir (s. 25-28). Bunların arasında, «halkı daha ziyade temsil» ve «mebusların köylülerle, köylerle temas etmeleri» (İzmir), «ocak, nahiye, kaza, vilâyet idare heyetlerindeki âzâ adedinin tezyidi ve kongrelerin her sene değil, iki senede bir yapılması» (Mersin), «namzet gösterme usulü kaldırılmış ise de üç misli namzet gösterilmesi» (Çorum), «kongrelerde bilcümle intihabatın hafî [gizli] rey ile yapıl»ması (İstanbul) gibi, bazıları, projede de öngörülmüş öneriler vardır.

Encümen mazbatasının giriş bölümünde, ayrı bir program yapılmakla, Nizamnamede artık parti ilkelerini sıralama gereğinin kalmadığı belirtildikten sonra, Müfettişlik ve Mutemetlik kurumlarının kaldırılmasının «demokrat bir fırkanın prensiplerine daha kuvvetli bir intibak ifade» ettiği söylenmektedir. Ancak, bunun yerine getirilen, aşağıdan yukarıya ve çevreden merkeze örgütlenme biçimi, Umumî Riyaset Divanı kararıyla vilâyet heyetlerinin başına reis tayin edebilme imkânıyla, yukarıdan aşağıya ve merkezden çevreye bir denetim mekanizmasıyla dengelenmek istenmiştir. Bu ise, mutemetlik için bir ad değişikliğinden başka bir şey olmadığı gibi; Encümen, şimdi nizamname maddesi haline getirilen bu yöntemin, esasen Umumî Riyaset Divanınca —tüzükten alınan yetkilere dayanılarak!— denenip uygulanmakta bulunduğuna da işaret etmektedir. (s. 228)

Tüzük tasarısının tümü hakkında görüşme açılınca ilk söz alan Kütahya delegesi Alâattin Bey, «program ne kadar kuvvetli ise, onun mekanizması demek olan nizamname de o kadar zayıftır» demiş ve bir kitle partisi anlayışının sonucu diye yorumladığı 7'inci maddeye karşı, az sayıda, ama devrim bilincine erişmiş üyelerden oluşan, merkeziyetçi bir fikir partisi modelini savunmuştur. «Fırkalar bir milletin heyet-i mecmuası demek değildir... ayrılan muayyen prensiplere sahip zümrelerdir» (s. 230). Aynı noktadan hareketle, partinin yerel yönetim kurullarını merkezden aday göstermeksizin doğrudan doğruya halka (!) seçtirmenin de, demagojiye yol açma tehlikesi vardır. Alâattin Beye göre, şimdiye kadar merkezden yapılan atamalar yerinde olmuş sayılamaz. CHF'nın aydınları gücendirmiş olduğu, SCF olayında görülmüştür. «Biliriz ki, birçok mutemetler, eski ağalardı. Nereye gidersek, eski devrin bir mütegallibesi karşımıza mutemet olarak çıkıyordu [aslında ters söylenmiştir]» (s. 231). Fakat «CHF'nın vazifesi herkesi memnun etmek değildir.» Bu sözlere Encümen adına cevap veren Mazbata Muharriri, CHF'na kabul edilmek için, 7'nci maddede Millî Mücadeleye karşı tutum takınmamış olmak gibi bir takım koşullar ileri sürüldüğüne işaret edince, Alâattin Bey kendi görüşünü şöyle belirtmiştir: «Millî Mücadele doğrudan doğruya vatan meselesi olduğu için milletin heyet-i mecmuası iştirak etmişti ... Halbuki inkılâp bir prensip meselesidir. Diyebilir misiniz ki, Türk vatanı için seve seve kanını döken bir hoca, Türk inkılâbı için canını verir ... ... Dün Nakşîliğe söz vermiş olan bu adam nasıl olursa Halk Fırkasına hizmet eder?». (s. 233)

Bugün, yarım yüzyıl öteden bakılınca, bu eleştiriler madde metinleri karşısında haklı görünmüyor. Aslında, Alâattin Bey CHF'nın ilkelerini değil, uygulamalarını eleştirmek istemekte, ama bunu açıkça yapmaya

cesaret edemediği için, sanki derdi ilkelerin kâğıda dökülme biçimiyleymiş gibi bir rol tutmayı yeğlemektedir.

Tek tek maddelere geçilince, tartışmalar azalmış ve anlatım sorunları çevresinde dönüp dolaşmıştır. Başka birçokları gibi, 6'ncı madde de tartışmasız kabul edilmiştir: «Fırka henüz siyasî meşguliyet çağına gelmemiş olan bütün Türk gençlerini fırkanın tabiî namzedi sayar.»[40]

1931 Tüzüğü, CHF'nın üçüncü tüzüğüdür ve öncekilere oranla madde sayısı artmıştır: 132 + 3 = 135 m. (1923 Tüzüğü 104, 1927 Tüzüğü 123 maddeydi). İçerik bakımından getirdiği yeniliklere gelince, bir kere Fırka Teşkilâtında Merkez - Vilâyetler vb. ayrımı kaldırılmıştır. Ayrıksı durumlarda, semt birleştirmeleri yapılması, nahiye ve kaza aşamalarının atlanması öngörülmüştür. Tek-seçicilik mekanizması sürdürülmekle birlikte, önemli bir şeymiş gibi, Umumî Riyaset Divanının namzetler hakkında Grup İdare Heyetiyle Umumî İdare Heyetinin reyini *yoklayabileceği* hükme bağlanmıştır. Büyük Kongre, kendisine 2 reis vekili, 4 kâtip ve 15'er âzâlı üç Encümen seçecektir. Umumî İdare Heyetinin âzâ sayısı 9'dan 15'e çıkarılmaktadır. Vilâyet Kongreleri iki yılda bir toplanacaktır. Kongre mümessillerinin miktarı, temsil ettikleri birimdeki fırka âzâsı sayısına bağlanmıştır. Mebusların her yıl seçim çevrelerini gezmeleri istenmektedir. Nihayet, «Malî Hükümler» ayrı bir bölümde toplanmıştır.

Nizamnamenin 75'inci maddesinde, İdare Heyetlerinin görevleri arasında, «G) Talimatnamesine göre icap eden yerlerde Halk Evleri açmak ve idare etmek» sayılmıştır. Bununla ilgili olarak, CHF Kâtib-i Umumîsi, son Türk Ocakları Kurultayının verdiği, kendini fesih ve «bu cemiyetin haiz olduğu bütün hakların, bütün vecibeleriyle birlikte CHF'na devri»

[40] Bütün Müslüman vatandaşları kendisinin tabii âzâsı sayan A+RMHC Nizamnamesinin bir uzantısı olan bu hüküm, «*contract out*» sistemini akla getiriyor: işçilerin bu örgütlenme yöntemine göre, bir işyerinde çalışanlar, bir irade beyanıyla tersini istemedikçe, oradaki sendikanın üyesidirler ve ücretlerinden o sendikanın aidatı kesilir. Ama, bundan daha iyi bir paralellik dinde görülebilir: Hıristiyan olmak için özel bir törenin (vaftiz) gerekmesine karşılık, İslâmî inanışa göre, bütün insanlar Müslüman doğar, ama sonradan bazıları ortam vb. etkileriyle başka yollara saparlar. Fakat elbette, bu maddenin kaynaklandığı anlayış, faşizan tek-parti sistemlerinin olağan bir niteliğidir.

Öte yandan, bu fikrin bizzat Reisicumhura ait olduğu anlaşılıyor; çünkü Büyük Kongreden önce, Mustafa Kemal Paşa 28 Şubat 1931 günü, partisinin Konya örgütünde, bu yeni tüzük hükmüne öngelerek, «18 yaşında ve daha yüksek yaşta, rey sahibi bütün gençleri fiilen âzâmız görmek isteriz. Henüz bu yaşa gelmiyenleri âzâ namzedi telâkki etmek ve onları buna göre hazırlamak lâzımdır» demiştir (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II/270).

kararını Büyük Kongrenin onayına sunmuş ve söz konusu karar «müttefikan tasvip edilmiştir.» (s. 280)

Kongrenin bundan sonraki işleri, çeşitli murahhasların çalışmalar sırasında öne sürdükleri dileklere ilişkin mazbatanın onaylanması, Büyük Reis Gazi Hazretlerine bütün âzâ tarafından mümza bir tazimatname sunulması, Kubilây anıtına yardım yapılması, Millî Mücadele şehitleri için saygı duruşuna kalkılması ve Umumî Riyaset Divanının namzet gösterdiği zevatın rey-i işarî ile Umumî Heyet-i İdare âzâsı seçilmesi olmuştur.[41]

Recep Beyin Partisi

> «Aynı zamanda Halk Partisinin bir baştan bir başa yeniden örgütlenmesine girişildi. Eğer çıkardığım sonuçlarda yanılmıyorsam, bu yeniden-örgütlenme Halk Partisini Faşist ilkelere dayalı bir siyaset-eğitim örgütüne dönüştürecek: Faşizmin Türkçesi bir 'Yeni Kemalizm' olacaktır.»
> ABD Büyük Elçisi J.C. Grew,
> *Turbulent Era* (Boston 1952), s. 880;
> Y. Küçük, *Tezler II*, s. 608'den.

Recep Peker'in (1888-1950) CHP'nde üçüncü kere yaptığı genel sekreterlik, 9 Mart 1931'den 15 Haziran 1936'ya kadar beş yıl, üç ay, bir hafta sürmüştür.[42] Bu uzun dönem boyunca, Recep Bey partiye yeni bir yapı kazandırmaya çalışmıştır. Her ne kadar, bu kitapta incelenen dönem, CHF'nın 1931 Kongresiyle sona ermekteyse de, Üçüncü Kongreden çıkan kuruluşun ileriki yıllarda izlediği ana gelişme çizgilerine de değinmemiz doğru olur.

[41] Fahir Giritlioğlu, bu son işlemi tüzüğe aykırı bulmakta ve milletvekili adaylarını belirlemek için verilen yetkinin böylelikle genişletilmesini sakat saymaktadır (*CHP* 1/99). Fakat, aday göstermede muhtemelen 20'nci maddeye değil, 125'inci maddeye dayanılmıştır: «Umumî Reislik Divanı kararı olmadıkça intihaplarda namzet gösterilmez» (karşı yol açıktır!) Ancak, bu maddenin devamı da, amacın parti-içi seçimler değil, «fırka mensuplarının kazanması»na çalışılacak başka seçimler olduğunu gösteriyor.

[42] Bu süre, ondan önceki Saffet (Arıkan) Beyin altı yıl süren kâtib-i umumiliğinden kısa olmakla birlikte, birinci ve ikinci genel sekreterlik süreleri de eklenirse, Recep Bey CHP'nin tek-parti döneminde en uzun görev yapan genel sekreter olmuştur. Kaldı ki, Saffet Beyin yumuşak ve edilgin tutumuna karşılık, Recep Bey partisine kendi kişiliğinin damgasını vurmayı başarmış ve daha da ileriye gitmesi ancak Atatürk'ün karışmasıyla önlenebilmistir.

İlk olarak, 1931 yaz sonunda, Umumî İdare Heyeti içinde dört gruba ayrılan 13 büronun örgütlendiği belirtilmelidir:[43]

A Grubu

1. Büro - Teşkilât, intihaplar, fırka kongreleri
2. Büro - Alelumum dilekler ve müracaatlar
3. Büro - CHF'ndan başka cemiyet ve fırkaların vazifelerini tetkik ve takip[44]
4. Büro - Fırka teşkilâtının teftişi

B Grubu

5. Büro - Millî kültür, ilmî hareketler ve bu mevzuda neşriyat[45]
6. Büro - Spor ve gençlik
7. Büro - Halk dershaneleri, okuma-yazma, halk hatipleri
8. Büro - Matbuat, fırka neşriyatı, fırka programının teşrihi, propaganda

C Grubu

9. Büro - İş, işçiler, esnaf teşkilâtları ve serbest meslekler
10. Büro - İktisadî vaziyetin tetkik ve mütalâası

D Grubu

11. Büro - İçtimâî muavenet teşkilâtı

Daha sonraki genel sekreterlerse şunlardır:

1936-38 Şükrü Kaya
1938-39 Refik Saydam
1939-42 Fikri Tüzer
1942-45 Memduh Şevket Esendal
1945-46 Nafi Atuf Kansu

[43] *CHF Kâtib-i Umumîliğinin Fırka Teşkilâtına Umumî Tebligatı*, cilt 1: Mayıs 1931 — Birinci Kânun 1932, s. 18. Recep Beyin 2101 sayı ve 29 Ağustos 1931 tarihli genelgesi.

Yeri gelmişken şunu da söyleyeyim ki, «Mahremdir —Hizmete Mahsustur— Fırka Bürolarında Kullanılacaktır» kaydıyla, 1933 yılından itibaren Hâkimiyet-i Milliye Matbaasında basılan ve yirmi küsur cilt devam eden bu yayın, CHP'nin yeni tek-parti dönemini araştıracaklar için çok değerli bir kaynaktır.

Öte yandan, bu geniş örgütlenmenin Cumhurbaşkanınca telkin edildiği söylenmektedir. Buna göre, Gazi o sıralar CHF genel merkezini bir ziyaretinde, dünya partileri hakkında arşivler tutulması, devlet adamları için dosyalar hazırlanması, alıcı ve verici propaganda mekanizmaları olması gerektiğini söylemiş ve «Medenî bir fırka, devlet gibi bir teşkilât demektir» demiştir. Niyazi Ahmet Banoğlu, *Nükte ve Fıkralarla Atatürk*, cilt 2, s. 91.

[44] Bu Büro, 1. Hilâlıahmer, 2. Tayyare, 3. Himayeietfal, 4. Millî İktisat ve Tasarruf, 5. İdman Cemiyetleri İttifakı, 6. Maarif cemiyetleri dışında kalan her türlü dernek ve birliğin izlenmesiyle uğraşacaktır.

[45] Yukarıda, Dr. Reşit Galip'le ilgili olarak Ara Ek 8/dn. 4'te belirtildiği üzere, Halk Evleri kurulduktan sonra bu Büroya bağlanmışlardır.

12. Büro - Fırka faaliyetlerinin hukuk esaslarıyla telifi
13. Büro - Merkez ve taşrada bütçe, aidat, teberrüat, varidat ve hesap işlerinin usulünde tanzim ve takibi. Fırka emlâk ve eşyasının muamele ve kayıtlarının tanzim ve takibi.

Recep Peker genel sekreterliğinde çok etkin olmuş, çeşitli bağlamlarda konuşmalar yaparak (ve sonra bunları yayımlayarak), tek-partinin özellikle devletçilik ideolojisi üstüne kendi yorumlarını CHF örgütüne ve bütün memlekete benimsetmeye çalışmıştır.[46] (7. Büroya bağlı olarak) 1931 güzünde kurulan Halk Hatipleri Teşkilâtı da, onu çizgisini yansıtacak ses-büyülteçleri olarak düşünülmüştür.[47]

19 Şubat 1932'de 4 il merkezinden başlayarak yurdun dört bucağında açılan Halk Evleri (aslında, «bucak» sözün gelişidir; Halk Evleri il ve ilçe merkezlerinde kurulmuş, bucak ve köylerdeyse 1940'tan itibaren Halk Odaları örgütlenmiştir), Recep Peker'in görev süresi içinde, sayıca 120'yi aşmıştır.[48] Bu kuruluşların gerekçesi, «Halkevleri Teşkiylat, İdare ve Mesâi Talimatnamesi»nde şöyle dile getirilmektedir :

«Fırkamız, rehberliğiyle kurtardığı vatanı, siyasî, içtimâî ve iktisadî derin ve sağlam temeller üzerinde yükseltmek karar ve azmindedir. ...bugün vasıl olduğumuz merhale, üzerinde bulunduğumuz yolun henüz başlangıcı demektir. Medeniyetçi ırklar ve mümtaz milletler için esasen bu yolun müntehası [sonu] yoktur.»[49]

Halk Evlerinin, Macaristan'daki «Millî Kültür Cemiyeti,» Çekoslovakya'daki «Mazarik Halk Terbiye Müessesesi,» İtalya'daki Faşist (Dopolavo-

[46] Recep Beyin 16 Teşrinievvel 1931 günü İstanbul Darülfünunu Konferans Salonunda yeni parti programının «Methal ve Esaslar»ı üstüne yaptığı bir konuşma, Fırka Meclis Grubunun 31 Teşrinievvel 1931 tarihli kararıyla, *CHF Programının İzahı* başlığı altında 16 sayfalık bir kitapçık olarak yayımlanmıştır (Ankara: Ulus M.). Recep Peker, bu toplantıda. «Muslihiddin Âdil'in dünyevîleşmiş bir devlette din öğretiminin nedenini sorması üzerine: 'Tamamıyle ihtiyarîdir' demişti.» G. Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, s. 82. (Jaeschke, Peker'in aynı söylevinden lâiklikle ilgili bir alıntı da yapıyor: s. 96-97.)

Böyle bir başka yayın, *CHF Kâtibiumumisi Recep Beyin Bir Nutku*'dur ki, «Fırkanın Ankara Vilâyet Kongresi münasebetiyle verilen ziyafette söylenmiştir. 26.XII.1932» (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye M., 1933), 10 s.

[47] *CHF Halk Hatipleri Teşkilâtı Talimatı*, kitabımızın sonundaki Belgeler arasında sunulmuştur.

[48] Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 597'deki tablodan.

[49] *CHF Halkevleri Talimatnamesi* (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye M., 1932), 15 s. «Umumî İdare Heyeti tarafından ihzar, Umumî Reislik Divanınca kabul edilmiştir.» Bu belgenin Öztürkçesi, 1938'de *CHP Halkevleri Öğreneği* adıyla yayımlanmıştır.

ro,» Almanya'daki Nazi Partisi örgütleri, İngiltere'deki «Halk Terbiye Cemiyeti» ve «Radiyo Dersleri Dinlenme Klüpleri» gibi örneklerden esinlendiği, aynı belgede açıklanmaktadır (Sovyet örgütlerinin de örnek alındığının belirtilmeyişi dikkati çekiyor.)[50]

Bütün yöneticileri CHF üyesi olmakla birlikte, Halk Evlerinin şu dokuz şubede toplanan etkenlikleri, fırkaya kayıtlı olan ve olmayan bütün vatandaşlara açık tutulmuştur:

1. Dil, Edebiyat, Tarih
2. Güzel Sanatlar
3. Temsil
4. Spor
5. İçtimâî yardım
6. Halk dershaneleri ve kurslar
7. Kütüphane ve neşriyat
8. Köycülük
9. Müze ve sergi.

Recep Peker, Parti genel sekreterliğinin yanısıra, ilk dört Devrim Tarihi profesöründen biri olarak da düşüncelerini gençliğe yayma olanağını bulmuştur.[51]

Recep Beyin 1935 CHP Kongresinden önce, Avrupa'da, özellikle İtalya ve Almanya'da «o zaman epeyce dedikodulara sebep olan uzun ve masraflı (bir) tetkik seyahati»ne çıkarak, kurultaya sunulmak üzere yeni bir tüzük ve program tasarısı hazırladığı bilinmektedir. Başbakan İsmet İnönü tarafından onaylanarak Cumhurbaşkanına sunulmuş olan bu taslak hakkında, Hasan Rıza Soyak şunları söylemektedir:
«...başta âzâsı mahdut, fakat kudret ve salâhiyeti sınırsız bir heyet tasavvur ediliyordu. Bütün kararları bu âli heyet veriyor, BMM bir şekilden

[50] Halk Evlerinin Nazilerin ilk döneminde onlarla yakınlığının bir belirtisi, Leipzig'te çıkan *Illustrierte Zeitung*'un TC'nin 10. yıldönümü dolayısıyla bir «cemile» olarak Türkçe basım yapıp Halk Evlerine onar tane dağıtmış olmasıdır (25 Teşrinievvel 1933).

[51] Bak. «Recep Peker'in 1934-1935 Okutma Yılında Ankara [Hukuk Mektebi] ve İstanbul Üniversitesinde Verilen [1-9.] *İnkılâp Dersleri*» (Ankara: Ulus B., 1935), 118 s. (Önce iki fasikül halinde —1-4. ve 5-8. dersler— yayımlanmıştır.)

Öteki Devrim Tarihi Profesörleri: Mahmut Esat (Bozkurt), Hikmet (Bayur) ve Yusuf Kemal (Tengirşek) Beylerdi. 1935 başlarında, bütün bu kişilerin verdiği inkılâp dersleri, hem üniversiteden naklen İstanbul radyosundan veriliyor, hem de *Cumhuriyet* gazetesinde tefrika ediliyordu.

ibaret kalıyordu... İtalya ve Almanya'da olduğu gibi üniformalı gençlik teşkilâtı kuruluyordu... Bir kelime ile ve tam mânâsı ile faşizm...»[52]
Aynı tanığa göre, Atatürk, bu tasarıyı inceledikten sonra, «İsmet Paşa, Recep'in marifeti olan o saçmaları okumadan imza etmiş» olmalı, diyerek, Recep Beyin girişimini geri çevirmiştir. Fakat asıl, 1935 Kongresinden bir yıl sonra, Peker'in istediği gibi Partinin Devlete el koymasının tam tersine, Devlet artık Partinin görece özerk varlığına bile katlanamayarak bu örgütü özümlemiştir.[53] İsmet Paşanın desteklediği anlaşılan Recep Peker'in yerine, Atatürk'e yakınlığı bilinen İçişleri Bakanı Şükrü Kaya *ex officio* CHP Genel Sekreter olmuştur. (Bir yıl sonra da, İnönü başkanlığı Celâl Bayar'a bırakmak zorunda kalacaktır.) Çok-partili yaşama geçiş yıllarında kısa bir süre Cumhurbaşkanı İnönü'nün başkanlığını da yapacak olmasına karşın, Recep Bey bir daha CHP kâtib-i umumîliğindeki kadar önemli bir siyasal kişilik olmayacaktır.

[52] *Atatürk'ten Hatıralar*, I, s. 57-59.

[53] Teslim etmek gerekir ki, partinin mi devlete devletin mi partiye egemen olduğu, yönetilen halk açısından pek bir fark yaratmamış; genel durum, parti disiplini gerekçesiyle 1935'ten on yıl önce başlayan, sonra da onbeş yıl daha sürecek olan oybirlikli seçimler hakkında, 27 Ekim 1945 günü Millî Kalkınma Partisi'nin merkezinin açılış töreninde, eski İkinci Grup önderlerinden Hüseyin Avni Ulaş'ın söylediği «Bu ittifakın mânâsını milletin idrakine ve kaillerinin de insafına terkederim» sözüne kolay kolay karşı çıkılamayacak bir görünümde olmuştur.

SONUÇ YERİNE

«Başlarında Sultan Halifeyle, büyük bir Müslüman canlanışı olacağına, ikinci bir İslâm yiğitliği çağının geleceğine ve Türklerin arslanlar gibi döğüştükleri, sade, aklı başında, dürüst insanlar oldukları eski iyi günlere dönüleceğine inanan bazı kişiler var. hattâ bu gibi nitelikler hâlâ bol bol bulunmakta: ama hani önderleri nerede? Carlyle'ın büyük adamı, bir ulusu şecaat ve adalet yollarına çevirecek kahraman gelmedikçe, Türkiye'nin yeniden gelişeceğini hayal etmek, yararsız bir kuruntudan başka bir şey değildir.»

Stanley Lane-Poole, *The Story of Turkey*
(London, 1888), s. 257-58.

«Kahramanların tarihteki rolü hakkında Carlyle'dan beri ileri sürülen nazariyeler (de), Türk inkılâbında kendilerine çok kuvvetli bir istinatgâh bulacaktır. Çünkü Türkiye'nin, tarihte eşi olmayan bir kurtuluş, uyanış, yükseliş hareketi, yine tarihte eşi olmayan büyük bir kahramanın, Atatürk'ün eseridir; ve tarihî réalité'ye sadık kalmak için, Türk inkılâbı tarihinin tetkikinde mutlaka bu esastan başlamak, bu görüş zaviyesinden bakmak, araştırmaları bu merkez etrafında toplamak lâzımdır. Çünkü Atatürk, hâdiselerin yarattığı bir şef değil, hâdiseleri yaratan bir baştır.»

Prof. Dr. Fuat Köprülü, Tekinalp'in *Kemalizm*'ine önsöz.
(İstanbul, 1936), s.3.

TC hakkındaki ilk yabancı kitaplardan birini (*Turkey Today*, 1928) kaleme almış olan İngiliz kadın yazarı Grace Ellison, Konya'dan Adana'ya giderken bir Okul Müfettişi ile konuştuklarını anlatıyor:

— «Bizim peygamberimiz Gazi'dir: Arabistanlı zatla işimiz bitti Muhammed'in dini Arabistan için gayet iyiydi, ama bize göre değil.»

— «Fakat sizin hiçbir inancınız yok mu?» diye sordum.

— «Var,» dedi, «Gazi'ye, ilme, ülkemin geleceğine ve kendime inanıyorum.»

— «Ya Tanrı?» dedim.

— «Tanrı hakkında kim ne bilebilir ki,» diye cevap verdi. «İlim vardır, iyinin ve kötünün gücü vardır; geri kalanı hakkında ise hiç kimse kesin bir şey bilemez.» (s. 188.)

Aynı kitapta, Bayan Ellison'un Gazi hakkında bir Türk yazarıyla konuşması da aktarılmaktadır:

— «Onun kusurları yoktur; belki mizaç özellikleri olduğu söylenebilir— ama bunlar suçlanabilecek şeyler değil. Mutlak dürüsttür, siyasal tutumundan ya da yurtseverliğinden kuşkulanılamaz.

Ben ısrar ettim: — «Ama diyelim ki, bir suç işledi; herkesin kötü saydığı bir şey yaptı, o zaman ne derdiniz?»

— «Bu onun kendi bileceği bir iş olurdu; ben onu eleştiremem bile, buna hakkım yoktur. Hayatta değerli neyim varsa —ruhuma kendi ruhum demem özgürlüğümüz kadar— hepsini ona borçluyum. Abdülhamit zamanında bizim ne olduğumuzu hatırlarsanız —köle gibi dağılmış, herkes tarafından küçümsenen, sürülen, öldürülen kişilerdik, ruhumuzda bir umut yoktu— o zaman bizim Gazi'ye karşı duygularımızı anlayabilirsiniz. Her dürüst Türk Gazi'den yanadır. Yaşadığı sürece, ancak bir *hain* ona karşı oy kullanabilir.» (s. 28-29.)

Grace Ellison, ulusçuluğun Türkiye'de yeni bir din olduğunu, hatta bu dinin temel dayanağı olan Misak-ı Milli'nin Kuran-ı Kerim'den daha kutsal sayıldığını söyledikten (s. 44) başka, Yakup Kadri'nin Büyük Şefi Hazret-i İsa'ya benzetişine de değinmektedir (s. 201). Bunlar, yabancı bir yazarın abartmalı gözlemlerinden ibaret değildir, tek parti döneminin özellikle ilk yarısında olağan duygu ve düşüncelerdir.[1]

Mustafa Kemal Paşanın kendisi, başlangıçta, bu gibi onu yüceltme eğilimlerine karşı, soğukkanlı bir alçakgönüllülük göstermiştir. Örneğin,

[1] Başka birçoklarının arasında şu örnekleri sıralayabilirim:
Küçük bir öğrencinin «Atatürk'e» şiirinden,

«En büyük imanım şu: sen rabbın yarısısın,
Yerin üstünde fakat, Türklerin Tanrısısın!...»

L'Illustration de Turquie, No. 60 (31 Mart 1937), s. 24. Beyoğlu 35. İlkokulunda'ı Gönül B. Ofdağ.

Behçet Kemal Çağlar'ın *Yücel* mecmuasının 91-92-93. sayılarında yayımlanan, Süleyman Çelebi'nin yapıtını tanziren yazdığı «Atatürk Mevlidi.» Osman (Nuri) Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 5. cilt, s. 1531-32/dn.'ta parçalar verilmektedir.

Ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Ankara* romanından, biçimce Hıristiyan, ama özce pagan bir *apotheosis*:

«Bu, bir (dünyanın ikinci yaratılışı) idi. Bundan dört yıl evvel, yüzünü gördüğü ve sesini işittiği Yaratıcı [Birikim yayınında: Tanrı], aydınlığa 'Ol!' demişti; aydınlık oluyordu. Suya 'Ol!' demişti, su oluyordu ve 'Suların arasında Levh olsun!' demişti. Levh, meydana gelmişti ve 'Tohum verir nebatı ve yeryüzünde tohumu kendisinden olarak cinsine göre yemiş veren ağaçlar husule gelsin' demişti ve 'tohumun cinsinden türlü ağaçlar bitmişti.'» (Remzi Kitabevince 1972'de yayımlanan 4. basım, s. 137.)

23 Mart 1923'te Afyonkarahisar Belediye Meclisi Üyeleriyle konuşmasında şöyle demekteydi:

«Efendiler, bir millette güzel şeyler düşünen insanlar, fevkalâde işler yapmağa kabiliyetli kahramanlar bulunabilir, lâkin öyle kimseler yalnız başına hiçbir şey olamazlar, meğer ki bir hiss-i umumînin âmili, ifadesi, mümebbili olsunlar. Ben milletimin efkâr ve hissiyatına yakından vâkıf olmaktan, aziz milletimde gördüğüm kabiliyet ve ihtiyacı ifadeden başka hiçbir şey yapmadım. Onun bu kabiliyet ve hissiyatına olan vukufumla müftehirim. Milletimdeki bugünkü muzafferiyatı tevlit edebilecek hassayı görmüş olmak — bütün bahtiyarlığım işte bundan ibarettir.» (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* II, s. 161.)

Fakat giderek lâikleşme hareketinin (bu hareketten etkilenen) şehirli kesimlerde yarattığı manevî boşluğun bir yarı-din haline getirilen ulusçulukla doldurulmaya çalışılmasına alışılmış, Atatürk başta olmak üzere önderlerin de bu ideolojinin Olimpos topluluğu diye görülmesi ve gösterilmesi kaçınılmaz olmuştur. Demek ki, Atatürk'ü ya da en azından tek-parti döneminde yaratılan Atatürk imgesini anlamak için, yeniden lâiklik sorununa bakmak gerekmektedir. Bu ise, dinin yerine ikame edilmek istenen bilim anlayışının incelenmesinden ayrılamaz.

Kenyalı toplumbilimci Ali Mazrui şöyle demektedir: Japonya'da «endüstri uygarlığının dinin tanrılarını yıkarak değil, bilimin ateşlerini yakarak izlenmesi»ne karşılık, «Kemalist Devrimden beri, Türkiye bazan çağdaşlaşmanın süslerini iç özü, bazan da sonucu neden sanmıştır. Örneğin, Türkiye bilime çağrı mı çıkartmalıydı, yoksa düpedüz dini mi kovmalıydı?.. Kemalist geleneğin başlıca düzeltimleri, Türk toplumunda dinin gözle görünürlüğünü azaltma yolları olarak giyim kuşam ve sözlük (dil) gibi süslere aklını takmış görünüyorlar. Dinin gözalıcı süsleri ya bastırılmış ya koparıp atılmıştır, ama bilimin özü zorunlu olarak işlenmiş değildir.»[2]

[2] «Africa Between the Meiji Restoration and the Legacy of Atatürk: Comparative Dilemmas of Modernization,» T. İş Bankası *Uluslararası Atatürk Sempozyumu* bildirisi, s. 10-11. ABD Michigan Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapan bu Müslüman bilim adamı, Türk Devriminde, kültürün kendisi çağdaşlaştırılmadan, ne devlet ne de ekonominin etkin bir biçimde çağdaşlaştırılabileceği gibi bir öncülden hareket edildiğini belirtiyor:

«Kuramca Atatürk'ün yaklaşımı daha tutarlı görünüyordu. Toplum bütünlenmiş bir görüngüydü; kültürle ekonomi, devletle ortaklaşa ruh kolay kolay ayrımlanamazdı. Ama uygulamada Japon çabası, Türkiye'de Atatürk'ten beri erişilenlerden daha büyük bir dönüşüm ve başarıya ulaştı» (s. 24).

Prof. Mazrui, biraz da gönlümüzü almak için, bunun nedenlerinin karmaşık olduğunu söylüyor. Aslında, Mazrui'nin temel savı ciddiye alınmaya değer. Ona

Çağdaşlaşma yolunda siyasal otoriterlik, din ve bilim ilişkisi, Türkiye' nin model olarak yöneldiği Batı kalıtının, belki pek çağdaş olmayan, daha eski bir bölümüyle açıklanabilir. Türk Devrimine çeşitli yönlerden örneklik eden 1789 Devriminin ideolojik çerçevesini hazırlayan Aydınlanma Çağının bir başka ürünü de, unutmayalım ki, «Aydın Despotizmi»dir. Geri bir düzeyde gördükleri toplumlar karşısında kendilerinin «aydınlanmış» olduğunu hisseden bazı hükümdarlar, halklarının ne istediğine ne isteme diğine aldırış etmeksizin, onları kendi bildikleri yolda ilerletmek ve yükseltmek için birçok işler yapmışlardır. Avrupa tarihinde Büyük Petro'dan Napoléon Bonapart'a kadar, bunun pek çok örneği vardır. Aydın Despotlar, Akla (kendi akıllarına) ve Bilime (o zaman bilim olduğu sanılan anlayış ve bilgilere) güvenerek, halkı küçümsemişler, hatta güdülmesi gereken bir sürü diye görmüşlerdir. 1789'dan sonra Saint-Simon ile Auguste Comte'un başlattıkları pozitivist felsefe, bu tutumla ilgisiz değildir. Ancak, pozitivizm bilimin etkinliği kavramını sivriltmiş ve gerçekten başarılı olmak için, kesin bir metafizik düşmanlığıyla, eski gelenekleri yıkma zorunluluğunu vurgulamıştır. Pozitivizmin «halkın onayı» diye bir sorunu yoktur Hatta demokratik uzlaşmaları, bilimin etkinliğini köreltecek, köstekleyecek anlamsız ödünler diye görür. Tek yasallık ölçüsü (Saint-Simon'un diliyle söylersek) *le régime industriel*'i geliştirmeye yararlı olmaktır. Demokrasiyi dışlayan bu erken pozitivizmlerin, din kurumunun yapıca güçlülüğünden esinlenerek, Tanrıları ve dogmaları değiştirilmiş birer Yeni-Hıristiyanlığa ya da İnsanlık Dinine varmış olmaları, onların etkisiyle yola çıkan bizim deneyimizin gelişme sürecine de ışık tutmaktadır.[3]

göre, bir kere, çağdaşlaşma Batılılaşmayla özdeş değildir; sonra, şehirleşme, endüstrileşme, laikleşme çağdaşlaşmayı tanımlayıcı sıfatlar değil, yanısıra gelen niteliklerdir, bazan da iç dinamik olmaktan çok, dış belirtiler. Çağdaşlaşma, «insan bilgisinin şimdiki düzeyiyle uyuşur ve gerek toplumsal gerekse kendini yenilemeye yatkın bir varlık olarak insan kişiliğinin gelişme olanaklarının hakkını verir bir değişme» demektir (s. 9). Mazrui, buradan hareketle, Batılı olmayan bir toplum kültürel bakımdan intihar etmeden çağdaşlaşabilir mi sorusu karşısında, Afrika'daki beyaz emperyalizmini mahkûm etmek için, Japon Batılılaşmadan çağdaşlaşma ve Türk Batılılaşarak çağdaşlaşma modellerini karşılaştırıp, Afrika'da çağdaşlaşmadan Batılılaşma olduğu sonucuna varıyor.

Mazrui'nin metinde alıntıladığım cümlelerindeki, TC'nde İslâmın aldığı durumla ilgili yargılarına da dokunmadan geçemeyeceğim. Bizim devrimimizde ne İslâmı «büsbütün kovulmuş»tur ne de dinin dış belirimlerini bastırmakla yetinilmiştir. İslâmın yetkisi —hemen her alanı— kapsayıcı olmaktan çıkarılmış ve birçok sorunlar dünyevî düzenlemelere tâbi kılınarak, sonuç itibarıyla devrim öncesine göre «din» değiştirilmiştir. Bunun İslâmın özüne uygun ya da şer'an caiz olup olamayacağı, beni aşan bir teolojik tartışma konusudur.

[3] Ondokuzuncu yüzyılda, Aydın Despotizmi kitle demokrasisiyle ister istemez bir ilişki kurmuştur. Benjamin Constant'ın Napoléon için, «Eski despotlar eleştirileri

Ulusçuluğun bir din olarak ortaya konulması, özellikle CHP'nin Dördüncü Büyük Kongresinden sonra doğallaşmıştır. Edirne mebusu Mehmet Şeref (Aykut 1874-1939) Bey, 1936 yılında yazdığı *Kamâlizm* adlı yapıtın[4] önsözünde şöyle demektedir:

«Türk Devrimini son asırların değişikliklerini hazırlayan fikirlerin ve daha sonra göğdelenen Rasyonel, Sosyolojik, Marksist, Faşist rejim ve ideolojileri ile izaha kalkmak da fazla bir iş olur. Kamâlizm bunların üstünde yalnız yaşamak dinini aşılayan ve bütün prensiplerini *ekonomik temeller* üzerine kuran bir *dindir.*» (s. 3, benim italiklerim.) Yazar, yeni parti programının devletçilik tanımını verirken de yine «Kamâlizın dini» diyor (s. 32).

Kemalizm bir din olunca, liberalizm ve parlemantarizm gibi demokratik düzeneklere gerek kalmamaktadır: «... biz parlamentocu değiliz. Bizim partimiz bütün anlamile devletin her yanını elinde ve gözü önünde tutarak yaratıcı ve yapıcıdır. ... (Kuvvetlerin) Aralarındaki denkliği, düzenliği Kamutay birdüziye korumaktadır. ... Siyasî şahıslarla, büyük endüstri, tecim sahipleri doymak bilmez bir iştahla zenginliklerini arttırmak için bu sistemi (parlemantarizmi) tutmağa çabalarlar.» Oysa, Fransa'da bile parlemantarizmin «çürüyüp çöktüğünü kendileri de» söylemektedir-

bastırmakla yetinirlerdi; bu tutup, bir de kendisinin övülmesini zorunlu kılıyor» dediği bilinmektedir. Çağdaşı birçok rejimler gibi, Türk tek-parti deneyinde de, insanların yönetime inanmasalar bile, onu canla başla desteklediklerini söylemeleri gereği aynı geleneğin bir devamı olarak görülebilir.

[4] Bu zat eski bir İttihatçı avukattır. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanından Malta'ya sürülmüş, sonra Ankara'ya gelip Birinci TBMM'nde yer almıştır. İki ve üçüncü dönemlerde Meclis dışında kalan Aykut, 1931'den ölümüne dek üç kere yeniden seçilmiştir. İttihatçılığı sırasında yazdığı *Cemiyet ve Muhalifleri* diye bir kitabı vardır. Daha sonraysa, *Hanedan ve Millet* (1923), *Bulgarlar ve Bulgar Devleti* (1931), *İsmet Paşa* (1934) ve burada değindiğim *Kamâlizm* kitaplarını yayımlamıştır.

Bu kitabın başlığının niçin *Kemalizm* değil de *Kamâlizm* olduğu için bak. M. Tunçay, «Atatürk'e Nasıl Bakmak,» *Toplum ve Bilim*, Sayı 4 (Kış 1978), s. 89/dn. 2.

Öte yandan, Mehmet Şeref Beyin alıntıladığım cümlesindeki ekonomistliği, bir başka sözüyle de pekiştirilmektedir: «Dünyada hiçbir devrim yoktur ki, tarihsel olmasın. Bunların hepsi, istisnasız, ayrasız tarihin maddî sebeplerinden, mutlaka ekonomik sebeplerden doğar» (s. 21). Oysa bu görüş, otuz yıl sonra, partisinin o dönemdeki ideolojisini açıklamaya çalışan bir başka CHP'li yazarca yadsınacaktır. Gerçekten, Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii* adlı yapıtının 2. cildinde, Kemalizmde tarihî maddeciliğin kırıntısı olmadığı gibi, benzetmek gerekirse, Hegel idealizmi ve spritităalizm izleri görülebileceğini (s. 432), CHP'nin «mistik gelişimi ile sağcı br parti» olduğunu, hatta faşizme yaklaştığını ileri sürmektedir (s. 415).

ler. «Bugün çarpışan sermayecilik, büyük kazanç gürültüleri altında görülen utanç işler hep işte parlemantarizmin eseridir.»[5]

Unutmamak gerekir ki, ulusal bir *din* olmak, bir yandan sosyalizmi ve parlemanter demokrasiyi yadsırken, bir yandan da sözde, kapitalizme veriştirmek, bir tek-parti aracılığıyla işleyen devlet paternalizmini «gerçek demokrasi» diye öne sürmek, iki Dünya Savaşı arasındaki yıllarda Avrupa'da yaygınlaşan bir tutumdu. Nitekim, Türk dostu bir yabancı faşistin, Dr. Stephan Ronart'ın *Bugünkü Türkiye* adlı yapıtında da, demokrasi düşmanlığı kapitalizme karşı olmakla temellendirilmektedir. Dr. Ronart'a göre, Türkiye'de çağdaşlaşmadan yana olanlar:

«... ister Türk ister yabancı olsun malî sermayenin, borç paranın, eshamı ve tahvilât iradının oligarşisini; üst-normalin ve üst-kazancın tahakkümü iptilâsını; ekonomi müesseselerinin tek başına alınmış kararlarını ve tek başına verilmiş hükümlerini... liberalizmin *laissez-faire laissez-aller*'sini... ferdivetcilik zihniyetini ezmek istiyorlardı. ... yüksek kapitalist sistemin ve onun cihan egemenliği[nde] ... Türk olmayan, aşkın ve taşkın ne varsa...»[6]

[5] *Kamâlizm*, s. 9-10.

Gazeteci Falih Rıfkı da, Mehmet Şeref'ten önce bu noktaya parmak basmıştı: «Dünya buhranının daha ilk günlerinde, sıkıyı gören demokrasiler liberalizmi terkettiler. Acaba dünya buhranı, Türk milletinin medeniyet buhranından daha mı ağırdır?» *Eski Saat 1917-1933*, s. 436-37. Ve bir başka hüküm: «Demokrasi Ankara'ya Bâbıâli'yi, liberalizm Galata'yı getirir» (s. 438).

«Genç okurlarımın beni 'Tek Parti' taraftarı saymamalarını rica edeceğim» demesine rağmen, sonuna kadar tek-parti anlayışına sadık kalmış (başlıca bu nedenle de, çok-partili demokrasiye son vermeyi amaçlayan maceralara karışmış olduğu için, CHP'nin 1962 sonunda toplanan 16. Kurultayında Nihat Erim, Kasım Gülek ve Turgut Göle ile birlikte geçici olarak, bir yıl sonra da Haysiyet Divanı kararıyla kesin olarak partiden çıkarılmış bulunan) Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası* adlı kitabında, «'İnkılâplar halk için halka karşı yapılır' düsturu değişmeyen bir kanundur» demektedir: «Halkın kendisini çileden çıkaran en zâlim kudretleri ayakları altında çiğnediği görülmüştür. Fakat bu coşkun isyanların sonunda, dünyamıza daha huzur verici yeni bir düzenin getirildiği görülmemiştir. Toplumun sosyal ve politik yapısındaki bütün değişiklikleri yaratanlar, halk için halka karşı gelen liderlerdir» (s. 222). Olsa olsa devrim ve değişimle halk ve demokrasinin gerçek anlamlarının bilinmemesini ve siyasal bilinç eksikliğini yansıtan bu görüş, teslim etmek gerekir ki, yalnızca eski HF çizgisine özgü değildir. Kendilerini toplumcu sayanlar arasında bile, halk için halka karşı devrimciliği savunanlar vardır.

[6] S. 156. Bu kitap, önce Almanca olarak 1936'da Amsterdam'da basılmış, sonra Dr. B. T. Şaman tarafından Türkçeye çevrilerek Matbuat Umum Müdürlüğünce yayımlanmış, daha sonra Fransızca ve İngilizce çevirileri de çıkmıştır.

Atatürk Türkiyesi çağın karmadağınıklığı içinde doğru yolu bulmuştur: «TC'nin politika hayatı partileri tanımaz. Ancak ayrısız gayrısız bir tek partisi var. Denk ve renk birliği tam, bağlılığı ve toplumu tam, bir tek parti. Devletin, Önderin, halkın partisi... CHP 'Biricik Parti'. Partiler demek parçalar demektir. Türkiye'nin 'parti'si bütiştiriyor, birleştiriyor, kaynaştırıyor. ... TC'nin 'parti'si, TC'nin teşahhus etmiş devlet fikridir» (s 181).

Üstelik, Kamâlizm, cihan imperiumları karşısında, Gandi'nin tuttuğu direnme yolundan da, Sosyalist ve Komünist anti-emperyalizmlerden de daha üstün bir milliyetçiliktir.[7]

Kemalizmin başka akımlardan üstün olup olmadığı bir yana, çok milliyetçi bir nitelik taşıdığı doğru bir tanılamadır. Aynı zamanda hem Komünizme hem Liberalizme karşı koyuşu, sınıflarüstü olma savı, tek-parti örgütü, önderlik ilkesi gibi öteki özellikleriyle birlikte, bu nitelik, Kemalizm bir faşizm midir sorusunu akla getirmektedir. Fakat Faşizm düşünsel içeriği bakımından olsun, toplumsal tabanı bakımından olsun bilimsel bir tanıma kavuşturulamamış, (olumsuz) duygu yüklü bir terim halinde bulunduğundan, böyle bir tartışma, bize olanaklı ya da faydalı görünmüyor. Yalnız kısaca belirteyim ki, faşizmi oluşturan hiçbir *tek* öğe yoktur; bu modelde çeşitli öğelerin belirli ağırlıklardaki bir bileşimi söz konusudur. İki Dünya Savaşı arasında yaşanan pek çok başka deney gibi Türkiye için de, tek tek öğelerle yapılacak karşılaştırmalar ilginç sonuçlar verebilir olmakla birlikte, faşizmi tanımlayan özgül bileşimin tek-parti Türkiyesinde bulunma olasılığı olmadığı söylenebilir.

Önderlik açısından, CHF'nın bu yıllardaki durumu öyledir ki, önder partiyle tanımlanacak yerde, partinin önderin adamları diye tanımlanması daha doğru olur. Bu önderin halk yığınlarını coşturma, sürükleme yeteneği olduğu kuşkusuzdur. Arif Payaslıoğlu'nun deyişiyle, «tapmaya alışık bir halkın karizmatik-otoriter bir önder yaratma eğiliminde olduğu, önderin de yarı-gönülsüz olarak kendisine böyle bakılmasını istediği bir döngü kurulmuştur.»[8]

[7] «Gandi... kuvveti sadece mazide, geride aramıştı. Onun remzi çıkrıktı. ... Modern medeniyeti, ileri tekniği afaroz etmişti. Gandi'nin milliyetçiliği zamanın ruhunu ve mânâsını anlamamıştı. ... İkinci Enternasyonal... devlet ve millet fikirlerini anlamıyor, hiçe sayıyordu. ... Üçüncü Enternasyonal... milliyeti gözetmiyor... sadece tekniği. ... Fert yerine, bir kollektivite mahlûku, 'yığın adam' tipi...» (*Ibid.*, s. 192-93).

[8] «Political Leadership and Political Parties,» (der.) R. E. Ward ve D. A. Rustow, *Political Modernization in Turkey and Japan*, s. 431.

Evrensel tarih deneyinde, partilerarası bir demokrasinin varolmayışının parti-içi bir demokrasinin işlemesini doğrudan doğruya engellemediğini görüyoruz. Fakat son çözümlemede, partilerarası demokrasi parti-içi demokrasinin de zorunlu koşuludur. Partinin dışına taşma olanağı açık bulunmadıkça, parti içinde farklılığı korumanın ciddi sınırları olduğu, tek-partili sosyalist ülkelerde de gözlemlenebilmektedir. Kaldı ki, bizim tek-parti deneyimizde, ilkece bütün halkı kapsama, onun yararına olma niyetine karşın, CHP egemen sınıflara dayanmaktan (bir başka deyişle, bağlı kalmaktan) kurtulamamıştır. Bunu, çok-partili yaşama geçtikten sonra, öteki büyük partilerin (daha sonra yenilenen CHP'nin kendisinin de) tutumuyla karşılaştırınca daha iyi görebiliyoruz. Bir parti üyesi, bağlı olduğu kuruluşun demokrasi bakımından özeleştirisini yaparken, Demokrat Parti'nin ve Adalet Partisi'nin halkçı bir davranış ve yapıda olmasına karşılık, «CHP ise, kurulduğu tarihten itibaren, her mahallin üstün sınıfına, memuruna, eşrafa, ağaya, zengine, patron, tüccar, hülâsa kalburüstü yaşayan takımına dayandığı için, istinat ettiği bu tabakadan kolaylıkla ayrılamamıştır» demektedir.[9]

CHP'nin bu anti-demokratik niteliği, genellikle yapılan düzeltimlerin Türkiye için taşıdığı değere daha çok önem veren Batılı gözlemcilere karşılık, yakın zamanlar üstünde çalışan sosyalist inceleyicilerin eleştirilerini çekmiştir. Ancak, örneğin Sovyet tarihçileri, bir yandan «Kemalist hükûmet bütün halkın değil, ulusal burjuvazinin çıkarlarını temsil etmiştir» derlerken, bir yandan da Kemalistlerin reform yaptıkları çeşitli alanlarda gösterilen çabaların «halk yığınlarının çıkarlarıyla denk düştüğü»nü belirtmektedirler. Ayrıca, yine onlara göre, Kemalizm «Türkiye'nin bağımsızlığını güçlendirmeyi amaçladığı ölçüde, ilerici anlamını da korumuştur.»[10]

Gerçekten, TC'nde tek-parti yönetiminin kuruluş döneminde izlenen politikaların belki de en değerlileri, bu kitapta incelemeye hiç girişmediğim uluslararası ilişkiler alanına girenleridir. Üstünde durduğum yıllarda,

[9] F. Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde CHP'nin Mevkii*, cilt II, s. 463.

[10] (Der.) I. I. Mintz, *Vsemirnaya İstoria* (Dünya Tarihi), cilt VIII (Moskova, 1961), s. 455-56'dan Mark Pinson, «Turkish Revolution and Reform (1919-1928) in Soviet Historiography,» *Middle East Journal*, Cilt 17, Sayı 4 (1963 Güz), s. 466-78'de aktarılıyor.

M. Pinson'un bu bibliyografik denemesinde, Türk-Sovyet ilişkilerinin dalgalanmalarına koşut olarak, Sovyet tarihçilerinin Türk Devrimi'ni değerlendirmelerinin kırk yıl boyunca nasıl değiştiği gösterilmeye çalışılmaktadır. Yukarıda özetle alıntıladığım görüş ise, Sovyetler Birliği'ndeki tarih yazınının son zamanlardaki yerleşik tutumunu yansıtmaktadır.

Avrupa'da (Marxist anlamıyla değil, barış antlaşmalarını değiştirmek isteme anlamında) revizyonizm moda olmuşken, Türkiye Lozan'da elde ettikleriyle yetinmiş, hatta Musul'u yitirmeyi de kabullenmiş ve hiçbir yayılımcılığa heves göstermemiştir.

Birinci Cumhuriyetimiz üstüne bir kitap yazan Amerikalı Türkiye uzmanı R. Robinson, Atatürk'ün gerçekleştirdiği düşüncelerinin en başında, eskiden fütuhat ve ganimetle yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'ndan, emperyalist ve irredentist olmayan, daha küçük, türdeş ve siyasal açıdan yaşama şansı daha yüksek bir Türkiye çıkarmak olduğunu belirtmektedir.[11] Ülke biriminin yeniden tanımlanması bakımından, Misak-ı Millî sınırları dolayısıyla, Dankwart Rustow da Atatürk'ü şöyle övmektedir: «Atatürk bu sorunun son derece karmaşık bir çeşitlemesine geçerli bir çözüm getiren uzak görüşlü bir devletadamı olarak Bismarck ve Cavour'la aynı sırada gelir; hatta diğer ikisinden daha öndedir; çünkü ona düşen ödev, (Prusya ya da Piyemonte gibi) küçük bir çekirdeği daha büyük bir ulus-devlete genişletmek değil, çok daha güç bir iş olan geri çekilmek ve daraltmaktı.»[12]

Bu noktayla ilgisiz sayılamayacak bir saptama da, İngiliz yazarı Barbara Ward'ın «paradoks» diye nitelediği, Türklerin Batı'dan en uzak oldukları 1925-29 döneminde en hızlı Batılılaşma çabaları göstermiş olmalarıdır.[13] Cumhuriyet Devrimi'nin erken bir Amerikalı gözlemcisi de, aynı doğruya şu sözlerle parmak basmaktadır: «Türkiye'ye (yani Osmanlı Devletine) herbirinin kendi özel çıkarları olan Büyük Devletlerce dışarıdan zorlanan düzeltimlerle, Türklerin kendilerinin komşularıyla yarışma halinde ulusal bağımsızlıklarını korumak amacıyla yurtseverce bir coşku içinde isteyerek yaptıkları düzeltimler arasındaki fark büyüktür ve bu, kimileri bir süre doğal olarak kâğıt üstünde kalmak zorundaki böyle yasama kararlarını çoğucası izleyen bazı güçlükleri önleyebilir. Ulusları bir gecede çağdaşlaştırmak (savı) ise, mucizeler alanına girer.»[14]

TC'nde 1920'li yılların ikinci yarısında kurulan tek-parti yönetimi üstüne yapılacak herhangi bir değerlendirme, görünüşte-demokratik kurumların bu dönemde niçin yaşatıldığı sorusunu ele almadıkça eksik kalmak

[11] *The First Turkish Republic* (Harvard Univ. Press, 1965), s. 32.

[12] «The Modernization of Turkey in Historical and Comparative Perspective,» (der.) Kemal Karpat, *Social Change and Politics in Turkey* (Leiden: E. J. Brill, 1973), s. 112.

[13] *Turkey* (London: Oxford Univ. Press, 1942), s. 100.

[14] R.J. Kerner, *Social Sciences in the Balkans and in Turkey* (Univ. of California Press, 1930), s. 115-16.

A. Servet (adam başına düşen gelir; doktor başına düşen kişi; motorlu araç başına düşen kişi. İletişim: Bin kişiye düşen telefon, radyo, gazete nüshası sayısı)
B. Endüstrileşme (tarımda çalışan erkeklerin genel nüfus içindeki yüzdesi; adam başına tüketilen enerji)
C. Eğitim (okuryazarlık yüzdesi; bin kişide kaçının, ilk, orta, yüksek öğrenim gördüğü)
D. Şehirleşme (yirmi ve yüz binden büyük şehirlerde, metropolislerde yaşayanların yüzdesi).

Lipset'in bulguları, bu göstergelerde demokrasilerle diktatörlükler ve herbirinin istikrarlı olan ve olmayan örnekleri arasında anlamlı farklar bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ancak, söz konusu çalışmadaki sayısal değerler 1950 dolaylarına ait olduğu için, bunları otuz yıl öncesine ait Türkiye verileriyle karşılaştırmak yanıltıcı sonuçlar verecektir (kaldı ki, Türkiye'de o dönemin bazı göstergeleri için sayı bulmak da zordur). Dolayısıyla, böyle bir çabaya hiç girişmeksizin, genel olarak, en azından 1920'ler Türkiyesinin —deyim yerindeyse— çağdaş demokrasinin altyapısına sahip bulunmadığını belirtmekle yetinebiliriz.

Lipset sıraladığı ekonomik gelişim göstergeleriyle demokrasi arasındaki ilişki varsayımını, Daniel Lerner'in (İsrail hariç) başlıca Orta Doğu ülkeleri üstüne bir araştırmasının da doğruladığı kanısındadır (s. 39-42). Lerner'in 1950'lerin başlarında yapılan araştırması, şehirleşme, okur-yazarlık, iletişim, eğitim ve (oyverme oranıyla ölçülen) siyasal katılma arasında yakın bağıntılar bulunduğunu göstermektedir. Bu bulgulara göre, Orta Doğu'da iki ülke (Türkiye ve Lübnan), alınan göstergelerin çoğunda öteki dört ülkeden (Mısır, Suriye, Ürdün ve İran) ileri durumdadır. Ancak, siyasal yaşamın hızlı değişmesi, bu sonuçların önemini kısa sürede değiştirmiştir. Filistin Kurtuluş Örgütü ile İsrail arasında kalan Lübnan, Orta Doğu'nun görece istikrarlı bir demokrasisi olma özelliğini sürdürmek bir yana, varlığını bile koruyamayacak duruma düşmüş; 1948-52'de umut verici bir gelişme gösteren Türkiye'deyse, 1960 ve sonrasında yeralan olaylar, demokrasinin geleceğini daha karamsar gözlerle görmeyi gerektirmiştir.

Bütün bunlar, tabiatıyla, günümüze daha yakın zamanlara ilişkin durumlardır. Fakat, Türkiye'nin son yirmi yıllık deneyimi de, hiç kuşkusuz, 1920'lerde ve 1930'larda yaptıkları ve yapmadıklarıyla sıkı sıkıya ilgilidir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, uzunca süreler için çok-partili bir demokratik düzen işletebilmişsek, bunu daha önceki tek-parti döneminin hazırlığına borçlu olduğumuz gibi; 1960, 1970 ve 1980'de bu düzen çık-

zorundadır. Tek-partili cumhuriyetin en uzun süreli başbakanı ve ikinci cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1945'te TBMM'ni (VII. dönemin 3. yılı) Açık Konuşmasında söylediği gibi, «İlk devirler(in)de fesin yerine şapkanın giyilmesini ve devletin lâik bir cumhuriyet olmasını ve Latin harflerini, bütün bunları açık ve uzun tartışma ile kabul ettirme mizi bekleyemezdik. Bütün bu devrimler yine [de] bir diktatörlük rejiminin eseri olarak meydana gelmemiş, hepsi BMM'nin kanunlarıyla kurulmuş ve tepkileri BMM'nin denetleri ve hesap sorumları önünde yenilmiştir.» İnönü, aynı söylevinde «prensip olarak»lara basa basa, «Demokratik karakter bütün Cumhuriyet devrinde prensip olarak muhafaza olunmuştur. Diktatörlük, prensip olarak, hiçbir zaman kabul olunmadıktan başka, zararlı ve Türk milletine yakışmaz olarak daima itham edilmiştir» demektedir. Bu doğru gözlemler ve daha sonra, önemli bir sarsıntı yaratmaksızın çok-partili demokrasiye geçilebilmiş olması, dönemin sorumlularının ve onları destekleyenlerin, hiç değilse demokratik niyetleriyle övünmelerine olanak vermektedir. Uzun vadede, biçim içeriği etkilemiş de olabilir. Fakat, soruna bir de karşı yönden bakılabilir. Meclis'in saymaca (itibarî) varlığı, o yıllarda otoriter yönetimin nesine engel olmuştur ki, kaldırılması gereksin? Takrir-i Sükûn'a kadar, demokratik özlemlerle, halk hâkimiyeti sloganlarıyla yüründüğünü unutmamalıyız. Bunlardan resmen dönmek kolay olmazdı.

Kurtuluş Savaşı sırasındaki ve ertesindeki göreli özgürlük rejimine karşın, Türkiye sonraki yıllarda gerçekten demokratik bir düzeni yaşatabilir miydi? Burası şüphelidir. Çeşitli ekonomik gelişim göstergelerinin demokrasinin önkoşullarını oluşturduğu yolunda, doyurucu bir toplumbilimsel kuram bulunmamakla birlikte; aralarındaki nedensellik ilişkileri kanıtlanamasa da, demokrasinin en azından belli gelişkinlik ölçüleriyle eşzamanlı olarak geldiği söylenebilir. Amerikalı sosyolog S.M. Lipset, «Bir ulusun hali vakti ne kadar yerindeyse demokrasiyi yaşatma şansı o kadar yüksektir» ve «Büyük bir yoksul kitlesiyle küçük bir ayrıcalıklı seçkin grubuna bölünmüş bir toplumda ya oligarşi (küçük yoksul tabakanın diktatörce yönetimi) ya da tiranlık (halk temeline dayanan diktatörlük olur» varsayımlarını sınamak için şu konularla ilgili Avrupa, Latin Amerika ve İngilizce-konuşan ülkeler istatistik verilerinin ortalamalarını hesaplamıştır:[15]

[15] Çev.: Mete Tunçay, *Siyasî İnsan* (Ankara: Türk Siyasî İlimler Derneği Yay., 1964), Bl. II: İktisadî Gelişme ve Demokrasi, s. 25-57.

maza girmişse, bunun kimi nedenlerini de yine o dönemin kalıtında aramamız gerekir. Aslında, bu teşhisin olumlu yanı, yerli ve yabancı birçok yazarca dile getirilmiştir. Örneğin, Fahir Giritlioğlu, CHP'nin tek-parti dönemindeki işlevini, devrimleri yerleştirme (ve demokrasiyi hazırlama) terimleriyle açıklamaktadır: «1923-1945 devresi içinde parti faaliyetleri, daha ziyade büyük halk kitlelerini hükûmete ısındırmak ve inandırmak faaliyetinden ibaret kalıyordu. Halkın hükûmet etrafında birlik halinde kalmasını sağlamak ve Atatürk'ün yarattığı devrimlere karşı halkın teveccühünü toplayıp, devrimlerin propagandasını yapmak, partinin başlıca vazifesi olmuştu.»[16] Walter Weiker da, SCF üstüne kitabının başlarında şöyle demektedir: «1923'ten 1946'ya değin tek-parti dönemindeki 'vesayet', Türkiye'de hem modernleşme hem de demokrasi için kesin bir yarar sağlamış ve bunun sonucunda Türkiye 'siyasal kalkış' —yani, gerek çeşitli grupların çıkarlarını geliştirmekte demokratik sürecin kendi kendisini sürdüren biçimde kullanılması, gerekse bir bütün olarak ulusun kesintisiz ekonomik, toplumsal ve siyasal modernleşmesi— için elverişli bir duruma sokulmuştur.[17]

[16] *Türk Siyasî Tarihinde CHP'nin Mevkii*, cilt I, s. 58.

[17] *Political Tutelage and Democracy in Turkey*, s. 4. Bu yazarın, yüz yıl kadar süren bir devrim-öncesi çağdaşlaşma aşamasından sonra, tek-partinin erk yıllarını 1923-30 Katı Tek-Parti Yönetimi ve 1931-46 Esnek Tek-Parti Yönetimi diye dönemleştirmesi, bana pek doğru görünmüyor. Weiker 1923-30 dönemi hakkında şunları söylemektedir: «Bu yıllarda, Türk siyasal yaşayışının başlıca özelliği, büyük Atatürk düzeltimlerinin hızlı, düzenli ve uzlaşmaz bir biçimde topluma zorlanmasıydı. Siyasal girişkenlik, hemen tümüyle, yüksek derecede merkezileşmiş ve otoriter bir tek-partinin en üstteki önderinin oluşturduğu küçük bir grubun elindeydi. Başlıca düzeltim çabaları, Cumhuriyetçi siyasal kurumlar oluşturmak, kamu işlerinin lâik ve halkçı bir biçimde yürütülmesinin karşısındaki engelleri kaldırmak, merkezî hükûmetin ve onu çağdaşlaştıranların erkini ülkenin her köşesine yaymak, özel kuruluşlar üstünde de yerel yönetim üstünde de denetim kurmak ve olabildiğince çok sayıda, önemli ekonomik ve toplumsal kurumları denetim altına alarak Cumhuriyet rejimini pekiştirmekle ilgiliydi. ... 1930'a gelindiğinde, bu amaçlar geniş ölçüde gerçekleşmişti.» Yine ona göre, 1931-46 döneminde ise, «SF deneyinin verdiği derslere yanıt olarak, vesayet etkenliklerinin odak noktası, önderleri çağdaşlaşmaya ve demokrasiye sözle bağlanmaları için endoktrine etmekten ve kurumları pekiştirmekten uzaklaştı. Bunun yerine, çabalar, bu artık sadık ve kararlı önderlere demokratik olarak düşünmeyi ve davranmayı ve yeni siyasal kültürü bütün halkı kapsayacak biçimde genişletmeyi öğretmeye yöneldi. Siyasal eylemi Kemalist ideolojinin koyduğu sınırlar içinde tutabilmek için tek-parti çerçevesi korundu, fakat partinin yapısı içinde, birçok işleyiş düzeylerinde çoğulculuk benzeri bir durum yaratıldı. Kamuya açık tartışmalarda, siyasal eğitimde, parti şubelerinin işleyişinde, kültürel etkenliklerde vb. siyasal önderler, partiyi ve hükümeti kamu hizmeti etmenleri haline getirerek halkın katılmasını ve sadakatını sağlamaya teşvik edildiler;

Öte yandan, Türk tek-parti deneyinin bazı bakımlardan başarısızlıkla sonuçlandığını düşünen bir diplomatımız, bunun nedenini, «demokrasinin özünü oluşturan bireyin toplum içindeki merkezî rolü»nün kavranamamasında görmektedir. Onca, Atatürk, Türk bireyini Osmanlılığın ortaklaşa isimsizliğinden kurtarmış, ama bu yalnızca siyasal kimlik kazanma anlamında olmuş ve geniş ölçüde kuramda kalmıştır[18]. Oysa, (Lipset'ın şehirleşme, okuryazarlık, iletişim ve siyasal katılma arasında «sistemik» bir ilişki kurmasına değindiği) Daniel Lerner, zamanımızdaki «en gözalıcı çağdaşlaşma örneği»ni meydana getiren Türkiye'nin, bu başarıyı «devrimci diktatör Atatürk'ün toplum plânlamacısı olarak dehası sonucu, ekonomik kalkınmayı geniş kapsamlı bir davranışsal ilişki çerçevesi içinde görmesi» ne borçlu olduğunu vurgulamaktadır.[19] Ona göre, tek-parti döneminde gerçekleştirilen devrimlerle, ekonomik gelişme ve siyasal çağdaşlama ülküleri, gerçekten katılmacı bir yaşam biçemini olanaklı kılan bir psikososyal ortama yerleştirilmiştir. Lerner'in bu iyimser yargısı, hiç kuşkusuz haklı yanları olmakla birlikte, Türk siyasal yaşamının 1960-öncesi istikrarlı görünüşünü yansıtmaktadır.

* * *

İngiliz tarih felsefecisi Arnold Toynbee, çağdaşlaşma sorunu karşısında İslâm toplumlarının tepkilerini çözümlemek amacıyla «Zelotluk · Herodculuk» diye bir kavram çifti geliştirmişti. Bunlar, Hz. İsa zamanında Hellenizmin baskısıyla Yahudilikte doğan iki karşıt eğilimdir. Zelotlar (kızgın bağnazlar), kendilerininkinden daha güçlü bir uygarlıkla karşılaşınca korku ve tiksintiye kapılıp, kendi geleneklerindeki dışarıdan gelen güce karşı olan herşeye sıkı sıkıya sarılmakla bu duygularına anlatım kazandırıyorlardı. Adını Kral Büyük Herod'dan alan öteki eğilim ise, karşılarındakinin üstünlüğünü teslim ederek ona hayranlık duymakta ve öykünmecilik yolunu tutmaktaydı. Bildiğim kadarıyla, Toynbee bu simge-

siyasal ilerlemeleri için bu başarı türüne göre değerlendirileceklerdi. Ayrıca, parti Cumhuriyetin etkililiğinin somut kanıtı olacak toplumsal ve ekonomik gelişme yolunda kararlı çabalarla, halkın çağdaşlaşmaya bağlanmasını sağlamaya çalıştı» (s. 262-63).

Benim, bu niteliklendirmelere başlıca itirazım, katılık ve esneklik öğelerinin net bir biçimde ortadan ikiye ayrılmaya elverişli olarak dağılmayıp, tek-parti dönemi boyunca dalgalanmalar göstermesiyle ilgilidir; örneğin, 1924 sonunda esneklik belki en ileri düzeyde olmuş, 1935 Kurultayı öncesindeyse katılık en sivri noktasına varmıştır.

[18] Nuri Eren, *Turkey Today and Tomorrow, An Experiment in Westernization.* s. 24-25.

[19] *The Passing of Traditional Society,* s. 105.

leri çağdaş İslâm'a ilk kez, Uluslararası Olaylar İncelemesi'nin 1925 yılına ait birinci cildinin başlarında uygulamıştır:

> Yakın İslâm tarihinde Zelotlarla Herodcular arasındaki çatışma, Batı etkisinin yüzeyden daha derinlere işlediğinin en erken belirtilerinden biri olmuş ve bu iki tutum arasındaki ayrılık, ilk farkedildiğinde son derece çarpıcı gelmiştir. Mehmet Ali'nin Batı Avrupa'nın endüstri sistemini Mısır'a hazır bir elbise gibi getirme çabaları, Muhammet bin Abdülvahab'ın Arap yarımadasında ve sınır ülkelerinde (Ceziretül Arab) ilkel İslâm uygulamalarını diriltme çabalarıyla hiçbir türlü bağdaşmaz bir nitelikteydi. Önceleri bu iki eğilim ayrı ülkelerde biribirinden gitgide farklılaşan çizgilerde gelişecek gibi göründü: Vahabîlerin ve Sünusîlerin Zelot püritenliği, Arabistan ve Kuzey Afrika çöllerinde; Batılılaşmacı Osmanlıların Herodculuğu ise, Mısır'ın pamuk, Türkiye'nin tütün ve üzüm ekim alanlarında ve uluslararası ticaret akıntısının yeniden içlerinden akmaya başladığı İstanbul, Selânik, İzmir, İskenderiye ve Beyrut gibi Levanten limanlarında. Fakat, biribirinden olanca ayrılıklarına karşın, her iki eğilim de aynı rahatsız edici etken tarafından eşzamanlı olarak uyarıldılar ve 1914-18 savaşını izleyen yıllarda, ateşli bir milliyetçilik çizgisinde güçlerini kaynaştırarak yeniden birleşmeye başladılar. Herodcular, İslâm yaşamının Batılı milliyet kavramı temelinde yeniden kurulmasının, Batılı devletlerin egemenliği zorla devrilmeden gerçekleştirilemeyeceğini; Zelotlar ise, aynı sırada, Batı-düşmanı hareketlerinin Batı silâhlarını ve bunu kullanmanın gerektirdiği Batı teknik ve örgütlenmesini benimsemeden artık etkili bir biçimde yürütülemeyeceğini hisseder oldular. Böylelikle Batının ilk etkisinin geleneksel biçimlenişlerini değiştirdiği ve hatta biribiriyle çatışmaya soktuğu İslâm'ın güçleri yeni bir ortak cephede tekrar biçimleniyorlardı.[20]

Toynbee'nin çözümlemesinin bu parçası, bizim Kurtuluş Savaşı yıllarımızın toplumsal güçbirliğini kavramakta önemli bir ipucu sağlamaktadır: «Bu yeni doğan İslâm milliyetçiliği, Batıya Herodcu ve Zelot tepkiler arasında bir orta terim olmakla, her ikisinin de en çok kendilerine özgü niteliklerinden sıyrılmıştır.» Yani, Herodculuk özgürlükçü, Zelotluk ise bağnaz olma özelliklerini terketmişlerdir. Toynbee'nin burada bıraktığı betimlemeyi, biz onun terimleriyle sürdürecek olursak, bu durumun yapısal dengesizliği yüzünden uzun süremediğini (ve uzun sürememek zorunda bulunduğunu) gözlemleyebiliriz. Kurtuluş Savaşının ertesinde, özgürlükçü

[20] *Survey of International Affairs 1925/I*, s. 6-7.

olmayan Herodcuların Herodculukta ısrar etmeleri, Zelotların da bağnazlıklarına dönmeleri sonucunu vermiş, ortaklık bozulmuştur.

Toynbee, aynı kavram çiftini, 1948'de yayımladığı «İslâm, Batı ve Gelenek» üstüne bir denemesinde, daha özgül olarak Türkiye'ye uygulamaktadır:

> Bu emek boşa gitmezse ve herşeyi kapsayan bu Türk Herodcularının amaçları olabilecek en tam ölçüde gerçekleşirse, uygarlığımızın dağarcığına ne katılmış olacak?
>
> İşte bu noktada, Herodculuğun iki içsel zayıflığı kendini ele veriyor. Birincisi, Herodculuğun *ex hypothesi* (varsayım ya da tanım gereği) yaratıcı değil, öykünmeci (*mimetic*) oluşu. Bu yüzden, bir başarıya ulaşsa bile bir insan yaratıcılığı geliştirmek yerine, öykündüğü uygarlığın makina yapımı ürünlerinin miktarını çoğaltmaya mahkûm. İkinci zayıflık, Herodculuğun erişmeyi umabileceği en yüksek aşama olan bu esinleyici olmaktan uzak başarının, Herodculuk yolunu tutan herhangi bir topluluğun ancak küçük bir azınlığına kurtuluş (o da [ruhun değil] bu dünyanın kurtuluşu) sağlayabilecek olmasıdır. Çoğunluk, öykünülen uygarlığın egemen sınıfının edilgin üyeleri olmayı bile umamaz. Onların kaderi, öykünülen uygarlığın proletaryasının sıralarını şişirmektir. Mussolini bir keresinde işçi sınıfı olduğu gibi, işçi ulusların da olduğunu hatırlatmıştı ki, Batılı olmayan günümüz insanları, bütün dünyayı kapsayan bir uluslararası topluluğun biçimsel olarak özgür ve eşit üyeleri sıfatıyla Batılı kardeşleriyle birleşseler, Herodculuğun *tour de force* göstermesiyle (iyice bir kendini zorlamasıyla) ülkelerini dış görünüşte Batı örneğine uygun egemen ulusal devletler haline getirmeyi başarsalar bile, girmelerinin olası bulunduğu kategori, bu olsa gerektir.[21]

Bence, Giriş'te değindiğim bazı siyasal bilimcilerinin Türk Devrimine yakıştırdıkları «dışlayıcılık» niteliği de, Toynbee'nin terminolojisindeki Herodculuğun bu yapısal seçkincilik özelliğiyle ilgisiz değildir.

[21] Çev. Ufuk Uyan, *Medeniyet Yargılanıyor* (İstanbul: Yeryüzü Yay., 1980), s. 190. Bu parçayı aslıyla (*Civilization on Trial*, s. 198-99) karşılaştırarak düzelttim.

Kitabımı Toynbee'den alıntılarla bitirmem, umarım ki, benim Toynbeeci olduğum anlamında yorumlanmaz. Tersine, Toynbee'nin tarihin gelişmesini bir Tanrı savunusu (teodise) olarak gören ana fikrini kesinlikle paylaşmıyorum. Ancak, bana göre, bir kimsenin yanlış bir sonuca varması, arada doğru saptama ve çözümlemeler yapmış olmasına engel değildir; nasıl ki, doğru bir sonuca varan bir kimsenin adımlarında da yanlışlar bulunabilir. Tarih, mantıktaki tasım (sillojizm) şemaları gibi basit bir çıkarım değildir, demek istiyorum.

EK BELGELER

I

ANADOLU VE RUMELİ MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ NİZAMNAMESİ*

BİSMİLLAHİRRAHMANNİRRAHİM

Rumeli ve Anadolu'nun ittifak-ı tammiyle 4 Eylül 335 tarihinde Sivas'da akdolunan Kongrenin mukarreratıdır:

MEVADD-I ESASİYE

Madde 1 — Devlet-i Aliye-i Osmaniye ile Düvel-i İtilâfiye arasında mün'akid mütarekenamenin imza olunduğu 30 Teşrinievvel sene 334 tarihindeki hudut dahilinde kalan ve her noktasında ekseriyeti İslâmlar teşkil eden aksam-ı memalik-i Osmaniye yekdiğerinden ve camiâ-i Osmaniyeden gayr-i kâbil-i tecezzî ve infikâk bir küldür. Bilcümle anasır-ı İslâmiye yekdiğerine karşı hürmet-i mütekabile ve hiss-i fedakârî ile meşhun ve vaziyet-i ırkiye ve içtimâiye ve şerait-i muhitiyelerine riayetkâr öz kardeştirler.

2 — «Her türlü işgal ve müdahalenin ve bilhassa Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine matuf harekâtın reddi hususlarında müttehiden müdafaa ve mukavemet esası kabul edilmiştir.» :

Vatanımızda ötedenberi birlikte yaşadığımız bilcümle anasır-ı gayr-i Müslimenin hukuk-u tabiiyelerine tamamen riayetkârız. Bunların mal, can ve ırzlarının masuniyeyeti mukteziyat-ı diniye, an'anat-ı milliye ve esasat-ı kanuniyemizden olmağla bu esas Kongrenin kanaat-ı umumiyesile de tekrar edilmiştir. Ancak Rum ve Ermenilerin bizzat ve bilvasıta halî ve celi her ne şekil ve surette olursa olsun hâkimiyet-i Osmaniye ve hukuk-u İslâmiyeyi ve mevcudiyet-i milliyemizi muhil bir vaziyet almalarına kat'iyen müsaade edilmeyecektir. Millet ve vatanımızın zararını müeddi her nevi teşebbüslerine karşı milletimiz bilcümle vesait-i maddiye ve maneviyesiyle müdafaa ve mukabelede kendini sahib-i hak ve salâhiyet telâkki eder. Bu bapta Düvel-i İtilâfiyenin herhangi bir suretle vuku bulacak teşebbüsatını aynı gayenin husulüne matuf bir sebep telâkki eyliyeceğimizden bu takdirde dahi hukuk ve mukaddesatımızı bütün varlığımızla müdafaada kat'iyen tereddüt edilmiyecektir. İcap eden esbap ve tedabir-i tedafüiye ittihazı zarurî görülmüştür.

3 — «Hükûmet-i Osmaniyenin tehlike-i inhilâline karşı Hilâfet-i İslâmiye ve Saltanat-ı Osmaniyenin bekası esas maksadı teşkil ettiği cihetle müttehiden müdafaa ve mukavemet esası kabul edilmiştir.»

Gaye-i mukaddesenin temini için ancak hasbelvaz'iye bu mesâimize bilfiil iştirake imkân bulunmıyan, yani taht-ı işgalde bulunup iradelerini istimal ve serbestî izhar edemiyen mahallerdeki dindaşlarımızı serdolunan şerait-i mücbirenin zevaline kadar mazur göreceğiz.

* Sıvas Matbaası: 8-10-335. Tıpkıbasımı, *Tarih Vesikaları Dergisi*'nin XV. Sayısına ek olarak verilmiştir. Yeni harflerle çevrimyazısı, T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, s. 514-19'dadır.

4 — «Hükûmet-i Osmaniye bir tazyik-i düveli karşısında mülkümüzün her hangi bir cüz'ünü terk ve ihmal etmek ıztırarında bulunduğu anlaşıldığı takdirde alınacak idarî, siyasî, askerî vaziyetlerin tayin ve tesbiti»:

Hükümet-i Osmaniye bir tazyik-i düveli karşısında «Allah göstermesin» vatan-ı umuminin izmihlâl-i tamımına bir mukaddeme demek olan buraları terk ve ihmal etmek ıztırarında bulunduğu takdirde, yani, vatanımızın Hükûmet-i Osmaniyeye ve makam-ı Hilâfete merbutiyeti muahedat imza edilmek ve Düvel-i İtilâfiyeye muhtıra ve notalar ita olunmak suretile veya kanaatbahşolacak vesaik-i saire-i siyasiye ile terk ve ihmal olunduğu tahakkuk eylediği halde, Hilâfet-i mukaddeseye ve Saltanat-ı Osmaniyeye olan merbutiyetimizi muhafaza ve temin etmek ve vatanımızı Rum ve Ermeni ayakları altında çiğnetmemek üzere derhal bir idare-i muvakkate teşekkül edecektir. Ve halen mevcut olan teşkilât ve kavanini mevzua-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye dairesinde tedvir-i umura devam edilecektir. Ve bilcümle mülkî ve askerî rüesa ve memurin-i devlet işbu idare-i muvakkateye tâbi olacaktır. İdare-i muvakkate tekmil ecnebi devletlerine işbu vaziyet-i cedideyi usulen ve resmen iblâğ edecektir. Mevzu-u bahsolan idare-i muvakkate teşkilât-ı milliyemizin vücude getirdiği kongrece intihap olunacak heyettir. Tasavvur edilen hâl, kongrenin münʿakid bulunmadığı bir zamanda vukua geldiği takdirde «Heyet-i Temsiliye» işbu intihap vazifesini muvakkaten deruhde ederek mavakadan derhal vilâyatı haberdar edecek ve hemen kongreyi içtimâa davet eyliyecektir.

5 — Heyet-i Temsiliye tarafından heyet-i merkeziyeler vasıtasıyla tebligat icra edilmedikçe muhaceret memnudur. Heyet-i Temsiliye muhaceretin tarz-ı icrasını ve mahallini ihzar ve tesbit edecektir.

Heyet-i Temsiliye duçar-ı taarruz olması ihtimali olan mahalleri şimdiden nazar-ı dikkate alacaktır. Ve bu taarruzların mahiyet ve vüs'atini teemmül edecektir. Buna nazaran icap eden ahalinin siyanet-i hayatları için mesken, iaşe ve saire nokta-i nazarlarından mahallî heyet-i idarelerin tetkikatına müsteniden bir plân yapacaktır. Bu plân ve bunun suret-i icrası mahallî heyet-i idarelerince şimdiden malûm olacaktır. Zaman-ı icrası tehlikenin tahakkuku halinde bildirilecektir. Ancak esbab-ı muhtelifeden dolayı ân-ı mutasavver mahalline vakt-ü zaman ile tebliğ edilemediği takdirde, mahallî heyet-i idareler vak'anın hudusile plânın tatbik-i lüzumuna kanaat-ı tamme hâsıl eder ise, mes'uliyeti üzerine alarak tatbik etmekle beraber Heyet-i Temsiliyeyi haberdar eyliyecektir. Mesele gayet mühim ve nazik ve her türlü tedabire rağmen şayan-ı arzu olmıyan ahval-i perişanîyi mucip olabileceğinden son derece iltizam-ı dikkat ve ihtiyat olunmalıdır. Ahalinin bulunduğu yerden nakli suretile imkân-ı tahaffuz bulunamadığı takdirde ahaliyi yerinden oynatmamak şayan-ı tercih olacağından bu takdirde dahi mucib-i zarar olmıyacak tarz-ı hareket iltizam ve aynı zamanda gayr-ı muntazam kuvvetlerin mahallî tecavüzüne karşı tedabir ittihaz eylemek sureti kabul edilecektir:

6 — Ecza-yı memleketimizin nasıl yekdiğerinden gayr-ı münfek bir kül teşkil ettiğini ve buradaki hukuk-u İslâmiye istikrar ve şümulünün hiçbir surette kabil-i izale olmadığını efkâr-ı umumiye-i cihana karşı izhar ve iblağ etmek, Kongremizin hitamile beraber teşkilât-ı milliyemizdeki gaye ve kongremizin in'ikadındaki maksat ve meslek harekâtımıza dair kongrece takarrür eden hususat hulâsa, milletimizin âmal ve metalibat-ı vicdaniyesi gayet sarih ve kat'î bir beyanname ile millete ve Hükûmet-i Merkeziyeye ve ecnebilere iblâğ olunacaktır. Bundan başka maksat ve meslek-i teşkilâtımızı neşir ve tamim ve her tarafça hüsn-ü tefhim ve telkin hususunda

âza-yı cemiyetten her biri bittabi bilcümle heyet-i idare ve heyet-i temsiliye mükellef ve muvazzaftır. Bu bapta mümkün olan her türlü vesait istimâl olunacaktır. Elyevm gazete çıkmakta olan ve gazete çıkarmak vesaiti mevcut olan veya bu vesaitin imkân-ı tedariki bulunan bilcümle merakizde akalli bir gazeteyi o mahallin heyet-i idaresi taht-ı himayesine alacaktır. Kongrece ittihaz edilmiş ve vicdan-ı milliye mutabık olan mukarrerat ve esasat aleyhinde kavlen, kalemen, fiilen herhangi bir şahıs veya kuvvet tarafından su-i tefsirat ve telkinatta bulunulduğu taktirde harekât-ı vâkıa bütün mânasile millet ve vatana hiyanet ve cinayet telâkki edilecektir.

7 — «Teşkilâtımızın bu tasavvurat-ı saha-i imkâna çıkarabilecek bir hale ifrağı»:

1 — CEMİYETİN UNVANI

Vatanımızın maruz kaldığı hâdisat ve vekayi ile ve tamamen aynı maksatla vicdan-ı millîden doğmuş cemiyetlerin ittihad ve ittifakile hasıl olmuş olan kütle-i umumiye «Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti» unvanile tevsim kılınmıştır. İşbu milli cemiyet her türlü fırka cereyanlarından âridir.

2 — MAKSAT

Osmanlı vatanının tamamiyetini ve makam-ı muallâ-yı Hilâfet ve Saltanatın ve istiklâl-i millîinin masuniyetini temin zımnında kuva-yı milliyeyi âmil ve irade-i milliyeyi hâkim kılmaktır.

3 — TEŞKİLÂT

a — Bilûmum İslâm vatandaşlar cemiyetin âza-yı tabiîyesindendirler.

b — Teşkilât her biri aledderecat yekdiğerine merbut olmak üzere köy ve mahallâttan başlıyarak nahiye, kaza, liva, vilâyet, «müstakil liva», taksimatına tâbidir. Köy, nahiye, kaza ve mülhak livalarda heyet-i idareler, ve müstakil livalarla vilâyetlerde heyet-i merkeziyeler ve kongrece müntahap bir heyet-i temsiliye vardır.

1 — Köy Heyet-i İdaresi: Köyde ve mahallâtta mukim köy ve mahalle halkından müntahap lâakal üç âzadan terekküp eder. İçlerinden biri bilintihap reis olur. Vazifesi: köylüyü ve mahalle halkını tehlikeye karşı muhafaza ve irşat etmek ve mafevk heyetten alacağı talimatı tefhim ve ilân ve ahkâmını tatbik ettirmektir. Köy ve mahallenin ve köy ve mahalle halkının ahvali hakkındaki düşüncelerinden mafevk heyeti haberdar eylemektir.

2 — Nahiye Heyet-i İdaresi: Nahiyeyi teşkil eden köyler heyet-i idarelerince müntahap lâakal üç âzadan terekküp eder. İçlerinden biri bilintihap reis olur. Vazifesi: bütün köylerdeki cereyan-ı milliyi tevhid etmek ve tehlike karşısında anları müheyya bulundurmak ve mafevk heyetten alacağı talimatı tebliğ ve tatbik ahkâmını temin eylemektir.

3 — Kaza Heyet-i İdaresi: Merkeze merbut mahalle ve köy ve nevahi heyet-i idareleri tarafından müntahap lâakal beş âzadan terekküp eder. İçlerinden bir Reis ve bir Kâtip intihap olunur.

Vazifesi: Kaza dahilinde cereyan-ı milliyi tevhid ve ahaliyi tehlike karşısında müheyya bulundurmak hususunda köy ve nahiye heyet-i idarelerinin vazifelerini hüsn-ü ifâ ve her köy ve mahallenin ve kendisine mülhak nevahinin cesametine ve icabat-ı mevkiiyesine göre bekçi teşkilâtını takip ve icra ettirmek ve mafevk heyet-i idareden ahz ve telâkki edeceği talimat dairesinde cemiyetin her türlü âmal ve makasıdının husulünü temin ve teshil eylemektir. Bu teşkilâtı aynen tatbik mümkün olamıyan yerlerde mahallinin şerait ve icabatına muvafık bir tarzda icra olunur. Ve en yakın heyet-i idareye kesb-i irtibat eder.

4 — Liva Heyet-i İdaresi: Livaya mülhak kazalar ile merkez-i livaya merbut kurra ve mahallât ve nevahi heyetleri tarafından müntahap lâakal yedi âzadan terekküp eder. İçlerinden bir reis ve bir kâtip intihap olunur. Ancak liva merkezlerinde ayrıca kaza teşkilâtı yapılmıyacak ve vazifesi bu heyet tarafından görülecektir.

Vazifesi: Cemiyetin nizamnameye mutabık olarak teşkilâtını taazzuv ettirmek ve bilhassa bekçi teşkilâtına ehemmiyeti nisbetinde atf-ı dikkat ettirmek ve liva mülhakatı dahilinde her türlü fırkacılık hissiyatından azade olan makasıd-ı cemiyetin tamamen tefhim-i esbap ve tedabirini ihzar ve bu makasıd-ı nezihe ve milliyeye mâni olabilecek her türlü teşebbüsatı derhal akim bırakmak ve bu hususat için lüzum görülecek mukabil vesaite müracaat eylemek ve mafevk heyet-i merkeziye ile sıkı bir temas ve irtibatta bulunarak oradan ahzedeceği talimat dairesinde hareket eylemektir. Teehürü cemiyetin makasıd-ı esasiyesine ve memleket ve milletimizin hayat ve menafiine muzır ve tehlikeli olabilecek fevkalâde mühim ve müstacel ahvalde liva heyet-i idaresi doğrudan doğruya Heyet-i Temsiliyeye müracaat eder. Ve mensup olduğu vilâyet heyet-i merkeziyesine de malûmat ita eyler. Heyet-i Temsiliye livaya vereceği cevaptan vilâyet heyet-i merkeziyesini de haberdar eder.

5 — Müstakil liva ve vilâyet Heyet-i Merkeziyesi: Nevahi, kaza ve liva heyet-i idareleri tarafından müntahap on âzadan terekküp eder. İçlerinden biri bilintihap reis olur. Bu heyet aynı zamanda merkez kazasının heyet-i idaresi makamına da kaimdir.

Vazifesi: Vilâyet dahilinde mevcut bilcümle heyet-i idarelerin vezaif-i mevdualarını hüsn-ü ifa eylemelerini temin ve Heyet-i Temsiliye ile icra edeceği muhaberat netayicinden ve oradan alacağı talimat ve malûmattan icap edenleri derhal haberdar eder. Teşkilât-ı milliyeye ait hususatı bilâ terahî takip ve netayicinden Heyet-i Temsiliyeye malümat ita eyler. Tehiri cemiyetin makasıd-ı esasiyesine ve memleket ve milletimizin hayat ve menafiine muzır ve tehlikeli olabilecek fevkalâde mühim ve müstacel ahvalde karar ve tedbir ittihaz ve icrasile hemen Heyet-i Temsiliyeye malûmat ita eder. Vilâyet hududu haricinde ve fakat cemiyetin muhiti dahilinde vuku ve hudusuna muttali olabileceği ahvâl ve hadisat-ı fevkalâdeden hem mahallini ve hem de Heyet-i Temsiliyeyi derhal haberdar eyler. Ahval-i fevkalâdede lüzum görülür ise fevkalâde olarak vilâyet kongresini içtimâa davet eder. Heyet-i Merkeziye kongreye karşı bir senelik muamelât ve hesabatından mes'uldür.

6 — Vilâyet Kongresi:

a — Maksad-ı milliye etrafında daha âm ve şâmil bir surette anlaşmak ve tedabir-i lâzimeyi ittihaz eylemek üzere senede bir defa Mart, Nisan, Mayıs ayları zarfında vilâyet merkezlerinde bir kongre akdedilecektir. Vilâyet kongresi namile tevsim edilecek olan işbu kongre kaza ve liva heyet-i idarelerinden müntahap ikişer âzanın iştirakile inikat eder. Vazifesi; vilâyet dahilinde bir senelik mesâi-i milliye ve netayicini tetkik ve karara rapt ile umumî kongreye ait raporu ihzar ve cemiyetin vilâyetine ait hususî bütçesini tayin ve tesbit eyler. Ve Heyet-i Temsiliyeye ait masarifi ifraz ve irsal eyler.

UMUMÎ KONGRE

b — Umumî kongre senede bir defa 10 - 23 Temmuzda inikad eyler. Mahall-i inikad Heyet-i Temsiliye ile vilayet heyet-i merkeziyelerinin bilmuhabere kararlaştıracağı mahaldir. Umumî Kongre kaza, liva heyet-i idarelerile müstakil liva ve vilâyat Heyet-i Merkeziyelerince müntahap birer âzâdan teşekkül eder. Millet ve memleketin mukadderatı hakkında her türlü müzakerat icra ve muharrerat ittihaz eyler. Heyet-i

Temsiliyenin bir senelik icraat ve teşebbüsatını tetkik ve neticesine göre hüküm ve kararını ita eder. Ve Heyet-i Temsiliyeyi ipka veya tecdiden intihap ve Heyet-i Temsiliyenin bütçesini tayin ve kabul eder.

Heyet-i Temsiliye âzâları kongre müzakeratında irad-ı kelâma salâhiyettar olup ita-yı reye mezun değillerdir.

HEYET-İ TEMSİLİYE

Heyet-i Temsiliye âtideki madde-i müzeyyilede mezkûr olduğu veçhile kongre tarafından müntahap evsaf-ı lâzımeyi haiz asgari dokuz, azami on altı âzadan terekküp eder. İçlerinden biri reis olur. Bir de heyet-i tahririyesi vardır. Merkezi, ahvâl ve hâdisata göre en münasip göreceği mahaldir. Mevcut teşkilât-ı milliyemizin esbab-ı beka ve devamını temin ve bu hususta lâzım gelen tedabiri ihzar ve bilcümle heyet-i müteşekkileyi bir noktada cem' ve tevhid ve temsil ederek teşkilât-ı mezkûre beynindeki âheng-i irtibat-ı tesis ve bu suretle âmal ve makasıd-ı milliyenin sürat ve sühulet-i husulünü temin eder. Heyet-i Temsiliye nizamnamenin mevad-ı esasiyesinde musarrah olan maksad-ı kat'i-i millinin bir noktasını bile ihtimal etmemek şartile vatanın tamamiyetini ve milletimizin istiklâlini temin hususunda her türlü tedabiri ve mukarrerat-ı siyasiye ve icraiyeyi ittihaza mezundur. Ancak mukaddcrat-ı memleket ve millet hakkında mühim ve esaslı mesâilde kat'i karar ittihazından evvel Heyet-i Merkeziyelerin reyini istihsal eder. Mukadderat-ı memleket ve milleti kat'iyyen tayin ve tesbit edecek vaziyetler için dahi son ve kat'i kararı Kongre müzakeresi ile itâ edebilir. Ahvâl-i fevkalâde zuhurunda Heyet-i Temsiliye Umumi Kongreyi fevkalâde olarak içtimâa davet eder. Heyet-i Temsiliye Umumi Kongreye karşı bütün bir senelik muamelât ve hesabatından mes'uldür.

YEDİNCİ MADDEYE ZEYİLDİR:

Heyet-i Temsiliye âzâları berveçh-i âti intihap olunur.

Heyet-i Temsiliye, Anadolu ve Rumeli ve vilâyat ve elviye-i müstakilesinin Kongrede hazır bulunan murahhasları tarafından mensup oldukları vilâyat ve elviye-i müstakile namına kongre dahilinden veya hariçten ve fakat mensup oldukları mahalli bihakkın temsil edecek zevattan vilâyetler namına intihap olunacak asgari bir ve azami iki ve müstakil livalar namına birer mümessilden teşekkül eder. İşbu mümessiller mensup oldukları vilâyet ve müstakil livanın kongrede hazır bulunan murahhasları tarafından nisabın iki misline müsavi irae olunacak namzetler meyanından nisabı kadar kongre heyet-i umumiyesince tefrik ve intihap olunur. Ve her vilâyet ve müstakil liva namlarına haiz-i ekseriyet olanlar Heyet-i Temsiliye âzalığı sıfatını ihraz ederler.

Murahhasları Kongreye yetişememiş olan vilâyat ve elviye namına Heyet-i Temsiliye meyanına intihabı icap eden âzâlığa veyahut Kongrenin mün'akid olmadığı bir zamanda herhangi bir sebepten dolayı inhilâl eden âzâlıklara intihap olunacak zevat, Heyet-i Temsiliye ile ait olduğu Heyet-i Merkeziyeler arasında bilmuhabere takarrür ettirilir. Bu takdirde icap eden âzâyı Heyet-i Merkeziyeler Heyet-i İdarelerle bilistişare namzet olarak nisabın iki mislini bilintihap Heyet-i Temsiliyeye bildirir. Ve heyetçe tercih olunan zat mümessil sıfatını ihraz eder.

Heyet-i Temsiliye vatanın Heyet-i Umumiyesini temsil eder.

8 — Heyet-i Temsiliye, Heyet-i Merkeziye ve idareler, mesail-i mühimmede salâhiyettar gördüğü zevatı âzâsından ad ile istişare edebilir.

9 — Heyet-i idare ve merkeziyeler bu nizamname ile tayin ve tesbit olunan esasat ve salâhiyet dairesinde serbesttir.

10 — Cemiyetin varidatı istiklâlin kader ve menzilini takdir buyuran her ferdin ibraz ve izhar eyliyeceği muavenet-i nakdiyeden ibarettir.

11 — İrade-i milliyeyi hâkim kılmaktaki âmal-i cemiyet, ancak Millet Meclisinin toplanarak hukuk-u teşriiye ve murakabesine tamamen ve emniyet ve serbestî ile bilfiil sahip olmasile tahakkuk edeceğinden bu emniyet Millet Meclisinin teyidi üzerine cemiyetin alacağı vaziyet-i âtiye Kongre kararile taayyün eder.

Kongre Heyeti

II

ANADOLU VE RUMELİ MÜDAFAA-İ HUKUK GRUBU NİZAMNAMESİ*

[1337 (1921)]

Madde-i Esasiye

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde müteşekkil Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun umde-i esasiyesi mücadele-i hâzıranın bidayetindenberi Erzurum ve Sıvas Kongrelerinde tesbit ve son İstanbul Meclis-i Mebusanı ile Büyük Millet Meclisi tarafından da kabul ve teyit olunup âmâl-i milletin zübdesi bulunan Misak-ı Millî esasatı dairesinde memleketin tamamiyetini ve milletin istiklâlini temin edecek sulh ve müsalemeti istihsal eylemektir.

Grup bu gaye-i mukaddesenin istihsali için milletin bilumum kuva-yı maddiye ve maneviyesini icabeden hedeflere tevcih ve istimal edecek ve memleketin resmî ve hususî bilumum teşkilât ve tesisatını bu maksad-ı esasiye hâdim kılmağa çalışacaktır.

Grup bu gaye-i milliyenin istihsaline çalışmakla beraber devlet ve milletin teşkilâtını Teşkilât-ı Esasiye Kanunu dairesinde şimdiden peyderpey tesbit ve ihzara sa'yedecektir.

Nizamname-i Dahilî

Madde 1 — Grup faaliyetini âtideki maddelere tevfikan tanzim eder.

Madde 2 — Grupun bir reisi, iki reis vekili ve on iki âzâdan mürekkep bir heyet-i idaresi olup heyet-i umumiyesince rey-i hafi ile intihap olunur.

Madde 3 — Heyet-i İdare grupun müzakere edeceği mesailin ruznamesini tanzim, grup âzâsı tarafından vâki olacak teklifleri bittertip ruznameye idhal ve grupu içtimâa davet ve müzakeratı idare ve zabıtnameyi tanzim ve sair muamelât-ı idariyeyi ifa ile mükelleftir.

Grupun kitabet, sandık eminliği ve idare memurluğu gibi hidemat ve vazaifi heyet-i idarece içlerinden tayin olunacak zevata tevdi olunur.

Madde 4 — Heyet-i İdare Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti teşkilâtının da —Umumî Kongrenin in'ikadına kadar— idare-i merkeziyesidir.

Madde 5 — Grupun mesarif-i zaruriyesine karşılık olmak üzere grup âzâsının her birinden şehri iki lira istifa olunur.

Madde 6 — Grup namına icra olunacak masarif heyet-i idare kararıyle yapılır.

Madde 7 — Grupun âzây-ı mukayyedesinin nısfından bir ziyadesi mevcut bulunmadıkça müzakereye ibtidar ve ittihaz-i karar olunamaz. Sülüsan-ı ekseriyetle mukayyet olmıyan mesailde mevcudun ekseriyet-i mutlakasiyle karar verilir.

Madde 8 — Meclis reisleri intihabı ve Grup nizamname-i dahilisinin tadili ve işbu nizamnameye mevadd-ı cedîde ilâvesi sülüsânî ekseriyet-i ârâ ile karargîr olur.

Madde 9 — Grupta bilmüzakere ekseriyet-i lâzıme ile kararglr olan mesailde akalliyet ekseriyetin kararına ittiba' mecburiyetindedir.

* F.R. Unat, «TBMM'nin I. Devresinde A+RMH Grubunun Kuruluşuna ve Çalışmalarına ait bazı vesikalar,» *Tarih Vesikaları,* Cilt III, Sayı 13 (Ağustos 1944), s. 4-6.

Madde 10 — Bir maddenin tayin-i esami ile reye vaz'ı on beş zat tarafından talep olunmadıkça ve yahut bu yolda vaki olan münferit teklif heyet-i umumiyece taht-ı karara alınmadıkça rey-i işariyle ittihaz-ı karar olunur.

Madde 11 — Grupa dahil olmak istiyen âzânın müracaatı heyet-i idarenin delâlet ve mütaleasiyle heyet-i umumiyeye sevk ve istihsal olunacak karara göre muamele ifa olunur.

Madde 12 — Su-i ahvalinden şikâyet olunan âzâ hakkında heyet-i umumiyece ittihaz-ı karar olunur.

Madde 13 — Grup mukarreratı hilâfına hareketleri sabit olan âzâ heyet-i umumiye kararıyle derhal gruptan ihraç olunur.

Madde 14 — Grup heyet-i umumiyesinin lâakal on beş günde bir defa içtimaı zarurîdir. Bundan başka heyet-i idarece görülen lüzum üzerine de grup içtimaa davet olunur.

Madde 15 — Heyet-i idarede müzakere âzânın nısfından bir ziyadesiyle icra ve ekseriyet-i mutlaka ile ittihaz-ı mukarrerat olunur. Tesavi-i arâ vukuunda müzakeratı idare eden reisin bulunduğu taraf tercih olunur.

Madde 16 — Heyet-i İdare intihabı altı ayda tecdit olunur. Aynı zevatın tekrar intihabı caizdir.

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNDE: ANADOLU VE RUMELİ MÜDAFAA-İ HUKUK GRUBU NİZAMNAME-İ DAHİLİSİ*

1338 (1922)

Madde-i Esasiye

Türkiye Büyük Millet Meclisinde müteşekkil Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun umde-i esasiyesi mücadele-i hâzıranın bidayetindenberi Erzurum ve Sıvas kongrelerinde tesbit ve son İstanbul Meclis-i Mebusanı ile Büyük Millet Meclisi tarafından da kabul ve teyit olunup âmâl-i milletin zübdesi bulunan Misak-ı Millî esasatı dairesinde memleketin tamamiyetini ve milletin istiklâlini temin edecek sulh ve müsalemeti istihsal eylemektir.

Grup bu gaye-i mukaddesin istihsali için milletin bilumum kuva-yı maddiye ve maneviyesini icabeden hedeflere tevcih ve istimal edecek ve memleketin resmî ve hususî bilumum teşkilat ve tesisatını bu maksad-ı esasîye hâdim kılmıya çalışacaktır.

Grup bu gaye-i milliyenin istihsaline çalışmakla beraber devlet ve milletin teşkilâtını Teşkilât-ı Esasiye Kanunu dairesine şimdiden peyderpey tesbit ve ihzara sâyedecektir.

Madde 1 — Müdafaa-i Hukuk Grupu, heyet-i umumiye, heyet-i idare, muvakkat kontrol heyeti ve lüzumu kadar ihtisas encümenleri teşkilâtına malik olarak faaliyetini âtideki maddelere tevfikan tanzim eder.

* *Ibid.*, s. 9-12.
Ankara'da Yeni Gün matbaasında basılmıştır.

Heyet-i Umumiye

Madde 2 — Heyet-i umumiye, Büyük Millet Meclisinden grupa mensup âzânın mecmuundan müteşekkil olup lâakal onbeş günde bir kere içtimâı zaruridir. Bundan başka heyet-i idarece görülen lüzum üzerine içtimâa davet olunur.

Madde 3 — Heyet-i umumiye mevcudunun ekseriyet-i mutlakasiyle icra-yı müzakere ve ittihaz-ı karar eder. Ancak bir davette nisab-ı müzakere hâsıl olamadığı takdirde ruzname için yapılacak ikinci davete icabet eyliyen âzânın miktarı nisab-ı müzakerenin sülüsanından dûn olmamak üzere icra-yı müzakere ve ittihaz-ı karar olunur.

Madde 4 — Grupta bilmüzakere ekseriyet-i lâzimeyle karargîr olan mesailde akalliyet ekseriyetin kararına ittiba' mecburiyetindedir.

Madde 5 — Bir maddenin tayin-i esamiyle reye vaz'ı on beş zat tarafından talep olunmadıkça, yahut bu yolda vâki olan münferit teklif heyet-i umumiyece taht-i karara alınmadıkça rey-i işarîyle ittihaz-ı karar olunur.

Heyet-i İdare ve Vezaifi

Madde 6 — Grupun bir reis, iki reis vekili on iki âzâdan mürekkep bir heyet-i idaresi olup grup heyet-i umumiyesince rey-i hafi ile intihap olunur.

Madde 7 — Heyet-i idare grupun heyet-i faalesi ve umumi kongreye kadar da bütün memleketteki Müdafaa-i Hukuk teşkilâtının idare-i merkeziyesidir. Heyet-i idare Büyük Millet Meclisinde mevzu-u müzakere olacak mevaddı takip ve tetkik ederek tesbit edeceği nikat-ı nazar hakkında grup âzâsını tenvir edeceği gibi bu mesailin mühimlerini grup heyet-i umumiyesine dahi arzeder. Heyet-i idare dahilî ve haricî vaziyetlerden mütemadiyen haberdar olmak ve cereyan-ı ahvalden grup âzâsını haberdar eylemek heyet-i umumiyeye dahi arz-ı keyfiyet etmek üzere İcra Vekilleri Heyetiyle muhafaza-i temasa itina eder.

Heyet-i umumiyece müzakere olunacak mesailin ruznamesini tanzim, grup âzâsı tarafından vaki olacak teklifleri takip ederek icaplarını icra ve bunlardan lâzımgelenlerini ruznameye ithal, grup heyet-i umumiyesini içtimâa davet, müzakeratı idare, zabıtnameyi tanzim, heyet-i umumiyede taayyün edecek nikat-ı nazarın müdaafasını temin ve sair muamelât-ı idareyi ifa hususatı dahi heyet-i idarenin cümle-i vezaifindendir. Grupun kitabet, sandık eminliği ve idare memurluğu gibi hidemat ve vezaifi heyet-i idarece içlerinden tayin olunacak zevata tevdi olunur.

Madde 8 — Heyet-i idarece müzakere âzânın nısfından bir ziyadesiyle icra ve ekseriyet-i ârâ ile ittihaz-ı mukarrerat olunur. Tesavi-i ârâ vukuunda müzakeratı idare eden reisin bulunduğu taraf tercih olunur.

Madde 9 — Grup namına icra olunacak masarif heyet-i idare kararıyle yapılır.

Madde 10 — Heyet-i idare intihabı her altı ayda bir tecdit olunur. Aynı zevatın tekrar intihabı caizdir.

Kontrol Heyeti

Madde 11 — Heyet-i idarenin her tebdilinde grupça üç zattan mürekkep muvakkat bir malî kontrol heyeti intihap olunarak grup hesabatı rüyet ve netice heyet-i umumiyeye arzolunur.

İhtisas Encümenleri

Madde 12 — Müdafaa-i Hukuk Grupunun imkân elverdikçe teşkil edilmek üzere siyaset, idare, iktisat, sıhhat ve maarif işleri, hukuk ve içtimaiyat mesaili ile te-

vaggul edecek ihtisas encümenleri olacaktır. Bu encümenlerin sahib-i ihtisas âzâları heyet-i idarece tefrik ve terkip olunarak faaliyete sevkedilecek ve her encümen vücuda geldikçe heyet-i umumiyeye arz-ı malûmat olunacaktır. Heyet-i idare Müdafaa-ı Hukuk teşkilâtına dahil olmak şartiyle bu encümenlere Büyük Millet Meclisi haricindeki erbab-ı ihtisastan dahi âzâ alabilir.

Madde 13 — Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grupu madde-i esasiyesiyle nizamnamesini kabul eden her Büyük Millet Meclisi âzâsı grupa dahil olabilir.

Madde 14 — Grupa dâhil olmak istiyen âzânın gerek şahsen müracaatı ve gerek âzâdan bir zatın teklifi üzerine keyfiyet heyet-i idarenin mütaleasiyle beraber heyet-i umumiyeye sevk ve istihsal olunacak karara göre muamele ifa olunur.

Madde 15 — Grupun masarif-i zaruriyesine karşılık olmak üzere grup âzâsının her birinden şehrî bir lira alınır.

Madde 16 — Grup âzâsından istihzalı takriri vereceklerin evvel emirde meseleyi heyet-i idare tarikiyle grup heyet-i umumiyesinden geçirmeleri lâzımdır. Bu gibi mesail müstacelen müzakere olunur.

Madde 17 — Grup mukarreratı hilâfına hareketleri sabit olan âzâ heyet-i idarenin teklifi üzerine heyet-i umumiye kararıyle müstafi addolunur.

III

[İKİNCİ ?] GRUP NİZAMNAME-İ DÂHİLİSİ*

1337 (1921)

Mukaddime

Madde 1 — Büyük Millet Meclisinde müzakeratın hüsn-ü cereyanını temin maksadiyle fikirleri ve kanaatleri müttehit veya mütekarrip arkadaşların içtimâından mütevellit bir kütle teessüs etmiştir. Faaliyeti şimdilik Meclisin mesai-i dâhiliyesine maksur olan kütlenin teşekkülünü icabeden sebepler şunlardır:

A) Büyük Millet Meclisi itilâf devletlerinin Türkiye camiasını parçalayıp mahvetmeye matuf suikastlarına karşı vahdet ve istiklâl-i milliyi müdafaa azmiyle teşekkül etmiş ulvi bir heyet-i inkılâbiye demek olduğu halde ehemmiyetli ehemmiyetsiz muhtelif mevaddın müzakeresinde bazan hasbelbeşeriye bu yüksek gayenin unutulabilecek bir vadiye dökülebileceği ve âdi parlamento hayatlarında ancak cereyan edebilen lüzumsuz sözlerle izaa-i evkat edildiği görülmüş ve bu ahvalden vekar ve haysiyet-i Meclisin de az çok müteessir olabileceği nazar-ı dikkate alınmıştır. Kütleyi teşkil eden arkadaşlar Meclisin yalnız Türkiye'de değil, cihan içinde haiz-i ehemmiyet ve azamet olan tarihte şimdiden büyük bir mevki işgal etmiş bulunan bu mahiyet ve gayesinin ancak Meclis dâhilinde müttehit ve mütekarribülefkâr arkadaşlar arasında hususi bir teşkilât ile kabil-i hıfz ve idame olduğuna kanaat getirmişlerdir.

B) Kütle bir fırka olmamakla beraber Misak-ı Milli hudutları dâhilinde temin-i istiklâl edecek müdafaa-i milliyede ve onun şerait-i dâhiliye ve hariciyesinde menfi bir vaziyette kalmıyarak bilhassa müsbet sahada o işlerin azamî ciddiyet ve mükemmeliyetle, tamamen mahalline masruf mesai-i mütemadiye ile yürütülmesini iltizam, talep ve tâkibederler.

C) Grup âzâsı temin ve idamesi matlûb-u milli olan vahdet ve istiklâlin ancak hayat-ı idariye ve iktisadiyemizde husule getirilecek terakkiperver bir cereyan-ı inkılâp ile kabil-i tekmil olduğuna ve hâkimiyetin bilâkayd-u şart millete râci olduğu esasını tatbikatta bir hakikat-i cariye halinde koymanın maddî ve manevî büyük mesaiye mütevakkıf bulunduğuna kani ve bu idrâk ve kanaatin bütün icabatında samimîdir.

D) Kütleye iştirâk eden arkadaşlar bir kısım âzâ-yı Meclis için esasen pek tabiî bir hal ve hareket sayabilecekleri muhafazakârlığın müfrit ve medhûl bir şekil taassubuyla tecellisini hoş bulmadığı gibi memleket dahilinde yenilik namı altında ahlâk-ı milliye ile kabil-i telif olmıyacak mukallidlik temayülâtını da kezalik muvafık görmemektedirler. Dinimizin mani-i terakki olmadığına mu'tekid olan kütle memlekette tekarrür etmesini istediği müterakki hayat-ı cedîdenin zaten milletin dinî ve millî ihtiyacı haricinde şeyler olamıyacağı esasını bütün vuzuh ve şümulü ile müdriktir.

H) Hulâsa, grup âzâsı Büyük Millet Meclisi şeklindeki ittihad-ı milliye cephede olduğu kadar bunların gerisinde de ilerisinde de bir saik ve bir hedef tanırlar ki o da cihanın elyevm içinde yuvarlandığı inkılâb-ı azîme mütenazır olarak mille-

* *Ibid.*, s. 12-15. Hâkimiyet-i Milliye Matbaasında basılmıştır.

timizin dahi tam ve kâmil bir halâs ve necata mazhariyetinden ibarettir. Bu efkâr ve mülâhazatın toplu bir surette göz önünde bulundurulması ve Meclis müzakeratının bu esasları ihmal eden vadilere düşebilmekten uzak tutulması maksadiyledir ki birtakım arkadaşlar kendi aralarında teşkilât-ı hususiye vücuda getirmiye lüzum görmüşlerdir.

Madde 2 — Grupun biri ona iştirak eden âzânın heyet-i umumiyesi, diğeri heyet-i idaresi olmak üzere iki heyeti vardır. Grupun gerek alelıtlak mesail-i idariye ve içtimaiyeyi ve gerek havale olunan hususatı tetkik etmek üzere ihtısas heyetleri de olacaktır.

Madde 3 — Heyet-i İdare, Heyet-i Umumiyede rey-i hafi ile intihap olunan yedi kişiden mürekkeptir. Yediye kadar ihraz-ı ekseriyet edenler heyet-i idareyi teşkil ederler. En fazla ihraz-i ekseriyet eden diğer dört kişi sıra ile namzet tefrik edilerek inhilâl vukuunda heyet-i idareye dahil olurlar. Heyet-i İdare âzâsının tekrar intihapları caizdir.

Madde 4 — Heyet-i İdare üç ay için intihap olunarak bu müddetin hitamında yeniden intihap icra kılınır. Heyet-i Umumiye kararıyle Heyet-i İdare vaktinden evvel de tecdit olunabilir.

Heyet-i İdarenin vezaifi Heyet-i Umumiyenin ruzname-i müzakeratını ihzar etmek, Mecliste müzakere olunacak mevaddı tâkibederek grup Heyet-i Umumiyesini alelâde içtimâat haricinde ledeliktiza içtimâa davet, İcra Vekilleri ile temasta bulunarak cerayan-ı ahvali tâkib ve bunlardan Heyet-i Umumiyeyi haberdar etmek ve grupun idare umurunu tanzim ve tedvir eylemek gibi şeylerdir.

Heyet-i İdare âzâsı kendilerine müterettip vazifeleri kendi aralarında icabına göre ifa ederler. Heyet-i İdarenin reis-i müstakilli yoktur. Maamafih teshilen lilumûr umuma merci ve muhatap ve icabında kütle namına müteşebbis olmak üzere heyet-i idare âzâları kendi aralarında birini kâtib-i umumî olarak temyiz ederler.

Madde 5 — Grup âzâsı Meclise vermek istiyebilecekleri takrirleri ve grup heyet-i umumiyesine arzedecekleri meseleleri evvelemirde heyet-i idareye tevdi ederler; heyet kendisine verilecek takrirleri, ilk heyet-i umumiye ruznamesine ithal ve bu meselelere dair cemetmiş olacağı malûmatı heyet-i umumiyeye arzeder. Âzânın bir sebeb-i müstacel ve mübrem olmaksızın doğrudan doğruya heyet-i umumiyeye mesele arzetmemesi hususu tercihen kabul edilmiştir.

Madde 6 — Grup âzâsı Meclisin mesai-i dâhiliyesinde hakikaten bir kütle halinde mütesanid hürmet [hareket] etmek esasını kabul etmişlerdir. Bu esasın tatbiki Mecliste müzakere olunacak mesailde grupun evvelce hazırlanmasiyle kabil addedilmiştir. Heyet-i idare mecliste mevzu-u bahsolan mesaili Meclisten evvel liecelilmüzakere grup heyet-i umumiyesine arzetmekle bilhassa vazifedar olduğu gibi grup âzâsından her biri bu babdaki ittılââtı üzerine heyet-i idarenin nazar-ı dikkatini celbetmekle mükelleftir.

Madde 7 — Heyet-i umumiye alelade hafta iki defa içtimâ ve âzâ-yi mürettebesinin nısfından bir fazlasiyle icra-yi müzakere ve ekseriyetle ittihaz-ı karar eyler. Heyet-i idarenin göreceği lüzum ve yapacağı davet üzerine icabettiği kadar fevkalâde içtimâlar akdolunabilir. Muayyen ve malûm olan meselelerde tahrirî olarak rey verilmesi muteberdir. Ekseriyetle ittihaz olunan kararlar grupun heyet-i umumiyesi için mutâdır. Grupun her içtimâ-ı umumisi için bir reis intihap olunur.

Madde 8 — Mecliste müzakere olunacak mesailin kâffesinde grupun heyet-i umumiye müzakeresiyle tahassül etmiş bir fikir ve nazarı olmak lâzımdır. Maama-

fih Mecliste âni olarak zuhûr eden ve tecil-i müzakeresi kabil olmamak yüzünden heyet-i umumiyece müzakeresine imkân bulunamıyan mevadda heyet-i idarenin bulabildiği arkadaşlarla bilmüzakere ittihaz edeceği karara ittiba olunacaktır.

Madde 9 — Mecliste müzakere olunacak mesail grupça ittihaz olunan nokta-i nazar dahilinde olmak üzere âzâdan her istiyen söz söyliyebilir. Maamafih mesail-i mühimmede grup eğer lâzım ve faydalı addederse söz söyliyecek hatiplerini tefrik ve tavzif edebilir.

Madde 10 — Grup âzâsı kendi verecekleri reyden başka grupun nokta-i nazarını muvaffak kılmak için çalışmayı da vazife bilirler.

Mevadd-ı İdariye

Madde 11 — Grupa dâhil olmak istiyen her âzânın işbu nizamnamenin matbu bir nüshası nihayetine hatt-ı desti ile; «İşbu nizamname-i dâhiliyi okudum. Muhteviyatını tamamen kabul ederek grupa dahil oluyor ve ahkâm-i mündericesine ittiba etmeyi vazife-i hamiyet biliyorum.» ibaresini tahrir ve imza etmesi kâfidir.

Madde 12 — Makbul ve meşru bir özür olmaksızın grupun ve meclisin içtimâlarına devamdan ve grupun nokta-i nazarlarının yürümesini temine çalışmaktan geri kalınmak caiz değildir.

Madde 13 — Grup âzâsının yalnız hayat-ı teşriiyelerinde değil, vekâlet-i milliye vazifesini hâmil bulundukları müddetçe hayat-ı umumiyelerinde dahi gaye-i vazifemizin azametine muvafık ahlâk ve seciye ile temayüz etmeye itina edecekleri şüphesiz addolunmuştur.

Madde 14 — Grupun esasat ve mukarreratına ittiba'da kusur ve noksanı olanlar hakkında heyet-i umumiyece ittihaz-ı karar edilir.

Madde 15 — Grupun masarif-i zaruriyesine medar olmak üzere âzâdan beheri ilk defa duhuliye olarak beş ve müteakiben aylarda şehrî iki lira aidat verir.

Madde 16 — Grupa mahall-i içtimâ olacak bir klüp ile levazımını ve bu binanın idaresini heyet-i idare deruhde ve ifa eder.

IV

[Dokuz Umde] BEYANNAME*

8 Nisan 339

Memleketi ve milleti inhilâl ve izmihlâl felâketinden kurtarmak için milletten aldığı salâhiyet-i mutlaka ile içtimâ eden (Türkiye Büyük Millet Meclisi) hâkimiyet-i milliye esasatına müsteniden bir halk devleti ile hükûmeti teşkil etti.

Deruhte ettiği vezaif-i milliyenin kısm-ı mühimmini üç senelik mütemadi mesâisile ifa eylemiş olan Meclis 1 Nisan 1339 tarihinde tecdid-i intihabata müttefikan karar verdi.

Önümüzdeki devrede inşallah takrir-i müsalemet müyesser olacağından iktisadî tekemmülâtını temin, her nevi teşkilâtımızı itmam ve ikmal ve bu suretle mülk ve milleti refaha nail etmek gaye olacaktır.

Yeni devre-i mesâide Meclisin ekseriyetini bu gaye etrafında toplamak ve memleketi hâkimiyet-i milliye dairesinde siyasi teşkilâta mazhar etmek için bir Halk Fırkası teşekkül edecektir.

Mecliste elyevm müteşekkil (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grupu) Halk Fırkasına intikal edecektir.

Mezkûr Fırkanın, halk hâkimiyeti, teceddüt ve inkişafat-ı maddiye ve maneviye esasatına müpteni mufassal ve muntazam bir programı bilcümle âzâsının nazar-i münakaşa ve tasvibine arzedilecektir.

Buna intizaren Grupumuz aşağıdaki umdelerle yeni intihabata iştirake karar vermiştir.

Bu umdeler memleketin en müstacel ihtiyacatı ve bir çok erbab-ı ihtisasın mütalâatı ve bilhassa İzmir'de bütün memleket mümessillerinden müteşekkil olarak in'ikat eden iktisat kongresi mesâisi dahi nazar-ı dikkate alınarak tesbit edilmiştir.

Umde 1

Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil tedvir etmesi esasına müstenittir. Milletin hakiki ve yegâne mümessili (Türkiye Büyük Millet Meclisi) dir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin haricinde hiçbir fert, hiçbir kuvvet ve hiçbir makam mukadderat-ı milliyeye hâkim olamaz.

Binaenaleyh bilcümle kavaninin tanziminde, her nevi teşkilâtta, idarenin alelûmum teferruatında, terbiye-i umumiye ve iktisat hususunda hâkimiyet-i milliye esasatı dahilinde hareket olunacaktır. İcra Vekillerinin vazife ve mesuliyeti kanunu, vilâyatın mahallî umurda manevi şahsiyetlerini ve muhtariyetlerini istimal edebilmelerini kâfil olan şûralar kanunu, vilâyetlerin iktisadi ve içtimai münasebetleri itibarile birleştirilerek müfettiş-i umumilik teşkili kanunu, nevahi kanunu süratle intaç ve tatbik olunacaktır.

Umde 2

Saltanatın ilgasına ve hukuk-u hâkimiyet ve hükümraninin gayr-i kabil-i terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere Türkiye halkının mümessil-i hakikisi olan Büyük

* T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, s. 580-82.

Millet Meclisinin şahsiyet-i maneviyesinde mündemiç bulunduğuna dair 1 Teşrinisani 1338 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisinin müttefikan verdiği karar lâyetegayyer düsturdur.

İstinadgâhı Türkiye Büyük Millet Meclisi olan makam-ı hilâfet, beynelislâm bir makam-ı muallâdır.

Umde 3

Memlekette emniyet ve asayişin kat'iyetle muhafazası en mühim vazifedir.

Bu gaye milletin arzu ve ihtiyacına mutabık olarak temin edilecektir.

Umde 4

Mahkemelerimizin bilhassa seri bir surette tevzi-i adalet edebilmeleri temin edilecektir. Bundan başka külliyat-ı kanuniyemiz ihtiyacat-ı milliyeye, ilm-i hukukun telâkkiyatına göre yeni baştan ıslah ve ikmal olunacaktır.

Umde 5

1 — Âşar usulünde halkın şikâyet ve mağduriyetini mucip olan nıkat esaslı bir surette ıslah edilecektir.

2 — Tütün ziraat ve ticaretini milletin azamî nef'ine göre temin edici tedbir alınacaktır.

3 — Müessesat-ı maliye çiftçilere, sanayi ve ticaret erbabına vesair bilcümle erbab-ı mesaiye kolaylıkla para ikraz edecek surette ıslah ve teksir olunacaktır.

4 — Ziraat Bankasının sermayesi tezyit olunacak, çiftçilere daha kolay ve daha vâsi yardım edebilmesi temin edilecektir.

5 — Memleketimiz çiftçilerine ziraat makineleri vâsi mikyasta ithal olunacak ve çiftçilerimizin âlât ve edevat-ı ziraiyeden kolaylıkla istifade etmeleri temin kılınacaktır.

6 — Mevadd-ı iptidaiyesi memleketimizde bulunan mamulâtı ve mesnuatı memleket dahilinde vücude getirmek için himaye ve teşvikat icrası ve mükâfat itası suretlerile azamî tedabir alınacaktır.

7 — Müstacelen muhtaç bulunduğumuz demiryolları için hemen teşebbüsat ve fiiliyata başlanılacaktır.

8 — Tahsil-i iptidaide tedrisatın tevhidi ve bilümum mekteplerimizin ihtiyacatımıza ve asrî esasata tevfiki ve muallim ve müderrislerimizin terfih ve ikdarı temin edilecektir. Vesait-i münasebe ile halkın tenvir ve talimine de tevessül olunacaktır.

9 — Sıhhat-i umumiyeye ve muavenet-i içtimaiyeye ait müessesat ıslah ve teksir edilecek ve sây-ü amelî erbabını himaye edici kanunlar yapılacaktır.

10 — Ormanlarımızdan terakkiyat-ı fenniyeye muvafık surette istifadeyi, maadinimizin en nâfi tarzda işletilmesini ve hayvanatımızın ıslah ve teksirini temin edecek esaslar vazolunacaktır.

Umde 6

Hizmet-i fiiliye-i askeriye müddeti tenkis olunacaktır.

Bundan başka okuyup yazmak bilenlerin ve orduda okuyup yazma öğrenenlerin müddet-i hizmeti bir derece daha azaltılacaktır.

Ordu mensubininin temin-i refahı bilhassa mültezemdir.

Umde 7

İhtiyat zabitanının hayat ve istikballerini kendilerine ve memlekete en nâfi bir surette temin etmek esaslı bir hedefimizdir.

Müdafaa-i memleket ve istiklâl-i millet uğrunda malûl kalan mensubin-i askeriye ve efrad-ı millet ile alelûmum mütekaidin ve eytam-ü eramilin zaruret ve sefaletlerine meydan bırakmıyacak tedabir ittihaz olunacaktır.

Umde 8

Halk umurunun azamî süratle intacı faal, muktedir, müstakim bir silsile-i memurinin kemal-i intizamla ve usul ve kanun dairesinde iş görmesine mütevakkıf olduğundan sınıf-ı memurin bu nokta-i nazardan ikmâl edilecek ve bütün şuabat-ı devlet daimî teftiş ve murakabeye tâbi tutulacaktır. Diğer taraftan memurinin nasp, azil, terfih, masuniyet, mes'uliyet, tekaüt ve taltifleri tesbit edilecektir.

Münevveran-ı memleketten ve mesalik-i muhtelife erbab-ı ihtisasından şuabat-ı umur-u devlette en nâfi bir surette istifade edilmek mukarrerdir.

Umde 9

Harap olan memleketimizin süratle tamir ve ihyası zımnında devletçe ittihaz olunacak tedabirden başka inşaat ve tamirat için yer yer şirketler teşekkülü teşvik ve temin ve ferdî teşebbüsleri himayeye medar olacak ahkâm vazolunacaktır.

Sulh Hakkındaki Nokta-i Nazarımız :

Millî, iktisadî, idarî istiklâlimizi behemehal temin etmek şartile sulhün iadesine çalışmaktır. Bu şeraiti temin etmeyen sulh muahedesi kabul olunamaz.

8 Nisan 339

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk
Cemiyeti Reisi
Gazi Mustafa Kemal

V

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ..... livası Heyet-i Merkeziyesi

MÜNTEHİB-İ SÂNİ İNTİHABINDA NAZAR-I DİKKATE ALINACAK ESASAT

Heyet-i Merkeziyenin, kaza ve nevahi heyetleriyle birlikte içtimâında takarrür ettiği veçhile, müntehib-i sânilerin intihabında berveçh-i âti hususat ehemmiyetle nazar-ı dikkate vaz' olunur:

1 — Sâbıkada İstanbul ve bilâd-ı selâse dörtyüz kadar müntehib-i sâni çıkarmakta idi. Muaddel İntihap Kanununa tevfikan bu defa, müntehib-i sâni adetleri üçbine karip olacaktır. İstanbul'da takriben bin mahalle mevcut olduğundan, her mahallenin vüs'atine göre 1 - 5 müntehib-i sâni çıkacağı tahmin edilmektedir. Her mahallenin müntehib-i sâni adedi, mezkûr mahalle nüfus-u zükrü mecmuunun ikiyüze taksiminden çıkacak haricî kısmettir. Kanun-u âhir mucibince küsurat hakkında da bervech-i âti muamele ifa olunur: üçyüze kadar bir, üçyüzbirden beşyüze kadar iki, beşyüzbirden yediyüze kadar üç, ilâh,..

2 — Nahiye merkezleri berveçh-i âti hususatı nazar-ı dikkatte bulundurmakla mükelleftir:

Elif. Müntehib-i sâni namzetlerinin, nahiyenin muhtevi olduğu karyeler (yani İstanbul'da mahalleler) ahalisinden olması müreccahtır. Bu suretle müntehib-i evveller, rey verecekleri zevatı bilerek reylerini istimal eder ve temin-i ekseriyete muvaffakiyet hasıl olur.

Be. *Müntehib-i sâni namzetlerinin Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin umdelerine sadık zevattan olmasına bilhassa itina edilecektir.* Bu suretle, istiklâl ve istihlâs-ı vatan gayesi etrafında toplanan zevatın temin-i muvaffakiyet için atacakları ilk adım bu olduğundan, bilâhare Cemiyetin namzetlerinin de muvaffakiyetine hizmet edeceklerdir demektir.

Cim. Her mahallenin çıkaracağı müntehib-i sâni namzetleri, mevadd-ı anifedeki şeraite muvafık olmak şartıyle mahallelerin erkân ve heyet-i ihtiyariyesiyle vuku bulacak temas ve mahallenin üzerinde teksif-i âra edeceğine kanaat getirilen zevattan olmasına *nevahi merkezleri* bilhassa dikkat edeceklerdir. Bu hususta *kaza ve liva heyetleriyle de sık sık temas edilmeli* ve aşağıda bahs edilecek olan «intihap heyetleri» âzâlarının da hizmetinden azamî istifade olunmalıdır.

Dal. Mahallelerde müntehib-i sâni namzetlerinin müntehib-i sâni namzetlerinin iraesinde mütezat fikirlerin zuhuruna mani olmak ve mahalle efkârını namzetler üzerinde teksif edecek surette hareket etmek nahiye ve mahalle heyetlerinin en büyük ve mühim vazifesidir.

İstihsal-i âra esnasında liva, kaza, nahiye, mahalle veya karye heyetlerinin vazifesi

Müntehib-i sâni namzetlerinin esamisinin tamamen tahakkuku, liva heyet-i merkeziyesi tarafından işbu esamiyi muhtevi cetvellerin (yani intihap pusulalarının) tab' ve tevzii üzerine malûm olacaktır. Tevziden sonra, intihabın selâmeti ve temin-i mu-

vaffakiyeti liva, kaza, nahiye, mahalle ve kurra heyetlerinin dûş-i hamiyet ve faaliyetine mevdudur.

İşbu heyetler :

1 — Mıntıkaları dahilinde intihap pusulalarının muntazaman tevzi edilmiş olmasına,

2 — Tekrar tab' veya teksiri halinde, intihap pusulasında muharrer isimlerin tahrif veya tebdili veya aynı şekil ve surette sahte cetveller tevzi edilmemesine,

3 — «İntihap heyetleri»nin faaliyetine ve istihsal-i ârâya başlanılan mahallerin vüsatine göre suret-i tevziine,

4 — Mahallelerin muntazaman teftişlerini temine,

5 — Vukuu ihbar edilecek suitefehhümün hemen bertaraf edilmesi hususunda birlikte ittihaz-ı tedabire mecburdurlar.

Kendilerine en mühim vazife teveccüh eden; nevahi, karye veya mahalle heyetleridir. Yukarıda izah edilen mevaddan kendilerine taallûku olanları hiçbir suretle nazar-ı dikkatten dür tutmamakla beraber, berveçh-i âti hususatı da *kemal-i ehemmiyet ve dikkatle takip edeceklerdir :*

1 — Rey sandıklarının vakitsiz kapanmamasını ve müntehib-i evvellerin mahallelerde en çok bulundukları zamanlarda sandıkların açık olması ve bu hususta mümanaat vaki olursa *resmi ve kat'i* bir surette bertaraf edecek esbaba tevessül için *daima* müteyakkız bulunmak,

2 — Sandıkların emin mahallerde olmasını temin etmek,

3 — Mahallelerin bu gibi hususattaki müracaatlarının hiç vakit zayi etmeksizin is'afı veya kendilerince imkân yok ise hemen kaza heyetine müracaat etmek,

4 — Rey sandıklarının alelacele kaldırılarak müntehib-i evvellerin tamamen rey vermemelerine sebebiyet verenleri hemen merciine şikâyet ve aynı zamanda mafevk heyetlere ihbar eylemek,

5 — İstihsal-i ârâ esnasında kanunun bahş ettiği bütün selâhiyetlerin müntehib-i evveller tarafından istimaline dikkat etmek ve herkese tavsiyede bulunmak lâzımdır.

İntihap Heyetleri :

Her nahiye dahilinde, nahiyenin vüsatine göre 3 - 5 zattan mürekkep bir intihap heyeti olacaktır.

Bu zevatın vazifeleri, intihap mesâisini suret-i daimede kontrol ve teminden ziyade *teshildir.* Bu zevatın, bilhassa çok dolaşmaları, çok çalışmaları lâzım gelmektedir; nahiye heyetleri tarafından bu evsaf nazar-ı dikkate alınarak intihap edilmesi ve isimlerinin kendilerine tebliğinden evvel bera-yı tasdik mafevk heyete bildirilmesi icap eder.

Vazifeleri : nevahi heyetlerine ifa-yı vazifede muavenet ve mahalleden mahalleye dolaşarak, istihsal-i ârâ esnasında müntehib-i evvelleri ikaz ve hatta kapılarını çalarak intihaba davet olacaktır.

Liva, kaza, nahiye, karye ve mahalle heyetleri; intihabın başladığı andan itibaren —şimdiye kadar olduğu gibi— artık komisyon halinde fasılalı içtimâdan sarf-ı nazarla, hergün muayyen zamanda kısa müddetlerle içtimâ ve teati-i fikir edecekler ve intihabın icap ettirdiği kararları serian ittihazla bulunmak üzere *mıntıkaları dahilinde daima teftiş* yapacaklardır.

1923 genel seçim kampanyasıyla ilgili olarak, (matbu bir nüshası elimde bulunan) Birinci Grub'a ait yukarıdaki belgeye karşılık, İkinci Grub'un herhangi bir bildirisine rastlamadım. Ancak, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yürütme kurulunun 1921 başlarında toptan istifasıyla onun yerine kurulmuş olup, daha sonra İkinci Grup'la özdeşleşen Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi'nde 24/3078 numarada kayıtlı olarak bulunan aşağıdaki bildirisi, yerel düzeyde de olsa, İkinci Grub'un dinci kanadının plâtformu hakkında bir fikir verebilir.

Ey ümmet-i Muhammed, ey aziz hemşehrilerimiz:

MUHAFAZA-İ MUKADDESAT VE MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ ERZURUM HEYET-İ MERKEZİYESİ BEYANNAMESİ

Harb-i Umumî felâket-i uzması akabinde kürre-i arzdaki üç yüz elli milyon Müslümanın gözbebeği olan kürsi-i muallâ-yı hilâfet-i İslamiyyenin makarriyle ânâ merbul bir nice memalik-i İslâmiyyenin düşman-ı biamanlarımız tarafından nasıl işgal ve tarümar edildiği ve bu meyanda hakikaten her kabza-i hâki bir şehit kaniyle yoğurulmuş güzel vatanımız Erzurum'umuzun da kimlere peşkeş çekilmek istenildiği cümlemizin malümudur. İşte böyle bir zamanda idi ki erbab-ı azm ve himmetin delâletleriyle yer yer teşekkül eden Millî Müdafaa cemiyetlerinden biri de Erzurum'umuzda meydana gelmiş ve derd ortağımız olan civar vilâyetlerle dertleşip çareler aramak üzere Erzurum'da bir kongre akdine derhal teşebbüs edilip tevfik-i ilâhi sayesinde akd olunan kongrede derdlerimiz ortaya ve bu derdlerin davasının ancak fedakârane çalışmak ve dinsiz, namussuz esir yaşamaktansa din ve şerefiyle ölmeği tercih etmekten ibaret olduğuna karar verilmiş idi. Ve bu suretle taazzuv eden Vilâyat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bilâhare kesb-i tevessüyle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti halinde inkişaf ederek şarkan ve garben pay-i âdadan tathir ve müdafaasına azm ve teşebbüslerle lütf-ü ilâhî sayesinde her cihette muvaffakiyetler husül bulmağa başladığı bir esnada idi ki, kimlerden ibaret olduğu mukaddema neşr olunan bir beyannamemizde kaydü işaret edilen bazı muhteris ve menfaatperestler vaktiyle şarktan kopmuş ve bunca mamureleri harap ve bisaab edip bir memleket dahilinde milyonlarla mahlukâtı diğerine boğdurup boğazlattırarak hâk-i helâke sermiş ve açlık ve sefaleti insan eti yemek derecesine getirmiş olan bir fikir ve âkide-i bâtıla fırtınalarını memleketimize sokup ordu ve saire gibi maddî ve manevî kuvvetleri devirmeğe ve bir hercümerc meydana getirerek bu meyanda kendileri bir baş olmak ve halkın bütün hukuk ve emvalü ırzü namus ve mukaddesatını yıkıp enkazı üzerinde kendilerine bir mevki-i istifade ve tahakküm ihzar etmek teşebbüsüne düşmüşler ve hatta pâk ve nezih olan Müdafaa-i Hukuk ahkâm ve gayeleri meyanında bu gibi melânet ve mefsedetleri yerleştirmek suretiyle bile bir istihale ve bir inkılâp vücude getirmek üzere hemen fiiliyata geçmek üzere idiler ki Erzurum'un pâk ve dindar nâsiyesi yine parlayıp buraca infisaha uğratılmış olan cemiyeti yeniden Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk namiyle bitteşkil zulmetalûd efkâr-ı fâsidenin mahiyetini meydana koyarak muhiti tenvir ve müteşebbislerinin görüp tanımak istemedikleri hak ve hakikati gözlerine sokmuş ve dikelmiş kafalarını aşağı indirtmiş idi. Cemiyetin teşkili bütün âraz-ı fâside ve âmâl-i ihtiras menfaatperestane şâibelerinden münezzeh gaye ve meslekî isminin medlûlünden ibaret olarak sırf kudsî ve nezih bir emel-i dindâraneye münhasır olmak üzere vukua geldiğinden şimdiye kadar başka vadilerde hiç bir şeyle alâkalanmayıp dahil ve hariçte din ve milletin düşmanlarının tecavüzlerine karşı icabeden mukabele ve müdafaa-i mümkinede bulunulmuş-

tur. İşte bu kere Meclis-i Millînin tecdiden intihabata karar vermesi üzerine hak veya bâtıl bir takım fikir ve düşünce sahiplerinin kendi fikir ve düşüncelerini âtide tervic için esbab hazırlamak üzere halen müsait buldukları meydan-ı faaliyete atıldıkları şu esnada yine bir takımlarının da buralarca alttan alta ve bin türlü ruya kisvelerine bürünerek ve suret-i haktan görünerek faaliyete getirdikleri hatta meb'us namzedi olmak üzere mülhakata, şuraya buraya bir takım esami ve listeler idsaliyle ezhân-ı ahaliyi iğfal ve taglit ve desiseler istimaliyle birer meb'usluk elde ederek âtide efkârü amâl-i şahsiyye ve menfaat ve ihtirasat-ı hasiselerini daha serbest ve kuvvetlice temine teşebbüs ve gayret etmekte oldukları görülüp anlaşılmıştır. Bu gibiler ileride yine milletin âmâl-i efkâr-ı kudsiyye ve âdâb-ı milliyyesiyle gayr-i kabil-i telif ve taban tabana zıd bir takım vaziyetler ihdasiyle de mukadderat-ı miileti melabeye çevirip mukaddesat-ı millete tecavüzkârane harekâtta bulunacakları ve millet ve memleketin menafi-i âliyesi zararına olsa dahi menafi-i şahsiyelerini takibi elden bırakmayacakları emsal ve asar-ı sâbitesiyle taayyün ve tezahür etmiş olduğundan ve bu noktadan keyfiyet cemiyetin gayeü âmâl-i mübeccelesiyle alâkadar görüldüğünden dindar ve muhterem ahalimizin pişegâhına âtideki nukatı selâmet-i umumiyye nâmına arz ve izahı bir vazife telâkki eyledik.

1 — Siyaset-i hariciye ve ahval ve vaziyet-i dahiliyemiz itibariyle hakikaten tarihimizin şimdiye kadar kaydetmediği gayet nazik ve mühim ve hayat memat tâbirine bihakkın maasıdk bir noktada bulunduğumuz ve işte bu defa toplanacak meclisin ciddi olarak millet ve memleketin ba berat-ı istiklâl ve saadatını istihsal veyahut maazallah mahv-ü nâbud olması esbabı istihzar etmiş olacağı kemal-i ehemmiyetle her dakika nazar-ı dikkatte tutularak ana göre hareket edilmesi.

2 — Birinci derecede müntehip olan umum ahalimizin doğrudan doğruya meb'us olabilecek kimseleri tanıyıp bilmek talipleri yekdiğerinden tefrik ve temyiz etmek imkân-ı maddisi olmamakla beraber zaten hal-i hâzırda mevcut intihap kanunu da intihabâtı iki derece üzerine tertip ettiğinden ahalimizin bidayet-i emirde meb'uslardan ziyade intihap edeceği müntehib-i sânilerin dindar ve Allahtan korkar, hatır ve gönülden ziyade hak ve hakikate riayetkâr ve müntehib-i sâniliği kendisine yalnız bir rif'at ve leddel-kaza âlet-i menfaat değil milletin kendisine tevdi ettiği azim bir emanet olup ehline tevdi etmediği halde huzur-u bâri ve ind-i ahalide mes'ul ve şerr-i mesar olacağına iman ve itikad etmiş kimselerden intihap edilmesine son derecede gayret ve itina etmek.

3 — Müntehib-i sâni olacak zevat da balâdaki fıkralarda beyan olunan cihetleri tamam ve hakikî manasiyle düşünerek sandığa atacağı bir rey pusulasiyle milyonlarla halkın din ve dünyasına ve ırz ve namusuna müteallik hukuk ve mukadderatını birkaç kimseye tevdi etmekte olduğunu derpiş ederek ve hatta bu babta havf-ı ilâhîden elleri titreyinceye kadar tefekkür ve mülâhaza ederek ondan sonra sandığa rey puslasını atmak.

4 — Yüksek Erzurum'umuzun vaziyet-i siyasîyyesi, yalnız civar vilâyetler veya havza-i hükûmet dahilindeki memalikçe değil, bütün memalik ve hükûmetlerce pek dakik surette telâkki ve takip edilmektedir. İntihabât ve saire gibi bir takım siyasi hareketlerde bizim atacağımız her adım pek çok mânâlar ifade ve pek büyük tesirler icra edeceği gibi bililtizam mânâlara çekilmek ihtimali de mevcuttur ki, işte bu noktadan da hey'et-i umumîyemizin bahusus müntehib-i sânî olacak zevatın pek müteyakkız bulunması ve siyaset-i umumîyye-i devlet ve milletin eser-i zaafı telakkî edile-

cek bir yanlış hareketin pek büyük mazarratlar tevlid edeceğinin daima piş-i mülâhazada tutulması.

5 — İşte cemiyetimizce ahval-i hâzıra dolayısıyle düşünmek mecburiyeti hissedilen şeyler balâya derc edildi. Şimdiye kadar meb'us olmak üzere namzedliklerini resmen vaz'eden zevatın esamisi buraca malûm olduğu gibi peyderpey mülhakata da tebliğ olunduğu tabiîdir. Bunların haricinde olarak namzetliklerini ilân etmek üzere zamanına müterakkip ve haricen müteşebbis olanlar olduğu gibi kendisi bizzat tâlip olmayıp millet tarafından intihap edildiği halde reddetmeyerek kabul edecekler de vardır. Maahaza bunlardan daha peyderpey zuhura gelenler olduğundan henüz tamamı anlaşılamadığı gibi defatir-i esasîyyenin tanzimi henüz hitam bulmadığından livamızdan kaç meb'us çıkacağı da taayyün etmemiştir. Binaenaleyh vakti geldiğinde cemiyetimizce bunların umumunun meyanından balâda mebsud idarî, içtimaî, siyasî nukat-ı nazar hasebiyle kimler üzerinde reylerin toplanması mümkün ve maslahat-ı din ve devlet namına evfak ve enseb olacağına dair son derece tetkik ve it'ab-ı fikr ile balâdaki evsafı haiz bir esami listesi tertip ve muhterem ahalimizin nazar-ı tasvib ve ihtiyarına arz ve ilâneyleyeceğiz. Binaenalâzalik ona intizaren şimdiden bir cihete karar vermeyip ondan sonra bir fikr-i tamü sahih ve serbesti-i vicdan ile reylerini istimal eylemelerini rica ederiz. Selâmet-i din ve millet ve saadet-i memleket namına çalışmak bizden, hüsn-ü telâkki ve tefekkürle hüsn-ü kabul muhterem ahalimizden ve tevfik de cenab-ı Allahtandır.

VI

HALK FIRKASI (1923) NİZAMNAMESİ*

UMUMİ ESASLAR

Madde 1 — Halk Fırkası; Cemiyetler Kanunu mucibince teşekkül etmiş siyasî bir cemiyettir. Gayesi, millî hâkimiyetin halk tarafından ve halk için icrasına rehberlik etmek ve Türkiye'yi asrî bir devlet haline yükseltmek ve Türkiye'de bütün kuvvetlerin fevkinde kanunun velâyetini hâkim kılmaya çalışmaktır.

Madde 2 — Halk Fırkası nazarında halk mefhumu, herhangi bir sınıfa münhasır değildir. Hiçbir imtiyaz iddiasında bulunmayan ve umumiyetle kanun nazarında mutlak bir müsavatı kabul eden bütün fertler halktandır. Halkçılar, hiçbir ailenin, hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları vaz'etmekteki mutlak hürriyet ve istiklâli tanıyan fertlerdir.

Madde 3 — Halk Fırkası'na her Türk ve hariçten gelip Türk tâbiyet ve harsını kabul eden her fert dahil olabilir.

Madde 4 — Halk Fırkası'na dahil olan her fert, fırkanın nizamnamesi ile programına ittiba edeceğine imza verecektir. Mamafih nizamname ile programda içtihatına muhalif maddeler varsa fırkanın kongrelerinde mutlak bir serbestî ve hürriyetle içtihatlarını beyan ederek o gibi maddeleri tâdil veya ilgaya çalışabilecektir.

Madde 5 — Halk Fırkası Umumî Reisini hâl-i içtimâda bulunan TBMM'nin âzâsı meyanından Büyük Kongre intihap eder. Vazife-i riyaset tecdiden intihap olunacak TBMM'nin içtimâa ibtidarını müteakip ilk in'ikat edecek Büyük Kongre'ye kadar devam eder. Umumî Reis'in tekrar intihabı caizdir.

Madde 6 — Bu umumî esaslara muhalefet eden âzâlar mensup oldukları heyet-i idarenin esbab-ı mucibeye müstenit tekâlifi üzerine Fırka Divanı'nın kararıyla fırkadan ihraç olunurlar.

Madde 7 — Umumî esasları gösteren işbu maddeler, ancak Büyük Kongrenin sülüsan-ı ârâsıyla tebdil ve ilga olunabilir.

FIRKA TEŞKİLÂTI

Birinci Mebhas

Merkez Teşkilâtı

Büyük Kongre

Madde 8 — Büyük Kongre senede bir defa Fırka Divanı'nın tayin edeceği mahalde Nisanın 23'ünde içtimâ eder. Fevkalâde mücbir bir sebep tahtında Büyük Kongrenin zaman-ı içtimâını yalnız bir defaya mahsus olmak üzere bir sene tehir câizdir. Bu takdirde esbab-ı mucibesi vilâyet he-

* TBMM'ndeki Halk Fırkası âzâları tarafından bilmüzakere heyet-i umumiyesi 9 Eylül 339 tarihinde kabul olunmuştur. Ankara 1342 - 1339

yet-i idarelerine bildirilmek şartıyla tehire Fırka Divanı sülüsan ekseriyetle karar verir.

Madde 9 — Halk Fırkası'na mensup bütün mebuslarla mutemetler Büyük Kongrenin tabii âzâsındandırlar. Her vilâyetten intihap olunan 2'şer mümessil Büyük Kongrenin müntehap âzâlarıdır.

Madde 10 — Kongrenin küşadında sülüsan ekseriyet mevcut olmadığı takdirde müzakereye 5 gün sonra ekseriyet-i mutlaka ile başlanır.

Madde 11 — Kongre Umumi Reis'in riyaseti altında içtimâ ederek ikinci reis ve üç kâtibini ve birer reis, altışar âzâdan mürekkep olmak üzere (1) Program, (2) İrşat ve Neşriyat, (3) Nizamname, (4) Mürakabe, (5) Raporları Tetkik, (6) Bütçe ve Tetkik-i Hesabat Encümenlerini intihap eder. Büyük Kongre encümenlerine Fırka teşkilât-ı faalesinde bulunan zevat intihap olunamaz.

Madde 12 — Kongre teşkilâtı vücuda geldikten sonra Umumî Reis geçen seneye ait icraata ve gelecek seneye ait tasavvurlara dair bir nutuk irat eder veyahut bir beyanname kıraat ettirir.

Madde 13 — (1) Program Encümeni, programa ait mütalâalarını teklif, (2) İrşat ve Neşriyat Encümeni de Kongre mukarresatını efkâr-ı umumiyeye arz ve neşr eder. (3) Nizamname Encümeni dahi, nizamnamelerde lüzumu anlaşılan tadilât ve tasavvurlarını tesbit ve teklif eder. (4) Mürakabe Encümeni, Fırkaya mensup hükûmet âzâları ile, mebusları ve Fırka Heyet-i İdaresinde bulunan zevatın bir sene zarfındaki faaliyet ve tarz-ı hareketlerini tetkik eder. (5) Raporları Tetkik Encümeni, vilâyet kongrelerinden gelecek raporları tetkik ve mütalâalarıyla beraber Kongrenin heyet-i umumiyesine iblağ eyler. (6) Bütçe Encümeni Fırkanın sene-i âti bütçesini tanzim ederek Kongrenin nazar-ı tasvibine arz eyler. Tetkik-i Hesabat Encümeni, Fırka sandığının hesabatını tetkik eder.

Madde 14 — Encümenler hazırladıkları projeleri esbab-ı mucibesiyle beraber Büyük Kongre'ye arz ederler. Büyük Kongre'de madde madde müzakere edilerek kabul veya red edilir. Lüzum görülürse bazı maddeler tâmik edilmek üzere yeniden encümene gönderilir. Büyük Kongre kararlarını mevcut âzânın ekseriyet-i mutlakası ile verir. Reyler müsavi olduğu taktirde reisin reyi inzimam eden taraf ekseriyet ikraz eder.

Madde 15 — Kongre encümenler raporlarının tetkikinden sonra icap edenleri takdir veya tahtie edebilir. Tahtie edilenlerin muayyen müddet fırkanın teşkilât-ı faalesinde bulundurulmamasına veya derecesine göre fırkadan ihracına Kongrece karar verilebilir.

Madde 16 — Büyük Kongrenin müzakerat ve mukarreratı zabt ve tescil edilir. Her içtimâın zabıt hülâsası müteakip celsede okunarak âraya vaz'olunur. Esas zabıtlarla zabıt hülâsaları ve mukarrerat Kongre reisi ve kâtipleri tarafından imza edilerek Kongreye iştirak etmiş olan âzânın isimlerini muhtevi bir defterle beraber hıfz olunur.

Madde 17 — Kongre nihayetinde Umumi Reis Kongrenin faaliyeti neticesiyle fırkaya verilen yeni istikamet hakkında bir nutuk irad veya beyanname neşr eder.

Umumî Riyaset

Madde 18 — Umumî Reis Büyük Kongre'nin, Fırka Divanı'nın ve Meclis'teki Fırka Grubu ile Umumî Heyet-i İdare'nin tabiî reisidir. Umumî Reis fırkanın idare-i âliyesini elinde tutar ve fırkayı temsil eder. Fırka namına söz söylemek selâhiyetini de ancak Umumî Reis hâizdir. Umumî Reis lüzum görürse bu hususta fırkadan münasip zatları tevkil edebilir.

Madde 19 — Umumî Reis bizzat veyahut Fırka Divanı kararına tevfikan Büyük Kongre'yi fevkalâde olarak içtimâa davet edebilir.

Fırka Divanı

Madde 20 — Fırka Divanı fırkaya mensup vekillerle, Umumî Hey'et-i İdare ve Fırka Grubu Hey'et-i İdaresi âzâlarından mürekkeptir.

Madde 21 — Fırkanın dahili ve haricî siyaseti ve idaresinden Fırka Divanı fırkaya karşı mes'uldur.

Madde 22 — Büyük Kongre müçtemi bulunmadığı zamanlarda Fırka Divanı Fırka Programıyla nizamnameyi tefsir etmek selâhiyetini haizdir.

Madde 23 — Fırka Divanı'nın bilcümle müzakerat ve mukarreratı zapt ve kaydedilir ve içtimâda hazır bulunan âzâ tarafından imza olunur.

Madde 24 — Fırka Divanı'nın kararlarına muhalefet eden bir fırka âzâsı Büyük Kongrenin ve binaenaleyh bütün fırkanın kararlarına mubalefet etmiş gibidir. Bu gibiler hakkında hareketinin mahiyetine göre ihtar ve fırkadan ihraç cezaları tatbik olunur. İhraç olunanların Kongre'ye müracaat hakları vardır.

Madde 25 — Fırkanın hey'etleri arasında ihtilâf zuhurunda Fırka Divanı hâkem olur.

Madde 26 — Fırka Divanı lâakal ayda bir defa içtimâ eder. İçtimâlar Umumî Reis tarafından vâki olan davet üzerine vuku bulur. Bu içtimâlarda memleketin harici ve dahilî vaziyeti, fırkaya ait mesail müzakere olunur. Fırka Divanı Millet Meclisi intihabını idare ve umum fırka meb'us namzetlerini tâyin eder. Fırka beyannamelerini tanzim ve tenvir ve irşadın suret-i icrasını tesbit eyler. Müzakere ancak âzâ-yı mürettebe sülüsanının huzuruyla olduğu gibi kararlar da âzâ-yı mevcudenin ekseriyet-i mutlakasıyla verilir.

Madde 27 — Fırka Divanı haricinde re'sen intihabata müdahale eden veyahut Fırka Divanı tarafından verilen istikamet hilâfında hareket eden fırkaya mensup herhangi zat veya teşkilât Fırka Divanı tarafından ihtar, ıskat veya fırkadan ihraç ile muamele görür. Bu surette muameleye duçar olanların fırkaya müracaat hakları vardır.

Madde 28 — Fırka ile Heyet-i Vekile ve sair fırkalar arasındaki münasebet ve alâkaları Fırka Divanı tayin eder.

Madde 29 — Büyük Kongre'nin hâl-i içtimâda bulunmadığı zaman Fırka Divanı Umumî Hey'et-i İdare âzâlarından münhâl vukuunda yerine münasibini intihap eyler.

Madde 30 — Umumî Riyasetten, Umumî Heyet-i İdareden, Grup Hey'et-i İdaresinden ve Hey'et-i Vekileden muhavvel ve Fırka Divanı'nca müzakere ve

karar ittihazını müstelzim umur ve muamelâtı tedvir ve suret-i mahsusada Fırka Divanının mukarreratını tesbit ve mahallerine sevk ve mümasil vezaifi ifa etmek üzere Fırka Divanının bir Kalem Hey'eti vardır. Mezkûr hey'et Katib-i Umumî'nin riyaseti altında bulunup Umumî Reis tarafından müntehap ve icabı kadar âzâdan terekküp eder ve lüzumu kadar muvazzaf memur dahi istihdam eyler.

Umumi Hey'et-i İdare

Madde 31 — Umumî Hey'et-i İdare 9 âzâdan teşekkül eder. Umumî Hey'et-i İdare daimi hâl-i içtimâdadır.

Madde 32 — Umumî Hey'et-i İdare aded-i mürettebenin ekseriyet-i mutlakası ile ittihaz-ı mukarrerat eder.

Madde 33 — Bu hey'etin tabiî reisi Umumî Reistir. Umumî Hey'et-i İdare âzâsından birisi Umumî Reis tarafından Kâtib-i Umumiliğe intihap edilir. Kâtib-i Umumî Umumî Reis namına îfa-yı vazife eyler.

Madde 34 — Umumî Hey'et-i İdare âzâları Büyük Kongre tarafından müteakip Kongreye kadar ifa-yı vazife etmek üzere intihap olunurlar. Müddetleri hitamında bu zevatın tecdiden intihapları caîzdir.

Madde 35 — Umumî Hey'et-i İdare vilâyet hey'et-i idareleri ile muhabere eder ve bu heyetlerle fırka mutemetlerine Fırka Divanının tayin ettiği istikameti verir ve lâakal ayda bir kere halkın tenvir ve irşadına ait tebligatta bulunur.

Madde 36 — Umumî Hey'et-i İdare Büyük Kongre'ye ait nizamname ve program layihaları ile Büyük Kongre'de okunacak umumî raporları hazırlar ve Fırka Divanı'na verir. Umumî Hey'et-i İdare lâakal iki ayda bir kere Fırka Divanı'na memleketteki fırka hayatına, fırka faaliyetine ait rapor takdim eder.

Madde 37 — Umumî Hey'et-i İdare vilâyet mutemetlerini intihap, vilâyet Hey'et-i İdare âzâlarının intihabını tetkik ederek Fırka Divanı'nın tasdikine arzeder.

Madde 38 — Umumî Hey'et-i İdare âzâları meb'us olmadıkları halde şahsî tahsîsat alırlar. Umumî Hey'et-i İdare âzâsının tahsisatını Fırka Divanı takdir eder.

Madde 39 — Mutemetlerin mahallini değiştirmek, yahut mutemetliğini ref'etmek icap eylediği takdirde Umumî Hey'et-i İdare esbab-ı mucibesiyle Fırka Divanı'na arz eder.

Madde 40 — Umumî Hey'et-i İdare, âzâlarından birisini fırkanın muhasipliğine intihap eder ve bütçe dahilinde yapılacak sarfiyatı tasdik eyler.

Madde 41 — Umumî Hey'et-i İdare'nin muvazzaf bir muhasebecisi, lüzumu kadar muvazzaf kâtibi, hususî dairesî ve müstahdemleri bulunur.

İkinci Mebhas

Vilâyet Teşkilâtı

Vilâyet Kongresi

Madde 42 — Senede bir kere Umumî Kongre'nin içtimâından üç ay evvel Kânunusâninin 23'ünde vilâyet kongreleri toplanır.

Madde 43 — Vilâyet mutemedi vilâyet kongresinin tabiî âzâsıdır.

Madde 44 — Vilâyet Kongresi kaza kongreleri tarafından gönderilen 3'er mümessilden teşekkül eder.

Madde 45 — Kongrenin müzakereye iptidarı için mürettep âzânın nısfından bir fazlasının huzuru şarttır.

Madde 46 — Vilâyet Kongresi, vilâyet şûrâlarında takip edeceği hususî programı tanzim eder. Umumî program içinde Büyük Kongre'ye gönderilmek üzere teklif lâyihaları hazırlar. Büyük Kongre'ye vilâyetten gidecek âzâyı intihap eyler.

Madde 47 — Vilâyet Kongrelerinde, kongre reislerinin, kâtiplerinin, encümenlerinin intihapları ve faaliyetleri aynıyla Büyük Kongre'de olduğu gibidir.

Madde 48 — Vilâyet Kongresi 5 âzâdan mürekkep olmak üzere Vilâyet Hey'et-i İdaresi'ni intihap eder ve bu heyete vilâyet mutemedi riyaset eder.

Vilayet Hey'et-i İdareleri

Madde 49 — Vilâyet Hey'et-i İdareleri Vilâyet Kongresine umumî program ve nizamname tâdiline ait tekliflerle vilâyet şûrâsı ve belediye programı layihalarını hazırlar. Kaza Hey'et-i İdarelerini tasdik eder ve bunlara lâzım gelen fikrî istikametleri verir.

Madde 50 — Vilâyet Hey'et-i İdaresi daimi hâl-i içtimâdadır ve ekseriyet-i mutlaka ile ittihaz-ı mukarrerat eyler.

Vilâyet Mutemedi

Madde 51 — Vilâyet Mutemeti fırkanın vilâyette mümessilidir. Hudud-u vezaifi, fırkanın gaye-i teşekkülü ve esasat-ı umumiyesiyle muayyen olup umur-u hükümet ve hükûmete ait mesalih-i ahaliye müdaheleden memnudur.

Madde 52 — Umumî Hey'et-i İdare ile vilâyet mutemedi muhabere eder.

Madde 53 — Vilâyet mutemeti, her kaza merkezine fırka mutemeti tâyin eder ve Umumî Hey'et-i İdare'ye bildirir.

Vilâyet İntihap Teşkilâtı

Madde 54 — Büyük Divan'ın talebi üzerine Vilâyet Hey'et-i İdarelerinin meb'us namzetleri hakkında kaza heyet-i idareleriyle icra edeceği muhaberat neticesine göre namzetler hakkında vilâyet mutemeti Umumi Hey'et-i İdareye teklifatta bulunur. Ancak namzetler hakkında Büyük Divan'ın şekl-i nihaiyedeki tebligatı mecbur ül ittibadır.

Madde 55 — Vilâyet Hey'et-i İdaresi, vilâyet şûrâlarına intihap olunacak âzâların namzetliğini kaza hey'et-i idareleriyle muhabere ederek suret-i nihaiyede kararlaştırır.

Madde 56 — Nahiye ve belediye meclislerinde fırka programını takip edecek nahiye ve belediye âzâlarının intihabında da kaza hey'et-i idareleriyle muhabere ederek suret-i nihaiyede namzetleri tâyin eder. Aynı surette belediye ve nahiye âzâlarıyla mahalle ve köy muhtaran ve hey'et-i ihtiyariyelerinin fırka mensublnlnden intihap olunmasına çalışır.

Üçüncü Mebhas

Kaza Teşkilâtı

Kaza Kongresi

Madde 57 — Vilâyet kongresinden bir ay evvel yani Kânunuevvel 23'te kaza kongreleri içtimâ eder.

Madde 58 — Kaza Kongresi, kazaya merbut nahiyelerden gönderilecek 3'er mümessilden mürekkeptir. Kongre ancak mürettep âzâsının nısfından bir ziyadesi ile müzakereye başlar. İstanbul'da her daire-i belediye birer kaza ve her belediye memurlukları birer nahiye addolunacaklardır. Vilâyet merkezlerine gelince bunlar da birer kaza ve etraflarındaki köylerle beraber cesametleri nisbetinde nahiyelere taksim olunurlar ve kaza ve nahiyelerin teşkilât ve hukukunu aynen haiz bulunurlar.

Madde 59 — Fırkanın kaza mutemeti, kaza kongresinin tabii âzâsıdır.

Madde 60 — Kaza kongresinin teşkilâtı vilâyet kongrelerinde ve Büyük Kongrelerde olduğu gibi vücuda geldikten sonra 5 zattan ibaret olmak üzere kaza hey'et-i idaresi intihap olunur ve kaza mutemeti bu heyetin tabiî reisidir.

Madde 61 — Kaza kongresi vilâyet kongresine gönderilecek mümessilleri intihap eder.

Madde 62 — Kaza Kongresi fırkanın umumî programına ve vilâyet şûrâsı programına ait mütalâalarını vilâyet kongresine arz eyler.

Kaza Hey'et-i İdaresi

Madde 63 — Kaza Hey'et-i İdaresi kaza kongresine, program ve nizamname tâdiline, belde ve nahiye şuralarına ait program ve tekliflerini arz eyler.

Madde 64 — Kaza Hey'et-i İdaresi kendisine merbut ocak hey'etlerini tasdik eder ve onlara lâzım gelen fikrî istikameti verir.

Kaza Mutemeti

Madde 65 — Kaza mutemeti fırkayı kazada temsil eder.

Madde 66 — Kaza mutemeti ocak hey'etlerine rehberlik eder ve vilâyet mutemeti ile muhabere eyler.

Kaza İntihap Teşkilâtı

Madde 67 — Kaza Hey'et-i İdaresi, aynı zamanda fırkanın kazadaki intihap teşkilât merkezidir.

Madde 68 — Kaza Hey'et-i İdaresi, meb'us, şûrâlar, belediye, nahiye vesaire intihabatında bir taraftan vilâyet hey'et-i idaresi ile diğer taraftan ocak heyetleriyle muhabere eder ve fırka namzetlerinin muvaffakiyetlerini temine çalışır.

Dördüncü Mebhas

Nahiye Teşkilâtı

Nahiye Kongreleri

Madde 69 — Nahiye Kongresi her köy ve mahalle ocağından gelecek birer mümessilden mürekkeptir ve kaza kongresinden bir ay evvel yani Teşrinisâni 23'te içtimâ eder.

Madde 70 — Nahiyede fırkayı temsil etmek üzere kaza mutemeti tarafından müntehap bir fırka mutemedi bulunur, bu mutemet kaza mutemeti ile muhabere eder. Nahiye Kongresinin tabii âzâsıdır ve nahiye ocağına riyaset eyler.

Madde 71 — Nahiye Kongresi, âzâsının mecmuunun nısfından bir fazlası ile müzakereye başlar.

Madde 72 — Nahiye Kongresi, 5 kişiden ibaret nahiye ocağını intihap eder.

Madde 73 — Nahiye Kongresinin vezaif ve selâhiyetleri diğer kongrelerin aynıdır.

Beşinci Mebhas

Köy ve Mahalle Teşkilâtı

Madde 74 — Köy ve mahalle, mensup bulunduğu nahiye kongresinin içtimâından bir ay evvel yani Teşrinievvel 23'te Halk Kongresi yapar.

Madde 75 — Fırka'ya mensup ve 18 yaşına dahil olan köy ve mahalle ahalisinden her zat halk kongresinin tabiî âzâsıdır.

Madde 76 — Kongre mahallenin şeraitine göre münasip bir yerde veya bir meydanda içtimâ eder.

Madde 77 — Kongrenin müzakereye iptidar etmesi için köy ve mahalle ocağı tarafından tutulan defterde isimleri mukayyet ve fırkaya mensup olanların nısfından fazlasının huzuru şarttır.

Madde 78 — Kongre içtimâ edince reis ile kâtibini intihap ve nahiye kongrelerine teklif edeceği maddeleri tayin ve ocak âzâlarını intihap eder.

Madde 79 — Köy ve mahalle ocakları üç zattan mürekkeptir.

Madde 80 — Köy ve mahalle ocaklarının tasdiki nahiye ocağına aittir.

Madde 81 — Köy ve mahalle ocakları doğrudan doğruya halkın tenvir ve irşadı, fırkanın maksat ve emellerinin intişarı ve tahakkuku ile uğraşır. Nahiye ocaklarından aldığı emirleri icra eder. Mahallî ve umumî intihabatta fırka programının ve namzetlerinin muvaffakiyetini temine çalışır.

Altıncı Mebhas

Teftiş Daireleri

Madde 82 — Müteaddit vilâyetler bir daire-i teftişiye olmak üzere memleket teftiş mıntıkalarına taksim olunacak ve her mıntıkada bir müfettiş bulundurulacaktır. Mıntıka müfettişi o mıntıkadaki mutemetler ile fırka teşkilâtına merbut hey'etleri teftiş ve mürakabe eder.

Yedinci Mebhas

Mecliste Grup Teşkilâtı

Madde 83 — Fırkaya mensup meb'usların hey'et-i umumiyesi fırka grubu namını taşır.

Madde 84 — Fırka grubunun tabiî reisi fırkanın umumî Reisidir.

Madde 85 — Fırka grubu kendi içinden bir reis ve iki reis vekili ile 9 âzâdan ibaret bir hey'et-i idare intihap eder. Hey'et-i idare kendi arasından iki kâtip ve bir veznedar tefrik eyler.

Madde 86 — Hey'et-i İdare, âzâsının nısfından bir fazlası ile içtimâ ve ekseriyetle ittihaz-ı karar eyler.

Madde 87 — Fırka grubu heyet-i idaresinin intihabı senede bir tecdit olunur. Sene başı Mart ayıdır. Aynı zevatın tekrar intihabı caizdir.

Madde 88 — Hey'et-i İdare haftada lâakal bir kere içtimâ eder. Gruba ait işleri müzakere eder. Grup binasına, grup kütüphanesine nezaret eyler.

Madde 89 — Umumî Reis'in, grup reisinin, hey'et-i idarenin veyahut gruba mensup olan 15 âzânın talebi üzerine grup içtimâ eder.

Madde 90 — Umumî Reis riyaset etmediği halde grup reisi veya reis vekilleri riyaset eder. Grup kâtipleri grup müzakerelerini kayıt ve tesbit eder.

Madde 91 — Grup içtimâlarında gruba ait umumî meseleler ile makam-ı riyaset, Hey'et-i İdare veyahut âzâlar tarafından ileri sürülen hususat müzakere edilip kararlaştırılır.

Madde 92 — Grup içtimâlarında grup âzâları rey ve içtihatlarında tamamen serbesttirler. Gruba mensup vekiller ile meb'uslara ait veyahut zuhur eden devlet ve hükümet meseleleri hakkında bilâkaydüşart beyan-ı fikir ederler ve vekillerin herhangi birinden izahat talep edebilirler.

Madde 93 — Grupta bilmüzakere kabul olunan kararlar gruba mensup bütün âzâlara muta'dır. Grup müzakeresinde ekalliyette kalanlar ekseriyet kararına tâbi olmakla mükelleftirler.

Madde 94 — Grup müzakeresi esnasında hazır bulunmayan âzâlar grubun kararlarından haberdar olmakla mükelleftirler. Grup âzâsı grup kararına karşı istinkâf ve mecliste hazır olduğu halde ârâya iştirakten imtina edemez.

Madde 95 — Grup Hey'et-i İdaresi tarafından intihap olunan icabı kadar muharrikler mecliste fırka âzâsının meclise devamlarına, grubun kararlarına muvafık hareket edip etmediklerine nezaret ederler. Mecliste mühim meselelerin müzakereleri esnasında âzânın toplu bulunmasını, toplu rey vermelerini temin eylerler.

Madde 96 — Grup âzâları meclis müzakerelerinde fırka nokta-i nazarını teyit ile mükellef oldukları gibi meclis riyasetine, meclis divan-ı riyasetine, hey'et-i vekileye, encümen âzâlıklarına intihap esnasında fırkaya mensup zevatın intihabını temin ile muvazzaftırlar.

Madde 97 — Yukarıdaki maddede kaydolunan makamata intihap olunan zevat grupça kararlaştırılmışsa grup âzâları grup kararı mucibince hareket etmekle mükelleftirler.

Madde 98 — Grupça müzakere edilip kararlaştırılmamış meselelerde grup âzâları rey ve içtihatlarında serbesttirler. Meclis müzakerelerinde grup namına reislerden ve grupça intihap olunmuş zevattan başka kimse söz söylemek selâhiyetini haiz değildir.

Madde 99 — Fırka âzâsı fırka hey'et-i idaresinden evvelce müsaade olmaksızın mezuniyet alamazlar.

Madde 100 — İşbu nizamnameye riayet etmeyenler hakkında makam-ı riyaset veyahut Hey'et-i İdare tarafından birinci defa rica, ikinci defa ihtar, üçüncü defa fırka divanının kararıyla fırkadan ihraç cezası tatbik olunur.

Umumi İntihap Teşkilâtı

Madde 101 — Millet Meclisi âzâlığı namzetleri, Büyük Divanla fırkaya merbut idare hey'etleri arasında muhabere edilerek kararlaştırılır.

Madde 102 — Fırka namına meb'us namzetliği ilân olunan zatlara Halk Fırkasının bütün âzâları rey vermekle mükelleftirler.

Madde 103 — Fırka namzetlerince rey vermeyen fırka mensupları fırkadan usulüne tevfikan ihraç olunurlar.

Umumi Madde

Madde 104 — Fırkaya mensup âzâlar şahsî kazançlarının yüzde birini yardım akçesi olarak verecektir. Bilâtalep olan hasbî teberrular kabul edilecektir.

VII

TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI BEYANNAMESİ*

İstiklâl-i siyasisini kendi azim ve iradesinden nebean eden kuvvetle istihsal eyledikten sonra mukadderatını bizzat tayin ve idare etmek rüşt ve kabiliyetini izhar eden milletimize dahil olduğu bu yeni sahada sarsılmadan yürüyebileceği ivicacsız bir yol açmak emeliyle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı teşkil ettik.

Millet bizatihi haiz ve malik olduğu hakk-ı hâkimiyet ve hükümraniyi hiçbir vasıtaya muhtaç olmaksızın doğrudan doğruya istimal etmek imkânını bulmuş olsaydı ne Büyük Millet Meclisine, ne de fırkalara ihtiyaç hasıl olurdu. Hâkimiyet-i âmme esasını kabul eden milletlerin hiçbirine henüz böyle bir imkânı bulmak nasip olmamıştır.

Bu cihetle hakk-ı hâkimiyet ve hükümraninin bilâkaydü şart istimalini intihapgerdesi olan bir veya iki Meclise tevdi zaruretinde kalmıştır. Milletin intihap ettiği bu Vekiller hem kanun yapmak, hem bu kanunu icra etmek yani Teşri ve İcra salâhiyetlerini birden ifa eylemek imkânını bulamadıklarından milletten aldıkları hâkimiyet kuvvetinin icraya taallûk eden kısmını aralarında ayırdıkları mahdud bir heyete tevdi ıztırarındandırlar. Bizzat millette olan hakk-ı hâkimiyet ve hükümraninin fiiliyat itibariyle mahdud heyetlerin eline geçmesi, zaruretlerden mütevellid olmakla beraber mahzurlardan salim değildir. Bu mahzurların en büyüğü milleti bu haktan kâmilen mahrum edecek bir şekl-i istibdadın teessüs edebilmesidir. Daha ehven mahzurlar millete beka ve mevcudiyeti ve memleketin müdafaa ve itilâsı namına tahmil edilecek tekâlifin hidematın istilzam ettiği fedakârlıklar ile gayr-ı mütenasip olması, veya bu tekâlifin muhtesüleyhlerine hasredilerek milletin mahsul-ü mesâisinin israf edilmesi velhasıl milletin terakki ve itilâya değil, tedennî ve inhitata sürüklenmesi gibi şeylerdir. Bu mahzurlu yolları kapamak için millet vekillerini hakk-ı vekâletlerinin azamet ve kudreti ile mütemadiyen mütehassis edecek, yanlış kanaatlere saplanmaktan tahzir eyleyecek, menafi-i hususiye şevki ile cesaret-i medeniyelerini kaybetmekten koruyacak, İcra Heyetini had ve hakkının haricine çıkmaktan meneyliyecek, hasılı millet ve İcra Vekillerini mütemadi murakabe altında bulunduracak vasıtalara şiddetle ihtiyaç vardır.

Gerçi efkâr-ı umumiye ve anın bir şubesi demek olan matbuat böyle birer vasıta iseler de daima müessir ve şâfi değildirler. Bu vasıtalar meyamında en müessiri bizim fikrimizce aynı kanaati taşıyan millet vekillerinin Meclis-i Millide vücude getirecekleri muvazenet ve murakabe grupları yani Fırkalardır. İşte bu esbap ve mütalâata binaen fikrî kanaatleri müttehid olan meb'us arkadaşlarımızla teşkil ettiğimiz Fırkanın programını ve berveçh-i zîr bazı esaslı fikirlerini vatandaşlarımızın nazar-ı dikkat ve takdirine arzediyoruz.

* *Vakit*, 18 Teşrinisâni 1340. Beyanname ve Program'ın çevrimyazıları, T.Z. Tunaya. *Türkiye'de Siyasî Partiler*, s. 615-20'dedir. Bu kaynakta 8. maddenin ilk satırı, bir dizgi hatası yüzünden çıkmadığı için, 20 Teşrinisâni 1340 tarihli *Tevhid-i Efkâr*'daki metinden tamamlanmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti ve Türk heyet-i içtimaiyesini siyaseten calib-i hürmet ve itibar edecek en müessir ve kıymetli unsurun millî vahdet olduğuna kail olan Fırkamız bu vahdete münafi her hareketi takbih edecektir.

Türk milleti mukadderatını tayin ve idare hakkını bizzat istimale başladıktan sonra ikinci Büyük Millet Meclisini intihap ederken hukuk-u hâkimiyet ve hükümraniyi gayr-i kabil-i terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere bu Meclisin şahsiyet-i mâneviyesine izafe etmiş olduğundan milletin verdiği bu sarih hak ve salâhiyete hürmet ve riayeti vecibeden addedeceğiz.

Programımızda sarahaten mevcut olduğu üzere umumî hürriyetlerin şiddetle taraftarıyız. Ancak faziletli milletlerin münasebat-ı içtimaiyesinde ferdlerin hürriyetleri yekdiğerini terbiye, ahlâk, hissiyat ve temayülât itibariyle tenkit ederek cemiyet hayatını tefessüh ve inhitattan vikaye etmekte olduğundan bu lâzime-i içtimaiyeyi iltizamdan geri durmıyacağız.

Hürriyet-i şahsiyeyi her sahada mukaddes addedeceğiz. Taraftarlıklarla, himayelerle şahsî kabiliyet ve teşebbüslerin inkişafına hail olan kâmil ve mütehassıs insanların yetişmesine mâni olmaktan tevakki edeceğiz, programımızın ihtiva ettiği esasların kanuniyet ve mer'iyetini temin için yegâne vasıtamız meşruiyete istinad olacaktır. Millî hars ve seciyemizi takviye etmekle beraber ilim ve fen, sanat ve hizmet nokta-i nazarından memleketi ileri götürecek vesailin sür'ati istikmaline taraftar olacağız. İçtimai gayelerimizde tekâmülü, medeni hedeflerimizde sür'ati iltizam edeceğiz.

Fırkanın tefrika olmadığını ispat edecek ve bunu zihinlerde itiyad haline getirecek geniş bir müsaadekârlık takip eyliyeceğiz. Dar fırkacılık zihniyetinden şiddetle muhteriz bulunacağız. Bu cihetle hangi fırkanın hâkimiyet-i âmme, hürriyetperverlik, cumhuriyetçilik esaslarındaki nokta-i nazarı bu baptaki esaslarımıza tevafuk ederse bu noktalarda onlarla beraber yürümekten ve her nevi irticaî hareketlere mukavemetten çekinmiyeceğiz.

Kanunlarımızı ihtiyacata göre ikmal ve ıslah ederek onların hâkimiyetine istinaden memlekette istikrar ve emniyeti tesis etmeyi, her sınıf halkın huzur ve refahı ve Devletin tedbir-i itibarı namına en müessir bir çare telâkki ettiğimizden bu cihete atf-ı ehemmiyet edecek ve memleketi sarsıntılara maruz kılmaktan tevakki eyliyeceğiz.

Fırkamız tahakkümlerin şiddetle aleyhtarı olduğu için kendi umur-u dahiliyesinde de cevaz ve imkân vermiyerek ne ferdin ve ne de bir kaç kişinin tahakküm sureti ile (oligarşi) meramlarını icra ve infaz etmelerini kabul eylemiyecek, her hüküm ve kararını salâhiyettar heyetlerin ekseriyet-i ârasına istinad ettirecektir.

İşte hukuk-u hâkimiyete sahip ve iradesini sulh ve müsalemet içinde mütemadi terakki ve tekemmüle hasrı tahsis etmeğe âzim olan vatandaşlarımızın bu esasat ile programımız dairesinde çalışmak üzere fırkamıza dahil ve müzahir olacaklarını ümid eder ve Cenabıhaktan muvaffakiyet dileriz.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Programı

Esaslar

Madde 1 — Türkiye Devleti halkın hâkimiyetine müstenid bir Cumhuriyettir.

Madde 2 — Hürriyetperverlik (Liberalizm) halkın hâkimiyeti (Demokrasi) fırkanın meslek-i esasîsidir.

Madde 3 — Kavaninin vaz-ı tedvininde halkın ihtiyacı, menafii, temayülâtı, asrın icabatı ve adalet prensipleri hâkim olacaktır.

Madde 4 — Umumî hürriyetlere fırka şiddetle taraftardır. Heyet-i içtimaiyemizin ihtiyacat ve temayülât-ı hakikiyesi ve nizam-ı âmmenin muhafazası endişesi bu hürriyetlere kuyud vaz'ını zarurî kıldığı takdirde ancak Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile bu takyidatın vaz'ına taraftar olacaktır.

Madde 5 — Teşkilât-ı Esasiye Kanunu milletten vekâlet-i sariha alınmadıkça tadil edilemiyecektir.

Madde 6 — Fırka efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır.

Madde 7 — «Hiç bir kimse kanunun emretmediği şeyi icraya icbar ve nehyetmediğini ısrardan menolunamaz» düsturu idarede mabettatbik bir esas olacaktır.

Madde 8 — Meb'usan intihabında bir dereceli rey'-i âm usulü kabul edilecek ve her kazanın bir daire-i intihabiye olması esası müdafaa olunacaktır.

Madde 9 — Vezaif-i Devlet hadd-i asgariye tenzil edilecektir.

Madde 10 — Hükkâmın her türlü nüfuz ve tesirden âzâde kalmaları için lâyetegayyerliklerini zâmin olacak ahkâm vazedilecek ve arzuları inzimam etmedikçe diğer memuriyetlere hattâ terfi edilememeleri hakkında Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na madde-i mahsusa dercolunacaktır.

Madde 11 — Efraddan veya memurinden birinin bir karar-ı idariden veya bir karar-ı idarinin yahut bir talimat ve nizamnamenin tefsirinden veya ihmal-i tatbikinden dolayı muhtel olan ve mahakim-i adliyenin salâhiyeti haricinde kalan hukuk ve menafiinin muhafazası için merci-i şikâyet olmak üzere mahakim-i idariye teşkil olunacak ve bunların teşkilât ve vezaifi ve usul-ü muhakemeleri için kanunlar yapılacaktır.

Madde 12 — Reisicumhur intihap olunan zatın meb'usluk sıfatı intihabını müteakıp zail olur.

Madde 13 — Muvazene-i umumiye ve hususiyeden maaş alan ve fiilen hizmette bulunanların hiçbir fırka-i siyasiyeye intisap edememesini kâfil kanun vazolunacaktır.

Siyaset-i Dahiliye

Madde 14 — Millî vahdetin halelden masuniyetini temin için Devletin murakabesi baki kalmak şartile idari adem-i merkeziyet esası terviç edilecektir. Mahallî hak ve salâhiyetlerin istimalinde intihap usulünün tamami-i cereyanına itina olunarak teşkilât-ı idariyenin serbest tekâmülüne hâdim kanunlar vazolunacaktır.

Madde 15 — Bütçeleri vezaif-i mahalliyeyi ifaya kâfi olmıyan idare-i hususiyelere muvazene-i umumiyeden tahsisat ikraz olunacaktır.

Madde 16 — Devlet bünyesinde esas olan Belediye ve Köy (komün) idarelerinin muvaffakıyetle teessüs ve tekemmülünü temin için biran evvel bir program ihzar edilerek bu dairede çalışılacaktır.

Madde 17 — Devlet teşkilâtında vaziyet-i tabiiye-i iktisadiye bilhassa nazar-ı dikkate alınmak üzere tetkikat ifa olunacak ve bu suretle taksimat-ı mülkiye-i Devlet ıslah ve tanzim edilecektir.

Madde 18 — Bir manzume-i iktisadiye teşkil eden vilâyetlerin menafi-i müşterekelerini tanzim etmek üzere bu mıntıkalarda valilerin fevkinde Merkeze merbut memurlar bulundurulacaktır.

Madde 19 — Bir memleketin en büyük serveti nüfustan ibaret olduğuna kanaat-i kaviyye taşıyan fırkamız nüfusumuzun tekesirini ve en küçüğünden en büyüğüne

kadar memleket evlâtlarından her ferdin hayat ve sıhhatinin muhafazasını en büyük emel ve gaye bilir.

Madde 20 — Vezaif-i sıhhiyece Belediyelere, mahallî idarelere ve hükûmete teveccüh eden hidematın hudutları kanunlarla suret-i katiyede tayin olunacak ve tesisat-ı sıhhiye için muhtaç olan idarelere muvazene-i umumiyeden muavenette bulunulacaktır.

Madde 21 — Malûlin-i askeriyenin terfih ve ikdarı hakkındaki ahkâm-ı kanuniye bilûmum malûlin-i askeriyeye teşmil edilecek ve kendilerini idare edemiyecek halde olanlar için (Malûller Yurdu) tesis kılınacak ve tekaüd mesele-i mühimmesi âdilâne ve seri bir suret-i halle raptolunacaktır.

Madde 22 — Devletin cihaz-ı idarisi muntazam bir hale ifrağ edilecek, bilûmum muamelât sadeleştirilecektir.

Madde 23 — Şehreminleri diğer Belediye Reisleri gibi intihap usulüne tâbi olacaktır.

Madde 24 — Memurinin azl ve nasplarını, nakil ve tebeddüllerini, terakki ve tekaüdlerini keyfi muamelâttan masun bulunduracak kavanin vazedilecektir.

Madde 25 — Hükûmete ait çiftliklerle araziyi yersiz, yurdsuz köylülere ihtiyaçları nisbetinde ve göçebe ve seyyar ahaliyi münasip mıntıkalara iskân etmek usulü takip olunacaktır.

Madde 26 — Mübadillerin bamuahede haiz oldukları hukukun temami-i temini ve iskân ve tevzi-i emlâk ve arazi umurunun, mübadillerin de iştirakiyle hüsn-ü tedviri hususlarına ehemmiyetle tevessül olunacaktır.

Madde 27 — Fuhşun, küul ve kumarın intişar ve taammümüne mâni olacak ve tiyatro ve sinemalarda ve neşriyat vesairede ahlâk ve âdâb-ı umumiyeyi ihlâl ve ifsada meydan vermiyecek ahkâm vazolunacaktır.

Madde 28 — Hükûmet konakları, hapishaneler, kışlalar, mektepler, Belediye daireleri, hastaneler gibi sür'at-i inşaları icap eden umumî ve millî binaların şirketlere ihalesi ile masarifat-ı vakıaları ait oldukları bütçelerden tedricen itfa olunacaktır.

İktisadiyat

Madde 29 — Memleketin her tarafında ziraî, ticarî, sınaî müstahsiller arasında meslek teşkilâtları vücude getirilerek bunların yekdiğerleriyle irtibat etmesine bu suretle taazzuv edecek her mesleğin kendine mahsus menafiini daha kuvvetle müdafaa edebilmesine çalışılacaktır.

Madde 30 — Ziraatte ilk hedefimiz, memleketin kendi mahsulât-ı ziraiyesi ile yaşamasıdır. Buna vusul için bir program dahilinde çalışılacak ve bu programın esas hatlarını muayyen bir devrede istihsalât-ı gıdaiyemizin tezyidi ve müstahsalâtın kolaylıkla ve süratle pazar yerlerine nakli teşkil edecektir.

Madde 31 — Ecnebi piyasalardan celbedeceğimiz mamulât ve masnuat için meta-ı mübadele teşkil etmek üzere topraklarımızın istidadat-ı tabiiisinde dahil bulunan mevadd-ı iptidaiye-i sınaiyenin tezyidi de ziraat programımızın esaslarındandır.

Madde 32 — Ticaretin umum limanlarda ve bilhassa İstanbul'da maruz olduğu tahmil ve taliliye gümrük ve antrepo ve liman müşkülâtı ve masarif-i zaide serian bertaraf edilecek ve tüccarın yalnız umumî antrepolarda bulunacak olan emtiası için «varant» usulü sayesinde itibar bulması temin olunacaktır. Dahilî, haricî ve transit ticaretlerinin kuyud ve müdahalâttan âzade olarak serbest bir surette inkişafına çalışılacaktır.

Madde 33 — Mesail-i iktisadiyedeki serbest mesleğimiz, asırlardanberi tesirat-hariciye ile sönmüş olan veya müstaid-i inkişaf bulunan sanayiimizin himayesine mâni olmıyacaktır. Fakat bu himaye alelâmya değil makul ve mutedil tarzda ve bir program dahilinde vuku bulacaktır. Nazarımızda himaye, bir gaye değil bir vasıtadır. Müstaid-i inkişaf olmıyan her sınıfı himaye ederek memleket dahilinde hayatı pahalandırmak ve kariben ecnebi devletleriyle başlıyacak olan ticaret muahedatı müzakerelerinde müşkül bir mevkide kalmak istemeyiz. On senelik bir devre için tanzim edilecek olan yeni tarife yalnız memleketin istidad-ı tabiisi dahilinde bulunan sanayiin himayesi gayesi ile vücude getirilecek ve ziynet eşyası hariç olarak diğer mevad ve masnuata ait gümrük rüsumu tenzil olunacaktır. Ecnebi ticaretine gösterilecek bu müsaadat sayesinde yerli mevadd-ı iptidaiye ve ziraiyemizin Avrupa piyasalarında şimdikinden daha geniş bir revaç ve mahreç bulmasına çalışılacaktır.

Madde 34 — Küçük sanat sahiplerini ileri götürmek için istihsal kooperatif teşkilâtına derhal başlanacak ve bunlara muktezi itibar, Devlet kefaleti ile temin olunacaktır.

Madde 35 — Sermaye ile sây-ü amel münasebatı tanzim ve sermayedar ile imal ve mesâi eshabının hukuk ve menafii aynı suretle müdafaa edilecektir.

Madde 36 — Amelenin temettüe iştirak ettirilmelerine taraftarız. Fakat bunu kanun kuvveti ile değil, ikna suretiyle temin etmeğe çalışacağız.

Madde 37 — Anonim şirketlere ait kanun ve nizamnameler, bu şirketlerin daha serbest, daha seri, daha müdahalâttan âzade olarak teşekküllerini temin edecek surette tadil olunacaktır.

Madde 38 — Memleketin umur-u mühimme-i nafıasını serian vücude getirmek Fırkamızın esaslı bir hedefidir. Bu umurun şirketlerle vücude getirilmesine taraftar olmakla beraber Devletin hayat-ı umumiyesinde alâka-i kat'iyesi olup da vücude getirilmesi için talip zuhur etmeyenlerin vesait-i hükûmetle de inşası ahz-ı âmalimizdir. Umur-u Nafıanın işletilmesinde takip edeceğimiz tarife siyaseti bilhassa mevadd-ı ziraiye ve iptidaiyenin pazar yerlerine ve ihracat iskelelerine en seri, en sehil ve en ehven surette naklini temin etmek olacaktır.

Madde 39 — Mahsulât borsaları, ticaret, sanayi ve ziraat odaları ihtiyaç nisbetinde teksir ve tanzim olunarak âzâ ve reislerinin intihap ile olması, bu odalara şahsiyet-i mâneviye verilmesi ve bazı ahvalde istişarî mahiyette reyleri alınmasının mecburî tutulması ve teşebbüsat-ı hususiyede bulunmak salâhiyeti verilmesi ve idame-i mevcudiyetlerine hadim varidat teminine mezun kılınması için ahkâm-ı kanuniye vazolunacaktır.

İtibar

Madde 40 — Devletin itibar-ı malî-i haricîsini ihya etmeğe bütün kuvvetimizle çalışacağız. Serapa muhtac-ı imar olan bir memlekette yalnız kendi servet ve sermayesile yaşamak fikrinin doğru olmadığına kaniiz. Temin-i âsayişle, teessüs-ü sükûn ve istikrar ile haricî sermayelere gösterilecek hüsn-ü kabul ile herkese telkin-i itimad ederek bu sayede harap memleketimizi seri adımlarla inkişaf ettirmeğe gayret edeceğiz.

Madde 41 — Memlekete hariçten sermaye gelmesine, ticaretin inkişafına ve hayatın kesb-i ehveniyet etmesine mâni ahvalden biri olan kambiyo tahvilâtına nihayet vererek milli paranın ecnebi paralarına nazaran müstakar olmasını temin için Devlet bankası ile bir itilâf akdolunacaktır.

Madde 42 — Ziraat Bankası, itibar-ı ziraî tevziine mahsus en yüksek bir millî müessese olarak kalmakla beraber bir taraftan bu müessesenin vazifesini daha mükemmel ifa edebilmesi için esaslı ve devamlı bir surette hariçten büyük bir sermaye tedarik etmesine, diğer taraftan ziraat kooperatifleri ve itibar sandıkları teşkilâtı ile zürraın daha kolay ve daha çabuk mazhar-ı itibar olmasına çalışılacaktır.

Madde 43 — Memlekette fabrika ve gemi sahiplerinin şiddetle muhtac oldukları itibar-ı sınaî için hususî bir müessese vücude getirilecektir.

Madde 44 — Emlâk ve arazi sahiplerini bugün maruz oldukları müşkülâttan kurtarmak için müsaade-i mahsusalı itibar ve emlâk ve arazi bankaları tesis edilecek ve bu bankaların muntazam surette icra-yı faaliyet etmesine mâni olan kuyud-u kanuniye serian ref'edilecektir.

Maliye

Madde 45 — Usul-ü tekâlifimizde her kısım müstahsilin ve irad sahibinin aynı derece-i mükellefiyetle sarfiyat-ı Devlete iştirak eylemesini temin edecek surette tadilât-ı tedriciye icra olunacaktır.

Madde 46 — İnhisarın tezyidi aleyhindeyiz.

Madde 47 — Tütün resminin cibayeti için ziraate, ticaret-i hariciyeye ve memlekette imalâthaneler vücude gelmesine mâni olmıyacak bir şekil ittihaz edilecektir.

Madde 48 — Havayic-i zaruriyeden olan eşyaya mahsus istihlâk resmi tenzil olunacaktır.

Siyaset-i Maarif

Madde 49 — Maarifte vahdet-i terbiye esastır. Seciyenin tenmiye ve inkişafı, azm-ü iradenin takviyesi terbiyenin hedefini teşkil eder.

Madde 50 — Evlâd-ı memlekete hayat-ı ameliyede muvaffakıyeti temin edecek malûmat ve kabiliyet ve hayat-ı hususiyede fazileti takip eyleyecek millî terbiye verilecektir.

Madde 51 — Hayat-ı ameliyede muvaffakıyet fen (teknik) ve ihtisas mekteplerinin tanzim ve teksirine ve bunların teşkilât-ı iktisadiyeye raptına mütevakkıf olduğundan bu cihete fevkalâde ihtimam olunacaktır.

Madde 52 — İlk mekteplerin idareleri mahallerine ait olacaktır.

Madde 53 — Şüheda evlâtlarının meccanen talim ve terbiyeleri temin olunacak ve bunlardan zabitan evlâdının bilhassa askerî mekteplerde yetiştirilmelerine çalışılacaktır.

Madde 54 — Öksüz yurdları kimsesiz çocukları sefalete düşmekten koruyacak ve bunları memlekete nâfi bir uzuv olmak üzere yetiştirecek surette ıslah ve tevsi olunacaktır.

Siyaset-i İçtimaiye

Madde 55 — Muavenet-i içtimaiye umur-u belediyelere ve idare-i mahalliyelere mevdudur. Hemşeriler arasında terbiye-i ahlâkiyenin en yüksek tezahürü olan tesanüdün husulü için her tarafta cem'iyat-ı hayriye teşekkülü teşci ve teşvik edilecek ve bunlar icabında hükûmetçe nakden mazhar-ı muavenet olacaktır.

Madde 56 — Kesirülevlâd ailelere, velilere, çocuklara, fakirlere, ihtiyarlara, malûllere, muhtac hastalara, kazazede ameleye muavenet etmek, ucuz ev inşa eylemek, muhtaçlara meccanî ilâç vermek, teehhülü teshil ve ailelere muavenet etmek, işsizlere iş bulmak gibi hususat ile vazifedar olan tesanüd, muavenet-i mütekabile basiret,

menfaat ve sigorta müesseselerinin gerek Devlet muaveneti ile gerek şahsî teşebbüslerle inkişafına gayret olunacaktır.

Madde 57 — Mekteplerde terbiye-i bedeniyeye itina edilecek ve memleket dahilinde spor cemiyetlerinin tevsi ve inkişafına ve spor meydanlarının teessüsüne çalışılacak ve bu teşkilât himaye edilecektir.

Madde 58 — Halkımızın seviye-i medeniye ve hayatiyesini yükseltmek için irşadat ve neşriyata ehemmiyet verilecektir.

TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI NİZAMNAMESİ*

Maksat

1 — Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, milletin tecelli eden sarih ve kat'i iradesi veçhile hakimiyetin bilâkaydüşart kendisinde olduğu ve mukadderatına bizzat vazüilyet bulunduğu esasına istinaden Cumhuriyet-i idareyi takviye etmek ve kanunların seyyanen tatbikini temin ile memlekette istikrar ve emniyeti teyit ve tezyit eylemek ve teceddüt ve tekâmül esaslariyle milli medeniyet-i muasırada bir mevki-i refaha isal edecek esbabı hazırlamak maksadiyle Cemiyetler Kanununa tevfikan teşkil edilmiştir.

2 — Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Büyük Millet Meclisinde programını müdafaa ve tatbik edecek bir ekseriyet istihsali için intihabata temini muvaffakiyete çalışacağı gibi programını terviç ettirmek üzere intihabat-ı sairede de ihraz-ı ekseriyete gayret edecektir.

3 — Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığını haiz olup hukuk-u medeniyesine sahip ve on sekiz yaşını mütecaviz her Türk Fırkanın nizamname ve programını kabul etmek şartiyle fırkaya âzâ olabilir.

TEŞKİLÂT

Kongreler

4 — Umumî ve mahallî olmak üzere her sene iki nevi kongre aktolunur.

5 — Umumî kongre senede bir defa meclis-i umuminin tâyin edeceği mahalde Haziran iptidasında inikat eder.

6 — Mahallî kongreler vilâyet ve kaza merkezlerinde yine senede bir olmak üzere toplanır. Vilâyet kongreleri Mayıs ve kaza kongreleri Nisan iptidasında inikat eder.

Umumî Kongre

7 — Fırkaya mensup Büyük Millet Meclisi âzâsiyle fırka heyet-i idaresi ve vilâyet fırka kâtipleri kongrenin âzâ-yı tabiiyesindendir. Vilâyet kongrelerinden intihap olunacak azamî iki murahhas ile fırkayı müntesep gazeteler vekilleri kongrenin âzâ-yı müntehabesidirler.

8 — İlk içtimâında kongrenin devamı müddetince müzakeratı idare etmek üzere bir reis, iki reisisanî ve dört kâtip intihap olunur.

9 — Kongrenin vazifesini tanzim ve teshil için neşriyat ve irşat, hukuk, tahsil ve terbiye, iktisat ve maliye, ziraat, program, nizamname, bütçe ve tetkik-i hesabat, tetkikat-ı içtimaiye encümenleri ve kongrece tensip olunacak diğer encümenler

* *Türkiye'de Siyasî Dernekler*, II, s. 65-71.

teşkil olunur. Bütçe ve tetkikat-ı hesabiye encümenine grup ve fırka heyet-i idarelerine dahil olanlar intihap olunamazlar.

10 — Encümenler intihabatından sonra meclis-i umumi namına bir senelik icraata dair rapor kıraat olunur.

11 — Umumî kongrenin vezaifi:

A) Fırka programının tâdili,

B) Fırka nizamnamesinin tâdili,

P) Fırka bütçesinin tetkik ve tasdiki,

T) Geçen bir senelik hesabatın tetkik ve kabulü,

S) Meclis-i umumîden sevk edilen ve vilâyattan gönderilen ve kongre âzâsı tarafından verilen lâyiha ve tekliflerin tetkiki,

C) Encümenlerden gelecek mazbataların tetkiki,

Ç) Fırka reisi ile reis-i sanilerinin, fırka heyet-i idaresinin ve kâtib-i umuminin intihabı,

12 — Umumî kongre alenîdir. Âzâdan onu tarafından vukubulacak teklif üzerine yalnız âzâya mahsus olmak üzere müzakere cereyan edebilir.

13 — Bilûmum müzakerat aynen zabıt ve tescil olunur. Kongrenin hitamında mesâi ve müzakeratın hülâsası beyanname ile ilân edilir.

14 — Zabıtların altı kâtipler ile Reis tarafından imza olunur.

Vilâyet Kongreleri

15 — Vilâyet kongresi Vilâyet Heyet-i İdaresi ile kaza kongreleri teşekkül etmiş ise bu kongrelerin değilse, kaza heyet-i idarelerinin intihap edeceği üçer ve nevahi ve köy heyet-i idarelerinin intihap edeceği birer murahhastan terekküp eder. Vilâyet fırka kâtibi bu kongrenin âzâ-yı tabiiyesindendir.

16 — Vilâyet kongresinin vezaifi:

A) Vilâyet heyeti idaresinin bir senelik muamelâtı maliyesini tetkik ve sene-i atiye bütçesini tasdik,

B) Fırka nizamname ve programı hakkında umumî kongreye verilmek üzere lâyiha ihzar etmek,

P) Vilâyetin ahval ve terakkiyat-ı içtimâiyesi ve ihtiyacat-ı hâliye ve âtiyesi hakkında umumî kongreye rapor ihzar eylemek ve bunun havi olduğu mevadın meclis-i umumî ve belediyedeki âzâsı marifetiyle tervicine çalışmak,

T) Vilâyet heyet-i idare âzâsını intihap etmek,

S) Vilâyet kongresi ilk içtimâında müzakerâtı idare için bir reis veya reis-i sani ile iki kâtip intihap eyler.

18 — Kongre icabında muhtelif encümenler teşkil eyler.

19 — Kongre müzakeratı zabıt ve tescil olunur.

20 — Kongrenin müddeti, içtimâı on beş günü tecavüz edemez.

Kaza Kongreleri

21 — Kaza kongreleri kaza heyet-i idaresiyle nahiye ve köylerdeki fırka âzâsının intihap ve izam edeceği ikişer murahhastan terekküp eder. Muhabirler bu kongrelerin âzâ-yı tabiiyesindendir.

22 — Kaza kongrelerinin usul-ü müzakeresi ve vezaifi vilâyet kongresinin aynı olup kazanın ihtiyacat-ı hâliye ve müstakilesi için ihzar edeceği raporları vilâyet kongresine tevdi edilmek üzere fırka kâtibine irsal eyler.

23 — Kaza kongreleri heyet-i idare tesis edilmesi lâzımgelen nahiye veya köyleri tâyin ve âzâsını tesbit ile fırka kâtibine bildirir.

Meclis-i Umumî

24 — Meclis-i umumî fırkaya mensup vekiller ile fırka ve grup heyet-i idarelerinden ve grup heyet-i umumiyesince müntehap yedi mebustan terekküp eder.

25 — Meclis-i umumiye fırka reisi veya reis-i sânilerinden biri riyaset eder.

26 — Meclis-i umumi fırka teşkilât-ı hariciyesini ve Büyük Millet Meclisindeki teşkilâtını velhasıl fırkanın bilûmum muamelâtını idare ve tedvir eyler ve bunlardan dolayı umumî kongreye karşı mesuldur.

27 — Meclis-i umumî teşkilât-ı hariciyesini fırka heyet-i idaresi marifetiyle idare eder.

28 — Meclis-i umumî ayda bir kere içtimâ eder. Reisin davetile fevkalâde olarak dahi toplanır.

29 — Meclis-i umumînin vezaifi:

A) Fırka program ve nizamnamesini tatbik ve fırka idaresine müteallik mevadd-ı umumiye hakkında ittihaz-ı mukarrerat eylemek,

B) Riyasetten grup veya fırka heyet-i idarelerinden ve komisyonlardan tevdi olunan mevadı tetkik ve karara raptetmek,

P) Program ve nizamname ahkâmını tefsir etmek,

T) Furuk-ı siyasiye ile müzakere ve itilâf etmek,

S) Büyük Millet Meclisinde ve hariçte bulunan teşkilâta aynı istikamet ve cereyanı vermeyi temin edecek propaganda mevadını tâyin eylemek,

C) İntihabı idare ve mebus namzetlerini tâyin etmek,

Ç) Kongrenin mahall-i içtimaını tâyin eylemek,

H) Fırka heyet-i idaresinde vukubulacak münhalâta âzâ intihap etmek,

L) İlim ve ihtisas komisyonları âzâsını intihap eylemek,

30 — Meclis-i umuminin daimi bir kalemi bulunur. Müzakerat ve mukarrerat bu kalem tarafından zabıt ve tescil olunur.

Fırka Heyet-i İdaresi

31 — Fırka heyet-i idaresi kâtib-i umumî de dahil olduğu halde yedi âzâdan mürekkeptir. Bunların vazifeleri, müteakıp kongrenin inikadına kadar devam eder.

32 — Fırka heyet-i idaresine kâtib-i umumî riyaset eder.

33 — Fırka heyet-i idaresinin vezaifi:

A) Merkez ve vilâyat teşkilâtını idare etmek,

B) Muhtelif şubeler arasındaki münasebatı temin eylemek,

P) Teşkilât olmıyan yerlerde icap ettikçe teşkilât yapmak,

T) Fırka kâtiplerini ve muhabirleri tâyin ve azletmek ve meclis-i umumiye malûmat vermek,

S) Fırka kâtipleriyle muhabere etmek,

C) Bilümum teşkilâtı teftiş etmek,

Ç) Vilâyet heyet-i idarelerinin intihabını tetkik ve meclis-i umuminin nazar-ı tastikine arzeylemek,

H) İntihabatı ihzar ve bilfiil idare ve mebus namzetlerini vilâyet heyet-i idareleriyle bilmuhabere tesbit ve meclis-i umumiye teklif etmek,

L) Fırka faaliyetine dair üç ayda bir meclis-i umumiye rapor vermek,

D) İrşadat ve neşriyat hakkında ibraz-ı faaliyet etmek ve bu bapta alacağı talimatı tatbik eylemek,

34 — Fırkanın muamelât-ı maliyesi fırka heyet-i idaresinin taht-ı mesuliyetinde cereyan eder.

35 — Fırka heyet-i idaresinin muvazzaf heyet-i tahririye ve hesabiyesi vardır.

36 — Mebus olmıyan fırka heyet-i idaresi âzâsı kongrece takdir olunan miktarda şehrî bir ücret alırlar.

İlim ve İhtisas Komisyonları

37 — Kavaninin tanziminde ve fırkanın hüsn-ü idaresinde rehberlik edecek bilûmum malûmat-ı nazariye ve ameliyeyi cem ve tevzi etmek üzere meclis-i umumiye merbut ve fırka mebusları ile sair ilim ve ihtisas erbabından müteşekkil atideki daîmi komisyonlar teşkil olunacaktır.

1 — Neşriyat ve İrşat Komisyonu
2 — Tahsil ve Terbiye Komisyonu
3 — Tetkikat-ı Hukukiye Komisyonu
4 — Tetkikat-ı İçtimaiye Komisyonu
5 — Tetkikat-ı İktisadiye ve Maliye Komisyonu
6 — Tetkikat-ı Ziraiye Komisyonu

38 — Her komisyon Meclis-i umuminin tensibine göre yediden onbeşe kadar âzâ-yı daimeden ve bunların haricinde yine meclis-i umuminin tasvibile âzâ-yı muhabeden mürekkep olacaktır.

39 — Neşriyat ve irşat komisyonu matbuatı takip ve fırka mecmuasını muntazaman neşir ile mükelleftir. Hâkimiyet-i milliye esasatını neşir ve tamim vazife-i asliyesidir.

40 — Komisyonlar ihtisaslarına ait ilmî cereyanları takip ederek Meclis-i umumîye bildirmekle mükelleftir.

Vilâyet Heyet-i İdareleri

41 — Vilâyet heyet-i idareleri vilâyet kongrelerince müntehap sekiz âzâdan mürekkeptir. Fırka kâtibi heyet-i idarenin âzâ-yı tabiiyesinden olup heyete riyaset eder.

42 — Heyet-i idare haftada bir kere muntazaman ve lüzum görüldükçe daha ziyade içtimâ eder.

43 — Heyet-i idarenin vazifesi:

A) Evrak-ı varide ile ruznameyi ve âzâ tarafından teklif edilecek mevadı müzakere ve karara raptetmek,

B) Vilâyet dahilindeki fırka âzâsını sebt-i defter etmek,

P) Fırka varidatını istifa ve merkez hissesini irsal eylemek,

T) Mahalli sarfiyat hakkında ittihaz-ı karar etmek,

S) Vilâyet kongresine idare ve hesap raporu ihzar eylemek,

C) Mebusana, belediyeye, vilâyet meclis-i umumisine fırkaya mensup âzâ intihabını temin edecek ihzarat ve tertibatta bulunmak,

Ç) Fırka âzâsını teksir etmek ve âzâ arasında münasebatı idame ve fırka programına göre mesâi-yi siyasiyelerini tanzim eylemek, halka hâkimiyet ve nüfuz ve kudretin menbaı kendisi olduğunu telkin etmek.

Kaza ve Nahiye ve Köy Heyet-i İdareleri

44 — Kaza ve nevahi ve köy heyet-i idareleri kaza kongresince müntehap altı zattan terekküp eder.

45 — Kaza veya nahiye veya köy muhabiri bu heyet-i idarelerin âzâ-yi tabliyesinden olup bunlara riyaset ederler.

46 — Kaza ve nahiye ve köy heyet-i idarelerinin vezaifi vilâyet heyet-i idareleri vezaifinin aynıdır.

Fırka Kâtibinin Vezaifi

47 — Kâtip memur olduğu vilâyet veya vilâyetler dahilinde teşkilâtı teftiş ve tanzim etmek, fırkaya mensup efrat ile teması idame eylemek, teşkilâtın tevsi ve terakkisi ve tarz-ı faaliyeti hakkında fırka heyet-i idaresine her üç ayda bir rapor göndermek, fırka heyet-i idaresinden aldığı emir ve talimatı tatbik eylemek ile mükelleftir.

48 — Kâtip vilâyet heyet-i idaresinin muntazaman içtimâını temin ve ruznamesini tanzim eyler.

49 — Kâtip hâkimiyet-i milliyeyi temin edecek surette fırka hayatını hal-i teyakkuz ve intibahta tutar. Konferanslar tertip eyler, mesail-i mühimme-i siyasiyede fırka tezahüratını temin eder.

Teftişat

50 — Fırka heyet-i idaresi fırkanın muamelât-ı umumiyesini ve muhtelif fırka merkezleriyle kâtip ve muhabirlerinin muamelâtını teftiş için muvazzaf veya muvakkat müfettişler istihdam edebilir.

Mevadd-ı Müteferrika

51 — Fırka kâtibinin daire-i memuriyetine dahil olan yerlerde kendisine merbut olmak üzere bir veya müteaddit muhabirler istihdam olunur.

52 — Muhabirler memur oldukları mıntıkalarda fırka kâtibine ait olup 47'nci ve 48'inci ve 49'uncu maddelerde muharrer vezaifi ifa ile beraber fırkaya âzâ kayıt ve aidat-ı şehriyelerini ahzeylemek ve muntazam sicil tutmakla mükelleftirler.

53 — Fırkaya kayıt olunmak arzu edenler bulundukları mahalde fırka kâtibine veya muhabire veya heyet-i idareye müracaat edebilirler.

54 — Fırka programını kabul ve intihabatta faaliyeti taahhüt eden gazeteler fırkaya intisap edebilir. Ancak bu intisap bu nevi gazetelerin fırkanın vasıta-i neşir efkârı olduklarını ifade etmez.

55 — Büyük şehirlerde devair-i belediye taksimatına göre muhtelif kâtipler istihdam olunabilir. Bu halde bu kâtiplerden birine fırka başkâtibi unvanı verilir ve diğerleri ona raptolunur.

56 — Fırka kâtibi bulunan yerlerde, heyet-i idare kararıyle klüp küşat olunabilir. Umumi konferanslar verildiği sırada klüplere herkes girebilir.

57 — Kongrelerin muayyen zamanlarda inikadı ve mülhakattan müntehip murahhas izamı mecburidir. Ancak esbab-ı makule ve zaruriyeye müsteniden mahallinden murahhas izamına imkân yoksa hariçten münasip zevatın intihabı mecazdır.

58 — İntihabatta fırka namzetleri aleyhine rey veren veyahut neşriyatta bulunan ve propaganda yapan fırka âzâsı fırka heyet-i idaresi kararıyle fırkadan ihraç olunurlar.

59 — Yevm-i muayyende âzâ-yı mürettebenin nısfından bir fazlası mevcut olmadıkça kongreler küşat olunamazlar. Ertesi gün dahi bu ekseriyet hasıl olmazsa âzâ-yı mevcude ile kongre küşat ve müzakerata iptidar olunur. Kararlar âzâ-yı mevcudenin ekseriyet arasile verilir.

60 — Heyet-i idareler âzâsının nısfından bir fazlasiyle müzakereye başlarlar ve mevcudun ekseriyetiyle karar ittihaz ederler, hu kararlar mevcut âzâ tarafından imza olunur.

61 — Fırka heyet-i idaresiyle vilâyet ve kaza ve nahiye ve köy heyet-i idarelerinin resmî birer mühürü bulunur. Fırka heyet-i idaresi mühürü kâtib-i umumi ve diğerlerinin mühürleri fırka kâtipleri veya muhabirler tarafından istimal olunur.

62 — Heyet-i idareler ihtiyaç halinde muamelât-ı tahririye için fahri ve muvazzaf kâtip istihdam edebilirler.

63 — Fırka âzâsı kazançlarının yüzde birini tecavüz etmemek şartiyle fırkaya iane-i şehriye itasile mükelleftirler. Ayrıca teberruat dahi kabul olunur.

64 — Fırkanın Büyük Millet Meclisindeki grupu kendi nizamname-i dahilisini tanzim ve yedi kişiden ibaret heyet-i idaresini intihap eyler.

Muvakkat Madde

Fırkanın Reis ile reis-i sanilerini umumi kongre yerine kaim olarak bir defaya mahsus olmak üzere grup heyet-i umumiyesi intihap eyler.

Cemiyetler Kanununun 9'uncu maddesi mucibince Hükûmet ve devair-i resmiye vesaire ile ifa-yı muameleye Fırka kâtib-i umumisi selâhiyettardır.

VIII

CÜMHURİYET HALK FIRKASI NİZAMNAMESİ*

[1927]

UMUMÎ ESASLAR

Madde 1. — Cümhuriyet Halk Fırkası, Cemiyetler Kanununa tevfikan teşekkül etmiş cümhuriyetçi, halkçı, milliyetçi, siyasî bir cemiyettir ve merkezi Ankara'dadır.

Madde 2. — Fırka; Türk milletini mevki-i itibar ve refaha mütemadiyen yükseltmekte olan ve her türlü istibdat ve tagallüp idaresi imkânını kapıyan yegâne şekl-i devletin, hâkimiyet-i milliyenin aksa-yı tekâmülü olan (Cümhuriyet) olduğunu ve Cümhuriyetin halen ve atiyen her türlü tehlike ve taarruzlardan masun bulundurulmasının en âli bir vazife-i milliye ve vataniye bulunduğunu en esaslı bir kanaat ve gaye-i siyasiye olarak kabul ve ilân eder.

Madde 3. — Fırka; itikadat ve vicdaniyatı siyasetten ve siyasetin mütenevvi ihtilâtatından kurtararak milletin, siyasî, içtimaî, iktisadî bilcümle kavanin, teşkilât ve ihtiyacatını müsbet ve tecrübevi ilim ve fenlerin muasır medeniyete bahş ve temin ettiği esas ve eşkâle tevfikan tahakkuk ettirmeği, yani devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı tamamen birbirinden ayırmayı en mühim esaslarından addeyler.

Madde 4. — Fırka; millî hâkimiyet ve idarenin taallûk ettiği bütün şuabat-ı faaliyette halk tarafından ve halk için kaidesini hâkim kılmayı gaye edinmiştir. Kanun nazarında mutlak bir müsavatı kabul eden ve hiçbir ailenin ve hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatın, hiçbir ferdin imtiyazlarını tanımayan fertleri halktan ve halkçı olarak kabul eyler.

Madde 5. — Fırka; vatandaşlar arasında en kavi rabıtanın dil birliği, his birliği, fikir birliği olduğuna kani olarak Türk dilini ve Türk kültürünü bihakkın tamim ve inkişaf ettirmeği ve bütün şuabat-ı faaliyette bu esası mevki-i itibar ve meriyette bulundurmayı ve vaz'edilecek kanunların velâyet-i ammesini ve her ferde seyyanen tatbikini umde-i esasiye olarak takrir eder.

Madde 6. — Cümhuriyet Halk Fırkasının umumî reisi: Fırkanın banisi olan Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir.

Madde 7. — İşbu umumî esaslar, hiçbir veçhile tebdil edilemez.

Birinci Kısım

Fırkaya Suret-i Kabul

Madde 8. — Cümhuriyet Halk Fırkasına:

A — On sekiz yaşını ikmal eden;

B — Sui şöhretle tanınmamış olan;

C — Muhill-i şeref ve haysiyet, hapis veya ağır hapis veya bu derecede cezayı müstelzim bir cürümden dolayı mahkûm olmamış bulunan,

* 15 Teşrinievvel 1927'de inikat eden CHF Büyük Kongresinin 22 Teşrinievvel 1927 tarihli içtimâında bilmüzakere kabul edilmiştir (Ankara: TBMM M., 1927).

D — Harekât-ı milliyeye aleyhtar bir vaziyet almamış ve bu gibi teazzuvlara dahil olmamış bulunan ve siyasi sabıkaları itibarile menfi bir ruh taşımamış oldukları mütebariz bulunan her Türk vatandaş, Türk kültürünü ve fırkanın bütün umdelerini bihakkın kabul etmiş olması şartile dahil olabilir.

Madde 9. — Cümhuriyet Halk Fırkasına girmek isteyen her vatandaş fırkada mukayyet iki arkadaş tarafından gireceği mahal ocağına takdim edilecek ve kendisi de fırka nizamnamesi ile prensiplerine ittiba edeceğine dair bu ocağa bir taahhütname verecektir. Köy ocaklarının bu taahhütnameler üzerindeki kararları bir mafevk teşkilât heyetinin tasdiki ile, kaza ve vilâyet merkezlerindeki ocakların mukarreratı ise, iki mafevk teşkilât heyetinin tasdiki ile tekemmül eder.

İkinci Kısım

Fırka Teşkilâtı

Büyük Kongre

Madde 10. — Büyük Kongre dört senede bir defa fırka umumi reisinin tayin edeceği mahal ve zamanda içtimâ eder. Umumî reis lüzum gördüğü takdirde büyük Kongreyi miadından evvel veya sonra da içtimâa davet eyler.

Madde 11. — Cümhuriyet Halk Fırkasına mensup bütün mebuslarla mıntıka müfettişleri ve muvazzaf vilâyet mutemetleri Büyük Kongrenin tabii âzâları ve her vilâyetten intihap olunan ikişer mümessil de müntehap âzâlarıdır.

Madde 12. — Kongrenin vakt-i muayyeninde küşadında sülüsan-ı ekseriyet mevcut olmadığı takdirde müzakereye beş gün sonra ekseriyet-i mutlaka ile başlanır. Kongre fevkalâde içtimâa davet edilmiş ise ekseriyet-i mutlaka ile müzakereye başlanabilir.

Madde 13. — Kongre umumi reisin veya vekilinin riyaseti altında toplanarak Kongrenin müddet-i içtimâına mahsus dört kâtibi ve onbirer âzâdan mürekkep (Nizamname), (Lâyiha) ve (Hesap) encümenleri ve her encümen de kendi âzâsından bir reis, bir mazbata muharriri ve bir kâtibini intihap eyler. Kongrece halli icabeden mesail-i muhtelifeyi tetkik için indelhace bir de (Tetkik ve Murakabe Encümeni) intihap edilebilir. Büyük Kongre encümenlerine merkez teşkilâtına dahil bulunan zevat intihap olunamaz.

Madde 14. — Kongre teşkilâtı vücuda geldikten sonra umumi reis geçen senelere ait icraat hakkında bir nutuk irat eder veyahut bir beyanname kıraat ettirir.

Madde 15. — Nizamname encümeni; nizamnamede lüzumu anlaşılan tadilâtı tesbit eyler.

Lâyiha encümeni; Vilâyet Kongrelerinden gelmiş olan temenni lâyihalarını ve resen vukubulacak teklifleri tetkik eder.

Hesap encümeni; merkez hesabatına bakar.

Tetkik ve murakabe encümeni; kendisine tevdi olunan mesaili tetkik eyler.

Madde 16. — Her encümen hazırladığı işleri esbab-ı mucibesile Büyük Kongreye arzeder. Bunlar Kongrede müzakere edilerek kabul veya reddedilir. Tamikına lüzum görülen hususat yeniden encümene gönderilir.

Büyük Kongre; kararlarını mevcut âzânın ekseriyet-i mutlakasile verir. Reyler müsavi olduğu takdirde riyaset edenin reyi inzimam eden taraf ekseriyet ihraz eder.

Madde 17. — Büyük Kongrenin müzakereleri ve kararları zabıt ve işbu zabıtname reis ve kâtipler tarafından imza olunarak Kongreye iştirak etmiş olan âzâların isimlerini muhtevi bir defterle beraber hıfzolunur.

Madde 18. — Kongre nihayetinde umumî reis Kongrenin faaliyet-i neticesile Fırkaya verilen yeni istikamet hakkında bir nutuk verir veya bir beyanname neşreder.

Üçüncü Kısım

Merkez Teşkilâtı

Madde 19. — Fırkanın (Merkez Teşkilâtı) umumî riyaset ve riyaset divanından ve Fırka divanı ile umumî heyet-i idareden ve Fırka müfettişlerinden ibarettir.

Umumî Riyaset

Madde 20. — Umumi reis; Büyük Kongrenin, Fırka divanının, umumî heyet-i idare ile Meclisteki Fırka grupunun da tabiî reisidir.

Umumi reis; Fırkanın idare-i âliyesini elinde tutar ve Fırkayı temsil eder. Fırka namına söz söylemek salâhiyetini ancak umumî reis haizdir. Umumî reis lüzum görürse bu baptaki hukuk ve salâhiyetini umumi reis vekiline veya kâtibiumumiye tevdi eder.

Umumi Riyaset Divanı

Madde 21. — Umumî riyaset divanı, Fırka umumî reisi ile kendilerinin bizzat intihap edecekleri umumî reis vekilinden ve umumî heyet-i idare âzâsı meyanından seçecekleri Fırka kâtib-i umumisinden ibarettir.

Madde 22. — Umumî riyaset divanının vereceği kararlar tekmil Fırka âzâsınca bilâkaydüşart mutadır.

Madde 23. — Umumî riyaset divanı, Büyük Millet Meclisi intihabını idare ve Fırkanın mebus namzetlerini tesbit eder.

Namzetler; umumi reis tarafından ilân olunur.

Madde 24. — Umumi riyaset divanı: Büyük Kongrenin hâl-i içtimâda bulunmadığı zaman umumi heyet-i idaresinden münhal vukuunda yerine münasibini intihap eder.

Fırka Divanı

Madde 25. — Fırka divanı: Riyaset divanından, Fırkanın kabine âzâsından, Umumî heyet-i idare ile Fırka grupu heyet-i idaresinden teşekkül eder. Fırka divanı indelicap riyaset divanı tarafından içtimâa davet edilir. Fırka divanına umumî reis veya umumî reis vekili bulunmadığı zamanlarda tevkil edecekleri zat riyaset eder. Fırka divanının kâtib-i umumilik emrinde bürosu vardır.

Madde 26. — Fırka divanı: Riyaset divanından, Fırkanın kabine âzâsından, umumî heyet-i idareden ve Fırka grupu heyet-i idaresinden mevrut ve ruznamesine dahil mesail-i mühimmeyi müzakere; nizamnamenin mevaddını tefsir eyler.

Umumî Heyet-i İdare

Madde 27. — Umumî heyet-i idare; Büyük Kongre tarafından müntahap dokuz âzâdan teşekkül eder, lâakal haftada bir defa içtimâ eyler.

Madde 28. — Umumî heyet-i idare; mürettep adedinin ekseriyet-i mutlakasile müzakereye başlar ve karar verir.

Madde 29. — Bu heyetin tabiî reisi; umumî reis veya vekilidir, kâtib-i umumî reis namına ifa-yı vazife ve reislerin bulunmadıkları zamanlarda umumî heyet-i idareye riyaset eder.

Madde 30. — Kâtib-i umumî; riyaset divanı, Fırka divanı ve umumî heyet-i idare namına mıntaka müfettişlerile muhabere eder ve talimat verir, lüzumu halinde halkın tenvir ve irşadına ait tebligatta bulunur.

Madde 31. — Umumî heyet-i idare; Büyük Kongre encümenlerine ait lâyihaları riyaset divanının inzimam-ı muvafakatile ihzar ve kongre riyasetine takdim eder.

Madde 32. — Umumî heyet-i idare mıntaka müfettişlerini intihap ederek bera-yı tasdik riyaset divanına arzeder ve muvazzaf Vilâyet mutemetlerile Vilâyet heyet-i idareleri intihabatını tasdik eder.

Madde 33. — Umumî heyet-i idare âzâları mebus olmadıkları halde şehrî tahsisat alırlar, tahsisat miktarını riyaset divanı takdir eder.

Madde 34. — Müfettişlerin mahallini değiştirmek veyahut müfettişliğini ref' etmek icap eylediği takdirde, umumî heyet-i idare keyfiyeti esbab-ı mucibesile riyaset divanının kararına arzeder.

Madde 35. — Umumî heyet-i idare; âzâlardan birisini Fırkanın muhasipliğine intihap eder. Bu muhasip bütçe dahilinde yapılacak sarfiyatı tasdik eyler.

Madde 36. — Umumî heyet-i idarenin kâtib-i umumîlik emrinde muvazzaf bir başkâtibi ile bir muhasebecisi, lüzumu kadar muvazzaf kâtipleri, hususî idaresi ve müstahdemleri bulunur.

Müfettişlik

Madde 37. — Müteaddit Vilâyetler bir daire-i teftişiye olmak üzere memleket teftiş mıntakalarına taksim olunur ve her mıntakada bir müfettiş bulundurulur.

Madde 38. — Müfettişler; 32'nci maddeye tevfikan umumî heyet-i idarece intihap ve riyaset divanınca tayin olunurlar.

Madde 39. — Müfettişler; mıntakaları dahilinde Fırka umur ve muamelâtının nâzımı ve Fırkanın o mıntakada en büyük mümessilidir. Mutemetlerle heyet-i idarenin ve Fırka teşkilâtına dahil bilcümle müessesatın muamelât ve hesabatını murakabe ve teftiş ve usulüne mugayır gördükleri hususatı tashih ederler.

Madde 40. — Siyasî, içtimaî, iktisadî, kültüre ait ve bunlara mümasil bilcümle teşekküllerin heyet-i müdirelerine girecek lerin namzetlikleri Fırka müfettişlikleri tarafından tasvip olunduktan sonra ilân olunur.

Madde 41. — Müfettişler Kaza ve Vilâyet Kongreleri tarafından yapılan intihabatta feshi mucip cihet gördükleri halde yeniden intihabat yapılmak üzere o gibi intihabatın feshini esbabile umumî heyet-i idarenin kararına arzederler.

Madde 42. — Müfettişler kâtib-i umumilikçe tayin edilecek tarihte lâakal senede bir defa Fırka merkezinde içtimâ ederler.

Madde 43. — Mıntaka müfettişleri tarafından vukubulacak tebligatı, mıntakalarındaki bilûmum teşkilât kabul ve icraya mecburdur.

Madde 44. — Müfettişlerin vezaif-i müteferriası umumî heyet-i idareco hususî bir talimatname ile tesbit edilir.

Mutemetler

Madde 45. — Müfettişlerce gösterilecek lüzum üzerine bazı Vilâyet, Kaza ve Nahiyelere mutemet tayin olunur.

Madde 46. — Mutemetler; bulundukları mahalde Fırkanın mümessilidirler ve idare heyetlerine riyaset ve o heyetler namına muhabereyi idare ederler.

Madde 47. — Mutemetler, kendi kongrelerinin tabiî âzâsıdırlar.

Madd 48. — Fırkaya ait umur için hükümet rüesasile ve saire ile temas ve Fırka mensubinine tebligat icrası mutemetlere aittir.

Madde 49. — Vilâyet mutemetleri mıntaka müfettişleri tarafından intihap ve umumî heyet-i idarece tayin edilirler.

Madde 50. — Mafevk mutemetler tarafından intihap edilecek kaza ve nahiye mutemetlerinin keyfiyet-i tayinleri müfettişlerce tasdik edilmek suretile tekemmül eder; işbu mutemetlerin tebdili müfettişlerin cümle-i salâhiyetindendir. Re'sen mutemet tayin edilmemiş olan Vilâyetlerde, müfettişlerce müntahap ve Kazalarda Vilâyet mutemetliği veya vekili tarafından müntahap ve müfettişlikçe musaddak zat ve nahiyelerde Kaza mutemedi veya vekili tarafından müntahap ve müfettişlikçe musaddak zat mutemet vekâletini ifa eder. Bunlar mutemetlerin salâhiyetini haizdir; ve heyete riyaset eylerler. Müfettişler lüzum gördükleri takdirde mutemet vekillerini tebdil ederler.

Dördüncü Kısım

Vilâyet Teşkilâtı

Madde 51. — Cümhuriyet Halk Fırkasının Vilâyet teşkilâtı; vakt-i muayyeninde inikat eden Halk, Nahiye, Kaza ve Vilâyet kongrelerinden köy ve mahalle ocaklarile nahiye, kaza ve vilâyet heyetlerinden ibarettir.

Fırka teşkilâtı; mülkiye teşkilâtına tâbidir; maamafih görülecek lüzum üzerine müteaddit mahalle veya köy ocaklarından mürekkep itibari nahiyeler de teşkil edilebilir.

Köy ve Mahalle Teşkilâtı

Halk Kongreleri

Madde 52. — Köy ve Mahalle Ocakları fırkanın ilk teşkilât kademesini teşkil eder.

Ocak heyet-i müteşebbisesince Fırkaya kaydedilen âzâ adedi asgari on kişiye baliğ olunca orada Ocak teşekkül etmiş addedilir.

Yekdiğerine mücavir ve münasebettar birkaç Mahalle veya Karye birleştirilerek bir Ocak mıntakası addedilebilir.

Madde 53. — Her Köy ve Mahalle Ocağı senede bir defa vakt-i muayyeninde mahallinin şeraitine göre münasip bir yerde Kongresini akdeder.

Madde 54. — Fırkaya mensup ve on sekiz yaşını ikmal etmiş olan Köy ve Mahalle ahalisinden her vatandaş Halk Kongresinin tabii âzâsıdır.

Madde 55. — Kongrenin müzakereye iptidar etmesi için Köy ve Mahalle Ocağı tarafından tutulan deftere isimleri mukayyet ve fırkaya mensup olanların nısfından fazlasının bulunması şarttır.

Madde 56. — Halk Kongreleri:

A — Kongreye mahsus reis ile kâtibini intihap eder.

B — Üç kişilik Ocak heyetile üç kişilik yedek âzâyı ve Nahiye Kongresine girecek bir mümessili seçer.

C — Nahiye Kongresine teklif edeceği maddeleri müzakere ve tesbit eder.

D — Ocak heyetinin hesabatına bakar ve yeni masraf bütçesini tesbit ile mafevk Kongreye gönderir.

Köy ve Mahalle Ocakları

Madde 57. — Köy ve Mahalle Ocakları üçer kişiden mürekkeptir; bunlar ilk içtimâlarında aralarından birini reis yaparlar.

Bu Ocakların vazifeleri:

A — Nahiye mutemetlerile muhabere ve mutemedin tebligatını icra etmek,

B — Halkı tenvir ve irşat eylemek,

C — Fırkanın maksat ve emellerinin tahakkuk ve intişarına çalışmak,

D — Ocağa mensup âzânın kayıtlarını tutmak ve yardım akçelerini toplamak,

[He] E — Her türlü intihaplarda (Büyük Millet Meclisi, Muhtar, Belediye, v.s.) Fırka namzetlerini kazandırmak,

[Vav] F — Fırkaya yeni yazılmak istiyenleri usulü veçhile yazarak defterini tasdik için Nahiye ve Kaza heyetine göndermek,

[Zel] G — Ocağın yeni masraf bütçesini tanzim etmektir.

Nahiye Teşkilâtı

Nahiye Kongreleri

Madde 58. — Her sene vakt-ı muayyeninde inikat edecek Nahiye Kongresi her köy ve mahalle Ocağından gelecek birer mümessilden mürekkeptir.

Madde 59. — Nahiye Kongresi; Kongre âzâsının mecmuunun nısfından bir fazlasile müzakereye başlar.

Madde 60. — Nahiye Kongreleri:

A — Kongreyi idare için bir reis ve bir kâtip seçer,

B — Nahiye heyetinin geçen seneye ait faaliyet raporunu tetkik ve müzakere eder,

C — Müfettişlerin takdirine göre üç veya beş kişiden ibaret Nahiye idare heyeti ile lüzumu kadar yedek âzâyı ve Kaza Kongresine gidecek üç mümessili seçer,

D — Nizamname tadilâtına, Vilâyet meclis-i umumisine ve Belediye işlerine ait teklifleri veya nahiye halkının ihtiyacatını mafevk heyetlere bildirmek üzere tesbit eder,

E — Nahiye heyetinin bütçe dahilindeki sarfiyatını tetkik ve yeni masraf bütçesini tesbit ile Kaza Kongresine gönderir.

Nahiye İdare Heyetleri

Madde 61. — Müteaddit Ocak Mıntakaları bir Nahiye dairesini teşkil eder ve üç veya beş kişilik bir nahiye heyeti tarafından idare edilir.

Madde 62. — Nahiye Heyeti:

A — Kaza ve Ocak heyetlerile muhabere eder,

B — En aşağı haftada bir kere toplanır ve Fırka işlerini görür,

C — Halkı her suretle irşat eder,

D — Her türlü intihaplarda Fırka namzetlerini kazandırır,

[He] E — Âzânın kayıtlarını tutar,

[Vav] F — Nizamname tadilâtına ve meclis-i umumî ile Belediye işlerine ait düşüncelerini tesbit ve Kongreye arzeder,

[Zel] G — Her ay Fırka işlerine dair kaza heyetine bir rapor verir,

[Hı] H — Nahiyenin yeni masraf bütçesini tanzim eder.

Kaza Teşkilâtı

Kaza Kongresi

Madde 63. — Kaza Kongreleri, senede bir defa vakt-i muayyeninde toplanır.

Madde 64. — Kaza Kongresi, Kazaya merbut Nahiyelerden gönderilecek üçer mümessilden teşekkül eder.

Kongre; ancak mürettep âzâsının nısfından bir ziyadesile müzakereye başlar; Emanet teşkilâtı olan Şehirlerde her daire-i Belediye bir Kaza ve her Belediye memurlukları birer Nahiye addolunur; Vilâyet merkezlerine gelince: bunlar da birer Kaza ad ve etrafındaki Köylerle beraber cesametleri nisbetinde Nahiyelere taksim olunurlar ve Kaza ve Nahiyelerin teşkilât ve hukukunu aynen haiz bulunurlar.

Madde 65. — Kaza Kongreleri:

A — Kongreyi idare için bir reis ve iki kâtip seçer,

B — Kaza heyetinin geçen seneye ait faaliyet raporunu tetkik ve müzakere eder,

C — Müfettişin takdirine göre üç ilâ beş kişiden ibaret Kaza idare heyetile lüzumu kadar yedek âzâyı ve Vilâyet Kongresine gidecek üç mümessili seçer,

D — Nizamname tadilâtt ile Vilâyet Meclis-i umumisine ve Belediye işlerine ait gerek Nahiye Kongreleri tarafından verilen raporları ve gerek re'sen dermeyan edilen teklifatı tetkik ve Kaza halkının umumî ihtiyacatı hakkındaki mütalâasını tesbit eder; buna göre Vilâyet Kongresine rapor ihzar eyler.

E — Kaza heyetinin bütçe dahilindeki sarfiyatını tetkik ve yeni masraf bütçesini Vilâyet Kongresine gönderir.

Kaza İdare Heyetleri

Madde 66. — Kaza idare heyeti üç ilâ beş kişiden ibarettir.

Kaza idare heyeti:

A — Kendisine merbut bulunan ve kendisinin merbut bulunduğu heyetlerle muhabere eder,

B — Kendisine merbut teşkilât heyetlerine mafevk heyetten aldığı fikrî istikameti verir,

C — Fırka nizamnamesi hakkında düşündüğü tadilât ve Vilâyet meclis-i umumisine ve belediyeye ait teklifat lâyihasını Kaza Kongresine ihzar eder,

D — Kongreye verilecek bir senelik Fırka faaliyeti raporunu hazırlar,

[He] E — Kazanın yeni masraf bütçesini tanzim eder,

[Vav] F — Lâakal iki ayda bir kere Fırka hayatına, faaliyetine dair Vilâyet heyetine rapor verir,

[Zel] G — Kaza dahilinde Fırka mensuplarının kayıtlarını tutar ve kuvve-i umumiyesini Vilâyete bildirir,

[Hı] H — Nizamname mucibince yardım akçelerini ve teberruatı Ocaklar veya münasip vasıta ile toplar,

[Tı] İ — Fırkaya kaydolunacakların muamele-i kaydiyesini tetkik ve tasdik eder,

[Ye] J — Fırkanın o mahaldeki Kaza mahfelini idare eder.

K — Vilâyet meclis-i umumisi ve Kaza, Nahiye belediyeleri ve sair heyet âzâlıkları namzetlerini mülhakatla muhabere ederek tesbit eder ve Vilâyet heyetine bildirir ve namzetlerini kazandırır.

L — Kaza heyetine terettüp eden Fırka işlerini görür.

Madde 67. — Kaza heyet-i idaresi aynı zamanda Fırkanın Kazadaki mebus intihabı teşkilât merkezidir; Kaza heyet-i idareleri bütün teşkilât ve kudretlerile Fırka mebus namzetlerinin muvaffakiyetini temin ederler.

Vilâyet Teşkilâtı

Vilâyet Kongresi

Madde 68. — Vilâyet kongresi senede bir defa vakt-i muayyende içtima eder.

Madde 69. — Vilâyet kongresi kaza kongreleri tarafından gönderilen üçer mümessilden teşekkül eder.

Madde 70. — Kongrenin müzakereye iptidarı için mürettep âzânın nısfından bir fazlasının bulunması şarttır.

Madde 71. — Vilâyet kongreleri:

A — Kongreyi idare için bir birinci ve bir ikinci reis ile iki kâtip seçer. (Müfettiş mevcut olduğu takdirde kongrenin tabii reisi olur).

B — Vilâyet heyetinin bir senelik faaliyet raporlarını tetkik ve müzakere eder,

C — Âzâsı üçten beşe kadar olmak üzere nizamname, lâyıha ve hesap encümenlerini teşkil eder,

D — Müfettişin takdirine göre beş veya yedi kişiden ibaret vilâyet idare heyeti ile lüzumu kadar yedek âzâyı intihap eder ve o seneye mahsus olmak üzere büyük kongreye gidecek iki mümessil ile iki yedeği seçer,

E — Vilâyet meclis-i umumisine, belediyelere ait umur için program tanzim ve nizamname tadilâtı ile kongreye verilmiş olan raporları, dermeyan edilen teklifatı ve mahallin ihtiyacat-ı umumiyesi hakkındaki mütalâatı tetkik ve ihzar edeceği lâyıhaları müfettişliğe tevdi eyler.

[Vav] F — Tekmil vilâyet teşkilâtının bütçesi vilâyet kongresinde tesbit olunur. Şöyle ki: Kaza kongrelerince tevhiden tesbit edilmiş olan köy, nahiye ve kaza masraf bütçelerile vilâyet heyeti tarafından ayrıca verilen masraf bütçesi tetkik edilir ve her Kazanın kudreti Vilâyetin umum teberruat ve varidat-ı sairesi ile birlikte nazar-ı dikkate alınarak âzâdan tahsili icap eden varidat Kongrece Kazalara taksim ve Kaza idare heyetlerince Nahiye ve Köylerdeki âzâlardan taahhüt ve kudret-i maliyeleri nispetinde tahsil edilmek üzre temin olunur.

Vilâyet İdare Heyetleri

Madde 72. — Vilâyet Kongreleri tarafından intihap edilen Vilâyet idare heyetlerinin keyfiyet-i intihapları mıntaka müfettişliğinin tasvip ve inhası üzerine umumî heyet-i idarece tasdik edilir.

Vilâyet İdare Heyeti:

A — Mıntaka müfettişliği ve Kaza idare heyetleri ile her türlü muhaberatı yapar,

B — Kaza heyetlerine müfettişlikten aldığı fikrî istikameti verir,

C — Fırka nizamnamesinde tâdiline lüzum gördüğü hususat ile Vilâyet meclis-i umumisine ve Belediyeye ait umur için Vilâyet Kongresine rapor ihzar eder,

D — Vilâyetin idarî, zirai, iktisadî, malî v.s. ihtiyacatı hakkında Vilâyet Kongresine rapor hazırlar,

[He] E — Vilâyet masraf bütçesini tanzim ve Vilâyet mahfelini idare eder,

[Vav] F — Azamî üç ayda bir kere Fırka hayatına ve faaliyetine dair müfettişliğe rapor verir,

[Zel] G — Vilâyet dahilindeki Fırka mensuplarının miktarını tesbit eder ve kuvve-i umumiyesini bildirir,

[Hı] H — Kaza heyetlerinin intihaplarını tetkik ve müfettişlikçe tasvip edildiği takdirde tasdik eder,

[Tı] I — Vilâyet meclis-i umumisine, Belediyelere ve sair teşkilât-ı mahalliyeye Kaza heyetlerince Fırka namına tesbit edilecek namzetleri tetkik ile nihaî kararı istihsal için nokta-i nazarını müfettişliğe bildirir ve namzetlerin kazanmasını temin eder,

[Ye] J — Vilâyet heyetine terettüp eden Fırka umurunu tedvir eder.

Madde 73. — Vilâyet heyet-i idareleri bütün teşkilât ve kudretlerile Fırka mebus namzetlerini kazandırır.

Beşinci Kısım

Kongreler Hakkında Umumî Ahkâm

Madde 74. — Büyük Kongre umumî reisin davet ettiği zamanda toplanır.

Madde 75. — Vilâyette Halk Kongrelerile Nahiye, Kaza ve Vilâyet Kongreleri her tarafta Eylûl ile Kânunusani ayları arasında toplanır. Kongrelerin toplanma tarihini müfettişler kâtib-i umumilik ile bilmuhabere tesbit ederler.

Ahkâm-ı Maliye

Madde 76. — Fırkanın varidatı; âzâsının şehrî veya senevî olarak her Kaza heyet-i idaresinin 71'inci maddenin «Vav» fıkrası mucibince tayin edeceği yardım akçesinden ve mahallî teşkilâtın edineceği emval ve emlâk gelirinden ve vuku bulacak teberruattan ibarettir.

Madde 77. — Varidatın ahzı, sarfı ve kaydı matbu nümunelere tevfikan yapılır. Her tarafta ayni mazbutiyeti temin için bu husus talimatname ile tayin edilir.

Madde 78. — Teşkilâtın her kademesi masraf bütçeleri haricindeki fazla-i varidatı derhal mafevk teşkilât heyetine gönderir.

Madde 79. — Fırka âzâsı taahhüdatını muntazaman tediyeye mecburdur. Teşkilâtın aksam-ı faalesinde bulunmak ve intihap edilebilmek için bütün taahhüdatını ifa etmiş olmak şarttır.

Madde 80. — Bir mahalden diğer mahalle nakleden Fırka âzâsı taahhüdatını tamamen ifa etmiş olduğuna dair mensup olduğu heyetten bir varaka alır ve gittiği mahalde ora teşkilâtına bu varakayı göstererek naklen kaydedilir.

İnzıbat Ahkâmı

Madde 81. — Umumî esaslara, Büyük Kongrenin mukarreratına, Riyaset divanının tebligatına riayet etmiyen ve mebus intihabatında Fırka namzetlerine rey vermiyen veya aleyhinde çalışan Fırka âzâsı, o Vilâyet idare heyetinin esbab-ı mucibeli teklifi ve bunun müfettişlikçe tasvibi ve umumî riyaset divanı kararile Fırkadan ihraç edilir.

Madde 82. — Fırka divanı veya umumî heyet-i idare kararlarına muhalefet eden bir Fırka âzâsı hakkında hareketinin mahiyetine göre o Vilâyet heyet-i idaresinin esbab-ı mucibeli teklifi ve bunun müfettişlikçe tasvibi üzerine ihtar veya umumî riyaset divanı kararıyle Fırkadan ihraç cezaları tatbik olunur.

Madde 83. — Mahalli bilcümle meclisler ve teşekküllere namzet gösterilen Fırka âzâsına rey vermiyen veya aleyhinde çalışan fırka âzâsı veya Kongrelerin program ve mecalis-i mahalliyedeki Fırka gruplarının karar olarak kabul ettiği hususat ve verdiği veçhe haricinde hareket eden veya Fırkanın şeref ve haysiyetini muhil ef'ale mütecasir olan Fırka mensubini o Vilâyet heyet-i idaresinin esbab-ı mucibeli teklifi ve bunun müfettişlikçe tasvibi üzerine hareketinin mahiyetine göre ihtar veya umumi riyaset divanının kararile Fırkadan ihraç edilirler.

Madde 84. — Mahalle, Köy ocak heyetlerile Nahiye, Kaza idare heyetlerine mütevaliyen üç içtimâda bilâ mazeret gelmiyen âzâ bu hususa dair mafevk heyetçe müdafaası alındıktan sonra bu heyetin kararı ve müfettişliğin tasdikile müstafi addedilir.

Vilâyet heyet-i idaresinde vâki olacak aynı hâl müfettişliğin tasvip ve iş'arile kâtib-i umumilikçe intaç edilir.

Vilâyet Fırka Grupları

Madde 85. — Her Vilâyet merkezinde ve lüzumu görülen bazı Kazalarda mecalis-i mahalliyedeki Fırka mensubininden mürekkep bir fırka Grupu teşekkül eder. Grup, davet vukuunda müfettişin ve gıyabında Vilâyet mutemedinin veya mutemet vekilinin riyasetinde toplanır.

Madde 86. — Vilâyet Fırka Gruplarının vazifeleri ve tarz-ı mesaileri bir talimatname ile tesbit edilir.

Ahkâm-ı Müteferrika

Madde 87. — Kongreler müzakerat ve mukarreratı zapt, âzâ-yı mevcudenin isim defterile reis ve kâtipler tarafından ziri imza edilir.

Madde 88. — Kongrelerce intihap edilen ocak ve idare heyetleri intihaplarını müteakıp tasdika intizar etmeksizin vazifeye başlarlar, şu kadar ki, bu heyetlerin keyfiyet-i intihapları tasdiki müteakıp tekemmül eder, heyetlerin tasdiki için bir Vilâyette tekmil Kongrelerin hitam bularak Vilâyet heyetinin müfettişliğin inhası üzerine umumî heyet-i idarece tasdik edilmiş olması icap eder ve bu suretle intihapları tasdik edilen Vilâyet heyet-i idaresi Kaza heyetlerini, Kaza heyetleri Nahiye heyetlerini ve Nahiye heyetleri de ocak heyetlerini tasdik eder.

Madde 89. — Heyet-i idareler mukarreratı zapt ve âzâ-yı mevcude tarafından imza olunur.

Madde 90. — Fırka heyetleri kendileri için daimî merkez ittihaz ettikleri mahal haricinde içtimâ akdedemezler.

Madde 91. — Vilâyet, kaza ve nahiye idare heyetleri lüzum görüldüğü takdirde köy ve mahalle ocak heyetleri bütçeleri dahilinde icabı kadar emin memur ve hademe istihdam ederler, bu gibi memurin ve müstahdeminin Fırkaya mukayyet bulunması şarttır.

Altıncı Kısım

Mecliste Grup Teşkilâtı

Madde 92. — Fırkaya mensup mebusların heyet-i umumiyesi Fırka Grubu namını taşır.

Madde 93. — Fırka grubunun tabiî reisi, fırkanın umumî reisi veya vekilidir.

Madde 94. — Fırkaya mensup Başvekil Fırka grubunun da reisidir. Fırka grubu bundan maada iki reis vekilile dokuz âzâdan ibaret bir heyet-i idare intihap eder; heyet-i idare kendi arasından iki kâtip ve bir veznedar tefrik eyler.

Madde 95. — Heyet-i idare; âzâsının nısfından bir fazlasile içtimâ ve ekseriyetle ittihaz-ı karar eyler ve bu kararlar umumî riyaset divanına tahriren bildirilir.

Madde 96. — Fırka grubu heyet-i idaresinin intihabı senede bir tecdit olunur; sene başı Teşrinisani ayıdır. Aynı zatın tekrar intihabı caizdir.

Madde 97. — Grup heyet-i idaresi lâakal haftada bir kere içtimâ eder, Gruba ait işleri müzakere eder ve grup binasına, kütüphanesine nezaret eyler.

Madde 98. — Umumi Reisin, Grup Reisinin Heyet-i idarenin veya Gruba mensup olan on beş âzânın talebi üzerine Grup içtimâ eder.

Madde 99. — Umumi Reis riyaset etmediği halde Grup Reisi veya reisi vekilleri riyaset eder. Grup kâtipleri Grup müzakerelerini kayıt ve tesbit eder.

Madde 100. — Grup içtimâlarında Gruba ait umumî meselelerle makam-ı riyaset, heyet-i idare yahut âzâlar tarafından ileri sürülen hususat müzakere edilip kararlaştırılır.

Madde 101. — Grup içtimâlarında Grup âzâları rey ve içtihatlarında tamamen serbesttirler. Gruba mensup vekillerle mebuslara ait veyahut zuhur eden Devlet ve Hükûmet meseleleri hakkında bilâkaydüşart beyan-ı fikir ederler ve Vekillerin herhangi birinden izahat talep edebilirler; ancak istizah Fırka kararile Fırka Grubunda cereyan eder; İstizahın meclise intikali ancak Fırka kararile vukubulur; Fırka Grubu kararı olmadan sual istizaha kalbedilmez.

Madde 102. — Grupta bilmüzakere kabul olunan kararlar Gruba mensup bütün âzâlarca mutadır; Grup müzakeresinde ekalliyette kalanlar ekseriyet kararına tâbi olmakla mükelleftirler.

Madde 103. — Grup müzakeresi esnasında hazır bulunmayan âzâlar Grubun kararından haberdar olmakla mükelleftirler; Grup âzâsı Grup kararına karşı istinkâf ve Mecliste hazır olduğu halde âraya iştirakten imtina edemez.

Madde 104. — Grup Heyet-i idaresi tarafından intihap olunan icabı kadar muharrikler Mecliste Fırka âzâsının Meclise devamlarına, Grubun kararlarına muvafık hareket edip etmediklerine nezaret ederler; Mecliste meselelerin müzakereleri esnasında âzânın toplu bulunmalarını, toplu rey vermelerini temin eylerler.

Madde 105. — Grup âzâları Meclis müzakerelerinde Fırka nokta-i nazarını teyit ile mükellef oldukları gibi Meclis riyasetine, Meclis Divanı riyasetine, Heyet-i veki-

leye, Encümen âzâlıklarına intihap esnasında da Fırkaya mensup zevatın intihabını temin ile muvazzaftırlar.

Madde 106. — Yukarıdaki maddede kaydolunan makamata intihap olunan zevat Grupça kararlaştırılmış ise Grup âzâları Grup kararı mucibince hareket etmekle mükelleftirler.

Madde 107. — Grupça müzakere edilip kararlaştırılmamış mes'elelerde Grup âzâsı rey ve içtihatlarında serbesttirler. Meclis müzakerelerinde Grup namına reislerden ve Grupça intihap olunmuş zevattan başka kimse söz söylemek salâhiyetini haiz değildir.

Madde 108. — Fırka âzâsı Fırka Heyet-i idaresinden evvelce müsaade almaksızın mezuniyet alamazlar.

Madde 109. — İşbu nizamnameye riayet etmiyenler hakkında makam-ı Riyaset veyahut Heyet-i idare tarafından birinci defa rica, ikinci defa ihtar ve üçüncü defa Fırka divanının kararile Fırkadan ihraç cezası tatbik olunur. Maahaza herhangi bir âzânın Fırka mukarreratına karşı irtikâp eylediği hata hemen ihracını icap ettirecek derecede ağır görülürse Fırka grupu heyet-i umumiyesinin ekseriyeti mutlaka ile ittihaz edeceği karar ile ihraç olunur.

Madde 110. — Fırkanın esasat ve mukarreratı aleyhinde Fırka âzâsı beyanat ve neşriyatta bulunamaz. Mahrem tutulması lâzımgelen Fırka müzakeratı Fırkaca taht-ı karara alınır.

Madde 111. — Fırka grubuna mensup âzâlar şehri kazançlarının yüzde birini yardım akçesi olarak verecektir. Bilâtalep hasbî teberrular kabul edilir.

Divan-ı Haysiyet

Madde 112. — C. H. Fırkası Grubunu teşkil eden zevat arasında tahaddüs edecek hususî ihtilâfatı rü'yet etmek üzere bir Divan-ı Haysiyet teşkil olunur.

Madde 113. — Divan-ı Haysiyet, Grup heyet-i umumiyesince Grup âzâsı meyanından intihap edilecek yedi zattan terekküp eder.

Madde 114. — Divan-ı Haysiyet asgarî beş âzâ ile içtimâ eder ve adedinin ekseriyet-i mutlakası ile karar verir.

Madde 115. — Divan-ı Haysiyetin Reisi kendi aralarında ekseriyet-i mutlaka ve rey-i hafî ile intihap olunur.

Madde 116. — Divan-ı Haysiyet; 117'inci maddede muharrer vazifeyi ya âzânın müracaatı üzerine yahut göreceği lüzuma binaen bizzat vaz'iyet etmek suretile rü'yet eder. Grup Reisi dahi bu mahiyette bir meseleyi Divan-ı Haysiyete tevdi edebilirler

Madde 117. — Divan-ı Haysiyetin kararları ait olduğu Divan Reisi tarafından tahriren tebliğ ve kararın bir sureti bera-yı malûmat Fırka Grubu Riyasetine takdim olunur.

Madde 118. — Tebliğ tarihinden itibaren üç gün zarfında itiraz vuku bulmazsa karar kesb-i kat'iyet eder. Tarafeynce kabul edilmeleri arzolunur. Fırka riyasetine tahriren ve esbab-ı mucibeli olarak takdim edilir, İtirazname Reis tarafından Fırka Grubu heyet-i umumiyesine on gün zarfında arzedilir. Heyet-i umumiyece tarafeyn istimâ olunduktan ve âzâdan biri lehte, biri aleyhte olmak üzere iki zata söz verildikten sonra reye vazolunur.

Grup heyet-i umumiyesinin ekseriyetle vereceği karar herkes için suret-i kat'iyede muta olur.

C. H. Fırkası'na Mensup Olacak Meb'usların Riayet Edecekleri Noktalar

Madde 119. — Meb'usların hususî hayatlarında; ticaret, ziraat, sanayi ve saire-deki iktisadî ve malî faaliyetleri devletin resmî kanunlarına tâbidir. Fakat C. H. Fırkası'na mensup meb'usların meb'usluk sıfatını hususi hayat-ı iktisadiyeleri için istismar edememelerine Fırka Reisiumumiliği dahi hususî bir itina gösterecektir.

Madde 120. — Sermayesinin ekseriyeti devlete ait olan müessese ve şirketlerle menafi-i umumiyeye ait mukavele-i mahsusaya müstenit imtiyazlı şirketlerde ve inhisar idarelerinde Hükûmet tarafından meclis-i idarelere tayin olunan âzâlar ve müessesatı temsil vaziyetinde bulunanlar Fırkaya mensup mebuslardan olmıyacaktır, mütebakı şirket ve müesseselerde meclis-i idare âzâlığı kavaid-i umumiyeye tâbidir.

Madde 121. — B. M. Meclisi'nin Reisi ve Reis vekilleri ve İcra Vekilleri ile Fırka Kâtib-i Umumisi ve Fırka Grubunun Reis ve Reis vekilleri ve Cümhuriyet Halk Fırkası'nın Müfettişleri gerek devletin alâkadar olduğu müesseselerde ve gerekse devletin alâkadar olmadığı hususî şirket ve müesseselerde müdürlük ve meclis-i idare âzâlığı gibi idare ve temsil vaziyetlerinden hakikî surette feragat ederler. Müdürlük ve meclis-i idare âzâlığı gibi bir idare vaziyeti olmaksızın hususî müesseselerde hissedar olmak devletin kavaid-i umumiyesine tâbidir.

Madde 122. — Meb'usların vazifeye devam noktasından vaziyetleri B. M. M. nin kavaid-i mahsusasına tâbidir. Fırkaya mensup meb'usların B. M. Meclisi'nde devam nokta-i nazarından bulunacakları vaziyet Fırkanın Riyaset-i Umumiyesince hususî bir ehemmiyeti haiz olacaktır.

Madde 123. — C. H. Fırkası'na mensup meb'uslar balâdaki mevadda riayeti Fırkanın Riyaset-i Umumiyesine karşı taahhüt etmiş mevkiindedirler.

1927 TEŞRİNİEVVEL CÜMHURİYET HALK FIRKASI KONGRESİNDE İTTİFAKLA KABUL EDİLEN UMUMİ REİS GAZİ MUSTAFA KEMAL HAZRETLERİNİN PROGRAM BEYANNAMELERİ*

Cümhuriyet Halk Fırkası Cümhuriyetçi, lâyık, halkçı ve milliyetçidir ve milletin iktisadî menafiini temin etmeği birinci derecede haiz-i ehemmiyet addeder. İşbu esasat fırkamız için bütün siyasetinde ve bütün kanunların vaz' ve tatbikında hâkimdir.

Dahilî, Adlî ve Haricî Siyaset

Dahilî siyasette memleketin her tarafında sarsılmaz bir emniyet ve asayişin hükümran olması en evvel nasb-ı nazar ettiğimiz noktadır. Memleketin içinde bulunduğu inkişaf devrinden az zamanda azamî semerat istihsali ancak bütün vatandaşların huzur ve emniyeti ve memleketin asayişi en ufak arızalardan bile mahfuz bulundurulmak ile kabil olacağına kaniiz.

Fırkamız Nüfus işlerini başlıca mesailden addeder. Pek uzun seneler mütemadi ve muntazam mesaiye ihtiyaç gösteren Nüfus mes'elesi İktisadi, Fennî, İçtimaî ve Siyasî nokta-ı nazardan mürekkep ve münkasim olduğu bütün cephelerile mütalaa olunmak ve yekdiğerini ikmal edecek müselsel tedabiri mütemadiyen mevki-i tatbika koymak kararındayız. Mükemmel ve doğru tahrir-i nufuslara istinat etmek lâzımgelir. Nüfus politikası fırkamızın en mühim bir faaliyet sahası olacaktır.

Fırkamız intihabat-ı umumiyede bir dereceli intihap usulünü tahakkuk ettirmeği gaye addeder. Memleketin bilhassa nahiye teşkilâtına taallûk eden umumî idaresinde ve en mübrem vesait ve muvasalatın temininde bir dereceli intihap usulünü temin etmeği istihdaf edecektir. Ne kadar zamanda bu neticenin elde edileceğini tayin etmeğe imkân yoktur. Ancak fırkamız bunu mümkün olan haddiazamide tacil etmeğe çalışacaktır.

Rüesa-yi memurin-i mülkiyenin salâhiyet-i lâzımeye malik olmasına itina ve bu bapta mevzuat-ı kanuniyemizde icabeden ahkâmın derpiş edilmesi ihtiyacatımızdandır. Kezalik iktisadî ve coğrafî münasebat nazara alınarak nahiye teşkilâtı yapılması mahalli idarelere kâfi salâhiyet verilmesi ve taksimat-ı mülkiyenin vesait-i münakalenin tekemmülü nisbetinde mütemadiyen ıslah edilmesi ehemmiyet verdiğimiz meselelerdendir.

Adlî siyasette: Muasır demokratik medeniyetin zihniyet ve desatirini Türkiye Cümhuriyetinin adlî kanunlarına ve teşkilâtına mesnet ittihaz eylemek ve hakkın feyizlerinden en seri ve en basit vasıtalarla halkı müstefit kılarak adaleti vatandaşların kapularına kadar götürmek esasla umdemizdir.

Haricî siyasetimiz: Devlet haysiyet ve mevcudiyetinin ve milletin uzun mücadelât neticesinde kazandığı hukukun herhalde muhafaza ve müdafaası başlıca vazifemiz olarak sulh ve müsalemetin muhafazasına müstenittir. Bu hudut dahilinde ve fiilî müsavat temin eden mütekabiliyet dairesinde beynelmilel dostane münasebatın tersin ve tevsii taraftarıyız.

* 1927 Nizamnamesi'nin Üçüncü Büyük Kongreden önce yapılan yeni harfli basımında (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye M., 1931), s. 35-42.

Maarif Siyaseti

Maarifin millî, lâyik ve tek mektep esasına müstenît olması umdemizdir. Terbiyede hedefimiz millî cemiyetin medenî ve içtimaî kıymetini yükseltecek ve iktisadî kudretini artıracak vatandaşlar yetiştirmektir. İlk tahsilin meccanî ve mecburî olması esasının en kısa müddet zarfında bilfiil tahakkuk ettirilmesini birinci derecede ehemmiyet ile takip ediyoruz. İlk tahsili bitiren vatan çocuklarının muhtelif istidatları inkişaf edebilmeli ve onların maddî veya manevî sahada müstahsil olabilmeleri temin edilmelidir. Onun için terbiye-i umumiye müesseseleri yanında meslek mekteplerini inkişaf ettirmek maarif siyasetimizin ana hatlarındandır. İlk tahsili alamamış gençlere her vatandaş için lâzım olan malûmatı boş zamanlarında halk dersanelerinde vermeğe çalışmak, muhtelif iktisadî işler gören vatandaşların istihsal kudretini artıracak mesleki kurslar açmak maarif programımıza dahildir.

Darülfünunumuzu ve âlî müesseselerimizi memleketin ilim ve yüksek teknik adamlarına olan şedit ihtiyacı temin eyliyecek veçhile tensik etmek ve ilim adamlarımıza lâyık oldukları istikbali ve mevkii hazırlamak esaslı umdelerimizdendir.

Sanayi-i nefise müesseselerinin inkişafına çalışacak ve yüksek sanatkâr yetişebilmesi için lâzımgelen muhit hazırlanacaktır. Türk dilinin kavait ve lügati mazbut bir lisan halinde tekâmül edebilmesini ve her nevi fikir ve hisleri ifade edebilecek bir hale gelmesini teshil eyleyecek tedbirler ittihazı mültezemdir. Çok mühim ve nazik olan harf meselesini düşünüyoruz.

İçtimai ve Sıhhi Siyaset

İçtimaî hayatımızda ailenin mahfuziyet ve resaneti istinat ettiğimiz esastır. Hürriyet ve halkçılık prensiplerinin menettiği her türlü müdahalâttan azade olan sağlam aile hayatı içtimaî sahada başlıca dikkat edeceğimiz mevzudur. Çocuk hayatı ile suret-i mahsusada alâkadarız. Çocukların muhafazası ile müstahsil ve aileye faideli olabilmesini mütemadiyen taharri ve takip etmek kararındayız. Bu suretle tevellüdatı memleketin başlıca servet ve mesnedi addediyoruz.

Mesâi sahasında ilk gayemiz memlekette sâyi ailede ve fertde çalışkanlığı teşvik ve teşci eylemektir.

Memleketin refah ve saadetinin teminine hâdim vasıta ve servetin herşeyden evvel ailede ve cemiyette tasarrufkâr olmakla tedarik edilebileceği kanaatini fırkanın bütün hatt-ı hareketlerinde takip edeceğiz. Hayat pahalılığına karşı usul dahilinde ve mütemadiyen mücadele etmek kararındayız.

Memleketimizin sıhhî şeraitini Hıfzıssıhha ilmî hututu dahilinde ıslaha çalışmak ve içtimâi marazlarla mütemadiyen mücadele etmek hıfzıssıhha kavaidine riayet için halkı musırran ve bilâfasıla tenvir eylemek ve bu hedeflere vasıl olmayı kolaylaştıracak sıhhî ve içtimaî kanunlar yapmak ve fennî müesseseler açmak ve muvakkat veya daimî surette çalışmak kabiliyetinden mahrum kalacakları himaye esbabını ihzar eylemek fırkamızın hedefleridir.

Mali Siyaset

Biz Osmanlı imparatorluğunu yıkan ve bu imparatorluğun inkısamına zemin hazırlayan musibetlerin başında malî buhran âmilinin bulunduğu kanaatındayız.

Malî buhranı varidat ve masarif-i devlet arasında muvazenesizlik ve malî kudretin devletin esas ihtiyaçlarını temine adem-i kifayeti gibi başlıca iki noktada hulâsa

ediyoruz. Fırkamız her iki noktanın cumhuriyette teminini mali siyasetin esası kabul eder.

Meclisten açık bütçeler çıkarmamak, bütçenin vahdet ve umumiyetini ikmal eylemek muhasebe ve murakebe kuyudunu itina ile takip eylemek hedefimizdir.

Aynı zamanda hazinenin kudretini devletin mevcudiyet ve ihtiyacatını temin eyleyecek derecade tezyit ve tevsia çalışmağı vatan için ve bütün vatandaşlar için lâzıme-i hayat telâkki ediyoruz. Her nevi kaçakçılığa milletin hayatına ve hazinesine el uzatan en vahim bir kast nazarile bakıyoruz. Kaçakçılıkla mütemadiyen uğraşmak ve her nevi kaçakçılığı son kuruşa kadar kâi' ve izale etmek için her kanunu ve her tedbiri vücude getirmek caiz ve lâzım görüyoruz.

Islâhat-ı maliyeye bilâinkıta devam edeceğiz, vergilerimizin cinsi, tenevvüü, cibayeti üzerinde mütemadiyen tekâmül vücude getirmeğe çalışacağız.

Gümrük tarifelerini milletin iktısadi menafiına dahi tevfik etmeğe çalışmak ve tekaüt umurunu asrî usul ve teminata istinat ettirmek emelimizdir.

İktisadiyat

Memleketimizin iktisadiyatı Cümhuriyetin ilânından beri mütemadiyen inkişaf eylemiştir. İthalât ve ihracat arasındaki nispet mütemadiyen salâha doğru ilerilemiştir. Memleketin iktisadiyatı nokta-i nazarından âtide dahi bir an evvel iktisadî açığın itfası ve iktisadî kudretin artırılması takip edeceğimiz başlıca hedefler olacaktır.

Biz berrî ve bahrî muvasalatın teminini bu maksadla şömendüfer ve limanlar inşasını ve ticaret-i bahriyenin teşciini memleketimiz için iktisadî tedabirin başında telâkki ettik. Fırkamız bu maksatla ittihaz ettiği tedabiri takip ve tevsi edecektir.

Alelûmum kredi müessesatını dahi başlıca tedabirden addediyoruz. Küçük müstahsil olan ziraat ve sanayi erbabına kredi temin edecek itibar-ı ziraî birlikleri ve mütekabil kredi bankaları, kooperatifler tesisini teşci ve temin etmeğe çalışacağız.

Devlet Bankasını biran evvel vücude getirmeği iltizam ediyoruz. Paramız takriben on senedenberi fevkalâde müşkilat içinde bulunulmasına rağmen komşularımıza nispetle daha yüksek kıymette ve alelûmum müstakir bir halde kalmıştır. Paramızın sağlam olarak her vakit aynı kudret-i iştiraiyeyi haiz bulunmasını temin edecek tedabir ehemmiyetle tetkik ve tatbik olunacaktır.

Ekserisi mevadd-ı iptidaiye cinsinden olan milli mahsulâtımızın ıslahını ve madenler ve ormanlar gibi milli servetlerimizin inkişafını tahakkuk ettirecek tedabir alacağız. Sanayide küçük sanayiin ve o sanayiin inkişafı için icap eden fennî vesaitin ve sınaî kooperatiflerin ve muhtaç oldukları kredilerin temenine çalışacağız.

Fakat büyük sanayiden memleketin her suretle muhtaç olduklarını tedricen tahakkuk ettirmeği gaye ad ediyoruz. Memleketin iktisadî açığını en evvel kapayacak sanayiin mensucat sanayii olduğu müşahede edilmektedir.

İktisadî inkişafat için vaz' olunacak kanunların ve devletçe alınacak tedbirlerin münhasıran halkın umumî menafii mülâhazasına müstenit olması başlıca gayemizdir. Ne kadar mühim olursa olsun hususî bir menfaatın temini veya vikâyesi için devletçe tedbir alınmasına ve bahusus efradın hususî menafii için hazine-i devletten bilvasıta veya bilâvasıta her hangi bir faide beklemek gayr-i mümkün ve gayr-i caiz olduğunun kanaat haline gelmesine bilhassa ehemmiyet veriyoruz.

IX

SERBES, LÂYIK, CÜMHURİYET FIRKASININ YASASI*

UMUMİ ESASLARI

Birinci Kısım

1 — Serbes lâik Cümhuriyet Fırkası cümhuriyet usulünü millî hâkimiyetin en yüksek tecellisi olarak kabul eder.

2 — Serbes lâik Cümhuriyet Fırkasının esas gayesi, cümhuriyetin istilzam ettiği şartları tatbikat sahasında tahakkuk ettirmektir.

3 — Bu gayeye vâsıl olabilmek için Fırka, Teşkilât-ı Esasiye Kanununun Türk vatandaşlarına vaadettiği bütün salâhiyet ve hakları her türlü halelden sıyanet etmeği taahhüt eder.

4 — Vicdan hürriyeti, mesâi serbestisi, fikir, kelâm ve içtimâ hürriyetleri, icra kuvveti, murakabe ve kontrol salâhiyeti ve halk kütlelerinin belediye ve vilâyet idarelerinde kendi işlerini kendileri görmeleri esası fırkanın hassatan benimsediği umdelerdir.

5 — Harsi, iktisadi, malî her türlü teşebbüslere yardımcı olmak, ve küçük, büyük iktisadî teşebbüs ve teşekküllerin inkişafına mani olan engelleri kaldırmak ve memleket iktisadiyatını yükseltmek, ve milletin umumî menfaatlerini muhafaza için devletin mükellef olduğu murakabe hududunu tecavüz edecek müdahalelere meydan vermemek Fırkanın varmak istediği gayedir.

6 — Serbes lâik Cümhuriyet Fırkasının müessisi sabık Başvekil ve Paris Büyük Elçisi Fethi Beyefendidir.

İkinci Kısım

Fırkaya Girmenin Şartları

7 — 18 yaşını ikmal etmiş, siyasî ve medenî hukuktan mahrum edilmemiş, sui şöhretle tanınmamış, vatana karşı hiyanetle ittiham edilmemiş ve Türk harsını kabul etmiş her Türk vatandaşı programını benimsemek şartıyla fırkaya girebilir.

* «SCF Umumî Kâtipliği» tarafından yayımlanmış olan bu tüzüğün dış kapağında (Galatasaray Klübü rozetindeki gibi içiçe geçmiş S C F harflerinden oluşan parti ambleminden başka) şöyle yazılıdır:

«Serbes Cumhuriyet»
Fırkasının
YASASI

Fırka Merkez Ocağı Heyeti tarafından
müzakere ve kabul edilmiştir.
Her nüshada Fırkanın mührü vardır.
Parasız tevzi olunur.

İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1930

Üçüncü Kısım

Fırka Teşkilâtı

Köy ve Mahalle Ocakları

«Serbes Cümhuriyet Fırkasının teşkilâtı aşağıdan yukarıya doğru yürür ve ilk nüvesi köy ve mahalledir»

8 — Köy ve mahalledeki fırka âzâları aralarından birisi reis olmak üzere üç kişilik bir idare heyeti ve bir yedek âzâ seçerler.

9 — Köy veya mahalle heyetinin adı: Ocaktır.

10 — Ocak aşağıdaki işleri görür:

A — Âzâları deftere kaydeder ve Fırkanın programı hakkında halkı tenvir, halk arasında halkın maddî ve manevî yükselmesine yardım edecek mektep, kooperatif, karşılıklı yardım müesseseleri gibi teşekküllerin husul bulmasına çalışır.

B — Fırkanın nahiye idare heyeti ile muhaberede bulunur. Fırkanın köy ve mahalledeki vaziyeti hakkında oraya malûmat verir, oradan bu hususa ait alacağı talimatı tatbika ve her türlü seçilmelerde Fırkanın kazanması için çalışır, âzâdan fırka aidatını toplar, köy ve mahalle ocağının yıllık bütçesini hazırlar.

Mahalle ve köy ocağının fevkinde nahiye ocağı vardır.

— Nahiye Ocakları —

11 — Nahiye ocağı beş kişiden teşekkül eder.

12 — Nahiye ocağı haftada bir kere içtimâ eder ve aşağıdaki işler ile uğraşır:

A — Köy ve mahalle ocakları ile muhabere eder. Köy ve mahalle ocaklarına talimat verir. Fırka programının anlaşılması müşkül görünen kısımları hakkında Ocaklara izahat verir ve o yolda halka konferanslar ve mev'izeler verilmesi için tedbirler alır, Ocakları çalışmağa sevkeder, halk arasında faideli teşebbüslerin ve teşekküllerin husule gelmesi ve seçimler zamanında Fırka namzetlerinin kazanmaları için çalışır.

B — Kaza Ocağı ile muhabere eder, bu Ocağa nahiye ve köy Ocaklarının faaliyetlerine, Fırka programının halk yaşayışında husule getirdiği değişiklikler ve nahiye halkının ihtiyaç ve arzularına dair malûmat verir ve bu hususlara dair kaza ocağından talimat alır.

C — Nahiye Ocağının hesap defterini tutar ve yıllık bütçesini yapar.

— Kaza Teşkilâtı —

Nahiye Ocağının fevkinde Kaza Ocağı vardır.

13 — Kaza Ocağı kaza kongresi tarafından seçilmiş yedi kişiden ibarettir. Bunların birisi Reis, birisi Kâtip, birisi de muhasebeci olur.

Üç kişi de yedek bulunmak üzere seçilir.

14 — Kaza Ocağı haftada bir kere toplanır. Aşağıdaki işlerle uğraşır:

A — Nahiye Ocakları ile muhabere eder. Nahiye Ocaklarına talimat verir. Bu Ocakların çalışmalarına nezaret eder. Fırka programının anlaşılması için izahat verir, programın nahiye halkı arasında yayılmasına ve seçimler esnasında Fırka namzetlerinin kazanmalarına çalışır.

B — Kaza Ocağı ile muhabere eder, bu ocağa nahiye ve köy ocaklarının faaliyetlerine Fırka programının kaza halkı üzerindeki tesirlerine, Fırkanın kazadaki vaziyetine, kaza halkının ihtiyaçlarına ve arzularına bu hususta Fırkaca yapılması lâzımgelen tedbirlere ait malûmat verir. Ve oradan aldığı talimata göre hareket eder.

C — Kaza Ocağı hesaplarını tutar ve yıllık bütçesini yapar.

— Vilâyet Teşkilâtı —

Kaza teşkilâtının fevkinde Vilâyet teşkilâtı bulunur

15 — Vilâyet Ocağı birisi Reis, birisi kâtip, birisi muhasebeci olmak üzere dokuz kişiden teşekkül eder ve Vilâyet kongresi tarafından intihap olunur.

Vilâyet Ocağı on beş günde bir toplanır ve aşağıdaki işlerle uğraşır:

A — Fırkanın Merkez Ocağı ile muhabere eder. Vilâyet dahilindeki merkez teşkilâtının çalışmalarına, Fırka âzâlarının miktarına, Fırka ile halk arasındaki alâka ve münasebetlere ve ahalinin arzu ve ihtiyaçlarına ve Fırkaca yapılabilecek işlere ait malûmat verir ve Fırka teşkilâtına bildirir.

B — Kaza Ocaklarile muhabere eder, Fırkanın merkez ocağından aldığı talimatları ve tamimleri tebliğ eder, kaza teşkilâtının çalışmalarına nezaret eder.

Fırka programının kaza ocakları tarafından anlaşılması için izahat verir, kaza ocaklarına halkı irşat zımnında yapılması faideli olan konferanslar ve mev'izeler için mevzular hazırlar ve her türlü seçimlerde Fırka namzetlerinin kazanmaları için çalışır.

C — Vilâyet idare heyetinin hesabını tutar ve yıllık bütçesini yapar.

— Merkez Ocağı —

Vilâyet ocaklarının ve Fırkanın bütün teşkilâtının fevkinde Merkez Ocağı bulunur.

16 — Bir umumî Reisten ve bir umumî kâtipten ve bir muhasiple dokuz âzâdan mürekkep olan Merkez Ocağı büyük kongre tarafından seçilir. Bunlara ilâveten beş kişi yedek âzâ olmak üzere intihap olunur.

17 — Merkez Ocağı ayda üç kere toplanır. Ve mürettep adedin mutlak ekseriyeti ile müzakereye başlar ve kararlar verir.

18 — Merkez Ocağı aşağıdaki işleri görür:

A — Memleketteki Fırka Ocakları üzerine nezâret eder.

B — Bu teşkilâtla muhaberede bulunarak Fırkanın işlemesi hakkında malûmat alır ve icabeden kararları ve tedbirleri ittihaz eder.

C — Fırkanın programına ve vaziyetin icabâtına göre halkı tenvir etmek üzere Fırka teşkilâtına tamimler yazar, direktifler verir, ve konferanslar tertibi için mevzular hazırlar.

D — Kaza ve vilâyet merkezlerinde, şehir ve vilâyet meclislerine intihap olunacak fırka namzetlerini ait oldukları şehir ve vilâyet teşkilâtı ile muhabere ederek tesbit eder.

E — Meb'us intihabında intihap daireleri ile anlaşarak Fırka namzetlerini gösterir.

F — Büyük kongrenin encümenlerine ait lâyihaları ve merkez bütçesini ve teşkilât kadrolarını hazırlar.

G — Senede hiç olmazsa bir kere Merkez Ocağı âzâsından münasip görülenler teftişe çıkar ve Fırkanın memleketteki teşkilâtı ve faaliyeti hakkında Merkez Ocağına rapor verirler.

Dördüncü Kısım

— Fırka Kongreleri —

Fırka kongreleri de Fırka teşkilâtı gibi aşağıdan yukarıya doğru yürür.

— Mahalle ve Köy Kongreleri —

19 — Mahalle ve köy Ocakları yılda bir kere kongre aktederler.

20 — Mahalle ve köy kongrelerine mahalle ve köy içinde Fırkaya girmiş bütün vatandaşlar iştirak ederler. Fakat müzakereye başlanması için Fırkaya kaydedilmiş olan âzânın nısfından bir fazlasının hazır bulunması şarttır. Bulunmadığı halde hazır âzâ ile kongre açılır.

21 — Mahalle ve köy kongreleri aşağıdaki işlerle uğraşır:

A — Kendilerine bir Reis ve bir kâtip seçerler.

B — Fırkanın geçen sene esnasında nasıl çalıştığını, görülen noksanları, halkın takviye ve irşadı ve Fırkanın daha müsmir çalışması için neler lâzımgeldiğini, köy halkının ihtiyaçlarını serbesçe müzakere ve tetkik eder, kararlarını Nahiye Ocağına bildirir.

C — Köy Ocağının raporunu müzakere, hesaplarını ve yıllık bütçesini tetkik eder.

D — Ocak âzâsı ile nahiye kongresine girecek olan Ocak mümessillerini seçer.

— Nahiye Kongreleri —

22 — Nahiye kongreleri, nahiye dahilindeki köy ve mahalle Ocaklarından gelecek birer mümessilden teşekkül eder ve senede bir kere içtimâ eder.

23 — Kongre âzâlarının nısfından bir fazlası ile müzakereye başlar, ekseriyet olmadığı halde üç gün sonra hazır âzâlarla açılır ve aşağıdaki işleri görür:

A — Kendisine bir reis, bir kâtip intihabeder.

B — Nahiye Ocağının raporunu, geçen sene esnasındaki faaliyetini, Fırkanın nahiyedeki vaziyetini, icabeden tedbirleri, nahiyenin ihtiyaçlarını, Nahiye Ocağının sarfiyatını, yeni bütçesini serbesçe tetkik eder ve aldığı kararları Kaza Ocağına gönderir.

C — Kaza Ocağına girecek üç mümessili seçer.

— Kaza Kongreleri —

24 — Kaza kongreleri kaza dahilindeki nahiyeler tarafından gelecek üçer mümessilden teşekkül eder ve senede bir kere içtimâ eder.

25 — Kongre âzâlarının nısfından bir fazlası ile müzakereye başlar ve aşağıdaki işleri görür:

A — Kendisine bir reis, bir kâtip seçer.

B — Kaza Ocağının raporunu, yıllık faaliyetini, Fırkanın kazadaki vaziyetini, icabeden tedbirleri, kazanın ihtiyaçlarını, kaza heyetinin sarfiyatını ve yeni bütçesini serbestçe tetkik eder ve aldığı kararları Vilâyet Ocağına gönderir.

C — Vilâyet kongresine gidecek dört mümessili seçer.

— Vilâyet Kongreleri —

26 — Vilâyet kongresi vilâyet dahilindeki kazalar tarafından gönderilen beşer mümessilden teşekkül eder ve yılda bir kere toplanır.

27 — Kongre âzâsının nısfından bir fazlası ile müzakereye başlar. Ekseriyet olmadığı halde üç gün sonra hazır âzâ ile kongre açılır ve aşağıdaki işleri görür:

A — Kendisine bir reis, bir ikinci reis ve iki kâtip seçer.

B — Beşer kişiden ibaret olmak üzere Yasa, lâyiha ve hesap encümenleri teşkil eder.

C — Vilâyet Ocağı tarafından verilen raporları, Fırkanın geçen sene esnasında vilâyet dahilindeki faaliyetini, serbestçe tetkik eder ve aldığı kararları Merkez Ocağına gönderir.

D — Vilâyet Ocağı âzâları ile büyük kongreye gidecek üç mümessili seçer.

— Büyük Kongre —

28 — Büyük kongre senede bir kere Merkez Ocağının göstereceği zaman ve yerde toplanır. Merkez Ocağı büyük kongreyi zamanından evvel de toplanmağa çağırabilir.

29 — Büyük kongre, vilâyet kongreleri tarafından seçilmiş azamî üçer mümessil ile Fırkaya mensup meb'uslardan teşekkül eder.

30 — Kongre gelen âzânın huzurile açılır, ekseriyet bulunmadığı halde üç gün sonra hazır âzâ ile kongre açılır ve aşağıdaki işleri görür:

A — Umumî reis tarafından açılan kongre, kendisine muvakkat bir reis ve dört kâtip seçer.

B — Lâyiha, hesap, yasa ve murakabe encümenleri için yedişer kişi seçer.

C — Fırkanın bir senelik faaliyetini, Merkez Ocağının yaptıklarını, Fırkaya mensup meb'usların Meclisteki faaliyetini, Fırka programına bakılıp bakılmadığını, Fırkanın memleketteki ve halk arasındaki hâl ve vaziyetini, Fırkanın tekâmül ve tealisi için neler yapılması lâzımgeldiğini, yasalarda lüzum görülen tadilâtı, Merkez Ocağının sarfiyatını ve yeni bütçesini tetkik ve müzakere eder.

D — Lüzum gördüğü meseleleri yukarda zikredilen encümenlerin tetkik ve tahkikine havale eder ve encümenlerin verecekleri raporları müzakere eyler.

E — Memlekete hitaben Fırkanın bir senelik faaliyeti ve gelecek sene için yapacağı işler hakkında beyannameler kaleme alır.

31 — Merkez Ocağını seçer.

32 — Kongrenin müzakereleri alenîdir. Fakat icabında hafî celse de yapar.

33 — Müzakere kâtipler tarafından zaptolunur.

34 — Kongre kararlarını hazır âzânın mutlak ekseriyeti ile verir.

Beşinci Kısım

— Fırka Grubu —

35 — Fırka grubu, Büyük Millet Meclisindeki fırkaya mensup âzâlardan teşekkül eder.

36 — Meb'uslar grubu, Fırkanın programına göre hareket etmek, Fırka programının kanunlara tatbikine çalışmak, Ocak tarafından Fırka programına tevfikan verilen direktiflere bakmakla mükelleftir.

37 — Meb'uslar grubunun reisi, Merkez Ocağı Reisi bulunmadığı takdirde Umumî Reistir.

38 — Grupların müzakereleri zaptolunur.

39 — Meclis grubu hiç olmazsa beş günde bir toplanır. Fakat Reis veya grup âzâsından on beş kişinin isteği üzerine, grup daha evvel de toplanabilir.

40 — Grupun kararları hazır âzânın nısfından bir kişinin fazlalığı ile verilir. Verilen kararlara bütün âzâların tebaiyet etmeleri mecburidir. Hazır bulunmıyan âzâlar verilen kararlardan haberdar olmakla mükelleftirler.

41 — Grup namına yalnız Reis söz söyliyebilir. Fakat herhangi bir mesele dolayısile Reis bu salâhiyetini grup âzâsından münasip gördüğü zata verebilir.

42 — Grupa mensup mütehassıslar ihtisaslarını alâkadar eden meselelerin müzakerelerine hazırlanmak ve bu gibi meselelerin Fırkanın programına göre halline çalışmakla mükelleftirler.

43 — Grupça müzakere edilip karar altına alınmıyan meselelerin müzakeresinde grup âzâsı rey ve fikrinde serbesttirler. Bununla beraber gerek fikirlerinde, gerek reylerinde Fırkanın umumî programına göre hareket etmek mecburiyetindedirler.

44 — Grupun kararı alınmadan istizah yapılmaz. Sual için Umum Reisin muvafakati elzemdir.

45 — Millet Meclisinde Fırka programını alâkadar eden meseleler müzakere edilirken Fırkaya mensup âzânın hazır bulunmaları şarttır.

46 — Grup Reisinden müsaade alınmaksızın Meclisten mezuniyet alarak ayrılınmaz.

47 — Fırkanın programına muhalif söz söylemek, yazı yazmak ve rey vermek yasaktır.

48 — Fırka namzetlerinin kazanmaları ve Mecliste Fırka namına vâki olacak tekliflerin Meclisten geçmesi için çalışmak ve rey vermek borçtur.

49 — Meb'usluk nüfuzunu istimal ederek devlet hazinesini, ticarî ve iktisadi teşebbüsleri lehine izrar etmek Fırkaya mensup âzâlar için memnudur.

Altıncı Kısım

— İnzibat Kaideleri —

50 — Fırkanın her hangi bir Ocağının âzâsı olarak özürsüz birbiri ardınca beş defa içtimâa gelmiyenler istifa etmiş sayılırlar.

51 — Yukarıda yazılı kaidelere bakmıyanlar ve Fırkanın manevî şahsiyetini halk nazarında düşürebilecek fiil ve harekette bulunanlar birinci defa ihtar, ikinci defa muvakkat ihraç ve üçüncü defa daimi ihraç kararına tâbi olurlar.

52 — Mahalle, köy, nahiye, kaza ve vilâyetlerde bu cezalar Ocaklar tarafından verilir.

53 — Fırka gruplarının ihtar ve muvakkat ihraç kararlarına merkez ocağı karar verir. Daimî ihraç cezası da grupun umumî heyeti tarafından verilir.

54 — Daimî ihraç cezasına uğrıyanlar, karara tebaiyet etmekle beraber umumî kongreye arz-ı keyfiyet etmek salâhiyetini muhafaza ederler.

— Haysiyet Divanı —

55 — Haysiyet divanı beş kişiden teşekkül eder ve Fırka grupu tarafından seçilir.

56 — Divan kendisine bir Reis ve bir kâtip intihap eder.

57 — Haysiyet divanı Fırka grupuna mensup âzâlar arasında çıkan ihtilâfları hâl ve fasleder.

58 — İki taraf dinlendikten sonra -divan[ca] verilecek karar- üç gün zarfında grup Umumî Reisine arzolunur. Reis beş gün zarfında kararı Fırka grupuna arzeder.

59 — Grupun verdiği karar kat'idir.

— Fırkanın Varidatı —

60 — Fırka, masraflarını aşağıdaki varidatla karşılaştırır:

A — Fırkaya giren her âzâdan her ay en az beş kuruş alınacaktır. Kudreti olmıyanlar bu aidattan muaftır.

B — Fırka grupunun âzâsı aylık tahsisatlarından yüzde bir yardım akçesi vereceklerdir.

C — Fırkaya giren âzâ bir defaya mahsus olmak üzere en az yirmi beş kuruş duhuliye verecektir.

Kudretî olmıyanlar bundan muaftır.

Yasanın Tefsiri

Fırka Yasasının tefsiri salâhiyeti Büyük Kongreye münhasırdır.

Muvakkat Madde

Kongre aktolununcaya kadar Vilâyet Ocakları Merkez Ocağından verilecek salâhiyet üzerine teşekkül eder.

Vilâyet Ocakları, Kaza Ocaklarını, Kaza Ocakları Nahiye Ocaklarını, Nahiye Ocakları da Köy, Mahalle Ocaklarının teşkiline salâhiyet verecektir.

SERBEST CUMHURİYET FIRKASI'NIN PROGRAMI*

Madde 1 — SCF cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve lâiklik esaslarına bağlıdır. Bu esasların millet bünyesinde ebedileşmesi gayedir.

Teşkilât-ı Esasiye Kanunundaki hürriyet ve masuniyet haklarını bilâistisna herkes için mer'i tutacak ve hiçbir arızaya uğratmayacaktır.

Madde 2 — Vergiler millet efradının iktisadî teşebbüs kabiliyetini sarsmayacak ve halkın takati hududunu aşmayacak derecede tahfif olunacaktır.

Vergi tarhında daha salim esaslara istinat edilecek ve tahsilindeki yolsuzluklar kaldırılacaktır.

Madde 3 — Fırka, devlet varidatının semereli surette sarfına dikkat ve büyük nafıa teşebbüsleri masraflarının yalnız bir nesle tahmilinden içtinap eder.

Madde 4 — Fırka, paramızın kıymetini biran evvel tesbit için tedbir almak ve memleketimizde iş görmek isteyecek haricî sermayeye bu suretle yol açmak azmindedir.

Madde 5 — Fırka, vatandaşların refahına malî ve iktisadî her türlü teşebbüslerine engel olan hükûmet müdahelelerini kabul etmez. Memleketin iktisadî hayatının inkişafında her türlü teşebbüs erbabının zâhiridir.

* T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, s. 633-34'te, *TBMM Yıllık* (Devre 3, İçtimâ 3), s. 498-99'dan aktarılmıştır.

Cumhuriyetin menfaatleri için girişilmesi icap eden iktisadî işlerde fertlerin kuvveti gayr-i kâfi görüldükçe, Devlet doğrudan doğruya teşebbüs eder.

Liman inhisarı kaldırılacaktır.

Madde 6 — Köylünün ve çiftçinin çok ucuz faizle ve müşkülâtsız usüllerle para bulması ve iktisadi bünyemizi zayıf düşüren mürabahacılıktan kurtarılması fırkanın en mühim maksatlarındandır.

Çiftçinin fedakârlığı iie kurulmuş olan Ziraat Bankasının memleketin ziraî kredi ihtiyacını tatmin edecek bir müessese haline çıkarılması umdedir.

Madde 7 — Dahili sanatların canlanması ve kolaylıkla inkişaf etmesi fırkanın vâsıl olmak istediği mühim hedefidir. Teşvik-i Sanayi Kanunu bihakkın tatbik edilecektir.

Bu kanunun bahşettiği himaye ve kolaylıklar icabında tevsi olunacaktır. Sanayi ve Maadin Bankasının kabiliyet ve faaliyeti arttırılacaktır.

Yerli mahsullerin himayesi ve hariç piyasalarda sürümlerinin temini için tedbirler alınacaktır.

Nakliyat ve liman tarifeleri bu maksatlara hizmet edecek surette tanzim olunacaktır.

Madde 8 — Halkın hükûmet dairelerindeki işleri azami sürat ve suhuletle gördürülecektir. Rüşvet ve suiistimallere karşı bilâmerhamet mücadele edilecektir.

Madde 9 — Mahkemelerin süratle iş bitirmesi için sıkı ve devamlı teftişler yaptırılacaktır. Mahkemeler teşkilâtındaki noksanlar bu maksada göre ikmal olunacaktır.

Madde 10 — Fırka, harici siyasetinde Türkiye Cumhuriyeti'nin komşu ve bilûmum devletlerle münasebetlerinin takviyesine ve Cemiyet-i Akvam müessesesiyle sıkı surette teşvik-i mesaiye ehemmiyet verecektir.

Madde 11 — Fırka bir dereceli intihap usulünün tesisini ve siyasi hukukun Türk kadınlığına da teşmilini müdafaa edecektir.

X

AHÂLİ CUMHURİYET FIRKASI NİZAMNAMESİ*

FASIL : 1

Fırkaya nasıl girilir :

Madde 1 — Onsekiz yaşını ikmal eden, cinâyet ve muhill-i namus meselelerden mahkûmiyeti olmayan, fena şöhret kazanmamış bulunan her vatandaş siyasî nizamnameyi kabul etmek şartiyle fırkaya girebilir.

2 — Fırkanın yedi kişilik müessisleri umumî kongrenin yeniden intihap yapacağı güne kadar umumî merkez heyetini teşkil eder.

3 — Fırkanın umumî reisi esbak Kastamonu Mebusu Abdülkâdir Kemâlî beydir.

4 — Muhasip ve kâtip hariçten alınabilir. Bu vazifeler şimdilik umumî heyet âzâsı tarafından görülür.

5 — Müessislerden herhangi bir sebeple çekilen veya çıkarılanlar yerine reis tarafından diğeri umumi merkez heyetine alınır.

6 — Vilâyet merkezlerinde yedi kişilik bir heyet bulunur. Bunların birisi heyeti idare eder. Vilâyet merkezinde açılacak klüplerle meşgul olur. Umumî merkez heyeti tarafından tâyin edilen maaşlı bir muhabir tesbit edilecek muhit teşkilâtını idare eyler.

7 — Kaza ve nahiyelerde beşer ve köylerde ve mahallelerde üçer kişilik heyetler bulunur.

8 — Muhabirin vazifesi bir talimata tâbidir.

Umumi merkez heyetinin vazifesi

9 — Fırkanın bütün teşkilâtına nezaret eder, muhabirlerle tahriri ve şifahi temaslar yaparak fırkanın kuvvetlenmesi esbabını hazırlar, karar verdiği hususatın tat-

* Tunaya, s. 635-37'deki açıklamalardan anlaşıldığına göre, *Türkiye'de Siyasî Dernekler II*, s. 87-89'dan aktarılan bu belgenin aslı «Dahilî Nizamname» başlığı altında ayrıca basılmış olup, fırkanın bir de «Ahali Cumhuriyet Fırkası Nizamnamesidir — Teşekkül Tarihi 24-9-930» başlığını taşıyan programı vardır. Partinin Kurucusu Abdülkâdir Kemali Öğütçü'nün 14 Temmuz 1948 tarihinde elyazısıyla bir suretini çıkararak Tunaya'ya gönderdiği bu programdan, *Türkiye'de Siyasî Partiler*'de (s. 637) şu aktarmalar yapılıyor:
Madde 2: Cumhuriyetin hakiki mânâsı dahilinde ahaliyi refaha kavuşturmak, Fırkanın ilk ve son umdesidir.
Madde 3: Bu umdeye vusul için herşeyden evvel İdare-i Hususiye teşkilâtına ehemmiyet verilecek ve ahalinin parasının hükûmet merkezince israf edilmesine mümanaat olunacaktır.
Madde 11: Ahaliye borcundan dolayı Devlet emvalinin dahi haczi usulü kabul olunacaktır.
Madde 12: Mahkemelerin Teşkilât-ı Esasiye Kanununa mugayir kavanini tatbikten memnuiyeti temin edilecektir.
Madde 13: Hâkimlerin vazifelerine devam ve iş görmeleri ... Valilerin hakk-ı teftiş ve mürakabesi kat'iyyen kabul ettirilecektir.
Hürriyetlerin korunmasına 23-26. maddeler tahsis edilmiştir.

bikini teşkilâttan îster. Mitingler aktettirir, intihap işlerinde teşkilâtı idare eder. Mebus intihabında müntehiplerle görüşerek fırkanın gayelerini takip edecek namzetleri tesbit ve ilân eder. Umumî kongrede gelecek sene için yapılması lâzım gelen hususatı mürefaa ve kabul ettirir. Merkeze ve bütün teşkilâta ait bütçeyi ve kadroları hazırlar. Umumi kongreye hesap verir.

10 — Umumî merkez heyeti âzâsı reisin tensip edeceği zaman ve muhitte teşkilâtı teftiş eder.

11 — Fırkanın röprezantanı reis olup umumî merkez heyeti içinde münasip göreceği [zata] kâtip selâhiyetini verir ve vazifesini tespit eder.

FASIL : 2

12 — Fırka kongresi teşekkül tarihi olan 23 Eylûlde Adana'da veya reisin tensip edeceği diğer bir mahâlde toplanır.

13 — Umumî kongrede umumî merkez heyeti vilâyet muhabirleri ve vilâyet merkez heyeti reisleri ve her vilâyet ve kazadan seçilecek birer âzâ bulunur. Fırkaya mensup mebuslarla fırka gayelerini takip eden gazeteciler içtimâa iştirak eder.

14 — Umumî kongre mürettep adedinin yarısından bir fazlası ile 23 Eylûlde toplanır.

15 — Kongrenin ilk vazifesi bir reis-i sâni, iki reis vekili ve lüzumu kadar kâtip seçmektedir.

16 — Reis kongreyi açar ve nutkunu söyledikten sonra vazifeyi reis-i sani veya vekillerden birine terkedebilir.

17 — 23 Eylûlde nisap hasıl olmazsa bir hafta sonraya içtimâ talik edilir. Yine nisap hasıl olmazsa toplanabilenlerle içtimâa başlanır. Ve bunların nısfından bir fazlasiyle mukarrarat ittihaz olunur. Bu kararlar bütün teşkilât için mutadır.

18 — Kongre hesabatı tetkik eder, varidat ve masarifat hakkında nokta-i nazarını söyler ve gerek merkez-i umumî ve gerekse vilâyet murahhasları tarafından verilecek raporları yapılacak teklifleri tetkik ve iktiza eden kararları verir.

19 — Nizamname-i esasî ve dahilî nizamnamede tadilât icrası kongreye ve tefsiri umumi merkeze aittir.

Fırkanın mebusan grubu

20 — Fırkaya mensup mebuslar Millet Meclisi müzakerelerinde fırka programı dahilinde beyanatta bulunur, umumi merkez heyetinin her hafta vukubulacak içtimâlarına iştirak eder ve verilecek direktif dahilinde çalışır. Grubun içtimâlarına umumî reis riyaset eder. Grubun içtimâı için bir mebusun umumî merkeze teklifi kâfidir. Fırka mensuplarının ticaretle uğraşması devlet ve mahalli idarelerde taahhütlere girişmesi, gazetelere fırka nokta-i nazarına muhalif yazılar yazması ve fırkacılığa mugayir beyanatta bulunması ve kat'i lüzum olmadıkça meclise devamda ihmalkâr bulunması kat'i surette yasaktır.

FASIL : 3

İnzibat :

Madde 21 — Fırka nizamnamesi esaslarına muhalif harekette bulunanlar umumi merkez heyetince teşkilâttan çıkarılır. Buna muhabirler ve vilâyet heyetleri de merkez heyetinin muvafakatini almak suretile selâhiyetkârdırlar.

22 — Fırkaya aidatını muntazaman vermeyenler fırkanın muzaharetinden hiçbir veçhile müstefit olamazlar. Aidatı vermemek fevkalâde mazaret müstesna olmak üzere bir sene devam ettiği ve ihtarda cevap verilmediği takdirde bilâistizan muhabirliklerce kaydın terkini emri merkezlere verilebilir.

23 — Fırka mebusları aleyhine verilecek terkin-i kayt veya tart kararları derhal ve ilân suretiyle infaz olunur. Tart kararına maruz kalanlar müstesna olmak üzere fırkadan haksızlık gördüklerini iddia edenler umumî merkez heyetince veya umumi kongreye şikâyet edebilir. Ve kongre karar verdiği taktirde kongreye şifahi izahat verebilir. Ve kendini müdafaa edebilir.

Fırkanın varidatı

24 — Fırkaya giren her âzâ en aşağı beş kuruş vermek mecburiyetindedir. Hali müsait olmayanlardan bir şey alınmaz.

25 — Fevkalâde masarif için fırka efradının teberrüatı kabul olunur.

26 — Umumi merkez heyetile fırka mebusan grup âzâsı tahsisatın % iki buçuğunu verirler.

27 — Bütün teşkilât varidatının rub'u umumi merkeze ait olup fazlası için de karar ittihazına umumî merkez heyeti selâhiyettardır.

28 — Umumî merkez heyeti fırkaya münasip veçhile varidat bulmak selâhiyetine haizdir.

Muvakkat Madde

29 — Umumi kongrenin teşekkülüne kadar teşkilât icrasına selâhiyet vermek hakkı münhasıran umumî reise aittir.

XI

TÜRK CUMHURİYET AMELE VE ÇİFTÇİ PARTİSİ ESAS NİZAMNAMESİ*

Madde 1 — Esasat-ı Umumiye: Türk Cumhuriyeti Amele ve Çiftçi Partisi Cemiyetler Kanununa tevfikan teşekkül etmiş cumhuriyetçi, milliyetçi, siyasî, iktisadî, ve müstakil bir partidir.

Partinin merkez-i umumisi şimdilik Edirne'dir. Partinin tescilinden sonra lüzum görülecek herhangi bir mahalle nakledilecektir.

Madde 2 — Parti Türk amele ve çiftçisini sermayedarlara karşı müdafaa etmek, mütegallibe ve murahabacıların ellerinden kurtarmak, Türk hayat-ı içtimaiyesi yanında bu sınıfa da bir mevki temin etmek gayesini takip eder.

Madde 3 — Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi Türk Vatanı içinde Kanun-u Esasînin her vatandaşa mütesaviyen bahşettiği selâhiyet ve hukuktan amele ve çiftçinin de bihakkın müstefit olmasını temin ve bu sınıfı Büyük Millet Meclisinde temsil eder.

Madde 4 — Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin gösterdikleri nurlu yolda adım adım yürümeği ve inkılâbını emretmiş olduğu bütün yenilikleri aynen ve tamamen kabul eder. Memleketin menafii ve istikbaline engel olabilecek herhangi bir dini taassubu ve memleketin bünyesine muzır bolşevizm ve komünizm gibi teşekkülleri kat'iyen red ve telin eder. Müdeceddit bir partidir.

Madde 5 — Parti bugün müterakki memleketlerde tatbik edilen çalışma usullerinin bizde de tatbik edilmesini teşvik ve bu hususta ecnebi memleketlerden nümuneler getirilmesini temin ve bu vadide amele ve çiftçiyi mümkün olduğu kadar tenvir ve irşat eyler.

Madde 6 — Parti Umumî Reisi, partiyi teşkil ve tesis eden Mimar Kâzım Tahsin beydir.

Madde 7 — İşbu esasat-ı umumiye hiç bir zaman değişemez. Umumi kongrelerden sonra değişmesi lâzım gelen maddeler hükûmetçe tescil edilecektir.

BİRİNCİ KISIM

Madde 8 — Partiye suret-i duhul:

A : 18 yaşını ikmâl eden

B : Sui şöhretle tanınmamış olan

C : Muhill-i şeref, hapis veya bu derecedeki bir cezayı müstelzim bir cürümden dolayı mahkûm olmamış olan

Ç : Hukuk-u medeniyeden iskat edilmemiş bulunan

D : Harekât-ı milliyeye alehtar bir vaziyet almamış ve bu gibi herhangi bir teşekküle dahil olmamış

* *Türkiye'de Siyasî Dernekler II*, s. 93-103.

E : Siyasî seciyeleri itibarile fena bir ruh taşımadığı anlaşılan her Türk vatandaş partinin bütün umdelerini kabul etmek şartile partiye girebilir.

Madde 9 — Partiye girmek isteyen her vatandaş partide mukayyet iki arkadaş tarafından girmek istediği parti ocağına takdim edilir. Kendisi de parti nizamnamesinin bütün mevadını okuyup aynen kabul ettiğine dair parti odasına bir beyanname verir. Köy ve nahiye parti odalarının bu beyannameler üzerindeki kararları kaza teşkilât heyetinin tasdiki kaza ve vilayet odalarının birer derece daha yüksek makamat tarafından tastik ve tekâmül [ile tekemmül] eder.

İKİNCİ KISIM

Büyük Kongrenin toplanması :

Madde 10 — Büyük kongre dört senede bir parti umumî reisinin tayin edeceği mahal ve zamanda içtimâ eder. Umumî reis lüzum gördüğü taktirde bu kongreyi vaktinden evvel de ve sonra da toplanmağa davet edebilir.

Madde 11 — Partiye mensup mebuslarla mıntıka müfettişleri ve muvazzaf vilâyet mümessilleri umumi kongrenin tabiî âzâlarıdır. Ve her vilâyetten intihap olunan ikişer muvakkat mümessil de müntehip âzâlardır.

Madde 12 — Kongrenin vakt-ı muayyeninde küşadı takdirinde ekseriyet-i mutlaka ile kongreye iptidar edilir. Ekseriyet-i mutlaka hasıl olmadığı takdirde mevcut âzânın dörtte üçünün mevcudiyetile kongre vazifeye başlar ve mukarrerat ittihaz eyler. Eğer kongre fevkâlâde içtimâ için davet edilmiş ise ve ekseriyet-i mutlaka hasıl olmadı ise mevcut âzânın nısfından bir fazlasile kongre mukarreratını ittihaz eyler. Eğer reyler müsavi ise kongreye riyaset eden reisin bulunduğu taraf rey hesabile kazanır.

Madde 13 — Kongre parti umumî reisinin ve yahut vekilinin riyaseti altında toplanır. Kongrenin bu toplanmasına mahsus olmak üzere onbirer âzâdan mürekkep nizamname, layiha, hesap, tetkik ve murakabe encümenleri teşekkül eder. Bu encümenler kongre âzâlarının kendi aralarından intihap edecekleri âzâlar teşkil eder. Her encümen de gene kendi aralarından bir encümen reisi, bir mazbata muharriri ve ikişer kâtip intihap ederler. Bu umumî kongrede muvakkaten teşekkül eden encümenlere merkez teşkilâtına dahil bulunan zevat giremez.

Madde 14 — Kongre teşkilâtı: vücuda geldikten sonra umumî reis veyahut vekili geçen senelere ait muamelat ve icraat hakkında bir nutuk irat veya bir beyanname neşreder.

Madde 15 — Nizamname Encümeni: Nizamnameye konulması ve yahut çıkarılması icap eden mevadı tesbit eder. Lâyiha Encümeni vilâyet kongrelerinden gelmiş olan lâyihalarla resen vuku bulacak teklifleri ve kendisine havale edilen herhangi bir mesaili tetkik eder. Hesap Encümeni merkez hesabatını kontrol eder. Encümenlerden çıkan ve tekrar tevsikine lüzum görülen işler ikinci defa encümenlere havale edilir. Tetkik ve Mürakabe Encümeni tetkikine lüzum görülen mesail-i mühimeyi tetkik ve diğer encümenleri mürakabesi altında bulundurur.

Madde 16 — Encümenlerden çıkan mevat bir kere de kongre heyet-i umumiyesince tetkik edilerek karar verilir. Bu kararlar kesb-i kat'iyet ettikten sonra ve kongrenin vazifesi hitabında umumî reis veya vekili ile encümen reisleri ve kâtipleri tarafından imza edilir. Bu kongreye iştirak eden bilûmum âzâlar da bu içtimâda verilen kararların fihristi altına imza ederler. Bu mazbatalar kâtib-i umumilik tarafından hıfzedilir.

Madde 17 — Umumî kongrenin hitamında mevcut âzâ ikinci devre-i içtimâiyeye kadar merkezde vazife görmek üzere aralarından on kişilik bir heyet-i idare âzâsı ile bir o kadar yedek âzâ seçerler. Bu heyet-i idare bütün teşkilâtın merkezdeki mümessilleridir. Vazifesi mıntıka müfettişlerini ve muazzaf vilâyet ve kaza mümessillerini intihap, bunların azil ve becayişini esbab-ı mucibesile umumî riyaset divanın kararına arzeylemek ve vilâyetten gelecek tahriratları mevki-i muameleye koymak. Heyet-i idareye umum reis veya ikinci reis bulunmadığı zamanlar kâtib-i umumî riyaset eder. Umumî reis kongrenin vazifesinin hitamında kongrede yapılan işler ve badema partinin alacağı vaziyet hakkında kongre heyet-i umumiyesi muvacehesinde bir nutuk irat veyahut bir beyanname neşreder.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Merkez Teşkilâtı:

Madde 18 — Partinin merkez teşkilâtı: Umumî riyaset divanı, parti divanı, umumî heyet-i idare ve mıntıka müfettişlerinden ibarettir.

Madde 19 — Umumî Reis Kongrenin, Parti divanının, umumî heyet-i idarenin ve meclisteki parti grubunun ayni zamanda reisidir. Umumî reis partinin bütün idaresini elinde tutar ve parti namına söz söylemek selâhiyetini ancak umumî reis haizdir. Umumî reis icap ederse bu selâhiyeti ikinci reise veyahut kâtib-i umumîye verebilir.

Madde 20 — Umumî riyaset divanı: Parti umumî reisi ile umumî kongrede âzânın bizzat aralarından seçecekleri reis-i sani ve gene kongrede aralarında seçecekleri kâtib-i umumîden müteşekkildir. Bu umumî riyaset divanının verecekleri kararlar bütün parti âzâlarınca bilâkaydü şart kabul edilir. Umumî riyaset divanı parti mensubininden Millet Meclisine intihap olunacak âzâların namzetliklerini tesbit ve umumî reis imzasile ilân eder.

Madde 21 — Parti divanı: Riyaset divanından, partinin kabine âzâsından ve umumî heyet-i idareden müteşekkildir. Parti divanı indelhace riyaset divanı tarafından toplanmağa davet edilir. Parti divanına reis-i umumî bulunmadığı zamanlar ikinci reis riyaset eder. Vazifesi riyaset divanında, partinin kabine âzâsından, heyet-i idareden gelen ve ruznamesine dâhil mesail-i mühimmeyi müzakere ve nizamnamenin mevadını tefsir eder. Kâtib-i umumî riyaset divanı, parti divanı ve heyet-i idare namına parti mıntıka müfettişlerile muhabere eder.

Madde 22 — Muhasib-i mesul: Umumî heyet-i idare kendi aralarından birini muhasib-i mesul intihap ederler. Bu muhasib-i mesul partinin bütçe dahilinde yapılacak sarfiyatını tetkik ve tasdik eder. Partinin bütçesini tanzim ve tevzi eder. Heyet-i idarenin toplandığı zamanlar gene tabiî azasıdır. Her içtimâa dahil olur.

Madde 23 — Müfettişler: Bir kaç Vilâyet bir mıntıka-i teftişiye olmak üzere müfettişlik manatıkı ittihaz olunur. Ve her mıntıkada bir müfettiş bulundurulur. Bunlar umumî heyet-i idare tarafından intihap ve riyaset divanınca tensip olunurlar. Müfettişler mıntıkaları dahilinde partinin bütün umur-u muamelâtına bakarlar. Partinin o mıntıkadaki en büyük mümessilidirler. Emirlerindeki teşkilâtın bütün umur-u muamelâtını teftiş ederler. Siyasî, içtimaî, iktisadî, beledî ve sair teşkilâta girecekların namzetlik[lerini] tensip ederler. Herhangi bir intihabatta bir yolsuzluk bulunduğu tahakkuk ettiği takdirde müfettişler bu intihabatı feshedebilirler. Vilâyet ve kaza kongreleri tarafından yapılan intihabatta feshi mucip gördükleri takdirde yeniden

intihabat yapılmak üzere bu intihabatın feshini esbab-ı mucibesile umumî heyet-i idarenin kararına arzederler.

Madde 24 — Müfettişler kâtib-i umumî tarafından senede iki defa muayyen zamanlarda merkezde içtimâa davet edilir. Muhaberatları umumî riyaset divaniledir. Mıntıka müfettişleri tarafından vuku bulacak tebligatı mıntıkaları dahilindeki bütün teşkilât tamamen kabul ve icraya mecburdur.

Madde 25 — Mümessiller: Müfettişlerin göstereceksleri lüzum üzerine bazı vilâyet ve kazalara heyet-i umumiye tarafından intihap edilen umumî heyet-i idarece tayin olunur. Mümessiller bulundukları mıntıkada partinin en büyük mümessilidir Kendi mıntıkaları dahilindeki heyet-i idareye riyaset ve heyetler namına müfettişliklerle muhabere ederler. Kendi kongrelerinin aslî âzâsıdırlar. Mıntıkaları dahilindeki teşkilâtı kontrol, kendi teşkilâtları namına hükûmet rüesesası ve saire ile temas ve parti mensubinine tebliğat icrası mümessillere aittir. Mümessiller mıntıka müfettişliklerince tasvip ve umumi heyet-i idarece tayin edilirler.

DÖRDÜNCÜ KISIM

Vilâyet Teşkilâtı :

Madde 26 — Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisinin vilâyet teşkilâtı. Bu teşkilât vilâyet, kaza, ve nahiye ile köy ve mahalle heyetlerinden ibarettir. Bu teşkilât mülkî taksimata tâbidir. Senede bir defa vakt-i muayyenesi zarfında kongre akdederek heyet-i idarelerini intihap ederler. Vilâyet heyet-i idaresi kongrede heyet-i umumiye meyanından intihap edilecek on kişilik bir heyetten mürekkeptir.

Madde 27 — Kaza heyet-i idare reisleri vilâyet parti reisleri veya mümessillerinin tasdikile, vilâyet heyet-i idare reisleri ise müfettişlerce tasdikini müteakip vazifeleri kesb-i kat'iyet eder.

Mahalle ve Köy Teşkilâtı

Madde 28 — Köy teşkilâtı Amele ve Çiftçi Partisinin ilk kademesi ve can damarıdır. Âzâsı ona baliğ olan her köy ve mahallede bir parti ocağı açılır, her köy ve mahalle ocağı senede bir, vakt-i muayyeninde kongrelerini akdederler. Bu kongrelere başlıyabilmek için defterde mukayyet âzânın lâakâl yarıdan bir fazlası bulunması şarttır. Kongrede evvelâ bir reis ile üç kişilik bir heyet-i idare intihap edilerek geçen seneki heyetin muamelât ve hesabatı tetkik edilir. Ve kongrenin yeni sene için bütçe tanzim edilir ve nahiye kongresine iştirak edecek mümessil seçilir. Bu mümessil âzâsı ona kadar olan köylerde bir, yirmiye kadar olan köylerde iki, ondan fazlası îçin üç kişilik mümessil heyeti intihap edilebilir.

Madde 29 — Köy heyet-i idaresinin vazifesi: Nahiye heyet-i idaresile muhabere etmek, amele ve çiftçiyi alacakları evamir üzerine tenvir ve irşat eylemek, partinin maksat ve emellerini köylüye anlatmak, amele ve çiftçinin vaziyet-i maliye ve iktisadiyelerini, ahval-i sıhhiyelerini tetkik edip nahiye heyet-i idaresine vaktü zamanında haber vermek, partinin defter-i mahsusunda mukayyet âzâlarının aidatlarını toplamak, siyasî, içtimaî, iktisadi, sair intihaplarda parti namzetlerinin kazanmasını kanunî bir tarzda temine çalışmak, partiye girecek âzâları kayıt, bunların ahval-i umumiye ve seciyelerini anlamak, beyannamelerini nahiye heyet-i idaresine göndermek, ocak hesabına yapılacak masarifi muntazam bir şekilde kayıt etmek.

Nahiye Teşkilâtı

Nahiye Kongreleri:

Madde 30 — Her sene vakt-i muayyeninde toplanacak nahiye kongreleri her köy ve mahalle ocağından gelecek mümessillerden terekküp eder. Nahiye kongreleri mevcudun yarıdan bir fazlasile içtimâ edebilir.

Madde 31 — Nahiye kongreleri: kongreyi idare için içlerinden bir reis ve bir de kâtip seçerler. Bunlar bu kongre için ve muvakkattır. Bu reis ve kâtip vasıtasile eski nahiye heyetinin geçen seneye ait muamelât ve hesabatını tetkik ederler. Âzâsı adedine nazaran üç veyahut beş kişilik bir heyet-i idare, bir o kadar yedek âzâ intihap ederler. Yeni sene için masraf bütçesini tanzim, nizamnamede yapılması düşünülen tadilâtı nahiye halkının ihtiyacat-ı mübremelerini tesbit ve âzâsı adedine göre kaza kongresine iştirak edecek mümessilleri seçerler.

Madde 32 — Nahiye heyet-i idarelerinin vazifeleri: Kaza heyet-i idaresile muhabere ve tebligatını icra etmek, amele ve çiftçiyi tenvir ve irşat eylemek üzere sık sık konferanslar vermek, partinin maksat ve emellerini amele ve çiftçiye anlatmak amele ve çiftçinin vaziyet-i maliye, iktisadiye ve sıhhiyelerini daima göz önünde bulundurup ona göre kaza heyet-i idaresine haber vermek, partinin defter-i mahsusunda mukayyet âzâlarının aidatlarını toplamak, siyasi, iktisadi, içtimâî, beledi, vesair intihaplarda parti namzetlerinin kazanmasını kanuni bir şekilde temine çalışmak partiye girecek âzâların ahvâl ve vaziyetlerini tesbit ve beyannamelerini kaza heyet-i idarelerine bera-yı tasdik göndermek, Ocak namına yapılacak masarifi muntazam bir şekilde kayıt etmektir.

Kaza Teşkilâtı

Kaza Kongreleri:

Madde 33 — Kaza kongreleri: senede bir defa vakt-i muayyeninde toplanır. Kaza kongreleri o kazaya merbut nahiye teşkilâtları tarafından gönderilecek mümessillerden teşekkül eder. Bu kongreler mevcut âzânın yarıdan bir fazlasile içtimâlarını aktedebilirler. Şehir Emaneti teşkilâtı olan yerlerde her daire-i belediye bir kaza ve her belediye memurluğu dahi birer nahiye addedilir ve ona göre teşkilât yapılır. Bunlarda kaza ve nahiye teşkilâtlarını ve hukuklarını haizdirler. Kongrede muvakkat olarak heyet-i umumiye meyanından bir reis ve iki kâtip seçilir. Bundan sonra kaza heyetinin geçen seneye ait muamelât ve hesabatı tetkik edilir ve netice-i tetkikat rapor halinde ihzar, eski heyet-i idare reisile muvakkat kongre reisi ve kâtipler tarafından imza edilir. Bundan sonra ihzar edilecek lâyiha tanzim ve yeni heyet-i idarenin intihabına başlanır. Heyet-i umumiye meyanından iki kişilik bir heyet-i idare intihap olunur. Bu heyet-i idare içlerinden bir reis ve bir de kâtip seçerler. Bu kongrede yeni sene için masraf bütçesi tanzim ve kaza halkının ihtiyacat-ı umumiyesi tesbit edilir.

Nizamnamede yapılması düşünülen tadilât tesbit olunur. Nahiye kongreleri tarafından gönderilen raporlar tetkik edilir. Ve vilâyet kongresine iştirak edecek mümessiller intihap olunur.

Kaza Heyet-i İdareleri

Madde 34 — Kaza heyet-i idarelerinin vezaifi: Bu heyetler kendilerine merbut nahiyelerle muhabere ve bunların ihtiyacatını temin etmek, parti işlerini rüyet etmek ve her ay başı partinin faaliyetini vilayet heyet-i idarelerine bildirmek, partiye dahil olacak âzânın ahval-i ruhiye ve seciyelerini tetkik, beyannamelerini bera-yı tasdik vilâyet heyet-i idarelerine göndermek, âzânın aidatlarını muntazaman toplamak mun-

tazam bir şekilde masraf defteri tutmak kaza teşkilâtı dahilinde halkın tenviri için muntazam mahfeller küşat ve muntazam konferanslar vermek siyasî, iktisadî, içtimâî, vesair müessasata girecek parti namzetlerinin kazanmasını kanunî bir tarzda temin? çalışmaktır.

Madde 35 — Kaza heyet-i idaresi ayni zamanda partinin kazadaki mebus intihabı teşkilât merkezidir. Kazalar ve bunların idarelerindeki parti teşkilâtları kanunun müsaadesi dairesinde kendi namzetlerinin kazanmasını temine çalışır.

Vilâyet Teşkilâtı

Vilâyet Kongreleri:

Madde 36 — Vilâyet kongreleri senede bir kere vakt-i muayyeninde toplanır. Bu kongreler kaza kongreleri tarafından gönderilen ikişer mümessilden terekküp eder. Kongrelerin müzakereye başlayabilmesi için âzânın nısfından bir fazlası bulunmak şarttır.

Madde 37 — Kongreyi idare için bir reis-i evvel ve bir de reis-i sâni ile iki kâtip seçilir. (Müfettişler bu kongrelerin tabiî reisidirler) istedikleri zaman riyaset makamına geçebilirler.

Madde 38 — Vilâyet Kongrelerinin vazifeleri: Vilâyet heyetinin bir senelik muamelât ve hesabatını tetkik ve müzakere eder. Âzâsı beşer kişiden ibaret olmak üzere bir hesap, bir lâyiha bir de nizamname encümeni intihap eder. Bu encümenlerin kendilerinden müntehap bir reisi ile bir kâtibi bulunur. Yeni sene için on ve yahut on iki kişilik bir vilâyet idare heyeti ile bir o kadar yedek âzâ seçilir ve umumi kongreye gidecek iki mümessil intihap edilir.

Madde 39 — Bu kongrelerin diğer vezaifinden biri de vilâyet meclis-i umumiyeleri ve belediye teşkilâtlarının umur-u idarelerile memlekette yapılması zarurî ve menafi-i umumiyeye hâdim mesaili tetkik ederek bir rapor şeklinde mıntıka müfettişlerine bildirmek memleketin ahval-i sıhhiye, içtimâiye, iktisadiye ve maliyelerini etraflıca tetkik ve halkın arzularını bildirir. Lâyihalar ihzar ederler. Kaza, nahiye ocaklarından gelen lâyihaları ve bunların metalibini tetkik ile mıntıka müfettişlerine göndermek üzere rapor halinde ihzar ederler ve köy, nahiye, kaza masraf bütçelerini tetkik ve tasdik ederler.

Madde 40 — Hesap encümeni: Geçen seneki heyetin hesabatını tetkik ile neticeyi bir rapor halinde heyet-i umumiyeye arz ve gelecek sene için yeni bütçeyi tanzim ve nahiye, kaza idare heyetlerinden gönderilen bütçeleri tetkik ederler.

Madde 41 — Lâyiha encümeni: Nahiye ve kaza teşkilâtlarından gelen lâyihaları tetkik ile bunları kendi umumî ihtiyaçlarile tevhit ederek bir lâyiha halinde heyet-i umumiyeye arzederler.

Madde 42 — Nizamname encümeni: Nizamnameye ilâve edilmek veya herhangi bir maddeyi çıkarmak için nahiye ve kazalardan gelen teklifleri tetkik ve kendi arzularile mukayese ve telif edip bir lâyiha halinde heyet-i umumiyeye arzederler.

Madde 43 — Kongre heyet-i umumiyesi encümenlerden çıkan rapor ve lâyihalarla masraf bütçelerini tekrar tetkik ile gelecek sene için yeni bir bütçe tanzim ederler. Ve icap ederse âzânın aidatlarını ruhsad-ı maliyeleri nisbetinde tecil ederler ve mesaili umumiye üzerinde kat'i kararlarını verirler.

Vilayet İdare Heyetleri

Madde 44 — Vilâyet kongrelerince intihap edilen vilâyet heyet-i idare âzâları mıntıka müfettişliklerince tasvip ve umumî heyet-i idarece tasdik olunurlar. Vilâyet heyet-i idaresinin vezaifi:

A : Mıntıka müfettişliklerince vâki olacak evamiri tebellüğ etmek ve kaza idare heyetlerine bildirmek.

B : Vilâyette Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi namına mahfel tesis ve ayda bir halkı tenvir için konferanslar vermek.

C : Azamî dört ayda bir parti ahvâl-i umumiyesi hakkında mıntıka müfettişliklerine rapor takdim etmek.

Ç : Bütçe dahilinde yapılacak masarifi muntazam bir şekilde kayıt ve kazalardan gelecek masarif senadatını tasdik etmek, siyasî, içtimâî, iktisadî, vesair teşkilâtlara girecek parti namzetlerinin kazanmasını kanunî bir tarzda temine çalışmaktan ibarettir.

BEŞİNCİ KISIM

Madde 45 — Kongreler hakkında umumi ahkâm: Umumî kongre parti umumî reisinin davet ettiği zamanda toplanır.

Madde 46 — Vilâyet, kaza, nahiye ve köy kongreleri Eylül bidayetinden itibaren toplanmağa başlar. Bunlardan köy ve mahalle kongreleri Eylülün ilk haftası, nahiye kongreleri ikinci haftası, kaza kongreleri üçüncü haftası, vilâyet kongreleri dördüncü haftası toplanır.

Mali Ahkâm

Madde 47 — Partinin varidadı: Âzânın verecekleri duhuliye ve şehrî aidatlardan ve nakden bulunacak teberruattan ibarettir.

Madde 48 — Varidatın alınması ve sarf edilmesi: tam bir mazbutiyet dahilinde cerayan eder. Gerek alınan ve gerek sarfedilen mebaliğ için muntazam ve matbu makbuzlar ve senadat tanzim ve her heyetin kasasında hıfzedilir.

Madde 49 — Her teşkilât bütçesine nazaran fazla-i varidatını mafevk teşkilât heyetlerine gönderir.

Madde 50 — Teşkilâtın aksam-ı faaliyesine girebilmek ve herhangi bir mahalle namzetliğini vaz'edebilmek için aidatını tamamen ödemiş bulunmak şarttır. Bir mahalden diğer bir mahalle nakleden âzâ bulunduğu mahal teşkilâtına olan aidatını tamamen eder ve bir vesika alarak gideceği mahal teşkilâtına irae etmek suretile girebilir.

İnzibat Ahkâmı

Madde 51 — Esasat-ı umumiye: umumi kongrenin mukarreratına, riyaset divanın tebligatına riayet etmiyen ve mebus intihabatında parti namzetlerine rey vermiyen veyahut partinin aleyhinde çalıştığı tahakkuk eden parti âzâları vilâyet idare heyetinin esbab-ı mucibeli teklifi, müfettişliğin tasvibi ve riyaset divanın kararı ile partiden çıkarılır. Bilûmum mahallî meclisler ve teşekküllere namzet gösterilen parti âzâsına rey vermiyen veya aleyhlerinde çalışan kongrelerin kabul ettiği ahkâmı tanımıyan bunların haricinde hareket eden partinin şeref ve haysiyetini muhil ef'ale mütecasir olan parti mensubîni vilâyet heyet-i idaresinin esbab-ı mucibeli teklifi ve müfettişliğin tasvibi, riyaset divanın kararile birinci defasında ihtar, ikinci defasında tart cezasile tecziye edilir.

Madde 52 — Mahalle ve köy, nahiye ve kaza heyeti idarelerinden olup da bilâmazeret üç defa içtimâa gelmeyen âzânın müdafaası alınarak heyet-i idare kararı ve müfettişliğin tasvibile müstafi addedilir.

Madde 53 — Vilâyet parti grupları: Her vilâyet merkezlerinde ve lüzum görülecek kazalarda mecalis-i mahalliyedeki parti müntesiplerinden mürekkep bir parti grubu teşekkül eder. Bu gruba müfettiş veya mümessil riyaset eder.

Ahkâm-ı Müteferrika

Madde 54 — Kongrelerde yeni sene için intihap edilen vilâyet heyet-i idare intihabatı ve zabıtnamenin imzasını müteakip vazifelerine başlarlar. Şu kadar ki bu intihabat müfettişlikçe badettastik kesb-i kat'iyet eder. Bu heyetin bir derece dûnunda bulunan kaza heyet-i idareleri vilâyet idarelerince, nahiye heyet-i idareleri kaza heyet-i idarelerince, köy ve mahalle heyet-i idareleri dahi nahiye heyet-i idarelerince tasdiki müteakip kesb-i kat'iyet eder.

Madde 55 — Parti heyet-i idareleri merkez ittihaz eyledikleri mahal haricinde içtimâ edemezler.

Madde 56 — Vilâyet, kaza, nahiye heyet-i idareleri lüzum görüldüğü takdirde muvazzaf memuriyet ve hademe istihdam ederler. Bu memurin ve müstahdemin partiye mensup bulunacaktır.

ALTINCI KISIM

Madde 57 — Meclisteki grup teşkilâtı:

Partiye mensup mebusların heyet-i umumiyesi parti grubu namını taşırlar. Bu grubun reisi partinin umumi reisi veya vekilidir. Bu grubun müntehap bir heyet-i idaresi ve iki kâtibi ile bir veznedarı vardır.

Heyet-i idaresi mevcudunun nısfından bir fazlasile mukarrerat ittihaz eyleyebilir. Bu mukerrerat umumi riyaset divanına arzolunur. Grup heyet-i idaresi lâakâl haftada bir içtimâ ile grup işleri hakkında bazı mukarrerat ittihaz eyler.

Madde 58 — Grup içtimâlarında gruba ait umumi meseleler umumî riyaset heyet-i idaresi veyahut âzâlar tarafından ileri sürülen hususat müzakere edilip kararlar verilir. Grup içtimâlarında âzâlar rey ve içtihatlarında tamamen hürdürler. Gruba mensup mebuslarla vekillere ait veyahut zuhur eden devlet ve hükûmet meseleleri hakkında bilkaydü şart açıkça beyan-ı fikrederler. Ve vekillerin herhangi birinden izahat isteyebilirler. Ancak istizah parti kararile parti grubunda cereyan edip karar verildikten sonra meclise intikal eder. Parti grubunun kararı olmadan herhangi bir sual istizaha kalbedilmez. Grupta bilmüzakere verilen kararlar gruba mensup bütün âzâlarca kabul edilir.

Madde 59 — Grubun heyet-i idaresi tarafından intihap olunan lüzumu kadar komiserler grup âzâlarının meclise devamlarına grubun kararlarına muvafık hareket edip etmediklerine nezaret ve âzânın toplu bir şekilde rey vermelerini temin ederler.

Madde 60 — Grup âzâları meclis müzakerelerinde parti nokta-i nazarını teyit ile mükellef oldukları gibi meclis riyasetine, meclis divanına, heyet-i vekileye, encümen âzâlıklarına intihap esnasında partiye mensup zevatın intihaplarını temin etmek vazifesile de mükelleftirler.

Madde 61 — Parti grubunca müzakere edilerek kararlaştırılmamış meselelerde parti grup âzâları rey ve içtihatlarında tâmamen hürdürler. Meclis müzakerelerinde grup namına reislerden ve grupca intihap olunmuş zevattan başka kimse söz söylemez.

Divan-ı Haysiyet

Türkiye Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisinin grubunu teşkil eden zevat arasında tehaddüs edecek hususî ihtilâfatı rüyet etmek üzere bir divan-ı haysiyet teşekkül olunur.

Madde 62 — Divan-ı haysiyet grup heyet-i mümeyyizesince grup âzâsı meyanında intihap olunacak sekiz zattan mürekkeptir. Divan-ı haysiyet beş âzâ ile içtimâ eder ve karar verebilir. Divan-ı haysiyetin reisi kendi aralarından seçecekleri bir zevattır. Tesavi-i ârâ vukuunda reisin bulunduğu taraf kazanır.

Madde 63 — Divan-ı haysiyet âzâları arasında vukua gelecek herhangi nahoş vaziyette veyahut âzâlar tarafından vâki olacak şikâyet üzerine vaziyet eder.

Madde 64 — Divan-ı haysiyet bu gibi nahoş mesaili tetkik ve müsebbiblerini karşı karşıya getirmek suretile münakaşalarının esbabını bizzat kendilerinden tahkik ve tamik ile partiye mensup âzâlar arasında bu gibi gayr-i lâyik mesailin doğru olmayacağını kendilerine ifham ve badema bu gibi gayr-i lâyik münakaşalara sebebiyet vermemelerini rica veya ihtar edebilir.

Madde 65 — Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisine mensup mebuslar hususî ve resmî hiçbir dairede veya bir şirket ve müessede meclis-i idare âzâsı ve reisi olamazlar. Mebuslukları ile menafi-i umumiyeyi istismar etmek hakkını hâiz değildir.

XII

LÂYİK CUMHURİYETÇİ İŞÇİ VE ÇİFTÇİ FIRKASI*

PROGRAM

Mukaddeme

Lâyik Cumhuriyetçi Çiftçi ve İşçi Fırkası, bir memleketi idare eden ilmin hayattan alınabildiğini ve içtimâî hayatın seyrile bu ilmin de değiştiğini kabul eder. Bunun için, müessislerinin bugünkü çiftçi ve işçi hak ve menfaatlerine müsteniden yaptıkları bu program da fırka kongresi tarafından tetkik edilerek, hayatın icaplarına göre bir şekil alır. Program maddelerinin ise cemiyette yaşıyan realitelerden ibaret olarak kalması şarttır.

BİRİNCİ KISIM

Esasi Hukuk

1 — Bir cemiyet, kafa ve kol işçilerinden ibarettir. Bu tasnif, o cemiyeti teşkil eden insanların devlet teşkilâtına karşı kabul ettikleri vecibelerden tevellüt eder. Bunun içindir ki, cemiyetin ELİT sınıfını teşkil eden harsî, askerî, mali, sınaî, ticarî ve mülkî kumanda hey'etlerinin mümessilleri olan münevver zümre ile memurların hepsi de kafa işçileri addolunur. Çiftçi, işçi, küçük esnaf ve sanatkârlar da kol işçilerinden ibarettir.

2 — Türk cemiyeti, bugünkü hudutları içinde bir Türk milleti vahdeti teşkil eder, Türk lisanından başka lisan kabul etmez, Türk milliyetinden başka bir milliyet tanımaz.

3 — Türkiye, lâyik bir cumhuriyettir. Dünya işleri, din işlerinden ayrılmıştır. Dünya işleri, asrın devlet usulüne müsteniden Türk milletinin bilgisinden çıkarılan kanunlarla idare olunur.

Din işleri, fertlerin akıllarına terkedilmiştir.

4 — Türkiye devleti, tek Meclis ile idare olunur. Büyük Millet Meclisi, kendi âzâlarından kabinesini teşkil eder. Reisicümhur, milletin ârâ-yı umumiyesile intihap olunur. Riyaset devri, üç senedir. Reisicümhur, Türklüğe hiyanetten gayri idarî ve siyasi muamelâttan gayrime'suldür. Hukuk-u âmme, herkes için bu muafiyet haricindedir.

5 — Her Türk, erkek-dişi, tabiî hukuka mâliktir. Tabiî haklar, Fransa İnkılâb-ı Kebirinin (Hukuk-u Beşer) Beyannamesinde ilân edilerek bugünkü insaniyetin ifadesi olan haklardır, ki:

A) Söz hürriyeti,

B) Neşir hürriyeti, ve teşekkül hürriyetleri,

Ç) Vicdan hürriyeti,

D) Fikir hürriyeti,

E) Seyrüsefer hürriyeti,

Türkiyenin fikrî bünyesi, (hürriyet) ile neşvünema bulduğu için, her Türk hür doğar, hür ölür.

* *Yarın*, 22 Haziran 1931

6 — Türkiye devletinde, gerek Büyük Millet Meclisi, gerek diğer meselelere ait her nevi intihaplar bir dereceli olur ve 4'üncü madde ahkâmında gösterilen her yirmi yaşına gelmiş Türk reyini hafî olarak istimal eder.

7 — Her intihap ve referandumda intihap sandıkları, mahallî en büyük hâkimin idaresinde teşekkül eden bir Noter heyeti tarafından temhir ve idare olunur. İntihabat sandıkları başında gece, gündüz her Fırkadan birer mümessil bulunur. İntihap günleri, polis, jandarma faaliyetten ıskat olunur. Asayiş, her fırka müntehiplerinin aynı nisbette teşkil ettikleri muvakkat inzibat kolları tarafından idare olunur. Şehrin en yaşlı adamının kumandasında ve mahallî Müddeiumumilerin idaresinde olan bu kuvvetler; Ceza Kanununun ahkâmile amel etmek salâhiyetini haizdir.

8 — Türkiye Cumhuriyeti Temyiz reisinin, başmüddeiumumisinin ve Ziraat Bankası ve içtimai sigorta teşkilâtı müdirlerinin tayin ve azilleri de (Referandum) ile yapılır.

9 — Reisicümhur, peşinen intihap iradesini imzalamak ve kabine ile hemfikir kalmak şartı ile tecdid-i intihabat için Meclisi feshetmek salâhiyetini haizdir. Bu gibi müstesna ahvalde, yeni intihabat günlerine münhasır kalmak şartı ile Dahiliye Vekili istifa eder, Vekâlete muhalif fırkanın lideri getirilir, Müştereken, yalnız yeni intahibatı idare ederler.

Reisicümhur, üç senelik riyaseti müddetinde yalnız bir defa bu hakkı istimal eder.

10 — Teşkilât-ı Esasiyenin 38'inci maddesinin şu suretle tâdili icap eder:

Reisicümhur sıfatile Cumhuriyetin kanunlarına ve Hâkimiyet-i Milliye esaslarına riayet, bunları müdafaa, Türk milletinin saadetine sadıkane ve bütün kuvvetle sarf-ı mesâi, Türk devletine teveccüh edecek her tehlikeyi kemal-i şiddetle men, Türkiye'nin şan ve şerefini vikaye ve ilâya ve deruhte ettiğim vazifenin icabatına hasr-ı nefs etmeğe ve devlet reisi bulunduğum müddetçe diğer fırkalara karşı tamamen bitaraf vaziyette kalacağıma ve ilâh...

11 — Teşkilât-ı Esasiye 102'nci maddesindeki Teşkilât-ı Esasiyenin tâdiline dair olan fıkra «Reisicümhurun tasvibine iktiran şartile....» şekline ifrağı Millet Meclisinden temenni olunur.

İKINCİ KISIM

Dahili Siyaset

1 — Türkiye, 12 iktisadî mıntıkaya taksim edilir. Her iktisadî mıntıka, Türkiye'nin ziraat ve sanayiinden bir cinsinin fazlalığına göre ayrılır. Mülki teşkilât bu 12 mıntıkada yapılır.

2 — Her mıntıka, reyiâmla intihap olunmuş mahallî bir reisin idaresinde bulunur. Hükûmet, bu reise mütehassıs bir muavin tayin eder.

Bu kumanda heyeti mahallî kooperatif ve sendikaların murahhaslarından mürekkep bir meclis ile mıntıkanın dahilî işlerini idare eder.

Bu meclis, muavinin riyaseti altında içtimâ eder ve karar verir. Mıntıka reisi, kararları tasdik eder. Daima veto hakkını haizdir. Ancak, meclisin ikinci defa olarak ekseriyetle verilen kararlarını tasdik etmeğe mecburdur.

Her reis intihabatı, üç senede bir tecdit olunur.

3 — Bu mıntıkalar, müsavi nispetler dahilinde kantonlara taksim edilir. İsviçre kanton teşkilâtı ile idare olunur.

Bu suretle, bugünkü vilâyet, kaymakamlık ve nahiye teşkilâtı mülgadır.

4 — Hükûmet merkezi, Teşkilât-ı Esasiyeye muhalif olmadıkça, mıntıkaların idarî salâhiyetlerini tahdit etmek, müdahalede bulunmak salâhiyetini haiz değildir. Yalnız, adli kanunların hükûmet merkezine verdiği selâhiyet müstesnadır.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Adlî Siyaset

1 — Türkiyenin adlî siyaseti, kuvvete müstenit olan hukuk felsefesinden çıkarılan kanunlardır. Çünki, Türklerdeki hukuk fikri de kuvvete müstenittir. Bunun için, menfaate müstenit İsviçre hukuk usulü ile hürriyete müstenit Fransız-İtalyan hukuk usullerinden istihraç olunmuş kanunların terki lâzımdır. Yeni kanunlar, kuvvet usulünden çıkarılmış olan Alman kanunlarından alınır.

2 — Cezaî ve hukukî hakların sür'atle temini için tek hâkimli mahkeme esası kabul olunur.

3 — Bugünkü adalet siyasetinin ruhu olan Jüri usulü kabul olunur.

4 — İlâmsız İcra usulü mülgadır. Ne şahsi ve ne de devlete ait borç için hapis yoktur. Fakat, borçlunun almış olduğu parayı ödemesi için borç zamanındaki ticarî ve şahsî sâyine müstenit karşılık göstermesi şart konulur, bu ciheti ispat edemeyen borçlu da hilekâr mevkiine girerek hukuk-u âmme cihetinden tecziye olunur.

5 — Hâkimler, Kanun-u Cezadaki mecburiyetler müstesna olmak şartile, azilden masundur. Ayni derecedeki memuriyetler için nakil, tebdil olunamazlar.

6 — On iki mıntıkanın on iki cumhuriyet müddeiumumisi, mıntıkalar halkının ârâ-yı umumiyesile intihap olunur. Diğer hâkimler, Adliye Vekâletinin usulü dairesindeki emrile tayin edilir.

7 — Türkiyede her hâkime bir ikametgâh verilir. Vesait-i nakliyeden ücret alınmaz.

8 — Siyasî cürümlerden dolayı idam cezası yoktur. Bilfiil cinayet işleyenler müstesnadır.

9 — Mevkuflar, mahkûmlar hiçbir ahvalde alenî ve yaya olarak sevk ve naklolunmaz. Daima kapalı araba ve otomobillerle götürülür.

10 — Mevkuflar, mükemmelen, mahkûmlar da sıhhî şekillerde iaşe olunurlar.

DÖRDÜNCÜ KISIM

Memurlar Siyaseti

1 — Devlet memuriyeti, azami 30, asgari yirmi beş senedir. Yirmi yaşından küçük olanlar memur olamaz. Harsî ve askerî ihtisaslar müstesna olmak üzere, elli beş yaşını geçiren her memur tekaüde sevkolunur.

2 — Memur maaşı, bir şahsın geçinmesini değil, ailenin refahını temin edecek bir usule tâbidir. Evli olan memur, karısının iaşesi için münasip bir zam aldığı gibi on sekiz yaşına kadar da her çocuğu için iaşe zammı alır.

3 — Her memur, devlet hayat sigortasına kayıt olunur. Gerek vefat, gerek amelden sâkıt olacak şekilde sakatlık ve gerek tekaüdiye müddetinin mürurunda sigorta müddeti bitmiş addolunur. Tazminat olarak son memuriyetindeki maaşı her av kendisine veya zevcesile tahsilde olup yirmi yaşını tecavüz etmemiş çocuklarına verilir.

4 — Memurların terfii meselesi ise, idarede ihtisas ve işte sür'at göstermek esaslarına müstenit bir kanunla yapılır.

Mıntıka meclisleri, bu terfileri inha salâhiyetini haizdir. Ancak, Mıntıka reisi bu terfi listesini tasdikten sonra, merkezî hükûmet tarafından kabul ve ilân edilir. Merkezî hükûmet, bu terfi listesini reddedemez.

Milli irade ile tayin edilen memuriyetler müstesnadır.

5 — Millî iradeye iktiran etmek mecburiyetinde olan memuriyetler:

1) Kabine riyaseti tarafından gönderilen:
   A) Hariciye memurları
   B) Mıntıka muavinleri
   C) Hâkimler
   Ç) Mes'ul Maliye memurları
   D) Merkezi hükûmetteki vekâlet mes'ul müdürleri
2) Mıntıkalar tarafından gönderilen:
   A) Mıntıka reisleri
   B) Reyiâm ile müntehap büyük memurlar
   C) Tekaütlükleri emredilenler

6 — Memurlar, kendi sendikalarile teşekkülleşirler.

BEŞİNCİ KISIM

Malî Siyaset

1 — Türkiye halkı, doğrudan doğruya vergi veremez. Çünkü, doğrudan doğruya vergiler istihsal kıymeti ile münasebeti olmayan, parayı para olarak devrettiren bir nevi iptidai vergi zihniyeti usulleridir. Bilâvasıta vergiler mülgadır.

2 — Devlet bütçesi, bilvasıta vergilerden toplanan para ile temin edilir. Bilvasıta vergiler şunlardan ibarettir:

A) İstihsâl ve istihlâk kooperatiflerinin muamelelerinden yüzde on nispetindeki miktar.

Komisyoncu, dellâl, tüccar, sermayedar, ve sermayenin aldığı paranın yekûnu demektir. [?]

B) Lüks eşyaya azami gümrük tarifesi tatbik olunur. Fakat, ithali menedilmez.

C) Menafi-i umumiyeye ait olup millileştirilen nakliye, tenvirat, su ve buna mümasil müesseselerden bütçe hissesi olarak %3 amortisman harici fiat zammı yapılır.

Ç) Bir aileye münhasır emlâk ve araziden fazlasına mâlik olanların emlâk ve arazilerinin %10'u icar bedeli, bütçe hissesi olarak hükûmete intikal eder.

D) Yerli, ecnebi anonim şirketler tarafından idare olunan sanayi, maadin müesseselerinden %1'den %25'e kadar olan kısım bütçe hissesi olarak alınır. Bu nisbet, hususi bir talimatname ile tesbit olunur.

E) Hükûmet, Türkiye'nin işlenmemiş bütün tabii servetlerinin işletilmelerinde bilâ sermaye hasılât-ı safiyenin %10'u nisbetinde dâimi hissedardır.

F) Hükûmet, gümrüklerde hakk-ı rüçhan sistemini kabul ederek havayic-i zaruriyeden madut olmayıp şehirlerde istihlâk olunan kooperatifler haricindeki ithalât eşyasının kıymet-i hakikiyesinden beynelmilel muahedeler kayıtları nisbetinde ithalât resmi alır. Bu cihet, bir talimatname ile tayin olunur.

3 — Türkiye'nin ithalâtı, ihracatının %90'ından fazla olmamak mecburiyeti mevzudur.

4 — Türk parası, %35 25 altın nispeti üzerinden tesbit olunur.

5 — Düyunumumiye, bütçeden ödenemez. Türkiyenin beynelmilel ticarete dahil afyon istihsal ve imâl nisbeti üzerindeki beynelmilel rüsumu karşılık gösterilerek bir hal çaresi bulunur. Bu usul İran devlet afyonu rüsum ve füruhtu şeklindedir. Sanayi şekli de bu esasa müstenittir.

Ancak, borçlar miktarının tekrar müzakeresi ve tediyesi kâbil bir miktar üzerinden taksitlerin tayini şarttır.

Afyon ve müstahzaratı ihracatı, müşterekülmenfaa şekilde idare olunarak taksitlere teminat gösterilir.

6 — Devlet kasası, Ziraat bankasıdır. Tahsilât ve tediyat banka marifetile yapılır.

7 — Büyük sanayi, büyük akar ve büyük sermayeye ait resimler Hükûmet hissesi şekline irca olunur.

ALTINCI KISIM

İktisadi Siyaset

1 — Türkiye hudutları dahilinde bulunan insan sâyi ziraî mahsulât, maden, orman, su, sanat, meyvalı ağaçlar, deniz ve kara hayvan ve nebatatı gibi her madde, asrın son metodlarına müsteniden işletilir.

2 — Türk olup 19 yaşını tecavüz etmiş olan hiçbir fert işsiz kalamaz. İş sahibi olmak hukuk-u tabiiyedendir. Bunun için herkesin iktisadî teşkilâttaki mevkiî dahilinde müterakki bir şekilde taayyüş, telebbüs, istirahat ve ihtiyarlığı zamanında da aynı haklardan istifade etmesi esastır. Ailesi olmayan küçükler de, devlet teşkilâtı vasıtasıyle, cemiyetin müşterek sâyinden aynı nisbetle istifade ederler.

3 — Normal çalışma müddeti haftada 48 saattir. Bu 48 saatlik iş, bütün işçiyi işletecek bir vaziyette değilse berkesin bu işten müstefit olması esası üzerine mesâi saatleri işçiler arasında taksim olunur.

Madenlerde çalışanlarla 20 yaşına gelmemiş çocukların çalışma müddetleri 30 saattir.

Deniz ve kara ateşleri karşısında çahşma müddeti beynelmilel mesâî saatine müstenittir.

Gece çalışma müddeti yevmiye 5 saattir.

Gündüz sâyine munzam olarak gece çalışması da devam ettiği takdirde 3 saatten fazla çalışamaz.

4 — Türk iktisadiyatı dört unsura istinat eder:

1 — *Elitler*

Bunlar, birinci kısmın birinci maddesindeki şahsiyetlerdir ki, tecrübe, ihtisas, ilim, servet kuvveti ile ferdî ilcaların en son safhasını teşkil ederler. Onlar, şahsî teşebbüslerinin hâkimiyeti içinde yaşarlar. Her Türk, bu sıfatları ihraz etmek salâhiyetini haiz olup ferdî ilcalarının kuvvet ile mensup olduğu teşkilâttan bu sınıfa girmek hak ve salâhiyetine mâliktir.

Bunların iktisadî hak ve menfaatleri, şahsî teşebbüslerinin cemiyetteki faidelerile mepsuten mütenasiptir. Hiçbir şekilde sendika haline gelemezler. Yalnız, memurlar müstesnadır.

2 — *Çiftçiler*

Bu sınıf, Türkiye'de toprak meyvalı ağaç ve hayvan mahsullerinin sahipleridir. Bizzat, bu işlerle uğraşırlar.

Bunun içindir ki, Türkiye'nin bütün arazisi, mirî ve sahiplerinin şahsen çalışmadığı çiftlikler, meyvalıklar, bahçeler, bağlar bilfiil çalışan çiftçilere tevzi olunur.

Mülk sahipleri, kendilerinin ve ailelerinin iaşelerini temin edecek bir tazminatı, muayyen taksitlerle almak hakkını haizdirler.

Bütün Türkiye çiftçileri, refahlarını temin eylemek için, muhtelif şubelere münkasim bir ziraî istihsal kooperatif birliği dahilinde bulunurlar.

Bu birlik, mahsulâtı vasıtasız cihan pazarlarına satar. İstihlâk ihtiyacatı da çiftçilerin istihlâk kooperatifleri tarafından temin olunur.

3 — *İşçiler*

Hidemat-ı umumiye müesseselerinde, fabrikalarda, yollarda, madenlerde, deniz ve kara avlarında, inşaat ve nakliyat işlerinde gündelik, haftalık ve aylıkla çalışan Türklerdir. Bu Türklerin hepsi de çalıştıkları müessese dahilinde mevzii birer sendika teşkil ederler. Bu sendikalar, işçilerin sâyi, ücret ve haklarını müdafaa etmek salâhiyetini haizdir. Mevzii sendikalar mıntıka sendikası birliğine, mıntıka sendikaları Umum Türkiye Sendikalar İttihadına merbut olur.

Umum Türkiye Sendikalar İttihadı şahsiyet-i hükmiyeyi haiz ve intihapları da Türkiye Reisicümhuru tarafından irade-i milliyeye iktiran eder.

4 — *Küçük Esnaf*

Türkiye küçük esnafı içtimaî hayatın ehli, sıhhî, adlî, beytî, bedii ve san'atine müstenit yevmî ihtiyaçlarını temin etmek için bizzat tezgâhının başında amelelik eden, çalışan ve kendilerile azami on çırak çalıştıranlardır. Bunların hepsi de muavin meslek sendikaları teşkil ederek iktisadî bünyeyi ikmâl ederler.

Bu sınıf, kol ve kafa işçiliğinin mümessilidir. Bunun için, hem kol işçilerinin, hem de kafa işçilerinin içtimaî hukukundan istifade ederler.

YEDİNCİ KISIM

Zirai Siyaset

1 — Türkiye'nin ziraî siyaseti, Türk ziraatinin her maddesini standardize ettirecek şekilde keyfiyet ve kemiyetini ziyadeleştirerek cihan piyasalarında satış kıymetini yükseltmektir.

2 — Köylünün arazi mülkiyeti hakkı vardır. Ancak, kanunen muayyen geçim ile fert ve ailenin, gayireşit çocuklar miktarının üzerinde mülkiyet ebedîdir, zaptedilemez.

3 — Türkiye Cumhuriyeti, şahsiyet-i hükmiyeyi haiz mıntıka ziraat enstitüleri ve bütün çiftçinin sây, istihsal ve mülki ile şerik olduğu Ziraat Bankası ile ziraatı fennîleştirir ve makineleştirir.

4 — Ziraat Bankası, ziraat kooperatiflerile çiftçilerin kredi kooperatifi mahiyetindedir. Zirai mahsulâtımızın harici pazar yerlerindeki kredi müesseseleri ve beynelmilel ziraî kredi bankalarile doğrudan doğruya temas eder. Avrupanın ziraî siyasetini idare eden Cemiyet-i Akvam'ın ziraî kredi müesseselerinde Türkiye'nin daimi mümessilidir.

5 — Ziraat Bankası, sermayesini ziyadeleştirerek takip edecek senede fazla kredi vermek gayesini takip etmek için bütün muamelâtında % 3 kredi fazlası alır.

6 — Ziraat Bankasının büyük müdüriyeti, ârâ-yı umumiye ile intihap olunmuş bir büyük müdürle mıntıka ziraat enstitüleri ve mıntıka ve istihsal, istihlâk ziraî kooperatif müdürlerinden mürekkep 23 kişilik bir idare meclisi ile idare olunur.

Banka 12 mıntıka müdüriyetine ayrılır. Bu müdüriyetler de iktisat tahsil etmiş bir devlet namzedi, müdürü ve mıntıkayı teşkil eden kanton müdürleri tarafından intıhap edilmiş iki murahhas âzânın teşkil ettikleri bir idare heyetile tedvir olunur.

7 — Türkiye Cumhuriyeti, Türkiye'nin zirai mahsulâtının maliyet fiatından aşağı düşmemesi ve satılmaması için icabı halinde Türk cemiyetinin bütün fertleri zararına [«yararına» mı?] olarak fazla mahsulâtın muayyen senelerce hıfzı, imhası ve hükümet dampingi yapılması gibi vasıtalara müracaat eder. Buna lüzum görüldüğü zaman zirai enstitülerin, kooperatiflerin ve Ziraat Bankasının büyük müdürlerinden mürekkep bir meclisin kararile hareket olunur.

8 — Devletin zirai siyaseti, Türkiye zirai mahsulâtının pazarlarını daima genişletmek için beynelmilel zirai taahhütlere girişmek ile ifade olunur.

9 — Türk cemiyetinin ziraat siyaseti, çiftçinin mülkiyetini ziyadeleştirmek değil, çiftçinin taayyüş, telebbüs, iskân, tenvir, medenî hayat şekillerini terakki ettirmek gayesini takip eder. Müterakki kâr, ferdi ilcaların bu gayede sarf edilmesini temin etmek için, nakten köylüye verilir.

10 — İhracat nisbeti dahilindeki beynelmilel ziraî sigorta sermayesinin kredisine reasürans şeklinde istinat etmek için, zirai sigorta tesis olunur.

11 — İhracattan hiçbir şekilde ihraç resmi alınmaz.

Madenler müstesnadır.

12 — Çiftçiler için sıhhi ikametgâhı ve sıhhi telebbüs kanunları neşrolunur.

SEKİZİNCİ KISIM

Sınaî Siyaset

1 — Türk cemiyetinin sınai siyaseti, mamûl istihlâkatı dahilde yapmak için istihlâk sanayii ve zirai ihracatın hariçte mamûl şekle konularak istihlâk olunan maddelerini istihsal yerinde hazırlamak için de ziraat sınayii tesis etmek gayelerinde temerküz eder.

2 — Gerek istihlâk ve gerek zirai sanayii, yerli ve ecnebi ferdî teşebbüs ve sermayeye bırakılır. Ancak, zirai kooperatifler zirai sanayi tesis ettikleri takdirde, bunların alâkadar oldukları zirai sanayi maddeleri için gerek ecnebi ve gerek yerli müteşebbis ve sermayelerin rekabet faaliyetlerine meydan verilmez.

Eski müesseseler, beynelmilel sermaye esaslarına müstenit bir tazminat mukabilinde ve beş senelik bir intikal devri ile zirai kooperatiflere devrolunur.

3 — Türkiye'de büyük sanayiin teessüsü için, devletçe askerî sanayi tesis olunur.

İzah:

Bugünkü dünya siyaseti, askerî sanayi manivelâsile idare olunuyor. Bu sanayie mâlik olmayan milletler ise, beynelmilel hayata ne mütefevvik ve ne de müsavi bir vaziyette bulunamazlar. Bu hal ise, iktisadî hayatlarını buhrana düşürür. Askerî sanayi demir ve çelik istihsali için madenlerin, izabe fırınlarının ve çelikhanelerin açılmasile başlar.

Bu sanayiin fazla demir ve çeliği de Türkiye'de millî istihlâk ve ziraat sanayiinin inkişaf ve tessüsünü temin eder.

Türkiye'nin bugünkü sanayii, sınaî montaj vaziyetindedir. Bu vaziyetten çıkarılarak imâl sanayii şekline getirilir.

4 — Yerli sanayi sermayesi, her nevi rüsumdan berîdir. Ecnebi sanayi sermayesi, kendisini natüralize etmek şartile, bu hakkı haizdir.

5 — Sanayi hak ve menfaatleri, sermaye ve işçi arasında taksim olunur.

6 — Beynelmilel fiatlar üzerine müstenit olan mamûl eşyanın maliyet fiatı da Ford sistemine göre tayin edilerek sermaye ve amele hisselerine ayrılır.

7 — Hak ve menfaatler, mıntıka reisinin riyasetinde müteşekkil mıntıka sendikasının mümessili ile sermayedarlar sendikası mümessilinden mürekkep bir heyet tarafından tetkik, itilâf, ihtilâf ve mukabil grevler de bu heyet tarafından ekseriyet-i ârâ ile kararlaştırılır.

8 — Sınaî faaliyet, sermaye ile sâyin birleşmesini, sermayedarla işçiye asrın sıhhî şeraiti dahilinde yaşamak hak ve menfaatlerini doğurur. Bunun için, ihtilâf ve itilâflarda bu esaslara göre karar verdirmek mıntıka reisinin vazifesi icabatındandır.

DOKUZUNCU KISIM

İçtimai Siyaset

1 — Her Türk, asrın sıhhî esaslarına müstenit bir hayat yaşamak hakkına mâliktir. Bu hak, şu suretle ifade olunur.

A) İş sahibi olmak.

B) İkametgâh sahibi olmak.

C) Yevmî gıdaya mâlik olmak.

Ç) İş istirahatine mâlik olmak.

2 — Her fert ve aile, kanunla tayin edilecek bir sıhhi ikametgâhın mutasarrıfıdır.

İkametgâhı olmıyanlar, Almanya'da olduğu gibi büyük emlâk ve akar sahiplerinin aldıkları icarın sınıflarından istifade ederler.

Hükûmet, bu varidatı yirmi sene müddetle almak hakkına mâliktir.

Bu meblağın yirmi seneliği kapitalize edilerek mukabilinde aktedilecek bir istikraz ile meskensizlere ikametgâh yapılır, tasarruflarına geçirilir.

Hiç kimse, kendisinin, zevcesinin ve yirmi yaşına gelmemiş çocuklarının hukuk-u müşterekesinden ibaret olan bu evleri satamaz, tahrip edemez. Bu şekildeki tasarruf nez'edilemez.

3 — Her iş sahibi Türk, senenin bir ayında istirahat hakkına mâliktir. Bu, ay, iş başında bulunmuş gibi addolunur.

4 — İnsan ismini haiz her fert, içtimâi sigortaya dahildir. Bu teşkilât, iktisadi buhran, tabiî âfet, sakatlık ve ihtiyarlık gibi hayatın arızalarına karşıdır. Suret-i teşekkül ve idaresi, hususî bir kanunla tayin olunur.

5 — Evkaf, heyet-i umumiyesiyle içtimâi muâvenette hasrolunur.

6 — Hastahaneler ve müştemilâtı, alilhaneler, doğum mahalleri, yetim-öksüz çocuk büyütme daireleri, ihtiyaç nisbetinde açılır. Türklüğe dahil herkes, bunlara meccanen kabul olunur, tedavi edilir ve ağır hastalar yatırılır.

7 — Yirmi üç yaşını geçiren her Türk erkek-kadın, evlenmeğe mecburdur. Temaruz, sendikalar haricinde kalmak, içtimâî sigorta, iş, memuriyetten mahrumiyet, mesken ve arazi mülkiyetlerinden mahrum olmak tehlikesile karşılanır. Memurların maaşları hakkındaki ahkâm amele yövmiyesi için de câridir. Bu madde Büyük Millet Meclisi tarafından bir kanun şeklinde kabul edilir edilmez, fırka efradına mecburi olur.

8 — Türkiye'nin içtimaî hayatı, insanların medenî ihtiyaçlarını ziyadeleştirmek ve istihlâki fazlalaştırmak sistemine istinat eder. Hak ve menfaatler de nisbet dahilinde ziyadeleştirilir.

9 — Her cins fuhuş memnudur.

10 — İşsizlere serseri nizamnamesi tatbik olunur.

ONUNCU KISIM

Harsî Siyaset

1 — Türkiye'nin maarif siyaseti asrî hayatı idare eden ilim ve fen usullerile Türkiye'yi teşkil eden insanların hayati bilgilerini mükemmeliyetin en son haddine çıkarmaktır.

2 — Tedrisat, ansiklopedik malûmat veren teşkilâtı ve usulleri kabul etmez.

3 — Maarif teşkilâtı, köy ilk mektepleri, kanton orta mektepleri, meslek mektepleri, mıntıka kolejleri, akademi ve üniversite kısımlarına ayrılır.

4 — Umumî seviye, meslek mekteplerinde inkişaf eder.

Köy mektepleri, kantonlar idaresinde bulunur, kantonun zirai ve sınaî mahiyetine müsait amelî tedrisatı da ihtiva eder. Bu mektebin gayesi, hem köydeki hak ve menfaatleri ifaya kâfi bir tenvirdir. hem de kanton orta mektebine bir mahreç vazifesini görür.

5 — Kanton orta mektepleri, hayata karışan insan tiplerini yetiştirir. Bunlar, iş hayatının ihtisas şubesi olan meslek mekteplerine girebilen namzetlerdir.

5 — Meslek mektepleri, her mıntıkanın hususiyetinin ihtiyaç gösterdiği adede göre açılır. Mütehassıs amele yetiştirir.

7 — Kolejler, harsî, askeri, sınai, zirai, siyasî, idarî, malî, iktisadî elit sınıfı yetiştirecek birer tedris programı ile idare olunurlar.

Her sene, Maarif vekilinin riyasetinde on iki mıntıka reisile on iki mıntıkanın sendika ve kooperatif müdürlerinden mürekkep 47 kişilik bir heyet içtimâ ederek kolejlere kabul edilecek talebenin adedini tayin eder. Orta mektep mezunları, umumî bir imtihanla koleje kabul olunurlar.

Cemiyette dolduracak mevki olmadıktan sonra, kolej tahsilini yapmak hem ferde, hem de cemiyete faide değil, zarar verir.

8 — Köylerde, ilk kantonlarda orta tedrisat mecburîdir.

9 — Bütün bu tedrisat parasızdır. Mektep, ders kitaplarını ve öğle yemeklerini parasız verir.

10 — Akademiler, ilk, orta, meslek ve kolej muallimlerini yetiştirirler. İlk, orta, meslek ve kolej akademileri namlarile ihtiyaç nisbetinde açılırlar.

11 — Kolejlerde ve akademilerde Türkçe derecesinde bir ecnebî lisanı okutulur. Fransız lisanı, mantıki bir zihniyeti telkin ettiği için mekteplerde tedris olunmaz. Hadsî birer harsı ifade eden İngilizce veya Almanca okutulur.

12 — Umum tedrisat lâyiktir.

13 — Üniversite tahsili bir Türk âlimleri muhiti teessüs edinceye kadar Anglosakson ve Cermen üniversitelerinde yapılır. Maarif vekâleti, bir talimatname ile fakülteleri tayin ve kolej mezunlarını devlet hesabına gönderir.

Üniversite tahsilinin askerî kısmı, Türkiye'de tesis olunur. Üniversite profesörlüğünü meslek ittihaz eden elitler de talebenin bulunduğu üniversitelerde tevsi-i tet-

kikat için hükümet hesabına bulunurlar. Talebenin teftişi, bu zatlara mevdudur. Fakat, Türkiye halkında bir tek zihniyetin hâkimiyeti için askerî kolejler tesis edilmez.

14 — Her mıntıkada büyük birer kütüphane açılır. Bu kütüphanelerde eslâfın muhallet âsârı ve asrın bütün kitapları, ilmî, fennî mecmuaları bulunur ve bütün yeni neşriyat, neşri ânında getirilir.

15 — Her mıntıka meclisi, mıntıkanın iktisadî mahiyetine göre haftalık, aylık, senelik mecmualar çıkarır.

16 — Eslâfımızın bütün kıymetli eserleri, Arap harflerinden Türk harflerine tahvil edilerek kısa bir müddette neşrolunur.

17 — Şehirlerde gece meslek mektepleri ve köylerde seyyar hars mektepleri açılır.

ONBİRİNCİ KISIM

İmar Siyaseti

1 — Türkiye'nin imarı, fennin hayata tatbiki mümkün olan şeklini temin etmekle ifade olunur.

2 — Mevcut nüfusun faaliyet sahası haricinde kalan sahalara Balkanlardaki hicrete müheyya Türkler iskân olunur. İskân siyaseti, nüfus kesafeti az olan şark hudutlarından cenup ve merkeze doğru bir hat takip ederek başlar.

3 — Garbî ve merkezî Anadolu şimendifer hatları üç koldan şark hudutlarının müntehasına kadar temdit olunur. Bu hatlar iktisadî siyasetin esasını teşkil ettiği için herşeye tercihan yapılır. Ancak, malî külfetlerini birkaç nesle taksim edebilmek için iskân siyasetinin tatbik edildiği sahadaki malî hak ve menfaatler karşılık gösterilerek uzun vadeli istikrazlar yapılması cihcti temin olunur.

Kolonizasyon şeklindeki umumî iskân, malî bir teminat teşkil ettiğinden bu istikrazların aktı mümkündür.

4 — Büyük Türk suları, ırva ve ıska ameliyelerile Türkiye'nin cer, tenvir ve tahrik kuvvetlerini temin edecek merkezî bir elektriklenme işine müsteniden tedvir olunur.

5 — Türkiye'nin yol siyaseti, şimendifer hatlarına müvazi olmıyacak ve otomobillerin şimendiferlere rekabetini temin etmiyecek bir şekle ircâ olunarak umumileştirilir.

6 — Her ikametgâhta su ve elektrik bulunması için icap eden teşkilât yapılır.

7 — Su, elektrik, vesait-i nakliye gibi hidemat-ı umumiye teşkilâtı millileştirilir.

ONİKİNCİ KISIM

Harici Siyaset

1 — Türkiye'nin haricî siyaseti, kendi mevcudiyetinin şeref, haysiyet, emniyet ve selâmetile mütenasip olarak cihan sulhünün temini için Avrupa ittihadına dahil olmakla ifade olunur.

2 — Türkler, Akdeniz mukadderatile Avrupa milletleri ailesine dahildir. Bu sebeple, Cemiyet-i Akvam'a girmek tabiîdir.

3 — Bütün devletlerle dostluk, ticaret muahedeleri aktolunur. İktisadi hakk-ı rüçhan, devletin daimî bir mesele-i müstehiresi addolunur.

ONÜÇÜNCÜ KISIM

Türkiye'nin Müdafaa Siyaseti

1 — Bugünkü dünyayı idare eden zihniyet, henüz insanların tabiî hukukuna riayet etmek ahlâkını iktisap edememiştir.

Türkiye, bu ahlâka mâlikiyet iddiasındadır. Fakat, dünyanın umumî zihniyeti haricinde kalamaz.

Mütenasip emniyet ve müsavi haklara müstenit cihanşumûl bir terk-i teslihata bütün milletler karar verinceye kadar kendisi de müdafaa teşkilâtını son haddine kadar tahakkuk sahasına getirir.

2 — Türkiye'nin müdafaası, tarihi Türk ordusuna mevdudur.

3 — Her Türk, kanunun tayin ettiği şekil ve müddetle orduya dahil olur. Askeri terbiye alır. Hiç kimse için nakil askeri bedel yoktur.

4 — Türk ordusunun Türkiye dahilinde müesses büyük askerî sanayie istinat etmesi şarttır.

5 — Türk ordusu siyaset ile iştigal etmez.

Umumi Mülâhazalar

1 — Lâyik Cumhuriyetçi Çiftçi ve İşçi Fırkası, teşekkülü tarihinden üç ay sonra kongresini aktederek liderini, kâtib-i umumisini ve idare meclisi âzâlarını tayin eder.

2 — Kongre programında mezkûr maddelerin tatbiki için icap eden teferruatı ve tadilâtı tayin eyler.

3 — Kongrenin teşekkülüne kadar merkezden başka yerde teşkilât yapılmaz.

4 — Programını neşriyat ile tamim ederek muhit hazırlamakla îktifa olunur.

5 — Fırka, programını kanunî yollarla tahakkuk ettirir.

6 — Mayısın birinci günü çiftçi ve işçiler için hususi bir gündür.

XIII

C. H. F.

NİZAMNAMESİ ve PROGRAMI

1 9 3 1*

N i z a m n a m e

[Büyük Kongrenin 17 Mayıs 1931 içtimâında kabul edilmiştir]

Esaslar

Fırkanın kuruluşu, merkezi

1 — Cümhuriyet Halk Fırkası, Cemiyetler Kanunu'na göre kurulmuş, programındaki esaslar üzerinde çalışan siyasî bir cemiyettir. Merkezi Ankara'dadır.

Daimî umumî reis

2 — Cümhuriyet Halk Fırkası'nın daimî Umumî Reisi, Fırkayı kuran GAZİ MUSTAFA KEMAL Hazretleridir.

Fırka mensuplarının vazifeleri:

3 — Fırkaya mensup vatandaşlar karşılıklı samimiyet, itimat ve arkadaşlık duygulariyle birbirine bağlı bir kütle teşkil ederler.

bir kütle olmak, prensipleri bilmek,

Fırka mensupları fırkanın programını, prensiplerini bilecek, onları müdafaa edecektir.

prensipleri söylemek, anlatmak,

4 — Prensiplerimizi, usanmaksızın, bütün vatandaşlara her vesile ve fırsatla söylemek ve anlatmak fırka teşkilât ve mensuplarının mühim vazifesidir.

Fırka ve başka teşekküller

5 — Fırka, memlekette muhtelif maksatlarla vücutlanmış olan hayırlı ve faydalı teşebbüslerin ve teşekküllerin hayırhahıdır.

Fırka ve gençler

6 — Fırka henüz siyasî meşguliyet çağına gelmemiş olan bütün Türk gençlerini fırkanın tabiî namzedi sayar.

BİRİNCİ KISIM

Fırkaya kabul edilme

Fırkaya girmenin şartları

7 — Cümhuriyet Halk Fırkasına:

A) On sekiz yaşını bitiren,

B) Halkça fena tanınmamış olan,

C) Ağır hapis veya bu derece bir ceza ile veya şeref ve haysiyeti kıran bir suç yüzünden hapis cezası ile mahkûm olmamış bulunan ve mahcur olmıyan,

Ç) Millî Mücadeleye aleyhdar bir vaziyet almamış ve bu gibi taazzilere dahil olmamış olan ve siyasi seciyeleri itibariyle menfî

* Ankara: T. B. M. M. Matbaası.

bir ruh taşımamış oldukları mütebariz bulunan her Türk vatandaş, Türkçe konuşmakta bulunmuş, Türk kültürünü ve fırkanın bütün umdelerini benimsemiş ise, girebilir.

Ocağa takdim ve taahhüt

8 — Cümhuriyet Halk Fırkası'na girmek isteyen her vatandaş, fırkada yazılı iki arkadaş tarafından bulunduğu yerin ocağına takdim ve lüzumlu vasıfları haiz olduğu ilâve edilir ve kendisi de fırka esaslariyle program ve nizamnamesini kabul ettiğine ve hükümlerinden ayrılmıyacağına dair ocağa bir taahhüt kâğıdı verir.

İdare heyetlerinin kayıttaki vazifesi

9 — Bir ocak heyetinin böyle bir istek üzerine verdiği karar kaza idare heyetinin tasdiki ile tekemmül eder ve bu muamele en çok iki ay içinde bitirilir ve alâkadarlara bildirilir.

Yardım parası

10 — Fırka mensupları fırkaya az veya çok bir yardım parası verirler. Ayda veya altı ayda veya on iki ayda bir ödenmek şartiyle fırkaya ne kadar yardım parası vereceklerini kendileri tayin ve tesbit ederek bulundukları yerin ocak heyetine bir taahhüt kâğıdı ile bildirirler.

Ödeme makbuz mukabilinde yapılır.

Taahhüdü yapmamak, siyasî mevcudiyetin esası olan fırka rabıtasına karşı saygısızlık sayılır.

Bir kere yapılan yardım taahhüdü miktarı üstünden bir sene geçmeden değiştirilemez.

Âzânın taahhüt edecekleri miktardan fazla tediyeleri ayrı makbuzla kabul olunur.

Kaydın başka yere nakli

11 — Bir yerden başka bir yere giden Fırka âzâsı, mensup olduğu heyetten Fırka âzâsı olduğunu ve taahhütlerini yaptığını bildiren bir kâğıt alır ve bunu gittiği yerdeki heyete gösterir; bu suretle kaydı oraya geçirilir.

İKİNCİ KISIM
Fırka teşkilâtı

Teşkilâtın uzuvları

12 — Fırka teşkilâtı, başında, merkezde Umumî Reis bulunmak, vilâyetlerde ocaklardan başlamak üzere, şunlardan vücut bulur.

a) Umumî reislik,
b) Umumî reislik divanı,
c) Büyük kongre ve Umumî idare heyeti,
ç) Vilâyet, kaza, nahiye, ocak idare heyetleri ve kongreleri,
d) Fırka grupu,
e) Fırka divanı,

Ocaklar

13 — Teşkilâtın ilk basamağı şehir ve kasabalarda mahalle ocakları ve köylerde köy ocaklarıdır.

Bir ocağın kurulması

14 — Bir yerde bir ocak heyeti teşkil edecek âzâlar birleşirse orada ocak kurulur.

Ocakların çalışma yolu

15 — Ocaklar iki türlü çalışır: kongre halinde ve idare heyeti vasıtasiyle.

16 — Mahalle, köy ocakları nahiye idare heyetlerine, nahiye idare heyetleri kaza, kaza idare heyetleri vilâyet, vilâyet idare heyetleri umumî idare heyetine bağlıdır. İdare heyetlerinin irtibatları

17 — Bulundukları yerlerin münasebet ve vaziyetlerine bakılarak birden fazla mahalle ve köy tek bir ocağa bağlanabilir ve bunlara semt ocağı denir. İstisnaî haller: *mahalle ve köyleri birleştirme,*

Gene mahallî vaziyet ve mesafe icabı gibi mecburî hallerde nahiye teşkilâtı ve vilâyet merkezlerinde de kaza teşkilâtı yapılmıyabilir. Bu takdirde ocaklar bir başka nahiye veya doğrudan doğruya kaza idare heyetlerine, nahiye idare heyetleri ile vilâyet merkezindeki ocaklar da doğrudan doğruya vilâyet idare heyetine bağlanabilir. *nahiye ve kaza merhalelerini kaldırma.*

Ancak bu madde hükümlerini tatbik etmek için umumî idare heyetinden karar alınır. *Bu iki halin tatbiki*

ÜÇÜNCÜ KISIM

Merkezde

1 — UMUMÎ REİSLİK

A. Umumî reis

18 — Umumî reis Fırkanın yüksek idaresini elinde tutar ve fırkayı temsil eder. Fırka namına söz söylemek salâhiyeti ancak Umumî reistedir; Umumî reis, lüzum görürse, bu hak ve salâhiyetini Umumî reis vekiline veya Fırka kâtib-i umumisine bırakır. Umumî reisin yüksek idaresi

B. Umumî reislik divanı

19 — Umumî reis ile vekili ve Umumî idare heyeti âzası arasından Umumî reisin seçeceği Fırka kâtib-i umumisi, Umumî reislik divanını vücuda getirirler. Umumî reislik divanının kuruluşu

20 — Umumî reislik divanı Büyük Millet Meclisine âzâ seçilmesini idare eder, fırkanın mebus namzetlerini kararlaştırır. Divanın vazifeleri:

Divan, namzetler ile intihap işleri hakkında Grup idare heyetinin ve Umumî idare heyetinin reyini yoklayabilir. *mebus intihabı,*

Namzetler Umumî reis tarafından ilân olunur. *namzetlerin ilânı,*

21 — Umumî idare heyetinde münhal vukuunda yerine münasibini Umumî reislik divanı seçer. *Umumî idare heyeti açıklarını doldurmak.*

22 — Umumî reislik divanının vereceği kararlara bütün fırka âzâlarınca kayıtsız ve şartsız itaat olunur. Kararlara itaat

C. Kâtib-i umumî

23 — Kâtib-i umumî, Umumî reis namına vazife görür. Kâtib-i umumî, Umumî reislik divanının, Umumî idare heyetinin ve Fırka divanının kararlarını tebliğ eder. Bunları neticelendirir, Fır- Kâtib-i umuminin vazife ve salâhiyeti

ka teşkilâtı ile muhabere ve Fırka işlerini takip eder. Fırkaya ait müracaatların kabul vasıtasıdır.

Kâtib-i umumilik Fırkaya bağlı başka hükmî şahsiyetlerin de bağlantı yeridir.

II — BÜYÜK KONGRE

B. kongrenin toplanma zamanı

24 — Büyük kongre, dört yılda bir Umumî reisin göstereceği yer ve bildireceği zamanda toplanır. Umumî reis lüzum görürse Büyük Kongreyi daha evvel toplayabilir.

Âzâları

25 — Büyük kongrenin âzâları şunlardır:

a) C. H. Fırkasına mensup bütün mebuslar.

b) Her vilâyetten vilâyet kongrelerince seçilen ikişer ve Fırka âzâlarının sayısı on bini geçen vilâyetlerden her on bin âzâ için ayrıca gene kongrelerce seçilen birer mümessil.

Fırkaya bağlı olduğu Umumî reislik divanınca tasdik edilmiş hükmî şahsiyetler bulunduğu takdirde, onlar da kongreye birer mümessil gönderirler.

Nısaplar : *açılmada, müzakere ve kararda.*

26 — Büyük kongre, mürettep âzâların mutlak ekseriyetiyle açılıp müzakereye başlar. Bu ekseriyet yoksa ve kongre fevkalâde olarak toplanmamışsa müzakere üç gün sonraya bırakılır.

Rey usulü

Hilâfına kayıt bulunmıyan yerlerde kongre mevcudun ekseriyeti ile karar verir. Müsavi reylerde reisin bulunduğu taraf ekseriyet sayılır. Program mevcudun üçte iki ekseriyetile değiştirilebilir. Büyük kongrede intihaplar gizli rey ile yapılır; meğerki açık rey yahut işaretle olmasına üçte iki ekseriyetle karar verilmiş bulunsun.

Reisler, kâtipler, encümenler

27 — Kongre Umumî reisinin veya Umumî reis vekilinin reisliği altında toplanır ve açılınca iki reis vekili ile dört kâtip ve on beşer âzâlı program ve nizamname, hesap ve yirmi beş âzâlı lâyıha encümenlerini seçer.

Encümenlere giremiyenler

28 — Büyük Kongre encümenlerine merkez teşkilâtında bulunan zatler seçilemez.

Umumî reisin nutku, beyannamesi

29 — Kongre teşkilâtı vücuda geldikten sonra Umumî reis geçen yıllara ait icraat hakkında bir nutuk söyler, yahut bir beyanname okutur.

Encümenlerde intihap

30 — Her encümen, âzâlarından birini reis, birini mazbata muharriri, birini kâtip ayırır.

Program Encümeni

31 — Program ve nizamname Encümeni, program ve nizamnamede lüzumu anlaşılan tâdilleri tesbit eder.

Lâyıha Encümeni

Lâyıha Encümeni vilâyet kongrelerinden gelen dilek lâyıhalarını ve âzâlar tarafından yapılmış teklifleri tetkik eder.

Hesap Encümeni

Hesap Encümeni merkez ve lüzumunda vilâyet hesaplarına bakar.

Müzakereye esas encümen kararları

32 — Her encümen, aldığı işler hakkındaki kararlarını sebepleriyle Büyük Kongreye arzeder. Bunlar kongrede müzakere edilerek bir karara bağlanır ve icabında mesele yeniden encümene gönderilebilir.

Başka encümenler

33 — Büyük Kongre müzakeresine lüzum görülen mevzular üzerinde tetkiklerde bulunmak için ayrıca encümenler de ayrılabilir.

Alenilik, gizlilik

34 — Büyük Kongre müzakereleri alenîdir. Kongre, müzakereleri yalnız Fırka âzâlarına açık bulundurmaya ve icabında gizli celse yapmaya karar verebilir.

Müzakere ve kararların zaptı

35 — Büyük Kongrenin müzakereleri ve kararları zaptolunur Bu zabıt reis ve kâtipler tarafından imzalanarak kongrede bulunmuş olan âzâların adları yazılı bir defterle birlikte saklanır.

Kongre sonundaki nutuk

36 — Kongre kapanırken, Umumî reis, kongrenin açılmasından elde edilen neticelerle Fırkaya verilen yeni istikamet hakkında bir nutuk söyler veya kongre kapandıktan sonra bir beyanname neşreder.

III — UMUMÎ İDARE HEYETİ

U. i. h. nin: Âzâları

37 — Umumî idare heyeti Büyük Kongre tarafından seçilmiş 14 âzâdan toplanır.

Reisleri

38 — Umumî idare heyetinin tabiî reisi Umumî reis veya vekilidir. Reislerin bulunmadığı zamanlarda da kâtib-i umumî reislik yapar.

Toplanma zamanları

39 — Umumî idare heyeti en az haftada bir toplanıp çalışır.

Vazifeleri

40 — Umumî idare heyeti Umumî reislik divanına ait vazifelerden başka Fırka işlerinin hepsiyle meşgul olur.

Fırka teşkilâtının nizamnameye göre işlemesinde ve Fırka programının bütün asılları ve teferruatiyle tatbik sahasına çıkmasında lâzım gelen tetkik ve takibi yaparak bu hususlarda müzakerelerde bulunur ve vaziyeti tesbit eder, tedbirler düşünür, icabına göre kararlarını Umumi reislik divanından geçirerek tatbik eder. Fırkayı alâkalandıran milli teşekkülleri ve Fırkanın hesaplarını, kongrelerden alınan kararların ne dereceye kadar tatbik edildiğini tetkik eder. Umumî konferans mevzuları tayin, Fırkanın umumî programı hakkında icap ve ihtiyaca göre risaleler tertip eder. Büyük kongre encümenlerine ait lâyihaları hazırlar ve Umumî reislik divanından geçirerek kongreye verir.

Vilâyet teşkilâtında semt ocakları yapmak ve ocaklarla nahiyelerin irtibatlarını değiştirmek için gelen teklifleri tetkik ve uygun bulursa tasdik eder.

Vilâyet idare heyetleriyle reislerinin ve kaza reislerinin intihaplarını tasdik eder ve icabında bozar. Tasdiki salâhiyeti kendisinde olan idare heyetleriyle reislerinin intihabını icabında yenilettirir.

Nizamnamenin iyi tatbiki için icap eden talimatnameleri yapar.

Heyetin yardımcıları ve encümenleri

41 — Lüzumuna göre, Umumî idare heyeti karariyle, muayyen işler için Fırka mebus veya mensuplarının yardımından istifade edilir ve bunlardan muvakkat encümenler teşkil olunur. Bizzat Umumî idare heyeti âzâlarından yahut yukarıda yazılı diğer zatler ile muhtelit encümenler de yapılabilir.

Teşkilâtın teftiş ve murakabesi

42 — Fırka teşkilâtının teftiş ve murakabesine Umumi idare heyeti âzâları memur olabileceği gibi Fırka mebus veya mensupları da bununla tavzif edilebilir. Teftiş vazifeleri ve zamanları, lüzumuna göre kâtib-i umumilikçe tayin edilir. Bunun için bir talimatname yapılır.

Âzâlar, heyete bağlıdır

43 — Umumî idare heyeti âzâları kendilerini Fırka teşkilâtının mesâisine bağlarlar.

Muhasip

44 — Umumî idare heyeti, âzâlarından birini Fırkanın muhasipliğine ayırır. Muhasip bütçeye uygun olarak yapılacak sarfiyatı tasdik eder.

Heyetin bürosu

45 — Umumî idare heyetinin, maaşlı bir başkâtibi ile bir muhasebecisi, lüzumu kadar maaşlı kâtipleri, memurları, müstahdemleri bulunur. Bunlar kâtib-i umumilik emrindedir.

DÖRDÜNCÜ KISIM
Vilâyetlerde
I — KONGRELER

Kongrelerin: Devreleri

46 — Mahalle, köy (veya semt) ve nahiye kongreleriyle kaza kongreleri yılda bir, vilâyet kongreleri iki yılda bir toplanır. Kongreler vilâyet idare heyetinin kâtib-i umumilikçe tasdik olunmuş karariyle icabında fevkalâde olarak da toplanabilir.

Kaza teşkilâtı olmıyan vilâyet merkezlerinde vilâyet kongresi yapılmıyan seneler kongre faaliyeti mahalle, köy (veya semt) ve nahiye kongrelerine münhasır kalır.

Toplanma zamanları

47 — Kongrelerin toplanma zamanı, mahalle, köy (veya semt) ve nahiye ocaklarından başlamak üzere Eylül ile Şubat ayları arasıdır. Toplanma zamanları vilâyet idare heyetlerince tesbit ve teşkilât kademelerine tebliğ edilir; Fırka kâtib-i umumisine de bildirilir.

Ocak kongrelerinin âzâları

48 — Her mahalle köy (veya semt) ocağında yazılı Fırka âzâsı kendi ocak kongresinin âzâsıdır.

Gelemiyecek derecede sıhhî mazereti olmıyan ocak âzâlarının bu kongrelerde bulunmak vazifesidir.

Mümessillerin seçilmesi

49 — Kongrelerde mümessiller şöyle seçilir:

Her ocak kongresinde, ocağın üç yüze kadar âzâsı için iki, bundan fazla her yüz elli âzâ için birer mümessil;

Her nahiye kongresinde, nahiyedeki ocakların beş yüze kadar âzâsı için iki, bundan fazla her beş yüz için birer mümessil;

Her kaza kongresinde, kazadaki ocakların bine kadar âzâsı için üç, bundan fazla her bin için birer mümessil.

Sayıları, seçilecek mümessillerin sayısını tayinde esas tutulan Fırka âzâlarının o kongreler akdolunmazdan en az üç ay evvel kayıt muamelesi tekemmül etmiş bulunmak şarttır.

Kongrelerin yeri

50 — Ocakların seçtiği mümessiller nahiye merkezinde nahiye, nahiyelerin seçtiği mümessiller kaza merkezinde kaza, kaza kongrelerinin seçtiği mümessiller de vilâyet merkezinde vilâyet kongresini yaparlar.

Yedek mümessiller

Asıl mümessilin mazereti olursa yerine yedek gönderilir.

Doğrudan kaza yahut vilâyete bağlı teşekkül-lerde mümessil seçmek

51 — Mahalle, köy (veya semt) ocaklarının mümessilleri ocaklarının doğrudan doğruya kaza teşkilâtına bağlı olması yüzünden nahiye kongresi yapamıyorlarsa bakılır: Ya kaza teşkilâtında bir başka nahiye teşekkülü yoktur, o takdirde bu mümessiller doğrudan doğruya kaza kongresini yaparlar; yahut bir başka nahiye teşekkülü vardır, bu takdirde bu mümessiller, bir nahiye kongresinde aranacak nisbet üzerinden, mümessil seçerler, kaza kongresine bunlar iştirak eder.

Ocakların doğrudan doğruya vilâyet teşkilâtına bağlı olmaları yüzünden bu mümessiller de kaza kongresi yapamıyorlarsa onlar da, kaza kongrelerinde şart olan nisbet üzerinden, mümessil ayırırlar, vilâyet kongresine bu mümessiller iştirak eder.

Doğrudan doğruya vilâyet teşkilâtına bağlı olması yüzünden kaza kongresinde bulunmıyan mevcut bir nahiye mümessilleri de ayni intihabı yaparak kendilerini vilâyet kongresinde temsil ederler.

Bu madde mucibince yapılacak ikinci veya üçüncü mümessil intihapları kaza veya vilâyet heyetleri tarafından idare olunur.

Kongreleri açanlar

52 — Kongreler, idare heyetlerinin reisleri tarafından açılır.

Açılma nisabı

53 — Kongrelerde kendi âzâsının yarısından bir fazlası hazırsa müzakereye başlanır, değilse toplanma bir gün sonraya bırakılır ve o gün gelen âzâ bu kadar olmasa da kongre açılır.

Reis, kâtip seçilmesi

54 — Her kongre açılınca ilkin bir reis, bir ikinci reis, iki kâtip seçilir.

Gösterilen reis

İcabında kaza ve vilâyet kongreleri reisi, bir derece yukarı teşkilât tarafından da gösterilebilir.

Reis ve kâtiplerin vazifeleri

Reis, kongre müzakerelerini idare eder. Kâtipler, müzakerelerin hulâsa ve neticelerini kaydederler.

Müzakerenin zaptı

55 — Kongre müzakerelerinin ayniyle tutulması için icabında ayrıca zabıt kâtipleri çalıştırılır.

Alenilik, gizlilik

56 — Kongrelerin müzakerelerini bütün fırka âzâları dinleyebilirler. Kongreler isterlerse bir meseleyi gizli müzakere veya Fırka haricinden sami kabul etmeye karar verebilirler.

Ruznameler

57 — Kongreler, konuşulacak işleri önceden sıraya korlar ve idare heyetlerinin olan biten şeyler hakkındaki rapor ve sözleriyle müzakereye başlarlar.

Karar nısabı

58 — Kongrelerde kararlar, hazır bulunan âzânın yarısından bir fazlasının reyi ile verilir.

İntihaplarda nısap

59 — Kongrelerde intihaplar gizli rey ile yapılır; meğerki açık olmasına veya işaretle yapılmasına üçte iki ekseriyet karar vermiş olsun. İntihaplarda ilk defa mutlak ekseriyet olmazsa ikinci defasında en çok rey alanlar kazanır.

Hesap, bütçe encümenleri ve başka encümenler

60 — Kongreler, hesap bakma ve bütçe yapma işlerinde 3-7 kişilik birer encümen ayırırlar ve bu encümenlerin raporları üzerinde görüşürler. Kongreler gerek verilen raporlar, gerek âzâlarının teklifleri üzerine müzakereyi kolaylaştırmak için başkaca 3-7 kişilik encümenler de yapabilirler.

Encümen intihapları ve nısapları

61 — Kongre encümenleri, içlerinden bir reis bir mazbata muharriri, bir kâtip seçerek işe başlar. Yarısından bir fazlasiyle müzakere eder. Mevcudun ekseriyeti ile karar verir.

Encümenlere giremiyenler

62 — İdare heyetlerinde bulunanlar encümenlere seçilemezler.

Kongrelerin vazife ve salâhiyetleri:

63 — Kongreler, kendi sahalarında, Fırka işleri için her türlü karar ve murakabe uzvudur. Kongre açık oldukça ve lüzum gördükçe idare heyetlerinin bütün salâhiyetlerini kendisi kullanabilir.

Başlıca yapacakları şunlardır:

yapılması yahut yapılmaması istenen şeylerin tesbiti,

A) Ocak kongresinde mahallenin, köyün (veya semtin) fırkası teşkilâtı, köy meclisi, belediye veya şehir meclisi veya vilâyet umumî meclisi ve böyle müesseseler vasıtasiyle yapılmasını yahut yapılmamasını veya nahiye kongresinde konuşulmasını istediği şeyleri, nahiye kongresinde nahiyeyi, kaza kongresinde kazayı, vilâyet kongresinde vilâyeti, memleket ve Fırka noktasından, alâkalandıran gene o gibi meseleleri, gerek verilen raporlar, gerek âzâlarının teklifleri üzerinde konuşmak ve her müzakere sonunda olması veya olmaması istenilen şey ne ise onu bir teklif halinde karşılaştırıp, icabına göre, ya kendi idare heyetine yapılmasını tevdi etmek veya bir derece yukarı idare heyetiyle kongre mümessillerine bu kararlar üzerinden yürünülmesini bildirmek;

B) Vilâyet kongresinde bütün vilâyetin Fırka teşkilât ve faaliyetini tetkik etmek; *Fırka faaliyetinin tetkiki.*

C) Kendi ve icabında kendine bağlı idare heyetlerinin hesaplarına bakmak ve yıl sonu hesap hulâsalarını tasdik etmek; *Fırka hesapları.*

Ç) Ocak kongresinde ocak, nahiye kongresinde ocak ve nahiye, kaza kongresinde ocak ve nahiyeler ve kaza, vilâyet kongresinde kazaların ve vilâyetin gelirine giderine göre idare heyetlerinin hazırlayıp getirdiği bütçeleri müzakere etmek, icabında düzeltmek, denkleştirmek, sonra bir derece aşağı teşkilâtın bütçelerini tasdik etmek, kendi bütçesini tasdik için bir derece yukarı heyete göndermek; *bütçeler,*

D) Ocak kongresinde ocak, nahiye kongresinde nahiye, kaza kongresinde kaza, vilâyet kongresinde vilâyet idare heyetini ve birer misli yedeklerini seçmek; *idare heyetleri âzâlariyle yedeklerini seçme,*

E) Ocak kongresinde nahiye, nahiye kongresinde kaza, kaza kongresinde vilâyet, vilâyet kongresinde Büyük kongre için mümessillerini ve birer misli yedeğini seçmek; *mümessillerle yedeklerini seçme,*

F) Her kongrede kendisine bağlı idare heyetleri ile reislerinin intihaplarını lüzumunda tetkik etmek ve bir uygunsuzluk olduğuna kanaat gelirse uygunsuz olan noktadan başlanarak yenilenmesine karar vermek. *idare heyetleri intihabını tasdik.*

64 — Kongrelerin idare heyeti âzâsı veya mümessil veya bunlara yedek yapacakları zatlerin o kongrede âzâ olarak bulunması şart değildir. Kongreler haricinden intihap

65 — Fırka mebusları yazılı bulundukları ocağın vilâyeti kongre müzakeresine iştirak edebilirler; ancak mümessil olmadıkça rey veremezler. Kongrelerde mebuslar

66 — Kongrelerde bulunan âzâların adları bir deftere yazılır ve gerek bu defterin, gerek müzakere ve kararların altı kongre reis ve kâtipleri tarafından imzalanır. Kongrelerin zabıtları

67 — Kongreler kapandıktan sonra verilen kararların yapılması ve yaptırılması idare heyetlerine vazife olur. Kongre kararlarını icra vazifesi

II — İDARE HEYETLERİ

68 — Her ocağın, ocak kongresince seçilen 3-5 kişilik bir idare heyeti olduğu gibi, ocaklar teşkilâtını idare etmek için nahiye merkezinde nahiye kongresince seçilen 3-5 ve nahiyeleri idare etmek için de kaza kongresince seçilen 5-7 kişilik bir idare heyeti bulunur. Ocak, nahiye, kaza, vilâyet idare heyetleri

Vilâyet idare heyetinin âzâsı 7-9 kişidir. Vilâyet kongresince seçilir. Kazalar teşkilâtını idare eder. Umumiyetle idare heyetlerinin müddetleri, intihaplarını takip eden mutat kongre içtimaında seçilecek yenilerinin devir almalarına kadar devam eder.

Heyetlerin tasdiki ve vazifeye başlamaları

69 — Bir kongrece seçilen bir idare heyeti, muamele bir taraftan hiç bir itiraza uğramamışsa, hemen vazifeye başlayabilir. Şukadarki, bu heyetlerin intihapları bir derece yukarı idare heyetince tasdik olunduğu zaman tekemmül eder. Tasdik edilmediği halde buna memur olan bir derece yukarı makamın esbab ı mucibesiyle keyfiyet Kâtib-i umumiliğe bildirilir. Netice Umumi idare heyeti kararıyle hallolunur.

Reis, kâtip, muhasip

70 — İdare heyetleri, kendi âzâlarından birini reis, birini kâtip ve mubasip olarak ayırır. İcabında muhasip üçüncü bir zat de olabilir, reis, gaybubetinde, idare heyeti âzâlarından birini kendine vekil eder.

Reisin vazifesi

71 — İdare heyetinin mümessili reisidir. Fırkaya ait işler için Fırkanın teşkilâtı veya mıntıkasındaki hükûmet ve başka müesseseler mümessilleriyle temas eder ve bunlarla olan muhabere evrakını imzalar. Hesaba dokunan yerlerde muhasip ikinci bir imza kor.

Kâtip ve muhasibin vazifesi

72 — Kâtip ve muhasip eski idare heyetinden devir almaktan, muhasip talimatına göre hesap evrak ve defterlerini, kâtip bundan başka evrak ve defterleri ve hususiyle ocak idare heyetinde Fırka âzâlarının adlariyle Fırkaya girdikleri tarihleri gösterir defteri, her idare heyetinde bu heyetin kararlarını, muhaberelerini, tebliğlerini gösterir defter ve dosyaları, kaza ve vilâyet heyetlerinde ocaklara yazılı âzâlar defterlerinin suretlerini eksiksiz tutmaktan ve iyice saklamaktan mesuldür.

Toplanma zamanları

73 — İdare heyetleri en aşağı haftada bir defa toplanır.

Müzakere ve karar nısabı

74 — İdare heyetlerinin müzakereye başlamalarında, nısap, mürettep âzâların ve karar verilmesinde de hazır bulunan âzâların yarısının bir fazlasıdır. Reyler müsavi çıktığı zaman reisin bulunduğu taraf ekseriyet alır.

İdare heyetlerinin vazifeleri:

75 — İdare heyetleri kendi mıntıkalarında Fırka işlerinin merciidir. Kendilerinin merkez gösterdikleri yerlerde toplanırlar.

İdare heyetleri başlıca şunları yaparlar:

Âzâ kaydetme,

A) Nizamnamede yazılı şartlara uygun fırka âzâsını çoğaltmak ve Fırkaya yazılmak istiyen âzânın ocak idare heyetine yapacağı müracaatı bir karara bağlayıp nahiye idare heyetine, nahiye heyetince de mütaleasile kaza idare heyetine gönderilmek, kaza heyetinde de bu kararı tetkik ile kabul etmek veya icabında bozmak;

Fırka paralarını toplama,

B) Ocak idare heyeti Fırka âzâlarının yardım paralarını ve her idare heyeti bütçesinde yazılı gelirlerini elverişli vasıtalarla toplamak ve bütçe için devamlı gelir kaynakları düşünüp göstermek;

C) Bütçenin kabul ettiği masrafları yapmak; *masrafları yapma,*

Ç) Kongrelerin kendilerine bıraktıkları kararları yerine getirmek; *Kongre kararlarını icra,*

D) Fırkanın maksadına ulaşmak için daha yukarı Fırka makamlarından verilen emirleri yapmak ve bu maksatla düşündüklerini bir derece yukarı teşkilâta yazmak; *gelen emirleri tatbik,*

E) Bütün intihaplarda Fırka namzetlerini, Fırka âzâlarını kazandırmak. *intihapları kazanma,*

F) Bir intihap işinde Fırkaca namzet gösterilmeden evvel yoklama yapılması lâzım gelen hallerde o intihapta rey sahibi olan Fırka âzâlarını toplamak ve meyillerini anlamak. *namzetler için fikir yoklama,*

G) Talimatnamesine göre icap eden yerlerde halk evleri açmak ve idare etmek; *halk evlerini idare,*

H) İcabında bütçeye göre kullanacakları memurları, fırka âzâsı olmak şartiyle, tayin etmek ve lüzumunda hizmetlerinden affetmek; *memurları tayin,*

İ) Kendi dairelerinde Fırkanın vaziyetini ve âzâ mevcudunu bildiren ve nihayet üç ayda bir kere verilmesi lâzım gelen raporları yukarı teşekküllere vermek ve muhitine tasarruf misali olacak vasıfta olarak kendi bütçesini ve hesap hulâsasını hazırlayıp kongrelere arzetmek; *üç ayda bir rapor verme,*

I) Kongrelere verilmesi lâzım gelen meselelerin arzına vasıta olmak; *Kongrelere tavassut,*

J) Fırka mensupları arasında hususi bir ihtilâf çıktığı takdirde aralarını bulmak; *ara bulma,*

K) Fırka program ve icraatı hakkında âzâları tenvir ve ikaz etmek, konferanslar verdirmek ve sık temaslarla rabıta ve tesanüdü arttırmak. *âzâları tenvir.*

76 — Birbiri ardı sıra bir idare heyetinin üç toplanmasına, mazereti olmaksızın, gelmiyen âzânın bir derece yukarı heyetçe müdafaası dinlenir ve makul görülmezse idare heyetinden istifa etmiş sayılır. Devamsız âzâ

77 — İdare heyetlerindeki açıklara aldıkları rey sırasiyle yedekler çağırılır, reyler müsavi olursa kur'aya müracaat edilir ve yedek kalmazsa bir derece yukarı idare heyeti münhal yere âzâ tayin eder. Açık kalan âzâlık

78 — Lüzum görülen vilâyetlerde teşkilâtın başında reis vazifesiyle ve Umumî idare heyeti kararı ve Umumî reislik divanı tasdikiyle fahrî veya aylıklı bir zat çalıştırılır. Tayin ile reis

79 — Fırka teşkilâtı, muhaberelerini daima kendinden bir derece yüksek veya bir derece aşağı teşkilât kademesiyle yapar. Tehiri caiz olmıyan mühim meseleleri derece atlayarak yazabilirlerse de bunu ve sebebini söyleyerek aşağı veya yukarı makama da yazı ile bildirirler. Fırka namına muhabere

Bir idare heyeti haklı ve faydalı bir meseleyi bağlı olduğu heyete anlatamazsa bir derece yukarı heyete yazabilir.

Hükûmetle temas

80 — Bütün Fırka teşkilâtının Hükümet teşkilâtiyle teması Umumî reislik divanınca tasdik olunacak bir talimatname ile tayin olunur.

BEŞİNCİ KISIM

Mecliste

1 — CUMHURİYET HALK FIRKASI GRUPU

Fırka grupu

81 — Fırkaya mensup mebusların umumî heyetine Fırka grupu denir.

Reisleri

82 — Fırka grupunun tabiî reisi, Fırkanın Umumî reisi veya onun vekilidir. Fırkaya mensup olan Başvekil Fırka grupunun reisidir.

Toplanma zamanları

83 — Meclis içtima halinde bulunduğu zaman Grup haftada bir gün mutlaka toplanır, icabında ayrıca Umumî reisin veya vekilinin, Grup reisinin istemesiyle veya idare heyeti kararıyle yahut Grupa mensup âzâlardan en az onunun takrir vermesiyle toplanır.

Meclis toplu olmadığı zaman da Umumî reisliğin davetiyle Grup toplanır.

Grupta reislik ve kâtiplik

84 — Umumî reis reislik etmediği halde, reisliğe Grup reisi veya reis vekilleri geçerler. Grup kâtipleri Grup müzakerelerinin esaslarını ve kararlarını kaydederler.

Grupun işleri

85 — Grup toplanmalarında Grupa ait umumî meselelerle Reislikten, idare heyetlerinden, yahut âzâlar tarafından ileri sürülen meseleler müzakere edilir ve kararlaştırılır.

Ruzname

86 — Grup toplanmalarında müzakereler, içtima evvelinden hazırlanmış ruznamesi üzerine geçer. Fevkalâde ve teahhur götürmiyen hallerde teklif olunan bir madde ayni içtimaın en aşağı on beş dakika sonra yapılacak ikinci bir celsesine bırakılır.

Müzakerelerde serbestlik, sual, istizah

87 — Grup müzakerelerinde, Grup âzâları içtihat ve reylerinde tamamiyle serbesttirler, Grupa mensup vekillerle mebuslara ait veyahut zuhur eden devlet ve hükümet meseleleri hakkında kayıtsız ve şartsız fikirlerini söylerler. Sual serbesttir. Vekillerin her hangi birinden izahat talep edebilirler. Ancak istizah fırka kararı ile Fırka grupunda cereyan eder, istizahın Meclise intikali Grup kararı ile olur, Grup kararı olmadan sual istizaha kalbedilemez.

Akalliyette kalanlar

88 — Grupta müzakere edilerek kabul olunan kararlara Grupa mensup bütün âzâlarca itaat olunur. Grup müzakeresinde akalliyette kalanlar ekseriyet kararına tabi olurlar.

Müzakerelerde bulunmıyanlar

89 — Grup müzakeresi esnasında hazır bulunmıyan âzâlar Grupun kararından haberdar olmakla mükelleftirler. Grup âzâları Grup kararına karşı istinkâf reyi vermez ve hazır olduğu halde reye iştirakten kaçınmaz.

Grup âzâlarının mükelleﬁyetleri

90 — Grup âzâları Meclis müzakerelerinde Fırka program ve esaslarını ve Fırka grupu kararlarını gütmek ve kuvvetlendirmekle mükellef oldukları gibi Meclis reîsliğine, Meclis reislik divanı âzâlıklarına, encümen âzâlıklarına intihap sırasında fırka mensuplarının seçilmesini temin vazifesindedirler. Bunlar Grupça kararlaştırılmış ise Grup âzâları Grup kararına uymakla mükelleftirler.

Grup namına söz söylemek

91 — Grupça müzakere edilip kararlaştırılmamış meselelerde Grup âzâları rey ve içtihatlarında serbesttirler.

Meclis müzakerelerinde Grup namına reislerden ve kâtib-i umumiden başka kimsenin söz söylemek salâhiyeti yoktur; meğerki Grupça tavzif edilmiş olsunlar.

Grup âzâlarının gidişleri, gelişleri

92 — Fırka mebusları Grup idare heyetinden evvelce müsaade almaksızın mezuniyet alamazlar. Ankaradan ayrılırlarken ve avdetlerinde Fırka kâtib-i umumîsiyle temas ederler.

Kararlar aleyhinde beyanat ve neşriyat

Kararların neşri veya gizli tutulması

93 — Fırka âzâları Fırkanın esasları ve kararları aleyhinde ne beyanat ve neşriyatta bulunurlar, ne de böyle beyanat ve neşriyatı tahrik ederler. Mahrem tutulması lâzım gelen Fırka müzakereleri Fırkaca karar altına alınır. Grup içtimalarından sonra neticenin bir tebliğ ile veya zabıtların aynen neşri yolu ile ilânı da kararlaştırılabilir.

Yardım parası

94 — Fırka mebusları yazılı olacakları ocaklara taahhüt ettikleri yardım parasından başka, Grup veznesine de kendi tayin ve tesbit edecekleri yıllık bir miktar yardım parası taahhüt ederler ve tayin edecekleri taksitlerle öderler.

İnzibat hükümleri

95 — Bu maddelere riayet etmiyenlere, birinci defasında rica edilir; ikinci defasında ihtar, üçüncü defasında, Grup kararı ve Umumî reislik divanının tasdikiyle Fırkadan çıkarma cezası tatbik olunur. Bununla beraber her hangi bir âzânın Fırka kararına karşı işlediği hata hemen Fırkadan çıkarılmasını icap edecek derecede ağır görülürse Grupun umumî heyetinin mutlak ekseriyetiyle vereceği karar üzerine Fırkadan çıkarılır. Her halde suçlunun şifahi veya yazı ile müdafaası dinlenir.

II — GRUP İDARE HEYETİ

Teşekkülü

96 — Fırka grupu iki reis vekili ile dokuz âzâdan ibaret bir idare heyeti seçer ve idare heyeti kendi arasından iki kâtip ile bir veznedar ayırır.

Heyette nisap

Kararların Umumî reisliğe bildirilmesi

97 — İdare heyeti, âzâlarının yarısından bir fazlasiyle müzakereye başlayabilir ve mutlak ekseriyetle karar verir. Kararlar Umumî reislik divanına yazılı olarak bildirilir.

Heyetin müddeti

98 — İdare heyeti intihabı her yıl yenilenir. Yıl başı Millet Meclisinin içtima senesi başıdır. Eski âzâ heyete gene seçilebilir.

Heyetin toplanması, vazifesi

99 — İdare heyeti haftada en az bir kere toplanır, grupa ait işleri konuşur. Grup binasına, grup kütüphanesine nezaret eder.

Grup âzâsı üzerinde alâka

100 — İdare heyeti grup âzâlarının Meclise devamlarına, grupun kararlarına uygun hareket etmelerine nezaret ve Mecliste meselelerin müzakeresi esnasında âzâların toplu bulunmalarını, toplu rey vermelerini temin için tedbirler alır.

III — HAYSİYET DİVANI

Teşekkülün maksadı

101 — Grup âzâları arasında çıkacak hususî ihtilâflarla âzâların mensup oldukları grupun şerefi, haysiyeti ile uzlaşmıyacak halleri olduğu iddialarına bakmak üzere bir Haysiyet divanı kurulur.

Kuruluşu

102 — Haysiyet divanı, Grupun umumî heyetince grup âzâları arasından seçilecek yedi zatten toplanır.

Müzakere nisabı

103 — Haysiyet divanı en aşağı beş âzâ ile müzakere eder.

Reisi

104 — Haysiyet divanının reisi kendi aralarından mutlak ekseriyet ve gizli rey ile seçilir.

Faaliyete gelmesi

105 — Haysiyet divanı ya âzânın müracaatı üzerine, yahut göreceği lüzuma göre kendi kendine faaliyete gelir. Umumî reislik divanı veya Grup reisi de böyle bir meseleyi divana verebilir.

Kararları alâkası olanlara tebliğ

106 — Divanın kararları alâkası olanlara Divan tarafından yazılı olarak tebliğ edilir. Bu kararın bir sureti de malûmat alması için Fırka grupu reisliğine verilir.

İtiraz halinde

107 — Tebliğ tarihinden üç gün geçinceye kadar itiraz olmazsa karar kat'îleşir. Alâkası olanların itirazları sebepleriyle, yazılı olarak Grup reisliğine verir. İtiraz reis tarafından on gün içinde Grup umumî heyetine arzedilir.

Umumî heyet alâkası olanları dinledikten ve âzâlardan, biri aleyhte olmak üzere, en aşağı iki zate söz verildikten sonra reye konulur. Grup umumî heyetinin ekseriyetle verdiği karar kat'îdir.

IV — FIRKA MEBUSLARININ RİAYET EDECEKLERİ NOKTALAR

Mebusluk sıfatı hususî menfaatlerde istismar edilemez

108 — Mebusların hususî hayatlarında, ticaret ve ziraat ve sanayi ve sairedeki faaliyetleri Devletin resmî kanunlarına tâbidir. Fakat Cümhuriyet Halk Fırkasına mensup mebusların mebusluk sıfatını hususî menfaatleri için istismar edememelerine Fırka Umumî reisliği de hususî bir itina gösterir.

109 — Sermayesinin ekseriyeti Devlete ait olan müessese ve şirketlerle âmme hizmetlerine ait ve hususî mukaveleye bağlı veya mutlak olarak imtiyazlı şirketler ve inhisar idarelerinde Hükûmet tarafından idare meclislerine tayin olunan âzâlar ve bu müesseseleri temsil vaziyetinde bulunanlar Fırkaya mensup mebuslardan olmıyacaktır. Bunlardan başka şirket ve müesseselerde idare meclisi âzâlığı umumî kaidelere tâbidir. Umumî ve hususî ve mülhak bütçelerle menfaati Devlete ait müesseseler bütçelerinden para ödemeyi tazammun edecek mahiyette olan bir ticaret muamelesini Fırka mebusları yapamaz.

Fırka mebuslarının yapamıyacakları işler

110 — Büyük Millet Meclisinin reisi, reis vekilleri ve iera vekilleri ile Fırka kâtib-i umumisi ve Umumi idare heyeti âzâsı ve Fırka grupunun reisi ve reis vekilleri gerek Devletin alâkası olan müesseselerde, gerek Devletin alâkası olmıyan hususî şirket ve müesseselerde müdürlük ve idare meclisi âzâlığı gibi idare ve temsil vaziyetlerinden hakikî surette ferağat ederler. Müdürlük ve idare meclisi âzâlığı gibi bir idare vaziyeti olmaksızın hususî müesseselerde hissedar olmak umumî kaidelere tâbidir.

Meclis reisleri, icra vekilleri, Umumî idare heyeti âzâlarının alamıyacakları vazifeler

111 — Mebusların vazifeye devam bakımından vaziyetleri Büyük Millet Meclisinin hususî kaidelerine bağlıdır. Fırkaya mensup mebusların Büyük Millet Meclisinde devamları ve başkaca vazife almayanların her yıl intihap dairesine gitmeleri ve tam bir intihap devresinde en aşağı iki defa bütün kaza merkezlerini dolaşmaları noktasından bulunacakları vaziyet Fırkanın Umumî reisliğince hususî bir ehemmiyeti haiz olacaktır.

Vazifeye devam, intihap dairelerine gitme

V — FIRKA DİVANI

112 — Fırka divanı, Umumi reislik divanından, Fırkanın kabine âzâlarından, Umumî idare heyeti ile Fırka grupu idare heyetinden teşekkül eder. Fırka divanı lüzumunda Umumî reislik divanı tarafından içtimaa çağırılır. Fırka divanına Umumî reis veya Umumî reis vekili, bulunmadığı zamanlarda tevkil edecekleri zat reislik eder.

Fırka divanının teşekkülü ve reisi

113 — Fırka divanı Umumi reislik divanından gönderilen meseleleri müzakere eder. Nizamnamenin tefsiri Fırka divanına aittir.

Divan kararları Umumî reisin tasdiki ile tekemmül eder.

Vazifesi, salâhiyeti

ALTINCI KISIM
Mali hükümler

114 — Fırkanın geliri şunlardır:

Fırkanın gelirleri

A) Fırka âzâlarından alınacak yardım paraları;

B) Teşkilâtın menkul ve gayrimenkul mallarının iradı;

C) Müsamere, konser, balo, temsil gibi teşebbüslerden artan paralar;

Ç) Fırkaca yapılan neşriyattan kalan paralar;

D) Fırka teşkilâtının himaye ettiği kültür, millî terbiye, spor ve sair hayır hizmetlerine karşılık umumî ve mahallî bütçelerle belediye bütçelerinden ayrılacak yardım paraları;

E) Fırkaya (A) fıkrası haricinde yapılacak yardımlar;

Para işlerinde talimat

115 — Fırka paraları talimatnamesine göre alınır, sarfolunur, kaydedilir.

Aylık ihtiyaçların fazlası

Aylık ihtiyaçtan fazla paralar banka olan yerlerde bankaya yatırılır.

Yıllık ihtiyaçların fazlası

116 — Teşkilâtın her kademesi yıllık ihtiyaçlardan artacak paraları merkezin müsaadesi olmadıkça sarfedemez.

Gayrimenkul tasarrufu

117 — Fırka manevi şahsiyetine ait olmak üzere gayrimenkul mallar tasarruf eder. Bunların menfaatlerinde asıl olan bulundukları yerlere ait olmaktır. Bunlardan değiştirilmesi yahut lüzumsuz olduğu için satılması icap edenler olursa, bu işler derece derece idare heyetleri kararı ve Umumî reisliğin tasdikiyle yapılır.

Harcırah, seyahat ve ikamet yevmiyesi

118 — Fırkanın tetkik ve teftiş ve sair vazife seyahatlerinde harcırah, seyahat ve ikamet yevmiyesi tediyesi şu esaslara göre yapılır:

1) Fırka memur ve müstahdemlerine, aldıkları tahsisata nazaran aynı yekûnu alan Hükûmet memurlarının maaşlarına ve harcırah kanunundaki esaslara göre;

2) Fırkaca tavzif edilecek mebuslara, fiilen sarfettikleri nakliye ücretlerinden başka mebusların harcırahları hakkındaki kanunda yazılı maaş esasına göre;

3) Fırkaca tavzif olunacak başka zatlar, kâtib-i umumî ile Umumî idare heyetinin muhasip âzâsı arasında takdir olunacak esasa göre.

119 — Merkez teşkilâtının bütçesi Umumî reislik divanı tarafından tanzim olunur.

YEDİNCİ KISIM
İnzibat hükümleri

İnzibata dokunan haller ve cezaları

120 — Umumî esaslara, büyük kongrenin kararlarına, Umumi reislik divanının tebliğlerine, Umumî idare heyetinin kararlarına riayet etmiyenler, bütün intihaplarda Fırka namzet ve âzâlarına rey vermiyen veya bunların aleyhinde çalışan veya muarız bir teşekkülün namzetliğini kabul eden veya açıkça reddetmiyen veya Fırkaca namzet gösterilen yerlerde kendisini kendi başına namzet gösteren veya gösterilmesine karşı göz yuman, veya intihaplara mazeretsiz iştirak etmiyen veya muarız bir namzet lehinde gizli, açık çalışanlar ve kendi müesseselerinde bulunanların böyle hareket ve faaliyetlerine müsamaha gösterenler, Fırka kongrelerinin program, Fırka gruplarının karar olarak kabul ettiklerini vazife sahibi iken yapmıyanlar, Fırka vazifelerini yapar-

ken bilerek nizamnameye uymıyanlar, Fırka mensup ve memurlarından Fırkanın şerefini, haysiyetini kıranlar yaptıklarının derecesine ve yapılan suçtaki alâkalarına göre ihtar, ikinci ihtar, muvakkat ihraç ve tart cezası ile cezalandırılır. Bu cezalar sırasiyle verileceği gibi sıra takip edilmeden birden de verilebilir.

Cezaları verecek heyetler

121 — İhtar cezaları kaza, ihtar ve ikinci ihtar cezaları vilâyet ve ihtarlarla muvakkat ihraç cezaları Umumî idare heyetince ve tart cezası Fırka Umumî reislik divanınca verilir. İntihaplar esnasında idare heyetlerinin bu salâhiyetleri birer derece yükselir. Eğer bir idare heyeti tensip ettiği cezayı kendi salâhiyetinden yüksek görürse keyfiyeti tasdika salâhiyetli makama arzedilmek üzere bir derece yukarı idare heyetine arzeder.

Kararı bildirme

122 — Bir inzıbat cezası alanın bu hali mensup olduğu teşkilâta bildirilir.

Cezaların neticeleri

123 — İkinci ihtar cezası almak Fırka teşekküllerinden bir yıl uzaklaşmayı mucip olur. Böyleleri teşkilâtta iseler çekilirler. Muvakkat ihraç cezası alanların bir yıl müddetle Fırkadan alâkaları kesilir.

Büyük Millet Meclisi grupundan çıkarılan, Fırka âzâlığından da çıkarılmış olur.

Müdafaa hakkı

124 — Hakkında bu cezalardan her hangi birisi verilecek olan Fırka arkadaşının şifahen veya yazı ile kendisini müdafaa etmek hakkı vardır. Yalnız intihaplar esnasında yapılan suçların cezaları müdafaa hakkı kullanılmadan verilebilir. Bu takdirde intihap bittikten sonra hüküm giyen zatin yazı ile müdafaası alınır ve haklı olduğu anlaşılırsa ceza kaldırılır.

SEKİZİNCİ KISIM

Namzetliğin şartları

Namzetli, namzetsiz intihaplar

125 — Umumî reislik divanı kararı olmadıkça intihaplarda namzet gösterilmez, intihaplar serbest yapılır. Bu takdirde Fırka mensupları hususî teşebbüslerle namzet gösterilebileceği gibi Fırka idare heyetleri de intihaptan maksut olan iyi neticeyi temin edecek surette Fırka mensuplarının kazanması için 75 inci maddenin F fıkrası mucibince hareketle intihabı idare edebilirler.

Teşkilâtta bulunanların alabilecekleri vazifeler

126 — Fırka teşkilâtında çalışanlar uhdesindeki Fırka vazifeleriyle beraber Vilâyet Umumî Meclisi, Belediye Meclisi ve Encümenleri ve Ticaret Odaları gibi kazanç getiren vazifelerden birden fazlası toplanamaz. Hatta bu vazifelerden biri üzerlerinde bulunanlar Hilâliahmer ve Himayeietfal gibi diğer fahrî bir vazife dahi alamazlar.

Yardım parasını vermiş olmak şartı

127 — Fırka idare heyetlerinde veya Fırka namına bir işte bulunabilmek için yardım paralarını vermiş olmak şarttır.

Fırka mensuplarına alâka

128 — Fırka mensubu olanların ehliyet ve liyakatlerine göre yapabilecekleri hizmetlere o hizmetlerin kaideleri dairesinde ve müsavi vaziyetlerde tercih edilerek yerleştirilmeleri için Fırka teşkilât ve âzâları hususî bir alâka gösterirler.

DOKUZUNCU KISIM
Vilâyetlerde Fırka Grupları

Teşekkülün şartı

129 — Rey sahibi âzâlarının hepsi Fırka mensubu olmıyan mahallî meclislerdeki Fırka âzâları bir grup teşkil ederler.

Grupun reisi

130 — Grup çağırıldığı vakit Fırkanın oradaki idare heyeti reisinin reisliğinde toplanır.

İdare heyetlerinin birlikte bulunacakları haller

131 — Gruplar kongre kararlarını ve Fırkayı yakından alâkalandıran meseleleri konuşmak için yapılan içtimalarda idare heyeti de birlikte bulunur.

Grupların çalışması

132 — Vilâyet ve kazalardaki Fırka gruplarının nasıl çalışacakları talimatnamesinde gösterilir.

MUVAKKAT HÜKÜMLER

İdare heyetlerini yenileme, müddetlerini uzatma salâhiyeti

1 — Bütün teşkilâtta intihap mebdelerini aynı devrede birleştirmek maksadiyle, Umumî idare heyeti, mevcut heyetlerin müddetleri bitmemiş de olsa intihaplarını yenileyebilir veya kongreleri tehir ederek müddetleri bitenlerin vazife ve salâhiyetlerini devam ettirebilir.

Yeni teşkilât için teşebbüs

2 — Henüz Fırka teşkilâtı olmıyan yerler için âzâ kayıt, idare heyetlerini tasdik veya icabında ilk defaya mahsus olmak üzere bu heyetleri kendi teşkil etmek salâhiyetiyle, Umumî idare heyeti, müteşebbis bir zate veya bir heyete teşkilâtı kurmak vazifesini verebilir.

Vaziyeti muhafaza

3 — 126 ıncı maddeye uymıyan vaziyetler ilk kongrelerde yapılacak intihaplara kadar devam eder.

C. H. F.

Program

[Büyük Kongrenin 13 - 14 Mayıs 1931 içtimâında kabul edilmiştir.]

Methal

İstikbale de şamil tasavvurlarımızın ana hatları

Cümhuriyet Halk Fırkasının programına temel olan ana fikirler, inkılâbımızın başlangıcından bugüne kadarki fiiliyat ve tatbikatta aşikârdır.

Bundan başka bu fikirlerin başlıcaları fırkanın 1927 senesinde Büyük Kongrece de kabul olunan nizamnamesinin umumî esaslarında ve ayni kongrece tasvip edilen Umumî reisliğin beyannamesinde ve 1931 Büyük Millet Meclisi intihabı münasebetiyle neşredilen beyannamede tesbit olunmuştur.

Yalnız bir kaç sene için değil, istikbale de şamil olan tasavvurlarımızın ana hatları burada toplu bir halde yazılmıştır.

BİRİNCİ KISIM

Esaslar: 1) Vatan, 2) Millet, 3) Devletin esas teşkilâtı, 4) Âmme hukuku.

Vatan: siyasî sınırlarımız içindeki yurt

1 — Vatan, Türk milletinin eski ve yüksek tarihi ve topraklarının derinliklerinde mevcudiyetlerini muhafaza eden eserleri ile yaşadığı bu günkü siyasî sınırlarımız içindeki yurttur.

Vatan, hiç bir kayıt ve şart altında ayrılık kabul etmez bir küldür.

Millet: dil, kültür ve mefkûre birliği

2 — Millet, dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasî ve içtimaî heyettir.

Devlet şeklimiz: vahdet-i kuvva esası

3 — Devletin esas teşkilâtı: Türk milletinin idare şekli, vahdet-i kuvva esasına müstenit olan bugünkü devlet şeklimizdir. Bu şekilde, Büyük Millet Meclisi, millet namına hâkimiyet hakkını kullanır; Reisicümhur ve İcra Vekilleri Heyeti onun içinden çıkar. Hâkimiyet birdir, kayıtsız, şartsız milletindir. Devlet teşekküllerinin en muvafıkı bu olduğuna Fırka kanidir.

Hürriyet, müsavat, masuniyet, mülkiyet hakkı

4 — Âmme hukuku: Türk vatandaşlarına Teşkilât-ı Esasiye kanununun verdiği ferdî ve içtimaî hürriyet, müsavat, masuniyet ve mülkiyet haklarını mahfuz bulundurmak fırkamızca ehemmiyetli esaslardandır.

Bir dereceli intihap

Bir dereceli intihabı tatbik etmek yüksek emellerimizdendir. Ancak vatandaşı, intihap edeceğini tanıyabilecek vasıflar, şartlar ve vasıtalarla mücehhez kılmak lâzımdır. Bunun temini hususundaki mesainin matlup neticeyi vereceği güne kadar vatan-

daşı, yakından tanıdığı ve emniyet ettiği insanları intihap etmekte serbest bırakmayı demokrasinin hakikî icaplarına daha uygun buluruz.

Kadınların mebus intihabı

Fırkamız vatandaşların siyasî hakları noktasında cinsiyet farkı gözetmez. Bilâkis Türk milletinin yüksek ve derin tarihinde içtimaî hayatını her noktadan birliğe istinat ettirmiş olduğunu bilen Fırkamız kadınlarımızın, belediye intihabında olduğu gibi, mebus intihabında da siyasî haklarını kullanmaları için lâzım gelen müsait zemini hazırlamayı bir vazife addeder. Fırka ancak bu takdirde tarihî ve şerefli hayatımızı yeni şeraite uygun simasiyle ihya etmiş olacağına kanidir.

İKİNCİ KISIM

Cümhuriyet Halk Fırkasının ana vasıfları

I — Cümhuriyet Halk Fırkası, A - Cümhuriyetçi, B - Milliyetçi, C - Halkçı, Ç - Devletçi, D - Lâyik, E - İnkılâpçıdır.

Cümhuriyetçilik

A) Fırka, Cümhuriyetin, millî hâkimiyet mefkûresini en iyi ve en emin surette temsil ve tatbik eder devlet şekli olduğuna kanidir. Fırka, bu sarsılmaz kanaatle Cümhuriyeti tehlikeye karşı her vasıta ile müdafaa eder.

Milliyetçilik

B) Fırka, terakki ve inkişaf yolunda ve beynelmilel temas ve münasebetlerde bütün muasır milletlere muvazi ve onlarla bir ahenkte yürümekle beraber Türk içtimaî heyetinin hususî seciyelerini ve başlı başına müstakil hüviyetini mahfuz tutmayı esas sayar.

Halkçılık

C) İrade ve hakimiyetin kaynağı millettir. Bu irade ve hakimiyetin, devletin vatandaşa ve vatandaşın devlete karşılıklı vazifelerinin hakkiyle ifasını tanzim yolunda kullanılması Fırkaca büyük esastır.

Kanunlar önünde mutlak bir müsavat kabul eden ve hiç bir ferde, hiç bir aileye, hiç bir sınfa, hiç bir cemaate imtiyaz tanımıyan fertleri halktan ve halkçı olarak kabul ederiz.

Devletçilik

Ç) Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde - bilhassa iktisadî sahada - Devleti fiilen alâkadar etmek mühim esaslarımızdandır.

Lâyiklik

D) Fırka, Devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip kabul etmiştir.

Din telâkkisi vicdanî olduğundan, Fırka, din fikirlerini Devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkide başlıca muvaffakiyet amili görür.

İnkılâpçılık

E) Fırka, milletimizin bir çok fedakârlıklarla yaptığı inkılâplardan doğan ve inkişaf eden prensiplere sadık kalmayı ve onları müdafaa etmeyi esas tutar.

Sınıf yok, iş bölümü var

2 — Türkiye Cümhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdî ve içtimaî hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telâkki etmek esas prensiplerimizdendir.

Menfaatler kabiliyet ve çalışma derecesiyle mütenasip olur

A) Küçük çiftçiler, B) Küçük sanayi erbabı ve esnaf, C) Amele ve işçi, Ç) Serbest meslek erbabı, D) Sanayi erbabı, büyük arazi ve iş sahipleri ve tüccar, Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleridir. Bunların her birinin çalışması, diğerinin ve umumî camianın hayat ve saadeti için zaruridir. Fırkamızın bu prensiple istihdaf ettiği gaye sınıf mücadelesi yerine içtimaî intizam ve tesanüt temin etmek ve birbirini nakzetmiyecek surette menfaatlerde ahenk tesis eylemektir. Menfaatler, kabiliyet ve çalışma derecesiyle mütenasip olur.

ÜÇÜNCÜ KISIM

İktısat

ZİRAAT VE SANAYİ, MADENLER VE ORMANLAR, TİCARET, NAFIA İŞLERİ

Normal sermayenin membaı

1 — İktısatta hareketli sermaye mühimdir. Normal sermayenin yegâne membaı millî sây ve tasarruftur. Bunun için çalışmayı arttırmak fert ve aile hayatında ve umumiyetle Devlet idaresinde mahallî ve milli idarelerde tasarruf fikrini kökleştirmek, Fırkamızın başlıca prensibidir.

Sigorta, kredide ucuzluk ve kolaylık

2 — Kredi ve sigorta meseleleriyle ihtiyacın talep ettiği ehemmiyette iştigal olunacaktır. Kredide ucuzluk ve kolaylık teminî başlıca emelimizdir.

Tediye muvazenesi

3 — İthalâtın ihracattan fazla olmaması ve en nihayet aynı kıymette olması tediye muvazenesinin temini için elzem addettiğimiz şarttır.

Çiftçi kooperatifleri

4 — Çiftçimizi kredi ve istihsal kooperatifleri gibi iktısadî teşekküllere mazhar etmek ve bu teşekkülleri terakki ve tekâmül ettirmek gayedir. Büyük arazi ve çiftlik sahiplerinin ziraî kredileri rehin mukabili temin olunacaktır. Ziraî kredinin ana müessesesi olan Ziraat Bankamızı kanunî mürakabe altında bulunduracak surette sahiplendirmek ve faaliyetini daha ziyade ziraî sahada teksif etmek tedbiri alınacaktır. Bankanın sermayesini ziraî hareket ve faaliyetlerin inkişafını temin edecek kıymete çıkarmak, esaslı çalışma mevzuumuz olacaktır.

Ziraat Bankası

Küçük sanat erbabı ve esnaf

5 — Küçük sanatler erbabını ve esnafı müşküller ve zaaflardan kurtarmak ve onları daha kuvvetli, emniyetli bir vaziyete koymak ve onlara kredi müesseseleri yaratmak düşündüğümüz esaslı noktalardandır. Küçük ve büyük sanayi, iptidaî madde

Sanayi — müstahsillerinin menfaatlerine de uygun himayeye nail olacaklardır.

Amele ve işçilerimiz, iş kanunu — Milliyetçi Türk amelesi ve işçilerinin hayat ve haklarını ve menfaatlerini göz önünde tutacağız. Sây ile sermaye arasında ahenk tesisi ve bir iş kanunu ile ihtiyaca kâfi hükümlerin vaz'ı, Fırkanın mühim işleri arasında görülür.

Sanayi ve Maadin Bankası — Sanayi ve Maadin Bankasını hareketli bir sermaye ile teçhiz etmek aslî düşüncelerimizdendir.

Ticarette normal çalışan ve tekniğe dayanan sermayeyi himaye — 6 — Memleketin inkişafında bütün ticaret faaliyetleri mühimdir. Normal çalışan ve tekniğe istinat eden sermaye sahipleri teşvik ve himayeye lâyıktır.

Haricî ticaret — 7 — Harici ticaretimizin tanzimi başlıca işimizdir. Bu husta ticaret erbabının faaliyetini semereli kılacağız. Milli mahsulât ve mamulâtımızın revaçlarını teshil, şöhretlerini muhafaza ve ihraçlarını temin tedbirleriyle yakından alâkadar olacağız.

Ormanlarımız — 8 — Vatan servet membaları olan ormanları ve madenleri işletmek ve bu suretle istikbalimizi açmak ve aydınlatmak için yapılabilecek olan her tedbire tevessül olunacaktır.

Nafıa işleri: *Demiryollarımız* — 9 — Nafıa işlerimiz, her şubesinde, amelî ve verimli bir tatbik programına tevfikan takip olunacaktır. Bu işlerden büyük feyiz ve kuvvet vasıtası olan demiryolu inşaatına devam edeceğiz.

Limanlarımız — Limanlar inşaatına münasip zamanlarda başlamak lüzumu göz önünde tutulacaktır.

Şoselerimiz — Vilâyet şoseleri üzerinde çalışmakla beraber memleketi bağlayan iyi ve fennî köprülere ve şose şebekesine kavuşmak için amelî bir program tatbik olunacaktır.

Su işleri — İktisadî maksatlara vefa edecek bir büyük su işi idealimizdir. Küçük su işlerimizi başarmak ilk hedeflerimizdendir.

Nakliyecilik — 10 — Kara, deniz, hava nakliyeciliğinin tanzim ve inkişafı na çalışacağız.

Hayvancılık — 11 — Hayvancılığın teşvikına ve hayvanlarımızın ıslahına ve çoğaltılmasına çalışılacaktır.

Balıkçılık ve süngercilik — 12 — Balıkçılığa ve süngerciliğe ehemmiyet vereceğiz.

Devlet işlerinde millî iktısat — 13 — İktısadî mülâhazalarımızda herhangi Vekâlet ve makamlara taallûk eden bütün Devlet işlerinin, millî iktısat nokta-i nazarından, mutlak kârlı ve faydalı olması kaidesini umumiyetle esas tutarız. Eskiden kalmış kanunların ve usullerin zamanla bu noktadan ıslahına ehemmiyet veriyoruz.

DÖRDÜNCÜ KISIM

Maliye

1 — Fırkamızca devamlı ve hakikî tevazüne müstenit bütçe fikri Maliyede esastır. — Devamlı ve hakikî tevazüne müstenit bütçe

2 — Vergi matrahlarını mümkün olduğu kadar safi irat esaslarına irca hedefimiz olmakla beraber mevcut vergi kanunlarımızı amelî ve tatbikî bir itina ile ve milletin tediye kabiliyetini istihfaf etmiyen bir zihniyetle tekâmül ettirmek hususundaki mesaiye devam olunacaktır. — Vergi kanunlarında tekâmül

3 — Gümrük tarifelerini ve muamelelerini milletin iktısadî menfaatlerine daha uygun şekillere koymağa çalışmak ehemmiyet verdiğimiz hususlardandır. — Gümrük tarifeleri

BEŞİNCİ KISIM

Millî talim ve terbiye

1 — Millî talim ve terbiyede esas düsturlarımız şunlardır: — Talim ve terbiye esaslarımız:

A) Maarif siyasetimizde temel taşı, cehlin izalesidir. Maarifimizde hergün nisbeten daha fazla çocuk ve vatandaş okutacak ve yetiştirecek bir program takip olunacaktır. — *Vatandaşları okutmak ve yetiştirmek*

B) Kuvvetli cümhuriyetçi, milliyetçi ve lâyik vatandaş yetiştirmek tahsilin her derecesi için mecburî ihtimam noktasıdır. Türk milletine, Türkiye Büyük Millet Meclisine ve Türkiye Devletine hürmet etmek ve ettirmek hassası bir vazife olarak telkin olunur. — Cümhuriyetçi, milliyetçi, lâyik vatandaş

C) Fikrî olduğu gibi bedenî inkişafa da ehemmiyet vermek ve bilhassa seciyeyi millî derin tarihimizin ilham ettiği yüksek derecelere çıkarmak büyük emeldir. — Fikrî bedenî, inkişaf, millî seciye

Ç) Terbiye ve tedriste takip edilen usul, bilgiyi vatandaş için maddî hayatta muvaffak olmayı temin eden bir cihaz haline getirmektir. — Usulün hedefi

D) Terbiye her türlü hurafeden ve yabancı fikirlerden uzak, üstün, millî ve vatanperver olmalıdır. — Terbiyenin vasıfları

E) Her tahsil ve terbiye müessesesinde talebenin teşebbüs kabiliyetini kırmamaya şefkat ve nüvazişle itina etmekle beraber onları hayatta kusurlu olmaktan vikaye için ciddî bir intizam ve inzıbata ve samimî ahlâk telâkkisine alıştırmak mühim olduğu kanaatindeyiz. — Teşebbüs kabiliyeti, inzıbat, ahlâk

F) Fırkamız, vatandaşların, Türkün derin tarihini bilmesine fevkalâde ehemmiyet verir. Bu bilgi Türkün kabiliyet ve kud- — Türk tarihi

retini, nefsine itimat hislerini ve millî varlık için zarar verecek her cereyan önünde yıkılmaz mukavemetini besleyen mukaddes bir cevherdir.

2 — Mektepler hakkında başlıca fikirlerimiz:

İlk mektepler

A) Şehirlerde, köylerde veya köyler mıntıkasında vaziyet ve ihtiyaca göre gündüzlük ve yatı ilk mektepleri, muntazam bir tatbik programı altında, arttırılacaktır. Köy mekteplerinde sihhat, yaşayış ve mıntıkası ile münasebeti olan ziraat ve sanat fikirleri verilecektir.

Meslek ve sanat mektepleri

B) Meslek ve sanat mektepleri memleketin ihtiyacına yetişecek derecede arttırılacak ve lüzumlu kurslar açılacaktır.

Orta mektepler

C) Her vilâyet merkezinde ve orta tahsili memlekete yaymak esası gözetilerek icap eden kazalar mıntıkalarında orta mektep bulundurmak lüzumuna kaniiz. Orta mekteplerden uzak muhitlerdeki vatan çocuklarının huzur ve emniyetle istifadelerini temin için talebeyi gece ücretle yatıracak teşkilât yapmaya çalışılacaktır. Bu mekteplerde mıntıkalariyle münasebeti olan meslekî malûmat verilmesine itina olunacaktır.

Liseler

Ç) Liselerimizi yüksek tahsile tam kabiliyetli talebe yetiştirecek surette her nokta-i nazardan takviye ve ikmal edeceğiz.

Darülfünun ve yüksek mektepler

D) Darülfünun ıslah ve tensik edilerek lâzım olan dereceye yükseltilecektir. Yüksek mekteplerimiz kendilerinden beklenen neticeleri verebilecek mükemmeliyete getirilecektir.

Güzel sanatler

3 — Güzel sanatlere bilhassa musikiye, inkılâbımızın yüksek tecellisi ile mütenasip bir surette, ehemmiyet vereceğiz.

Müzeler, eski eserler

4 — Müzelerin ve umumiyetle eski eserlerin itina ile tasniflerine ve icap edenlerin yerlerinde iyi muhafazalarına itina olunacaktır.

Dilimiz

5 — Türk dilinin millî, mükemmel ve mazbut bir dil haline gelmesi hakkındaki ciddî teşebbüse devam olunacaktır.

Kitap, neşriyat, kütüphane

6 — Kitap, neşriyat ve kütüphane işleri Fırka için mühimdir.

Spor teşekküllerinin himayesi

7 — Fırkamız, Türk vatandaşlarının vücude getirmiş oldukları ve getirecekleri bütün spor teşekküllerini milletin kuvvetli ve iradeli tutulması noktasından fevkalâde mühim addeder; bu teşekkülleri idame ve himaye eylemeyi vazife bilir.

ALTINCI KISIM

İçtimaî hayat ve umumî sıhhat

Aile

1 — Türk içtimaî hayatında âilenin mahfuziyeti esastır.

Nüfusumuzu artırmak

2 — Nüfusumuzu arttıracak tedbirleri ehemmiyetle takip edeceğiz.

3 — Fırka çocuk hayatiyle suret-i mahsusada alâkadardır. Doğum evlerinin arttırılmasına çalışılacaktır. Amele mıntıkalarında kadın işçilerin çalıştıkları esnada çocuklarına bakacak müesseseler yaptırılmasına ve bunların arttırılmasına devam olunacaktır. Çocuk hayatı

4 — Kimsesiz çocuklar, yardıma muhtaç ihtiyarlar ve malûller milletin vesayet ve himayesi altındadır. Kimsesizler, ihtiyarlar, malûller

5 — Sihhat işleri Fırkamızca hususî bir ehemmiyeti haizdir. Bu hususlaki mesai umumî ihtiyaçla mütenasip ve devamlı bir surette tevsi olunacaktır. Sihhat işleri

6 — Sıtma, verem, frengi, trahom ve sair sarî hastalıklarla mücadele tedbirlerini genişletmeğe devam edeceğiz. Sarî hastalıklar

YEDİNCİ KISIM

Dahili, adlî, haricî siyaset, memurlar, serbest meslek erbabı

1 — Bütün inkılâp neticelerini, vatandaşların tam emniyetini ve milli nizam ve inzıbatı dahilî ve adlî teşkilât ve kanunlariyle koruyan ve hiç bir hadise veya tesir önünde sarsılmıyan bir hükûmet otoritesi kurmak ve işletmek işlerimizin temelidir. Emniyet, millî nizam ve inzıbat

2 — Adliyede mahkemelerin teşkili kanununu; halkın ihtiyacına ve memleketin menfaatine en uygun gelecek surette tedvin ve ikmal edeceğiz. Adliye: *Mahkemelerin teşkili kanunu*

Teminatı ihtiva eden basit, amelî ve seri muhakeme usullerini genişleteceğiz. *Muhakeme usulleri*

İcra ve tebliğ işlerinde matlup neticeleri seri ve kolay olarak temin edecek tedbirler alacağız. *İcra ve tebliğ*

Mevkufları, mahpusları ayırmaya ve hapishaneleri birer ıslah yeri haline getirmeye çalışacağız. *Tevkifhane ve hapishane*

3 — Yurtta sulh ve cihanda sulh, başlıca prensiplerimizdir. Yurtta sulh, cihanda sulh

4 — Milletin yüksek menfaatini daima göz önünde tutarak bütün dikkat ve himmetleriyle vazifelerine hayatlarını hasreden memurlar, her türlü huzur ve refaha lâyıktırlar. Memurlar

5 — Memur olmıyan serbest meslek erbabının millî Türk mevcudiyeti için lüzumlu ve faydalı olan hizmetleri, Fırkanın takdir gözü önünde tutulur. Kabiliyetleri ve hizmetleri karşılığını görmeleri için faaliyetleri sahasını açık ve emin bulundurmak vazifelerimizdendir. Serbest meslek erbabı

SEKİZİNCİ KISIM

Vatan müdafaası

Ordu

1 — Vatan müdafaası millî vazifelerin en mukaddesidir. Fırka, askerliğin umum vatandaşlara istisnasız tatbiki esasını kabul etmiştir. Türk ordusu her türlü siyasî mülâhaza ve tesirlerin üstündedir. Ordunun, kendisine verilen yüksek vazifeyi her an muvaffakıyetle ifa edebilecek kudreti haiz ve asrın tekemmüllerine uygun vasıtalarla mücehhez olmasına ehemmiyet veririz.

Ordu mensupları

2 — Devletin yüksek bünyesinin sarsılmaz temeli olan ve millî mefkûreyi, millî varlığı ve inkılâbı kollayan ve koruyan Cümhuriyet ordusunun ve onun fedakâr ve kıymetli mensuplarının daima hürmet ve şeref mevkiinde tutulmasına suret-i mahsusada itina ederiz.

XIV
C.H. F.
HALK HATİPLERİ TEŞKİLÂTI
TALİMATI*

KISIM I

Maksat:

Cümhuriyet Halk Fırkasının prensiplerini ve büyük ideallerimizi ve günlük politika vaziyetine göre fikir ve maksatlarımızı en müessir telkin vasıtalarından olan söz ile de halka anlatmak için Fırkanın hatipler teşkilâtı yapılacaktır. Teşkilâttan maksat esaslı telkinlerimizin, gelişi güzel ve hazırlıksız olarak herhangi zevat tarafından yapılmasına meydan bırakılmıyarak bu mühim işi itinalı bir surette yetiştirilecek, müessir söz söylemeğe liyakatli arkadaşlarımıza yaptırmak ve bu arkadaşları herzaman söz söyliyecek esaslar ve malûmat ile her hale karşı evvelden hazır bulundurmaktır.

Bu talimatta yazılı teşkilât Fırkanın halk hatipleri teşkilâtıdır. Fırka liderlerinin heryerde, Fırka meb'uslarının mecliste söz söylemeleri ve Fırka merkezinden ayrı vazifelerle gönderilecek olanların lüzumuna göre verecekleri nutuklar bu talimattaki esaslara tâbi değildir.

KISIM II

Hatiplerin esas mevzuları:

Hatiplerimizin telkinatı üç esas dahilinde olacaktır.

Birinci esas : Hatiplerimiz inkılâbın esaslarını Fırkamızın program ve prensiplerini, Cümhuriyetin faziletlerini ve verdiği, vereceği feyizli neticeleri, milliyetperverliği, esas meseleler olarak her söz vesilesinde münasebet getirerek söyliyeceklerdir.

İkinci esas : Türk medeniyeti, Türk tarihi, Türk kahramanlıkları ve kısa tarifile Türk kültürünün mekteplerdeki teferruatlı tedris şekline benzemiyen ve her zaman arzu ve hevesle dinlenebilecek olan bir mahiyette telkinine ehemmiyet verilecektir.

Üçüncü esas : Fırkanın herhangi günde memleket dahilindeki vaziyete göre halkı tenvir için izah etmesi lâzım gelen ve günün icabına göre değişen mevzulardır. Meselâ, zafer bayramı, cümhuriyet bayramı gibi muayyen günlerde birinci ve ikinci esaslara dair söz söylenip, nutuk maksadın icabına uyan bir netice ve temenni ifadesi ile bitirilebilir. Fakat meselâ mahalli muhalif bir cereyan veyahut bir intihap günü birinci ve ikinci esaslardan maksadı tenvir için istifade edilmekle beraber asıl sözün müessir ve hararetli kısımları ve neticeleri o günün meseleleri üzerinde teksif olunur. Fırkamızı uzaktan, yakından alâkadar eden cereyanlar mahsûs olunca, hatiplerimiz herhangi bir vesileden ve toplanmadan istifade ederek bu cereyanlara karşı Fırkamızın ana maksatlarını o yerdeki muhatapların anlıyacağı lisan ile teşrih ederler.

KISIM III

İntihap olunacak ve yetiştirilecek hatiplerin evsafı:

1) Bulundukları mahalde şahısları itibarile sevilen zatler olmalı.

2) Aşağıda hatiplerin sınıfları kısmında yazılacak olan vazifelere uyacak tarz-

* İstanbul: Devlet M., 1931.

da söz söylemeğe tabiaten istidatlı bulunmalı. Meselâ bir şehirde münevverlere nutuk söyliyecek bir arkadaştan başka kabiliyet aranır; bir köyde maksatlarını izah edecek bir arkadaştan da, muhataplarını ikna kabiliyeti noktasından daha başka bir konuşma liyakati aranır.

3) Bu vazifeyi yapacak arkadaşlarımızın idealimize candan inanmış olacakları tabii olmakla beraber fikirlerini zemin ve zamanın ve o günkü maksadın icabına göre sakin veya hararetli söyliyebilmelidirler. Bu iki vasıftan hangisinin o gün için tesirli olması muhtemel ise tabiî vazifede o arkadaş tercih olunacaktır.

4) Kendisine Fırkanın hatipliği vazifesi verilecekler bizzat buna hevesli olmalıdırlar.

KISIM IV

Hatiplerin görecekleri vazifelere göre sınıfları :

1) Şehirlerde münevverlere ve halk kütlelerine hitap edecek nutukçu ve konferansçı arkadaşlar.

2) Köylerde ve küçük kasabalarda halka halk lisanı ile ve fakat Fırka hatibi vasfını dinliyenlere tasdik ettirecek talâkatli bir cerbeze ile maksatlarını ifade edecek arkadaşlar.

Bu her iki sınıf kendi vazifelerinin hususiyetleri icabına uyacak bir tarzda yetiştirileceklerdir.

Her iki sınıf hatip, sözünü söylerken halk psikolojisini sezecek, muhatapların kalplerinde Fırkamız ve idealimiz lehine muhabbet ve iyi tesir bırakmak gayesini takip edecektir. Fırka namına söz söyliyen, bu vazifenin kendisinde Fırkanın emaneti olduğunu daima hissedecek, kendi şahsî arzu ve temayüllerine tâbi olmaktan dikkatle kaçınacaktır.

Muhatapların ve halkın kalbini okşamak maksadı mühim olmakla beraber bu gayeyi kazanmak için bile olsa reddettiğimiz his ve kanaatlere ve prensiplerimizin hududu dışına bıraktığımız eski tesirlere mülâyim gelecek sözlerden ve bilhassa mutaassıplara rüşvet verecek mahiyette söz söylemekten kat'iyyen sakınılacaktır.

KISIM V

Hatipler vazifelerini nasıl görürler :

İster bütün memlekete ait büyük millî günler olsun, ister mahallî sevinç veya keder sebeplerile halkın bir arada toplanacağı zamanlar olsun, her yerde ve her toplanışta Fırkamızın sesi işitilmelidir. Meselâ : Cümhuriyet bayramı günü memleketin her tarafında Fırkamız namına nutuklar vermek lâzımdır. Diğer taraftan meselâ, memleketimizin aziz bir parçası olan herhangi bir kasaba veya köylümüzün düşman işgalinden kurtulduğu gün o mahalde Fırkamızca nutuklar söylenmelidir. Bir köyün muhtar intihabında, belediye ve meb'us intihaplarında Fırka hatipleri yer yer nutuk söylemelidirler.

Meselâ, bir köyde umumî sünnet düğünü, kasabalarda panayır sebeplerile toplanışlar hatiplerimizin faaliyetleri için iyi ve tabiî zeminler hazırlarlar.

Fırkanın halk hatiplerinin, esasları kaydeden not defterleri bulunmalıdır. Nutuk ve hitabeler ya yazılı bir kâğıttan okunur ve yahut ağızdan söylenir. Fakat halkın hisleri üzerinde tesir yapılmak istenen mevzuların okumaktan ziyade söylemek tarzında telkini muvafıktır. Hatip bu tarzda söylerken madde başları yazılı bir nota bakabilir. *Yazısız söylenen nutukların esassız ve mevzusuz olması çok fena ve ma-*

kâs bir tesir yapacağı daima akılda tutulmalı ve söylenecek mühim esaslar ehemmiyetine göre ezberlenmelidir. Bilhassa köylülere sık sık söz söyliyecek hatiplerin kendi sınıflarından, kıyafet ve halce ve hatta söylemek tarzı itibarile mümkün mertebe kendilerine benzer olması faydalıdır. Fakat bunlar da aşağıda teşkilât bahsinde yazılı şekilde yetiştirilirken her halde ana fikirler iyice ezberletilmelidir. Köylüler ve basit görüşlü vatandaşlara söz söyliyecek arkadaşlarımız nisbeten basit ve muhtasar konuşmalıdırlar. Bunlar tarafından, iyi ve güzel fikirlerin, muhatapları yormıyacak bir surette fakat devamlı ve sebatlı bir tarzda ve her vesilede tekrarlanması halkta kuvvetli inanış ve uyanış tesiri yapar.

Merkezce hatiplere esas olacak bazı mefhumlar tanzim edip göndereceğimiz gibi Fırka programımızın şerh ve izahı için de broşürler yapıp bunları da göndereceğiz Bütün bunlarla beraber Fırka rüesasının ve merkezden vazife verilecek konferansçıların muhtelif vesilelerle yapacakları nutuklar ve verecekleri konferanslarda hatiplerimize verilerek onların mahallerindeki söz zeminleri genişletilip zenginleştirilmelidir. Zaten hatiplere Fırka idare heyetlerince icabı hale göre vazife verilmesi tabiîdir. Fırkaca hatipliğe memur edilecek arkadaşların bu vazifesi daimi bir hüviyet unvanı gibi bir mevki ve hüviyet yoktur. *Bu, sadece Fırkaca Fırka arkadaşlarımıza ve kendi aranızda verilmiş bir vazife demektir. Fırka hatipleri sözlerine (Ben Fırka hatibiyim veya Cümhuriyet Halk Fırkası namına söylüyorum.)* tarzında ima ile dahi olsa bir söz ve fikir ilâve etmezler. Vazifelerini sadece o günün icabı olarak ve kendi teşebbüslerile yapıyor görünürler. Fırka prensiplerine ve talimatname ahkâmına muhalif söz söyliyen veya efkârı umumiyede fena tesirler yapan veyahut Fırkaca verilen hatiplik vazifesini menfaat hissine alet eden hatipler idare heyetlerince mütalea edildikten sonra hitabette devam ettirilemezler.

KISIM VI

Fırkanın halk hatipleri teşkilâtı :

Bu kısmı yazmadan çok mühim bir noktayı esas olarak tesbit etmek lüzumludur.

(Cümhuriyet Halk Fırkasına mensup olan ve devletin, milletin kuruluşunu ve saadetini fırkamızın muvaffakiyetinde gören her fırkacı arkadaş, fırkanın daimî hatibidir. Her fırkacı nerede ve herhangi vaziyette olursa olsun, fırka prensiplerine ve esaslarına uymıyan bir sohbete şahit olur, böyle bir fikir ve bir söz işitirse derhal zeminin ve vaziyetin icabına göre ve yine vaziyetin gösterdiği bir eda ile, yani icabında sert ve lüzumunda yumuşak olarak hakikatleri izah, hataları tashih ve samilerde yanlış kanaat husulünü menetmeğe mecburdur. Devamlı muhalif propagandalar veya tesiri umumî olan siyasî hallerde hatiplerin sözünde esas fikri teşkil edecek noktalar hakkında merkezden işin mahiyetine göre telgraf veya posta ile tebligat ta yapılır, tesiri mahallî olan mühim meselelerde mahallî idare heyetleri söylenecek söz zeminının esasını kararlaştırıp lüzumuna göre vilâyet, kaza ilâh... halk hatiplerine tebliğ eder. Meselâ : herhangi maksatla yapılmış bir içtimada veya başkalarının verdikleri konferanslarda fırkamızın hüviyetine, şerefine ve prensipine uymıyan bir ifade ve cereyan gören fırkacı, kim olursa olsun, derhal söz alarak bildiği, gördüğü kadar mevcut halkı tenvir etmeli ve yine meselâ bir tren yolculuğunda, bir kahve sohbetinde, bir otel, han arkadaşlığında konuşanlar yanlış ve zararlı şeyler söylerlerse dinliyenlerin hüsnü telâkki edeceği bir tarzda söze katılarak yanlışları tashih etmelidir. Her halde her fırkacının büyük fırka ideallerine zarar getirecek vaziyetlerde, mevcut şerait ne olursa olsun cesaretle fikir mücadeleleri yapmaları ve bunun için teşebbüs almaları

lâzımdır. Hatta böyle bir ihtiyaç halinde söz söylemek için ifade düzgünlüğüne bile ihtiyaç yoktur. Bu noktalar fırka mensuplarımıza hem bir vatan borcu, hem de bir şeref vazifesidir.

Bunun gibi buna benzer yerlerde, vaziyetlerde, seyahatlerde, toplanma ve konuşmalarda, sohbetlerde aleyhte ve aksi telkinlerde bulunanlar olmasa bile her fırkacı kendiliğinden sözü açarak ve maksatlara intikal ettirerek fırkamızın o zemin ve zamana uyan bir prensipini, bir kaidesini, icraatını ortaya sürmeli ve herkesi memnuniyetle inandıracak tarzda hakikatleri muhabbet mevzuu olarak tenvir ve ifade eylemelidir.

Bu vazifeler fırkamız nizamnamesinin (3) üncü maddesi hükmü olarak dahi hepimize terettüp eden bir borçtur. Hassaten fırka idare heyetleri reisi ve azalarımız her gün bu vaziyeti ifa etmek ve arkadaşlara da ettirmekle mükelleftirler.)

Fırkanın halk hatipleri teşkilâtı şöyle yapılacaktır:

1) Fırka merkezi meb'us veya Fırkaya mensup diğer arkadaşlardan bir esas halk hatipleri zümresi vücude getirecektir. Bu zevata bu talimatın ikinci kısmında zikredilen vazifeler gösterilecektir. Bunlar Fırkanın halk hatipliğine esaslı bir iş olarak ve kaideli bir surette tanzim olunacak nutuklarla hazırlanacaklardır.

2) Her vilâyet idare heyetimiz kendi muhit ve mıntıkasında bu talimatın üçüncü kısmında yazılı evsafta hatipler seçeceklerdir. İstanbul, İzmir, Adana, Ankara, Samsun ve saire gibi kalabalık ve hinterlândı geniş bir çok cereyanlara sahne olan yerlerde her Vilâyet idare heyetimizce 5 - 15 hatip hazırlanmalıdır.

Fırka idare heyeti reisi ve âzâlarından hitabet evsafı olanlar da bu meyanda bulunabilirler.

3) Her kaza idare heyetimiz yerin ehemmiyetine göre 2 - 5 hatip hazırlamalıdırlar.

4) Nahiye idare heyetimizin 1 - 3 hatibi bulunmalıdır.

5) Semt, köy ve mahalle ocaklarımızın da bir-iki hatibi olmak lâzımdır.

Merkez hatipler teşkilâtının tedrisi ve nezareti altında merkezde Fırka hatipleri için ders ve kurslar açılacaktır.

Bu kurslar evvelâ mühimlerinden başlanarak birkaç Vilâyetten ve sonraları tedricen diğer vilâyetlerimizden kendileri tarafından seçilen veyahut merkezce uzaktan tanılıp tesbit edilen istidatlı zatlerden ve bu vazifeyi fiilen yaparken mahallerince liyakatlerile temayüz eden arkadaşlar celbolunarak umumi bir surette yetiştirileceklerdir.

Bazı vilâyetlere nutuk ve konferans hakkında vilâyet ve kaza hatiplerini yetiştirmek üzere liyakatli arkadaşlar da gönderilecektir.

Vilâyetlerin de kendi hatiplerini yetiştirmek ve kaza ve nahiye hatiplerini tedricen kuvvetlendirmek için her fırsat ve vesileden istifade olunur.

Kurs ve derslerle yetiştirmek işi bittabi yavaş yavaş ve senelerce mesai sarfını müstelzimdir.

SON SÖZ

Bu talimat bütün teşkilâtımıza tamim ve tebliğ edilerek Fırka arkadaşlarımızın umumi toplanmalarında okunacaktır. Bu suretle malûmat hâsıl olduktan sonra vilâyet, kaza, nahiye, semt, mahalle ve köy halk hatipleri ayrılacaktır. Vilâyet ve kazalarda bu vazifelerin kimlere verildiği Vilâyet idare heyetlerince bize de bildirilecek, diğerlerinin isimleri vilâyetlerde toplanacaktır.

KAYNAKÇA

KAYNAKÇA

Yunus Nadi [Abalıoğlu], *Kurtuluş Savaşı Anıları* (İstanbul: Çağdaş Yay., 1978).

Türker Acaroğlu, *Açıklamalı Atatürk Kaynakçası*, 2 cilt (Ankara: T. İş Bankası Yay., 1981).

Abdülhak Adnan-Adıvar, «Interaction of Islamic and Western Thought in Turkey,» (der). T.C. Young, *Near Eastern Culture and Society* (Princeton, 1951), s. 127-29.

Halidé Edib [Adıvar], «Dictatorship and Reforms in Turkey,» *Yale Review*, Güz 1929, s. 27-44.

Halide Edib [Adıvar], *Conflict of East and West in Turkey* (Lahore: Shaikh Muhammed Ashraf, 1935) Jamia Millia Extension Lectures.

Adlî İnkılâbın Ana Hatları (İstanbul: Alâeddin Kıral M., 1937).

Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları* (İstanbul, 1969), 2. basım.

(Der) Engin D. Akarlı ve G. Ben-Dor, *Political Participation in Turkey* (İstanbul: Boğaziçi Üniv. Yay., 1975).

(Top.) Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı* (İstanbul: Türk Ocakları Merkez Heyeti Neşr, 1928).

Ali Kemalî Aksüt, *Prof. Mehmet Ali Aynî - Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: Ahmet Sait M., 1944).

Yahya Akyüz, *Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri* (Ankara: Doğan B., 1978).

Sadık Albayrak, *Şeriatten Lâikliğe* (İstanbul: Sebil Yay., 1977).

Henry Elisha Allen, *The Turkish Transformation* (A study in social and religious development) (Univ. of Chicago Press, 1935).

Tekin Alp, *Kemalizm* (İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi ve Matbaası, 1936), Fransız Parlamentosu Reisi Heriot'nun ve Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün önsözleriyle.

İsmail Arar, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı* (İstanbul: Burçak Yay., 1969).

İsmail Arar, «Büyük Nutuk'un Kapsamı, Niteliği, Amacı,» *Atatürk'ün Büyük Söylevinin 50. Yılı* (Ankara: T. Tarih Kurumu Yay., 1980), s. 119-80.

İsmail Arar, «Atatürk'ün Günümüz Olaylarına da Işık Tutan Bazı Konuşmaları,» *Belleten*, Cilt XLV, Sayı 177 (Ocak 1981), s. 5-26.

(Der.) M. Kâmran Ardakoç, *Hilâfet Meselesi* (İstanbul: Petek Yay., 1955).

Kemal Fikret Arık, «Medenî Kanun ve Yapılan Bazı Tenkitler,» *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt XVIII (1963), Sayı 1, s. 193-213.

Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Kongresi* (İstanbul: İnkılâp ve Aka K., 1963), 2. basım.

Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, 3 cilt (İstanbul: Türk Devrim Tarihi Ens. Yay., 1973) 13. basılış. (Emekli yargıç Adnan Önelçin'in hazırladığı *Nutuk'un İçinden*, çeşitli dizin ve notlarıyla bu yapıtın kullanılmasında büyük kolaylık sağlamaktadır: Ankara, Yüce Yay., 1981).

Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 5 cilt (4. cilt «Tamim, Telgraf ve Beyannameleri» başlığını taşımakta, 5. ciltte «Tamim ve Telgraflar»

altbaşlığı bulunmaktadır.) (Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Ens. Yay., 1961-72), ilk üç cilt 2. basım.

Falih Rıfkı [Atay], *Deniz Aşırı* (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye M., 1931).

Falih Rıfkı [Atay], *Yeni Rusya* (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye M., 1931).

Falih Rıfkı [Atay], *Faşist Roma, Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makidonya* (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye M., 1931).

Falih Rıfkı [Atay], *Eski Saat 1917-1933* (İstanbul: Akşam M., 1933)

Falih Rıfkı Atay, *Çankaya* (İstanbul: Doğan Kardeş B., 1969), 2. basım.

Neşet Halil [Atay], *Davamız* (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye M., 1932), Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumî Merkezi Neşriyatı.

Neşet Halil [Atay], *Büyük Meclis ve İnkılâp* (Ankara: TBMM M., 1933).

(İskilipli) Âtıf Hoca, sadeleştiren: Sadık Albayrak, *Frenk Mukallitliği ve İslamiyet* (İstanbul: Çile Yay., [1976]).

Ergun Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri 1923-27* (Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1979), yayımlanmamış doçentlik tezi.

Şeref Aykut, *Kamâlizm* (İstanbul: Muallim A. Halit K., 1936).

Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hâcim Muhittin Çarıklı'nın Kuvâyı Milliye Hatıraları (1919-20) (Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Ens. Yay., 1967).

Ömer Lütfi Barkan, «Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi», *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri* (Ankara: T. Tarih Kurumu M., 1975).

Faik Ahmet Barutçu, *Siyasî Anılar: 1939-54* (İstanbul: Milliyet Yay., 1977).

Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye* (İstanbul: Tan M., 1945).

İlhan Başgöz + Howard E. Wilson, *Educational Problems in Turkey 1920-40* (Indiana Univ., 1968) Uralic and Altaic Series Vol. 86.

İlhan Başgöz + Howard E. Wilson, *TC'nde Eğitim ve Atatürk* (İstanbul: Dost Yay., 1968).

Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları* (İstanbul: Menteş K., 1968).

(Haz.) Bekir Sıtkı Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler* (Ankara: T. İnkılâp Tarihi Ens. Yay., 1969).

(Haz.) Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları* (Ankara: T. Tarih Kurumu Yay., 1974).

Hikmet Bayur, «M. Suphi ve Millî Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başı Dışarıda Akımlar,» *Belleten*, Cilt XXXV, Sayı 140 (Ekim 1971), s. 587-654.

Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası* (Ankara: T. Tarih Kurumu Yay., 1973).

[*Bazı Avrupa Siyasal Partilerinin Program ve/veya Tüzükleri*] (Ankara: TBMM., 1931) Bl. V/3/dn. 35'e bakınız.

[Emir Süreyya Bedirhan], *The Case of Kurdistan Against Turkey* (Philadelphia: The Kurdish Independence League, [1929]).

Mahmut Beliğ, *Nasturîlere Ait Malûmat-ı Mücmele* (Ankara: Erkân-ı Harbiye-i Umumiye M., 1341).

Jacques Benoist-Mechin, çev: Zâhir Güvemli ve Râsim Özgen, *Kaplan ve Pars Mustafa Kemal* (İstanbul: Yabancı Gözüyle Atatürk, 1955).

Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Ankara: Bilgi Yay., 1973).

İsmail Beşikçi, *Kürtlerin Mecburî İskânı* (İstanbul Komal Yay., 1977).

İsmail Beşikçi, *CHF'nin Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu* (İstanbul: Komal Yay., 1978).

Saffet Örfî Betin, *Atatürk İnkılâbı ve Ziya Gökalp, Yahya Kemâl, Halide Edip* (İstanbul: Güven B., 1951).

Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, 2 cilt (Ankara: T. Tarih Kurumu Yay., 1959).

James A. Bill ve Carl Leiden, *Politics in the Middle East* (Boston: Little, Brown and Co., 1979); 1974'de *The Middle Eastern Politics and Power* adıyla yayımlanan kitabın yeni basımı.

1923'teki İlk Kuruluşu ve Uzun Tatili Takip Eden Vatan'ın Son On Yıllık Faaliyetlerinin Hikâyesi (İstanbul, 19 Ağustos 1950).

1927 Sanayi Sayımı (Ankara: DİE, 1969), *Sınaî Tahrir*-in yeni harfli ve dilce sadeleştirilmiş basımı.

1927 Tarım Sayımı (Ankara: DİE, 1970), *Zirai Tahrir*'in yeni harfli ve dilce sadeleştirilmiş basımı.

John Kingsley Birge (American Board Publications Dept., İstanbul), *A Guide to Turkish Area Studies* (Washington: American Council of Learned Societies, 1949).

Eleanor Bisbee, *The New Turks: Pioneers of the Republic 1920-50* (Philadelphia: Univ. of Pennsylvania Press, 1951).

Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü* (İstanbul: Remzi K., 1979).

(Haz.) Sadi Borak, *Gizli Oturumlarda Atatürk'ün Konuşmaları* (İstanbul: Çağdaş Yay., 1977).

Korkut Boratav, «1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi,» *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları* 1923-1938 Sempozyumu (İstanbul: Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yay., 1977), s. 39-52

Mehmet Emin Bozarslan, *Hilâfet ve Ümmetçilik Sorunu* (İstanbul: Ant Yay., 1969).

Bozguna Uğrayan Tek Cephe - Atatürk'ten Bir Hatıra ve Muhalefetin Akim Kalan Birleşme Teşebbüsü (Ankara: Güneş M., 1954), Demokrat Parti Neşriyatından II.

Tuncer Bulutay - Yahya S. Tezel - Nuri Yıldırım, *Türkiye Millî Geliri (1923-1948)* (Ankara: SBF Yay., 1974).

Kathleen R.F. Burrill «From Gazi State to Republic: A. Changing Scene for Turkish Artists and Men of Letters,» (der.) Peter J. Chelkowski, *Studies in Art and Literature of the Near East in Honor of Richard Ettinghausen* (Middle East Center, Univ. of Utah and the NY Univ. Press, 1974), s. 280 vd.

Gen. Ali Fuat Cebesoy'un Siyasî Hatıraları (İstanbul: Vatan Neşr., 1957), 2 cilt.

Behçet Cemal, *Şeyh Sait İsyanı* (İstanbul: Sel Yay. 1955).

(Haz.) Müjgân Cumhur, *Ziya Gökalp: Yeni Hayat/Doğru Yol* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1976).

(1924 Sonundan itibaren: Cumhuriyet) *Halk Fırkası Nizamnamesi* (Ankara, 1339).

Halk Fırkası İçtimâı (Grup Tutanakları) Bl. 1/2/ dn. 64'e bakınız.

CHF Büyük Kongresi (15 Ekim 1927) (Ankara: TBMM, 1927)

CHF Programı (İstanbul: Devlet M. 1931).

CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (İstanbul: Devlet M., 1931).

1931 Senesi Büyük Kongresine Takdim Edilmek Üzere Hazırlanan CHF Vilâyet Kongreleri Temenniyatı Hülâsası (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye M., 1931).

CHF Program Projesi (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye M., 1931).

CHF Nizamname Projesi (Ankara: TBMM M., 1931)

CHF Kâtibiumumîliğinin Fırka Teşkilâtına Umumî Tebligatı, cilt 1.

CHF Halkevleri Talimatnamesi (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye M. 1932).

CHF X. Yıl Rehberi, (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye M., 1933).

Cumhuriyetin 50. Yılında Rakam ve Grafiklerle Millî Eğitimimiz (İstanbul: Millî Eğitim B., 1973).

İ[brahim]. H[ilmi]. Ç[ığıraçan]., *Türkiye'de İntihap Usulleri ve Parti Mücadeleleri* (İstanbul: Hilmi K., 1946).

Wyndham Deedes, *A Few Facts about Turkey* (Londra Halkevi, 1944).

Ercüment Demirer, *Din, Toplum ve Kemal Atatürk* (Ankara, Kardeş M., 1969).

John Dewey, *Impressions of Soviet Russia and The Revolutionary World: Mexico, China, Turkey* (New York: New Republic., 1932), yeni basım.

Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası* (İstanbul: Dünya Yay., 1964).

Tulây Duran, «Son Osmanlı Meclis-i Mebusanında Felâh-ı Vatan İttifakı,» *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* Sayı 61 (Ekim 1972), s. 12-21.

Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum* (Ankara: Ziraat Bankası M., 1946).

Kâzım Nami Duru, *Kemalist Rejimde Öğretim ve Eğitim* (İstanbul, Kanaat K., 1938).

Maurice Duverger, *Political Parties* (New York, 1954); Çev: Ergun Özbudun, *Siyasi Partiler* (Ankara: Bilgi Yay., 1974), 2. basım.

Harry Eckstein, «Parties, Political: Party-Systems,» *International Encyclopedia of Social Sciences* (yeni basım).

Mümtaz Şükrü Eğilmez, *Millî Mücadelede Bursa* (İstanbul: Tercüman Tarih Yay., 1980).

Grace Ellison, *Turkey Today* (London: Hutchinson, 1928).

Nuri Eren, *Turkey Today and Tomorrow: An Experiment in Westernization* (London. Pall Mall Press, 1963).

Osman (Nuri) Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* 5. cilt (İstanbul, 1943).

Celâl Erikan, *Atatürkçülük - Kemalizm* (Ankara: T. İş Bankası Kültür Yay., 1974).

Azmi Nihat Erman, *İzmir Suikastı ve İstiklâl Mahkemeleri* (İstanbul: Temel Yay., 1971).

Abidin Nesimi [Fatinoğlu], *Yılların İçinden* (İstanbul: Gözlem Yay., 1977).

Lütfi Fikri, *Meşrutiyet ve Cumhuriyet* (İstanbul, 1339).

Frederick W. Frey, *The Turkish Political Elite* (Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1965).

F. Frey, «Education-Turkey,» (der.) Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow, *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton Univ. Press, 1964).

Hüsrev Gerede, *Siyasî Hatıralarım I - İran* (İstanbul: Vakit B., 1952).

Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde CHP'nin Mevkii*, 2 cilt (Ankara: Ayyıldız M. [1965]).

Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi, Sivas Kongresi, Üçüncü Meşrutiyet (1920), Cumhuriyete Doğru (1921-22), Türkiye Cumhuriyeti (1923), Devrimler ve Tepkileri (1924-30)* (Ankara: Başnur M., 1968-72).

Mahmut Goloğlu, *Halifelik Ne İdi? Nasıl Alındı - Niçin Kaldırıldı?* (Ankara, 1973).

Leland James Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930 - An Economic Interpretation* (Univ. of Pennsylvania Press, 1932).

Ziya Göğmen, *Kurmay Albay Halit Beğ Akmansü*, 2 cilt (İstanbul: Halk B., 1954-56).

Şeref Gözübüyük ve Zekâi Sezgin, *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri* (Ankara: SBF Yay., 1957).

Philip P. Graves, *Briton and Turk* (London: Hutchinson, 1941).

Şemsettin Günaltay, «Atatürk'ün Tarihçiliği ve Fahri Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra,» *Belleten*, Sayı 10 (Nisan 1939).

Muzaffer Halim, *Büyük İstirham* (Ankara, 1933).

Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar 1924-1938* (Ankara: Genelkurmay Harb Tarihi Bşk. Yay., 1972).

S. Haqqi, «The Atatürk Revolution and India,» T. İş Bankası *Uluslararası Atatürk Sempozyumu* (17-22 Mayıs 1981), geçici ayrı basım.

Z. Y. Herschlag, *Turkey: The Challenge of Growth* [*Turkey, an Economy in Transition*'ın gözden geçirilmiş yeni basımı] (Leiden: E. J. Brill, 1968).

Uriel Heyd, çev. Kadir Günay, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1979).

Hilâfet ve Millî Hâkimiyet (Ankara: Matbuat ve İstihbarat M., 1339).

(Der.) Samuel P. Huntington ve Clement H. Moore, *Authoritarian Politics in Modern Society: The Dynamics of Established One-Party Systems* (New York: Basic Books, 1970).

Samilizade Âdil (Hünler), *İktisadî İstiklâl* (İstanbul: H. M. Setyan M., 1930).

(Haz.) Uluğ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları* (Ankara: T. Tarih Kurumu Yay., 1969).

(Haz.) Uluğ İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları* (Ankara: T. Tarih Kurumu Yay., 1975).

Selim İlkin, «Türkiye Millî İthalât ve İhracat Anonim Şirketi,» *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Sayı 2 (1971 İlkbahar), 199-232.

Selim İlkin, «Devletçilik Döneminin İlk Yıllarında İşçi Sorununa Yaklaşım ve 1932 İş Kanunu Tasarısı,» *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar [I] (1978 Özel Sayı), s. 251-348.

Selim İlkin, «Ulla Wikander, Kreuger's Match Monopolies 1925-30,» *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Cilt 7 (1980), Sayı 3-4, s. 395-406.

Selim İlkin, «1922-23 Yılları Türkiyesinde Bir Yabancı Sermaye Girişimi: Chester Demiryolu Projesi,» T. İş Bankası *Uluslararası Atatürk Sempozyumu* (17-22 Mayıs 1981), geçici ayrı basım.

Süreyya İlmen, *4 Ay Yaşamış olan Zavallı Serbest Fırka* (İstanbul: Muallim Fuat Gücüyener, 1951).

Süreyya İlmen, *Hatıralarım 2: Teşebbüslerim ve Reisliklerim* (İstanbul: Hilmi K., 1949).

Mustafa Selim İmece, *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri, 1925* (Ankara: T. İş Bankası Kültür Yay., 1959).

Âfet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi* (Ankara: T. Tarih Kurumu Yay., 1977). 2. basım.

(İnönü) *Sivas istasyonunun açılması münasebetiyle Başvekil İsmet Paşa Hazretleri tarafından irat buyurulan nutuk.*

Margarita Ivanova, «Les Luttes politiques en Turquie 1924-1930,» *Etudes balkaniques*, 1978, Sayı 4.

Mahir İz, *Yılların İzi* (İstanbul: İrfan Yay., 1975).

Mehmet İzzet, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat* (İstanbul: Kanaat K., 1339).

Gotthard Jaeschke, çev: Hayrullah Örs, *Yeni Türkiye'de İslâmlık* (Ankara: Bilgi Yay., 1972).

Dr. Ernest Jackh, Çev.: Perihan Kuturman, *Yükselen Hilâl, Dünkü, Bugünkü ve Yarınki Türkiye* (İstanbul: Uğur K., 1946).

Rasih [Kaplan], İlyas Sami, Halil Hulki, *Hâkimiyet-i Milliye ve Hilâfet-i İslâmiye* (Yeni Gün M., 1341), 2. bas.

Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz* (İstanbul: Türkiye B., 1960).

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara* (İstanbul: Birikim Yay., 1981), Bütün Eserleri: 10.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl* (Ankara: Bilgi Yay., 1968).

Prof. Dr. Kemal Karpat, *Türk Demokrasisi Tarihi* - Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Temeller (İstanbul: İst. M., 1967); *Turkey's Politics - Transition to a Multi-Party System* (Princeton, 1959) adlı kitabın çevirisi.

(Der.) Kemal Karpat, *Social Change and Politics in Turkey* (Leiden: E. J. Brill, 1973).

Andreas M. Kazamias, *Education and the Quest for Modernity in Turkey* (London: George Allen and Unwin, 1966).

Nigâr Salih Keramet, *Halife II. Abdülmecit* (İstanbul: İnkılâp ve Aka K., 1964).

R. J. Kerner, *Social Sciences in the Balkans and in Turkey* (Univ. of California Press, 1930).

Çağlar Keyder, *Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye* (İstanbul: Birikim Yay., 1976).

Çağlar Keyder, *The Definition of a Peripheral Economy* (Univ. of California, Berkeley; Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1979).

Çağlar Keyder, «Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Tüccarının 'Milli'leşmesi» *ODTÜ Gelişme Dergisi* 1979-80 Özel Sayısı - Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II, s. 239-55.

Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor (İstanbul: Sel Yay., 1955).

Hikmet Kıvılcımlı, *İhtiyat Kuvvet: Milliyet [Şark]* (İstanbul: Yol Yay. [6], 1979).

Dr. K. Krüger, *Kemalist Turkey and the Middle East* (London: George Allen and Unwin, 1932).

Orhan Koloğlu, *İslâmda Başlık* (Ankara, 1978).

Emre Kongar, «Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları,» *Atatürk ve Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları* 1923-1938 Sempozyumu (İstanbul: Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yay., 1977), s. 141-75.

Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı* (İstanbul: Cem Yay., 1978), 2. basım.

Emre Kongar, *Toplumsal Değişim Kuramları ve Türkiye Gerçeği* (Ankara: Bilgi Yay., 1979), 2. basım.

Uğur Korum, *«1923-1939 Döneminde Türkiye'de İmalât Sanayii ve Sanayi Politikaları.»* SBF Maliye Enstitüsü ile T. Ekonomi Kurumunca Düzenlenen «Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılında Türkiye Ekonomisi Semineri»ne sunulmuş, henüz yayımlanmamış bildiri.

Yalçın Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler* 1. cilt, 3. basım; 2. cilt 2. basım, (İstanbul: Tekin Yay., 1980).

Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri 1919-26* (Ankara: SBF Yay., 1978).

Kürt-Milli Meselesi (Ankara: Aydınlık Yay., 1977) KE Belgelerinde Türkiye 2.

(Der.) Joseph LaPalombara ve Myron Weiner, *Political Parties and Political Development* (Princeton Univ. Press, 1966).

Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society* - Modernizing the Middle East (Free Press of Glencoe, 1958).

Lutfy Levonian, *The Turkish Press 1925-1932* (Wien: Athens School of Religion 1933).

Seymour Martin Lipset, çev.: Mete Tunçay, *Siyasî İnsan* (Ankara: Türk Siyasî İlimler Derneği Yay., 1964).

Sir Harry Luke, *The Making of Modern Turkey: From Byzantium to Angora* (London: MacMillan, 1936).

Karl Marx - Friedrich Engels, çev.: Murat Belge, *Din Üzerine* (İstanbul: Gerçek Yay., 1966).

Ali A. Mazrui, «Africa Between the Meiji Restoration and the Legacy of Atatürk. Comparative Dilemmas of Modernization,» T. İş Bankası *Uluslararası Atatürk Sempozyumu* (17-22 Mayıs 1981), geçici ayrı basım.

Eliot Grinnell Mears, *Modern Turkey: A Politic-Economic Interpretation, 1908-1923 inclusive*, with Selected Chapters by Representative Authorities (New York: MacMillan, 1924).

Herbert Melzig, *Yakın Şarkta Alman Propagandası Hakkında Bir Muhtıra* (Ankara: Alâeddin Kıral B., 1940).

Kadri Mısırlıoğlu, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler* (İstanbul: Sebil Yay., 1972), 3. baskı.

Millî Eğitim Hareketleri 1927-1966 (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1967).

Ahmet Mumcu, *Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nden A.Ü. Hukuk Fakültesine: 1925-75* (Ankara: Hukuk Fak. Yay., 1977).

Hayri Mutluçağ, «Cumhuriyete Giden Yol I: Erzurum Kongresinin Tutanak ve Kararları,» *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 61 (Ekim 1972), s. 4-11.

Mustafa Müftüoğlu, *Yalan Söyleyen Tarih Utansın* (İstanbul: Çile Yay., 1977)

Naval Intelligence Division, *Turkey*, 2 Vols. Geographical Handbook Series (April 1942 - March 1943).

İhsan Nuri, çev.: M. Tayfur, *Kürtlerin Kökeni* (İstanbul: Yöntem Yay., 1977).

Fethi Okyar (Haz. Cemal Kutay), *Üç Devirde Bir Adam* (İstanbul: Tercüman Tarih Yay., 1980).

Arif Oruç, *Vatandaşın Birinci Hürriyeti* (İstanbul: Tecelli M., 1932).

Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi - 1923 İzmir* (Ankara: SBF Yay., 1968).

Gündüz Ökçün, *1920-30 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye* (Ankara: SBF Yay., 1971).

Ergun Özbudun, *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma* (Ankara: Hukuk Fak. Yay., 1975).

Halil Nimetullah [Öztürk], *Halkçılık ve Cumhuriyet ve Türk Halkçılığı ve Cumhuriyeti* (İst.: Orhaniye M., 1930).

Philip Paneth, *Turkey at the Crossroads* - A Pictorial Record (London: Alliance Press, 1943).

Arif T. Payaslıoğlu, «Political Leadership and Political Parties,» (der.) R.E. Ward ve D.A. Rustow, *Political Modernization in Turkey and Japan* (Princeton Univ. Press, 1974).

Recep [Peker], *CHF Programının İzahı* (Ankara: Ulus M., 1931).

CHF Kâtibi Umumisi Recep Beyin Bir Nutku (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye M., 1933)

Recep [Peker], *İnkılâp Dersleri* (Ankara: Ulus B., 1935).

Mark Pinson, «Turkish Revolution and Reform (1919-1928) in Soviet Historiography,» *Middle East Journal*, Cilt 17, Sayı 4 (Güz 1963), s. 466-78.

M. Philips Price, *A History of Turkey* (London: Allen and Unwin, 1956).

Ekrem Rize, *Bugünkü Türkiye* (İstanbul: Sıralar M., 1971).

Richard D. Robinson, *The First Turkish Republic* - A Case Study in National Development (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1963).

Dr. Stephan Ronart, çev. Dr. Bedri Tahir Şaman, *Bugünkü Türkiye* (İstanbul: Matbuat Umum Md., 1937); Almanca aslı: *Die Türkei von heute* (Amsterdam: Verlag de Steenuil, 1936), Fransızca çevirisi: *La Turquie d'aujourd'hui* (Paris: Libraire Orientaliste Paul Geuthner, 1937), İngilizce çevirisi: *Turkey Today* (London: Robert Hale, 1938).

Y. N. Rozaliyev, çev.: Azer Yaran, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri: 1923-1960* (Ankara: Onur Yay., 1978).

Dankwart A. Rustow, «Politics and Islam in Turkey,» (der.) R.N. Frye, *Islam and the West* (Lahey: Mouton, 1957).

Ali İhsan Sâbis, *Harp Hatıralarım*, 5. cilt: İstiklâl Harbi, (İstanbul, 1951).

Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems* (New York: Cambridge Univ. Press, 1976).

Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli*, 2 cilt (İstanbul, 1965).

Sabahattin Selek, *Millî Mücadele* (İstanbul: Ağaoğlu Yay., 1970).

Mehmet Selik, *Türkiye'de Yabancı Özel Sermaye: 1923-60* (Ankara: Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi No. 5, 1961), teksir.

Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım 1905-50* (İstanbul: Yaylacık M., 1968).

Hilâfetin Mahiyeti Şer'iyyesi Hakkında Adliye Vekili Seyyid Bey Tarafından İrad Olunan Nutuk (Ankara: TBMM M., 1340). Çevrimyazısı: haz.: Suphi Menteş, *Hilâfetin Mahiyet-i Şer'iyyesi* (İstanbul, 1969). Sadeleştirilmiş Metni: çev.: H.A. Önelçin, *Şeriat Açısından Halifeliğin İçyüzü* (İstanbul, 1970).

Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, 2 cilt (İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası Yay., 1973).

Joseph S. Szyliowicz *Education and Modernization in the Middle East* (Ithaca and London: Cornell Univ. P., 1973).

Feyziye Abdullah Tansel, «Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri: 1862-1884,» *Belleten*, Sayı 66 (1963).

(Haz.) Hikmet Tanyu, Ziya Gökalp: *Yeni Türkiye'nin Hedefleri* (Ankara: Hür. B ve Yay., 1956).

Muammer Taylak, *Saltanatta, II. Meşrutiyette ve I. Cumhuriyette Öğrenci Hareketleri* (Ankara: Başnur M., 1969).

İlhan Tekeli - Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadî Politika Arayışları* (Ankara: ODTÜ Yay., 1977), Türkiye Belgesel İktisat Tarihi 2.

İlhan Tekeli - Gencay Şaylan, «Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi», *Toplum ve Bilim*, Sayı 6-7 (Yaz-Güz 1978), s. 44-110.

Yahya S. Tezel, *Turkish Economic Development 1923-1950: Policy Achievements* (Univ. of Cambridge, 1975), yayımlanmamış doktora tezi.

Yahya S. Tezel, «1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisadî İlişkileri,» *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları* 1923-1938 Sempozyumu (İstanbul: Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yay., 1977), s. 193-229

Yahya S. Tezel, «Birinci BMM'nde Yabancı Sermaye Sorunu - Bir Örnek Olay,» *SBF Dergisi*, Cilt XXV, Sayı 1 (1970), s. 239-51.

Yahya S. Tezel, «Birinci BMM Anti-Emperyalist miydi? Chester Ayrıcalığı,» Cilt XXV, Sayı 4 (1970), s. 287-318.

Lewis V. Thomas and Richard N. Frye, *The US and Turkey and Iran* (Camb., Mass.: Harvard, 1951).

Max Weston Thornburg, Graham Spry, George Soule, *Turkey: An Economic Appraisal* (NY: The 20th Cent., Fund, 1949).

Metin Toker, *Şeyh Sait ve İsyanı* (Ankara: Akis Yay., 1968).

Binnaz Toprak (Bingöllü/Sayarı), *Religion and Political Development in Turkey* (City Univ. of NY, 1976), yayınlanmamış doktora tezi.

Zafer Toprak, «Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu,» *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları* 1923-1938 Sempozyumu (İstanbul: İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi Mezunları Derneği Yay., 1977) s. 13-31.

Zafer Toprak, «İkinci Meşrutiyette Solidarist Düşünce: Halkçılık,» *Toplum ve Bilim*, Sayı 1 (Bahar 1977), s. 92-123.

Arnold J. Toynbee, *Survey of International Affairs 1925/I* (London: Oxford Univ Press, 1927) Royal Institute of International Affairs.

Arnold J. Toynbee, *Civilization on Trial* (Oxford Univ. Press, 1948); çev. Ufuk Uyan, *Medeniyet Yargılanıyor* (İstanbul: Yeryüzü Yay., 1980).

Habip Edip [Törehan], *Almanya'da Siyasî Fırkaların Programları* (İstanbul: Burhanettin M., 1931).

Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler,* (İstanbul: Doğan Kardeş B., 1952).

Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku* (İstanbul: Hukuk Fak. Yay., 1980), 4. basım.

Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar I: 1908-1925* (Ankara: Bilgi Yay., 1978), 3. basım.

Mete Tunçay, «Misak-ı Millînin Birinci Maddesi Üstüne,» *Birikim,* Sayı 18/19 (Ağustos/Eylül 1976), s. 12-16.

Mete Tunçay, «Ankara İstiklâl Mahkemesinde Bir Heyet-i Fesadiye Davası ve Kuva-yı Milliye,» *Birikim,* Sayı 33 (Kasım 1977), s. 51-62.

Mete Tunçay, «Teracim-i Ahvâl Ansiklopedisi'ne göre Atatürk Türkiyesinde Yabancılar,» *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları* 1923-1938 Sempozyumu (İstanbul: Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yay., 1977), s. 85-112.

Mete Tunçay, «Atatürk'e Nasıl Bakmak,» *Toplum ve Bilim,* Sayı 4 (Kış 1978), s. 86-92.

Mete Tunçay, «Radikal ve Mümasili Fırkaların Beynelmilel İtilâfı ve CHF,» (Der.) Emre Kongar, *Mustafa Kemal'i Anlamak* (Ankara: Oluşum Yay., 1981), s. 16-25.

Mete Tunçay, «CHF'nın 1927 Kurultayının Öncesinde Toplanan İl Kongreleri,» *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi:* Atatürk Özel Sayısı, Cilt XXXVI (1981), s. 281-333.

Şerafettin Turan, «Kurtuluş Savaşında Kongreler,» *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu M., 1975), s. 147-57.

Turkey: Facts and Figures (Ankara, The Turkish Press Dept. 1949).

Türk İstiklâl Harbi (Ankara: Genelkurmay Harb Tarihi Başkanlığı Yay., 1962'den beri yayımlanmaktadır) çok ciltli.

Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri (Ankara, Genelkurmay Harb Tarihi Başkanlığı Yay., [1973]).

Türkiye'de Siyasî Dernekler II (Ankara: Emniyet Genel Müdürlüğü Neşr., 1950) Bu yapıtın birinci cildi hiçbir zaman yayımlanmamıştır.

Osman Türkoğuz, *Halifelik* (Ankara, 1974).

Cavit Orhan Tütengil, «1927 Yılında Türkiye,» *Atatürk'ün Büyük Söylevinin 50. Yılı* (Ankara: T. Tarih Kurumu Yay., 1980), s. 55-90.

Naşit Hakkı [Uluğ], *Derebeyi ve Dersim,* (Ankara, 1932).

Naşit Hakkı [Uluğ], *Tunceli Medeniyete Açılıyor* (İstanbul: Cumhuriyet M., 1939).

Naşit Hakkı Uluğ, *Üç Büyük Devrim* (İstanbul: Ak Yay., 1973)

Naşit Hakkı Uluğ, *Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı* (İstanbul: Milliyet Yay., 1973).

Naşit Hakkı Uluğ, *Hemşehrimiz Atatürk* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yay., [1974])

Faik Reşit Unat, «A-RMHC'nin Kuruluşuna Ait Vesikalar,» *Tarih Vesikaları,* Cilt I, Sayı 1 (Haziran 1941), s. 3-9; Sayı 2 (Ağustos 1941), s. 81-90 ve cilt III, Sayı 15 (Mayıs 1949), s. 161-70

Hilmi Uran, *Hatıralarım* (Ankara, 1959).

Asım Us, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım* - Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler (İstanbul: Vakit M., 1964).

Asım Us, *1930-1950 Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Geçiş Devri Hatıraları* = İç Kapak: Asım Us'un Hatıra Notları = (İstanbul: Vakit M., 1966).

Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yay., 1979), 2. basım.

Ruşen Eşref Ünaydan, *Atatürk - Tarih ve Dil Kurumları - Hatıralar* (Ankara: T. Tarih Kurumu Yay., 1954).

Kemal Üstün, *Menemen Olayı ve Kubilay* (İstanbul: Çağdaş Yay., 1977).

Felix Valyi, *Spiritual and Political Revolutions in Islam* (London: Kegan Paul, French, Trubner, 1925).

Emmanuel Wallerstein, *The Modern World-System:* Capitalist Agriculture and the Origins of the European World - Economy in the 16th Century (New York: Academic Press, 1976).

Barbara Ward, *Turkey* (London: Oxford Univ. P., 1942).

(Der.) R.E. Ward and D.A. Rustow, *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton Univ. Press 1964).

A. Telford Waugh, «Nine Years of Republic in Turkey,» *Journal of The Royal Central Asiatic Society*, XX (Ocak 1933) s. 52-69.

Donald Everett Webster, *The Turkey of Atatürk* - Social Process in the Turkish Reformation (Philadelphia: The American Academy of Political and Social Sciences, 1939).

Walter Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey* - The Free Party and Its Aftermath (Leiden: E.J. Brill, 1973).

Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüp Geçirdiklerim*, 3. cilt (İstanbul: Yenilik B., 1970).

(Neşreden) Cevdet R. Yularkıran, Sivas'ta Hareketi Milliyenin Başından Sıvas Kongresi ve Birinci Büyük Millet Meclisinin Açılışına Kadar *Reşit Paşanın Hatıraları* (İstanbul: Tan M., 1939).

Başvuru Yapıtları

— (Haz.) Muzaffer Gökman, *Atatürk ve Devrimleri Bibliyografyası*, 2 cilt (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1968[2] - 1974).

— *Ayın Tarihi*

— *Devlet Salnamesi 1927-28*

— [*T.C.*] *Devlet Yıllığı 1928-29*

— *Düstur*, 3. Tertip

— *Türk* (eski İnönü) *Ansiklopedisi* (XXX. ciltte)

— *Türkiye 1923-1973 Ansiklopedisi*

— (Haz.) Kâzım Öztürk, *TBMM Albümü* 1920-1973 (Ankara: Önder M., 1978)

— *TBMM Zabıt Ceridesi*

— (Haz.) Cafer Demiral, *Türkiye'nin 42 Hükûmeti* (Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 1973).

— *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 4 cilt (Ankara: TBMM M., 1980).

Süreli Yayınlar

Cumhuriyet
Genç Düşünceler
Hâkimiyet-i Milliye (Ulus)
Müşterek Gazete
Orak-Çekiç
Resimli Yıl 1925
Son Posta
Son Telgraf
Tan
Tanin
Tasvir-i Efkâr
Tevhid-i Efkâr
Vakit
Varlık (Sarıkamış)
Vatan

DİZİN

Kitapta soyadları belirtilmeyen kişiler ilk adlarıyla sıraya konulmuştur; bulunabilen soyadları ayraç içinde italik harflerle gösterilmiştir.

Yunus Nadi *(Abalıoğlu)* 65, 88, 98, 178, 226, 267, 295, 299

Abbas (Belediye reisi) 153
Abdullah ve Abdülgafur kardeşler 157
Abdullah Hoca 155
Topal Abdullah 154
Abdülgani *(Ensarî)* 106
Abdülhalik bak. A. Renda
Abdülhalim Çelebi 152
II. Abdülhamid 26, 104, 132, 230, 250, 259, 260

Abdülkâdir (Eski Ankara Valisi - asılmıştır) 80, 163, 166
Seyit Abdülkadir (asılmıştır) 130, 131, 159

Abdülmecit 68, 69, 73
«Gâvur İmam» Abdülmecit 156
Abdülmuttalip (Malatya mebusu) *(Öker)* 268

Muhammet bin Abdülvahap 336
Abdürrahim 153
Abidin (Manisa mebusu - asılmıştır) 108, 109, 163

Hoca Abidullah 65
Türker Açaroğlu 67, 233
Dr. Adnan Adıvar 102, 107, 108, 109, 148, 214, 215
Halide Edip Adıvar 139, 151, 182, 221, 225, 238
Burhanettin Âdil 280
Muslihittin Âdil 320

Ağa Han 65, 73-78, 80
Ahmet Ağaoğlu 65, 99, 159, 248, 252, 253, 255, 256, 258, 260, 261, 264, 265, 267, 268, 271, 273, 278, 287, 299, 312
Samet Ağaoğlu 267, 271, 298
Fuat Ağralı 263

Avukat Hacı Ahdî *(Mehmet Tevfik)* (asılmıştır) 159
Ahmet Çavuş (asılmıştır) 160
Davavekili Ahmet 153
Demirci Ahmet Usta 156
Eğri Ahmet 160
Kemal Ahmet 277
Refik Ahmet 220
Silvanlı Pir Ahmet 160
Uşaklı Köseoğlu Ahmet 158
(Avni) Aka Gündüz 307
Engin D. Akarlı 25
Yusuf Akçura(oğlu) 299, 302, 309
Eyüp Sabri Akgöl 250
Seçil Akgün 69, 74
Halit Akmansü 69, 102, 108-9, 115, 162
Akrepoğlu Osman 157
Ahmet Hamdi Aksekili 217
Ali Kemalî Aksüt 302
Sina Akşin 163
Yahya Akyüz 238-40
Sadık Albayrak 154, 215, 220, 231
Ali (soygunculuktan asılmıştır) 161
Mühendis Ali 159
Eşkiya Dadak Ali 155
(Kel) Ali, bak. Ali Çetinkaya
Cellât Kara Ali 295
Nalbantzade Ali 153
Necip Ali, bak. Necip Ali Küçüka
Tekir Ali 155
Bakkalbaşı Hacı Ali 156
Mehmet Ali 158
Mehmet Ali (Dahiliye Nazırı) 307
Bnb. Mehmet Ali 156
Enfiye Eksperi Mehmet Ali 294
İstipli Recepoğlu Ali 161
Fahrettin Altay 163, 293-94
Ahmet Refik Altınay 299

Leman Antel 239
Sadrettin Celâl Antel 171, 239
Zekâi Apaydın 96, 102, 269
Yusuf Aptal Ağa 241
David E. Apter 22
İsmail Arar 46, 49-50, 180, 300
Dr. Tevfik Rüştü Aras 246, 263, 298
Ömer Lütfi Argeşo 46
Kemal Fikret Arık 173
Saffet Arıkan 58, 181, 259, 298, 308, 318
Damar (Zamir) Arıkoğlu 45, 310
Arif (soygunculuktan asılmıştır) 161
(Albay-Ayıcı) Arif (Eskişehir mebusu - asılmıştır) 108, 115, 163
Ahmet Arif 294
Celalettin Arif 38, 40, 45-46
Thomas Arnold 71
Sadri Maksudi Arsal 299
Artin 243
İbrahim Arvas 134
Asaf (Hakkâri mebusu) *(Doras)* 79
Asaf (Ankara şehremini) 228
Mehmet Âsım, bak. Mehmet Âsım Us
Hoca Askeri 159
Vehbi Cem Aşkun 27
Alb. Ata 293
Reşit Saffet Atabinen 299
Gazi Mustafa Atatürk 16, 19-20, 22, 24-25, 28, 30, 32-33, 35-51, 53-56, 58-60, 64-65, 70-72, 75-77, 84-88, 90, 94, 97, 101, 104-7, 109-10, 112-18, 126, 129, 133, 137-39, 142, 145, 149-50, 152, 154, 161, 163-64, 166, 172, 175-82, 185, 196, 206, 209, 213, 215-21, 226, 227-29, 231, 235, 238, 245-65, 267-71, 273, 275, 278, 283-84, 288, 290, 294, 296-99, 301, 304-8, 312, 317-19, 322-25, 327, 329, 331, 334-35, 356, 382, 394, 409, 429
Neşet Halil Atay 188, 195
Falih Rıfkı Atay 65, 129, 180, 225, 231, 239, 271, 279, 299, 313, 328
İskilipli Âtıf Hoca 154, 155, 157-58
Avni (Bozok/Yozgat mebusu), bak. Avni Doğan
Hüseyin Avni (Erzurum mebusu), bak. Hüseyin Avni Ulaş
Arapkirli Hüseyin Avni 220
Mahmut Avunduk 263
Avundukzadeler 198
Ergun Aybars 79, 84, 129, 136, 140-41, 146-47, 152-53, 155, 157-62, 164, 168-71
Şevket Süreyya Aydemir 256
Halil Hulki Aydın 66, 91, 134
Fazıl Ahmet Aykaç 231, 254
Mehmet Şeref Aykut 43, 327-28
Mehmet Ali Aynî(zade) 220-21, 302
Hasan Tahsin Aynizade 85
Kitapçı Aziz 157
Kürt Aziz 153
Sultan Aziz (Abdülaziz) 228
Abdullah Azmi (Eskişehir mebusu), bak. Abdullah Azmi Torun
Radi Azmi 243

Baha 80
Yrb. Baha 293
İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu 85-86, 220-21, 256
Niyazi Ahmet Banoğlu 297, 319
Cemal Bardakçı 132
Ömer Lütfi Barkan 173
Ruşeni Barkur 220
Faik Ahmet Barutçu 53
Barutçuzade Ahmet 53
Ahmet Hamdi Başar 195, 224, 283-89
İlhan Başgöz 234, 236, 247, 283
Salih Başo 147
Celal Bayar 58, 96, 105, 164, 263, 267, 271, 290
Em. Korgeneral Ekrem Baydar 130
Mustafa Baydar 258, 298
Hüseyin Ragıp Baydur 99, 261, 302
Bekir Sıtkı Baykal 27
Yusuf Hikmet Bayur 44, 77-78, 321
Azizanlı Prens Bedirhan 136
Emir Süreyya Bedirhan 136-37
Celâdet ve Kâmiran Ali Bedirhan 243
Bedirhaniler 268
[illegible]
Yusuf Behçet 299
Hakkı Behiç *(Bayiç)* 181
Murat Belge 210, 218
Refet Bele 37, 49, 60, 65, 95, 97, 100-2, 107, 109-10, 113-14, 148, 163, 305
Miralay Mahmut Beliğ 111

G. Ben-Dor 25
Benoist-Mechin 76, 251
Julius Berger 285
Niyazi Berkes 75, 184, 219
Besim (Kastamonu mebusu) *(Fazlıoğlu)* 46
Besim (Mersin mebusu) *(Özbey)* 95, 109
İsmail Beşikçi 134
Saffet Örfi Betin 182
Yahya Kemal Beyatlı 98, 118, 182
Tevfik Bıyıklıoğlu 36, 283, 299
Henry Bienen 15
Şevket Memedali Bilgişin 173
James A. Bill 24, 219
Muhittin Birgen 99
Faruk Birtek 192
Eleanor Bisbee 207, 237
D. R. Bishop 77
Bismarck 281, 331
A. P. Blaustein 90
Mithat Şükrü Bleda 277
Adam Block 202
Mehmet Vehbi Bolak 91, 295
Napoleon Bonapart 326
R. Bonnard 38
Sadi Borak 33
Korkut Boratav 187, 206
R. Borrowes 14
Konsolidçi Asaf Borsacı 305
Boşnakzade Ahmet 269
Münip Boya (Van mebusu) 134
Mehmet Emin Bozarslan 69, 74-75
Mahmut Esat Bozkurt 94, 106-7, 132, 139, 173, 185, 207, 229, 239, 268, 301, 321
Salih Bozok 254, 263
Rıfat Börekçi 158-59, 221
Fuat Bulca 114, 252, 263
Tuncer Bulutay 198
İ. Buntayev 190
Kathleen R. F. Burrill 238
Homer Buyse 223
Georg Büchner 213

İsmail Canbulat 103, 108-9, 148, 163-64
Pietro Canonica 228
Hasan Ferit Cansever 298
T. H. Carlyle 323
Cavit (Maliye nâzırı - asılmıştır) 103, 163, 164, 166, 198, 246
Cavour 331
Ali Fuat Cebesoy 47, 50-51, 57, 59, 68, 86, 97, 100-2, 107-10, 113, 115, 117, 124, 138, 146-48, 162-63, 167, 250
Celâl (Genç mebusu) 274
Cemal Paşa (Isparta mebusu) 61, 163
Cemal (Konya Valisi) 307
Behçet Cemal 128-29, 131, 135, 139
Cemalettin Efendi (Çelebi) 152
Hacı Cemalettin 158-59
Cemil (Dahiliye Vekili), bak. Cemil Uybadın
Ali Cenani 94-95, 106, 139
Cevdet (Kütahya mebusu) *(İzrap)* 79
Ahmet Cevdet 79, 84
Peter J. Chelkowski 239
Chester 185, 199
George Clerk 202
Auguste Comte 326
Mehmet Nuri Conker 94, 99, 114-15, 254, 258-59, 261, 263
Benjamin Constant 326
Melvin Croan 14
Müjgân Cumbur 52, 64
Lord Curzon 40, 69, 250, 254

Behçet Kemal Çağlar 324
Mustafa Fevzi Çakmak 41, 60, 77, 113, 117, 137, 255, 266, 278, 293
Hasan Cemil Çembel 299
Çang Kay-şek 11
Hasan Basri Çantay 44, 61
Hâcim Muhittin Çarıklı 34, 39-40, 142
Şeyh Abdülaziz Çaviş 62
Ata Çelebi 146
İsmail Şükrü Çelikalay 64-67
Ali Çetinkaya 46, 58, 90-91, 94, 98, 142, 146, 155, 162-63, 166-68, 170, 207, 263
İbrahim Hilmi Çığıraçan 270
Vasıf Çınar 235, 268, 299, 309, 310
Osman Şevki Çiçekdağ 61
Cevat Çobanlı 100, 110, 112
Çürüksulu Mahmut Paşa 181
İbrahim Dalkılıç 259
Abidin Daver 99
Değirmenciyan 98

Demir (Osmaniye baskıncılarından) 159
Ercüment Demirer 217
Alb. Demirşah 293
Jean Deny 60
Haldun Derin 194
Hüsnü Derviş 98
John Dewey 223-24, 236
Mehmet Dinç 55
Hoca Raif Dinç 44-45, 107
Kâzım Dirik 116, 253, 267
Avni Doğan 94, 105, 112, 142, 144-45, 169, 251, 268, 328
Ömer Rıza Doğrul 156-57
Leon Duguit 38
Mustafa Durak 117
Tülay Duran 39
Emile Durkheim 221
Abdürrahim Dursun 61
Süleyman Hoca Dursun 279
Cevat Dursunoğlu 28, 31, 34
Cazım Duru 162
Kâzım Nami Duru 238-39
Maurice Duverger 10, 24-26, 42
Abdullah Dürrîzade 69
Feridun Fikri Düşünsel 81, 83, 91, 102, 108-9, 119

Velit Ebüzziya(zade) 35, 49, 79, 84-85, 143
H. Eckstein 10
Eşref Edip 143
Sarı Efe Edip (asılmıştır) 163
C. J. Edmonds 78
Cafer Tayyar Eğilmez 108, 110, 112-13, 115, 163
Mümtaz Şükrü Eğilmez 120
Halil Ethem Eldem 299
Grace Ellison 24, 219, 323
Şevket Elman 302
Emin 98
Boyacı Emin 120
Emin (Erzincan mebusu) *(Lekili)* 117
Seyit Emir Ali 65, 73-78, 80
Ahmet Cevat Emre 104, 231
Mustafa Necip Emre 130
Enver (Mutasarrıf) 307
Enver Paşa 72, 250
Nuri Eren 335
Osman Nuri Ergin 67, 85, 96, 159, 219-21, 228-29, 231, 324
Celâl Erikan 115
Nihat Erim 328
Mehmet Emin Erişirgil 231
Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet 267
Operatör Emin Erkul 46, 117, 149
Azmi Nihat Erman 161-62
Namık Kemal Ersun 127
Sadri Etem Ertem 143, 249, 272
Şemsettin Ertuğrul 277
Topçu İhsan Eryavuz 79, 82, 94, 106, 138-39, 164, 178, 206
Esat Efendi (Menteşe/Muğla mebusu) 100-1
Esat Paşa 38
Şeyh Esat 293-94
Memduh Şevket Esendal 224, 243, 283-84, 286, 319
Ahmet Şükrü Esmer 143
Eşref (İzmit valisi) 278
Çerkez Ethem 161, 242, 276, 279, 294
İbrahim Ethem (asılmıştır) 80, 83, 159
Richard Ettinghausen 239
Evliya 153
Şeyh Eyüp 159, 162
Fuat Ezgü 302

Abidin Nesimî Fatinoğlu 164
Yzb. Fehmi 156
Hasan Fehmi (Gümüşhane mebusu) *(Ataç)* 95, 106, 307
Seydişehirli Hasan Fehmi 157
Saadettin Ferit 82
Damat Ferit Paşa 32, 97, 290, 307
Em. Yrb. Fethi 146
Fettah 157
Dersiâm Rizeli Fevzi 157
Ahmet Fevzi Paşa 41
Mustafa Fevzi (Manisa mebusu) *(Sarhan)* 298
Dr. Fikret (Bilecik mebusu) *(Onuralp)* 207
Lütfi Fikri 48-49, 80-83, 170, 172
Gilbert H. Flanz 90
Rosita Forbes 265
Francisco Franco 15, 20
Frederick W. Frey 16, 19, 45-46, 108,

234, 236, 238
M. Frunze 251
C. E. Frye 303
Richard N. Frye 221, 232
Dr. Fuat 159, 162
Fuat (İstanbul mebusu) *(Ağralı)* 177
Fuat (Rize mebusu), bak. Fuat Bulca

Gaffarzade (Gulâbiağaoğlu) Akif 156
Galip 95
Galip 160
Ali Galip (Niğde mebusu) 91, 259
Dr. Reşit Galip 129, 142, 156, 224, 235, 258, 261, 282, 296, 302, 319
Yahya Galip Kargılı 99
Mahatma Gandhi 75, 329
Gani 153
Gazzazzade Hüseyin 53
Gemcioğlu Ali (İnşallah Maşallah) 154, 157
Kemal Zeki Gençosman 244
Veysel Genya 45
Hüsrev Gerede 102, 243
Emin Gevelioğlu 46
H.A.R. Gibb 215
Fahir Giritlioğlu 253, 255, 318, 327, 330, 334
J. Glasneck 78
Mahmut Goloğlu 27, 45, 50-51, 53, 85, 176, 256, 269-70
Leland James Gordon 203, 266
Ziya Göğem 108, 115, 162
Ziya Gökalp 51, 64-65, 182, 221, 300
Kemalettin Sami Gökçen 102, 115, 135-36, 241
Galip Bahtiyar Göker (İstanbul mebusu) 99
Münir Hüsrev Göle 58, 108-9
Turgut Göle 328
Korel Göymen 263
Şeref Gözübüyük 88
İbrahim Grandi 231
Madison Grant 137
Philip Graves 70, 78
J. C. Grew 245, 318
Felix Gross 14
Kasım Gülek 328
Gülyano (Nasturî) 111

Şemsettin Günaltay 299, 301
Faik Günday 102, 108-9
Cevat Abbas Gürer 263
Hacı Bey 158
Haço 243
Ernst Haeckel 213
İmam Hafız 156
Muhami Hafid 108
Hakkı (Trabzon Belediye Reisi) 51
Hakkı (Van mebusu), bak. Hakkı Ungan Baytarzade Hakkı 153
Hafız Hakkı Paşa 250
İzmirli İsmail Hakkı 220, 302
İsmail Hakkı (K. Elefthoros) 160
İsmail Hakkı, bak. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu
Yzb. İsmail Hakkı 161
İsmail Hakkı (TpCF İstanbul delegesi) 108
İsmail Hakkı (Meclis-i Umumî-i Vilâyat reis-i sânisi) 108
Halet (Erzurum mebusu) *(Sağıroğlu)* 108-9
Halil (İzmir mebusu), bak. Halil Menteşe
Halil (Zonguldak mebusu) *(Türkmen)* 119
Kahveci Halil 156
Halil (Ertuğrul mebusu) *(Işık)* 106, 108
Halil Paşa (Ardahan mebusu - ailesi *Karsıalanı* soyadını almıştır) 113, 115
Muzaffer Halim 290
Keriman Halis 228
Telgraf müdürü Halit 158
Halil Halit (modernist İslâmcılardan) 220
Halit (Kastamonu mebusu), bak. Halit Akmansü
Alb. Reşat Hallı 111, 127
Hamdi (Mülkiye müfettişi) 132
Ahmet Hamdi 99
Bayraktar Hamdi 157
Hamdi (İstanbul mebusu) (Mustafa *Gürsoy*) 311
Sütçü Hamdi 161
Hamdi (Ordu mebusu) 94
Hakkı Hami 46

Deli Hamit (Trabzon valisi) *(Kapanlı)* 53
Hasan 157
Hasan ve oğlu Mehmet 160
Hasan Ağa 155
Bekçi Hasan (Kubilay ile şehit olanlardan) 293
Çiftçi Hasan 274
Arap Mustafa oğlu Hasan (asılmıştır) 161
Fatih türbedarı Hasan 158
Hasbi 274
Hasip (Maraş mebusu) 157
S.A.H. Haqqi 73, 75, 76
Lady Drumond Hay 243
Şeyh Ali Haydar 157
Avukat Hayri 170
Hasan Hayri (Dersim mebusu - asılmıştır; ailesi *Kanyo* soyadını almıştır) 160
Hayrullah Yaşar (İstanbul mebusu) *(Ergin)* 311
Naim Hazım (Konya mebusu) *(Onat)* 95
G. F. Hegel 210
Ferdinand A. Hermens 14
Kral Büyük Herod 335
Z. Y. Herschlag 191, 200, 202-5
Uriel Heyd 60, 221, 300
İbrahim Hıfzı 61
Em. Yzb. Hızır 157
Senih Hızıroğlu 200
Ali Hikmet Paşa (Ayerdem) 117, 120
Hilmi (Ardahan mebusu - asılmıştır) 166
Ahmet Hilmi (Kayseri mebusu) *(Kalaç)* 91
Ali Hilmi (veya İlmi) 243
Çopur Hilmi (asılmıştır) 163
Hüsnü Himmetoğlu 290
Adolf Hitler 14, 25
Hoşabe (Nasturî kabile reisi) 111
Hrisostomos 118
Huegnen 95
Halil Hulki, bak. Halil Hulki Aydın
Hulusi Efendi 83
Hulusi (Karesi mebusu) *(Zarflı)* 109
S. P. Huntington 14-17, 19, 134
Ziya Hurşit (Lâzistan mebusu - asılmıştır) 43, 161, 163
Hüseyin (soygunculuktan asılmıştır) 161
Bnb. Hüseyin 111
Deli Hüseyin 160
Hoca Hüseyin 155
Küçük Hüseyin 155
Kör Hüseyin 241
Şeyh Hüseyin 155
Pekmezci Hüseyin 157
İsmail oğlu Hüseyin 294
Ali Hüseyinzade 230
Bnb. Hüsnü 293
Kâzım Hüsnü (Konya mebusu) 58
Hüsrev (Urfa mebusu), bak. Hüsrev Gerede
Münir Hüsrev (Erzurum mebusu), bak. Münir Hüsrev Göle
İbrahim (Kocaeli mebusu) *(Tolon)* 142
İmam Lâz İbrahim 294
İmam vekili İbrahim 154
Halil İbrahim Hoca (Milâs belediye reisi) 161
Hoca (Hafız) İbrahim, bak. İbrahim Ethem
Kör İbrahim 80
Molla İbrahim 157
Palulu İbrahim 160
Uluğ İğdemir 27, 33, 38, 216, 298, 302
İhsan (Niğde mebusu) 58
Kör Ali İhsan 104
Yzb. İhsan Nuri (Kürt önderi) 242
Celâl Nuri İleri 40, 65, 98, 307
Suphi Nuri İleri 46, 84, 143
Selim İlkin 96, 168, 199, 205, 247, 262, 269, 276, 284, 306, 314
Süreyya İlmen 246, 260
İmamzade Çil Mehmet Necati (asılmıştır) 153
Mustafa Salim İmece 149
İbnülemin Mahmut Kemal İnal 299
Âfet İnan 68, 257, 264-65, 299
Abdülkadir İnan 300
Kâzım İnanç 19, 22, 116, 253
İsmet İnönü 40, 50, 56-60, 65, 68, 72-75, 78, 85, 88, 90, 94-97, 100-1, 105-7,

109, 112, 114, 122-23, 125, 129, 135, 137-40, 142, 144-45, 148-49, 152, 154, 163, 167-68, 170, 177, 192, 204, 206-7, 229, 235, 242, 246, 248, 252-55, 257-58, 261-69, 272-73, 277-78, 288, 290, 294-95, 299, 301, 306, 308, 311, 321-22, 327, 332
Hayri İpar 263
Hz. İsa 218, 221, 324, 335
Manav İshak 156
Em. Yzb. İsmail 158
Alabaş İsmail (soygunculuktan asılmıştır) 161
Lâz İsmail (asılmıştır) 163
Hızarcı İsmail 156
Refik İsmail, bak. Refik İsmail Kakmacı
Margarita İvanova 271
Mahir İz 44, 50, 61
Mehmet İzzet 220
Ömer İzzettin 79
Tayyareci İzzettin 161
Ernst Jackh 25
Gotthard Jaeschke 68, 70-71, 159, 219-20, 226, 229, 236, 320
Cevat Şakir Kabaağaçlı (Halikarnas Balıkçısı) 146
Bekçi Kadir Ağa 155
Zeki Kadirbeyoğlu 57, 101-2, 109
Refik İsmail Kakmacı 91, 148, 259
İlyas Sami Kalkavanoğlu 80
Kâmil Hoca (Afyon mebusu) *(Mitas)* 108-9
Kâmil 307
Tevfik Kâmil (İstanbul mebusu) (*Koperler)* 177
Feridun Kandemir 160, 297
Mazhar Müfit Kansu 46, 68, 91, 106, 129, 142-43
Nafi Atuf Kansu 239, 319
Rasih Kaplan 65-66, 79, 171, 268
Kazım Karabekir 32, 33, 37, 44-45, 47, 56, 69, 86, 96 100-2, 107-10, 113-14, 117, 124, 148, 162-63, 253, 294, 305
Ali Naci Karacan 232, 278, 299
Enver Ziya Karal 298
Yakup Kadri Karaosmanoğlu 35, 90, 95, 97, 101, 147, 206, 226, 229, 231, 270, 299, 324
Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu 143
Yahya Galip Kargı 310
Kemal Karpat 331
Kavalalı Mehmet Ali Paşa 336
Şükrü Kaya 96, 106, 252-53, 270, 273, 276, 294, 319, 322
Kazamias 234, 238
Musa Kâzım (Giresun mebusu) *(Okay)* 91
Musa Kâzım (dersiâm) 157
Ali Kemal 118
Kara Kemal 35, 103, 163-64, 166
Orhan Kemal (Raşit Öğütçü) 274
Namık Kemal 222
Kenan 161
Hüseyin Kenan (Cevat Şakir Kabaağaçlıgil/Halikarnas Balıkçısı'nın takma adı)
Yusuf Kenan 158
Berç Keresteciyan 131
R. J. Kerner 331
Şakir Kesebir 91, 94, 263, 267-68
Çağlar Keyder 187, 191-93, 198-200, 203-4
(Asaf) Kılıç Ali 54, 94, 98, 142, 164, 207, 263
Şakir Kınacı 263
Necip Fazıl Kısakürek 69
Dr. Hikmet Kıvılcımlı 133
Fay Kirby 239
Necmettin Molla Kocataş 98, 252
Mehmet Şükrü Koç 46, 51, 61
Orhan Koloğlu 150, 158
Emre Kongar 179, 187, 248, 265
Refik Koraltan 58, 78, 91, 94, 151
Uğur Korum 187, 195
Hamit Zübeyr Koşay 299
Rahmi Köken 263
Kurt Köhler 302-3
Fuat Köprülü 85, 220-21, 230, 299-300, 323
Heinrich Krippel 228
Ivar Kreuger 205
K. Krüger 200, 204
Mustafa Fehmi Kubilay 293-94

Avukat Kuddusî 170
Cevdet Kudret 146
Kasım Tevfik Kumandanoğlu 220
Cemal Kutay 217, 253, 267
Perihan Kuturman 25
Yalçın Küçük 191-92, 318
Necip Ali Küçüka 142, 155
Prof. Kühne 223
Ömer Kürkçüoğlu 69, 70, 73, 78, 131

Stanley Lane-Poole 323
J. LaPalombara 12-13, 20-24, 35
Carl Leiden 24, 219
George Lenczowski 238
Daniel Lerner 333, 335
Lutfy Levonian 220
Ronald Lindsay 78, 202
Juan J. Linz 20
Seymour Martin Lipset 332-33, 335
Lisaneddin 161
Lloyd George 73
Abdurrahman Chasses Lou 136
Martin Luther 229
Lütfi (Maraş belediye reisi) 153

Ahmet Mahir (Kastamonu mebusu) 58, 218
Sultan Mahmut 150
Mahmut (Siirt mebusu), bak. Mahmut Soydan
Mahmut (Tarih muallimi) 243
Aziz Mahmut 157
İsmail oğlu Mahmut 157
Şeyh Mahmut 111
Albert Malche 223
Manok Manokyan (asılmıştır) 160
Grison Sweet Marden 224
Şerif Mardin 24
Emir (Paşa) Marşan 153
Karl Marx 24, 210, 212, 217-18
Ahmet Masum 156
Richard E. Maynard 238
Mazhar (Aydın mebusu) *(Germen)* 94
Nesim Mazlıyah 257
Ali Mazrui 325-26
David McLellan 210
Eliot G. Mears 68, 196, 232, 236
Mecit 153
Mehmet (Biga mebusu) *(Dinç)* 95
Mehmet (soygunculuktan asılmıştır) 161
Mehmet (Diyarbekir mebusu) 95
Mehmet Ağa (Macaroğullarından) 307
Müezzin Battal Mehmet 157
Biçeli Mehmet 154
Derviş Mehmet (Menemen olayı) 293-94
Hafız Mehmet (Trabzon mebusu - asılmıştır) 163
Müezzin Hafız Mehmet (asılmıştır) 154, 157
Kamburoğlu Mehmet (asılmıştır) 155
Hoca Mehmet 158
Koko Mustafa (cinayetten dolayı asılmıştır) 161
Hemşinli Komünist Mehmet 80, 84
Konyalı Âşık Mehmet 244
Molla Mehmet (soygunculuktan asılmıştır) 161
Peçelioğullarından Mehmet (asılmıştır) 155
Seyit Mehmet (asılmıştır) 159
Dr. Şükrü Mehmet (Kürt önderlerinden) 242
Herbert Melzig 303
Selim Memduh (Kürt önderlerinden) 243
Menemenlizade Rıfat 222
Adnan (Ertekin) Menderes 256
Halil Menteşe 306
Mesaraş 299
Bnb. Dayı Mesut 80
Mevlanzade Rıfat 33, 243
Mesut ül Mevlevi 157
Tahir ül Mevlevî *(Olgun)* 156-57
Kitapçı Mihran 157
I. I. Mintz 330
Mithat (İstanbul valisi) 260
Kadri Mısırlıoğlu 70
Necmettin Molla, bak. Necmettin M. Kocataş
Ziya Molla 177
H. Monnier 38
C. H. Moore 14-16, 18-20, 134

Burhan Cahit Morkaya 232

Moytapzade Rıfat (Konya MH azası) 56

Muammer (gazeteci) 145

Mustafa Muğlalı 293-95

Muhammed Ali 73
Sait S. Muhammedî 74
Hz. Muhammet 218, 220, 323
Muharrem Hoca 154
Şeyh Muharrem (asılmıştır) 155
Muhittin Paşa *(Akyüz)* 115
Muhittin 91
Hayri Muhittin 79
Kâmil Paşaoğlu Muhlis 158
Muhtar (asılmıştır) 157
Ahmet Muhtar (Trabzon mebusu) *(Cilli)* 95-96, 102, 108-9
Ahmet Mumcu 172-73
Gedik Murat 155
İmam Hacı Musa 156
Hacı Muslihiddin 70
Benito Mussolini 14, 86, 337
Mustafa (soygunculuktan asılmıştır) 161
Mustafa (Bayezıt mebusu) 106
Mustafa (eski Manisa mebusu) 282
Berber Mustafa 157
Dadak Mustafa 155
Muhami Mustafa 156
İlyas Sami Muş 65-66
Hayri Mutluçağ 29
Lütfi Müfit (Kırşehir mebusu) *(Özdeş)* 142, 169
Münip Efendi (Kazasker müşaviri) 157
Münir (Çorum mebusu) *(Çağıl)* 58
İsmail Müştak (gazeteci) *(Mayakon)* 143

Naci (Elâziz mebusu) *(Karaali)* 94
Yunus Nadi, bak. Yunus Nadi Abalıoğlu
Gündüz Nadir (gazeteci) 143
Dr. Nafiz (TpCFlı) 108
Hafız Nafiz 157
Ahmet Nafiz (Canik mebusu) *(Özalp)* 46, 61
Haim Nahum 69
Nail (İttihat-Terakki ileri gelenlerinden - asılmıştır) 166
Müderris Ahmet Naim 220
Lewis Namier 31
Hamdi Namık (İzmit mebusu) *(Gör)* 46
Nastorios 111
Dr. Nâzım (İttihat-Terakki ileri gelenlerinden) 164, 166
Ömer Nazım 207
Bnb. Necati 293
Necati (Bursa mebusu) *(Kurtuluş)* 106, 108
Mustafa Necati (Maarif vekili) 43, 58, 96, 100, 142, 235-36, 239
Süleyman Necati (Erzurum mebusu) *(Güneri)* 28, 46, 99, 108
Madelet Vasıf Necdet (Bursa'da Hıristiyan olan kızlardan) 237
Necip (Mardin mebusu) *(Güven)* 30, 106
Süleyman Necmi (Canik mebusu) *(Selmen)* 95
Mahmut Nedim Malatya mebusu) *(Zabcı)* 91
Nedim Nazmi 98
Jawaharlal Nehru 75
Nemlizadeler 198
Abidin Nesimi, bak. Abidin Nesimi Fatinoğlu
Neşet Paşa (Trablusgarp'ta Osmanlı kumandanı) 250
Frans Neumann 15
Nihat Paşa (Cenup cephesi kumandanı) 117
Sabık Yzb. Nihat (asılmıştır) 160
Osman Niyazi (Karesi mebusu) *(Burcu)* 94
Nizamettin 130
Rıza Nur 60
Sakallı Nurettin Paşa 107, 113, 117-20, 151
Nurettin Paşa (Elâziz Mıntıka kumandanı) 168
Arap Nuri 161
Nuri (TpCFlı) 147
Nuri (gazeteci) 145
Osman Nuri (Bursa mebusu) *(Özbay)* 106, 108, 119
Muhami Nuri 156

Nuri casus - asılmıştır) 159
Madenli Osman 159
Hafız Osman 157
Osman Gazi 228
Osman 155
Hoca Osman 158

Hoca Hacı Osman 156
Alb. Kasap Osman 161
Rizeli Ali Osman 83
Topal Osman 51, 53, 61
Nikola Oryotopulo 161
Arif Oruç 255, 257, 276-82, 305
Kazım Orbay 132
Rauf Orbay 39-40, 46-47, 57, 59, 68. 72, 78-79, 97, 99, 102, 107-10, 124, 137, 148, 162, 164-67, 250-51
Gönül B. Ofdağ 324
Yenibahçeli Şükrü Oğuz 45, 80, 168, 274
İsmail Hakkı Tevfik Okday 281, 306
Fethi Okyar 36, 57-60, 72, 74, 84, 87. 90, 98, 101, 105-7, 118, 125, 129, 133-34, 137-39, 147-48, 164, 217, 235, 244-64, 266-71, 273-74, 278, 282-83, 289, 305-6, 398
Osman Okyar 147, 200. 251
Abdülkâdir Kemali Öğütçü 46, 50-51, 61, 110, 143, 145, 273-76, 406
Gündüz Ökçün 185, 192, 198, 200
Dr. M. Kemal Öke 297
Ömer 153
Ömer Kaptan 297
Hilmi Ömer (modernist İslamcılardan) 220
Adnan Özelçin 307
Dr. İbrahim Tali Öngören 132, 175, 241-42
Kazım Özalp 47, 106, 114, 177, 245-46, 253, 263, 294
Ergun Özbudun 10, 16, 24, 134
Milis Yrb. Özdemir 111
Ragıp Hulusi Özden 231, 299
Seyfettin Özege 64
Yusuf Ziya Özer 299, 300
Süreyya Özgeevren 142, 144, 167, 169
Mustafa Şeref Özkan 263, 269
Rasim Öztekin 260, 263
Halil Nimetullah Öztürk 220, 225
Philip Paneth 150
Muhittin Baha Pars 119, 120, 239
Arif Payaslıoğlu 329
Peçelioğlu Arslan Çavuş 155
Recep Peker 20, 58, 83, 96-98, 101, 106, 119-20, 137-38, 192, 248, 261, 263, 271, 280, 283-84, 286, 288, 308, 310-11, 318-22
İbrahim Fazıl Pelin 287
(Hâbil Âdem) Naci İsmail Pelister 280
Büyük Petro 326
Pilsudski 90, 217
Mark Pinson 330
Fevzi Pirinççioğlu 60, 90-91, 94-95, 101, 105-6, 113
M. Philips Price 166
Alb. Procter 202
Lucien Pye 16
Ragıp (Kütahya mebusu) 91, 119
Muhami Rahmi 156
Rahmi (İzmir valisi) 164, 166
Rahmi (Trabzon mebusu) *(Eyüboğlu)* 109
Raif (Erzurum mebusu), bak. Raif Dinç
Ramazan 160
Yzb. Ramazan 153
Niyazi Ramazan 299
Em. Baytar Alb. Rasim (asılmıştır) 163
Rasim 155
Raşit 98
Ispartalı Raşit 160
Rauf (Lâzistan mebusu) 98
Refet *(Canıtez)* 96
Refet Reis 161
Abdülhalik Renda 95-96, 106, 132, 192, 269, 290
Zabit Remzi 153
Âsi Resul 127
Reşat 96
Reşat (Saruhan mebusu - Çerkez Ethem'in ağabeyi) 88
Reşit Paşa 41
Halil Rıfat 111
Samih Rıfat 299
Müftü Ali Rıza 157-58
Kayyum Ali Rıza 157
Ali Rıza Paşa 32, 37, 38
Ali Rıza (İstanbul mebusu) *(Bebe)* 48
Ali Rıza (Kastamonu mebusu) 58
Hâkim Rıza 91, 177
Ahmet Rıza 177

Ali Rıza (Amasya mebusu) *(Özdarende)* 55
Rıza (Kırşehir mebusu - asılmıştır; ailesi *Silistür* soyadını almıştır) 55, 161
Dr. Hasan Rıza 276, 305
Kâmuran ve Namika Rıza (Bursa'da Hıristiyan olan kızlardan) 237
Ekrem Rize 53, 80, 83, 91, 98, 139, 290
Robespierre 182
Richard Robinson 331
P. di Roccalta 233
Stephan Ronart 328
Y. N. Rozaliyev 190-91
Ali Ruhi 168, 274
Horace Rumbold 202
Dankwart A. Rustow 21, 35, 221, 232, 234, 236, 238, 329, 331
Rüştü Paşa (Erzurum mebusu - asılmıştır) 58, 102, 108, 115, 131, 142, 163

Prens Sabahattin 104, 289
Ali İhsan Sâbis 50, 56, 60, 113, 177, 305-6
Tarakçı Sabit 155
Eyüp Sabri (Konya mebusu) *(Hayırlıoğlu)* 95
Kara Sabri 158
Mustafa Sabri 65
Alb. Süleyman Sabri 112
Necmettin Sadık Sadak 65, 81, 84, 232, 254, 256
Kör Sadi 159
İlhami Safa 143
İsmail Safa (Adana mebusu) 90-91, 96
Esat Sagay 228, 235, 269
Sabit Sağıroğlu (Erzincan mebusu) 58-59, 102, 108-9
Saint-Simon 326
Kör Sait 130
Palulu Sait 160
Şeyh Sait 93, 112, 115, 118, 127-34, 136-39, 141, 143-44, 146, 148, 151, 159, 167-68, 170, 173-74, 191, 226, 241-43, 251
Hasan Saka 96, 263
Salâhattin 102
Miralay Çolak Salâhattin (Mersin mebusu) *(Köseoğlu)* 46, 51, 61
Salih (CHF İzmir mutemedi) 266
Salih 158
Ayıntabî Salih 157
Salih Efendi 45
Kasap Salih 156
Mehmet Salih 46
Salih Paşa (Osmanlı nâzırı) 37-38
Salih Paşa (Ağrı isyanını bastıran general) 242
Bekir Sami (Tokat mebusu) *(Kunduh)* 109
Kemalettin Sami Paşa, bak. Kemalettin Sami Gökçen
Sabur Sami 98
Samilizade Âdil Hünler 289
Cemalettin Saraçoğlu 293
Şükrü Saraçoğlu 91, 94, 106-7, 172, 235
Vehbi Sarıdal 226, 239
Giovanni Sartori 12-13, 15, 20
Savigny 172
Dr. Refik Saydam 58, 96, 263, 319
Emin Sazak 56-57, 310
Sabahattin Selek 29, 33, 44, 77, 259
Mehmet Selik 206
Serdarzadeler 204
Zekeriya Sertel 99, 121, 146, 249, 255, 272, 301, 305
Edip Servet (İstanbul mebusu) *(Tör)* 177
Hugh Seton-Watson 186
Vasfi Raşit Seviğ 311
Ali Rıza Seyfi 62
Seyit (Adliye vekili) 67, 95-96, 102, 172
Ömer Sezai 177
Ömür Sezgin 46
Zekâi Sezgin 88
Ezel ve Stanford Shaw 131
Carlo Sforza 217
Oya Silier 200
İsmail Ağa Simko 112
Sırrı (İzmit mebusu) *(Bellioğlu)* 306
Süleyman Sırrı (İstanbul mebusu) 95-96, 177
Bekir Sıtkı 274

Hasan Rıza Soyak 164-65, 182, 261, 271, 298, 321
Recep Zühtü Soyak 263
Mahmut Soydan 94, 134, 147, 232, 247, 255, 263
Mehmet Ragıp Soysal 62
İsmail Suphi Soysallı(oğlu) 46
İhsan Sökmen 177
Talât Sönmez 260, 264
İosip Stalin 14
Sudî 243
Sun Yat-sen 11, 217
İhsan Sungu 231
Mustafa Suphi 44
Surits 298
İbrahim Sururî 295
İbni Suud 251
Sübuhyan 98
Süleyman (soygunculuktan asılmıştır) 161
Süleyman Çelebi 324
Çerkez Süleyman 161
Kasap Süleyman 159
Saatçi Süleyman 158
Şehzade Süleyman 83
Şeyh Süleyman 157
Şeyh Sünusi 65, 83
Süreyya (Karesi mebusu), bak. Süreyya Özgeevren
Ali Sürurî 101
Szyliowicz 234

Hoca Şaban 155
İmam Şaban 154
Şakir (Çatalca mebusu), bak. Şakir Kesebir
Şakir Paşa 146
Şakiroğlu İsmail 153
Bedri Tahir Şaman 328
Hüseyin Avni Şanda 203
Enver Behnan Şapolyo 218
Gencay Şaylan 209
Şemsi 153
Yrb. Şerafettin 278
Şeref (Diyarbekir mebusu) *(Uluğ)* 95
Abdurrahman Şeref (İstanbul mebusu) 94
M. Şeref (Edirne mebusu), bak. M. Şeref Aykut
Kürt Şerif 161
Şevket (Giresun mebusu) *(Çolak)* 94
Şevket (Sinop mebusu) *(Peker)* 149
Şevket (modernist İslâmcılardan) 220
Şevket (Kırklareli mebusu) *(Ödül)* 57
Şevket Ali 73
Muhami Şevket 156
Şevki (Evkaf müsteşarı) 156
Bekçi Şevki (Kubilay ile şehit olanlardan) 293
Bnb. Şevki 110
Dr. Ömer Şevki (Sıvas mebusu) 106
Mar Şimun 111
Dr. Hakkı Şinasi Paşa (İstanbul mebusu) *(Erel)* 56, 177
Şükrü Efendi 80
Şükrü (İzmit mebusu - asılmıştır) 103, 109, 163-64, 170
Şükrü (Canik mebusu) *(Fırat)* 61
Ali Şükrü (Trabzon mebusu) 46, 51, 53, 61-62, 108
Çapakçurlu Şükrü 160
Fen Fakültesi müderrisi Şükrü 85
Mehmet Şükrü (Afyon mebusu), bak. Mehmet Şükrü Koç
Hoca Şükrü, bak. İsmail Şükrü Çelikalay
Hüseyin Şükrü (gazeteci) 84

Konyalı Tahir Hoca 157
Kemal Tahir 246
Seyit Tahir 157
Tahsin (Maraş mebusu) *(Hüdaioğlu)* 95, 160
Tahsin Paşa (Mabeyn başkâtibi) 307
Türbedar Hasan Tahsin 157
Mimar Kâzım Tahsin 275-76, 409
Talât Paşa 33, 72, 137
Saniha Talât (Bursa'da Hıristiyan olan kızlardan) 237
Bülent Tanör 208
Hamdullah Suphi Tanrıöver 40, 99, 235, 257-58, 296-99
Feyziye Abdullah Tansel 222
Cemal Hüsnü Taray 235, 268
Hakkı Tarık, bak. Hakkı Tarık Us

Ali Rana Tarhan 314
İbrahim Tarpi 70
M. Tayfur 242
Muammer Taylak 297
Cafer Tayyar Paşa, Bak. Cafer Tayyar Eğilmez
Ferit Tek 59, 95-97, 99-100, 308
İlhan Tekeli 209, 247, 262, 269, 284
(Moiz Kohen) Munis Tekinalp 301, 323
Mr. Templon veya Templeton 130
Yusuf Kemal Tengirşek 59, 269, 301, 321
Tevfik (Kürt örgütçü) 243
Tevfik Paşa 87
Tevfik Efendi (Çankırı mebusu) *(Durlanık)* 65
Süleyman Tevfik 278, 280
Yahya S. Tezel 198-99
L. V. Thomas 303
Thornburg 266
Naci Tınaz 115
İhsan Hamit Tiğrel (Ergani mebusu) 108-9
Zülfü Tiğrel (Diyarıbekir mebusu) 58, 101, 134
Taner Timur 182
Alâaddin Tiritoğlu 226, 311, 316
Metin Toker 128-31, 137-39
Ahmet Selâmi Topçuoğlu 217
Binnaz Toprak 222
Sabri Toprak 164
Zafer Toprak 209
Hıfzı Topuz 139
Abdullah Azmi Torun 50, 119, 158
Arnold Toynbee 50, 64, 68-70, 73, 75-76, 112, 129, 146, 150, 335-37
Habip Edip Törehan 313
Roger R. Trask 237
Tarık Zafer Tunaya 11, 27, 33, 35, 44-45, 58, 60, 94, 102, 107-8, 147, 270, 273-76, 320, 341, 354, 370, 406
Mustafa Şekip Tunç 220
Mete Tunçay 39, 48, 55, 93, 133, 171, 179, 182, 204, 327, 332
Şerafettin Turan 33-35
Halis Turgut (Sıvas mebusu - asılmıştır) 91, 95, 102, 108-9, 16
Feridun Fazıl Tülbentçi 278
Cavit Orhan Tütengil 190
Fikri Tüzer 319
Zeki Kadirî Ugan 299
Hüseyin Avni Ulaş 45-46, 50-51, 62, 72, 107-8, 117-18, 322
Naşit Hakkı Uluğ 30, 75, 81, 102, 132, 213, 231, 236
Faik Reşit Unat 28, 42, 45, 47, 347
Hakkı Ungan 58, 134
Hilmi Uran 54, 168, 257, 263, 266, 269-70
Ali Saip Ursavaş 99, 134, 142, 279
Mehmet Âsım Us 84, 119, 129, 158, 232, 246, 252, 254, 257, 264, 69, 307
Hakkı Tarık Us 232, 249, 315
Numan Usta 307
Lâtife Uşaklıgil 53
Muammer Uşakîzade 84, 196
Ufuk Uyan 337
Cemil Uybadın 58, 94, 106, 139, 144, 169
Tahsin Uzer 164, 259, 261, 271
İsmail Hakkı Uzunçarşılı 299
Refet Ülgen 134
Hilmi Ziya Ülken 48-49
Ruşen Eşref Ünaydın 72, 98-99, 231, 299
Ürgüplü Hayri Efendi 69
Kemal Üstün 293-95
Dr. Ekrem Hayri Üstündağ 256
Çiftçi Üzeyir 280
Vahdettin 68, 73
Félix Valyi 74, 218
Dr. Vaset 85
A. Vasıf (1931 Kongresinde İstanbul delegesi) 311
Vasıf Çınar 78, 96, 100
Kara Vasıf 46, 108
Dr. Ethem Vassaf 280
Ali Vehbi 274
Mehmet Vehbi (Konya mebusu) *(Çelik)* 50
Mehmet Vehbi (Karesi mebusu), bak. Mehmet Vehbi Bolak
Velet Çelebi 299
Immanuel Wallerstein 21, 31, 188

Barbara Ward 192, 331
R. E. Ward 234, 236, 238, 329
A. Telford Waugh 208, 230
Donald E. Webster 232
Walter Weiker 11, 23, 107, 147, 245, 258, 267, 269, 277-78, 284, 334
M. Weiner 12-13, 20-24, 35
Ulla Wikander 205
H. E. Wilson 137, 234, 236, 247, 283

Yağlıkçızade Balıkçı Mustafa ve Hüseyin 157
Yakup Çavuş 155
Muhtar Yakup 154
Hüseyin Cahit Yalçın 79, 84-85, 98, 142, 145, 166
Ahmet Emin Yalman 48, 65, 84-85, 98, 143-44, 232
Şerafettin Yaltkaya 220
Azer Yaran 190
Ömer Lütfi Yasan 46
Necip Asım Yazıksız 299, 309
Nuri Yıldırım 198
Mükrimin Halil Yınanç 299
İbrahim Süreyya Yiğit 34
Kenan Yontuç 228
T.C. Young 215
Ali Cânip Yöntem 299
Yusuf Ziya Yörükan 220
Yuan Şi-kai 217
Cevdet Yularkıran 41
Ali Haydar Yuluğ 177, 260
Mehmet Emin Yurdakul 259, 299
Mar Yusıf 111
Gürcü Yusuf (asılmıştır) 163
Nakiyettin Yücekök 259
Hasan Âli Yücel 171, 224, 283
Avni Zarakoğlu 200
Zekeriya, bak. Zekeriya Sertel
Müşir Çerkez Zeki Paşa 132
Zeki (Gümüşhane mebusu), bak. Zeki Kadirbeyoğlu
Zeynel (gazeteci) 268
Ali Zırh 129, 142
Sabık Erkânıharp Ziya 153
Ziya (Maraş'ta CHF reisi) 153
Mustafa Ziya 274
Yrb. Yusuf Ziya 293
Yusuf Ziya (Bitlis mebusu) ailesi *Koçoğlu* soyadını almıştır) 112
Ziyaeddin (Erzurum mebusu) *(Gözübüyük)* 93, 103, 106
Ziyaeddin (İstanbul mebusu) *(Karamursal)* 177
Ahmet Ziyaeddin 120
Zülfikâr (Osmaniye baskıncılarından) 159
Zülfü (Diyarıbekir mebusu), bak. Zülfü Tiğrel
Sabık Erzurum hâkimi Zühtü 157

LÜTFEN DÜZELTİNİZ

Dizgi sırasında gözden kaçan şu yanlışların düzeltilmesini rica ederiz:

s. 43'te adı (Edirne mebusu) «Mustafa Şeref» olarak yazılan zat, «Mehmet Şeref» Beydir (Aykut).

s. 95'te adı (Canik mebusu) «Süleyman Necati» olarak yazılan zat, «Süleyman Necmi» Beydir (Selmen).

s. 302'de, Türkçe karşılığı köşeli ayraç içinde «bilgin» diye verilen «müsteşrik» sözcüğü, «Şarkiyatçı, Doğu bilimleri uzmanı» anlamına gelmektedir.

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI DİZİSİ 1
(SİYASİ TARİH)

"... Sınıf-ı münevver telkinle, irşadla kitle-i ekseriyeti kendi maksadına göre iknaa muvaffak olamayınca, başka vasıtalara tevessül eder. Halka tahakküm ve tecebbüre [zorbalık] başlar; halkı istibdatta bulundurmağa kalkar. ... Halkı ne birinci usül ile ne de tahakküm ve istibdat ile kendi hedefimize sürüklemeye muvaffak olamadığımızı görüyoruz. ... Bunda muvaffak olmak için münevver sınıfla halkın zihniyet ve hedefi arasında tabii bir intibak olmak lâzımdır. Yani sınıf-ı münevverin halka telkin edeceği mefkûreler, halkın ruh ve vicdanından alınmış olmalı. Halbuki bizde böyle mi olmuştur? O münevverlerin telkinleri milletimizin umk-u ruhundan [ruh derinliğinden] alınmış mefkûreler midir? Şüphesiz hayır..."

M. Kemal Atatürk, 1923